Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig

Középkori templomok útja
Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján

http://www.temple-tour.eu/

Partnerség határok nélkül

Magyarország-Szlovákia-Románia-Ukrajna
ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program

A Program az Európai Unió
társfinanszírozásával valósul meg

Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig

Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján

Második kötet

Szerkesztette:
Kollár Tibor

A szerkesztő munkatársai:
Áment Gellért
Bardoly István

Fényképezte:
Mudrák Attila

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és
Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Nyíregyháza

2013

A kötet tudományos előkészítését támogatta:
Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ

Lektorálta:
Lővei Pál

Nyomdai előkészítés:
Frank and Nobel Kft.

A kötetet tervezte:
Lengyel János

Képfeldolgozás:
Ámент Gellért

Fordította:
Rávia Oktatási és Fordítási Bt.
(ukrán: Baranyi András, Hemeleinné Kiszely Katalin, Kárpátszki André, Kiss László, Rácz Beáta, Rácz Mihály, Spák viktória
angol: Szász Tibor)

Köszönetnyilvánítás
A Kárpátaljai Megyei Tanács részéről:

Diusz Iván – a Kárpátaljai Megyei Tanács elnökének tanácsadója
Fedinec Mihajló – az Ungvári Járási Tanács elnöke
Hriscsenkó Valerij Sztepanovics – a Kárpátaljai Megyei Tanács „Zakarpattya" Regionális Fejlesztési és Határon Átnyúló Együttműködési Ügynökségének igazgatója
Kobály József – a történelmi tudományok doktora, a Kárpátaljai Történelmi Múzeum régészeti osztályának vezetője
Konoplyova Irina – a Kárpátaljai Megyei Tanács „Kárpátalja" Regionális Fejlesztési és Határon Átnyúló Együttműködési Ügynökségének menedzsere
Kulin Zoltán – a „Tisza" Kárpátalja Megyei Állami Televízió- és Rádiótársaság vezérigazgató-helyettese
Mackó Imre – az Ungvári Járási Fejlesztési Ügynökség igazgatója
Mikita Vladiszlav – a Kárpátaljai Megyei Tanács sajtószolgálatának vezetője
Popovics Mihajló Andrijovics – a Kárpátaljai Megyei Tanács apparátusának vezetője
Prijmics Mihajló – a Kárpátaljai Művészeti Főiskola rektorhelyettese
Szirohman Mihajló – a Kárpátaljai Művészeti Főiskola tanára
Szopko Tamás – a Kárpátaljai Megyei Adminisztráció Kulturális Osztályának műemlékvédelemi szakembere

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség részéről:

Seszták Oszkár – a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés elnöke
Dr. Bölcskei Gusztáv – a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke
Szabó János – a Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki titkára
Géczy Csaba – a Tiszántúli Református Egyházkerület Műemléki tanácsosa
Katona Ilona – a Magyar Turizmus Zrt. Észak-Alföldi Regionális Marketing Igazgatósága igazgatója
Diószegi László – a Teleki László Alapítvány igazgatója
Nagy Tibor – műemléki felügyelő, Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Nyíregyháza
Dr. Csatáry György – a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanára
Dr. Szakál Zoltán – projekt menedzser, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Marosi Katalin – projekt menedzser, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Hagymási János – projekt menedzser, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Bartók Dávid – projekt menedzser, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.

Bakó Zsuzsanna, Bán Jónás OFM, Gomboš, Peter, Jenei Károly, Józan Lajos, Kovács Attila, Krcho János,
Lászlóné Laár Erika, Michels Antal, Stark István, Veöreös András

© Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft.
Felelős kiadó:
Oláh István – ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 086373 5

Nyomás, kötés:
Color Pack Nyomdaipari és Csomagolóanyag gyártó Zrt. – Nyíregyháza

A borítón a baktalórántházi római katolikus templom Krisztus-képe, a hátsó borítón a huszti református templom, a belső címlappal szemben a gerényi görögkatolikus templom Keresztrefeszítés-ábrázolása akvarellmásolatának részlete látható.

TARTALOM

Baloga Iván–Kollár Tibor–Oláh István – Előszó 7

Deák Attila – A *Középkori templomok útjá*nak a Kárpát-medence vallási és kulturális turizmusában betöltött szerepe 8

Németh Péter – Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján 18

Szakács Béla Zsolt – Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Borsova vidékén 32

Szakács Béla Zsolt – Gerény (Горяни), görögkatolikus templom 52

Lángi József – A gerényi görögkatolikus templom falképei 61

Juan Cabello–Németh Péter – Baktalórántháza, római katolikus templom 74

Gaylhoffer-Kovács Gábor – A baktalórántházi római katolikus templom középkori falképei 80

Papp Szilárd – Visk (Вишков), református templom 94

Lángi József – Előzetes beszámoló a viski református templom falképeinek szondázó restaurátori kutatásáról 102

Lángi József – Huszt (Хуст), református templom 108

Papp Szilárd – Nagyszőlős (Виноградів), plébániatemplom 130

Papp Szilárd – Előzetes megfigyelések Beregszász (Берегове) középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez 148

Kiss Lóránd – A beregszászi római katolikus templom falkutatása 174

Jakab Attila–Jankovics Norbert – Elpusztult középkori templomok Nagyhalász határában . . 178

Terdik Szilveszter – A sztálinizmus áldozata: Szőlősvégardó (Підвиноградів) elpusztult református temploma 187

Terdik Szilveszter – Ungvár (Ужгород), vártemplom 196

Bardoly István – A Műemlékek Országos Bizottsága és az akli, feketardói és szőlősgyulai templomok 206

Lővei Pál – Középkori sírkövek: Kisvárda, Szürte, Ungvár 216

Szabolcs, református templom – Németh Péter 224

Laskod, református templom – Szakács Béla Zsolt 229

Székely, református templom – Juan Cabello–Németh Péter 233

Vaja, református templom – Juan Cabello 238

Tornyospálca, református templom – Juan Cabello–Simon Zoltán 244

Palágykomoróc (Паладь Комарівці), református templom – Szakács Béla Zsolt 251

A palágykomoróci református templom falképeinek feltárása – Kiss Lóránd 258
Csaroda, református templom – Szakács Béla Zsolt 262
Lónya, református templom – Szakács Béla Zsolt 270
Márokpapi, református templom – Simon Zoltán 274
Vámosatya, református templom – Juan Cabello 278
Nagybégány (Велика Біганьь), református templom – Lángi József 285
Feketeardó (Чорнотисів), római katolikus templom – Lángi József 290
A feketeardói római katolikus templom falképeinek restaurálása – Springer Ferenc 299
Técső (Тячів), református templom – Szakács Béla Zsolt 303
Beregsurány, református templom – Simon Zoltán 307
Nagybereg (Великі Береги), református templom – Papp Szilárd 314
Bene (Бене), református templom – Káldi Gyula 319
Beregdaróc, református templom – Szekér György 327
Tarpa, református templom – Lángi József 338
Tiszaszentmárton, református templom – Bartos György–Fülöp András–Jakab Attila 341
A tiszaszentmártoni református templom hajójában végzett kutatásokról – Jakab Attila 347
Kisvárda, római katolikus templom – Németh Péter–Juan Cabello 350
Kismuzsaly, egykori plébániatemplom (romtemplom) – Papp Szilárd 359
Nagymuzsaly (Мужієве), református templom – Papp Szilárd 369
Anarcs, református templom – Szatmári István 377
Csetfalva (Четфалва), református templom – Lángi József 379
Munkács (Мукачеве), Szent Márton-plébániatemplom – Papp Szilárd 382
Akli (Оклі), református templom – Papp Szilárd 394
Ungvár (Ужгород), egykori jezsuita templom,
görögkatolikus székesegyház – Terdik Szilveszter 400
Az ungvári Szent Kereszt görögkatolikus székesegyház és
a püspöki palota konzisztóriumi termének falképei – Mihajlo Prijmics 405
Tákos, református templom – Szatmári István 408

Bibliográfia 410
Angol nyelvű összefoglaló / Abstract 422

ELŐSZÓ

A középkor legkiválóbb művészeti emlékeit kétségkívül a templomok alkotják. A templomok magukba sűrítették koruk kimagasló művészeti teljesítményét, valamint mindazt a tudást, amely felhalmozódott a középkor emberénél. A templomokat építtetők és építők a legnagyobb odaadással, részletgazdagsággal építették Isten házát. A templomok ma is kulturális örökségünk legősibb emlékei, szoros lelki kapcsolat fűz hozzá bennünket. A Kárpát-medence északkeleti mezsgyéje, a Tiszától a Kárpátokig messze földön híres egyházi örökségéről.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középkori templomokban Magyarország egyik leggazdagabb vidéke, a középkori templomoknak itt olyan sűrű hálózata maradhatott fenn, amely egyedülálló. Szatmár és Bereg középkori egyházi örökségének egyedi hangulatát idézik a kisméretű templomok, a melléjük épített fa harangtornyok, a gazdagon fennmaradt középkori freskók, a festett karzatok, a díszes kazettás mennyezetek, faragott szószékek. Az Alföld középkori templomainak nagy része a török dúlások áldozatává vált. Ez a vizek által körbezárt vidék azonban távol tartotta magától a hódító hadakat, az idegen kultúrákat. Így maradhattak fenn páratlan gazdagságukban és szépségükben ezek a kis középkori templomok, amelyek ékszerdobozai ennek a vidéknek.

Kárpátalja a középkori templomok elsüllyedt paradicsoma. A bádog lemezek, cement vakolatok lekerülésével, a szakszerű műemléki helyreállításokat követően sorra mutatják meg magukat a templomok valódi szépségükben. A vastag mészvakolatok alól csodálatos középkori freskók kerülnek a felszínre. Kárpátalja középkori templomai jelentik a nyugati kereszténység keleti határvonalát, itt ér véget gótika és veszi kezdetét a fatemplomok földje és az ortodoxia. A viharos történelmű Kárpátalján viharos múltja volt a templomoknak is. Sokuk elpusztult a tatárjárás után, a reformáció előretörésével sorra a protestánsokhoz kerültek, számos leégett a kora újkor szabadság küzdelmeiben, a szovjet időkben, több esetben Isten házából ateista múzeum lett. Mára az idő, a történelem megnyugodott és az egyházi örökség turista látványossággá vált.

Szabolcs-Szatmár-Bereg és Kárpátalja megye egyházi öröksége kiemelkedő színfoltot, értéket képviselnek a térség idegenforgalmi kínálatában. Még 2009-ben *Középkori templomok útja* címen született meg az a tematikus útvonal, amely a Kárpát-medencében egyedülálló vallási és kulturális örökséggel szeretné mélyrehatóan megismertetni az érdeklődőket. Ez a tematikus útvonal hivatott bemutatni a valaha egy történeti régiót alkotó Északkelet-Magyarország, a Kárpátalja, valamint a Partium északi részének középkori egyházi örökségét. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség és a Kárpátaljai Megyei Tanács együttműködésében indult el az útvonal kiterjesztése Kárpátaljára és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északkeleti részére. Az útvonalfejlesztés hatására a tematikus útvonal három ország területét szeli át, ezáltal a Kárpát-medence egyik meghatározó tematikus útvonalává vált.

Oláh István
ügyvezető igazgató
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft

Baloga Iván
elnök
Kárpátaljai Megyei Tanács

A 2011-ben megjelent *Középkori egyházi építészet Szatmárban* című tanulmánykötet sikerét követően lehetőségünk nyílt a folytatásra. Jelen könyv témájában követi a templomút területi kiterjesztését, így a tárgyalt templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északi részén és Kárpátalján találhatók. Az idegenforgalmi projektet megelőző tudományos előkészítő munka eredményeit tárjuk az olvasó elé. Nagyban támaszkodunk az eddig publikált eredményekre, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére vonatkozóan a műemléki topográfia kötete, Kárpátalját illetően Deschmann Alajos munkája szolgált fontos kiindulópontként. Kárpátalja egyházi örökségének megőrzésében jelentős szerepe van a Teleki László Alapítvány munkájának. A *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből* című könyvben több szabolcsi és beregi templomunk freskóinak részletes bemutatása szerepel, kötetünkben ezekre az eredményekre csak utalunk, és nagyobb terjedelmet szentelünk a kárpátaljai templomoknak.

Az első részben hosszabb tanulmányokat közlünk a kiemelkedő jelentőségű épületekről, köztük az elpusztult templomokról. A második rész kronológiai sorrendben tartalmaz templombemutatásokat.

Nagy hangsúlyt fektetünk a legújabb eredmények bemutatására, a huszti, viski, palágykomoróci, baktalórántházi falképfeltárások, beregszászi épületkutatások országos jelentőséggel bírnak. Bízunk abban, hogy a kutatások és feltárások folytatódnak és újabb idegenforgalmi célpontokkal bővül a régió turisztikai térképe.

Kollár Tibor

Deák Attila

A *Középkori templomok útjá*nak a Kárpát-medence vallási és kulturális turizmusában betöltött szerepe

A szenthelyek felkeresése, mint vallástörténeti jelenség, nagyon ősi – az emberek létezésével összekapcsolódik valamilyen isteni erőbe vetett hit. A történelem előtti időkben a megalitok funkcionáltak szent helyként. Az ókori birodalmaknak szintén megvoltak a maguk szent helyei. A kereszténység már a korai szakaszában számos szent helyet jelölt ki, bár a Biblia erre semmiféle iránymutatást nem tett. Az első keresztény szent helyeket Nagy Konstantin római császár (aki a kereszténységet államvallássá tette) édesanyja, Ilona hozta létre, azokon a helyszíneken emeltetett templomokat a Szentföldön, amelyek Jézus életéhez és halálához kötődtek. A szent helyek létesüléseinek második hulláma Jézus tanítványai, az apostolok életével és cselekedeteivel volt összefüggésben, ezek a szent helyek már túllépnek a Szentföldön.[1] Az ezt követő évszázadok folyamán azonban fokozatosan minden nemzetnek létrejöttek a saját szent helyei. A szent helyekhez kötődő zarándoklatok már a korai kereszténység idején kialakultak, és középkor folyamán igen elterjedtté váltak. A zarándoklatok megélénkülésében és a kegyhelyek gyakori látogatásában újabb lendületet a barokk korszaka, az ellenreformáció kora hozott. Ekkor különösen a Mária búcsújáróhelyek jelentősége növekedett meg. A felvilágosodás időszakában csökkent a zarándokok és a szakrális helyeket felkeresők száma. A XIX. és XX. század megint fellendülést eredményezett a spirituális turizmus terén.[2] Ékes bizonyítéka ennek, hogy az 1920-as, 1930-as években a keresztény világban több helyen regisztráltak csodás jelenségeket, történéseket, amelyet a Szentszék is csodának, isteni kinyilatkozásnak nevezett, elismerve ezzel természetfeletti jellegét.

A vallás a világtörténelemben mindig is nagy tömegeket indított útnak, és így van ez napjainkban is. Motiváció tekintetében a turizmus egyik legjelentősebb megjelenési formája a vallásturizmus, ahogy ezt a WTO felmérése is bizonyítja, amely szerint az ezredfordulón a világ turizmusának 32%-át tette ki a vallási indíttatású idegenforgalom.[3] Mi hajtja évente hívek millióit e kultikus jelentőségű helyek meglátogatására? Az iszlám esetében a válasz egyértelmű, hiszen a Korán is lefekteti, hogy Allah minden követőjének kötelessége élete során legalább egyszer mekkai zarándoklatot tenni. De mi a helyzet a keresztény világgal? A szent helyek tisztelete a keresztény népi hit legősibb megjelenési formája. Napjainkban minden olyan országban, ahol elterjedtek a kereszténység különböző felekezetei, mélyreható és széleskörű spirituális megújulásnak lehetünk tanúi, amely immár nem a népi vallásossághoz kötődik, hanem a társadalom egyre szélesebb rétegeit érinti. Az ősi zarándokutak ma ismét előtűntek, amelyen a harmadik évezred új zarándokai hihetetlen szenvedéllyel és áhítattal járják be a világot. A zarándok nem csupán a szentséget és az Istent keresi, hanem magát akarja megtalálni. A zarándokok hiszik, hogy ha felkeresik a szent helyeket, azzal a bűnbánat jelét adják, és érdemeket szereznek Isten előtt, hisz itt kerülnek a legközelebb az Úrhoz.[4]

A kereszténység szent helyei két csoportra bonthatók. Egy részük egy-egy történelmi, egyháztörténeti jelentőségű eseményhez kötődik, másik részük pedig valamilyen isteni kinyilatkoztatáson (jelenések, látomások, csodák) alapul. A fent részletezett spiritualitás elsősorban azokhoz a helyekhez kapcsolódik, amelyek az utóbbi csoportba tartoznak, elsősorban ezeket a szent helyekhez zarándokolnak hívek milliói. Az Isteni kinyilatkozásokon alapuló kegyhelyek elsősorban Európa déli területein vannak nagy számban (Olaszország, Spanyolország, Portugália, Dél-Franciaország, Görögország), de Közép-Európában (Lengyelország, Csehország, Magyarország) és Kelet-Európában (Románia, Ukrajna, Oroszország) is jelentős a kegyhelyek száma.

A kereszténység legnagyobb zarándokhelyei közé tartozik a portugáliai Fatima, amely az 1917-es Mária jelenések kapcsán vált szent hellyé, és amelyet minden évben 3 millió zarándok keres fel, vagy az El Camino zarándokút végpontja, a spanyolországi Santiago de Compostela, ahol Szent Jakab apostol sírja található. Az El Camino a XXI. század legjelentősebb zarándokútja a keresztény világban. Franciaország déli területein szintén több igen jelentős zarándokhely található, ezek közül kiemelkedik Lourdes, amelyet 1862-ben nyilvánítottak szent hellyé egy 1858-as, tizennyolcszor megismétlődő Mária-jelenés kapcsán. Lourdes kegyhelyét évente 6 millió ember keresi

≺ 1. Gerény, görögkatolikus templom. Köpenyes Mária, részlet (akvarellmásolat)

2. Beregszász, római katolikus templom. A hajó belseje délkelet felé

fel. Az olaszországi San Giovanni Rotondó-ban található Kegyes Szűz Mária-kolostor és szentély Pio atyáról vált híressé, aki 1918-ban megkapta a stigmákat. Az itáliai Loreto még a középkorban volt csodás eseményeknek a színhelye, amikor 1291-ben, a Szentföld elvesztésének évében egy angyali csoda folytán leszállt a Szent Anya názáreti háza a városban. Az osztrák Mariazell Közép-Európa egyik legnagyobb búcsújáró központja, ahol a csodás gyógyulásoknak a XII. században híre volt. A Medjugorje melletti boszniai hegyekben 1981-ben voltak Mária-jelenések, amelyeket szintén csodás gyógyulások követtek (az eseteket egyenlőre nem ismerte el az egyház csodának).

Igen jelentősek azok a szent helyek is, amelyek nem egy-egy csodához, hanem valamilyen egyháztörténeti eseményhez kötődnek. Ezek közül kétségkívül a leghíresebb Jeruzsálem és Betlehem. A keresztény világ egyik központjának számító Vatikán várost évente több mint 20 millió ember keresi fel. Az Assisi Szent Ferenc (1182–1226) szülővárosában található román-gótikus stílusú Bazilika, ahol Szent Ferenc kriptája található, valamint a későbbi Santa Maria degli Angeli-bazilika szintén meghatározó kultikus helyei a keresztény világnak. Assisibe hívek milliói vándorolnak bűnbocsánatért. A város a ferences szerzetesrend központja, ahogy a dominikánusok egyik fő helye a Szent Antal kultuszáról ismert Padova. Lengyelország első számú szent helye, Częstochowa már a XVI. században a keresztény világ egyik legnagyobb zarándokhelye volt, napjainkban évi 5 millió ember látogatja. Egy, a legenda szerinti Szent Lukács által festett Fekete Mária-ikonról vált híressé a kegyhely. A Balkánon a Meteorák és az Athosz-hegy kolostorai a legfontosabb zarándokhelyek, amelyek az ortodox kereszténység szerzetességének fellegvárai. Ukrajnában és Oroszországban szintén igen fontos zarándokhelyek a szerzetesi rendek kolostorai, mint például a kijevi Barlangkolostor, a Moszkva melletti Szergijev Poszad Szentháromság-kolostor. A kegyhelyek ezen csoportját hosszan lehetne sorolni olyan híres helyszínek megemlítésével, mint a párizsi Notre Dame, a londoni Westminster, továbbá Avignon, Reims, Mont-Saint-Michel, York, Canterbury, Köln, Aachen, Prága, Bécs székesegyházai, kolostortemplomai.

A Kárpát-medence is bővelkedik európai hírű kegyhelyekben. Csíksomlyó a térség legnagyobb búcsújáró helye. Itt található a világ egyik legnagyobb kegyszobra,

3. Beregszász, római katolikus templom.
Torzfejes konzol a hosszház északi falán

4. Beregszász, római katolikus templom.
Torzfejes konzol a hosszház északi falán

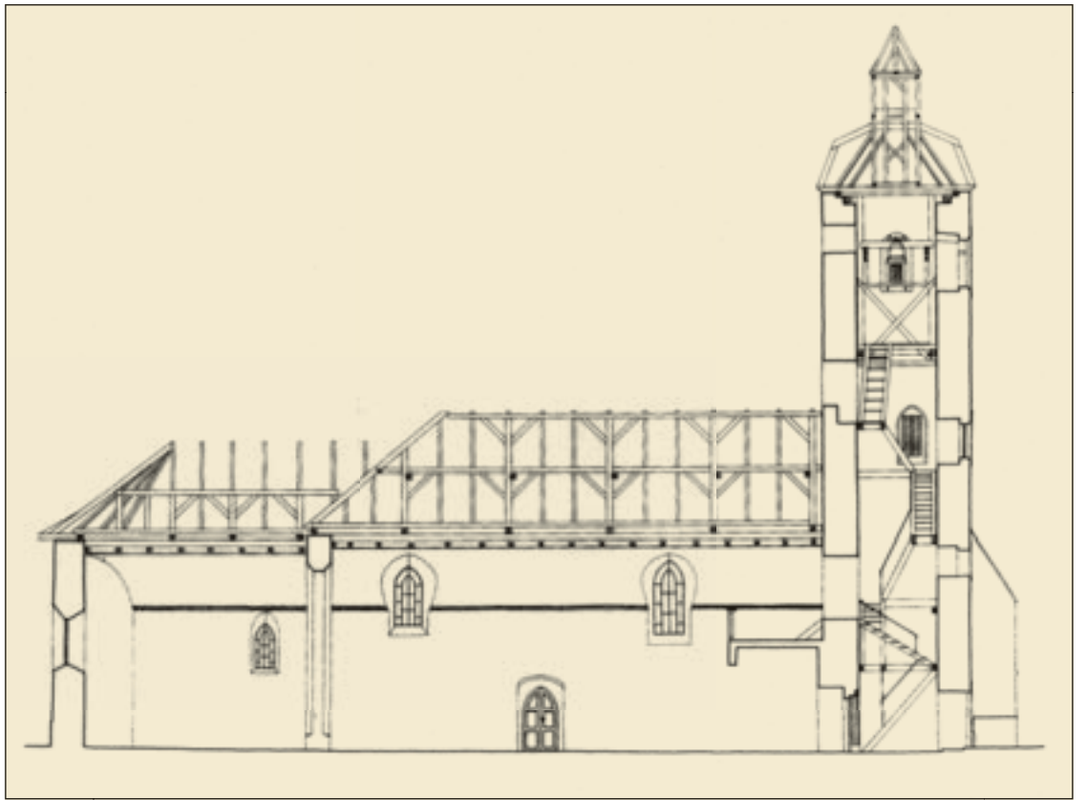

5. Bene, református templom. Hosszmetszet

amely a csíksomlyói zarándoklatok központja; a templomot 1948-ban emelte a pápa basilica minor rangra. A magyar kegyhelyek kivétel nélkül Mária tiszteletén alapulnak, de mint a fentiek alapján is látható volt, a világ legtöbb kegyhelye valamilyen Mária-jelenéssel van összefüggésben. Kimondottan erős azonban Szent László kultusza is. Az egyik legkorábbi magyarországi zarándokhely Mátreverebély–Szentkút vidékén található. Az ellenségei elől menekülő Szent László királynak fakadt itt forrás, amelyet a XIII. században Mária-jelenések követtek. Máriapócs a történelmi Magyarország 300 éve egyik leghíresebb búcsújáróhelye, ahol többszöri alkalommal történt csoda: 1696-ban, 1715-ben és 1905-ben hullatta könnyeit a templomban elhelyezett Mária-ikon. Máriapócs 1948-ban szintén elnyerte a basilica minor rangot.

Ezen kegyhelyek, zarándokközpontok kiemelkedő (évente több milliós) látogatottsága a nemzetgazdaság számára is igen lényeges: napjainkra a turizmus a nemzetgazdaság talán legfontosabb társadalmi-gazdasági szektorává és a nemzetközi kereskedelem fontos tényezőjévé vált. A XX. század második felében fokozatosan alakult tömegjelenséggé (évente 4–5%-al nő), gazdasági szerepe az elmúlt évtizedekben dinamikusan növekedett. A növekedés egyebek mellett számottevő GDP-előállító funkciójának, munkaigényes jellegének és fontos beruházásgerjesztő hatásának köszönhető. Ma a turizmus a világ bruttó nemzeti összтermékének mintegy 12%-át adja, és 200 millió ember számára biztosít munkalehetőséget. A turizmus pozitív gazdasági hatásai mellett figyelemre méltóak társadalmi hatásai is.

A turizmus egy speciális fajtája a vallásturizmus, amely, mint a fentiekben bemutatásra került, a világ egyik vezető turisztikai ágazata, amennyiben a látogatottsági adatokból indulunk ki. A vallási turizmus alatt azokat az utazásokat értik, amelyek célja szakrális műemlékek (templomok, kolostorok) meglátogatása, különböző vallási rendezvényeken, eseményeken, zarándoklatokon, búcsújárásokon, lelki gyakorlatokon való részvétel,[5] tehát egy olyan komplex, piacképes turisztikai termékről van szó, amely vallási indíttatású, vagy egyházi intézmények szolgáltatásainak igénybevételével valósul meg. Valódi, szűk értelemben csak a zarándokutat és a búcsújárást, a vallási eseményeken való részvételt tekinthetjük vallási turizmusnak, és azt is csak akkor, ha a hívő ember lelkében is részese az eseménynek – az út megszervezői a lelkiségre jobban ügyelnek, mint az egyéb turisztikai szolgáltatásokra. Ha viszont a fogalmat tágabban értelmezzük, akkor azt is vallási turizmusnak minősíthetjük, amikor hívők

6. Csaroda, református templom. Szent Dorottya ábrázolása a szentélyben

vagy nem hívők vallási nevezetességeket keresnek fel, tekintenek meg, de ezeket nem mint szent helyeket, hanem mint kulturális, történelmi vagy művészeti emléket értékelik.[6]

A vallásturizmus fejlesztése az elmúlt években okkal került a magyarországi idegenforgalmi fejlesztések homlokterébe. Ennek ellenére Magyarországon maga a vallásturizmus koncepcionálisan még kialakulóban van. Gyenge a szervezett forma, ezen pedig csak a hathatós kormányzati politika segíthet. A vallásturizmus a magyar belföldi idegenforgalomból mindössze tíz, a külföldiből pedig öt százalékkal részesedik. Mivel a szocializmus ideje alatt egyáltalán nem volt szó a vallás által motivált utakról, így hazai vallási turizmusunk fejlődési üteme még ma

7. Csaroda, református templom. Szent Katalin ábrázolása a szentélyben

is lassabb a világ vallási turizmusához képest, mivel az csak a rendszerváltást követően indulhatott meg. A szűkebb és tágabb értelemben vett vallási turizmus aránya együttesen 7–8% Magyarországon, pedig potenciálisan több rejlik benne.[7] Az egyházak és főleg az egyházközségek aktív szerepvállalása a turizmusban még nem egyértelmű.

Magyarország az Európában is jelentős vonzerővel rendelkező vallási búcsújáróhelyek közé csupán egyet sorolhat, Máriapócsot. A kisebb – térségi, olykor országos – jelentőséggel bíró települések közé számíthatjuk még Nyírbátort, Márianosztrát, Máriagyüdöt és Mátraverebély–Szentkutat. Kultúrtörténeti és műemléki szempontból jelentős Pannonhalma, Esztergom, Tihany és Debre-

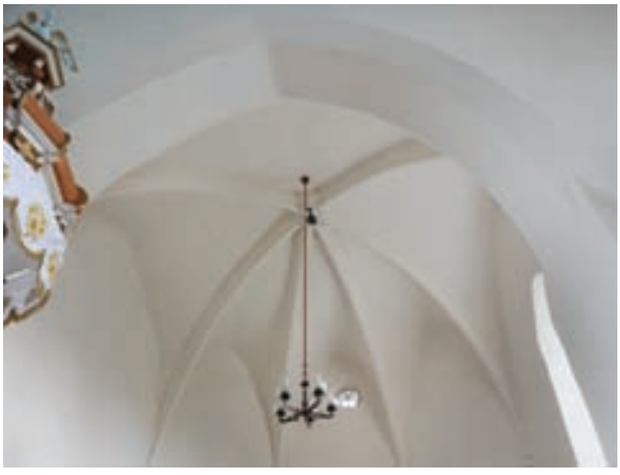

8. Sárosoroszi, református templom. Szentélybelső kelet felé

cen. Ezek a helyek tekinthetők Magyarország legismertebb vallásturisztikai attrakcióinak; mellettük természetesen számos kisebb, regionális jelentőségű centrum ismert (pl. Csaroda, Tákos, Ják, Vizsoly, Bélapátfalva).

Az északi-alföldi turisztikai régió kulturális turizmus kínálatában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vitathatatlan fölénnyel rendelkezik. Ezt számos mélyinterjú megerősítette, amelyet az elmúlt hónapokban végeztünk. Ezen a területen az észak-magyarországi turisztikai régió, azon belül Borsod-Abaúj-Zemplén megye tekinthető a legfőbb riválisnak, hiszen ez a terület szintén nagyon gazdag és színes műemlékállománnyal rendelkezik. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye országos léptékben mérve is kiemelt jelentőségű egyházi örökséggel bír, a megyében a legjelentősebb kulturális vonzerőt templomok képezik (lásd Nyírbátor, Máriapócs, Csaroda, Tákos, Szabolcs, Csenger). Ebben a megyében nincsenek várromok, grandiózus kastélyok, amelyek a turisztikai kínálat egyedi termékeivé válhatnának (ez alól kivételt a tiszadobi Andrássy-kastély, a kisvárdai vár és a vajai Vay-várkastély jelent, amelyek országos jelentőségű műemlékek), amely szempontból Észak-Magyarország éppen a legerősebb.

A megyén belül elsősorban Szatmár és Bereg középkori egyházi örökségének egyedi hangulatát a kisméretű templomok, a melléjük épített fa harangtornyok, a festett karzatok, a díszes kazettás mennyezetek, a faragott szószékek hordozzák. Az Alföld középkori templomainak nagy része a török dúlások áldozatává vált. Ez a vizek által körbezárt vidék azonban távol tartotta magától a hódító hadakat, az idegen kultúrákat. Az állandó belés árvizek hatására a folyók ölelésében létrejövő lápok évszázadokon keresztül nyújtottak menedéket a támadó hordákkal szemben. Ez az elzárt világ életet kínált a háborúban. A Szatmár–beregi vidék elszigeteltségének és az oltalmazó vizeknek köszönheti, hogy fennmaradhatott középkori öröksége, megőrizhette értékeit, hagyományait, lelkületét. Így maradhattak fent páratlan gazdagságukban és szépségükben ezek a kis középkori templomok, amelyek ékszerdobozai ennek a mesés világnak. Ezen a vidéken a szegénységből és az elszigeteltségből eredően csodás szépségű középkori templomokat őrzött meg a múlt.

A fentieken alapuló felismerésekből származóan vette kezdetét Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusfejlesztésében és turizmusmarketing tevékenységében a vallásturizmus pozícióinak megerősítése. A vallásturizmus fejlesztése a térségben két egymástól teljesen különálló komplex fejlesztési program keretében zajlik:

1. A *Mária-út*, amely egy Közép-Európán átívelő zarándokút, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye dél-nyírségi részét érinti elsősorban (Rakamaz–Nyíregyháza–Napkor–Kállósemjén–Máriapócs–Nyírbátor–Piricse–Nyírvasvári–Bátorliget–Vállaj irányába fut a megyén belül). A *Mária-út* kelet-nyugati tengelye az ausztriai Mariazell-től az erdélyi Csíksomlyóig vezet, észak-déli tengelye a lengyelországi Częstochowa kegyhelytől a boszniai Medjugorjéig. A *Mária-út*nak az a jelentősége Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vonatkozásában, hogy Máriapócsot bekapcsolja a nemzetközi vérkeringésbe, sőt a *Mária-út*nak Máriapócs az egyik legfontosabb centruma.
2. A *Középkori templomok útja*, amely egy három országon átívelő tematikus útvonal, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye közép-nyírségi, rétközi, beregi és szatmári részeit érinti (Szabolcs–Székely–Kisvárda–Baktalórántháza–Vaja–Csaroda–Beregdaróc–Tarpa–Nagyar–Túristvándi–Fehérgyarmat–Csenger–Csengersima irányába halad keresztül a megyén). A *Középkori templomok útja* szintén nemzetközi tematikus útvonal, hiszen a magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg, a romániai Szatmár és az ukrajnai Kárpátalja megye az általa érintettek. Nemzetközi jelleget abból adódóan kapott az útvonal, hogy már genezisétől számítva határon átnyúló együttműködések keretében került kialakításra. Az ebben rejlő ráció egyértelmű, hiszen olyan területekre terjed ki, amelyek egykor történelmileg összetartoztak, vagyis az útvonal egy történeti régióban halad.

A *Középkori templomok útja* címen született meg az a tematikus útvonal, amely a Kárpát-medencében egyedülálló vallási és kulturális örökséggel szeretné mélyrehatóan megismertetni az érdeklődőket. Ez a tematikus útvonal hivatott bemutatni a valaha egy történeti régiót alkotó Északkelet-Magyarország, a Kárpátalja, valamint a Partium északi részének középkori egyházi örökségét. A *Középkori templomok útja* egy komplex, hosszú távú fejlesztési program, amely több ütemből épül fel.

A *Magyarország-Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013* támogatásával, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat és a Szatmár Megyei Tanács partnerségében valósult meg 2009–2011 folyamán a *Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben* című turizmusfejlesztési program. A fejlesztés célja az volt, hogy a kiemelkedő örökségturisztikai és művészettörténeti értéket jelentő középkori templomokat összekötve és ezzel egy közös tematikus úttá fejlesztve, közösen népszerűsítve és információkat biztosítva jöjjön létre egy közös turisztikai útvonal a magyar-román határtérségben. A térség templomai, kiemelt művészettörténeti, történeti és műemléki értékeik ellenére – néhány kivételtől eltekintve – kifejezetten alacsony látogatottságúak. A projekt eredményeként létrejött útvonal 33 templomot tömörít magába. A történeti Szatmár területéről 20 magyarországi (Csegöld, Csenger, Csengersima, Fehérgyarmat, Gacsály, Gyügye, Jánkmajtis, Kisszekeres, Kölcse, Nagyar, Nagygéc, Nagyszekeres, Sonkád, Szamosbecs, Szamostatárfalva, Szamosújlak, Tiszakóród, Túristvándi, Túrricse, Vámosoroszi) és 13 romániai templom (Ákos, Avasfelsőfalu, Bere, Bikszád, Csomaköz, Egri, Kaplony, Krasznabéltek, Krasznacégény, Sárközújlak, Szilágykorond, Tasnád és Vetés) láncba fűzésével jött létre az útvonal. Ennek megszületett a hivatalos honlapja: *www.temple-tour.eu*. Lezajlott egy átfogó tudományos kutatás, amelynek eredményeképp egy reprezentatív kötet keretében sikerült bemutatni a középkori Szatmár egyházi örökségét. (*Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben – Arhitectura religioasă medievală din Satu Mare. Circuitul bisericilor medievale din județele Szabolcs-Szatmár-Bereg şi Satu Mare*) Az első ütemben elkészült az útvonal táblarendszere, valamint létrejött a népszerűsítéshez szükséges promóciós eszközrendszer. Az első ütem összességében kutatási és marketing célokat jelölt meg és teljesített, vagyis lezajlottak a termékfejlesztéshez szükséges alapkutatások, és megtörtént a tematikus útvonal piacra vezetése.

Az útvonal kiterjesztésének gondolata már 2010 folyamán felmerült. A kiterjesztéshez kapcsolódó munkákat a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft kezdeményezte a Kárpátaljai Megyei Tanáccsal közösen. A szervezet 2010-ben pályázatot nyújtott be a *Hungary-Slovakia-Romania-Ukraine ENPI CBC Programme* keretében *Tourist route to the common religious and cultural heritages* címmel. A fent leírt program folytatásaként újabb 32 templom kerül bekapcsolásra, 17 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, 15 pedig Kárpátalja megye területéről. A bővítés Szabolcs-Szatmár-Bereg megye beregi, felső-szabolcsi és közép-nyírségi részét érinti, Kárpátalja területéről pedig a magyar-ukrán határszakaszhoz közel eső, többségében magyarok lakta területek kerültek bekapcsolásra, ahol kiterjedt a középkori egyházi műemlékállomány. Az útvonal kiterjesztése során Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területéről Anarcs, Beregdaróc, Beregsurány, Csaroda, Laskod, Lónya, Márokpapi, Szabolcs, Székely, Tákos, Tarpa, Tiszaszentmárton, Tornyospálca, Vaja, Vámosatya református, valamint Baktalórántháza és Kisvárda római katolikus templomai kerültek be az útvonalba. Kárpátaljáról pedig Akli, Bene, Csetfalva, Feketeardó, Huszt, Nagybégány, Nagymuzsaly, Palágykomoróc, Técső és Visk református, Beregszász, Munkács, Nagyszőlős római katolikus, valamint Gerény és Ungvár görögkatolikus templomai váltak a *Középkori templomok útja* részévé. Az útvonalfejlesztés hatására a tematikus útvonal három ország területét szeli át, ezáltal a Kárpát-medence egyik meghatározó tematikus útvonala jön létre. A második ütem összességében – a kibővítéshez kapcsolódó – kutatási és marketing célokat jelölt meg és teljesített, vagyis lezajlottak a termékfejlesztéshez szükséges alapkutatások, és megtörtént a tematikus útvonal piacra vezetése.

A *Középkori templomok útjának turisztikai attrakciófejlesztése* című projekt keretében a tematikus turisztikai

9. Barabás, református templom. Nyugati kapu

útvonal Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyei szakaszának több pontján a tematikus útvonalhoz kapcsolódó attrakciófejlesztés történik a templomok látogatóbarát fejlesztésével, amely megyei innováció az egyházak műemléki helyreállítása során. Lényegében az első ütemben kialakított útvonalszakaszra koncentrál, bevonva Szatmár megyéből Bere, Krasznacégény és Csomaköz Árpád-kori templomait is. A projekt keretében történik meg a termékfejlesztés első infrastrukturális hulláma, a már meglévő eredmények felhasználásával. A projekt mintegy 20 templomot érint, ebből 12 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei helyszín. A projekt másik fontos szegmense egy nemzetközi, komplex marketing kampány lebonyolítása. Harmadik ága új célcsoportok bevonása az útvonalba az útvonal menti gyalogos és kerékpáros turizmus fejlesztése révén. A harmadik ütem tekinthető az útvonal fejlesztés első jelentős áttörésének, mivel ez már a termékfejlesztés érdekében jelentős forrásokat tud felhasználni. A harmadik ütem másik jelentős eredménye, hogy világi kezdeményezésből egyházi kezdeményezéssé alakul át a program, hiszen ez az ütem a Tiszántúli Református Egyházkerület, a Királyhágómelléki Egyházkerület és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség partnerségében valósul meg.

Az útvonal kialakítása és fenntartása Magyarország szempontjából nemzetpolitikai jelentőségű, mivel jelentős mértékben hozzájárul a határon túli magyar közösségek kulturális identitásának erősödéséhez, fontos szerepet játszhat ezeken a területeken az idegenforgalom fellendülésében, amely a határon túli magyarság számára kínál jövedelemkiegészítő lehetőségeket. Ukrajna és Románia szempontjából szintén jelentős előrelépést jelent, Kárpátalja és Szatmár megye idegenforgalmi potenciáljának kiaknázásában. A tematikus útvonal Kárpátalja és Szatmár megye vonatkozásában olyan vonzerőkre, műemléki és művészettörténeti értékekre hívja fel a figyelmet, amelyek korábban nem integrálódtak a turisztikai kínálatba, új területeket kapcsolva be a turizmus vérkeringésébe.

Ezzel kapcsolatosan fontos korrelációkra szeretné a tanulmány felhívni a figyelmet, amely a vallás, a műemlékvédelem, az idegenforgalom és területfejlesztés között áll fönn. A turizmus társadalmi hatásai közül markánsan elkülöníthetők a kultúrára gyakorolt hatásai, amelyekről általában megfeledkeznek a turizmus fejlesztése során, pedig igen lényegesek. A turistáknak köszönhetően a fogadóhelyen élőkben tudatosul saját kultúrájuk és hagyományuk értéke, ez pedig büszkeséggel tölti el őket.[8] Ennek hatására megújuló figyelemmel fordulnak saját kultúrájuk ápolása felé. Így a turizmus fontos szerepet játszhat a helyi identitás erősödésében, a helyi értékek, mint turisztikai vonzerők iránti büszkeség együtt jár a település vagy térség iránti büszkeség növekedésével. Szintén a kulturális hatások közé tartozik, hogy a turizmus dinamizálja a kulturális kínálat bővítését, és finanszírozza a helyi kultúra fejlődését. A XXI. században, amikor a globalizált világban az egyén mobilitása megnövekedett, az elvándorlás felerősödése igen komoly társadalompolitikai problémát vet fel, amelyre reagálni kell nemzeti és lokális szinten egyaránt. Lényeges kiemelni azonban, hogy az egyén identitására igen nehéz hatni, hiszen ezeknek bonyolult emocionális és szocializációs összetevői vannak, mint pl. a család, a vallás, a történelem, a hagyományok, az oktatás. A turizmus fejlesztése, a helyi identitás erősítésén keresztül egyfajta választ kínál a globalizáció által felvetett migrációs kihívásokra.

Igen lényeges szempont az idegenforgalom kulturális hatásrendszerében, hogy a turizmus ösztönzi a kulturális örökség revitalizálását, amely főleg az épített örökség esetében lehet igen látványos. Ezzel kapcsolatban külön érdemes kiemelni, hogy az elmúlt években fokozatosan megszűntek azok az állami támogatások, amelyek önmagában műemléki helyreállításokat segítettek. Helyettük a turizmusfejlesztés alá integrálódtak be a műemlékvédelemmel összefüggő feladatok, ami egy fenntarthatóbb rendszer irányába mutat, de piac- és kereslet orientált szemléletet tesz szükségessé. Ez a paradigmaváltás különösen problematikus, ambivalens a templomok esetében, a templom ugyanis elsődlegesen a hitélet gyakorlásának színtere, másodsorban műemlék, és csak ezt követően beszélhetünk róla, mint turisztikai vonzerőről. Ennek a problémának a feloldására ad választ a *Középkori templomok útjá*nak egyik innovációja, a „látogatóbarát" templom modellje.

A modell innovatív szemléletet hordoz, az adott templom művészettörténeti, vallástörténeti, szellemi értékét próbálja kiemelni, a turisták fókuszába helyezni az épületen belüli funkcióvesztett terek felhasználásával, illetve interpretációs felületek nyitásával. Az alapprobléma az, hogy bár egy-egy templomról rengeteg érdekes információt lehet megtudni, hiszen az a település múltjának legősibb elemeként kimagasló művészettörténeti értékekkel rendelkezik (rendkívül autentikusan a helytörténetiség szempontjából), addig a templomokból hiányoznak azok az eszközök, amelyek az információkat közvetíthetik. Ennek az az oka, hogy a templomok elsődlegesen a hitélet gyakorlásának helyszínei. A művészet- és építészettörténész, valamint a régész szakma számos olyan kutatási eredménnyel, információval rendelkezik, amely turisztikai célú hasznosítás esetén és turistabarát megfogalmazásban rendkívül érdekes lehet a látogatók számára. Szükség van tehát olyan eszközökre, csatornákra, felületekre, amelyek segítségével átadhatóvá válnak ezek az információk. A „látogatóbarát" templomok esetében olyan térrészekben, falfelületeken történik meg a kiállítások és

egyéb, információt hordozó eszközök telepítése, amelyeket nem vesz igénybe a gyülekezet, vagyis ezek a szakrális élet gyakorlását nem akadályozzák. A templomok ilyen értelmű turisztikai célú fejlesztése egyedülálló, eddigi kutatásunk szerint nincs máshol hasonló logika mentén működő templomfejlesztés. A tematikus útban szereplő vajai református templom szolgál modellként (amelynek a helyreállítását az észak-alföldi regionális operatív program támogatott), ahol már 2012-ben megvalósult ez a fejlesztés. A vajai modellnek az adaptálása történik meg a *Középkori templomok útja* fejlesztésének harmadik ütemében. A fejlesztés eredményekét „látogatóbarát" templomok jönnek létre mintegy vallásturisztikai attrakcióként, amelyekben a szakrális funkciók mellett meghatározó szerepet töltenek be a turisztikai funkciók is. A beruházás mindenképpen innovatív, amely újszerű szemléletével a templomok hasznosításának értelmezési kereteit kitolja, lehetőséget teremtve ezzel az egyházközségeknek, hogy aktívan bekapcsolódjanak a turisztikai ágazatba, és ezúton is felkarolják a helyi értékek védelmét, az egyházi örökségek revitalizációját és népszerűsítését a nagyközönség számára. A „látogatóbarát" templom modellje helyi szintű kezdeményezésen alapul, ami a *Középkori templomok útjá*nak egyik sajátossága.

Összességében ez az elmúlt évek egyik legfontosabb tanulsága, hogy a *Középkori templomok útja* képében egy olyan tematikus útvonal született, amely hosszútávon is alkalmas eszköz lehet a térség komparatív előnyének számító középkori egyházi örökségben rejlő idegenforgalmi potenciálok kiaknázásában, amely új horizontokat villant fel a határon túli műemlékvédelem területén, és amely paradigmaváltást helyez kilátásba a műemlék templomok helyreállítása érdekében, annak szerves részeként kezelve a turisztikai funkciók integrálását.

Végül nagyon fontos kitérni egy alapprobléma feloldására, amely alapvetően pozicionálási gondokat vet fel a tematikus útvonallal kapcsolatosan. A középkorban a vallásosság egyre több új formában jelent meg az emberek életében. Elterjedt a szentek és a szentek ereklyéinek kultusza, a sírhelyeikhez való zarándoklat. Szokásba hozták a rózsafüzér használatát, a templomok jellegzetes alkotása lett a „halott fiát siratő Szűz" képe (Pietà). A reformáció idején a bálványimádó, babonás népi vallásosság nevetségesnek tűnt. A reformátorok megbélyegezték az emberek külsődleges cselekményeinek szokásait, melyek során a hit és az élet valódi megváltoztatását a zarándoklatokkal, ereklyékkel és búcsúkkal helyettesítették. Ebben a vallás teljes megromlását látták. A református teológusok mélyen elítélték a naptári szentekhez kapcsolódó ünnepnapok régi szokásait (számos esetben a búcsúk ehhez kötődnek), mert hitük szerint a szentek tisztelete elfordította az embereket az egy Üdvözítőben való hittől.[9] Lényeges, hogy a református templomok esetében nincs zarándoklat, búcsú. Európára jellemző módon elmondható, hogy nem alakultak ki a protestáns területeken zarándokutak. A *Középkori templomok útjá*t alkotó templomok többsége azonban református, vagyis elsősorban református vagy protestáns vallásúakat vonzanak. Ez az oka annak, hogy Magyarországon sem létesült eddig egy koncepcionális vallásturisztikai stratégia a reformáció köré, hiszen irrelevánsnak tartották a kérdést. Azonban a protestáns vallásúak esetében is van vallási indíttatású utazás, de nem spirituális, hanem kulturális jellegű. A protestánsok nem bűnbocsánatot, megtisztulást várnak az úttól, hanem egyszerűen kulturális fogyasztási igényüket szeretnék kielégíteni, illetve meg kívánják ismerni vallási gyökereiket (ez az identitás szempontjából lényeges). Ez a nagyon komoly potenciál még kiaknázatlan Magyarországon és kiemelten Északkelet-Magyarországon. 2017-ben lesz 500 éves a reformáció, amely a legnagyobb eseménye lesz a református világnak. A Magyarországi Református Egyház csatlakozott a *Refo500* európai kezdeményezéshez, felvette a kapcsolatot az evangélikus egyházzal, és saját rendezvényeket is tervez. A református világ ebben az évtizedben már számos tematikus programot indított. A vallásturizmuson belüli tendencia, hogy közeledve az 500 éves évfordulóhoz felértékelődik a protestantizmushoz kötődő szellemi örökség. A *Középkori templomok útja* tehát vallási tekintetben is úttörő jellegű, hiszen olyan vallásturisztikai útvonal, amely épít a reformációra. Minden bizonnyal az útvonal fejlesztés egyik legnagyobb kihívása ennek a spiritualitásnak a megteremtése lesz az elkövetkező években.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, az 1. kép őrzési helye a Magyar Néprajzi Múzeum (R 10233 A), a benei felmérést a Budapesti Műszaki Egyetem készítette.

JEGYZETEK:

[1] BEDÜRFTIG 2011.

[2] Varga Mária: A vallásturizmus jelenléte ma Magyarországon. http://www.keresztenyszo.katolikhos.ro/archivum/2011/december/3.html (Letöltés ideje: 2013. február 10.)

[3] *A vallási turizmus helyzete és fejlesztési lehetőségei, VIII-134/2000.* A Turisztikai Helyettes Államtitkárság előterjesztése az Országos Idegenforgalmi Bizottság részére, 2000.

[4] TARALLO 2010.

[5] BERKI–HEGYI–RÁTZ 2006. 26–33. – ld. még: HOFFMANN 2000.; PUCZKÓ–RÁTZ 2011.

[6] VARGA 2011.

[7] Jamrik Attila: Vallásturizmus. http://kdnpturizmus.blog.hu/2010/07/26/vallasturizmus_munkaanyag_keszitette_jamrik_andras_attila (Letöltés ideje: 2013. február 10.)

[8] MUNDRUCZÓ–STONE 1996. – továbbá: MICHALKÓ 2007.; MICHALKÓ 2012.

[9] CHADWICK 2003.; SIPOS 2011.

Németh Péter

Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján

A magyar szemmel Kárpátaljának látott, Kijevből nézve Kárpátontúli Területnek (Закарпатська областъ) nevezett mai ukrán megye – közel ezer éven át – az I. világháború végéig a Magyar Királyság része volt. A trianoni békeszerződéssel (1920) végképp feldarabolt Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék részeiből összeállított, s az ekkor létrejött csehszlovák államnak Podkarpatszka Rusz vagy Ruszinszko néven odaítélt, 1945 óta Ukrajna részét alkotó, több mint 12 ezer km^2-nyi földterület múltja már emiatt is rendkívül változatos. Ez jogosít fel bennünket arra, hogy ne az egykori közigazgatási egység, a megye kereteiben tárgyaljuk az e könyvben ismertetett középkori egyházak keletkezésének és mindennapjainak eseményeit – már ha szólnak róluk az írott források –, hanem az őket akkor éltető települések jelentőségét tartva szem előtt.

A Magyar Királyság és a Kijevi Fejedelemség közötti kereskedelmi kapcsolatok egyik fő útvonala a mongol invázióig (1241) a mai Kárpátalján keresztül vezetett, érintve Ungvárt, Munkácsot, s az „Orosz Havasok"-nál (1283: *Ruthenorum Alpes*), az orosz évkönyvek szerint viszont a „Magyar Hegyek"-nél (горы Угорьския),[1] azaz a Vereckei-hágónál hagyta el az országot. Ennek az útvonalnak volt egy déli, Szatmár s tovább Erdély felé vonuló elágazása, amelynek mentén, a Bassa (ma: Vérke) pataknál, a Nagyhegy közelében telepítették Beregszász elődjét, a XIII. századi írott forrásokban csak *Lampertszászá*nak nevezett települést. A név kétszeresen is árulkodó: egyrészt bizonyítja, hogy a város telepítője I. (Szent) László király (1077–1095) testvéröccse, Lampert herceg volt, tehát a város múltja több mint 900 évre tekint vissza. Másrészt arról szól, hogy az első telepesek szászok, azaz német anyanyelvűek voltak, s bizonyára ők honosították meg helyben a szőlőtermesztést és borkészítést, kihasználva a települést övező, vulkanikus eredetű hegylánc adottságait. A város lakóinak IV. Béla király adott kiváltságot a tatárjárás után, 1247-ben. Ennek pontjai közül csak néhányat emelünk ki: a város polgárai szabadon költözhettek, javaikat szabadon örökíthették, papjukat maguk választhatták, egyházuk az esztergomi érsek alá tartozott. Akik itt kívántak letelepedni – bármilyen rendűek és nyelvűek is –, ugyanazzal a szabadsággal rendelkezhettek, mint a város régi lakói. A három fő bűn kivételével (az általuk választott) falunagy (*villicus*) ítélt felettük, minden szombati napon vásárt (heti piacot) tarthattak. Továbbá: a beregi (királyi) erdőt egy napi járóföld távolságig állataikkal (sertésekkel és barmokkal) szabadon élhették, abban épületfát vághattak. Bár a kiváltságlevél nem beszél a város tanácsáról, annak létszámáról, egy 1327. évi oklevélből tudjuk, hogy a város bírája 12 esküdttel (tanácsossal) vezette a várost, amelynek első kiadványát 1330-ból ismerjük, egy, a lampertszászi hegyen történt szőlőeladásról.[2] A város vonzása a megye felé is érvényesült: Bereg megye 1299-től itt (ritkán a közeli Dédán vagy Kaszonyban) tartotta gyűléseit a középkoron át,[3] s ennek hatására lassan, csak 1477-ben születik meg az első hivatalos okirat, amelyet már Beregszászon (Беревове), s nem Lampertszászán állítottak ki.[4]

A királyi családnak a város alapításában játszott szerepét erősíti az a tény, hogy a Mindenszentek tiszteletére szentelt egyháza királyi (*exempt*) plébánia volt, tehát nem a területileg illetékes egri püspök, hanem az ország első egyházi méltósága, az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott.[5] Plébánosai pedig gyakran voltak a magyar királynék káplánjai, gyóntatói, különösen a XIV. században.[6] A plébániatemplom méreteire jellemző, hogy a XVI. században nyolcnál több mellékoltára volt (Szent Ilona, Szent Lénárd, Szent Kereszt, Szent Orsolya, Szent Mihály, Szent Jakab, Szent Ferenc és Szent Zsófia).[7] A Szent Mihálynak dedikált oltár a plébániatemplom déli oldalán külön álló kápolnát díszítette.[8] Volt még egy további oltár is.[9]

A város jelentőségét mutatja – bár a XIV. századtól a munkácsi váruradalom része, s a várnagyot helyben tisztttartó (officiális) képviseli, s ezért a XV. századtól oppidumnak, azaz mezővárosnak nevezik –, hogy Erzsébet anyakirályné ferences kolostort alapított benne a Szűz Mária tiszteletére.[10] Korábban, már 1366-ban megtelepedtek itt a domonkos apácák Szent Szaniszló püspök és mártír tiszteletére szentelt házukban – őket (Szatmár-) Németibe akarták áthelyezni, de oda nem érkeztek meg –, helyükre 1479-ben férfi szerzetesek jöttek.[11] Ez utób-

◅ 1. Huszt, református templom. Okos szűz ábrázolása a diadalíven

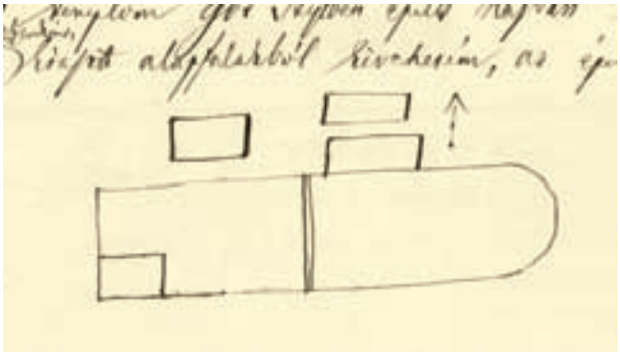

2. Alsóremete, pálos kolostor. Alaprajzi vázlat (Lehoczky Tivadar, 1875)

biak elöljárója az Árok utcában bírt kőházukat 60 aranyért Oroszi Demeternek eladta (1546).[12] A városi jelleget erősítette az is, hogy ispotálya (kórháza) volt: 1400-ban IX. Bonifác pápa a Mária Magdolna-ispotály kápolnájának igazgatóságába Ádám egri egyházmegyés papot iktatta.[13] Az ispotály tételesen felsorolt szertartási javait elöljárója, Zoltai János mester a zavaros idők miatt 1549-ben a Fórizs nevű szőlővel együtt a Mindenszentek-oltár részére adta.[14] Ekkor az ispotály az Új utcában (*Wywcha*) 10 porta után adózott.[15] A két kolostor lakóit 1558-ra már kiűzték a városból, beregszászi és kígyósi javaikat I. Ferdinánd király ekkor adományozta el Székely Antal kapitánynak,[16] majd annak gyermekeit iktattatta be 1574-ben a két kolostorépület birtokába is Bátori Miklós országbíró.[17] Lehoczky Tivadar, a város jó ismerője szerint a római katolikus templom nyugati oldalán a lelkészlak volt az egykori apácazárda, a keleti oldalán állt a ferences kolostor, míg ettől távolabb az a rész, ahol a grófi tiszti lak áll [a volt Bethlen–Rákóczi-kastély], adott helyet a középkori plébániának.[18]

*

A XV–XVI. század fordulójára Beregszásszal azonos nagyságrendű településsé fejlődött Munkács (Мукачеве), a róla elnevezett uradalom központja. A beregi erdőispánság várát a tatárjárás után építették, s a várhegy alatt, a Latorca bal partján létrejött település a várral és az eladományozások miatt állandóan kisebbedő uradalommal együtt a XIV. században a királynéké. Zsigmond király adományából 1395-től Vazul és Tódor litván (podóliai) hercegeké, 1422–1423-tól a szerb despotáké, akik 1444-ben Hunyadi Jánosnak engedték át.[19] A munkácsi várnagyok egyúttal Bereg megye ispánjai voltak.[20] A települést kezdetben – lakosságának számában – a pápai tizedjegyzék (1332–1335) tanúsága szerint Tarpa és (Mező-)Vári is megelőzte,[21] csak a XV. században lett mezőváros, I. Ulászló alatt.[22] Heti piacát korábban csütörtöki, majd hétfői napon tartotta.[23] Magyar és rutén ajkú lakosságának egyik fő bevételi forrása a vásárok mellett a sertéshízlalás volt, mint Mátyás király oklevelében olvasható: *Munkács várának és mezővárosának a lakói az e vártól egészen Oroszország határáig és a Zúgópatakig terjedő tölgyerdőket régtől fogva mindig ellentmondás nélkül birtokolták és használták.*[24]

Szent Márton tiszteletére szentelt egyházát 1332-ben említették,[25] tehát a XIII. században már fennállt. Ám a XIV. század utolsó harmadában a román kori épület helyén egy, a nyolcszög három oldalával záródó, nyújtott szentélyű, nyugati oldalán négyszögletes toronyban záródó templomot emeltek – minden bizonnyal Erzsébet anyakirályné birtoklásakor[26] –, s ezt az épületet bővítették a Hunyadiak (I. Mátyás király és édesanyja, Szilágyi Erzsébet, fia: Korvin János herceg) birtokigazgatása idején az északi oldalon felhúzott kápolnával, amely bőkezű patrónusra utal.[27] Minderre Lehoczky Tivadar kitűnő leírásából következtethetünk, ugyanis a szentély kivételével a középkori templomot 1903-ban lebontották.[28] A szláv nyelvű, ortodox vallású lakosok részére még korábban a Hunyadiak birtoklása előtt épült a Szent Miklós tiszteletére szentelt rutén plébánia (1458: *ad plebaniam Ruthenicalem iuxta S. Nicolai prope possessionem Munkachmonostor vocata*)[29] a Latorca jobb partján emelkedő Csernek-hegyen. Igumenjét, Jánost, mint püspököt 1491-ben említik.[30]

*

Itt kell szólnunk a XIII. század utolsó harmadáig fennállt beregi királyi erdőispánság központjáról, a megye névadó településéről, Beregről (ma: Nagybereg, Великі Береги), amelyet 1397–1484 között mezővárosnak neveztek.[31] Hol a munkácsi uradalomhoz számították, hol kivették onnan, mint például 1393-ban, amikor Mária királynő Nagymihályi János ungi ispánnak adta a Bereg megyei Bereg és Almás birtokokat, vlach és rutén jobbágyokkal együtt, megengedve a munkácsi várhoz tartozó havasi legelők és erdők használatát.[32] 1404-ben Zsigmond király a királyi mezővárost és a hozzátartozó Vári és Újfalu birtokokat Tódor podóliai hercegnek adományozta.[33] Kiváltságait Hunyadi János kormányzó foglaltatta írásba.[34]

Egyháza a legkorábbiak közé tartozott: 1233-ban – a szent királyok (ti. István és László) vadászó helyén – a Beregnek mondott erdőben (*in silva, qui nominatur Bereg*), tehát az itteni királyi kúriában (udvarházban) adta ki II. Endre király az ún. beregi egyezményt.[35] Márpedig ilyen helyen legalább egy kápolna állt a király és kísérete, valamint az állandóan itt élő erdőőrök (bölényvadászok) rendelkezésére. Ez az 1333-ban[36] már (1393: Szűz Mária tiszteletére szentelt[37]) plébániaként említett templom azonban nem maradt ránk. Helyén 1405-ben a mezőváros közönsége építtette a ma is álló templomot, erre utal a szentély egyik boltozati zárókövén látható bölényfej (!),

a település későbbi címerállata, a másik zárókövön pedig az *Anno § Domini § M § CCCC § V §* felirat.[38]

A Bereg városa és Újfalu között, a Borsova folyó mellett 1329-ben már fennállt pálos kolostort Szűz Mária és Krisztus teste tiszteletére szentelték.[39] Alapítójának I. Károly király feleségét, Erzsébet királynét tartják, aki ebben az évben oklevelet adott ki arról, hogy akik a beregi pálosok malmában akarnak őrölni, azokat ne akadályozzák meg ebben. 1448-ban a kolostort rablók felgyújtották, ekkor oklevelei elégtek.[40] A kolostori élet azonban nem szakadt meg: erről tanúskodnak a birtokadományok Homokon, Nagymuzsalyon, két házuk Beregszászon.[41] 1546-ban a kolostor perjele karddal a kézben akadályozta meg a leleszi konvent emberét egy nagymuzsalyi birtokrész iktatásában, amelyet ezután I. Ferdinánd király nekik adományozott.[42] Az 1562-ben már romos monostor maradványai a XIX. században még láthatók voltak; követ a kisberegi/alsóremetei görög katolikus templom építéséhez hordták el *(2. kép)*.[43] Bereg megye két jelentős (mező)városától, Beregszásztól és Munkácstól méreteiben alig maradt el Ugocsa megye újkori székhelye, Szőlős/Nagyszőlős (Виноградів). Kiváltságait (V.) István ifjabb király állapította meg 1262-ben.[44] Ezek szerint lakói a beregszásziné nagyobb szabadságot élvezték, mert nem tartoztak egyetlen ispán bírósága elé sem; papjukat is szabadon választhatták, aki minden ötven telek után tized címén 1 márkát fizet a királynak; a környező erdőkben őzre, farkasra és rókára szabadon vadászhattak, a vizekben szabadon halászhattak. Minden földdel bíró ház után évi 3, földnélküli után évi 1½ nehezék (*pondus*) földbért fizettek, ezt egy összegben a falunagy és a pap vitte fel Szent Márton nap (november 11.) után a királynak. A falu mellett a Tiszán révet tarthattak, malmot emelhettek s szőlőt telepíthettek. Ugyanekkor megkapták a szomszédos darócok (erdőóvók) és a halászok földjét. A heti piacukat hétfői napon tartották. A királyi falu 1399-ig volt az uralkodó kezén,[45] attól fogva a Perényi család uradalmi központja volt a feudalizmus végéig. Az adománylevélben – méltatva Perényi Péter törökellenes érdemeit – azt is kiemelik, hogy Szőlős királyi oppidumot a nevezett minden tartozékával, különösen pedig az itteni plébánia vagy parochiális egyháznak a patronátusi (kegyúri) jogával kapta. Ezt azért fontos megemlítenünk, mert a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt királyi egyháza felett továbbra is az esztergomi érsek gyakorolt fennhatóságot.[46] Most azonban a Perényieké lett a királyi kegyúri jog, azaz a plébános kinevezésének a joga, amit bizonyít Magyi Sebestyénnek, egyik familiárisuk testvérének itteni működése a XV. század végén.[47] Ekkor már a város végén a Szent Erzsébet tiszteletére emelt ispotály is működött, részére II. Ulászló király engedélyezte minden évben 27 forint értékű kősó kivágását.[48]

A város harmadik egyházi intézménye a szalvatoriánus, azaz a szigorú ferencesek kolostora volt. Karácsonyi

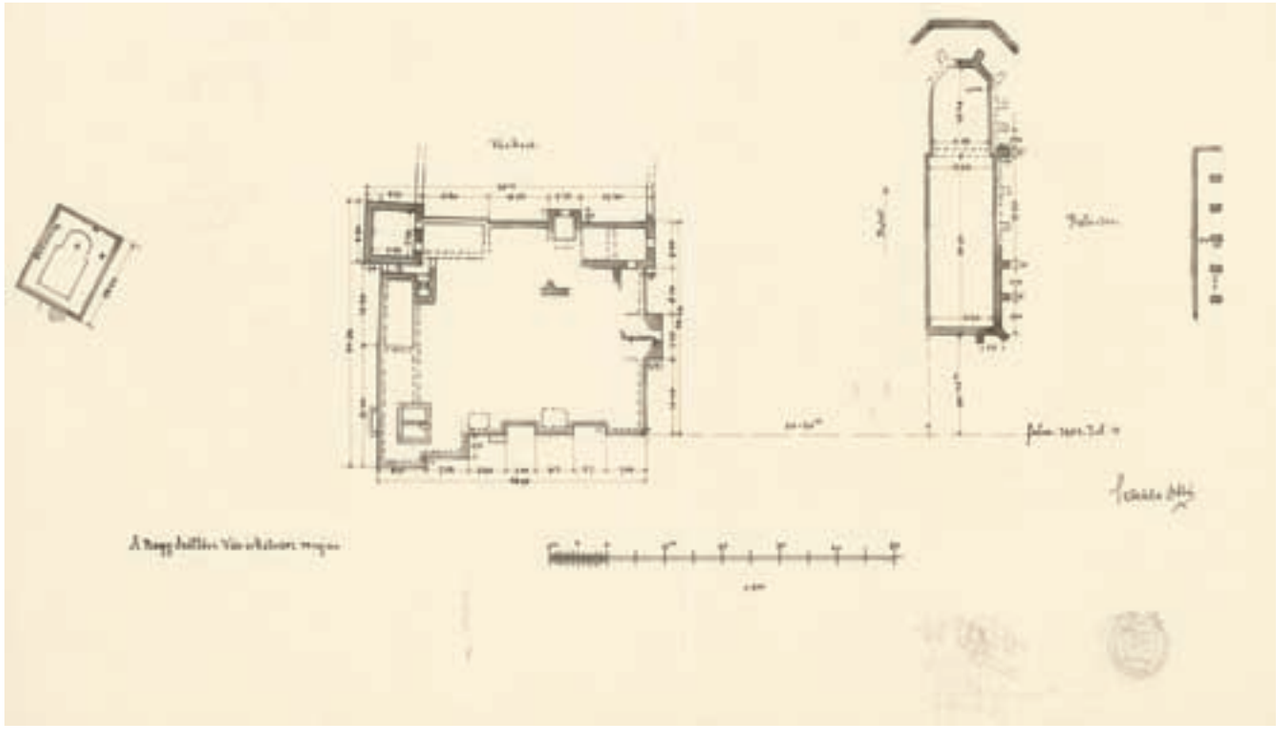

3. Nagyszőlős, a vár és a ferences kolostor alaprajza (Sztehlo Ottó, 1903)

Jánosnak, a rend történetírójának véleménye szerint a szerzetesek megjelenése Perényi István második felesége, Frangepán Isotha (Erzsébet), Egervári László özvegye nevéhez fűződik, aki kettejük házasságkötése (1518) után telepítette meg a rendet Szőlősön. Ám ugyanakkor 1516-hoz kötötte a kolostor első írásos feltűnését.[49] A kolostorban 1535-ben 11 misés pap, 2 növendék és 9 segítő testvér tartózkodott. Köztük volt Szentkirályi Ferenc képíró (*pictor*) és ács, továbbá Szegedi Ferenc üveges és pintér, akiket azért küldött ide a tartományfőnök (generális), mert az egyház festése és díszítése még nem volt befejezve.[50] Pusztulása Istvánffy Miklós történetíró szerint 1557 előttre tehető, amikor Perényi Ferenc János Zsigmond erdélyi fejedelem pártjára állva a kolostort elpusztította. Ekkor történt: *mivelhogy a Kapistranus (Kapisztrán János) testét, mely szentségekkel nevezetes lévén, mikor a törökök a Szerémséget megvötték, a barátoktól a szőlősi kastromba temettetett volt, feldúlván azt s barátokat elűzvén vagy megöletvén vagy töröttetvén s méltatlanul fertőztetvén, egy mély kútba vettette légyen*.[51] A XIV. század elején lerombolt Ugocsa vár helyén (?), a Perényiek háza vagy kőből épült kúriája közelében, az ún. Kankóvár területén feküdt a kolostor, a kettő szomszédságára az 1512. évi osztás a bizonyíték.[52] A várkastély és a kolostorépület még látható falait 1903-ban Sztehlo Ottó mérte fel *(3. kép)*. Az 1668-ban visszahívott ferences rendi szerzeteseknek a város belterületén, 1671-ben Bánffy Gábor nemesi udvarházát vásárolták meg a földesurak.[53]

*

Szőlőssel egyenrangú királyi város volt Huszt (Хуст), a Tisza jobb partján, abban a szögletben, ahol a folyó kiérve az ugocsai síkságra, felveszi a Nagyág vizét. A máramarosi királyi uradalom központja, várral, lakói a kereskedéssel, vállalkozással foglalkozó szászok és földműves, sóbányász magyarok voltak *(4–5. kép)*.[54] A máramarosi ún. koronavárosok – így Visk, Huszt, Técső és Hosszúmező falvakban élők I. Károly királytól 1329-ben a szőlősi polgárok, illetve *hospes*-ek kiváltságát kapták, némi eltéréssel: például a település élén a király által kinevezett bíró (*iudex*) és a közösség által választott falunagy (*villicus*) állt, továbbá a máramarosi vidék terméketlensége miatt lakói termés hiányában előzetesen mentessé nyilváníttatnak a gabonaakók és sertéstizedek fizetése, illetve az ajándékok alól. Heti piacukat vámmentesen tarthatták.[55] Huszt mezőváros (1474: Szent Erzsébet tiszteletére emelt[56]) egyházának pápai tizede alapján (1333: 36 garas, 1334: 24 g., 1335: 30 g.[57]) az időben Kárpátalja harmadik legjelentősebb települése. (Igaz, Beregszász eme adata nem ismert!) Plébánosa – técsői és (máramaros)szigeti társaival – a sókamara ispánja, tisztjei és alkalmazottai lelki üdvéért elmondott miséért hetente 12 dénárt („udvarpénz”-t) kapott, évente pedig reverendára posztót, 2 öl vásznat

4. Huszt, a belső vár részlete (Schulcz Ferenc, 1864)

5. Huszt, a vár alaprajza és metszete

kámzsára és 1 mentét. A sóvágók lelki üdvéért elmondott misékért kősó járt, ezt a papok szabadon értékesíthették.[58] De a só volt a legfelsőbb támogatás mértékegysége is: 1449-ben Hunyadi János kormányzó a Huszt városi Szűz Mária tiszteletére épített kápolna részére 12 aranyforint értékű só átadását, vagy a 12 forint kifizetését rendelte el.[59] I. Mátyás király pedig, mint a város földesura, a Szent Erzsébet egyháznak évi 1200 kocka sót adományozott a máramarosi kamarából, a rektor és a plébánosok ruhájára (*pro vestitura*) pedig évi 400 kocka sót (1474).[60] Amikor két évvel később Beatrix királyné, mint földesúr megerősítette királyi férje adományát, a kétféle járandóságot 2000 kockára emelte.[61]

A XIV. század elején a Tisza jobb parti Técső (Тячів) – 1333: 60 garas, 1335: 48 g.[62] – és a Tisza bal parti Visk (Вишковј) – 1333: 2 kassai márka, 1335: 48 g.[63] – vidékünk lélekszámban legnagyobb települései. Mindkettő hetipiaccal. Az előbbi temploma máig őrzi XIII. század végi állapotát, a viski pedig a XIV. századit, ami arra utal, hogy a XV. század végére mindkét királyi mezőváros rangja igencsak megkopott, a lakosságuk lélekszámban nem növekedett, gazdaságuk nem gyarapodott, ezért nem volt szükség egyházaik bővítésére, megújítására. Az utóbbiról azt is feljegyezték, hogy a lengyel hadak 1657-ben *Visket is az templommal együtt felégették*.[64]

*

A XIV. század elején a mai Kárpátalja „fővárosa", Ungvár (Ужгород) egy kevésbé jelentős település, Nyevicke vár tartozéka volt *(6–7. kép)*.[65] Igaz ugyan, hogy a XII. századi arab utazó, al-Ídriszi 1154-ben Magyarország 16 városáról beszámolva, Ungvárról (*H.n.k.b.r* = Hunkbar) mint *nagy és virágzó város*-ról ír,[66] amely vagy a hely nem ismeretén alapul, vagy a tényleg virágzó település a tatárjárás (1241) alatt elpusztult. Sem egyik, sem a másik elképzelés régészetileg eddig nem volt alátámasztható. Az 1333–1335. évek

6. Nyevicke, vár

pápai tizedjegyzéke szerint az ungvári (1400: Szűz Mária tiszteletére szentelt[67]) plébánia papja, Mihály négy alkalommal összesen 52 garas, míg Ung megye legnagyobb települése, Kapos (Veľki Kapušany) papja ugyanezen alkalmakkor 144 g. pápai tizedet fizetett,[68] azaz lélekszáma is közel háromszorosa volt Ungvárénak. Ám Kapos plébániájának létesítése is jóval korábbra nyúlik vissza: István papját már 1284-ben oklevél említi.[69]

Az Ung folyó jobb partján fekvő város a XIV. század végén is alulmaradt Nagykapossal szemben. Az I. Károly király által a Druget Jánosnak adományozott ungi ispánság, az 1332-ben örökbe kapott nyevickei uradalom részeként volt ismert Ungvár a XIV. században.[70] Amikor 1437-ben összeírták a család javait, Ungváron kőből épült plébánia egyházat találtak, az itteni udvarház elhagyatottan állt, ám 210 lakott házzal.[71] Tiszttartó (*officiális*) felügyelte az itt élő jobbágyokat, vám- és vásárhely volt. Heti piacát a keddi, majd a csütörtöki napon tartotta (1380, 1411).[72] A fordulópont Zsigmond király uralkodása végén következett be, amikor a Drugetek gerényi ágának kihalása után a továbbélő homonnai ág az ungi székhelyét Gerényből Ungvárra helyezte át; itt építtette át korábbi udvarházát kastéllyá, melynek kapitányait 1440-ben említik első ízben.[73]

A történeti kutatás a reformáció ungvári megjelenését 1546-ra teszi, lelkészei azonban csak 1571-ből, 1584–1597-ből és 1605–1613-ból ismertek.[74] Itt is, mint mindenütt, az új tanítást valló híveket a korábbi, a középkori épület fogadta be. A XVII. századi vallási villongások során sokat szenvedett templomot Bercsényi Miklós 1695-ben adta át a római katolikusoknak.[75] Csak egy alapos műemléki kutatás dönthetné el, mi maradt meg a középkori falakból.

A pálos rend középkor végi történetírója, Gyöngyösi Gergely leírása szerint *az Úr 1384-ik évében alapították a homonnai Drugetek az ungvári kolostort Krisztus Szentséges Testének tiszteletére. Először a kápolnát építették fel, azután 1521-ben és 22-ben a nagyságos Krisztina úrnő, Homonnai János özvegye a templom szentélyét egészen az alapoktól újjáépíttette.*[76] Ám a pálosok megtelepedése nem volt ilyen egyszerű. Egy 1418. évi adat szerint Nagymihályi Albert, Zsigmond király tanácsosa arra kért pápai engedélyt, hogy az ungvári pálosoknak, akiket 40 (!) évvel korábban a skizmatikusok (ortodoxok) elűztek, a kápolnáját újból felépíthesse.[77] A fennmaradt rendi feljegyzések szerint 1562-ben homonnai Druget Ferencet az ungvári kolostorban elkövetett pusztításáért jóvátételre kötelezték. Visszaadni volt köteles az elrabolt egyházi felszerelést, köztük a 4870 forint értékű kelyheket. Fáról és munkaerőről köteles volt gondoskodni, amennyiben a szerzetesek az elpusztított kolostorukat

7. Nyevicke, vár

helyre állítani akarják.[78] Erre persze semmi akarat nem volt. Egy 1618–1619-ben lefolytatott tanúvallatás során a pálosok ungvári házáról és malmáról az egyik tanú így nyilatkozott: *Az ispotály [ispital] ház végében kőrakás, ott volt egy [1482-ben kapott] házok az barátoknak*.[79] A városi ispotály mestere 1543-ban egy ungvári porta után adózott.[80] A pálos kolostor temploma helyét a Várhegyen, az ungvári váron belül feltárt romokban ismerte fel Terdik Szilveszter (ld. írását kötetünkben). Ugyancsak a várhegyen kereste – tőle függetlenül – a kolostort Kobály József régész is.

*

A ma már Ungvár keleti végébe olvadt, személynévi eredetű Gerény (Горяни) igazolhatóan 1366-tól lett a Druget család fészke.[81] Ez a központi szerep még nem mutatkozhatott meg a pápai tizedek fizetésekor, mely szerint a település az évi 4 garas adójával a kisebbek közé tartozott[82] (az országos átlag Györffy György szerint 10 g. volt). Nem volt ez így a XIII. században, amikor Szent János tiszteletére[83] szentelt egyháza felépült. A kívül kör alaprajzú, belül hat, boltozott, félköríves fülkével tagolt körtemplom (*rotunda*) a maga nemében különleges, általában királyi udvarhelyeken építettek ilyen jellegű egyházakat (ld. Veszprém, Gyulafehérvár, Sárospatak). Nyevicke ostroma (1317) előtt az Abák birtoka volt, Amadé 1310-ben itt (*in Geren*) adott ki oklevelet,[84] de nem ők voltak a templom építtetői. A település a Druget család ún. gerényi ágának lett a névadója (romba dőlt udvarházuk a templomépület közelében állt).[85] A család eme ága 1398-ban utód nélkül kihalt, az udvarházat 1398 és 1437 között Gerényi (Druget) László özvegyen maradt húgai lakták.[86] László vagyonának (1398: 34 faluban 600 porta, ez a megye jobbágylakosságának 27%-a!) ugyanis a fele az övék volt, ez tette lehetővé, hogy a rotundát nyugati irányban egy téglalap alakú hajóval és a körtemplomhoz is csatlakozó sekrestyével bővítsék. A rotundát azonban nemcsak építészeti megoldása emeli ki a Magyar Királyság templomépületeinek a sorából, de falképei is. Jézus életének jelenetei, egyes szentek, végül a Maiestas Domini és a Trónoló Mária talán azután kerültek a rotunda falára és fülkéibe, amikor az olasz eredetű (Apulia, Nápolyi Királyság) Druget család Miklós nevű tagja, Lajos király gyermekkori nevelője, a második nápolyi hadjáratban Salerno kapitánya (1350), hazakerülve országbíró lett (1354–1355).[87] Az ő halála után ugyanis már a leszármazottak nem tartoztak a királyi udvar tagjai közé, így nem állt módjukban ily jeles piktort találniuk. 1548-ban ruszkai Dobó István a gerényi egyházat kifosztotta: a felszerelését, az inkább arany, mint ezüst kelyheket, aranyozott ezüst kereszteket, bíbor és patyolat tárgyakat, kővel finoman díszített képeket és más dolgokat vittek el 2000 arany értékben.[88] A templomot 1644 előtt vették vissza a protestánsoktól.[89]

*

A terület legfontosabb települései egyházi intézményeinek áttekintése után vessünk néhány pillantást a falvak, a kis- és köznemesség lakóhelyeinek egyházaira. A sort a falvak abc-rendjében indítjuk el. Akli (Оклі, Ugocsa megye) neve a magyar akol 'karám, ól' jelentésű szóra vezethető vissza, magyarán a település keletkezésekor igen aprócska lehetett. Feltűnése 1323-ban, Akli (*Okly*) Jakab tanú nevéből ismert.[90] A kisnemesi família utolsó élő tagjai 1433-ban jóváhagyják a Perényiek királyi adományként kapott akli birtoktestének – Akli Adorján és atyafiai magtalanul elhunytak – jogosságát.[91] Tíz évvel később Magyi (Szabolcs m.) Mátyus fiai: Pál, Barnabás és Dömötör kérték iktatásukat Akli birtokába,[92] erre az időre ugyanis már kihalt az Akli család, s a Magyiak voltak a jogos örökösök. Újabb tíz évnek kellett eltelnie, amikor is 1453-ban a Perényiek tiltakoztak a Magyiak birtoklása ellen.[93] De nemcsak ők: az Akliakkal rokon Tivadariak (Bereg m.) is benyújtották jogigényüket, ám a megye döntőbírái a Magyiaknak ítélték Aklit,[94] ugyanis nekik volt oklevelük Aklihoz való jussuk igazolására. 1471-ben a Perényiek elismerik, hogy az ő akli részüket korábban Magyi Demeternek adták hűséges szolgálataiért örökjoggal és visszavonhatatlanul, s ezt most megismétlik.[95] Ezzel a Magyiaké lett Akli egésze, akik ezt arra használták fel, hogy leányegyházukat önállósítsák és kivonják a közeli Halmi anyaegyház fennhatósága alól.[96] Feltételezhető, hogy az ekkor alországbírót, szikszói (Abaúj m.) és szőlősi plébánosokat adó Magyi család nevéhez fűződik a ma is álló templom építése.[97]

Bégány (Bereg m.), a későbbi Ó- vagy Nagybégány (Великая Бегань) adta a nevét a falu kisnemesi birtokosainak, a Bégányi család tagjainak. A falu a pápai tizedjegyzékben tűnik fel (1332), Szent György tiszteletére szentelt egyházának papja 1333-ban 5, az 1334. évi I. részlet fejében 3, tehát évi 5,5 garas pápai tizedet fizetett,[98] ami Bereg megye 20, ekkor említett plébániájának átlagos értéke. Tehát korábban, talán már a XIII. század végén megépült a temploma, amelyről feljegyezték, hogy romos állapota miatt 1768-ban a simai Mező család renováltatta.[99]

A Tisza jobb parti Csetfalva (Четфалва, Bereg m.) névadója, egy Cset keresztnevű személy nem ismert a korabeli írott forrásokból. A falu 1341-ben *villa Chet* alakban tűnik fel, lakóit telepeseknek (*hospes*) mondják. Birtokosai – Demeter fia: István mester, [Kisszelmenci (Ung m.)] Miklós fia: György és testvére: Péter panasza szerint a vlach [Bilkei] Karácsony fia: Miklós és Karácsony testvérei a falura törve ökröket és más állatokat vittek el, több házat leromboltak, ezért az utóbbiaktól

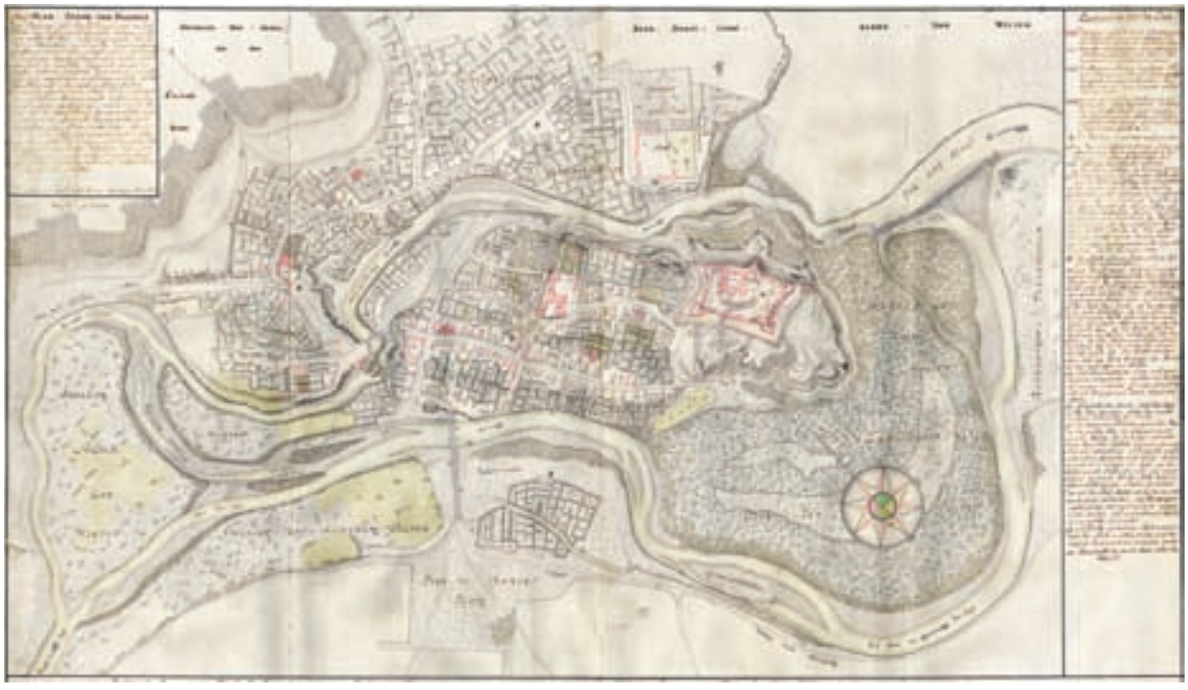

8. Ungvár, a vár és a város felmérési rajza (1763)

kárpótlásul 8 márka kassai garast kaptak.[100] A Ptruksai (Ung m.) családnak ezen ága 1374 után kihalt,[101] s ezután került Csetfalva a Baksa nembeli gálszécsi (Zemplén m.) Szécsi család birtokába. Nem véletlenül: ez a família volt Kisszelmenc (Малі Селменці) szomszédja, Nagyszelmenc (Veľké Slemence) birtokosa a XIV–XV. században. A Szécsiek legkiemelkedőbb tagja, Jakab 1414-ben az udvar (aula) tagjaként Zsigmond királlyal Konstanzban is megfordult, s talán nem tévedünk, ha személyéhez vagy inkább családjához – Péter bátyja korbáviai püspök volt[102] – köthetjük a csetfalvi templom építését is. A Szécsi család utolsó férfitagja somi (Bereg m.) Szécsi János, halála előtt valamennyi birtokát, így Csetfalvát is elzálogosította.[103]

Az ugocsai síkságon fekvő Feketeardó (Чорнотисів) a XIII. század végén királyi erdőóvók és a környékről kirajzó szászok közös lakhelye volt. Mint a nyalábvári (Királyháza határában) uradalom tartozéka, Nagyszász (Tiszaszászfalu), Királyháza és Veréce falvakkal együtt 1355-ben I. (Nagy) Lajos királytól abban a kiváltságban részesültek, miszerint jogot kaptak bíráik és papjaik szabad választására (a nagyszászi plébános kivételével, akinek kinevezését a király magának tartja fenn), megszabta adójukat és szabályozta igazságszolgáltatásukat.[104] A magyar falut 1378-ban a nyalábvári uradalom keretében [Bélteki (Szatmár m.)] Drág és testvére, János kapta honor-adományként a királytól, 1405-ben pedig Zsigmond király a Perényieknek adományozta.[105] A település méreteire

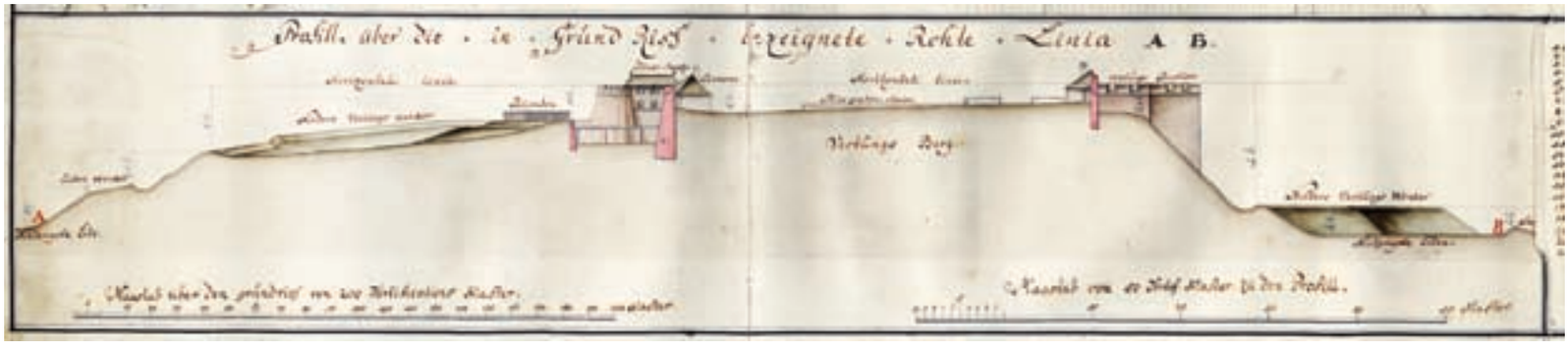

9. Ungvár, a vár keresztmetszete és távlati képe a várossal (1763)

jellemző adat: 1474-ben a Perényiek Feketeardó – feltehetően egyház nélküli – negyedrészét elzálogosították Anarcsi Tegzes Lászlónak és Sandrinnak 500 forintért.[106] A Szent György tiszteletére szentelt egyház középkor végi plébánosa Károlyi (Szatmár m.) István, apostoli protonotárius, aki korábban birtokrészeit a Perényieknek akarta eladni, de mivel ebben családja megakadályozta, Perényi Gábor az ardói plébániát elfoglalta, a papot elfogta és fogva tartotta.[107] A pápai tizedjegyzék szerint papja 1332-ben 29 dénárt, 1334-ben 3 *pensa* dénárt fizetett.[108]

A középkorban két Muzsalynak vagy Kis- és Nagymuzsalynak (Мужиєве) nevezett település már a XIII. században is két különálló részből állt: keleti részén királyi népek laktak [Nagymuzsaly], a nyugati 5 ekére (kb. 750 hold) való várföld volt [Kismuzsaly, 1232]. IV. László király 1280-ban Muzsalyt [a beregszászi] Eberhard fia: Kunch ispánnak adományozta. 1337-ben Kunch ispán fia: Eberhard fia: Péter lampertszászi bíró, édestestvére, Miklós fiával, a zsenge korú Istvánnal Muzsaly szerzett birtokukat az ott a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt kőegyházzal 50 márkáért eladták Magyar Pál mesternek, valamint fiainak: Domonkos és László mestereknek. Ez volt a később Nagymuzsalynak nevezett falu, mert az oklevél említi Muzsaly szomszédjait, Lampertszásza királynéi várost, Nyilas János kismuzsalyi és Egyed benei birtokait.[109] Magyar Pál Muzsalyt és Kisszalkát (ma: Tiszaszalka) feleségére örökítette, aki azt Gyulaházi Gergely fia: Gyula mesternek eladta.[110] Ennek ellenére 1359-ben az óbudai apácáknak akarták iktatni Muzsalyt, de ennek Gyulaházi ellentmondott.[111] 1374-ben a volt lampertszászi bíró leszármazottai: Konaki Péter fia: István és fia: László, továbbá e László fia: István a Szabolcs megyei Gemzse birtokuk felét [a Balogsemjén nb-i] Kállói László fiai: Ubul és Mihály mestereknek eladták a Bereg megyei Szalkával és Nagymuzsaly felével együtt 2500 arany forintért.[112] A XV. század elejére Nagymuzsaly híres szőlőinek nagyobb részét – a falu polgárainak szőlőit nem számítva – két család birtokolta: a kusalyi (Közép-Szolnok m.) Jakcs família minden bizonnyal csere útján jutott itt birtokhoz (a Gyulaháziak részéhez), míg a Kállóiak részét a Károlyiak szerezték meg szintén ez időben.[113] Ez utóbbiak birtokrésze termésének a mennyiségét jelzi, hogy 1476-ban a Nagymuzsalyról Károlyba tartó, 58 ökör vontatta szekereken 22 hordó (*vasa*) bor volt a teher, amikor a szállítmányt megtámadták.[114] A kusalyi Jakcsok itt és Kismuzsalyban bírt részeiket (a teljes birtokok ¼-t) 1461-ben eladták a Hunyadi familiáris Keszi (Arad m.) Balázs deáknak, Bereg megye ispánjának és Munkács várnagyának más Bereg megyei birtokrészeikkel együtt 3000 arany forintért, de annak magtalan halálával (†1474) mindkét Muzsaly része visszaszállt a Jakcsokra.[115] A XV. század második felében feltűnnek még birtokosként a bélteki Drágfiak és a remetei (beregi) pálosok is.[116] A (nagy)muzsalyi egyház papja az 1334. évben két részletben összesen 6 garas pápai tizedet fizetett, ez igen alacsony érték, tekintettel az itt készített jeles borokból származó jövedelemre. Késő gótikus templomát akár a település lakossága is építhette földesuraik támogatásával, hiszen önállóságukat bizonyítja, hogy bíráik – a földesuraikat képviselve többen voltak – önállóan vagy az esküdtekkel együtt több, adás-vétellel kapcsolatos oklevelet is kiadtak.[117]

Kismuzsalyt a XV. század elejéig a várjobbágyok leszármazottai, illetve a családjaikba beházasodó kisnemesek, mint például a közeli Orosziak vagy a Borsovaiak birtokolták. 1414-ben Zsigmond király arra utasította a leleszi konventet, hogy a kusalyi Jakcsok és a Kismuzsalyiak között ossza fel a falut, amelynek természetesen az Orosziak ellentmondtak. A Kusalyiak ismételten kérték 1417-ben a falu harmadát, amibe be is iktatták őket.[118] A XIV. század első felében épült egyházát a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték (*eccl-e b. Marie virginis fundate in Kysmusay*).[119] A falut az 1657. évi „lengyeljárás" után hagyták el lakói, temploma azóta pusztán áll.

A mai Palágykomoróc (Паладь Комарівці) két szomszédos középkori településből nőtte magát össze: Palágyból és Komorócból, mindkettő egy-egy ungi nemesi famíliának adott nevet. Ám a fennmaradt, XIII–XIV. századi temp-

lom Palágy falu egyháza volt, s nem Komorócé, amelynek a közelség ellenére szintén volt temploma. Ugyanis 1465-ben éppen a Palágyiak, Barla fiai: Pál és Péter – Barla bátyja: Mihály fiai: János, Mihály és Mátyás hozzájárulásával – rárontottak Pálóci László országbíró, János és István Komoróc birtokán a plébános házára, és a parókiális egyházra törve az egyház javait, a papi és oltárfelszerelést, kelyheket és könyveket elvitték, a plébánost és az iskolamestert a házból és az egyházból kiűzték, az egyház kegyúri jogát elfoglalták.[120] Ez az eset csak arra világít rá, hogy a Palágyiak kegyurasága alá tartozó Palágy egyházától önállósulni kívánó komoróci egyházat és földesurát erőszakosan akarták a régi rendhez tartatni. Ugyanis Palágy plébánosát már a pápai tizedjegyzék említi az ekkor ismert tíz ungi plébánia között: István papja 1333–1335 között 47 garas pápai tizedet fizetett,[121] az országos átlagot meghaladó összeget. De Palágy méreteiben is meghaladta a szomszédját: az 1427. évi kamarahaszna összeírás szerint Komorócon, ekkor Pálóci Mátyus birtokán mindössze 4 (!) portát írtak össze, míg Palágyon Tibai Ördög György birtokán 16 portát.[122] Hova tűntek ekkor a Komoróciak és a Palágyiak? Az előbbiek éppen a kihalás előtt álltak: Komoróci Jakab fia: (Osolt) Lukács Susjed (Bosznia) várának volt a várnagya 1410-ben, testvére, az utolsó Komoróci, Osolt Benedek pedig Pálóci Mátyus Ung megyei alispánja (1428),[123] aki ezek szerint Pálóci javára már lemondott birtokairól.

A Palágyiak viszont az 1403. évi, Zsigmond király elleni lázadáskor rossz lóra tettek: a hűtlennek bizonyult Debrői István oldalára állva a király birtokaikat, Palágyot és Darmát (Сторожница) elkobozta.[124] Az oklevelek arról szólnak ezután, hogy kik próbáltak ebből hasznot húzni. 1404-ben a megyebeli nényei és középnémeti Dacsók kérték a királytól iktatásukat a két birtokba, azonban az asszonyok és a leányok ellentmondása miatt a leleszi konvent az iktatásról szóló oklevél kiadását megtagadta.[125] Ám egy évvel később – annak ellenére, hogy Zsigmond előtt Palágyi Pál fia: Domokos könnyes szemmel mondta, hogy ő soha és semmikor nem lett hűtlen[126] – a királyi parancsot nem tagadhatta meg: a leleszi konvent a Dacsókat beiktatta a két birtokba.[127] A század közepére – mint a hatalmaskodási esetből láthattuk – a Palágyiak visszaszerezték névadó birtokukat, Palágyot, de ennek az volt az ára, hogy a másikat, az őri Dacsók kezére került Darmát végképp elveszítették.[128] Ezután kerülhetett sor plébániatemplomuk átalakítására, a hajó keleti irányú megnyújtására, a nyolcszög három oldalával záródó szentély felépítésére. A falu lakói 1564 óta követik a református hitvallást.

*

Még két eltűnt kolostorról nem szóltunk a mai Kárpátalja területén. Az egyik a falu után valkájainak, a patak után pedig, melynek a partja mellett feküdt, villyeinek nevezett pálos kolostor. Alapítója 1380-ban a Császlóci család volt, elsősorban Mihály szeghalmi főesperes és váradi kanonok szorgalmazására.[129] Amikor a családtagok birtokaikon 1393-ban megosztoztak, a *Valkája birtokon belül fekvő pálos Szűz Mária kolostor patronátusi jogaival együtt közös marad*.[130] A már idézett rendtörténetíró, Gyöngyösi Gergely szerint: *Ugyanabban az évben (1493) a villyei kolostor üressé vált Zsigmond áldozópap, testvér megölése miatt. A rutének a templom felszereléséért ölték meg, melyeket az erdőben őrzött. Először ugyanis ugyanazon rutének az éjszakának más idejében a testvéreket megverve kifosztották a kolostort, s elvittek 4 kelyhet más egyházi értékekkel együtt.*[131] Az 1440-ben kihalt Császlóci família birtokait Császlóci Mihály leánya, Katalin révén Kállói Lőkös János örökölte, akit és leszármazottait kevés érzelmi szál fűzte a szerzetesekhez. Engel Pál szerint a kolostort – amely Szerednye-Vovkove körül kereshető – 1520-ban fel is számolták.[132] 1543-ban Dobó Ferenc, István és Domokos vallják, hogy Ferenc testvérük szabadon bocsátása után (I.) Ferdinándot királyuknak ismerik el, és a villyei pálosok kolostorát saját költségükön helyreállítják.[133] Ez is a beváltatlan magyar ígéretek közé tartozik.

A másik pálos kolostor az eszenyi (Яворове), amely egykor Szabolcs megyéhez tartozott. Karácsonyi János a pálosok eszenyi megtelepedését 1270 körülre és a Becsegergely nembeli I. Apa nevéhez kötötte – tévesen.[134] Ezt cáfolja ugyanis alábbi adatunk: Miklós egri püspök és káptalana előtt a Baksa (*Boxa*) nembeli Tamás fia: László fiai: Mihály és László – Tamás mester, a fivérük nevében is – a nagyapjuk, Tamás ispán által a pálosoknak adományozott eszenyi kolostorhelyen – ennek a Tiszától körülvett haszonvételein, így egy gyümölcsösön és az Istenestó halastón (*pisc. Istenestow*) felül – a pálosoknak adományozzák a Nyíres (*Nyres*) földrészt is, ahol a Mindenszentek tiszteletére szentelt kápolna áll, továbbá szántóföldet, rétet és a Csaronda (*Chornawada*) folyón egy közönségesen vejsznek (*weyz*) mondott halfogót – miután cserét kötöttek és megegyeztek a pálosokat javaikban akadályozó Baksa nembeli Simon fia: Tamás fia Jánossal.[135] Eszenyi Tamás fia: Imre és Csapi Tamás fia: Miklós a remeték Boldogságos Szűz egyházának adományozták 1391-ben az Eszeny birtok határain belül, a Tisza folyó kanyarulatában fekvő és az Istenestó által határjelekkel ellátott földdarabot.[136] A pápai udvar 1433-ban Csapi László, Zsigmond király titkára és testvérei: István és Ágoston egri egyházmegyei nemesek kérésére az ugyanazon egyházmegyében fekvő, a Szent Ágoston reguláját követő Remete Szent Pál első remete testvérek eszenyi, Szent László [ez volt ugyanis a falu plébániatemplomának a titulusa!] tiszteletére szentelt egyházát felkeresők részére búcsút engedélyezett.[137] A kolostorhely azonos az eszenyi határ *Kápolna* dombjával.[138]

Jegyzetek:

[1] Györffy 1963. 519. A Bereg megyét bevezető tanulmány.

[2] Györffy 1963. 532–533. Beregszász szócikk alatt. A szombati heti piacra ld. még: ZsO III.: 570–571.: No 2462. (1412).

[3] Neumann 2006. Ld. a közölt oklevelek kiadási helyeit.

[4] Uo., 96.: No 222.

[5] Csanád esztergomi érsek utasítja Beregszászi Mihály beregszászi plébánost Pál szőlősi (Ugocsa m.) plébános előállítására. 1336: Kállay lev. I.: 87.: No 370. – ld. még ehhez: 1337: : Kállay lev. I.: 118.: No 507.

[6] 1351: György Luppertzaza-i plébános, királynéi káplán (Kállay lev. II.: 36.: No 1185.); 1354: János Luprechtzaza-i plébános, *capellanus domine regine* (MOL, DL 36159), aki még 1369-ben is ezt a címet viseli (Kállay lev. II.: 149.: No 1633.). 1376: András szászi plébános, az anyakirályné káplánja. Neumann 2006. 54.: No 93.

[7] Bratislava, Statny Ustredny Archív, A leleszi konvent országos levéltára, Acta annorum 1549: Fasc. 7., No. 4. – Zoltai János, a beregszászi Mária Magdolna tiszteletére szentelt ispotály rektora egy ugyanekkor kelt ügyvédvalló levelében viszont az alábbi 8 oltár rektorát sorolta fel: Keresztelő Szent János, Krisztus Teste, boldog László király, Szent Anna, Szent Katalin, Szent Kozma és Damján, a Boldogságos Szűz Mária és Szent Erzsébet; Szent Mihályt, mint kápolnát említette. EEml. V.: 201. (A hivatkozás itt is a leleszi konvent levéltára, jelzete: Proth. X, 138 b.). A Szent Erzsébet- és a Krisztus Teste-oltárról más forrásunk is szól (1550: EEml. V.: 321.), az utóbbi oltár tulajdonában lévő házról ld.: Nógrády 2000. 158. Lehoczky 24 oltárt – köztük Szent László tiszteletére szenteltet – sorolt fel (Lehoczky 1881/1882. III.: 134), s ez a szám majdnem vetekedik az egri püspöki székesegyház oltárainak számával (32).

[8] Kobály József, az Ungvári Területi Múzeum régésze szíves közléséből tudom, hogy az 1846-ban elbontott Szent Mihály-kápolna egy részét feltárta. Benne *ossarium*ot talált, a falak mellett XVII. századi sírokat.

[9] II. János választott magyar király 1563. október 26-i oklevelében Fornosi Mihály munkácsi várnagynak (*castellanus*) adományozza a beregszászi plébániatemplom Szent Bertalan-oltárának rektorságához kötődő, Ambrus presbiter elhunytával visszaszállt javakat (A nyírmadai Hunyady család levéltára. – Joó Csaba biatorbágyi lakos tulajdonában, akinek a szívességét ez úton is köszönöm.).

[10] A kolostornak nincs alapítólevele. Első említése 1380-ból, amikor Erzsébet anyakirályné végrendeletében a lampertszászi Szűz Mária-kolostor építésének folytatására 50 forintot és egy gyöngyökkel kivarrt miseruhát hagy. MOL, DL 6692; Kiadva: Fejér IX/5.: 401–405.: No CCXIV. – ld. még: Karácsonyi 1922/1924. I.: 145–147.

[11] Harsányi 1938. 80., 88. – Zágorhidi 2000. 149–152. E dolgozatot nem ismerhette F. Romhányi 2000. 12. – A domonkos kolostor épületét 1747–1781 között r. k. plébániának használták. Lehoczky 1881/1882. III.: 131.

[12] Makra Péter fráter, *prior fratrum ordinis Predicatorum beati Dominici confessoris in claustro ecclesie beati Stanislai episcopi et martyris in oppido Beregzaz fundato* volt az eladó. EEml. IV.: 503. – A Krakkó vértanú püspökének szentelt magyarországi egyházak (összesen 4) mind a Szepességben találhatók, az ötödik, a sztárai (Zemplén m.) esetében a hármas titulus (Szűz Mária, Szent Szaniszló és Szent Anna) egyike az övé. Ld.: Mező 2003. 395–396. Ebből arra következtethetünk, hogy a kolostor alapításakor még német többsége volt a városnak, vagy a Szepességből érkeztek az első apácák.

[13] Mon. Vat. I/4.: 292.: No CCCLII.

[14] EEml. V.: 197. – Az ispotály későbbi sorsáról: Lehoczky Tivadar: A beregszászi ispotály. In: Lehoczky 1999. 81–82.

[15] EEml. V.: 271.

[16] *Királyi könyvek* I.: 3. k. 597.

[17] DAP I.: 11.

[18] Lehoczky 1881/1882. III.: 119. – Joó Csaba úgy tudja, hogy a református templom helyén állt a ferences kolostor, míg a domonkosok kolostora a Bethlen-ház (Grófi udvar) helyén volt.

[19] Engel 2001. Munkács (Bereg m.) alatt.

[20] Neumann 2006. 15–20.

[21] Györffy 1963. 526.

[22] Engel Pál a leleszi konvent 1426. évi oklevelének (DL 54500) említését tartotta fontosnak, magam viszont a *Királyi könyvek* I.: 2. k. 242. adatát, miszerint I. Ferdinánd király 1548-ban megerősíti Munkács mezőváros I. Ulászló, Hunyadi János kormányzó, I. Mátyás, Anna és Mária királynék által adott kiváltságait.

[23] 1348: Zichy Okm. II.: 349.: No 243.; 1426: MOL, DL 54500; Weisz 2010. 1429.

[24] Neumann 2006. 90–91.: 211.

[25] *Stephanus sac. S. Martini* Mon. Vat. I/1.: 247. – az adatot (Györffy 1963. 545.) nem vonta a Munkács címszó alá, pedig oda tartozik. Ld. még: 1451: *eccl. S. Martini in Munkas.* Zichy Okm. IX.: 292.: No 219.

[26] 1378: A királyné megtiltja a munkácsi vár várnagyainak, hogy a Munkács városában élő jobbágyai felett – akiknek saját bírójuk van – ítélkezzenek. MOL, DF 274901. A Kárpátaljai Állami Levéltár beregszászi osztályán őrzött másolat kivonatát és leltári számát közli: Csatáry 1993. 17.

[27] Talán ebbe az újonnan elkészült kápolnába került Szűz Mária oltára, amelyet 1493-ban alapítottak (Korvin János herceg oklevele: MOL, DF 223967). Az adatot Neumann Tibornak köszönhetem.

[28] Lehoczky 1881/1882. III.: 463–470. A templomépület lebontásának részleteiről: Tegze 2006.

[29] MOL, DF 225517. – másolata a Kárpátaljai Állami Levéltár beregszászi osztályán. I. Mátyás király ez oklevelével a rutén plébániát a hozzátartozó Boboviscse (Borhalom) és Lauka birtokokkal Lukács presbiternek adományozta, és utasította a leleszi konventet, hogy Lukácsot a plébániába és a hozzátartozó birtokokba vezesse be. Az oklevél kivonatát ld.: Csatáry 1993. 26.

[30] MOL, DL 36886 (másolat); másik másolati példánya a munkácsi görög katolikus püspökség levéltárából a Kárpátaljai Állami Levéltár beregszászi osztályán (Csatáry 1993. 15). Legkézenfekvőbb kiadása: Mihályi 1900. 600–602.

[31] Engel 2001. Nagybereg alatt.

[32] Sztáray okl. I.: 522.: No CCCXXXIII

[33] ZsO II/1.: 348.: No 2968.

[34] Hunyadi János, Szilágyi Erzsébet és Anna királyné kiváltságait I. Ferdinánd király 1548-ban erősítette meg. Ld.: *Királyi könyvek* I.: 2. k. 241.

[35] Györffy 1963. 531. a kiadások felsorolásával.

[36] Mon. Vat. I/1.: 330.

[37] ZsO I.: 313.: 2859.

[38] Lehoczky 1881/1882. III.: 88

[39] Fejér VIII/7. 223.: No CLXX. A másik titulusra: ZsO I.: 313.: 2859.

[40] DAP I.: 10; Gyöngyösi 1983. 123.

[41] Homokra: Lehoczky 1881/1882. III.: 296.; Nagymuzsalyra: DAP I.: 10.; Beregszászra: DAP I.: 11–12.

[42] EEml. IV.: 506.

[43] Ld.: a 10. jegyzetet. Kolostorok 54. Renete 4. alatt! Továbbá: Lehoczky Tivadar 1875-ben készült leírása szerint: *Hajdan hatalmas kőépület, zárda és templom, állott a nevezett helység délkeleti felén, egy a Borsova folyónál emelkedő magaslaton, melyet tölgyfaerdőség környez s melynek most csupán csekély földdel, hanttal és bozóttal benőtt alapfalai s kőtörmelékei látszanak egy 324 láb hosszú és 138 lábnyi széles területen akkép, hogy az épület egykor nyugatról kelet felé húzódott. Én 1872. augusztus 23-kán szemléltem meg e helyet, melynek rendeltetését sem a helybeli g. k. lelkész sem a lakosság nem tudták előadni s csak később a budai Kamarai levéltár adataiból jöttem rá, hogy itt állott a Kisberegi-nek nevezett kolostor.*

A földmívelők beszélték nekem, hogy 1856-ban még ölnyi magasan állottak a falak, melyek festések is látszának, míg a templom gót alakban volt felépítve, akkor azonban a munkácsi uradalom beregszászi gazdatisztsége valamivel már elébb, nemcsak Beregszászba hordatott el innen tömérdek termés és faragott követ, hanem midőn 1856. az alsóremetei g. k. templom épült, akkor 140 köböl követ használtak fel innen reá! – Az udvaron és alapfalakon 36 lábnyi hosszú, téglából épült csatornára is akadtak, mely a víz levezetésére szolgál. A templom a beregszászi Nagyhegyről tört […] trachit-tuf kövekből épült, melyeket faragványokra, ajtó és ablakkeretekre felhasználtak; magam is találtam itt henger alakú boltgerinc töredéket, valamint könnyű tajtékkőszerű tuffból csekély faragványokat, azonkívül téglát és különböző köveket is használtak az építésre. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 5014.

[44] Perényi lev. 15–16.: No 3.

[45] Perényi lev. 121–122.: No 206., 122.: No 207.; Ugyanebben az évben (1399) kapott Perényi Péter várépítési engedélyt Szőlősre, egyszerre az Abaúj megyei Újvárral. MOL, DL 70750, ZsO I.: 680.: No 6111.

[46] 1313: AOkl. III.: 262. No 583. – Az oklevélben Tamás esztergomi érsek megerősítette [a Balogsemjén nembeli Kállói (Szabolcs m.)] Mihály fia: István fia: Péter mestert a szőlősi és az ugocsai (nagyszászi) Boldogságos Szűz egyházak plébánosaként. – A ma is fennálló, előtte nagy költséggel restaurált római katolikus plébániatemplomot a tatárok felgyújtották (1717). Komáromy 1903. 444.

[47] 1495: Perényi lev. 323–324.: No 672., 324–325.: No 674.

[48] Perényi lev. 384–385.: No 785.– Perényi János 1551. évi végrendeletében azt kérte, hogy a szőlősi kolostornak az özvegye minél több élelmet adjon azért, hogy a barátok imádkozzanak érette, a szőlősi ispotályt pedig renováltassa. Komáromy 1903. 130.

[49] Ez évszám ugyanis önkényesen megadott: Varjú 1901. 264–265.; a kolostorjegyzéket XVI. század végi írásnak tartotta. Annak okát, hogy ezt miért pontosította Karácsonyi János az 1516. évre, nem tudjuk.

[50] Karácsonyi 1922/1924. II.: 185. – A városon kívül, az udvarház közelében épített kolostor arra utal, hogy a szerzetesek idetelepítésének a célja már nem a városlakók lelki életének a gondozása volt, hanem az elhunyt s odatemetett kegyurak sírja feletti misemondás. Ugyanez figyelhető meg pl. Nyírbátor kolostora esetében is a XV. század végén.

[51] Istvánffy 2003. 276.

[52] Az ugocsai erdőispánság vára a mezőváros felett magasodott (ld.: Engel 1996. I.: 434–435.), 1315 után lerombolták. 1399-ben a Perényiek engedélyt kaptak a királytól, hogy két várat építhessenek (Perényi lev. 125.: No 215.), az egyiket az Ugocsa megyei Szőlősön. Azonban vár felépítésére 1526-ig nem került sor. 1512-ben, a Perényi Gábor és István (testvérek) között megtörtént osztás – Verbőci István és Druget János jelenlétében – csak 1532-ben került rögzítésre. Ebben szerepel: *domum ac curiam lapideam ipsius Gabrielis extra idem opidum e regione Claustri fratrem minorum beati francisci confessoris de observancia nuncupatorum per eum erectam atque construmtam.* Komáromy 1903. 127. Istvánffy említett munkájában a fenti kúriát vették körül palánkkal: *amely palánkot vesszővel fontak és faeszközből és agyagból építettek vala.*

[53] Deschmann 1990. 144.

[54] Bélay 1943. 150–153.

[55] Györffy 1998. 125–156. – Az 1329. évi kiváltságok megerősítése: 1352, 1365: I. Lajos király, 1404, 1435: Zsigmond király (MOL, DL 2539), 1472: I. Mátyás király (MOL, DL 24898).

[56] MOL, DL 25201.

[57] Mon. Vat. I/1.: 327., 330., 356., 371.

[58] 1439: MOL, DL 13358.

[59] MOL, DL 25201. A kápolnához tartozó rétet 1674-ben Kápolna mezőnek hívják. Bélay 1943. 153.

[60] MOL, DL 25201.

[61] MOL, DL 17804.

[62] Mon. Vat. I/1.: 327., 356., 371.

[63] Mon. Vat. I/1.: 327., 355., 371.

[64] Józan László: A huszti református egyház XVII–XIX. századi iratai. *www. szabarchiv.hu*

[65] Németh 2007a. 5–10. A szerző azt bizonyítja, hogy az ungi ispánság vára alatt – még ha azt néha Ungvárnak is nevezték – a Nyevickén épült várat kell érteni a XIII–XIV. században.

[66] Elter 1985. 58., 62.

[67] Mon. Vat. I/4.: 299.: No CCCLXIII.

[68] Mon. Vat. I/1.: 258., 327., 266.

[69] 1284/414: Sztáray okl. I.: 30.: No XXV. – Másik kiadása: HO VI.: 313.: No 227.

[70] Az 1328-ban kapott ispánságra: Engel 1996. I.: 219.; az uradalomra: MOL, DF 233780 = Engel 1996. I.: 376.

[71] Engel 1998. 48.

[72] 1380: MOL, DL 52333; Weisz 2010. 1448.; Engel 1998. 49.; 1411: ZsO III.: 270.: No 983.

[73] Engel 1996. I.: 454. – Ez a kastély – 1474 táján, a lengyel hadak betörésekor Mátyás király reneszánsz túlzásával viszont királyi (!) vár (1477: *in defensione castri nostri Vongwar* MOL, DL 72030; az adatot Horváth Richard szívességéből közölhetem, mint egyetlent, amely 1526 előttről való!), amelynek védelmében Upori László tartózkodott a környékén – azonban a város, s nem a mai ungvári vár területén állt. Ugyanis hihetetlen lenne, hogy a pálos kolostor szomszédságában, tőle alig száz méterre egy forgalmas világi intézmény működjék. A mai vár valamikor a XVI. század vége felé, a pálos kolostor felhagyása után, a török fenyegetés, illetve az erdélyiekkel történő belvillongások következtében épült fel. Egy 1765 körül készült ungvári térkép felirata szerint 1592-ben! (MOL, Térképtár, S11, No 0208). – A Drugetek középkori udvarház-kastélya még 1763-ban is fennállt, az Ung bal (!) partján *Herschaftliche Curie Sauberen wohgebeude*(!)-ként szerepel (MOL, Térképtár, S11, No 0192), a helye a Минайская улица és a Воссоединения площадь által zárt sarokra tehető.

[74] Ugrai 2007. 202.

[75] 1644: *Gravamen Diocesis Ungensis* (Az ungi protestánsok sérelmei) szerint: *Az unghvári templomot violenter elvették az pápisták.*" Komáromy 1909. 108. Bercsényire ld.: Deschmann 1990. 55. – A 73. jegyzetben említett 1763. évi térképen a római katolikus plébániatemplom hosszhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, ennek északi oldalán sekrestyével. Körülötte temető, a plébánia ház a nyugati bejárat előtt, az utca sarkán. A mai templom a középkorira merőlegesen épült!

[76] Györgyösi 1983. 92.

[77] Lukcsics 1931/1938. I.: 53.: No 34.

[78] DAP III.: 161.

[79] DAP III.: 163.

[80] *Oppidum Wngwar. Item ibidem plebanus et altariste IIII (porte). Magister hospitalis* I. (Egyházi birtokok és plébánosok adózása Ung megyében 1543). EEml. IV.: 219.

[81] Engel 2001. Gerény alatt.

[82] Mon. Vat. I/1.: 350, 366.

[83] 1409: C. Tóth 2006a. 403.: No 224.

[84] AOkl. II.: 416–417.: No 960.

[85] A rotundától 70–80 méterre ma is jól láthatóak a középkori kúria romjai. 1926-ban Antal Miklós ungvári tanár 1,5 méter vastag alapfalakra, torony (!) maradványára, faragott ablakkeretre és néhány oszlopalapra akadt (*Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1926. december 25). 1943 előtt a kassai (Košice) múzeum végzett itt ásatást (Mihalik 1943. 26.). Sztepan Penjak 1989. évi és az ungvári egyetem 2007–2009-ben végzett kutatásairól – amelyek nem a kúriára irányultak – Kobály József számolt be: Kobály 2001. 144–166.

[86] Az udvarházra: Deschmann 1991. 56–57., tévesen XIII. századi előzményekre utalva. Valójában 1437-ben említik, ld.: Engel 1998. 48., 154. jegyzet.
[87] Engel 1998. 42–44. – A család közéleti szereplésére: Zsoldos 2012. 577–586.
[88] EEml. V.: 28.
[89] 1644: *Gravamen Diocesis Ungensis* (Az ungi protestánsok sérelmei) szerint: *Görönben [Gerényben] is mind templomot, mind parochiat és reditusát occupálták violenter [a paplakot és jövedelmét erőszakkal elfoglalták] az pápisták.* Komáromy 1909. 106–107.
[90] AOkl. VII.: 100.: No 206., 101–102.: No 209.
[91] Perényi. lev. 2008.213.: No 441., 214.: No 444.
[92] Perényi. lev. 2008.228.: No 468., 469.
[93] Perényi lev. 249.: No 510.
[94] Perényi lev. 251.: No 514.
[95] Perényi lev. 264.: No 549.
[96] Az anyaegyház Halmi, birtokosai, a bélteki Drágfiak és a Csarodaiak (Bereg m.) tiltakoztak az erdélyi püspök Meszesen inneni helynökénél, a tasnádi vikáriusnál az Akli leányegyház önállósodása miatt, ám ezt ekkor visszavonták. 1474: Perényi lev. 270.: No 560.
[97] Magyi Barla~Barnabás alországbíró, 1475–1476: Perényi lev. 572.: No 567., 573.: No 571; Magyi Péter szikszói plébános, 1475–1476: Perényi lev. 572.: No 567., 573.: No 571. – a család leszármazási táblázata most van készülőben.
[98] Györffy 1963. 530. – 1410: Zsigmond király visszaadja Bégányi Gergelynek Bégány birtokát, amelyet azért vett el korábban tőle, mert elfelejtette okleveleit megerősíttetni. C. Tóth 2006b. 105–106.: No 192., 193.– ld. még: ZsO II/2.: 377.: No 7723.
[99] Deschmann 1991. 118
[100] AOkl. XXV.: 85–86.: No 176.
[101] MOL, DF 219728.
[102] Engel 1996.: II.: 223.
[103] 1487: Jakó 1990. II.: 55.: No 2657. – másolata: MOL, DL 14105.
[104] Szabó 1937. 336. – Az 1355. évi oklevél részletes kivonata: Perényi. lev. 2008. 65–66.: No 86.
[105] A MOL, DL 26566. számú oklevele, amelyben Drág és testvére, János részére szóló királyi adományról olvashatunk, XV. századi hamisítvány (C. Tóth Norbert szíves közlése). 1405-re: Perényi. lev. 2008. 141.: No 266.
[106] Perényi. lev. 2008. 270–271.: No 563.
[107] Perényi. lev. 2008. 394.: No 800. – Az eset után Károlyi István birtokrészeit Perényi Gábornak eladta. II. Lajos király meghagyta Szatmár megye hatóságának, hogy a rokonok beleegyező nyilatkozatát szerezze meg. Károlyi lev. III.: 119.: No LXIX.
[108] EOkm. II.: 418.: No 1152., 1154.
[109] Györffy 1963. 546.
[110] MOL, DL 1006, 41387
[111] 1388–1389-ben is Gyulaházi Gyula fiai: Benedek és Miklós, valamint Kállói László fiai: Ubul és Mihály mesterek kezén voltak Gemzse, Szalka és Nagymuzsaly birtokok fele-fele részben, amikor kölcsönösen tiltakoztak egymás birtokrészeinek az elidegenítésétől, illetve iktatásától. Ld.: MOL, DL 52284, 52657.
[112] Károlyi lev. I.: 346.: No CCXIII.
[113] Kusalyi Jakcs fiai: György és István, valamint fiaik csere útján szerezték meg Nagymuzsalyt (C. Tóth 2006b. 108.: No 197.) Iktatásuk a birtok felébe: 1411: Uo. 198. reg.; ZsO III.: 81.: No 33. – A Károlyiak levéltárában maradtak fenn ugyanis Nagymuzsaly Kállóiakat illető oklevelei. Ld.: 1387: Károlyi lev. I.: 426.: No CCLX.
[114] Károlyi lev. II.: 450.: No CCLXXI.
[115] 1461: MOL, DL 72044.
[116] Drágfi 1466–1542, beregi (remetei) pálosok 1478–1549, ld.: Engel 2001. Nagymuzsaly alatt.
[117] 1408: *Nos Fabianus Konya, Demetrius Simonis, Clemens Zabo, Andreas Marton iudices, ceterique cives et universi hospiti de Nagymusay* Károlyi lev. I.: 544.: No CCCXXXVII.; 1431: *Nos Gregorius iudex ac Bartha custkor [sic!] necnon Lucas Fodor et Johannes necnon Ladislaus Torsas dicti, iurati de Mogmusay* Károlyi lev. II.: 141.: No LXXXI.; 1446*: Nos Benedictus Onoka et Benedictus Erdeli necnon Benedictus sartor dicti iudices de Nagmusay ceterique cives et universi hospites de eadem* Károlyi lev. II.: 248.: No CXLIX.
[118] 1411-ben Oroszi Majos birtokrésze Kismuzsalyban (*Kysmusee*) is a birtok 1/6-da volt (ZsO III.: 471–472.: No 1909.). A Borsovaiak része ismeretlen nagyságú (1414: ZsO IV.: 390–391.: No 1666., 435.: No 1900.). – Az 1414. évi felosztás: ZsO IV.: 475.: No 2076.; 1417: Uo. VI.: 328.: No 1136., 374.: No 1339.
[119] 1446: Károlyi lev. II.: 248–249.: No CCLXX.
[120] MOL, DL 16164.
[121] Mon. Vat. I/1.: 258., 326., 350., 366.
[122] Engel 1989. 167., 168.
[123] Engel 1996. I.: 220., 418. – A család leszármazási tábláját ld.: Engel 1998. 151.
[124] Balassa lev. 1990. 80–81.: No 228.
[125] Balassa lev. 1990. 81.: No 229., 82.: No 234. – A Pazdicsi családot 1420-ban iktatták Palágy és Darma részbirtokába. ZsO VII.: 375.: No 1617.
[126] C. Tóth 2006a. 357.: No 95.
[127] Balassa lev. 1990. 82.: No 235.
[128] 1436: MOL, DL 59188. – a család leszármazási tábláját ld. Engel 1998. 164.
[129] A család leszármazási tábláját ld.: Engel 1998. 142. – 1380: I. Lajos király utasítja a leleszi konventet, hogy a Villya (*Vylia*) faluban a B. Szűz tiszteletére emelt pálos kolostor részére a határjárást végezze el. A leleszi konvent országos levéltára, Metales Ung 26. (MOL, DF 209703).
[130] Perényi lev. 2008. 102–103.: No 163.
[131] Gyöngyösi 1983. 194.
[132] Engel 2001. Valkája alatt.
[133] EEml. IV.: 287.
[134] Karácsonyi 1900/1902. I.: 219., 223. – Karácsonyi 1995. 241., 245. Karácsonyi a MOL, DL 5807. számú oklevélre alapította véleményét – eszerint 1369-ben I. Lajos király felszólította Apa dédunokáját, Bethleni János fia Gergelyt és testvéreit, hogy az Apa által alapított eszenyi kolostorra vonatkozó okleveleiket adják ki a nevezett kolostornak. DIR XIII.: 616–617.
[135] 1358/417: MOL, DL 98817.
[136] DAP I.: 141.
[137] 1433: *S. Lad-i de ~ ordinis fratrum Heremitarum S. Pauli primi heremitae o. S. Augustini Agr. dioc.* Lukcsics 1931/1938. II.: 107–108.: No 263. suppl.
[138] Pesty 2000. 270.

Szeretném megköszönni mindazoknak a segítségét, akik ezen írás jobbá tételén munkálkodtak. Az elismerés C. Tóth Norbertet, Baráth Bélát (Debrecen), Hegyi Gézát (Kolozsvár), Horváth Richárdot, Kobály Józsefet (Ungvár), Neumann Tibort, Nógrády Árpádot, Terdik Szilvesztert és Zsoldos Attilát illeti.

A képek forrása: Mudrák Attila (1), Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 726 (2), K 5984 (3), K 13462 (4), K 9604 (5); Forster Központ, Fotótár, ltsz.: P 20.991 (6), P 2.600 (7); A MOL S 11 No. 192.

Szakács Béla Zsolt

Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Borsova vidékén

Amikor 1085-ben Salamon király elmenekült Magyarországról, hogy sereget gyűjtsön Szent László ellen, akkor a segítségére siető Kutesk vezér *Ung és Borsova várának tartományáig* hatolt be az ország területére – a *Képes Krónika* szavaival élve, *devenit usque in provinciam castrorum Vng et Borsua*.[1] Ebből arra következtethetünk, hogy a XI. század folyamán az ország északkeleti határvidékén létrejött egy olyan „tartomány", amely Ung és Borsova várai köré szerveződött. Feladata egyrészt a határvédelem volt a Magyarországot Kijevvel a Vereckei-hágón keresztül összekötő fontos út mentén (ezzel állhat összefüggésben a mai Szabolcs megyei Székely település is[2]), másrészt a hatalmas erdőségek kiváló királyi vadászterületnek bizonyultak.[3]

Ung megye várszervezetére 1214-től ismertek adatok. A terület síkvidéki része hamarabb, talán már a XIII. század közepére benépesült, a hegyvidéki rész azonban az újkor kezdetéig jórészt lakatlan maradt. A nemesi megye működéséről 1313-tól fogva értesülünk.[4] Az ennél lényegesen nagyobb borsovai várispánság a XIII. század végéig állt fenn,[5] és magában foglalta a későbbi Bereg megyén kívül a mai Szabolcs északkeleti részét, továbbá Györffy György véleménye szerint az ugocsai és a máramarosi erdőispánságot is.[6] Ezek a XIII. század végén kezdtek önálló megyékké alakulni: a beregi erdőispánság a tatárjárás után *comitatus* (1248), a század legvégén már nemesi vármegyeként működött.[7] Az ugocsai erdőispánság 1200 előtt önállósodott, a XIII. század utolsó éveiben már ez is nemesi vármegye.[8] Ezeknél is lassabban szerveződött meg Máramaros, amely először 1199-ben szerepel forrásokban, utóbb mint Imre király vadászatának helyszíne.[9] A XIII. században még alig lakott területre a figyelem talán az ország só ellátási rendszerének megreformálása révén terelődött, s került élére Pok nembeli Miklós mint máramarosi vajda.[10] Az 1300 tájára lassan benépesülő vidék gazdagságát jelzi az egri és erdélyi püspök közt kialakult joghatósági vita, mely 1346-ra az előbbi sikerével ért véget. A nemesi vármegye csak a XIV. század végére alakult ki.[11] Borsova rovására a XIII. században Szabolcs megye növelte meg területét, bekebelezve Kisvárda környékét a Tisza vonaláig (sőt, pár település erejéig azon is túl).[12] Az egykori Borsova területe a vele együtt említett Unggal tehát többé-kevésbé megfelel annak az észak-alföldi és kárpátaljai régiónak, amely e kötet tárgya.

E terület nemcsak az Árpád-korban számított az ország peremének. Amikor a magyar művészettörténet-írás hőskorában az első bejárásokra került sor, erre a vidékre alig jutottak el elődeink.[13] Ipolyi Arnold a magyar monumentális téglaépítészet nyomait keresve felfedezte a nyíregyházi református templomot, s több más közeli, szempontunkból is érdekes emléket ismertetett (pl. Oros, Pócspetri), ennél keletebbre azonban nem vetődött.[14] Henszlmann Imre és Rómer Flóris nevezetes, 1864-es utazásuk során, melyre Haas Mihály szatmári püspök meghívására került sor, a régió déli részén tekintettek meg pár emléket, főleg Máramaros, Ugocsa és Bereg déli peremén.[15] Míg Henszlmann katalógusának 47 tételéből 29 foglalkozik szatmári templomokkal, addig Ugocsára 8, Máramarosra 6, Beregre 4 tétel jut. Nem szerepel Henszlmann felsorolásában, de Rómer megemlíti Csarodát is, alighanem elhaladtak mellette az utazás végén.[16] Amikor pár évvel később Rómer úti jegyzetei alapján beszámolt arról, melyek a *román- és átmenetkoru építmények hazánk területén*, az északkeleti megyék anyaga teljesen kimaradt.[17] A hiányt csak részben enyhítette az olyan helytörténészek tevékenysége, mint Lehoczky Tivadaré, aki egyebek mellett Csarodáról, Feketeardóról (Чорнотисів) és Beregdédáról (Дийда) közölt írást 1863-ban, illetve 1866-ban a *Vasárnapi Újság*-ban.[18]

A magyar műemlékvédelem a XIX. század végén kezdett aktívabban foglalkozni a környék emlékeivel, nem utolsósorban a helybéliek kezdeményezésére – ez elsősorban Sztehlo Ottó, a MOB másodépítésze munkásságához kötődik. Így Palágyon (Паладь Комарівці) 1894-ben vette át az ügyet Möller Istvántól, s irányította a templom restaurálását. Ugyanekkor Gerényben (Горяни) is járt (itt 1912-ben került sor a felújításra), 1901-ben pedig Csaroda tervbe vett (de meg nem valósított) bővítése okán készített a helyszínen felvételeket.[19]

Az I. világháború utáni magyar kutatás nem jutott át a határokon, amit jól jelez Gerevich Tibor 1938-as monumentális összefoglalása Magyarország román kori em-

◅ 1. Csaroda, református templom. Összkép délnyugatról a restaurálás előtt

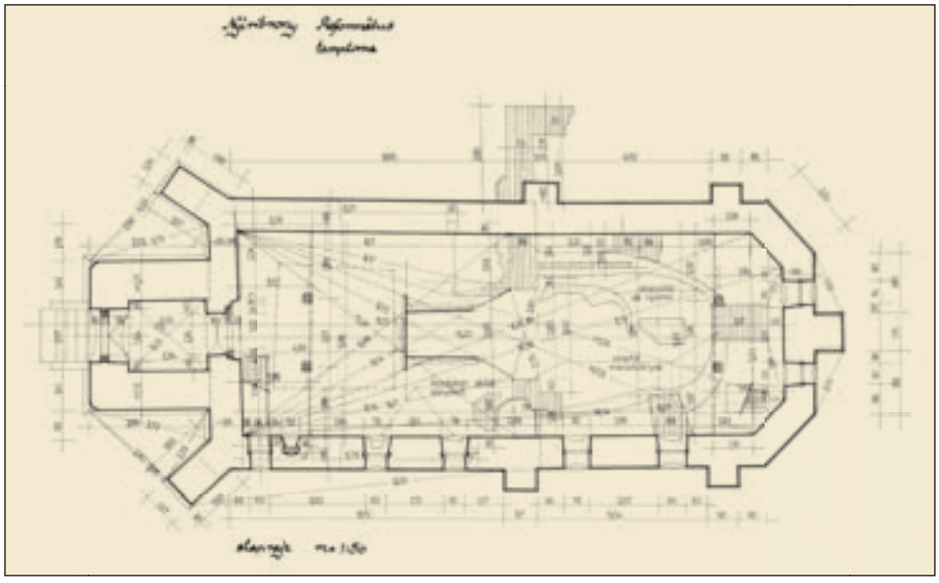

2. Nyíribrony, református templom. Feltárási alaprajz (Németh Péter, 1987)

lékeiről: ennek térképén az egész térségből mindössze Csaroda és Gerény szerepel.[20] De a két háború közt Csehszlovákiához tartozó terület új gazdái sem iparkodtak feltérképezésével: Vacláv Mencl 1937-ben csak Szlovákia emlékanyagát gyűjtötte össze, az akkor Ruszinszkónak nevezett területről mindössze Gerényt említette meg.[21] Ennek valódi felfedezője azonban nem ő, hanem Vladimir Zaloziecky volt, aki az egész terület román kori és gótikus emlékeit is elsőízben vette számba.[22] A magyar műemlékes kutatók a trianoni határokon belüli fehér foltok felszámolására 1938-ban kirándulást szerveztek a Nyírség területére, ennek során érintve és értékelve Szabolcs (pl. Fényeslitke, Tornyospálca, Ajak) és a beregi Tiszahát (Lónya, Vámosatya, Csaroda) számos, szempontunkból fontos emlékét.[23] Kárpátalja visszacsatolása után Lux Géza és munkatársai figyelme e területre is kiterjedt, de a korai emlékeket ez nem érintette.[24] 1945 után Kárpátalja a Szovjetunió részeként ismét nehezebben volt megközelíthető a magyar kutatás számára, az új körülmények között pedig a Moszkvától és Kijevtől távol eső peremterület szakrális, ráadásul nem ortodox műemlékei nem számíthattak értő gondoskodásra. Így míg az 1960-as évektől fellendülő magyar műemlékvédelem Szabolcs-Szatmár megyében számos izgalmas feltárást és színvonalas helyreállítást végezhetett el,[25] addig az ezzel szomszédos kárpátaljai területek ebből a virágkorból kimaradtak. A rendszerváltás környékén megnövekedett érdeklődés komoly tudományos teljesítményeket nem eredményezett,[26] és sajnálattal kell megállapítani, hogy az utóbbi években a magyarországi anyagi támogatással végzett renoválások adta lehetőségeket is sokszor elmulasztották érdemi műemlékes kutatással összekötni, sőt, alkalmanként a szakszerűség is komoly csorbát szenvedett.

Ennek az a következménye, hogy Kárpátalja számos, Árpád-koriként nyilvántartott emlékéről nem rendelkezünk elegendő ismerettel a kellő feldolgozáshoz. Remélhető, hogy a következőkben e területen is ki tud bontakozni egy olyan eredményes műemlékes munka, mint amelynek szép példáiról a határ magyar oldaláról éppen e kötetben is olvashatunk. Nem kétséges, hogy számos műemléki érték lappang a vakolatok alatt feltárásra várva, de éppen ez fokozott felelősséget is ró a felújításokat végzőkre: a szakszerűtlenül végzett beavatkozások örökre elpusztíthatnak jobb sorsra érdemes műformákat.

Az emlékek ma tanulmányozható, részletformákban általában szegény állapota tehát csak korlátozott lehetőségeket biztosít a művészettörténeti elemzés számára. Az olyan építészeti alapformák, mint például a szentély alaprajza, csak egészen tág keretek között jelenthetnek kro-

3. Nyírtass, református templom. Déli homlokzat

4. Szürte, római katolikus templom. Összkép délkeletről

nológiai támpontot. Így **Feketeardó** félköríves szentélyét a szakirodalom Árpád-kori eredetűnek tartja,[27] annak ellenére, hogy ezt semmilyen műforma nem igazolja, ellenben minden ma látható részlete gótikus. Természetesen elképzelhető, hogy a szentély falaiban megőrződött egy korábbi fázis, de ezt csak falkutatással lehetne megállapítani. Önmagában a félköríves szentélykialakítás nem elegendő a datáláshoz, hiszen e megoldásnak ismertek XV–XVI. századi alkalmazásai is.[28] Feketeardó alaprajza annyival bonyolultabb, hogy az apszis egy szentélynégyszög beiktatásával kötődik a hajóhoz, ami falusi templomok esetében viszonylag ritka. Bár van rá példa, hogy a szentélynégyszögben a korábbi templom hajója él tovább (pl. Vizsoly), ennek Feketeardón az arányok ellentmondanak – igaz, az is előfordul, hogy a bővítéskor a régi hajót nem egészében tartják meg, mint Csengersimán.[29]

Még bonyolultabb a helyzet a Szabolcs egykor Borsovához tartozó részén emelt **székelyi** templommal, ahol Juan Cabello és Németh Péter kutatása kiderítette, hogy a mai, középkorinak tűnő, félköríves apszis valójában a XVIII. századi átalakításkor készült.[30] A korábbi szentély részletei nem ismertek, de gyanítható, hogy a református szokásoktól idegen félköríves záródás a korábbi állapot öröksége. Igaz lehet ez az átlós irányban elhelyezett szentélyablakokra is, hiszen ezzel a szokatlan megoldással a környéken többször is találkozhatunk: így épült a közeli Nyírtét, továbbá a délebbi, szabolcsi Nyírmihálydi és a szatmári Csengersima temploma is. Ebben tehát egy helyi hagyomány ragadható meg.[31] Nem tudni, hogy a laskodi templom eredeti, ma már csak feltárásból ismert félköríves szentélyének milyen lehetett a nyílásrendszere, de az a tény, hogy az egész templom arányaiban hasonlónak mutatkozik a csengersimai első periódusú épülethez, alapot ad arra, hogy a fentiekkel együtt tárgyaljuk.

Nyíribrony egykor Szent Györgynek szentelt templomát is feltárásból ismerjük; Németh Péter 1985–1986-os kutatásai szerint viszonylag nyújtott, félköríves záródású szentélye volt, melyet keletről, valamint észak- és délkeletről egy-egy támpillér erősített: ennek alapján vélhető, hogy az ablakok is olyan átlós elrendezésűek voltak, mint a fent említett példákon *(2. kép)*. A (később visszafaragott) diadalív két oldalán látható, háromszögben záródó falfülkék egykori mellékoltárokra utalnak. A külsőn feltárt, kétsoros farkasfogas párkány, a félköríves nyugati kapu vállpárkányaival és az egykori háromszögű kapuépítmény arra vall, hogy a feltáró datálása a XIII. század második felére vagy a XIV. század elejére elfogadható. Egybecsengenek ezzel a történeti adatok is, melyek a falut 1305-től, papját az 1320-as évektől említik.[32]

Csak régészeti kutatással nyerhetnénk bizonyságot arról, hogy a szintén közeli **nyírtassi** református templom is ehhez a félköríves szentélyű csoporthoz sorolható-e. Az épület jelenleg egy téglalap alakú hajóból és egy hozzá

5. Beregardó, református templom. Összkép délkeletről

6. Beregardó, református templom. A szentélybelső nyugat felé

délről csatlakozó toronyból áll *(3. kép)*. A hajó minden sarkán átlós irányú támpillér áll (a nyugatiak kétlépcsősek, a keletiek valamivel magasabbak, melyek közül a déli három-, az északi egylépcsős), továbbá egy alacsonyabb található az északi oldal közepe táján is. Ma csak három csúcsíves ablaka van: a déli oldalon két tágasabb, továbbá a keleti fal felső részén egy hasonló, de kisebb magasságú. Ezek formailag jól illenek a toronyhoz, amely a XIX. század második felében épült.[33] A templom eredeti nyílásait az 1974-es restaurálás[34] során sikerült megfigyelni: a déli oldalon, a mai két csúcsíves ablak mellett egy-egy keskenyebb, rézsűs, félköríves záródású ablakot tártak fel, a nyugati homlokzaton pedig megfigyelték az egykori kapu helyét.[35] A belsőben a nyugati kapu helyét ma is repedés jelzi. A közölt alaprajzokon a kapu belső szélessége keskenyebb, mint a külső, ami bélletes szerkezetre mutat.

Repedések jelezhetnek esetleges átalakításokat az északi falban is, míg a déli fal középső szakaszának megvastagítása (ez egészen a jelenlegi egységes síkmennyezetig tart) akár a toronyépítéssel is összefügghet. Első ránézésre bővítésre utalhat az a két forrás is, amely 1766 és 1809-ben közölte a templom méreteit: ezek az előbbi szerint 9×4 ölre, az utóbbi leírásában 16×8 ölre rúgtak.[36] Ugyanakkor nagyon valószínűtlen, hogy a templom szélességét is kétszeresére növelték volna, nem beszélve arról, hogy amennyiben az 1809-es adatot bécsi ölben számoljuk, az így kapott adat (30,24 m) messze meghaladja a templom mai hosszát (18 m). Ugyanez mondható el a szélességi viszonyokról is (15,12 m, illetve 9 m). Megfigyelhető azonban, hogy mindkét időpontban hozzávetőleg azonos arányú (1:2) épületet mértek fel, ami a mai templomra is igaz. Ennek alapján feltehető, hogy vagy elírtak valamit, vagy nagyon különböző mértékegységet használtak, de mindkét alkalommal már a ma is látható épületet mérték fel.

További kérdés az eredeti szentélyforma. Erre jelenleg a keleti támpillérek mellett a keleti falból kiugró falcsonkok utalhatnak, melyek nem merőlegesek a falra, hanem egymás felé néznek: tehát a szentélyfalak már ezen a ponton sem párhuzamosak voltak egymással, hanem egy félköríves szentélyindítás maradványairól beszélhetünk. Természetesen ezt a kérdést egy ásatás tisztázhatná, ahogy azt is, hogy ennek a szentélynek voltak-e támpillérei, s ha igen, elhelyezésük megfelelt-e a helyi hagyománynak (mindenesetre az átlós ablakelrendezés olyan esetekben is kimutatható, amikor nem épült támpillér, mint pl. Csengersimán).

A templom alaprajza és a két, azonos kialakítású középkori ablak (amennyiben ma látható formájuk hiteles) a nyugati kapuval együtt összeegyeztethető az Árpád-kori építészet formáival. Feltűnő a templom nagy mérete. Ez összhangban áll azzal, hogy 1200 körül *Tas vására* a je-

7. Beregardó, református templom. Ötkaréjos ablak töredékei

lentősebb települések közé tartozott.[37] 1299-ben már említik Szűz Máriának szentelt templomát,[38] amely lényegében azonos lehet a mai épülettel.[39] Biztosabban azonban csak egy ásatás és falkutatás eredményeinek birtokában lehet mondani.[40]

A félköríves szentélyzáródás tehát korántsem ismeretlen a térségben, sőt, ennek a hagyományai a XI. századig visszanyúlnak, hiszen máig áll Szabolcson a megye talán legrégebbi temploma.[41] Ha figyelembe vesszük az ásatási eredményeket is, akkor megállapíthatjuk, hogy a félköríves szentélyzáródás a szabolcsi területen meglehetősen elterjedt, de inkább a belső vidékeken, és csak igen ritkán maradt fent.[42]

Ezzel szemben egyenes záródású templomok fennálló példáival Felső-Szabolcsban és Kárpátalján egyaránt nagyobb számban találkozhatunk. Ezek jó részénél azonban a datálás a részletformák hiánya miatt ugyancsak nehéz feladvány. Így az egykori Ung megyei **Szürte** (Сюрте) római katolikus templomának egyenes szentélyzáródása Árpád-kori jellegű *(4. kép)*.[43] Összeegyeztethető ezzel az újkori csehsüveg-boltozattal fedett szentély északi és déli falában megőrződött háromszögű záródású fülke, a keleti fal befalazott, félköríves, rézsűs bélletű ablaka és a diadalív parabolaíves kialakítása. Régies az is, hogy nincsenek támpillérei – hacsak nem utólag bontották el őket. Későbbi jellegű a csúcsíves nyugati kapu és a sekrestyeajtó, amelynek szemöldökgyámos megoldása közeli rokona a gerényi templomhajó déli kapujának, így talán ez is a XV. századra tehető. Falkutatással lehetne eldönteni, hogy ez egy későbbi átalakításhoz tartozik-e.

Hasonló alaprajz jellemzi **Beregardó** (Чепивка) református templomát. Ennek legrégiesebb eleme a szentély déli és keleti falán nyíló egy-egy keskeny, félköríves lezárású, rézsűs ablak, melyeknél nagyobb méretűek a hajó déli falán találhatók *(5. kép)*. A déli falban egy befalazott, csúcsíves, élszedéses kapu is megmaradt. Az épület mai bejárata a nyugati oldalon nyílik, ennek gazdag tagolású bélletes kialakítása késő gótikus. Talán ehhez a periódushoz tartozhat a szentély keresztboltozatának egyszer hornyolt bordája (bár ez a profil korábbi is lehet) *(6. kép)*. Ismeretesek egy három- és egy ötkaréjos ablak kerettöredékei is, melyek eredeti helye bizonytalan *(7–8. kép)*.[44] Modernebb a szürteinél a beregardói diadalív határozottan csúcsíves kialakítása, de mindez még mindig nem elegendő annak eldöntésére, hogy a templom Árpád-kori jellegű alapformái a XIII–XIV. században belül hová helyezendők el. Az a tény, hogy papja szerepel a pápai tizedjegyzékben, erősíti a XIV. század eleji datálás valószínűségét.[45]

Míg Szürte és Beregardó esetében a támpillérek hiánya a korábbi keltezés mellett hozható érvként, addig **Beregdédán** (Дийда) ezek többféle formája és szokatlan elhelyezése okoz zavart *(10–11. kép)*. Az eltérések arra mutathatnak, hogy nem mind egykorú, és furcsa pozíciójuk is (legalább részben) utólagosságra vall. A keleti oldalon a három, falra merőleges támpillér úgy helyezkedik el, hogy a két szélső a sarkoknál beljebb áll. A két délebbi között félköríves záródású, bélletes ablak nyílik. Bár ennek az északi oldalon nincs párja (nem tudni, volt-e valaha), amennyiben az ablak tényleg középkori, aszimmetrikus elhelyezése a középső támpillért hitelesítheti. A déli oldal ablakai is, noha mind félköríves, más-más méretű, így többszöri beavatkozást sejtet. A nyugati toronyaljból nyíló kapu késő gótikus, de ez is lehet utólagos. A belső bol-

8. Beregardó, református templom. Háromkaréjos ablak

9. Nagyborzsova, református templom. Körablak a nyugati homlokzaton

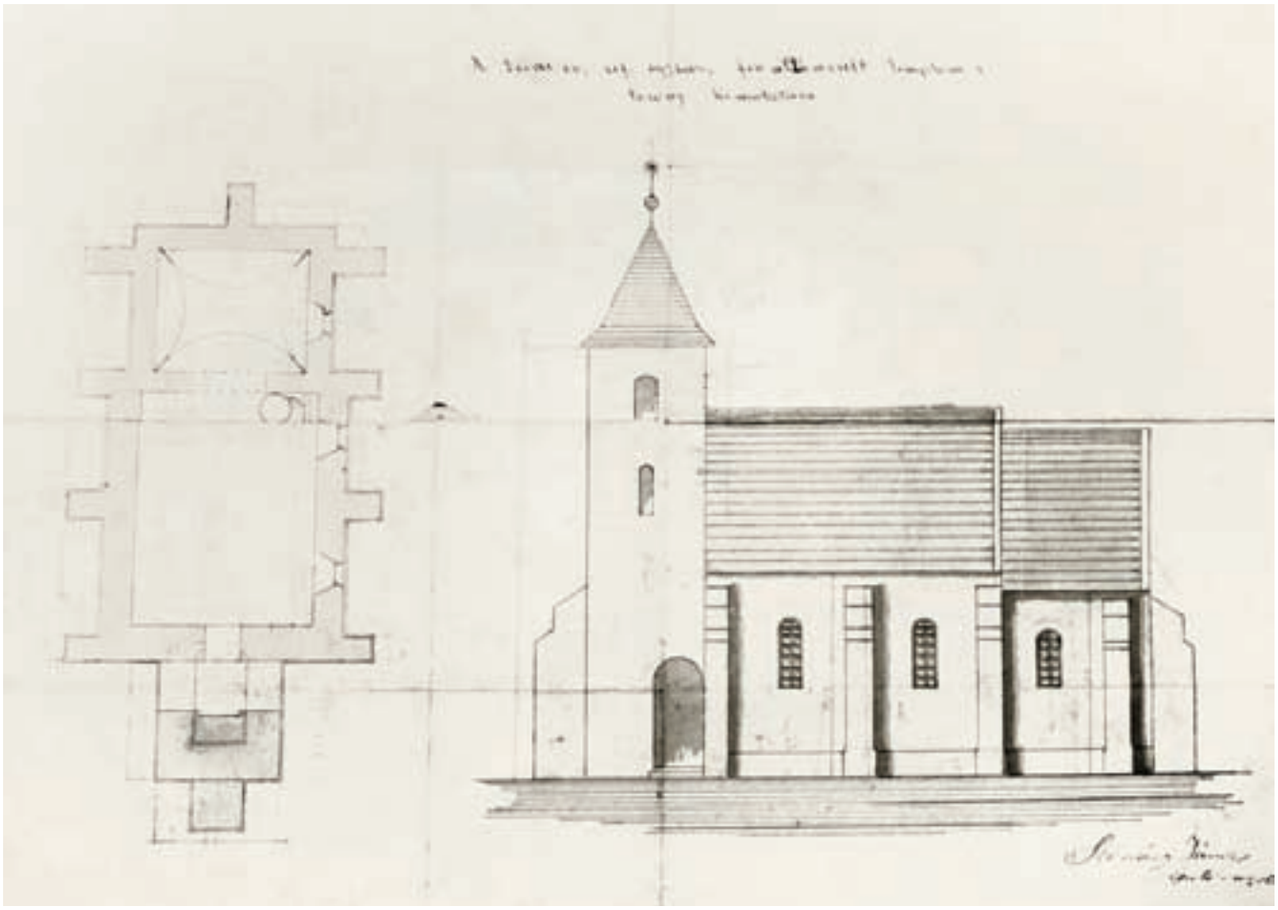

10. Beregdéda, református templom. Alaprajz és déli homlokzat (Szénásy János)

tozatlan, és nincs is nyoma az eredeti térlefedésnek. A diadalív csúcsíves, de bizonytalan, hogy ez mennyiben hiteles, mivel ennek helyén Sztehlo Ottó 1902-ben készült felmérése még falat jelez.[46]

A 2010-ben felújított[47] **tiszaújhelyi** templom egyenes záródású szentélyének nincs támpillére, ilyet csak a hajó északi és déli oldalán középtájt és a nyugati sarkokon, valamint a tornyon alkalmaztak. A szentély keleti falán kis körablak nyílik, a déli oldal félköríves ablakát utólag megnagyobbították. A hajó déli falát egyszerű csúcsíves kapuzat és három csúcsíves ablak töri át. Az egykori sekrestyére a szentély és a hajó északi találkozásánál található falcsonk emlékeztet. A toronyaljból gótikus kapu vezet a hajóba, melyet csúcsíves diadalív választ el a szentélytől. A diadalív fölött fekvő téglalap alakú nyílás köti össze a szentélyt a hajóval, melyek síklefedése is közös – ez alighanem úgy jöhetett létre, hogy amikor a szentélyt megmagasították, akkor a diadalív falát szükségtelennek tartották felfalazni. Az élszedéses diadalív olyan párkányokról indul, amelyek egy rézsűvel megtámasztott lemezből állnak; a rézsűt horony szakítja meg *(12. kép)*. Ez a gótikus forma talán összeegyeztethető a nyugati kapuval, melynek ma látható alakját a legutóbbi felújításkor sajnos leegyszerűsítették; régebbi felvétel alapján úgy tűnik, a bélletprofil megszakítatlanul körbefutó horonyból és pálcából állt;[48] de az is elképzelhető, hogy a hajót nyugatról megtoldották, és csak a déli kapu tartozik az első periódushoz. Csánki Dezső úgy tudja, hogy a település eredeti neve Nyírtelek volt, melynek területén 1300–1310 között jött létre Karácsonyfalva, Újlak és Újhely.[49] Ez utóbbi szerepel a pápai tizedjegyzékben is,[50] tehát a templom legvalószínűbben a XIV. század elejére datálható. Ezzel a ma látható részletformák összeegyeztethetők, de a legközelebbi felújítást célszerű volna kihasználni egy olyan falkutatásra, melynek alapján a templom történetét pontosabban meg lehetne állapítani.

Ugyancsak frissen, 2011 szeptemberében folyt **Makkosjánosi** (Яноші) református templomának felújítása – sajnos ezúttal is a műemlékes szempontok teljes figyelmen kívül hagyásával. Nemcsak nem lettünk okosabbak a templom történetét illetőleg, de a hajó déli falának gótikus mérműveit is kiverték, és a bélleteket megfaragták,

hogy modern nyílászárókat helyezzenek el bennük *(13. kép)*.[51] A négyzetes szentélyhez és a téglalap alakú hajóhoz nem kapcsolódnak támpillérek. A szentély keleti és déli falán félköríves záródású, rézsűs ablak nyílik, míg a hajón gótikus mérműves ablakok szolgáltak. A hajó déli kapuja is csúcsíves, a toronyaljból nyíló nyugati pedig körtetagokkal és hornyokkal gazdagon tagolt *(14. kép)*. A torony, mely nyilván újkori bővítés eredménye, nyugati falában az emeleten háromkaréjos ablakot őriz másodlagos elhelyezésben *(15. kép)*. A belsőt félköríves, élszedett diadalív osztja ketté. A szentélyt dongaboltozat fedi, de ennek hitelességét megkérdőjelezi a déli ablak, mely fiókként vág bele, valamint az északnyugati sarokban észlelhető konzolmaradvány – elképzelhető, hogy eredetileg keresztboltozat épült, vagy ilyet terveztek. Átalakításra vallanak a diadalív keleti oldalán tapasztalható visszaugrások is. A szentély falában négyzet alakú és félköríves, lépcsős peremű falfülkék figyelhetők meg. Mindez arra vall, hogy a mai építményben benne lehet a pápai tizedjegyzékekben is szereplő Szent Erzsébet-templom, melynek papja a forrásokban már 1321-ben felbukkan.[52]

Érdemes röviden kitérni arra a két újabb feltárásra, mely a határ magyarországi oldalán hozott napvilágra négyzetes szentélyű templomokat. Az egyik **Tornyospálca**, amelynek első periódusát a mai hajó alsó része (beleértve a félköríves déli kaput) és a szentély oldalsó falai (bennük délen egy szegmentíves ülőfülkével, északon a csúcsíves sek-

11. Beregdéda, református templom. Összkép délkeletről

12. Tiszaújhely, református templom. Szentélybelső kelet felé

restyeajtóval) képviselik.[53] A másik az eredetileg Szatmárhoz, ma Szabolcshoz sorolt **Vaja** temploma, ahol szintén a hajó őrződött meg (ennek négy, kisméretű déli ablaka is megvan, a falat lezáró, kiugró téglás párkánnyal, mely északon is megtalálható; a nyugati, magasabban elhelyezett párkány fűrészfogas), a szentély alapfalait ásatás hozta napvilágra.[54] Közös a két templomban a szentély trapéz alakú alaprajza, az északi oldalon kimutatott dongaboltozatos sekrestye, és az a feltételezés, amely (noha egyértelmű bizonyítékok híján) a szentélyt is dongaboltozatosként értelmezi. A datálás természetesen minkét esetben nehéz, hiszen jól megragadható részletformák nincsenek (pl. a vajai párkányok megléte nem feltétlenül indokolja a pálcainál korábbi datálást, hiszen ott ez a magasság már nem maradt meg). Az a tény pedig, hogy Tornyospálca nem szerepel a pápai tizedjegyzékekben, nem szolgáltat elegendő alapot egy XIV. század közepi datálásra, hiszen Vaja is hiányzik, azt pedig a kutató a XIII. század végére tette. Így az 1349-ben említett vajai Szent István-templom[55] bizonyára a XIV. század első felében vagy valamivel ez előtt épülhetett, ami akár igaz lehet a tornyospálcaira is.

13. Makkosjánosi, református templom. A déli homlokzat mérműves ablakai átalakítás előtt

A vajai múzeumban őriznek egy figyelemre méltó ***oszlopfőt*** is: ez eredetileg egy 40 cm átmérőjű hengeres támaszon állt, fejlemeze 46×48 cm *(16. kép)*. A fejezet lapos kockaoszlopfőként határozható meg, melynek különlegessége az íves elemek és a törzs találkozásánál kifaragott hengertagok – mintha a szokásos nyaktag csúszott

14. Makkosjánosi, református templom. Nyugati kapu

volna fel és követné a pajzsok vonalát. A forma egyértelműen román kori eredetű,[56] de a hengeres elem nem tűnik korainak. Mivel az első vajai templom a feltáró szerint rendelkezett nyugati karzattal, nem kizárt, hogy ehhez a szerkezethez tartozott, de mivel szórványleletről van szó, eredetéről egyelőre semmi biztosat nem lehet mondani.

15. Makkosjánosi, református templom. A torony háromkaréjos ablaka kelet felől

Nagyjából ugyanekkor épülhettek azok a templomok is, amelyeket a dongaboltozatos szentély mellett a támpillérek elhelyezése és a szentély keleti oldalán nyíló két ablak is összeköt.[57] E csoport legjobban megőrződött emléke **Baktalórántházán** áll.[58] A többször átépített templomból ma is megvan a négyzetes szentély, annak két rézsűs ablaka a keleti falban (ezek közül a délit idővel bővítették), dongaboltozata és idomtéglából készült lábazati párká-

16. Ismeretlen helyről származó oszlopfő a Vajai Múzeum tulajdonában

nya. Lefaragott állapotban tanulmányozhatók a hajó és a szentély átlós és a falak közepén is elhelyezett támpillérei. Figyelemre méltó a téglafal polikrómiája is.[59] Ugyan a pápai tizedjegyzékből való kimaradása itt sem perdöntő,

17. Oros, református templom. Összkép délkeletről, átépítés előtt

a fejlettebb formák hihetővé teszik az emlék késő XIII. századi vagy kora XIV. századi datálását. Ugyanez mondható el dél-szabolcsi rokonairól, **Nyírbéltekről** és **Nyíracsádról** is: a szentély kialakítása azonos logikát követ.[60] Ide sorolandó a Nyíradony melletti rom, melyet egyesek **Nagygút** templomával azonosítanak – ugyan a szentélynek csak alaprajzát ismerjük, de ennek támpillér-kiosztása

18. Oros, református templom. A szentélybelső kelet felé, átalakítás előtt

megegyezik a fentiekével, így eredetileg valószínűleg az ablakelrendezése is;[61] a hajó felmenő falai itt is polikróm hatásúak. Baktához közelebb **Oros** szentélye képviselte még a dongaboltozatos, saroktámpilléres, keleti falán két ablakkal épült templomtípust 1928-ban bekövetkezett lebontásáig[62] – jelenleg a templomon semmilyen korhatározó részletforma nem látható *(17–18. kép)*. Hasonlóan bizonytalan a helyzet **Napkor** esetében, ahol a középkori szentélyen ma átlós támpillérek figyelhetők meg (ezek formája sem mind hiteles), de a szakirodalom a szentély keleti falának közepén is tud egy támpillérről.[63] Középkori boltozata nem ismert, diadalíve eredetileg csúcsívesre épült. Ezzel szemben **Ajakon** az egyenes szentélyzáródás keleti falában a két középkori ablak maradt meg (ezek keskeny, rézsűs bélletűek, félköríves záródással), de a szentély ma látható támpillérei más logikát követnek (a hosszanti falra merőlegesen, a saroktól kissé nyugatra helyezkednek el, ami felveti esetleges utólagosságukat) *(19. kép)*. A szentély déli falában háromszögű lezárású ülőfülke található.

19. Ajak, református templom. Összkép északkeletről

Állítólag a hajó már egy későbbi fázisban épült,[64] ami a ma látható részletfomák alapján nem magától értetődő.

Ennek a többé-kevésbé összetartozó emlékanyagnak a datálása nem könnyű, hiszen a részletek a legtöbb esetben hiányoznak ehhez. A legkorábbi időpontot a napkori templom 1271-es említése képezi. Mivel a falu igen ősi, elképzelhető, hogy ez még nem a ma álló épületre, hanem ennek (esetleg más anyagból épült) elődjére vonatkozik.[65] Ha mégis a mai szerkezethez kötjük, akkor a csoport datálása nagyjából a XIII. század harmadik negyedétől a XIV. század első feléig, második negyedéig húzódhat.

Kárpátalján az egyenes szentélyzáródás keleti falában nyitott két ablak szintén nem ismeretlen, ahogy ez

20. Kígyós, református templom. Összkép délkeletről

valószínűsíthető a már tárgyalt Beregdéda esetében. Más példákon azonban a szentélyboltozat fejlettebb formákat mutat, s így érdemes utalni arra, hogy az ország nyugati részein a keleti fal kettős ablaka többször is gótikus szerkezeti megoldásokhoz kötődik, pl. a premontrei Mórichidán, vagy a vele kortárs, XIII. század közepi vasvári domonkos templomon. Így ezt a jelenséget az alább tárgyalandó Kígyóson és Técsőn is alighanem a modern szemlélet jeleként értékelhetjük, mint több más vonásukat.

Az egykori Bereg megyei **Kígyós** (Кідьош) temploma a feliratok szerint 1923, 1964, 1984 és 1991 után 2008-ban újíttatott fel. Alaprajza téglalap alakú hajóból és négyzetes szentélyből áll, támpilléreknek nincs nyoma *(20. kép)*. A szentély keleti falán két tömzsi, félköríves záródású, széles rézsűjű ablak található, melyek keskeny nyílását háromkaréjos mérmű zárja. Egy további hasonló ablak nyílik a déli falon is, de annak nincs mérműve. A hajó ablakai nagyobbak és csúcsívesek – ezek részletei valószínűleg átalakításon mentek keresztül. Két bejárata van a hajónak, a déli szabálytalan félköríves lezárású, részletformák híján van, míg a nyugati csúcsíves, keretén két pálcatag és köztük horony fut körbe, a lábazatnál a horony úgy fogy el, hogy a pálcatagok tompaszögben megtörve összefutnak (ez a szarvtagos megoldás „kiegyenesített" változata). A belsőben kevés a részletforma. A szentélyt jelenleg csehsüveg-boltozat fedi, de homlokívei csúcsívesek, ami felveti annak lehetőségét, hogy itt eredetileg gótikus bordás boltozat állt. A diadalív csúcsíves, az ívindításnál lemezből és kímaszerű tagozatból álló pár-

21. Kígyós, református templom. Gyertyát tartó angyal alakja

kánnyal. Az irodalomban felmerült a hajó és a szentély két különböző periódusba sorolása,[66] de ez nem indokolt: a nyugati kapu összevág a szentélyablakokkal, a hajóablakok pedig valószínűleg utólagos átalakításon mentek át – egy gótikus fázist a diadalíven feltárt falképtöredék is jelez *(21–22. kép)*.[67] Így (mindaddig, amíg egy eljövendő falkutatás segítségével pontosabbat nem mondhatunk) a templom egységes periódusának tekinthető, és datálása megfelelhet a XIII–XIV. század fordulójának. Papja 1334-ben szerepel a pápai tizedjegyzékben,[68] ekkor már bizonyára a mai templomot használták.

Több szempontból rokon ezzel az egykor máramarosi **Técső** (Тячів) temploma.[69] Közös a támpillér nélküli négyzetes szentélyforma, a keleti oldal két ablaka, a Kígyóson is feltételezhető bordás keresztboltozat, és a técsői déli kapu szarvtagos kialakítása is rokonságban áll a kígyósi nyugati kapuval. Técsőn a településtörténeti adatok is támogatják egy XIII. század végi vagy még inkább XIV. eleji építést, ami jól összecseng a kígyósi templom feltételezett datálásával.

Ezzel eljutottunk a régió legproblematikusabb csoportjához. A négyzetes szentélyű, bordás keresztboltozattal ellátott templomokat a beregi Tiszaháton eddig is többé-kevésbé egységes emlékanyagként kezelte a kutatás, az újabb megfigyelések pedig kiegészítik a **Csaroda–Lónya–Márokpapi–Vámosatya** csoportot a fent említett Técsővel, illetve Nagybégánnyal (Велика Біганьь) is.[70] Ennek a csoportnak a datálásában olyan kilengések tapasztalhatók, amelyek még a középkori építészettörténetben is ritkák. Németh Péter Csarodát 1216 tájára tette, míg Simon Zoltán Márokpapiról korábban úgy nyilatkozott, hogy a falszövettel egykorú kapu formái miatt a templom is 1400 körüli.[71] Kétségtelen, hogy az emlékcsoporton alkalmazott gótikus formák (mindenekelőtt a bordaprofilok) és az Árpád-kori jellegű megoldások között olyan feszültség érzékelhető, ami magyarázatra szorul.

Mivel nyilvánvaló, hogy a datálás során a legkésőbbi forma az irányadó, célszerű először a ***boltozást*** megvizsgálni. Técső esetében (mely különben is nagyobb távolságra esik) a borda kör keresztmetszetű, ami a XIV. század első évtizedeiben nem számít újításnak, ezért ezt érdemes elválasztani a többitől. A bordaprofil a többi esetben sem teljesen egységes. Nagybégányban a szentélyt újraboltozták, de az eredeti bordaprofil a boltozatindítás-

22. Kígyós, református templom. Gyertyát tartó angyal alakja

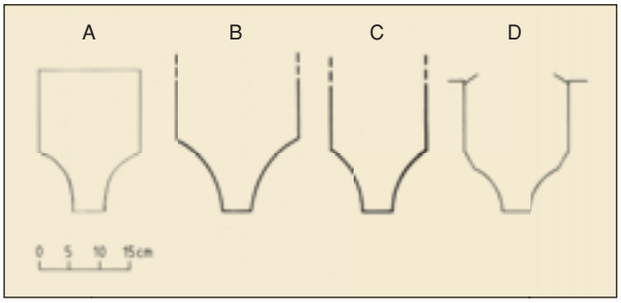

23. A szentélyboltozat bordaprofiljai. A. Csaroda B. Lónya C. Márokpapi D. Vámosatya

nál megfigyelhető: ez kétoldalt rézsűvel lemetszett profilt mutat. A többiek esetében a sarkokat horonnyal látták el, míg Vámosatyán a profil annyival bonyolultabb, hogy a horony egy rézsűvel kapcsolódik a törzshöz. A méretek sem teljesen azonosak, pár centiméter eltérés tapasztalható, ami annyit jelent, hogy a kőfaragók nem azonos sablont használtak *(23. kép)*.

A bégányi, rézsűsen metszett bordaprofil sem jelent kronológiai problémát, ennek párhuzama a XIII. században ismert, pl. a lékai (Lockenhaus) várból. Ezt a korai fajtát az jellemzi, hogy a rézsű és az orr kb. azonos szélességű (Nagybégányban mindkettő 9 cm); a későbbiekben az orr elkeskenyedik, a rézsű megnyúlik, és hegyesebb szöget zár be vele. A későbbi bégányi bordáknál így a méretek 13x3 cm-re változtak.

Hornyolt sarkú bordát is ismerünk az Árpád-korból, hiszen ilyet alkalmaztak a sopronhorpácsi templom szentélynégyszögének boltozásakor (XIII. század második negyede),[72] vagy a mórichidai premontrei kolostor szentélyében a XIII. század közepén.[73] Nagyjából ezzel lehet egykorú a kerci (Cârţa) ciszterci templom boltozata is,[74] vagy a kiszombori rotunda bordái.[75] Ezekben az esetekben azonban a borda orra meglehetősen széles, a horony pedig félköríves és viszonylag keveset vág ki a borda tömegéből. Mórichidán már meredekebb a horony, de az orr itt is széles. A Csarodán, Lónyán és Márokpapin alkalmazott profilnak jobban megfelelnek a budai vár feltárásán talált darabok, ezek azonban aligha lehetnek a XIV. század közepénél korábbiak.[76] Hasonlóak találhatók a veszprémi székesegyház altemplomában is, amely a XIV. század végi újjáépítéshez köthető, és a lőcsei (Levoča) minorita templom ezzel messzemenő rokonságot mutató sekrestyéjében, valamint ugyanannak a kerengőjében, ez utóbbiakat a XIV. század harmadik negyedére datálták.[77] A horvátországi emlékek áttekintése szerint a szélesebb orrú megoldás ott is a XIII–XIV. században, míg a keskeny orrú, meredekebb homorlatú a XV. században fordul elő.[78] Ausztriában is inkább a széles orrú típus jellemzi a XIII. századi és kora XIV. századi emlékeket (pl. Krems, domonkos templom; Kremsmünster, nyugati toronyaljak; Stein, Göttweigerhofkapelle[79]). Közelebb áll a beregi példákhoz a zwettli ciszterci kolostor karnere 1274 körül és a salzburgi Spitalkirche boltozata a XIV. század második negyedéből.[80] Mindennek alapján tehát a beregi bordaprofil elképzelhető a XIII. század végén vagy a XIV. század első felében, de ezekkel az arányokkal Magyarországon szerfölött modernnek számítanak; míg 1400 körül vagy utána ez már az országos központoktól távol sem keltene feltűnést.

Egy másik kényes eleme ennek a csoportnak a ***kapuzat***. Lónyán a nyugati kapu profilja pálcából, horonyból és lemezből áll, a szárkő sarka hornyolt. Ez a horony a szárkő felső részén eltűnik, de visszatér a szemöldökkő közepén. Ennek nyilván átalakítás az oka: a kapu eredeti formáját a márokpapi nyugati homlokzaton tanulmányozhatjuk, ahol a homorlat megszakítás nélkül fut körbe, körülkerítve a Lónyán már hiányzó, nagyméretű, negyedkörív alakú szemöldökgyámokat. Marosi Ernő szerint a fejezet nélküli, nagy konzolokkal kialakított, sík timpanonú kaputípus a XIV. század első felében terjedt el (pl. a cserényi déli kapu és a soproni Szent Mihály-templom déli kereszthajó-kapuja).[81] Ennek alapján tehát a lónyai és márokpapi kapuk nem okoznak gondot. Vámosatyán a nyugati kapu egyszerűbb formájú, szárköveit élszedéssel díszítették, melyek gúla alakú tagozatokba futnak. Ezt a motívumot megtaláljuk a sekrestyeajtón is, amelynek egyenes lezárása olyan élszedéssel rendelkezik, amelyik a sarkokban átlósan törik – ez ismert a XV. századra datált gerényi templomhajó ablakairól is. A gúlatag, amely felbukkan a különös formájú délnyugati bordaindításon is, a Zsigmond-korban már általános, de kérdéses, mennyire lehet visszavezetni az alkalmazását.[82] Ugyanakkor a templom többi építészeti eleme: kőrácsos ablakai, részben körtetagos pálcákból alkotott, csúcsíves bélletű szentségfülkéje összeegyeztethető a XIV. század első felével.

Ezek alapján azt lehet mondani, hogy emlékcsoportunk datálásában meghatározó egy olyan gótikus formakincs, amely az Anjou-korban már jelen van, de egyes elemei könnyebben képzelhetők el a késői gótikában. Megoldaná a datálási dilemmát, ha ezeket egy későbbi periódushoz lehetne kötni. Lónyán a kutatók mind a boltozatot, mind az általuk 1400-ra tett nyugati kaput későbbi átalakításhoz kapcsolták.[83] Márokpapin viszont a kapu biztosan az eredeti falszövethez tartozik (mellesleg Lónyán sem volt egyértelmű az utólagosság, de a kapuk reális datálása alapján ezt nem is szükséges feltételezni). Ugyanígy mind a csarodai, mind a vámosatyai falkutatás egyértelműen kizárta a bordák későbbi fázishoz sorolását, és Lónyán is csak feltételezésen alapult ez a kijelentés, hiszen ezt a részletet nem tudták vizsgálni (ahogy Márokpapin sem). Így tehát

az eddig elemzett gótikus formák, úgy tűnik, nem választhatók el az épületek első periódusától.

Másrészt hangsúlyosan jelen vannak kifejezetten Árpád-kori jellegű megoldások is. Ugyan a régióban a ***torony*** meglehetősen ritka, előfordulásai igényes kialakításúak. Entz Géza nem véletlenül éppen a csarodai templomot választotta, amikor ezt a toronytípust be akarta mutatni. Erre az jellemző, hogy a hajó testéből nő ki, nyugati fala a templom nyugati homlokzatára támaszkodik, míg keleti részét egy-egy szabadon álló támasz tartja a belsőben. Ezek a támaszok hordják a nyugati karzatot is, amely a torony első emeletével közös teret alkot – legfeljebb attól hevederívekkel válik el, ahogy a toronyrész is széles ívvel néz a hajó felé. Ebben Entz a Westwerkek hagyományának késői leszármazását látta, és a falusi viszonylatokra alkalmazott szellemes redukciónak tartotta: *a lényeg mind szerkezeti, mind formai és egyszersmind történeti szempontból is a nyugati karzat építményének a toronnyal való szerves összeforrasztása*.[84] Már Entz rámutatott ennek a típusnak a szélesebb elterjedésére a Felvidéken Zobordarázstól (Dražovce) Felsőregmecig és Erdélyben a Maros és a Szamos völgyében, legközelebbi rokonának, mintegy ikertestvérének pedig a palágykomoróci templomot tartotta. Joggal érzett rá arra is, hogy ez a típus a középkori magyar királyságra különösen jellemző: Andrzej Tomaszewski későbbi kutatásai szerint Lengyelországban egy, Csehországban négy előfordulása ismert, míg a középkori Magyarországról 28-ról szerzett tudomást.[85] Bár a szerző besorolásai nem mindig fogadhatók el kritika nélkül, ezek a számok az arányokat jól jelzik. Entz arra is utalt, hogy Csaroda és Palágy mintegy összeköti az északi és az erdélyi emlékcsoportot, de a dunántúli előfordulásokat nem vette figyelembe.[86]

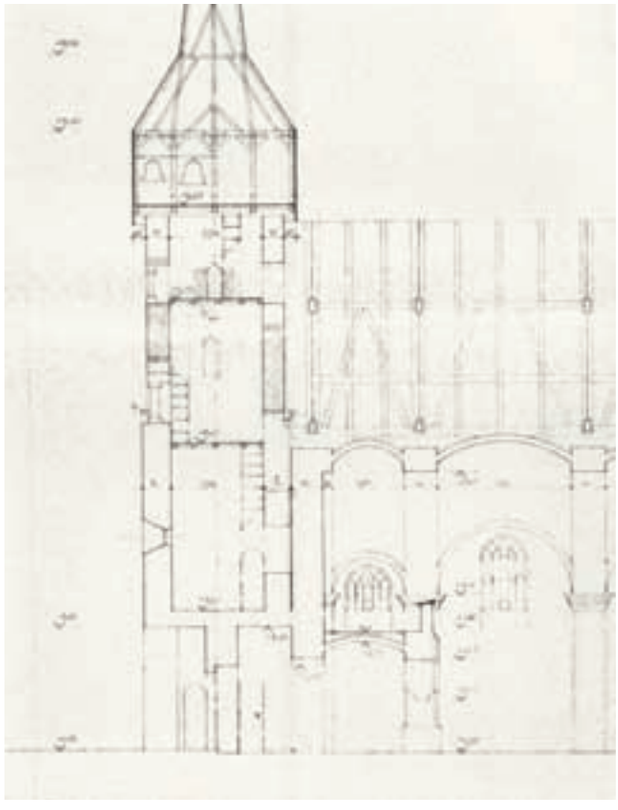

24. Fényeslitke, református templom. Hosszmetszet (részlet)

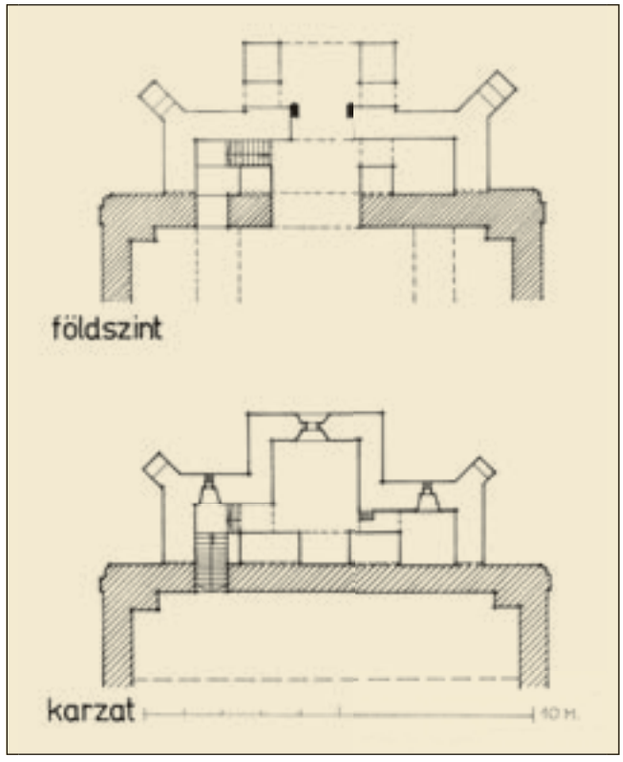

25. Fényeslitke, református templom. A torony földszinti és emeleti alaprajza

Az ide tartozó emlékek jórészt a XIII. századból valók, így pl. az abaúji Felsőregmecet a század közepére, a zempléni Bodrogszentest (Svätuše) az első, míg Nagytoronyát (Veľká Tŕňa) a második felére teszi az irodalom.[87] Ezek szerint Csaroda és Palágy e hagyomány késői képviselői.

Egy ezekkel rokon, de sokkal ritkább toronymegoldást tapasztalhatunk **Fényeslitkén**, ahol a templom jórészét 1831-ben lebontották, de az impozáns nyugati tornyot a hajó hozzá kapcsolódó nyugati végével megtartották.[88] Erre a megoldásra az jellemző, hogy a tornyot tartó sarokpillérek szabadon állnak, kettő a homlokzat előtt, kettő belül, így a nyugati templomfal mintegy elfelezi a tornyot *(24–25. kép)*. Ennek az az egyik következménye, hogy a toronyalj egy része kívülről is megközelíthető, mintegy előcsarnokul szolgál, ami a homlokzat elé állított tornyoknál szokásos.[89] Másrészt az ilyen torony földszint-

26. Tiszabökény, református templom. Nyugati kapu

je akkor is lehet nyitott, ha nem innen nyílik a bejárat, mint pl. Domonkosfán (Domanjševci); ebben az esetben a harangozás megkönnyítése lehetett a cél. A kívülre nyitott toronyaljas megoldás nem korlátozódik az Árpád-korra, példái a XIV. századból is ismertek (Szőce, Cseszt-reg, Velemér, Cserkút). Olyan is ismert, amikor a torony szabadon álló pilléreken nyugszik, mint Újkörtvélyesen (Zahling), Oroszváron (Rusovce) és talán egykor a kánai falusi templomon.

Mindezek a tornyok azonban az épületbelsőben nem jelennek meg. Fényeslitkén a toronyalj fele a belsőben karzataljként szolgál, és jelenleg innen nyílik két keskeny félköríves nyílással a középkori hajó megmaradt nyugati szakasza (a déli feljáratként, az északi raktárként szolgál). Eredetileg a torony emelete félköríves nyílással nézett a hajóra (ma befalazva), és két keskeny, félköríves ajtó vezetett a hajó észak- és délnyugati sarkában folytatódó karzatrészekre, amelyek a nyugati fal (újabban kibontott) ablakain kaptak világítást. Így a belsőben ez a szerkezet lényegében úgy működött, mint a csarodai, de a karzatrészek kevésbé voltak egységesek, és a középrész tágasabb volt. Ennek legközelebbi analógiája a Bödéhez tartozó zalaszentmihályfai templom, a különbség mindössze annyi, hogy ott a torony nyugati támaszai nem szabadon állók, hanem támpillérszerűek. A zalai templom az 1220-as évekre tehető.[90] Fényeslitkén megnehezíti a datálást a többrendbeli átalakítás, hiszen az 1987-es restaurálás előtt a toronyablakok félkörívesen záródtak, míg a jelenlegi formák háromszögű záródásúak. Nem világos, mennyire hitelesek a tornyot lezáró párkány lépcsős-konzolos formái, különösen akkor, ha a saroklizénák abbamaradásából utólagos magasításra is lehet következtetni.[91] Mindenesetre a felső toronyablakok lezárása és osztópillére, illetve a csengersimai templom ülőfülkéje közti hasonlóság (az utóbbi a XIV. század második negyedére tehető)[92] a litkei templomot legalább két-három generációval fiatalabbnak sejteti zalai rokonánál. Bár a falut már 1212-ben említik, papjáról csak 1317 óta tudunk, a pápai tizedjegyzékből pedig partocíniuma (Szűz Mária) is kiderül.[93] Ezek szerint a templom építését a századforduló tágabb környezetében érdemes feltételezni, ami megfelelhet a másik két említett környékbeli torony korának is.

Csaroda és Palágykomoróc között a torony mai külső megjelenése is fokozza a rokonság érzetét, ugyanakkor tekintetbe kell venni, hogy az Ung megyei templomon Sztehlo Ottó restaurálása még az ikerablakok kiosztását is megváltoztatta. Ezért az ablakok fölötti farkasfogas és fűrészfogas ***párkány***, hiába ismert ennek csarodai analógiája (ott a hajóról), aligha fogadható el hitelesnek. Ellenben minden megújítottsága ellenére eredeti koncepciót tükrözhet a gerényi rotunda farkasfogas párkánya. Egészen különös módon, egymás fölött két sorban alkalmazták ugyanezt a motívumot Nyíribrony hajóján. A másik jellemző téglaépítészeti díszítőmotívum, a fűrészfogas párkány, Csarodán kívül előfordul Vaján, Nyírmihálydiban és Ibrányban is. Megjegyzendő, hogy Vaja közelében az őri templom északi és nyugati hajófalán alkalmazott sajátos megoldáshoz, a farkasfog teljes falmagasságban történő alkalmazásához idézhető a deáki (Diakovce) Szent István-kápolna déli homlokzata.[94] Ezek tehát olyan motívumok, amelyek az egész országban elterjedtek, és finomabb datálást nem tesznek lehetővé – jellegükben azonban egyértelműen a romanika örökségét hordozzák.[95]

Csarodát Gerénnyel összefűzi egy további szempont is, a ***kapuépítmény*** háromszögben végződő kialakítása. Gerényben, ha ez eredeti, akkor fontos datáló tényező a rotundára nézve, s így megerősíti azt a gyanút, hogy az épület nem korábbi a XIII. század második felénél, azaz időben Csarodától sem állhat túl messze. Gerényben a befalazás miatt a kapu pontos formáját, esetleges bélleteit nem ismerjük, csak a nyílás félköríves volta tudott. Csarodán a félköríves nyílást kétlépcsős béllet veszi körbe, melyet nem tagol fejezet, sem lábazat.

Ez az egyszerű forma ismert **Tiszabökényből** (Тисобикень) is, bár ennek mai formái nem biztos, hogy az eredeti koncepciót hűségesen adják vissza. Bizonyára szabályosabb háromszögű lezárása volt a kapuépítménynek, amelybe a kétlépcsős béllet mélyed *(26. kép)*. Az is különös, hogy a külső lépcső aránytalanul nagyobb (45 cm) a belsőnél (12 cm) – nem lehetetlen, hogy itt pár bélletlépcső idővel kitörlődött. A négyzetes szentélyű, boltozatlan, csúcsíves diadalívvel rendelkező, csak nyugati sarkain támpilléres épületen a kapu az egyetlen jellegzetesebb forma, miután félköríves, rézsűs ablakait átdolgozták. Könnyen elképzelhető, hogy a szomszédos Tiszaújhely templomával nagyjából egykorú, így a XIV. század elején épült; de nem zárható ki korábbi datálása sem, hiszen a falu már 1230-ban szerepel.[96]

Alighanem háromszögben záródott a kapuépítménye a nyíribronyi templomnak is, de ennek egyszerű félköríves bejáratánál nem bélletet alkalmaztak, hanem vállpárkányt. Ugyancsak háromszögű a kapuépítménye Vámosatya nyugati homlokzatának, ezen belül azonban modernebb, gótikus kapu található. A lépcsőzött béllet jellemzi a székelyi templom nyugati kapuját is, ennek archivoltja azonban csúcsíves, és maga a nyugati homlokzat is a templom XV. századi megújításához tartozik. Formáiban azonban még ekkor is az Árpád-kori örökség él tovább.

A csarodai templomnak nemcsak kapuja, hanem ***ablakai***nak egy része is lépcsőzött keretelésű. Igaz ez a torony ikerablakaira, melyeket egybefog az egylépcsős keret, míg a nyugati homlokzaton a kisméretű karzatablak kétlépcsős keretelésű. Ugyanebben a pozícióban a nagytoronyai karzaton (melynek rokon szerkezeti kialakításáról már esett szó) hasonló kis, félköríves ablak nyílik, de ennek kerete csak egylépcsős.[97] Az egylépcsős megoldás köszön vissza Laskodon a hajó déli falának ablakaiban is.

Ennél az egyszerű lépcsős béllettípusnál modernebb az a megoldás, amikor a kapu szárkövét látják el pálcás és vájatolt kereteléssel. Jellegzetesen román stílusú az a megoldás, amikor a vájatolás úgy tűnik el, hogy az azt keretelő pálcák egy ***szarvszerű tagozat***ban futnak össze. E motívumra legutóbb a szigetújfalusi templom falából kibontott, egykor az ercsi monostorhoz tartozó kövek hívták fel a figyelmet: ez a Rajna-vidéktől (Worms, Elzász) Szászországon keresztül egész Közép-Kelet-Európáig elterjedt megoldás Ercsiben a XII. század végén jelentkezik,[98] hazai példái főleg XIII. századiak. Kárpátalján ennek talán legkeletebbi és legkésőbbi képviselői sorakoznak: Palágykomorócon a befalazott déli kapu szárkövei és archivoltjai is szarvtagban végződnek, Técsőn a déli kapu bal szárköve őrizte meg ezt a kialakítást, míg a kígyósi nyugati kapun ez az íves motívum kiegyenesített formában jelentkezik *(27–29. kép)*. Ezzel a típussal rokon az a megoldás, amikor a sarokpálca külső és belső oldalán kiképzett hornyot egy íves pálca zárja: ezt találjuk a huszti (Хуст) déli és a viski (Вишковј) északi kapun. Ezek a stílusvonások tehát főleg a máramarosi körben élők, de kapcsolatot képeznek Bereg és Ung (valamint természetesen az ország központi vidékei) felé is. A máramarosi templomok szoros összefüggését jelzik azok a faragványok is, amelyek a viski szentély oszlopfőit és a técsői szentély konzolait ékesítik. Ezek nagyfokú motívikus rokonságról tanúskodnak, de a kőfaragók nem ugyanazok voltak: a técsőiek merevebb, szárazabb formái nyilván a viskieket utánozták, ahol a templom többi megoldása is fokozottabb modernségről és nagyobb reprezentációs igényről árulkodik – ami nem is véletlen, hiszen ott fizették a környéken a legmagasabb pápai tizedet.

Van még egy olyan vonása e régió templomainak, mindenekelőtt a beregi és ungi vidéken, ami szorosan összeköti őket: ez pedig egy jellegzetes, vonalas stílusú ***kifestés***, amely szinte közvetlenül a téglafalra került, nyilván nem sokkal annak megépülte után. Ennek példája elsőként Csarodán vált ismertté, ahol Entz Géza ezt a réteget a XIII. század utolsó évtizedeire tette. Az ezzel egykorú Lónyán azonban mindenekelőtt ikonográfiai érvek alapján vetődött fel a későbbi datálás: szerfölött valószínűtlen volna ugyanis a Köpönyeges Mária magyarországi ábrázolása 1300 előtt. Ugyanez igaz a csarodai Metterciára is. Laskodon és Palágykomorócon Szent László-ciklus került elő, amelynek első példái szintén a XIV. század elején kezdenek felbukkanni. Mindezekhez szorosan kapcsolódik a gerényi rotunda északnyugati karéjában látható Szent György-ábrázolás. Ugyanezt a témát a műhely a lónyai déli falon is megfestette. De nemcsak ikonográfiai érvek alapján kell 1300 utánra kelteznünk ezt a csoportot, hanem a stiláris megfigyelések is erre mutatnak: Marosi Ernő az 1335-re datált cserkúti falképekkel érzett rokonságot tartotta mérvadónak.[99] Ha pedig ezek a falképek nem sokkal a templomok építése után készültek, akkor azok keletkezése is logikusan a XIV. század első harmadára esik.

Bármennyire is különböző megoldásokat: centrális vagy hosszanti elrendezést, félköríves vagy négyzetes szentélyt, donga- vagy keresztboltozatot, román jellegű vagy csúcsíves nyílásokat találunk ennek a régiónak a templomain, e sokféleségben azt is látnunk kell, hogy ugyanezek az épületek ezer szállal kötődnek egymáshoz. Az egyes szempontok szerint megrajzolt körök metszik, bár sosem fedik át teljesen egymást, és sem térben, sem időben nem mutatható ki valamiféle tendenciózus stílusváltozás. Ezért a látszólag ellentétes, gótikus vagy Árpád-kori jellegű megoldások egyazon periódusban, néha egymás alternatíváiként jelentkeznek, úgy, hogy egyszer az egyik, másszor a másik stílusréteg válik dominánssá. Általában azt figyelhetjük meg, hogy a szentélyen jelennek meg a modernebb meg-

oldások (pl. Csarodán: csúcsíves ablakok, hornyolt bordás boltozat), míg a hajó konzervatívabb – de következetességről természetesen nem beszélhetünk.

Ez a sokszínű, végső soron mégis összetartozó emlékanyag a mai kutatás szerint tehát lényegében egyszerre, a XIII. század végén és a XIV. század első harmadában jött létre. Nem tudunk a környéken előzményről, és mintha folytatása se lenne. Meglepő ez a szinte pontszerűen jelentkező építészeti virágkor, melynek nyomós történelmi okok állhatnak a hátterében – hacsak nem arról van szó, hogy a jelen művészettörténeti kutatás tereli reflexszerűen egy fókuszpont köré az emlékeket.

Könnyebb ***történeti magyarázatot*** találni a régió külső részén megfigyelhető építési tevékenységre: itt ez egybeeshet a terület benépesedésével. Lényegében ezt jelzi a borsovai várispánság feldarabolódása és a nemesi vármegyék megjelenése is. Máramarosban például a XIV. század elején feltűnő kiváltságos városok bizonyosan ebbe a folyamatba illeszkednek, s templomaik egy hirtelen beköszöntő virágzásról tanúskodnak, amely azonban nem bizonyult tartósnak.

Más a helyzet a belsőbb területekkel: Szabolcs, Bereg és Ung belső, síkvidéki települései jórészt létrejöhettek a XIII. század folyamán. Az egy következő kérdés, hogy mikortól rendelkeztek az egyes falvak saját templommal. Írott forrás legkorábban a napkori templomról emlékezik meg 1271-ben, amellyel, mint láttuk, szerkezetileg a baktai kör függ össze – ez utóbbi datálása ellenben aligha szorítható 1300 alá. Ennyi kilengés persze az emlékanyagban tolerálható, de az sem kizárt, hogy egy adott forrás még egy korábbi épületre vonatkozik. A mai téglaépületeknek számos esetben lehetett múlékony anyagból készült előzménye. Ritka szerencse és kivételes szakmai hozzáértés szükséges ahhoz, hogy a fából vagy paticsból készült korábbi szerkezetet régészetileg ki lehessen mutatni, ahogy az Németh Péternek sikerült Nyírderzs esetében. A faszerkezetek „mobilitására" jó példa a tiszaújhelyi (Нове Село) görögkatolikus fatemplom, ahol 1928-ban, amikor a közösség új egyházat épített magának, egy templom nélküli gyülekezet rögtön jelentkezett a régiért, s amint megkapták az engedélyt, már aznap el is szállították, úgyhogy az emlék iránt szintén érdeklődő prágai múzeum munkatársai már bottal üthették a nyomát.[100]

Az is kérdéses, hogy a XIII. század második fele előtt mennyiben számolhatunk sűrű templomhálózattal Magyarországon. Nyilván a regionális különbségek nagyok lehettek, és egy ilyen peremterület, mint Borsova hálózata eleve a ritkásabbak közé számíthatott. Ezzel összefügg a plébániahálózat kiépülése. A folyamat a pápai tizedjegyzékek korára szemmel láthatólag lezajlott, de nem régen: fő periódusa a XIII. századra, talán annak is második felére eshetett.[101] Régiónkban tehát feltételezhető, hogy az 1300-at röviddel megelőzően vagy azt követően keletkezett megannyi templom ennek a plébániahálózatnak a helyi kiépülését jelzi.

A templomépítésnek nemcsak a plébániaszervezet létrejötte lehetett a motorja, hanem (akár ezzel együtt, akár ettől függetlenül) a kegyúri szándékok is. A XIII. század a nagy birtokadományok és a nemzetségek birtokmegosztásainak kora, és nem volt ez másképp Északkelet-Magyarországon sem. A magánkézbe került régebbi települések tulajdonosváltása, vagy az eddig lakatlan területek benépesítése egyaránt okot szolgáltathatott az új birtokosnak kegyúri jelenléte hangsúlyozására, amihez reprezentációs igények éppúgy társulhattak, mint a méltó temetkezőhely és a jólelkű adományozót megillető üdvösség iránti vágy.

1300 tájéka nem tartozik Magyarország történetének békés korszakai közé. Az ország központi kormányzata már évtizedek óta nem volt képes megküzdeni a közrend felbomlásával, és ezt a peres iratokban mind sűrűbben felbukkanó pusztítások jelzik. Kérdés, a szemünk előtt álló

27. Palágykomoróc, református templom. A déli kapu részlete

28. Técső, református templom. A déli kapu lábazata

29. Kígyós, református templom. A nyugati kapu lábazata

épületek egy része nem egy ilyen pusztulás utáni újrakezdésről tanúskodik-e? Csarodát a források szerint 1311-ben a falura rontó nemesek teljesen elpusztították, és az ott talált ingó és ingatlan javakat elrabolták.[102] Vajon átvészelhette-e a ma is látható templom ezt a tragédiát, vagy éppen ellenkezőleg, építése a falu újjászületésének hírnöke?

Akárhogy is, mindenképpen túlzás volna ezeknek a pusztításoknak túlzott jelentőséget tulajdonítani. Alighanem a fenti szempontok: a magánbirtokok kiépülése, a betelepítés, a plébániahálózat megszervezése, és nem utolsó sorban az új tulajdonosok reprezentációs igényei egyszerre hathattak abba az irányba, hogy a XIII–XIV. század fordulója nem a káosz, hanem a lázas építőtevékenység korszakaként vonulhasson be a magyar építészettörténetbe. Nem véletlen, hogy ehhez hasonló virágzást csak a Mátyás király halála utáni évtizedekben tapasztalhatunk:[103] az eddig mással lekötött erők felszabadulása, a birtokosok gyarapodása hallatlan művészi produkciót eredményezett országszerte, amely akkor szakadt meg, amikor vagy rendeződtek a viszonyok, mint Károly Róbert alatt, vagy a teljes széthullás következett be, végeérhetetlen háborús pusztításokkal. Az egykori Borsova vidéke szerencsére kívül esett a török háborúk sújtotta területen, így emlékanyaga méltón képviselheti ma is az Árpád- és Anjou-kor átmenetét jellemző építészeti gazdagságot.

A fényképeket Mudrák Attila (4–6, 9, 11–12, 14–16, 20–22, 26–29), Kollár Tibor (3, 19) és Lángi József (7–8, 13) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 062.786 (1), Tervtár, ltsz.: R 51842 (2), D 24428 (24), R 61973 (25), Beregdéda, református parókia (10), Nyíregyháza, Jósa András Múzeum (17–18).

Jegyzetek:

[1] SRH I.: 408. – ld.: *Képes Krónika* 1986. 168. és Kristó 1988. 415. A krónika szövege az előző mondatban provinciának nevezi Erdélyt is.

[2] Györffy 1963. 522. – vö.: Benkő 2010, 220–254. és 5. ábra.

[3] Az egri püspökség kiváltságlevele 1270-ben a „szent királyok" vadászó erdejének nevezi Bereg és Ugocsa megyét: Fejér V/1.: 157.; Györffy 1963. 522.

[4] KMTL 1994. 700.; Kristó 1988. 415–416.; Engel 1998. 27–28.

[5] Utolsó ispánját 1299-ben említik: Kristó 1988 421–426.; KMTL 1994. 122.

[6] Györffy 1998. 113.

[7] Kristó 1988. 424–426.; KMTL 1994. 97–98.

[8] Kristó 1988. 492–497.; KMTL 1994. 696.

[9] Kristó 1988. 426.; Györffy 1998. 124.

[10] Györffy 1998. 114.

[11] Kristó 1988. 426–427.; KMTL 1994. 442.,

[12] MMT X.: 115–116. (Németh Péter); Kristó 1988. 418–421.; KMTL 1994. 614.

[13] A terület kutatástörténetéről újabb összefoglaló: Kerny 2011. 16–31.

[14] Ipolyi 1861. 129–160.

[15] Henszlmann 1864. 132–136. – ld. még: Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV., XVI.

[16] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 30.

[17] Rómer 1876. 1–61.

[18] Lehoczky 1863a. 308.; Lehoczky 1863b. 88.; Lehoczky 1866. 561. Lehoczky volt a MOB beregi törzsíveinek is szorgalmas kitöltője. Ld. még: Lehoczky 1881/1882. különösen az egyes települések történetével foglalkozó III. kötet tételeit!

[19] Ehhez ld. még az érintett templomok leírásait e kötetben! Dolgozott még Huszton, Nagyszőlősön és Szőlősvégardón is.

[20] Gerevich T. 1938. 276. után.

[21] Mencl 1937. 359–362.

[22] Zaloziecky 1922.; Zaloziecky 1924a. 23–33.; Zaloziecky 1924b. 136–154.; Zaloziecky 1924/1925. 372–394.

[23] Genthon–Lux–Szentiványi 1939.; Lux 1940. 234–238., 242–245. – ld. még: Bognár 2004. 51–54.

[24] Deschmann 1990. 31. – vö.: Bozóki 1996. 171–189. – különösen: 181.

[25] Ezek eredményeit összegezte: MMT X., XI., az újabb munkákról: Szatmáriné 2000.

[26] Hiánypótló Deschmann 1990. és több népszerűsítő jellegű munka, így Horváth–Kovács 2002. A határ mindkét oldaláról válogat: Kerny–Thaler 2008.

[27] Deschmann 1990. 158. – ld. még: Lángi József írását e kötetben.

[28] Pl. Őriszentpéter: Valter 1999. 351–356.; Csomorkány: Béres 2000. 193–217.

[29] Csengersima: Cabello 2001. 389–410. – ld. még: Kollár 2011. 256–260. (Szakács Béla Zsolt).

[30] Ld.: Juan Cabello és Németh Péter tanulmányát e kötetben – vö.: Jékely–Lángi 2009. 404–405.; Simon 2010. 293. és 4. ábra. Korábban már Lux Géza felfigyelt arra, hogy a szentély azonos szélességű a hajóval, és Őriszentpéterre hivatkozott (azóta kiderült, joggal, mivel annak szentélye sem eredeti), Lux 1940. 237. Entz Géza is felvetette, hogy későbbi bővítés lehet: MMT X. 186.

[31] Vö.: Szakács 2011a. 14.

[32] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 27691.; Németh 1997. 96–97. Az itt közölt 1984-es datálású alaprajz a későbbi kutatások fényében módosítandó (ld. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 51842. rajz, 1987; ehhez hasonló, de sajnos a támpillérek nélkül: Jékely–Lángi 2009. 304.). A hajó déli ablakainak csak alsó könyöklője eredeti, lezárásuk rekonstrukció. A templom falképeihez ld.: Jékely–Lángi 2009. 304–309. – ld. még: MMT XI.: 189.; Szatmáriné 2000. 40.

[33] MMT XI.: 218. szerint az 1880-as években épült; Szatmáriné 2000. 45. szerint 1860-ban. Ordai János református lelkipásztor kézirata (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 09517) ez utóbbi dátumot erősíti meg.

[34] MMT XI.: 218.; Szatmáriné 2000. 45. 1970-es helyreállításról tud. Ordai fenti írásából kiderül, hogy 1954-ben belső festés és tetőcsere volt, majd az 1970. december 4-ei viharkár miatt kért engedélyt a torony tetőzetének felújítására 1971. február 15-én. A további lépésekről a Forster Központ Tervtárában sajnos nincs dokumentum.

[35] MMT XI.: 218. szerint az előkerült ablakok formája gótikus, és a nyugati kapu csúcsíves volt. A ma látható vakablakok egyértelműen félkörívesek, és a nyugati falban eltérő színű vakolással jelzett kapu is félköríves formát mutat – bár itt jelenleg semmi középkori forma nem látszik.

[36] MMT XI.: 218. Ennek alapján Szatmáriné 2000 45. jelentős bővítést feltételezett a két időpont között.

[37] Anonymusnál: *forum Thosu*, SRH I.: 63. – ld. még: Németh 1997. 188–189.

[38] Zichy Okm. I.: 96–97.: No 107.

[39] Korábbi helyi hagyomány, melyet Kováts 1942. II.: 595. is ismétel, a templomot huszita eredetűnek tartotta, ld. Ordai János i. m.

[40] Itt szeretnék köszönetet mondani a nyírtassi református egyházközségnek, amiért kutatásomat előzékenyen támogatták.

[41] MMT XI.: 332–334. – ld. még Németh Péter tanulmányát e kötetben.

[42] Pl. Nyíradony, Beszterec, Bolt, Csécs, Demeter, Ebes, Elep, Gút, Hene, Ladány, Ohat, Pródegyháza, Szentlélektelke, Víd. ld.: Németh 1997. 19., 41., 41., 47., 52., 60., 67., 70., 81., 92. 118., 145., 159., 177., 203.

[43] A templom falán 1996-ban elhelyezett emléktábla a falu Árpád-kori eredetéről emlékezik meg. Két másik tábláról megtudhatjuk, hogy 2007–2008-ban újíttatott fel, és 2008-ban szentelték újra.

[44] Lángi József figyelt fel rájuk a templom padlásán. A háromkaréjos közeli párhuzama Makkosjánosin a torony nyugati falában látható másodlagos helyzetben; egy hasonló négykaréjos Benén (Бене) is van a torony északi oldalán. Nem lehetetlen, hogy az egyik körablak korábban Beregardón is a (XX. század elején épült) torony nyugati homlokzatán található kerek nyílásba illeszkedett, de már ekkor is másodlagos pozícióban. Nagyborzsován (Боржава) a négykaréjos körablak a nyugati homlokzaton a kapu fölött helyezkedik el, talán így képzelhetjük el a makkosjánosi és a beregardói keretek eredeti helyét is (ez utóbbi helyen a keleti oromfalra is jut egy) *(9. kép)*.

[45] Mon. Vat. I/1.: 371., összeg nélkül. Györffy 1963. 528.

[46] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4299. – közli: Deschmann 1990. 120.

[47] Ezt a nyugati homlokzaton felirat hirdeti. A templombelsőben 1236-os évszámot örökítettek meg emléktáblával, nem tudni, mi alapján.

[48] Horváth–Kovács 2002. 99. és 105. kép. Arról nem is szólva, hogy a régi, vasalásos ajtó mennyivel jobban illett a középkori templomhoz, mint mai, modern kazettás utódja.

[49] Csánki I.: 436. A Hont-Pázmány nembeliek 1310-es birtokmegosztásakor ezek a falvak szerepelnek: AOkl. II.: 426.: No 985.

[50] Mon. Vat. I/1.: 356.

[51] A helybéliek közlése alapján. Állítólag a mérműtöredékek a padok alatti fadobogó feltöltésébe kerültek. Ugyanekkor a déli diadalíven korsós nőalak körvonalait figyelték meg.

[52] Mon. Vat. I/1.: 247., ld. még 333.; Györffy 1963. 542.; Mező 2003. 78. –Deschmann 1990. 135. Szent Margit titulusról ír.

[53] Cabello–Simon 2011. 233-245. – továbbá a szerzők tanulmánya e kötetben.

[54] Cabello 2011. 69–92. – továbbá a szerző tanulmánya e kötetben.

[55] Németh 2008. 328-329.

[56] Az ívek lapos kialakítása megvan XI. századi emléken is, mint pl. Pécsvárad, de később is előfordul, mint azon a kácsi faragványon,

amit néha lábazatként értelmeznek. Gerevich T. 1938. III. és CXLII. t.

[57] Erről korábban: Szakács 2011a. 16.

[58] MMT X.: 277–280.; Juan Cabello és Németh Péter 2009-ben készült tudományos dokumentációja: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 41405. – valamint a szerzők tanulmánya e kötetben.

[59] Ehhez ld. összefoglalóan: Papp 2011. 122–123.

[60] Németh 1997. 18., 37. és Jékely–Lángi 2009. 274–303.

[61] Németh 1997. 81–82.; Módy 1988. 66.; Módy 1989. 45.

[62] Koroknay 1960. 107–109.

[63] Kollár 2009. 266. (Lángi József).

[64] Szatmáriné 2000 14.

[65] A forrásokat ld.: Németh 1997. 141–142.

[66] Deschmann 1990. 134. a szentélyt a XIII. század végére, a hajót a XIV. század elejére tette.

[67] Az 1998-as javítási munkák során felszínre került töredéket a diadalív északi pillérén a karzatszinten Lángi József tárta fel és tisztította meg 2004-ben. Jelenleg két, gyertyát tartó angyal között egy liliomos korona (?) figyelhető meg, amely nagyobb figurális kompozíció ígéretét hordozza; teljes feltárása kívánatos volna.

[68] Mon. Vat. I/1.: 333., Györffy 1963. 542.

[69] Erről részletesebben ld. a templomról készült önálló leírást e kötetben!

[70] Ld. pl. Lángi József tanulmányát Nagybégányról és Juan Cabello írását Vámosatyáról e kötetben.

[71] Németh 2000. 9.; Simon 2010. 293. Erről a problémáról röviden: Szakács 2011a. 9., 14-16., valamivel részletesebben: Szakács 2011b. 217–218.

[72] Bazsó 1995. No 335.107. és 189/D ábra.

[73] MMT II.: 460.

[74] Entz 1994. 12. kép; Fabini 1999. II.: 148.

[75] Tóth S. 2004. 18.: 38. jegyzet, 22. kép.

[76] Gerevich L. 1966. 143.: No 4., 5.

[77] MM 1987. I.: 315. (Entz Géza), II.: 463. és 101., 104. kép.

[78] Horvat 1992. 76., 78., 79.

[79] GBKÖ II.: 20., 7. és 194.

[80] Uo., 6. és 38.

[81] MM 1987. I.: 329. (Entz Géza), ld.: II.: 152. és 448. kép. A soproni kereszthajót Dávid Ferenc inkább a XIV. század utolsó évtizedeire határozta meg: *Zsigmond király* 1987. II.: 203–204. Itt köszönöm meg Papp Szilárdnak, hogy megoszthattam vele a gótikus jelenségekkel kapcsolatos dilemmáimat.

[82] Cabello–Lukács 1981. 134. által felsorolt példák nem egyértelműen koraiak, amelyik pedig az (Boncodfölde), ott nem tudok előfordulásáról.

[83] Bartos–Fülöp 2004a. 344.

[84] Entz 1955. 210. Ezt követi Dercsényi Dezső is: MM 1975. I.: 77.

[85] Tomaszewski 1974. különösen: 321., 331.

[86] Említhető az Entz által megnevezett Alsóörsön kívül Németújvár, Csém, Bucsu, Rábatőttős, Rábasömjén, Kimle, Balatoncsicsó–Szentbalázs, Somlószőlős, Bakonyszentlászló, Apácatorna, Aszófő, Töttöskál (az utóbbi esetekben ez csak maradványok alapján feltételezett). Entz másik dunántúli példája, Alsódörgicse esetében a torony tömege nemcsak a középső részre terjed ki, hanem a teljes homlokzatra, ezért az külön tárgyalandó.

[87] Feld 1999.; Kovács–Görföl 2010. 190–196.

[88] MMT X.: 403–406.

[89] Így pl. a Dunántúlon Jákfán, Andráshidán, Hegyhátszentjakabon és Márok hegyi kápolnáján – ez utóbbi tornyok szerényebb kialakításúak, a toronyalj tulajdonképpen két támpillér köze, amely a tornyot tartja; ennek legszerényebb változata a dobronhegyi kápolna.

[90] Lukácsy 1977. 153–157. – vö.: Valter 1974. 145–160. és Valter 2004. 139–140., 37–38. ábra, 35–39., 178. kép.

[91] Ld. Gellér Ferenc véleményét. Fényeslitke, építési engedély és kivitelezési tervdokumentáció, 1987. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 24428.

[92] Vö.: Szakács 2011a. 21. és Kollár 2011. 256–260. (Szakács Béla Zsolt).

[93] Németh 1997. 124.

[94] Kovács–Görföl 2010. 47. Ennek ma látható formái azonban nem XI. századiak.

[95] A szatmári emlékanyag kapcsán ugyanerről: Szakács 2011a. 19–20.

[96] HO VII.: 19.: No 16.; Reg. Arp. I/2.: 181.

[97] Kovács–Görföl 2010. 190.

[98] Marosi 2011. 199–200.

[99] Jékely–Lángi 2009. 11. (Marosi Ernő) ld. még: az egyes emlékekhez e kötet leírásait.

[100] http://hu.wikipedia.org/wiki/Tisza%C3%BAjhely

[101] MAMŰL IX.: 203–204. (Érszegi Géza); A falusi plébániatemplomokról: *Magyar régészet az ezredfordulón* 2003. 386.

[102] Zichy Okm. I.: 136–137.: No 163.: *eandem penitus destruxissent, vniuersa bona in eandem inuenta tam mobilia quam inmobilia omnino abstulissent.* – vö.: Lehoczky 1881/1882. III.: 183–184.

[103] Ehhez hasonló megfigyelést tett Papp Szilárd is a szatmári emlékanyagot vizsgálva: Kollár 2011. 120., 124.

Szakács Béla Zsolt

Gerény (Горяни), görögkatolikus templom

Az egykor Ungvár közelében épült, ma már a városhoz tartozó Gerény temploma Kárpátalja egyik legnevezetesebb középkori műemléke. A figyelmet a kezdetekben nem is annyira építészeti különlegességeivel, mint középkori falképeivel vonta magára: felfedezésükről már 1879-ben hírt adtak.[1] Ezek jelentősége indokolta, hogy a MOB 1894-től kezdve rendszeresen foglalkozott *a megrongált kápolna* ügyével, mely végül 1912-ben rendeződött.[2]

Ezután nem sokkal a helység kikerült a magyar műemlékvédelem látóköréből, s ilyen körülmények között születtek a templom első érdemi művészettörténeti értékelései is: Vladimir Zaloziecky, a későbbi lembergi, majd bécsi és grazi professzor tollából 1924-ben (rögtön több változatban[3]) és Vladimir Mencl Szlovákia román kori emlékeiről készített összefoglalásában 1937-ben.[4] Ehhez képest a magyar irodalomban csak marginálisan volt jelen: Szőnyi Ottó felvette a régi magyar templomok közé (XII. századi datálással),[5] és Gerevich Tibor 1938-ban a három- és négykaréjos templomok tárgyalása közben szánt neki egy mondatot (a XIII. századra téve).[6]

A templom ezek után elsősorban nem önmaga, hanem a többi hatkaréjos rotundával fennálló összefüggése miatt szerepelt. Már Zaloziecky is utalt a karcsai rokonságra, nem véletlen tehát, hogy éppen Karcsával kapcsolatban tárgyalta először Csányi Károly és Lux Géza a Kiszombor–Gerény–Karcsa csoportot.[7] Némi kihagyással ezt a szálat vette fel Csemegi József 1960-ban[8] és Gervers-Molnár Vera 1972-ben,[9] valamint (Kiszombor kapcsán) Dávid Katalin 1970-ben[10] és Kozák Károly 1976–1977-ben.[11] Ezekben az írásokban Gerényről csak érintőlegesen esett szó. Új meglátásokkal Marosi Ernő állt elő 1974-ben, a templomnak szentelt kivételes monografikus írások egyikében.[12] Ezután ismét hosszabb csend következett, melyet Tóth Sándor tört meg a csoportról tartott 2002-es előadásával.[13] Ez utóbbi írások minden érdeme ellenére elmondható, hogy a gerényi templom kimerítően részletes feldolgozása egyelőre várat magára, nem utolsó sorban azért, mert a mindmáig hiányzó műemléki kutatások nélkül a legelemibb kérdések sem dönthetők el.

Gerény története szorosan összefügg a közeli Ungvárával, mely vélhetően a királyi megye első központja volt.[14] Feltehetőleg ezzel együtt került az Aba nembeli Finta nádor kezére 1279-ben, majd az ő bukása után testvére, Amadé nádor birtokába, aki a várföldekből megszervezte a nyevickei uradalmat – Gerény ehhez tartozott az egész középkorban.[15] Amadé nádor 1310-ben innen keltezte egyik oklevelét, ami a falu első ismert említése.[16] Az Abák hatalmának hanyatlása után I. Károly elvette Amadé fia Lászlótól (1317–1318), és 1328-ban honorként, 1332-ben királyi adományként örökbe a Drugeteknek adta. Ezek egyik ága, mely itt castellumot épített,[17] Gerényről vette nevét, majd ennek kihalta (1398) után a Homonnai Drugethek örökölték a birtokrészt.[18]

A templomról közvetlen középkori forrásunk nincs. A pápai tizedjegyzékek korában már működő plébánia volt, mivel papja 1334-ben és 1335-ben 2–2 garast fizetett – az egész ungi főesperességben a legkevesebbet.[19] Ezután, mint a gerényi Drugetek székhelye, nagyobb fontosságra emelkedhetett, amit átalakításai jeleznek a XIV–XV. században. Egy 1409-es hagyatéki ügy során

2. A déli homlokzat a restaurálás előtt (Sztehlo Ottó, 1894)

≺ 1. Szűz Mária az északkeleti karéj Angyali üdvözlet jelenetében

derül ki a templom patrocíniuma: Szent János.[20] A következő időkben nem hallunk róla, jelentősége ismét csökkent. A reformátusok kezére került templom még 1644 előtt visszakerült a katolikusokhoz.[21] A XIX. század végére azonban római katolikus hívei megfogyatkoztak, olyannyira, hogy évente csak egyszer tartottak benne istentiszteletet[22] (jelenleg a görögkatolikusok használják).

Ekkoriban merült fel helyi kezdeményezésre a templom felújításának gondolata. A MOB az Ung megyei alispán felterjesztésének hatására 1894-ben küldte ki Sztehlo Ottót a helyszínre, aki rajzsorozatot készített,[23] és augusztus 3-án benyújtotta jelentését *(2. kép)*.[24] Ő az épületet jó karban találta, csak a zsindelyfedés helyreállítását javasolta, valamint a falképek megtisztítását és lefényképezését. Ennek értelmében a MOB a munkálatokat engedélyezte, de anyagilag nem támogatta; viszont Sztehlót megbízta a falképek *feltakarásával*. Úgy tűnik, az ügy nem sokat haladt előre a következő években, mert 1900-ban az alispán ismét a MOB-hoz fordult, ezúttal (nyilván a korábbi esetből tanulva) kifejezetten a falképek ügyében. Erre Huszka Józsefet küldték ki, aki folytatta a falképek feltárását és dokumentálását *(3. kép)*.[25] A templom ekkor kívül-belül jó karban állt. Pár évvel később, 1908-ban azonban az Ung megyei alispán ismét a Bizottsághoz fordult, ezúttal a hitközségnek a szatmári püspök által is támogatott kérésével párhuzamosan, a falképek és a templom szentélyének restaurálása ügyében. Ezúttal is Sztehlo Ottót küldték ki, de erre csak a püspök és a miniszter sürgetésére került sor. 1909-ben elkészültek a tervek és a költségvetés, melyet (az ungi alispán ismételt sürgetésére) a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1911-ben hagyott jóvá. Az érdemi munkák 1912-ben zajlottak. A dokumentumok alapján úgy tűnik, a legjelentősebb beavatkozás a rotunda tetőzetének elválasztása volt a hajóétól. Míg addig a hajó tetőzete túlnyúlt annak keleti oromfalán, és magába foglalta a rotunda teljes tamburját és ku-

3. Alaprajz és metszet a restaurálás előtt, a rotunda rekonstrukciója, párkányrészlet és falképek (Huszka József, 1900)

4. Alaprajz és hosszmetszet, tervek a restauráláshoz (Sztehlo Ottó, 1912)

poláját, eltakarva annak ablakait is, Sztehlo ez utóbbiakat kiszabadította, és önálló tető alá vonta. Menet közben a tervektől annyiban tértek el, hogy a rotunda fölött az eredetileg elképzelt sátortető helyett íves vonalú lefedés valósult meg.[26] Ugyanekkor bontották le a sekrestye egy részét, és zárták le új keleti fallal, valamint emelték meg a hajó keleti oromfalát.

A restaurálás legkényesebb pontja a tamburt lezáró farkasfogas párkány. Ez jelenleg új téglákból áll, és nyilvánvalóan a Sztehlo-féle restauráláskor készült. Újonnan elkészítendő beavatkozásként jelölik az 1912-es tervek is *(4–5. kép)*.[27] Kérdés, mennyire lehet hitelesnek tekinteni magát a formát. Zaloziecky is észrevételezte, hogy a motívum új keletű, de lehetségesnek tartotta, hogy az eredeti állapotot adja vissza,[28] amit Tóth Sándor sem utasított vissza.[29]

A dokumentumok erre nézve sajnos nem igazítanak el biztonsággal. Az 1894-es rajzok szerint a tambur pár-

5. Külső keletről és keresztmetszet (Sztehlo Ottó, 1912)

kánya az északi és déli oldalon ugyan teljesen leromlott, de a keletin megvolt. Ezen a felületen tehát Sztehlo láthatta a formát, ami megjelenik az egyik 1894-es rajzán, mely a templom *hajdani alakját* ábrázolja.[30] Ugyanezen a rajzon azonban a kapu olyan gazdag részletformákkal jelenik meg, amelyeknek bizonyosan nyoma sem volt, s ez a párkányforma hitelességét is megkérdőjelezi. Ráadásul ugyanebben az évben Sztehlo úgy nyilatkozott, hogy *semmi különös műrészletet nem mutatván felépítési kora ez úton közelebbről meg nem határozható.*[31] Azonban pár évvel későbbi, 1909-es jelentése szerint *kívánatosnak mutatkozik ez alkalommal a keresztelőkápolnát régi és a fedélszékben mutatkozó nyomok alapján, eredeti alakjában való helyreállítása* [sic!].[32] Ez elsősorban a tambur eredeti önálló lefedésére, ablakainak kiszabadítására értendő, de lehet, hogy ennél többet is látott. Erre következtethetünk Huszka József egyik 1900-ban keletkezett akvarellmásolata alapján. Az első rajzon ugyanis[33] szerepel a templom alaprajza, a rotunda metszete és külső nézete, továbbá a párkány rajza (*3. kép*). A külső kép nem az 1900-as állapotokat mutatja, hanem rekonstrukció, lényegében annak szellemében, ahogy azt Sztehlo 1894-ben elképzelte. Az alaprajz és a metszet ugyanakkor nem egyezik minden részletében a korábbi felvételekkel, tehát

6. A restaurált párkány

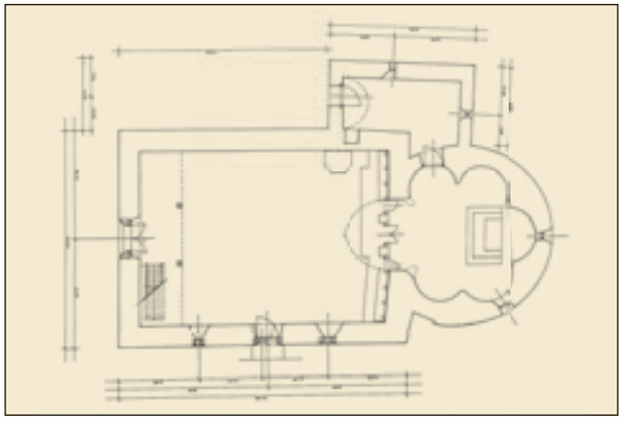

7. A templom felmérési rajza

nem egyszerűen ezek átmásolásával keletkezett: így a boltozatindítás tekintetében ez az első korrekt rajz. Elképzelhető ugyan, hogy Huszkát befolyásolták Sztehlo korábbi rajzai, de azokat autonóm módon használta. A párkány mellett méretadat is szerepel (a farkasfogas sor magassága 0,125 m), ami mindenképpen meglévő nyomokra utal. Ezért a ma is látható formát lényegében hitelesnek fogadhatjuk el *(6. kép)*.

A templom jelenleg három téregységből áll: a téglalap alaprajzú hajóból, az egykor kör alaprajzú keleti részből, amelynek nyugati részét lebontották a szentéllyé alakítása során, és a mindkét épületrészhez kapcsolódó sekrestyéből az északi oldalon *(7–8. kép)*. Az egykori rotunda kívül kör alaprajzú, melynek vastag falába jelenleg öt, az elbontott nyugatival együtt eredetileg bizonyára hat többé-kevésbé félköríves fülke mélyedt. A fülkék félkupolával vannak lefedve. A félkupolák alatti falon tagoló elem jelenleg nem látszik, a fal a fülkék közötti kiszögelléseket lekerekítve hullámzó felületet alkot. A félkupolák indításánál falvisszaugrást alkalmaztak.[34] A félkupolák fölötti hatszögű tambur falai lekerekítetten csatlakoznak egymáshoz, közepükön keskeny, háromszögben végződő ablak van.[35] A középteret az ablakok fölött egyenes vonalról[36] induló, szabálytalan kolostorboltozat fedi *(9. kép)*. A rotunda külsejét (ahogy az egész épületet) vastag, kőporos vakolat borítja, ami a részletek megfigyelését megnehezíti. A rotundának lábazata nincs, az alsó résznek párkánya sincs, és mint szó esett róla, a tambur farkasfogas mintájú téglapárkánya mai formájában új keletű. A keleti karéjt befalazott, kívül és belül is rézsűs béllettel kialakított, félköríves záródású ablak törte át. Ez az egyetlen hitelesnek tekinthető ablakforma – a délkeleti karéj nagyobb, szegmensíves lezárású ablaka modern formákat mutat. A délnyugati karéjban is volt egy ablak, amely mára eltűnt (befalazott helyét csak a belsőben jelzi vakolatfolt), de a legutóbbi időkig szerepelt a fotókon:[37] a többinél alacsonyabb, balra dőlő, tompa csúcsíves lezárású, befelé táguló béllettű nyílás volt. A délkeleti karéj falát törte át a rotunda egyko-

8. A templom hosszmetszete

ri, régen befalazott kapuja is, melynek félköríves nyílása egyszer lépcsőzött keretével és háromszögű oromzata ma is látható a homlokzaton (*11. kép*).

A hajónak szintén nincs se lábazata, se párkánya. A déli falon három ablak nyílik, melyek közül a nyugati keskenyebb a többinél. Mindhárom egyenes lezárású, keretük élszedéses, amelyet a felső sarkokban ferdén megtörtek, a lábazatnál pedig rézsűvel zártak. A középső ablak alatt található déli kapu kerete hasonló, de ennek ferde sarkain nagy, íves szemöldökgyámokat is kialakítottak (a jobb szárkő és a szemöldökkő illesztése nem pontos) *(12. kép)*. A nyugati homlokzat közepén csúcsíves, élsze-

9. A rotunda belseje kelet felé

déses keretű kapu található, a többi kerethez hasonló lábazattal. Efölött félkör alakú karzatablak és téglalap alakú padlásablak helyezkedik el. A nyugati homlokzat tetején zsindelyes oldalfalú, bádogfedésű barokk huszártorony ül. A hajó északi homlokzatán részletforma nem észlelhető. A hajó boltozatlan, a szentélyhez csúcsíves kőfala-

10. Összkép délkeletről

zású diadalívvel kapcsolódik. Nyugati részét megújított fakarzat foglalja el.

A sekrestye, melynek tetőzete részben a hajóéval közös, részben a rotunda északkeleti karéjának lefedéséhez csatlakozik, jelenleg nyugatról modern ajtóval, keletről a hajóablakokhoz hasonló nyílással rendelkezik. A restaurálás előtti alaprajzokon[38] külső ajtó egyáltalán nincs jelölve, viszont északra és keletre is nyílik ablaka. Mivel a restauráláskor a keleti részt lebontották, valószínűleg ennek ablakát rakták át a mai keleti falba. A két világháború közt készült alaprajzokon[39] jelzik a keleti ablakot, és egy északit is, de annál nyugatabbra, mint ahogy az a restaurálás előttieken látszik. Ma ennek helyén keskeny nyílás szolgál a gázcső be- és a kémény kivezetésére. A sekrestyét kelet-nyugat irányú dongaboltozat fedi.

A jelen állapotot tehát (az 1990-es években végzett újravakolástól eltekintve, mellyel együtt járt a délnyugati ablak befalazása és a tambur-ablakok uniformizálása), lényegében az 1912-es restaurálás határozza meg: a tetőzeten kívül ez főleg a tambur párkányát és a sekrestye keleti falát érintette. Ezt megelőzően is csak kisebb beavatkozások történtek, mint a rotunda déli ablakainak kialakítása (bizonyára nem egyszerre), a barokk huszártorony és

a sekrestye létesítése.[40] A keleti sekrestyeablak (hacsak nem a restauráláskor készült újonnan) arra vall, hogy a mai állapotnak gótikus előzménye is lehetett. Ez a gótikus kialakítás uralkodik a hajó formáin is, melyet Marosi Ernő (a diadalív falképeivel együtt) a XV. század második felére tett.[41] Ezt biztosan megelőzte még egy XIV. századi átalakítás, hiszen a rotunda délkeleti kapuját még a bővítés előtt befalazták, amire rátakar az 1360 körülinek tartott falkép réteg.[42]

Többet vitatták a rotunda datálását. A hatkaréjos csoport egyes kutatói (Dávid Katalin, Gervers-Molnár Vera) a XI. századot jelölték ki, Zaloziecky pedig, a *premier art roman*hoz sorolván, a XI–XII. századot. A XII. századot javasolta Szőnyi, Csányi–Lux és Mencl későbbi írásában; Kozák pedig Karcsa miatt az 1186 körüli éveket valószínűsítette. Ha azonban Tóth Sándor nyomán tekintetbe vesszük, hogy a kolozsmonostori rotunda az alapozásában talált kőfaragványok miatt nem épülhetett a XIII. század eleje előtt, Kiszombor pedig belső párkánya és bordái miatt a XIII. század közepén vagy utána jöhetett létre (és az 1187 előtti Karcsa is XII. századi),[43] akkor a velük rokon Gerény esetében is a már Mencl és Gerevich által is javasolt későbbi, XIII. századi datálás látszik hihetőbbnek. Erre utal a délkeleti kapu is, mely, ha eredeti, akkor a XIII. század közepe előtt aligha keletkezhetett; a környéken párja a csarodai lehet, mely legkorábban a XIII. század végén, sőt, talán csak 1311 után keletkezett. Összeköti e két emléket a farkasfogas párkány (ha ez Gerényben tényleg hiteles), és még inkább kifestésük első rétege, melynek párhuzamai Lónyán, Laskodon és Palágykomorócon (Палады Комарівці) is előkerültek – s úgy tűnik, egyik sem keletkezett a XIV. század előtt. Ebből következően a gerényi rotunda keltezése arra az időre tehető, amikor itt az Abák tevékenykedtek (1279–1317), s az itt álló vár miatt megbecsülték a helyet. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ekkor csak egy nagyobb átalakítás történt, és maga a rotunda már a XII. században állt – ahogy azt Tóth Sándor vélte.[44] Mindezek eldöntéséhez azonban alapos falkutatásra volna szükség, amelyet ez a méltán híres, de igazi történetét tekintve még mindig rejtőzködő épület valóban megérdemelne.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2776 (2), FM 117 (3), K 2775 (4), K 2777 (5), ltsz. nélkül: Budapesti Műszaki Egyetem felmérései (7–8).; Fotótár, ltsz.: 66.531 (11);

11. A rotunda déli nézete a befalazott kapuval

12. A déli homlokzat részlete

Jegyzetek:

[1] Ld.: Gerecze 1906. 960. és *Archaeologiai Értesítő*, 13. 1879. 368. említi. Schlauch Lőrinc szatmári püspök 1879. szeptember 12-én írt jelentést Ipolyi Arnoldnak, a MOB tagjának. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1879/65.: *Bugyis András ungvári főesperes-plebános jelentése szerint az Ungvár közelében levő gerényi ősrégi fióktemplom javításánál régi festményekre bukkantak. A szentély alsó részében hat fülke, felső részében hatszögletű boltozatos kúpja az egész szentéllyel, valamint a hajót elkülönítő arcfalazat, körülbelül 40 □öl – mint erős nyomok tanúsítják – festve van; a régi meszelésnek részben lehullása, részben pedig eltávolítása által már eddig is mintegy hatvan alak tűnt elő. E templom Ungban a legrégibbek közé tartozik, és hajdan a gerényi Gróf Drugethek udvari temploma volt, bár az építmény előbbi korból való. Miután igen kívánatos, hogy a most leírt festmények szakértők által megvizsgáltassanak, azon tisztelteljes kérelemmel járulok Méltóságodhoz, miszerint ez ügyet pártfogásába venni méltóztassék.*

[2] A restaurálás folyamatáról részletesen ld. alább. Vö.: *Archaeologiai Értesítő*, 29. 1895. 278.; Forster 1913. 267., 276., 289.; Forster 1915. 246.

[3] Zaloziecky 1924a. 23–33.; Zaloziecky 1924b. 136–154.; Zaloziecky 1924/1925. 372–394. Egy évvel korábban jelent meg, de feltételezései kevéssé megalapozottak: Zapletal 1923.

[4] Mencl 1937. 359–362. – vö.: Mencl 1956. 74–81.

[5] Szőnyi 1933. 225.

[6] Gerevich T. 1938. 33.

[7] Csányi–Lux G. 1938/1939. 379–384., 27–35.

[8] Csemegi 1960a. 323–348.

[9] Gervers-Molnár 1972a.; Gervers-Molnár 1972b. I.: 397–399.

[10] Dávid K. 1970. 200–231.

[11] Kozák 1978. 49–89.

[12] Marosi 1974. 296–304.

[13] Tóth S. 2004. 7–60.

[14] Györffy 1977. 191., 209. – vö. Engel 1998. 28.

[15] Karácsonyi 1900/1901. I.: 22–23., 44. – Karácsonyi 1995. 37–38., 58.; Ung: KMTL 1994. 700. (Engel Pál); Engel 1998. 40–41.; Engel 2001.

[16] AOkl. II.: 416.: No 960. Az ezt megelőző 1281-es adat, amelyet Mencl 1937. 359. idéz, valójában nem köthető helyhez, ld.: Tóth S. 2004. 22.: 52. jegyzet.

[17] Deschmann 1990. 56–57.

[18] Engel 1998. 42–43.; Csánki I.: 390., 403.

[19] Mon. Vat. I/1.: 350., 366.

[20] C. Tóth 2006a. 403.: No 224.

[21] Komáromy 1909. 106. ld. még: a jelen kötetben Németh Péter bevezető tanulmányának 87. jegyzetét!

[22] Sztehlo Ottó jelentése: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1909/941. Idézi, ahogy a továbbiakat is Bakó Zsuzsanna Ildikó és Bardoly István készülő Sztehlo Ottó-katalógusa, melybe a szerzők nagyvonalúságából betekintést nyerhettem.

[23] 1861 (alaprajz, keresztmetszet a hajón át). Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2776 (déli homlokzat), ltsz.: K 2774 (hosszmetszet észak felé), ltsz.: K 2778 (a rotunda keresztmetszete és *hajdani alakja*, valamint egy vasrács).

[24] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1894/148.

[25] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1900/25., 191., 423. Akvarellmásolatai a Forster Központ Tervtárában.

[26] Vö.: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1912/665.

[27] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2775 és K 2777, melyen a mondott részeket vörössel színezték.

[28] Zaloziecky 1924a. 25. *Es ist daher fraglich ob hier der alte Zustand wiedergegeben wurde, was aber durchaus möglich ist.*

[29] Tóth S. 2004. 20. *Remélhetőleg eredetit felváltóan Gerényben is előforduló zegzugvonalas fríz.*

[30] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2778.

[31] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1994/148.

[32] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1909/941.

[33] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 117; Forster Központ, Fotótár, ltsz.: színes neg. 138.228, C dia 138.229, fekete-fehér neg. 124.450.

[34] Tóth S. 2004. 16. falvisszaugrásról ír a hatszögű tambur fölött is, ennek azonban ma nincs látható nyoma és az archív rajzokon sem fedezhető fel.

[35] Az ablakok formáját a szakirodalom váltakozónak írja: Zaloziecky 1924a. 25., Tóth S. 2004. 33. és 39. jegyzet, de egyformának: Marosi 1974. 297. Ma ezek lényegében egységesen háromszögű végződésűek, melyek közül az északkeleti tompább szögű.

[36] A régiebbi rajzok (Sztehlo idézett felmérései) a boltozatot félköríves homlokívvel jelzik. Huszka József , 1900. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 117. akvarellmásolat; Zaloziecky 1924/1925. 373., 376. és Mencl 1937. 361. rajzain a boltozatindítás egyenes.

[37] Látható még: Zaloziecky 1924/1925. 168. kép; Mencl 1937. 120. kép; Marosi 1974. 10. kép; Deschmann 1990. 42. kép; már befalazva: Horváth–Kovács 2002. 22.

[38] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 1861 (Sztehlo Ottó, 1894) és K 2785 (közölve: Deschmann 1990. 58.). Huszka alaprajza viszont csak északi ablakot jelöl (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 117. akvarellmásolat).

[39] Zaloziecky 1924/1925. 372. és Mencl 1937. 361.

[40] A sekrestyét barokknak jelölte Mencl 1937. 361.

[41] Marosi 1974. 304.

[42] Uo., 298.

[43] Tóth S. 2004. 28.

[44] Karcsa előzményének, de az 1100 utáni telepítés következményének tartotta Tóth S. 2004. 24., 28.

Lángi József

A gerényi (Горяни) görögkatolikus templom falképei

A templom kiváló színvonalú, legalább három periódusban készült falképei a magyar művészettörténet-írásban ugyan folyamatosan jelen vannak, de rövid utalásokon kívül csupán Marosi Ernő vállalkozott részletes bemutatásukra.[1] Értékelésüket viszont jelentősen megnehezíti jelenlegi állapotuk, ezért célszerű a feltáráskor Huszka József által készített rajzanyagot is bevonni az elemzésbe.[2] Immár több mint 120 éve történt előbukkanásuk óta rengeteg szennyeződés rakódott a freskók felületére, illetve a több alkalommal végzett, nem a mai elveknek megfelelő restaurátori beavatkozások következtében jelentősen meg is változtak a képek. Ma sok esetben már az sem állapítható meg, hogy mely felületek eredetiek, és hol találhatók átfestések. A diadalív XV. századi falképeinél egyenesen a teljes felület átdolgozásával kell számolnunk.

1879-ben, a templom javítása közben kerültek napvilágra az első részletek, de a kifestés teljes feltárása csak

13. Szent György a korai kifestésből

14. Püspökszent részlete a korai kifestésből

1900-ban fejeződött be; de még ekkor is maradtak kisebb megtisztítatlan részek, melyeket az 1960-as években elvégzett munkák során tártak fel. Az épület Sztehlo Ottó tervei szerint elvégzett építészeti helyreállítására 1912-ben került sor.[3] Huszka József 1900-ban fejezte be a festett felület teljes *kifejtését* és a rajzi dokumentálást. (Jelentése szerint a templom ekkor kimeszelve, kívül-belül jó karban állt.) 1:1 léptékű pauszmásolatokat, akvarellvázlatokat és fotókat készített a helyszínen, majd ezek felhasználásával műteremben kidolgozott akvarelleket a MOB részére.[4]

A jelentős átépítésen átesett rotunda építéstörténetéről alig rendelkezünk történeti forrásokkal, így a legalább három periódusban festett falképek keletkezésének körülményei is csupán stíluskritikai alapon vizsgálhatók. Csábító lenne azt feltételezni, hogy a legkorábbi réteg esetleg egyidős lehet az építkezéssel, vagy röviddel azt követően készült. Mivel ezek a falképek viszonylag jól keltezhetők, így a korábbi szakirodalom templomra vonatkozó korai keltezésével nehezen egyeztethetők össze. A korai kifestésnek csupán csekély töredéke maradt fenn az északnyugati karéjban. E karéj magasban elhelyezkedő töredékén fehér alapon vörös, okker és szürke szín néhány árnyalatával, ecsetrajz-szerűen megfestve két alakot ismerhetünk fel.[5] A közöttük egykor létező harmadik, vörös ruhát viselő alak olyan mértékben károsodott a sekres-

15. Mária a gyermek Jézussal, részlet

tyeajtó megnyitásakor történt falbontás miatt, hogy ma már kiléte megállapíthatatlan. A bal oldali személyt a deres lovon ülő Szent György lovaggal azonosíthatjuk, míg a mellette álló, dicsfényes püspökszent attribútum hiányában nem ismerhető fel *(13–14. kép)*.[6] A két alakkal szinte megegyező ábrázolást a lónyai református templomban tártunk fel.[7] Ezek a XIV. század elejére datálható ép falképek segítenek a gerényi töredékek azonosításában. Lónyán a hajó déli falára festett Szent György szinte minden részletében megegyezik a gerényivel. A ló jobb hátsó lábára támaszkodik, míg a ballal lép előre, feje és első lábai ugyan elpusztultak, de a csekély maradványok alapján valószínűsíthető, hogy mindkét mellső láb a levegőbe emelkedett. Szent György felemelt jobbjában lándzsát tartott, melyet 45°-os szögben döfött a sárkány szájába. Gerényben a sárkány nyomtalanul veszett el, György megemelt karja mögött vörös köpenye azonban ugyanúgy lobog, mint Lónyán.[8] Jelentős különbség viszont, hogy Lónyán a dicsfény fehér alapszínű, csupán egy széles vörös sáv emeli ki, melyet három-három gyöngy-szerű motívum gazdagít. Gerényben viszont egyszerű vörössel kontúrozott, okkersárga nimbusz maradványai látszanak. A püspökszentek esetében fordított a helyzet. Míg Lónyán vörös dicsfény látható, addig Gerényben vörös karéjok emelik ki a sárga alapszínű gloriolát. Lónyán a Köpenyes Mária fejét ékesíti hasonló. Mindkét püspök felett névfelirat volt olvasható, de sajnos a gerényi már értelmezhetetlen, Lónyán viszont a töredékekből Szent Miklós neve vehető ki. Fiziognómiájuk is azonos. Göndör fürtök tűnnek elő mitrájuk alól, körszakálluk is egyezik, és mindkettőjüknél azonos módon, egyetlen lendületes ecsetvonással a bal szemöldök meghosszabbításaként festették meg az orr vonalát. Jobb kezüket mindketten áldásra emelik.[9] Gerényben fennmaradt a jobb láb, valamint

16. Angyali üdvözlet jelenet az északkeleti karéjban (akvarellmásolat)

17. Jézus születése (akvarellmásolat)

az ornátusnak a lónyaival és a csarodaival megegyező, gazdagon díszített szegélye.

E korai réteg mesterének, illetve műhelyének a régió több templomában is fennmaradtak viszonylag nagy felületre kiterjedő, jól értelmezhető falképei. Közülük a legjelentősebb és egyben a legtöbbet publikált a csarodai, a már említett lónyai, valamint a Laskodon és a Palágykomorócon (Паладь Комарівці) megfestett Szent László-legenda. Jelenleg nem tudható, hogy a XIV. században később falképekkel díszített karéjokban is készültek-e, maradtak-e esetleg a korai rétegből származó ábrázolások.

Jelen állapotában a körtemplom boltozatának kifestése alig értelmezhető, mivel a falképek több mint fele megsemmisült az elmúlt évszázadok során. Ma már csak annyi állapítható meg, hogy oszlopokkal tagolt fülkékben a tizenkét apostol alakját ábrázolták. Jelenleg csupán öt alak vehető ki a vastag szennyréteg és a méteres pókhálók alatt. Központi része annyira roncsolt, hogy az itt megfestett ábrázolásra még csak nem is következtethetünk. A centrális terek boltozatain történő apostolábrázolások előképei egészen a késő antik, korai keresztény mozaikművészetig vezethetők vissza. Leghíresebb emlékei Ravennában az ortodoxok (451–473 között), illetve az ariánusok keresztelőkápolnájában (V–VI. század fordulója) ismertek.[10] E keleti kompozíciós megoldásra a nyugati építészet szentély+hajó térelrendezése ritkán adott lehetőséget, mivel a román kori, félköríves vagy egyenes záródású szentélyeknek inkább az oldalfalain festették meg a félköríves fülkékbe foglalt apostolokat, míg a boltozatokon többnyire a Maiestas Domini ábrázolása tűnik fel.[11] A gerényihez hasonló boltozatfestést csupán a stájerországi Sankt Georgen ob Judenburg plébániatemplomában ismerünk, ahol a gótikus szentéllyel bővített templom román kori szentélynégyzetében megfestett falképeken látunk hasonló megoldást. Ott középpontban a Sponsa-Ecclesia és a négy evangélista szimbóluma látható, de közvetlenül alattuk már az apostolok sorakoznak oszlopokkal tagolt, félköríves záradékú fülkékben.[12] Marosi Ernő vélekedése szerint Gerényben akár egy a karéjok oldalfalain festett falképeknél korábbi kifestés lehetősége is felmerülhet.[13] E vélekedés ma sem nem igazolható, sem nem cáfolható. Az 1960-as években végzett helyreállításkor a tambur falsíkjain nyitott szondákat lehetőség szerint megközelítettük, de nem észleltünk jelentős rétegbeli eltérést. A boltozati falképek színvilága teljesen azonos a falakon megfestett képekével. Mindenütt domináns a háttérben megjelenő sötétkék, míg az architektúrán és a figurális ábrázolásokon a vörösek és az okker a meghatározó. A boltozatot szimmetrikusan felosztó, vörös fejezetű oszlopok törzsét vörössel és okkerrel színezték, ami kissé térbe is fordítja ezeket a tagozatokat. Az apostolok arca ma sehol nem látható, ruhájukból pedig néhol annyi vehető ki csupán, hogy erőteljes sárga vonalakkal érzékeltették a drapéria hullámzását. Hasonló megoldásokat az oldalfalak kevéssé átfestett felületein is megfigyelhetünk.[14] Legfontosabb különbség viszont az, hogy míg a falak freskóinál a dicsfények sugarait kikaparással mélyítették be, ezzel plasztikussá tették a felületet, addig a boltozaton ennek nyomai nem érzékelhetők. Mivel közelről nem tanulmányozhattuk a képeket, így az sem állapítható meg, hogy bekarcolással vihették-e fel a még nedves vakolatra a figurák kontúrjait, mint a falakon, vagy ettől eltérő megoldást alkalmaztak.

A rotunda északkeleti, keleti és délkeleti karéját összefüggő, egységes ikonográfiai program szerint megvalósított kifestéssel díszítették. Hagyományosan a művészettörténeti szakirodalomban elfogadott vélekedés szerint az itt birtokos Druget I. Miklós Itáliából történt 1354-es hazaérkezésével kapcsolatos a freskók megrendelése.[15] A karéjok negyedgömb-kupoláit falazott párkány választja el az oldalfalak két regiszterben megfestett freskóciklusától. A narratív ciklus megfestésénél nem vették tekintetbe az építészeti kereteket, és Jézus életének egy-

mást követő jelenetei folyamatosan, hullámozva követik a tér adottságait. Sajnos a barokk oltár építésekor az alsó képszalag sérült, mivel a karéjok íves részét megvésték, így a Passió jelenetei jelentős károkat szenvedtek. Kisebb mértékben károsodtak a felső képszalag Jézus gyermekségének eseményeit bemutató képei.

A jelenetek az északkeleti karéjban kezdődnek. Felettük a boltozaton a gyermek Jézust ölében tartó Mária félalakja látható *(15. kép)*. Szűz Mária frontális beállítású, míg a kisdedet félprofilban ábrázolták. Mária dicsfényét a felület síkjából 2 cm magasságban kiemelték, sugarait pedig bemélyítéssel tették plasztikussá.[16] Ugyanígy jártak el a másik három figuránál is, de ott nem emelték ki a síkból a nimbuszt. Az anya finom mozdulattal tartja gyermeke karját, aki hüvelykujjába kapaszkodik. Mellettük két térdelő angyal látható, akik egy-egy hosszú gyertyát emelnek. Kiterjesztett szárnyaikat úgy festette meg a mester, hogy az ég kékjén a lehető legtöbb szabad felületet kitöltsék. A kifestés kifordul a tamburra is, ahol kékesszürke árnyalatokkal széles, törtvonalú (fogrovatra emlékeztető) szalagkeretet festettek. Ez a mustra mindhárom karéj boltozata felett megtalálható. Egyszerű profillal tagolt, vakolt párkány alatt vörös és fehér vonalakból álló szalagkeret övezi a képmezőt, függőleges tagolást nem alkalmaztak. A Jézus életét bemutató felső képszalag az Angyali üdvözlettel kezdődik *(16, A2. kép)*. Balra térdel a baljában liliomos pálcát tartó, jobbját áldásra emelő Gábriel arkangyal. Felette az Atyaisten arca és a Szentlélek galambja látható. Jobbra baldachinos székben ül az imára kulcsolt kezű, előre hajló Szűz Mária. E szék perspektivikus ábrázolásánál nem minden részletben volt következetes a mester, ami különösen szembetűnő az egészen más dimenzióba helyezett olvasópultnál. Rajta nyitott könyvben hosszú felirat olvasható. Minuszkulákkal írt szövege két különböző helyről származik, melyhez foghatóval

18. A Háromkirályok hódolata (akvarellmásolat)

19. A betlehemi gyermekgyilkosság (akvarellmásolat)

alig találkozunk középkori falképfestészetünkben. A bal oldali lapon az Úrangyala imádság második szakasza áll: *Ecce ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum …* (Íme az Úrnak szolgálóleánya, legyen nekem a te igéd szerint). Ez az Evangéliumra visszavezethető Üdvözlégy imádság falképeken is gyakran megjelenő szövegrészével folytatódik: *Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus, et benedictus fructus ventris tui Iesus. Amen* (Üdvözlégy Mária, malaszttal vagy teljes, az Úr van teveled, áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus. Ámen).[17] A következő jelenet nagyon roncsolt, több mint kétharmada megsemmisült, de minden bizonnyal Jézus születését ábrázolta *(17, A3. kép)*. Ma már csak a kép jobb széle értelmezhető, ahol egy vörös ruhás, álló nőalak tart a kezében egy gazdagon szőtt motívumokkal díszes kendőt. Finom ecsetkezeléssel megfestett arcát profilban ábrázolták. Hosszú copfba fonott haját pánt rögzíti a homlokán. Előtte a földön kuporog a két kezével botjára támaszkodó Szent József, akinek dicsfényét a már fentebb leírt módon tették plasztikussá. Huszka akvarelljein még egy kisebb dicsfény is megfigyelhető, mely minden bizonnyal Jézusé. Ebből viszont napjainkra nem maradt semmi. A következő nagyobb, viszonylag ép képen a Háromkirályok hódolatát jelenítette meg a művész *(18, A4. kép)*. A ruhátlan gyermeket ölében tartó Mária baldachinos, lépcsős trónon ül. A fejére boruló, zöld bélésű köpenyét palástcsat rögzíti mellénél. Sajnos a szakszerűtlen feltárás miatt a sötétebb színek (vörösek, barnák) jelentősen károsodtak. Így a főalak arcának bal oldala is elveszett a durva festéklekaparás miatt. A gyermek Jézus karját anyja ugyanolyan eleganciával tartja, mint a boltozati képen. A legidősebb király térdre ereszkedve nyújtja koronáját az áldó mozdulatot tevő kisded felé. A másik kettő egymás felé fordul, és fedeles kelyhet, cibóriumot tartanak kezükben. Viseletük különleges, mivel bokáig érő, gazdagon díszített szegélyű, a karon szűk alsóruházatuk felett hermelinbéléses köpenyt viselnek. Hátul hosszan lelógó kámzsa egészíti ki ruházatukat. Köpenyük különlegessége, hogy amíg a legifjabb király esetében oldalt teljesen felvágott, hogy a karokat szabadon hagyja, addig a középen állónak teljesen meg

kell emelnie a szegélyt, hogy karjai szabadon mozoghassanak. Végül a legidősebb királynak középen nyitott a köpenye, melynek vállára boruló szárnyai szabad mozgást biztosítanak a karoknak. Csupán a legifjabb király cipője látszik, de az nagyon finom, egymást rácsosan keresztező szíjakból áll. Hasonlót a homoródkarácsonyfalvai (Crăciunel) unitárius templom Szent László-legendájában és az ördöngősfüzesi (Fizeşu Gherlii) református templom diadalívének bélletében megfestett királyszenteken ismerünk.[18]

A keleti karéj boltozatára fél mandorlába foglalt, frontális beállítású Maiestas Dominit festett a mester. Krisztus gazdagon díszített nyakkivágású tunikát és türkiz béléses köpenyt visel, jobbját áldásra emeli, baljával pedig nyitott könyvet tart, melynek szövege: *Ego sum lux mundi: qui seguitur me non abmulabat in tenebris set abebit lumen vite.* (Én vagyok a világ világossága. Aki követ, nem jár többé sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága.)[19] A mandorla toll, vagy inkább pikkely-szerű elemekből áll. Ezek középről kifelé haladva sötétednek, így helyezve térbe a formát. Hasonló mustrák Dél-Tirol XIV–XV. századi festészetében fordulnak elő nagy számban. Krisztus körül négy angyal helyezkedik el, amelyek szárnyait úgy alakította a festő, hogy minél nagyobb felületet töltsenek ki, de a fennmaradó szabad mezőre a nap és a hold stilizált ábrázolását is felfestették. Mindegyik angyal stilizált felhőmustrán jelenik meg, kezükben egy-egy mondatszalagot tartanak, melyen az evangélisták neve olvasható. Érdekes, hogy Huszka József akvarelljén még a felső angyalok nincsenek teljesen feltárva, a boltozat közepén még fehér meszelést jelez. Alatta a falon a Betlehemi gyermekgyilkosság jelenetével folytatódik a Jézus életét bemutató képszalag *(19, A5. kép)*. A képmező roncsolt, kopott bal oldalán Heródes parancskiadása, míg az ablak mellett már a csecsemők megölése látható. A trónon ülő, koronás Heródes alakja ma már inkább csak sejthető. Előremutató kezén a bő, hosszú szárú, fehér kesztyű értelmezi leginkább a jelenetet. Huszkának az előző századfordulón készült rajzai, akvarelljei segítik leginkább az

20. Menekülés Egyiptomba (akvarellmásolat)

21. Jézus bemutatása a templomban (akvarellmásolat)

értelmezést. Jellegzetes a katonák széles peremű sisakja, amely a XV. századi gyalogosok, íjászok legfőbb védőeszköze volt. A keleti karéj tengelyében maradt fenn az egyetlen tölcséres bélletű, eredeti méretű ablak. Ennek kávájáját forgórózsás ornamentika díszíti, melyhez hasonló a lónyai és a szalonnai református templom XV. századi rétegén díszíti az ablakbélletet. Az ablaktól jobbra a viszonylag ép Menekülés Egyiptomba jelenete következik *(20, A6. kép)*. Itt a Szent József által vezetett szamáron ül a gyermekét ölében tartó Szűz. Mária köpenyét kézzel festett kerek mustrák díszítik. Kezét elegánsan Jézus felé nyújtja, aki annak mutatóujját szopja. E kevéssé károsodott kép finom, érzékeny megoldásaiból sokat elvesz az

22. Júdás csókja (akvarellmásolat)

23. Mária koronázása (akvarellmásolat)

1960-as évek restaurátori beavatkozása, mikor erőteljes, durva kontúrokkal „erősítették meg” a figurák körvonalait. A kép szabad részeit stilizált fákkal töltötte ki a mester. Ezt az ábrázolást a keleti és a délkeleti karéj közti íves felületen egy kisebb követi, amelyen Jézus bemutatása a templomban látható *(21, A7. kép)*. Stilizált baldachinszerű architektúra érzékelteti a templom belső terét. Az egyszerű kompozícióban a két Szent Szülő veszi közre a gyermeket, akit két kezénél fogva tartanak az oltáron. E képen ma is szembetűnők a durva eszközökkel végzett feltárás nyomai. Mindenütt megfigyelhetők a nagy kalapács éle által okozott, mély sérülések.

Itt befejeződik a Jézus gyermekségét bemutató narratív ciklus, a sor a délkeleti karéjban már az Utolsó vacsorával folytatódik. Felette a boltozaton csak egy töredékes ábrázolás maradt fenn. Annak ellenére, hogy a képmező

több mint fele megsemmisült, a maradványok alaposabb vizsgálatával egy Kegyelem trónja ábrázolást azonosítottunk. Az Atya dicsfényének mintegy negyede, vörös köpenyének kb. harmada és a maga előtt tartott feszület keresztfájának fele, a rajta függő Jézus jobb keze maradt fenn. Kétoldalt egy-egy dicsfényes figura mellképe sejthető, de csupán a bal oldali értelmezhető. Ez az alak szürke csuhát visel, bő szárú kesztyűs jobbját áldásra emeli. Feje, arca ugyan rongált, de annyi mégis sejthető, hogy tonzúrát visel, ezért talán Szent Ferenccel vagy egy Ferenc-rendi szenttel azonosíthatjuk. A délkeleti karéj felső regiszterét teljesen kitölti az Utolsó vacsora kompozíció. E jó megtartású kép legfőbb károsodását az ablak megnagyobbítása okozta. Ezért ma már csak nyolc ép és két részlegesen fennmaradt apostol tanulmányozható. A dí-

24. Keresztrefeszítés (akvarellmásolat)

szes abrosszal letakart, gazdagon megterített asztalnak csak a nézővel szemközti oldalán ülnek apostolok. Krisztus nem a középtengelyben foglal helyet, hanem balról a harmadik figura. Kereszttel kiemelt dicsfénye és szembenézetben történő ábrázolása különbözteti meg az apostoloktól, illetve a legifjabb tanítvány, János leborul előtte az asztalra.

Az északkeleti karéj alsó regiszterében az Olajfák hegyén jelenettel folytatódik a Passió. Bal oldalon a tér-

25. Jézus és Mária Magdolna a lábmosási jelenetben (akvarellmásolat)

delő, imára kulcsolt kezű Krisztus alakja tűnik fel. Felette az égen az Atyaisten áldó keze jelenik meg. Jobb oldalon egy nagyméretű, stilizált domboldal, alatta pedig a tizenkét alvó apostol kopott, sérült alakja ismerhető fel. Furcsa, hogy mindannyiukat egyetlen csoportba rendezték. Csupán a négy előtérben kuporgó figura látszik teljesen, a többinek csak a dicsfénye, esetleg a haja. Ehhez közvetlenül kapcsolódva, az előző jelenet sziklájával egy tömböt alkotva festette meg a művész a Júdás csókja jelenetet *(22, A8. kép)*. E sokalakos kompozíció ma már leginkább csak az 1900-ban készült rajzok segítségével értelmezhető. Középütt áll a fehér ruhás Krisztus, akit Júdás minkét kezével átölel. Az őket körülvevő katonák mindannyian koncentrikusan a két főalak körül helyezkednek el, feléjük tekintenek. Balra az előtérben feltűnik Szent Péter, aki hosszú, egyenes kardjával Krisztus védelmére kel, és levágja a főpap szolgájának fülét. Itt is megragadható az egyedi komponálásmód, mivel Jézus bal kezét oltalmazóan e fül elé emeli. A csoportot két lámpást tartó alak zárja le a széleken. Közülük a jobb oldali nőalak figyelemre méltó, mivel kettős copfba fonott hajviselete különleges. Itt furcsa módon megszakad a narratív ciklus, és Mária koronázásának zenélő angyaloktól kísért jelenete ékelődik be *(23, A9. kép)*. A kép jobb alsó sarka megsemmisült a barokk oltár készítésekor történt falvésés miatt. Minden

26. Női szentek az oldalfalon (akvarellmásolat)

bizonnyal ülő helyzetben ábrázolták mind a két főalakot. Bal oldalon Krisztus ül, és a felé forduló Szűz Mária fejére helyezi a koronát. Balra egy nagytestű, öthúros hegedűn játszó angyal látható, kinek szimmetrikusan elhelyezkedő társa megsemmisült a falbontáskor. A viszonylag ép angyal is károsodott, egy később nyitott szentségtartó fülke miatt deréktól lefelé elpusztult.

A keleti karéjban a Passió Krisztus elítélésével folytatódik. Bal oldalon áll a katonák által körülvett Krisztus, jobbra a trónon ülő Pilátus, aki jobbra kinyújtott kezeit egy szolga által odanyújtotta tálba mossa. Ezt követi a Megostorozás, melyen két pribék ütlegeli a karcsú oszlophoz kötözött Megváltót. E kép nagymértékben rongálódott a falazatba felszivárgó nedvesség által szállított oldott sók, az olajos korom és a biológiai károsítók következtében. A Keresztvitel jelenetből csupán kicsi részlet maradt meg a XVIII. századi falbontás miatt.

A két utolsó kép a délkeleti karéjba került, ahol a festő dimenziót váltott. Mivel a fent elhelyezkedő Utolsó vacsora kompozíciónál a hosszú és keskeny képmező is elegendő volt, itt feljebb tolta a képmező keretét. Ezzel lehetőséget teremtett, hogy téma fontosságának hangsúlyozásával a Keresztrefeszítést és a Feltámadást nagyobb méretben jeleníthesse meg *(24. kép)*. A Kálvária-jelenet bal oldalán a kereszt tövében álló szereplők teljesen, míg a vörös köpenyt viselő Szűz Mária részlegesen elpusztult a barokk kori falbontás miatt, de az ablak kibővítése is károsította a jobb oldali csoportot. A könyvet tartó János apostol és egy katona épen, míg egy Krisztusra mutató, zászlót tartó katona részlegesen vészelte át az átalakítást. Az ablaktól jobbra a Feltámadás-jelenetben Krisztus egy szokatlan, hatszögletű formájú sírládából emelkedik ki. Kezében labarumot tart, mögötte gyertyát és tömjénezőt emelő angyal áll. A sírláda mellett két alvó katona fekszik. Közülük az egyik ovális pajzson nyugtatja fejét.

A három keleti karéj falképei alatt a padlóig lefutó, sárga színnel festett, hullámzó drapériát imitáló festés készült.

A délnyugati karéj boltozatát is falkép díszítette, de ennek ma már csupán csekély, értelmezhetetlen nyomai fedezhetők fel. Az oldalfalon ma csak három, hangsúlyosan női szenteket bemutató, külön-külön keretezett kép található szemmagasságban. Töredékességük, sérüléseik és a felületet borító szürkés fátyol miatt a ma nehezen értelmezhető képek bemutatásánál újra Huszka József rajzaihoz, különösen léptékhelyes pauszaihoz kell fordulnunk. Az elsőn egy lábmosási jelenetet láthatunk, ahol – egyetértve Zalozieckyvel – Mária Magdolnával azonosíthatjuk a térdre borult nőalakot, aki Krisztus lábát hajával törli *(25, A10. kép)*.[20] Jézus baldachinos trónon foglal helyet, jobbját áldásra emeli, és az 1900-ban készült rajzon jól látszik, hogy Magdolna mindkét kezével átöleli az ülő alak lábát, és hosszú hajával törli meg.[21] Mögötte egy

27. Keresztrefeszítés a diadalíven (akvarellmásolat)

28. Köpenyes Mária ábrázolás a diadalíven (akvarellmásolat)

29. Szent Ilona (akvarellmásolat, részlet)

másik, imára kulcsolt kezű nőalak áll. A középső képen két egymás felé forduló, koronás nőalak látható. Bal oldalon minden bizonnyal az ölében rózsákat tartó Szent Erzsébet ismerhető fel, de a másik sajnos ma már nem határozható meg, mivel a feltételezhetően jobb kezében tartott attribútuma egy nagy szerkezeti repedés következtében elpusztult *(26, A11. kép)*. Az utolsó képen a maga előtt keresztet tartó Szent Ilona jelenik meg, de a hajó építésekor végzett bontási munkáknál a képmező többi része megsemmisült *(29, A11. kép)*. Itt jegyezzük meg, hogy az ebben a karéjban egykor nyílt kapu timpanonjában, Deschmann Alajos közlése szerint, a lehámló meszelések alatt valamikor egy sírládából kiemelkedő Fájdalmas Krisztus ábrázolás tűnt elő. További sorsáról nincsenek információink.

A gótikus hajó megépítését követően a diadalívre három, egymástól független képet festettek. Feltehetően egy-egy mellékoltár retabulumaként értelmezhetők.A déli pilléren önállóan a Keresztrefeszítést festették meg *(27, A12–13. kép)*. Kettős törtvonalú szalagmustrás keretét a sarkoknál és a függőleges szárak közepén tárcsamustrákkal gazdagították. A keret sötét alapszínének háromszögein fehér pöttyök jelennek meg. E motívum legközelebbi analógiája a feketeardói (Чорнотисів) római katolikus templom Szent Ilonát és a Metterciát ábrázoló képe körül található. Központban a feszület áll, alatta Ádám koponyájával. Balra a három Mária és egy kivont kardot tartó katona, jobbra János evangélista és még két fegyveres látható. Az előtérben álló teljesen zárt lemezpáncélt visel. Huszka József rajzán még nagy sérülések figyelhetők meg a képen. Ezeket az 1990-es években, amikor a görögkatolikus közösség használatba vette a templomot, lembergi restaurátorok „kipótolták". Ekkor a teljes felületet „gondos munkával" át is festették, így e nagymérvű beavatkozás miatt a kép szinte értékelhetetlen. A másik két kép is hasonló javításon esett át. A diadalív északi pillérénél egy különleges Köpenyes Mária ábrázolás látható *(28, A14–15. kép)*.[22] Kétfelől perspektivikusan festett, kétoldalt nyitott kockák és fehér mustrák keretezik. Lent két vörös vonal közé foglalt minuszkulás felirat maradványai láthatók. Ez a megoldás is emlékeztet a feketeardói szövegek elhelyezésére. Az imára kulcsolt kezű Mária nyolcszögletes posztamensen áll, köpenyét két angyal emeli a magasba. E feltáruló köpeny alatt balra egyházi személyek, lent karinges papok, felettük püspökök, bíborosok sorakoznak, legfelül pedig az egyetlen épen megmaradt fejű figura pápai tiarát visel. Huszka rajzán ez még egyértelműen látható, de az átfestés során ide már négy királyi koronás alak került. Jobb oldalon világi személyek, nők és férfiak vegyesen láthatók. Az ábrázolás különlegessége, hogy egy angyal az óvó köpeny alól elküld egy bánkódó figurát. E kép fölé egy másik, ikonográfiai szempontból jelentős ábrázolás került, mely az Angyali üdvözlet egy a hazai emlékanyagban ritkán előforduló változata. A *parvulus puer formaus* típus elterjedését, hazai emlékeit Szakács Béla Zsolt dolgozta fel.[23] A szentély XIV. századi, hasonló témájú ábrázolásától a diadalíven levőnél az a legjelentősebb eltérés, hogy a képmező tengelyében az égen stilizált felhőmustrában megjelenő Atya és a Szentlélek galambja között feltűnik a Szűz Mária felé fénysugáron sikló, ruhátlan gyermek Jézus alakja. Az angyal mögött hatalmas stilizált architektúra látszik. Kezében mondatszalagot tart, melyen minden bizonnyal az *Ave Maria, gratia plena…* szöveg volt olvasható, de ebből mára csak néhány betű sejthető. Mária hatalmas baldachinos trónuson ül, melyet gazdag oromzat zár le, és a korai freskóhoz hasonló elhelyezésben felolvasó pult is látható előtte.

A rajta fekvő nyitott könyv szövege ma már nem olvasható. Hasonló emlék a történeti Magyarországon fél tucatnál is kevesebb ismert csak. A Szakács által bemutatott Almakerék (Mălâncrav) és Gecelfalva (Koceľovce) mellett még két emléket ismerünk. Az egyik Karaszkón (Kraskovo) viszonylag ép, de erősen átfestett, míg Rakacaszenden csak töredékesen került felszínre. Mindkettőt a diadalív hajó felőli oldalára festették.[24]

A legalább három periódusban megfestett falképek jelen állapotukban alig tanulmányozhatók. Rendkívüli jelentőségüket szakszerű tisztításuk után lehetne pontosan értékelni, és ekkor a rotunda narratív ciklusa összevethető lenne a Marosi Ernő által javasolt észak-itáliai, venetói emlékekkel.

A fényképeket Mudrák Attila (13–15) készítette, az akvarellmásolatok forrása: Magyar Néprajzi Múzeum, ltsz.: R 10231 (16–19, 22), R 10227 (20–21, 24), R 10230 (25–26, 29), R 10223 (23), R 110233 (27), Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 218 (28). Az A-val jelölt képek az angol összefoglaló illusztrációi.

Jegyzetek:

[1] Gerecze 1905. 407–408., 535–536.; Gerecze 1906. 959–960.; Zaloziecky 1924/1925. 372–394.; Radocsay 1954. 141–142.; Marosi 1974. 296–304.; MoMT 1975. 137., 157. (Gerevich László); Prokopp 1981. 153.; MM 1983. 89. (Marosi Ernő); MM 1987. I.: 191. (Marosi Ernő), 475–476. (Prokopp Mária); Deschmann 1990. 56-60.; MM 2001. 135, 141., 202.

[2] Tasnádi 2005. 24–75.

[3] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1879/65. Sztehlo 1909-ben készült sematikus metszetrajza: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2771, illetve felmérései, tervei: ltsz.: K 2774–2778). Már Szehlo 1894-es rajzán (K 1861) is látható, hogy az északkeleti és a délkeleti karéj falképeinek jelentős része felszínre került.

[4] Huszka pauszai, akvarelljei és fotói a Forster Központ Tervtárában, illetve Fotótárában és a Néprajzi Múzeum Rajz- és Fotótárában találhatók. Ld.: Tasnádi 2005. 36., 66–69.; Bata 2008, 127–154. Huszka feltárásairól: MOB-iratok: 1900/191., 247., 1901/25., 161.

[5] Korábban ezt, mint előrajzot említette a szakirodalom: Marosi 1974. 296–304.: a 300.: 10. jegyzetében hivatkozással az ukrán szakirodalomra.

[6] Hasonló készítéstechnikájú, nem valódi freskóban festett, csupán néhány színnel, grafikus jelleggel megjelenített képek a történeti Magyarország késő Árpád-kori, illetve a kori Anjou-kori festészetéből többek között Döröskén (Draška), Csarodán, Lónyán, Palágykomorócon (Палад Комарівці), Süvetén (Šivetice), Szalonnán ismertek. Itt a falképek hordozója nem vakolat, hanem közvetlenül a nyers falazatra felhordott vastag meszelésréteg. Mivel e rendkívül vékony, – mindössze néhány milliméter vastag – rétegben a mészkötés gyorsan zajlik le, így a képek kidolgozására nincs hosszú idő. Gyors munkával viszont al fresco-szerű kötés jöhet létre, mivel a megkötő mész szerves egységbe foglalja a mészvízben oldott pigmenteket.

[7] Lángi 2004. 363–364., 366., 372.

[8] Kompozíciós megoldása sok részletében rokonságot mutat a jáki bencés apátság szentélyzáradékának Szent György-freskójával. Tóth M. 1974. 78–81.

[9] Jékely–Lángi 2009. 198

[10] Lazarev 1979. 59–61.

[11] Az emlékek nyugat-európai sokasága mellett a magyarországi emlékanyagban is fennmaradt néhány hasonló kiosztású falkép. Itt a késő román és az Anjou-kori ábrázolások közül csak a csempeszkopácsit, a hidegségit, a homoródit (Homorod), a sepsikőröspatakit (Valea Crişului) és a dévait (Deva) említjük. Lente 1968. 208–215.; Radocsay 1954. 146.; Lente 1977. 253–264.; Jékely–Kiss 2008. 334-345.; Sarkadi Nagy–Sarkadi 2010. 935–957.

[12] Az 1240-es évekre keltezhető boltozatfreskók részletes ismertetése: Lanc 2002. 466–474.

[13] Marosi 1974. 301–302.

[14] Ilyen megoldást láthatunk például az északkeleti karéj boltozatán Mária és a bal oldali angyal ruháján, a Menekülés Egyiptomba jelenetben Mária köpenyén, az Utolsó vacsora egyes apostolainál, a Feltámadásnál Krisztus és az angyal ruháján, illetve a lábazat drapériafestésénél.

[15] MM 1987. I.: 191. (Marosi Ernő), 475–476. (Prokopp Mária). Itt ugyan tévesen Druget György neve szerepel.

[16] Hasonló megoldást alkalmazott a siklósi volt ágostonos templom 1408 után készült falképeit festő mester is. Lővei 1995. 177–214.; Boromisza 1995. 215–226.

[17] Lukács 1:28. Az angyal belépett hozzá és megszólította: *Üdvözlégy, kegyelemmel teljes! Veled van az Úr! Áldottabb vagy minden asszonynál.*

[18] Lángi–Mihály 2008. 8.; Lángi–Mihály 2002. 88–89.

[19] János 8:12.

[20] Zaloziecky 1924/1925. 381.: 24. jegyzet.

[21] *könnyeivel áztatta Jézus lábát, hajával megtörölte, elárasztotta csókjaival és megkente illatos olajjal.* Lukács *7:36–50*

[22] Éber 1912. 316.; Lángi 2006. 328.; Gombosi 2008. 152–153

[23] Szakács 1992. 96–121.

[24] Szakács Béla Zsolt cikkének függeléke 76 tételben sorolja fel az ismert emlékeket. Néhány általunk ismert falképes emlékkel gazdagíthatjuk e kollekciót: Abbazia di Novacella (I), kolostor kerengő, XV. század vége; Arezzo (I), Santissima Annunziata, 1370 körül; Beram (HR), Crkva Sv. Marije, 1474; Bergün (CH), református templom, 1480 körül; Breda (NL), Grote kerk, XV. század vége; Campolasta (I), St. Valentin templom, XV. század vége; Lavin (CH), református templom, 1480 körül; Linden (D), St. Maria-Maternus templom, XV. század közepe; Lodi (I), San Francesco, XIV. század; Neuberg a. d. Mürz (A), kolostor kerengő, 1420–1430; Pescia (I), San Antonio, 1421–1436; St. Matthäus in Murau (A), 1377; Taisten (I), St. Georg, 1459; Thörl-Maglern (A), St. Andreas, 1470–1475; Weitensfeld (A), St. Johannes, 1406.

Juan Cabello – Németh Péter

Baktalórántháza, római katolikus templom

A szabadon álló, egyhajós, egyenes szentéllyel záródó téglatemplom egy kelet-nyugati irányú dombhátra (annak is inkább nyugati lejtőjére) épült. Hajójának nyugati végéhez támpillérekkel erősített torony, szentélyének északi oldalához pedig cserép héjazatú félnyeregtetővel fedett sekrestye csatlakozik. A szentély keleti falát két résablak, déli falát egy – az előzőknél nagyobb méretű, félköríves lezárású – ablaknyílás töri át. A hajó déli falában három félköríves záródású, míg a sekrestye keleti és nyugati falában egy-egy kisméretű ablaknyílás van. A sekrestye keleti falában egy ajtót is kialakítottak. A templom bejárata a torony nyugati falában nyílik. A hajó nyugati végét és a tornyot, továbbá a hajó és a szentély falkorona alatti 40–50 cm-es sávját szürkésfehér vakolat fedi, mint ahogy szintén vakolattal takarták a hajó és a szentély déli ablakainak káváit, könyöklőit. A nyílásokat széles vakolatsáv keretezi. Ugyanakkor a szentély, a sekrestye és a hajó homlokzati falainak többi részén nincs vakolat, azokon csupán a nyers téglafelület látható. A hajó nyugati falának tengelyében egy reneszánsz tagozatos kőkeretes ajtó található, a szemöldökpárkánya alatti mezőben felirat. A síkmennyezetes hajó nyugati végében szabadon álló pillérpárra, illetve az oldalfalaknál félpillérekre támaszkodó, boltozott karzat emelkedik. A hajót a szentélyhez félköríves diadalív kapcsolja. A dongaboltozatos szentély északi falában csúcsíves szentségtartó fülke, míg déli falában egy szabálytalan, záródásánál roncsolt, félköríves, kisméretű ampolnatartó látható. Sekrestyeajtója egyenes szemöldökű.

A fenti leírás tulajdonképpen egy olyan épület állapotát tükrözi, amely az 1962. évi műemléki helyreállítás nyomán alakult ki.[1] A belső térben bizonyosan nem volt épületkutatás, a külsőben viszont igen, melyre legalábbis a műemléki topográfia szerint 1961-ben került sor.[2] A kutatás dokumentációja azonban egyetlen gyűjteményben sem található meg. A helyreállítási terv a templom külső megjelenését alapjaiban meghatározó építészeti beavatkozást irányoz elő a szentély, valamint a hajó északi és déli homlokzatainak esetében. Tanulságos a beavatkozást elrendelő szöveg szószerinti idézése, mely szerint: *A középkori falazatokról a vakolatnyomokat teljesen le kell tisztítani, részben további levéssel [sic!], részben pedig gyökérkefés ledörzsöléssel és többszöri tiszta vizes lemosással. Az ablakkáváknak a* falkutatás *közben kivésett sávjait visszafalazzuk […] Nyerstéglafalként csak az eredeti, a templom első és második építési periódusából származó zománcostégla felületek maradnak meg. A későbbi hozzáépítések, illetve részlet-átalakítások a világos megkülönböztetés végett, valamint azért, mivel ezek a falazatok nem nyerstégla modorban készültek, vakoltak.*[3] A tervező utasításából világosan kiderül, hogy a homlokzati falakat az 1962. évi beavatkozáskor még vakolat fedte. A falazatban látható téglák döntő többsége vörös színű, amelyek között – semmiféle rendszert nem képezve – fekete színű téglák is vannak; számos közülük zöldmázas felületet mutató darab. Ezek azonban nem szándékosan mázzal bevont felületűek – sötét, esetenként mázszerű bevonatukat egyszerűen egy hosszantartó, lassú égetés következtében nyerték el. Minekután az 1961. évi kutatás – aminek megtörténte enyhén szólva is kétséges – eredményeit nem ismerjük, így azt sem tudjuk, hogy a falakat a beavatkozást megelőzően hány réteg vakolat takarhatta. Mindazonáltal a 2009. évi kutatás során a hajó északi falán – közvetlenül a terepszint alatt – előkerült a vékony, szürkésfehér meszelést hordozó, kanálhátas technikával készült középkori vakolat tenyérnyi maradványa. Mindez persze azt is jelenti, hogy a középkori falak nyerstéglás felületét minden kétséget ki-

2. A templom délkeletről

◄ 1. A Szent Ilona–ábrázolás részlete

záróan az 1962. évi helyreállítás „állította” elő, megsemmisítve többek között a középkori vakolatot is *(2. kép)*.[4]

2009-ben azonban nemcsak a külső homlokzatokat vizsgáltuk meg, hanem a belső térben is alkalmunk volt kutatásokat végezni.[5] A külsőben kijelölt 9 kutatóárokkal az elbontott támpillérek alapozásait tártuk fel, illetve a torony és a hajó viszonyát, továbbá a járószinteket vizsgáltuk meg. A belső térben csupán négy kutatóárok megnyitására volt lehetőségünk, melyekkel a középkori hajó elbontott nyugati falalapozását tártuk föl, valamint az egykori középkori járószintet határoztuk meg. Szintén kutatóárokkal vizsgáltuk meg a szentély és a sekrestye viszonyát. A hajó és a szentély belső oldalfalait, illetve boltozatát középkori freskók fedik, amely miatt a falak vizsgálata tulajdonképpen a nyílásokra és közvetlen környékükre, valamint az újkori vakolatrétegek megfigyelésére korlátozódott.[6] A 2011 őszén a templombelsőben megkezdett felújítási munkálatok közben tett megfigyelések további értékes részletekkel gazdagították ismereteinket *(3. kép)*.[7]

A legelső építési periódusban épült templom téglalap alaprajzú, síkmennyezetes hajóból és hozzá kelet felől félköríves diadalívvel csatlakozó, négyzetes, dongaboltozattal fedett szentélyből állt. A mainál bizonyosan alacsonyabb szentély és hajó falkoronájának eredeti magasságát nem ismerjük. Tudniillik a középkori falon egy 40–50 cm-es, ugyanabban a magasságban záródó felfalazást tapasztaltunk, amely a középkoritól eltérő méretű téglával történt.[8] A felfalazást még a XIX. század közepén készült párkány zárta, amelyet 1962-ben bontottak el. Feltételezhető, hogy a szentélyt és a hajót egykoron oromfalakra támasztott, magasan kiemelt nyeregtető fedte.[9] A meglehetősen széles fugákkal falazott hajóhoz és szentélyhez egy hármas tagolású, a helyszínen kifaragott téglalábazat tartozik.[10] A hajó és a szentély sarkait átlós – lépcsős kialakítású – támpillérek erősítették. A hajó északi és déli, valamint a szentély keleti falának középtengelyében egy-egy merőleges pillér épült. A későbbi átépítések során elbontott támpillérek szélességét és magasságát a homlokzati falban mutatkozó – az 1962. évi helyreállítás során „kiemelt” – csorbázat jelöli ki. A szentély keleti falát – a merőleges pillér két oldalán – egy-egy enyhén rézsűs kávájú, félköríves záródású résablak töri át. Ezek közül ma már csak az északi – áthidalóval rendelkező – tekinthető eredetinek, míg a déli nyílást vélhetően még a középkor folyamán megnagyobbították.[11] A templom déli falának középkori ablaknyílásairól tulajdonképpen nem rendelkezünk ismeretekkel. Az egyetlen nyomot a szentély déli ablaknyílásának keleti kávája mellett fedeztük fel, ahol a középkori ablaknyílásnak rövid könyöklőrésze, valamint a csatlakozó rézsűs káva vállig tartó szakasza megmaradt. A homlokzati falakat igen vékony, halvány szürkésfehérre színezett, kanálhátas – egyszer megújított – vakolat fedte. A bejárati ajtó feltehetően a hajó nyugati falában állhatott.[12] A szentély utólagosan öt téglasorral megemelt könyöklőjű, számos fehér meszelésréteget hordozó pasz-

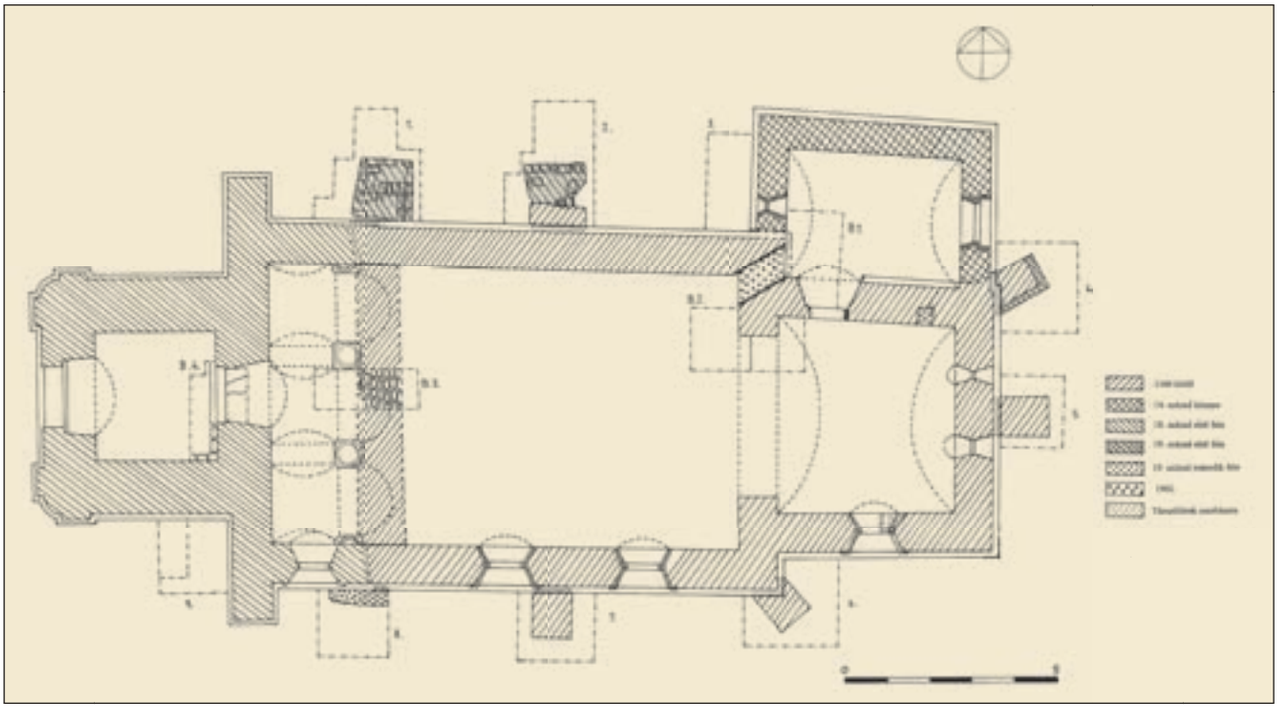

3. A templom kutatási alaprajza

tofóriumát és ampolnatartó fülkéjét valószínűleg soha nem falazták el *(4. kép)*. A kutatás a hajó délkeleti, illetve északkeleti végében egy-egy kisméretű, téglából kifalazott, csúcsíves falfülkét tárt föl. Az utóbbi záradékát utólagosan ívesre faragták. Habár a kutatás erre utaló nyomot nem fedezett föl, feltételezzük, hogy a fülkékhez minden bizonnyal egy-egy mellékoltár tartozhatott, amelyeket alapozásukkal együtt az 1731 utáni nagy építkezés alkalmával elbontottak.[13] A hajó és a szentély 20–25 cm-rel magasabb járószintjét téglával burkolták.[14] (A középkori járószint a mainál 15–20 cm-rel mélyebben került elő.) Az oldalfalakon két vakolatréteget fedeztünk fel,

4. A szentély északi falában kialakított szentségtartó fülke

5. A hajó északi és a sekrestye nyugati falának kapcsolata

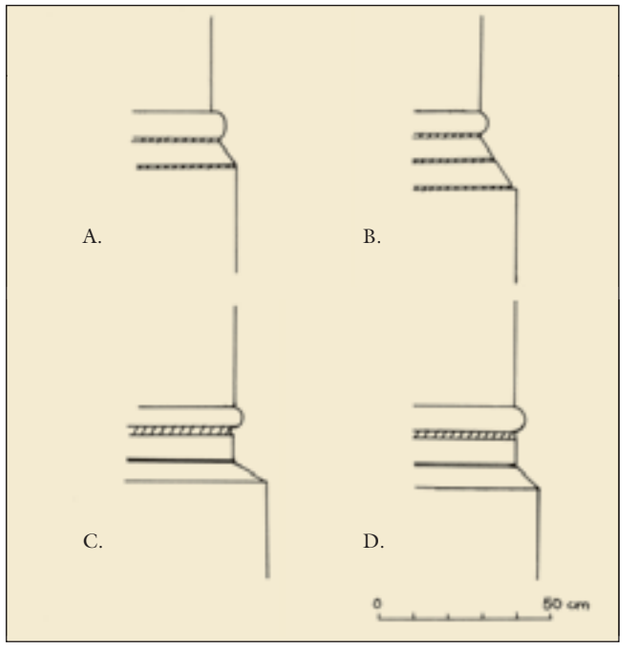

6. A templom lábazatainak profilja.
A. a sekrestye lábazati párkánya B. a szentély déli fala, lábazati párkány C. a hajó déli fala, lábazati párkány D. a hajó északi fala, lábazati párkány

amelyek közvetlenül a középkori freskós réteg alatt helyezkedtek el.[15]

Bizonyos, hogy a félnyeregtetővel fedett, dongaboltozatos sekrestye nem sokkal ezután épülhetett meg. Igaz ugyan, hogy a szentély és a sekrestye egyazon mélységből indított alapozásának falai kötésben épültek egymással, azonban a terepszint fölött a két fal már elválik egymástól *(5. kép)*. Mindez egyértelműen arra utal, hogy a sekrestye felépítésével már a munka megkezdésekor is számolniuk kellett, amelynek kivitelezésére végül is egy későbbi időpontban kerítettek sort. Az eredetileg szegmensíves (ám többször is javított) sekrestyeajtót utólagosan alakították ki a szentély északi falában, amelyre a kávák csorbázott felülete,[16] valamint a szentélyfal kettős tagolású – a sekrestyeajtónál szabálytalanul megszakadó és kétségkívül visszabontásról tanúskodó – lábazati párkánya is utal.[17] A sekrestyének külső bejárata eredetileg nem volt. Középkori ablaknyílása (amennyiben egyáltalán volt) nem maradt meg *(6. kép)*.

A templom építésére vonatkozó korai okleveles adattal nem rendelkezünk, mint ahogy középkori titulusát sem ismerjük. Maga a helységnév személynévből keletkezett magyar névadással.[18] A falu a középkorban a Baktai család birtoka volt.[19] Első okleveles említése 1317, amikor is Baktai János végrendelet tanújaként szerepel.[20] A megye egyenes szentélyzáródású templomainak építési kezdeteit a szakirodalom a XIII. század első felére keltezi

7. A szentély 1856 után elbontott északkeleti támpillérének alapozása

(Napkor és Csaroda 1216 körül), míg az épülettípus építésének időbeni lezárásaként a XIV. század második harmadát jelöli meg.[21] Könnyű belátni, hogy a fenti, meglehetősen tág időhatár nem alkalmas a templom építési idejének meghatározására. A baktai templom építését, alaprajzi elrendezése, valamint „színesmázas" téglafalazata alapján (sic!) a műemléki topográfia a XIII. század második felére helyezi.[22] Azon túl, hogy a középkorban is vakolt, „színesmázas" fal datáló értéke ilyenformán több mint kétséges, még egy körülmény szól a templom XIII. század második felében történt építése ellen. Tudniillik a falu nem szerepel a pápai tizedjegyzékben (1332–1337), amely vélhetően azt is jelenti, hogy a templom a fenti időpontnál korábban aligha épülhetett. Építésére feltétlenül 1335 után, talán az 1340-es évek környékén kerülhetett sor. Az sem kétséges, hogy a templom építtetőjét a megye ismertebb kisnemesi famíliái közé tartozó – a falut már a XIV. század elejétől birtokló – Baktai család tagjai között kell keresnünk.

A XV. század elején a család legfigyelemreméltóbb és minden bizonnyal legtehetségesebb tagja az a Baktai Gergely volt, akit 1406 után, egészen az 1431-ben bekövetkezett haláláig Pálóci Máté familiárisaként említenek a források. Hosszú, több mint két évtizedes pályafutása során háromszor is Szabolcs megye alispánja volt, rövid ideig pedig Bereg megye alispáni hivatalát is betöltötte. Az is bizonyos, hogy familiárisként és alispánként nem kevés jövedelemhez juthatott, amelyet minden jel szerint birtokainak gyarapítására fordított.[23] Nem elképzelhetetlen, hogy személyében a templom kifestésének megrendelőjét tisztelhetjük.

A XVI. század elején a templomhajó nyugati falában – Baktai Máté megrendelésére – egy feliratos, reneszánsz tagozatos kőkeretű kapuzatot helyeztek el. Az 1519. évszám és Baktai Máté nevét hordozó felirat a szemöldökpárkány alatti mezőben látható: *Matheus De Baktha Faciendum Curavit 1519.*

A templom valószínűleg már a XVI. század második felében vagy a század végén a protestánsok kezére került, akiktől 1731-ben gr. Haller Gáborné, született gr. Károlyi Klára a templomot a katolikusok számára visszavette, majd felújíttatta. Bízvást állíthatjuk, hogy az általa elrendelt (s nyilván finanszírozott) építkezés nyomán alapjaiban változott meg az immár nyugat felé meghosszabbított és toronnyal záródó, középkori templom alaprajzi elrendezése és külső megjelenése.

A szentélyt (miután megemelték falát) és a meghosszabbított középkori hajót egyazon magasságban záródó nyeregtetővel fedték.[24] Eredeti nyeregmagasságát a torony keleti homlokzati falában látható – a torony falával együtt épült, tetőt hordozó – oromfal felső csúcsa jelöli ki.[25]

Az elbontott középkori nyugati hajófalból kiemelt, évszámos reneszánsz kapuzatot a torony keleti falába helyezték át. Az 1962. évi helyreállítás résztvevői[26] a hajó nyugati bővítését korábbi periódusként értékelték a torony építéséhez képest, és a XVI. század elejére keltezték.[27]

Ebben az építkezési szakaszban a sekrestyéhez, a középkori támpillérekhez (a hajó két nyugati átlós pillérétől eltekintve, amelyeket viszont elbontottak), továbbá a középkori ablaknyílásokhoz még nem nyúltak. Talán csak a szentély déli ablakának magasítása és szélesítése köthető az építkezéshez.[28] A templom új titulusa Krisztus mennybemenetele lett.[29]

1834 után nem sokkal nemcsak a tornyot javították ki, hanem a pillérek alapozásait is köpennyel látták el.[30] Feltehetően ugyancsak ehhez az építkezéshez sorolható a középkori északi hajófal és annak meghosszabbítása csatlakozásánál lévő támpillér kiképzése is,[31] mint ahogy az sem zárható ki, hogy a hajó északi falának tengelyében épült, merőleges (középkori) pillért is ekkor cserélték ki vagy legalábbis megerősítették.[32]

Hosszas huzavona után végül 1856 környékén sor került a templom teljes felújítására; valószínűleg ekkor került sor a rossz állapotban lévő többi középkori támpillér elbontására *(7. kép)*.[33] Ehhez az építkezéshez kötjük a szentély és a hajó déli falaiban ma is látható, nagyméretű ablaknyílások kialakítását és a sekrestye magasítását, dongaboltozatának javítását is.[34] Feltételezzük, hogy a sekrestyeajtó keleti kávájának már említett átfalazása, valamint a ma is működő téglakarzat építése ugyancsak ehhez az építési korszakhoz tartozik, és nem kizárt, hogy a sekrestyetérből nyíló szószékfeljáróé is.

JEGYZETEK:

[1] A helyreállítás terveit az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársa, Pazárné Szilágyi Éva készítette. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 00620.

[2] MMT X.: 278.

[3] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 00620. 2.

[4] A középkori vakolat töredékére a hajó és a sekrestye csatlakozásánál kijelölt 3. számú kutatóárokban, a hajó falán, a mai terepszint alatt 30 cm-el leltünk rá.

[5] CABELLO, JUAN – NÉMETH PÉTER: *A baktalórántházai ref. templom kutatása*. Kézirat. Budapest, 2009. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 41405.

[6] A freskók és a különböző korú kifestések feltárását Sztrakai Judit festőrestaurátor végezte.

[7] NÉMETH PÉTER: *Jelentés a baktalórántházi r. k. templomban végzett régészeti megfigyelésről.* 2011. szeptember 26. – október 3. Kézirat. Nyíregyháza, 2011. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 42929.

[8] A téglák mérete: 27,6–28×12,9–15,9×6,4–7 cm, illetve 28–29×13,5–14×7,2–7, 5 cm.

[9] A kutatás során kiderült, hogy a szentély és a hajó eredeti falkoronájának magasságát a későbbi átépítések során megváltoztatták.

[10] Vakolatrétegek hiányában pontos mérete és formája ma már nem állapítható meg. A faragott téglák alapján a lábazati párkány egy félhengerből, függőlemezből és ferde síkban lezárt tagból állt össze. Azt is megfigyelhettük, hogy az északi hajófalon, középtájon az alapozás kissé görbére sikerült. Ezt a felmenő fal természetesen nem követte, s így az alapozás kissé beugrott a hajó területébe.

[11] Az északi nyílásban lévő, középkori ólomkeretes üvegezést 1962-ben nemcsak kijavították, hanem az üvegszemek nagy részét is kicserélték. MMT X. I. 278. (Az eredeti üvegszemeket és ólomkeret maradványokat 1962 óta egy melléképületben őrizték meg.)

[12] Mivel azonban ezt a falat elbontották, így erről a nyílásról nem tudunk semmit.

[13] Az északi mellékoltár egykori meglétéről már előkerülése előtt is tudtunk, a déliről azonban a falképkutatás nyomán szereztünk tudomást.

[14] A középkori járószint a mainál 15–20 cm-rel mélyebben húzódott. Figyelemreméltó, hogy a falak alapozási síkja igencsak sekély, a szentélynél 50, legfeljebb 60 cm, míg a domb nyugati lejtőjére került hajónál alig 30–40 cm.

[15] Az első egy szürkésfehér színű vékony, míg a fölötte lévő egy fehér színű, kicsit vastagabb réteg.

[16] Áthidalójának belső oldalát feltehetően 1962-ben kicserélték, keleti kávájának belső részét már korábban, feltehetően a XIX. század második felében átfalazták.

[17] A lábazatot egy félhenger és rézsűsen síkra faragott téglasor zárja le.

[18] KISS 1988. I.: 146. (Nyírbakta 1932-ben Lórántházával Baktalórántháza néven egyesült, ma annak része.)

[19] ENGEL 2001.

[20] MOL, DL 97773., (A falu és birtokosaival kapcsolatos középkori oklevelek jegyzéke [Németh Péter gyűjtése]: 1322/322: *c. Jo. de Bactha* (MOL, DL 96079); 1323>488: *Lad. f. Greg-i de Batka* (AOKL. VII.: 216–217.: No 464); 1323: *Jo. de Bakta* (MOL, DL 96100); 1325>328: p. *Bathka* (KÁLLAY LEV. I.: 315.; AOKL. IX.: 47.: No 64.); 1326/326: *nob-es de Bakth*! (FEJÉR VIII/5.: 163.: No XCVII.; AOKL. X.: 114.: No 156.); *Beke de Bactha* (MOL, DL 96121); 1328: p. *Bathka* (KÁLLAY LEV. I.: 315.; AOKL. XII.: 134.: No 255.); 1343: p. *Baktha* (ZICHY OKM. II.: 76–77.: No 51.; PITI 2004. 90.: No 334.; AOKL. XXVII.: 320.: No 511.); 1378: *Greg. de Bathka* (MOL, DL 24910); 1405: *nob-es de Bakthay* (FEKETE-NAGY 1931/1932. 68.: No 38.); 1420: p. *Baktha* (ZSO VII.: 379.: No 1645., 394–395.: No 1730.).

[21] NÉMETH 2000. 9. A datálással kapcsolatos kérdéskör összefoglalását ld.: KOLLÁR 2011. 175–176. (Juan Cabello – Simon Zoltán).

[22] MMT X. I. 276–277.

[23] Baktai Gergely először 1387-ben jelenik meg a forrásokban, és 1431-ben halt meg. 1409-ben, 1416–1420 és 1427–1431 között szabolcsi, valamint 1420 és 1426 között beregi alispán. Első birtokszerzése 1406-ban történt. A Baktai családra, valamint Baktai Gergely pályafutására bővebben ld.: C. TÓTH 2008. 44–51. – a családfa uo.: 170.

[24] A szentély és a hajó magasításának, továbbá a toronynak habarcsanyaga szürke, aprószemcsés homokkal elkevert mész, a téglák mérete: 30–31×14,5–15×6–7 cm. A magasítás 45–50 cm.

[25] A torony és a – pillérekkel erősített – hajóbővítés nyugati falának alapozása kötésben áll egymással. Azonban a felmenő falazatokat csupán néhány helyen kapcsolták össze. A hajó meghosszabbított déli falazatában egy félköríves, rézsűs kávájú, tölcséres ablakot falaztak ki.

[26] Feltűnő, hogy a szemöldök és a szemöldökpárkány közötti feliratos képszék nem pontosan lett /a szemöldökkőre/ elhelyezve – annak baloldala néhány centiméternyire „lelóg" a szárkőről, ami szintén a kőkeret másodlagos összeállításáról tanúskodik.

[27] MMT X. I. 278.: *hajóját nyugat felé megtoldják […] Ez a nagyobb léptékű átalakítás Baktai Máténak tulajdonítható (1519).*

[28] A szentélyben előkerült csekély nyom alapján a belsőt sárgásbarna színű virágos motívumokat hordozó vakolattal fedték le, míg a külső vakolásról nem rendelkezünk információval.

[29] A meghosszabbított hajó nyugati végében fakarzatot építettek.

[30] MMT X. I. 278.: az 1828. évi Canonica Visitatio arról értesít minket, hogy *a templom falai erősek, pillérek is támasztják. A pillérek alsó részét a nedvesség megrongálta.*

[31] A későbbiek során elbontott támpillérnek csupán alapozása maradt ránk. (Kialakításakor a középkori hajó átlós pillérét elbontották, annak nyomait a felmenő falazatban figyelhettük meg.) A déli oldalon is épülhetett egy merőleges pillér, ám ennek nyomára nem bukkantunk, mivel 1962-ben ezt a részt cementtel alátalazták.

[32] A középkori pillérhez utólag épült alapozás is erre utal.

[33] MMT X. I. 278. A munkálatokat Gyuritska László kőművesmester végezte.

[34] MMT X. I. 278.

Gaylhoffer-Kovács Gábor

A baktalórántházi római katolikus templom középkori falképei

A falképek előkerülése, restaurálása

A katolikus templom kutatásokon alapuló, 1962-ben megkezdett helyreállítása óta tudjuk, hogy a szentélyben és a hajóban is középkori falképek találhatók. Bár ezekről se publikáció nem készült, se dokumentációt nem ismerünk, valószínű, hogy ekkor tárták fel részben a keleti szentélyfal freskóit.[1] Újabb restaurátori kutatásra csak 2006-ban, majd 2009-ben került sor. A falképek teljes feltárása 2010 nyarán kezdődhetett el, a restaurálást pedig 2012-ben végezték.[2]

A ma látható összképet a restaurálás szerencsésen megválasztott koncepciója határozza meg: a restaurátorok a konzerválásra szorítkoztak, kerülve a szükségszerűen hipotetikus rekonstrukció módszerét. A képeken belül mutatkozó hiányokat festészeti eszközökkel igazították a képekhez, hogy azok ne zavarják a megértést, de feltűnő ürességükkel lehetőleg ne befolyásolják az esztétikai hatást. Romos állapotban ugyan, mégis hitelesen szemlélhetők a falképek. A töredékesség, úgy véljük, nem zárja ki a képek tartalmának megértését sem. Szerencsére vannak olyan részletek, ahol szinte érintetlen állapotban marad-

8. A szentély és a diadalív falképei a restaurálás után

tak meg a festett felületek, amelyek nemcsak az eredeti állapotról segítenek képet alkotni, hanem önmagukban is esztétikai élményt jelentenek. A koncepció meghatározó gondolata, a töredékesen megmaradt freskók hiteles bemutatása, ott is érvényesült, ahol az esztétikai megfontolások és a restaurátori gyakorlat más megoldások felé vezetett volna. Így alapelvként elfogadtuk, hogy a középkori kifestés minden töredéke, amelyet a feltárás napvilágra hozott, beleértve a legapróbb, szigetszerű, értelmezhetetlen darabokat is, tehát minden festett, középkori felület nemcsak egyforma jelentőségűként kezelendő, hanem mint ilyen, be is mutatandó. A töredékek „szem előtt tartásával" kívántuk biztosítani megmaradásukat, ami konzervált, dokumentált, de aztán visszatakart állapotban hosszú távon nem lenne megnyugtató. Ugyanakkor ezzel meghagyjuk a lehetőséget minden nézőnek, hogy a töredékeket szabadon értelmezhesse. A hajófalakon nagy, de szigetszerű felületeken korai meszelést is sikerült feltárni, ezeknek a felületeknek a bemutatását azonban elvetettük, így azok visszatakarásra kerültek.[3] A középkori falképek feltárásának áldozatul esett egy eddig eltakart, historizáló díszítőfestés-réteg. Mivel ehhez képest aránytalanul nagyobb értéket képviselnek a középkori freskók, megsemmisülése a jelenlegi szemlélet szerint vállalható kompromisszumnak tűnik. Tanúfelületként azonban a szentélyboltozaton egy foltban megmaradhatott még ennek egy részlete is, alatta ugyanis középkori falkép előkerülésére nem lehetett számítani. A középkori falképek látványát a halvány grisaille díszítőfestés nem zavarja, mellettük dokumentumszerűen tanúskodik a templom e kései periódusáról *(8. kép)*.

A falképek elhelyezkedése, díszítőfestés, keretek

Egységes, részletesen megtervezett kifestési rendszerrel csak a szentélyben találkozhatunk, a hajóban ilyen nem észlelhető, ott ugyanis a szentélynél jóval nagyobb falfelületeknek csak a leghangsúlyosabb részeit díszítették képekkel: a diadalívet és az oldalfalak közepét. A falfelületeket határoló motívumként a lábazati zóna fölött festett függöny futhatott körbe,[4] összefogva a képek laza együttesét.

Az északi hajófalon egymás mellett két kép volt, ezek közül csak a diadalívhez közelebb eső maradt meg értelmezhető állapotban, a karzat felőlinek csak apró töredékei láthatók. A szemközti fal középső részére egyetlen kép került, amelynek jobb oldala megsemmisült a jelenlegi ablak kialakításakor. A diadalívnek csak az északi oldalán került elő falkép, a szemközti oldalon és a diadalívnyílás fölött csak meszelést lehetett feltárni. Mivel a diadalív közelében, mindkét hajófalban kialakított lavabo-fülkék miatt egy-egy mellékoltár meglétét feltételezhetjük, valószínű, hogy nemcsak az északihoz, hanem a délihez is tartozott egy freskó, de ebből semmi nem maradt meg. A diadalívet vörösesbarna vonal keretezi, a bélletében talált kevés töredékből mindössze egy szakállas, nimbuszos férfifej értelmezhető. Körülötte fülkeszerű keret lehetett, míg fölötte a rózsaszín-vörös, talán medalion-keretekben további fejábrázolásokat képzelhetünk el.

A szentélyben a teljes falfelületet és a dongaboltozatot beborító freskódísz rendszere a következő: a lábazati zónában, mintegy méteres magasságig festett függönydísz fut végig a falakon, akárcsak a hajóban. Itt sokkal jobban megmaradtak ennek a részletei: a keleti falon a kék háttér elé „függesztett" halvány rózsaszín és fehér drapéria látszik, vastag, vörös vonalakkal érzékeltetett redővetéssel, az északi szentélyfalon lent pedig a függöny hullámzó széle rajzolódik ki a kék háttér előtt. A diadalív szentély felőli oldalát az archivolt mentén egymást szabályos rendben követő, rózsaszín–sárga–kék alapszínű, márványerezetű kváderekkel díszítették; ezeket vastag, fehér fugák határolják.

Legépebben a keleti szentélyfal szimmetrikus tagolása maradt meg. Adottságként itt a két, eredetileg azonos méretű ablakhoz kellett alkalmazkodni; közülük a délit később jobbra és fölfelé kissé kitágították, elpusztítva így a freskók egy részét. A képek keretét fehér–sárga–vörös sávok alkotják. A két ablak közötti keskeny falszakaszon egy a boltozatig felnyúló kép kapott helyet, hozzá kétoldalt fönt, pontosan az ablakfülkék folytatásában, egy-egy keskeny képmező kapcsolódik. Az ablakok mellett még egy-egy nagyobb kép fért el, amelyek egyik oldalát és felső szélét a boltozat íves vonala határozza meg. A déli oldalon ez a kép a boltváll magasságáig ért, alatta egy másik, álló téglalap alakú képnek adva helyet. Ez alatt már a lábazat függönydísze következik. Ugyanilyen lehetett a képek elrendezése a fal északi felén is, azok azonban szinte teljesen megsemmisültek. Középen, az ablakok alatt, díszítőfestés maradt meg.

A szentély falképei

A keleti szentélyfal középső képmezőjében a megfeszített Krisztust festették meg, a kereszt alatt Máriával és Szent János evangélistával *(9. kép)*. A kisebb, foltszerű sérülések összességükben a képnek nem kis részét megsemmisítették, ezekért azonban a megmaradt felületek szinte érintetlen épsége kárpótol. Krisztus keresztje a Golgota sziklás talajából emelkedik ki, tövében Ádám hatalmas koponyájával és csontjaival. A három szeggel megfeszített Krisztus lába vízszintes deszkára támaszkodik, derekán

plasztikusan megrajzolt, csipkézett szélű ágyékkendő. Sebeiből patakzik a vér, szeme lehunyva. Mária kezét tördelve áll, fejét fölfelé fordítja, tekintete fiára néz. Arca ugyan megsérült, de ebben az állapotban is látható, hogyan vont barázdákat a fájdalom és a szomorúság a homlokára, szeme és szája köré. Szemben Szent János áll, szomorkodó gesztusát csak sejteti arcához emelt kezének kis töredéke, amelynek nagy része az arccal együtt megsemmisült. Másik kezében könyvet tart. Mintha a Keresztrefeszítéshez tartozna, úgy fordul ide az a két szent, akiknek alakja az ablakok fölötti, töredékes képmezőkben éppen csak kirajzolódik. Az ablakokkal egyező szélességű, keskeny és alacsony, kerettel lehatárolt felületekre a Mária és János alakjához hasonló méretű figuráknak eredetileg is csak a félalakja fért el. A bal oldalon egy főkötős, koronás női fej töredéke vehető ki, kissé lejjebb még látszik palástjának hermelinprémes szegélye. A jobb oldalon pedig egy püspökszent látható, fején mitrával, bíborvörös felsőruhában. Attribútumaik teljesen megsemmisültek, közelebbi meghatározásuk ezért csak hipotetikus lehet.

Ugyanígy csak feltételezéseink vannak a keleti szentélyfal festésének többi részét illetően. Az északi oldal két ábrázolása teljesen megsemmisült, nyomaik csupán arra elegendők, hogy bizonyítsák a tényt, hogy itt is voltak falképek. A szentélyfal jobb felső képmezőjének apró töredékei azonban legalább az ábrázolás témájának meghatározásához elegendők[5]: a kép alsó szegélyén rózsaszín, márványfestésű sáv, fölötte pedig redőzött, fehér drapéria töredékei látszanak. A drapéria mögött fehér vonal jelöli a horizontot, alatta a háttér földszínű, fölötte pedig kék. A kép fölső részén kivehető keresztes nimbusz bizonyosan Krisztushoz tartozott. A kép csekély magassága miatt itt sem lehet szó teljes alakos képről, ami figyelembe véve a többi részletet, aligha ábrázolhatott mást, mint a sírból kiemelkedő, feltámadt Krisztust.[6] A Kálvária után ez egy három képből álló Passió-ciklust sejtet a keleti szentélyfalon, de első epizódjáról nem tudunk már semmit.

A szentélyfal középső szakaszán, a lábazati függönymotívum fölötti díszítőfestést feltűnő, cikk-cakkdíszes keretszalag határolja, mintha maga is kép lenne. Az ablakközben kiemelkedő, fordított T alakú felületről van szó, melyet vörös–sárga sávos keretezés oszt – kissé szabálytalanul – három álló téglalapra. A kereteken belül megfigyelhető festéstechnika különleges: a három mezőben kissé eltérő, zöldes, barnás alapszínre vörössel, sárgával festettek foltokat, és az egészet különböző színekkel sűrűn „bespricceltéK". A végeredmény így egy a hasonló korú és stílusú falképekhez viszonyítva érzékeny és finom márványozás vagy kőimitáció lett. Egyértelmű és jellegzetes lehatárolása miatt sajátos funkciót tételezhetünk fel. Központi elhelyezkedésük miatt ezek a „kőtáblák" csakis valaminek a hátteréként képzelhetők el, ami nyilvánvalóan az oltárral állt kapcsolatban. A középen kiemelkedő forma és a hármas osztás az oltárretabulumok szerkezetét juttatja eszünkbe, így a kőimitációt egy retabulum hátteréként tudjuk elképzelni. A templom kifestésekor tehát egy ilyen (már meglévő?) tárgyhoz alkalmazkodtak. Egy apró észrevétel tovább árnyalja ezt az elképzelést: súrlófényben a jobb szélső „kőtábla" felső részén, annak teljes szélességében négy koncentrikus kört lehet látni, amelyeket a friss vakolatba karcoltak. Ha ugyanilyenek voltak a másik két „táblán" is, talán nimbuszokról van szó, melyek semmiképp sem tartozhattak festett alakokhoz, ezért a feltételezett retabulum szobraihoz vagy domborműveihez tartozónak tudjuk azokat elképzelni. Így a nagy gondossággal megfestett „márványtáblák" nem egy oltárszekrény mögötti, másodlagos jelentőségű felületként értendők, hanem átvéve a szekrény vizuális keretelő funkcióját, az oltárhoz tartozó szobrok elsődleges hátteréként szolgáltak.[7]

A keleti szentélyfal alsó képregiszterében, a fal déli szélén lévő, álló formátumú kép a templom legépebben megmaradt freskója. A későbbi vakolat felhordása előtt ezt is

10. Jelenet Szent Erzsébet legendájából

◅ 9. Keresztrefeszítés-kép a szentélyben

11. Szent Erzsébet és a szolgálólány

alaposan felpikkelték ugyan, a festésrétegek azonban itt sokkal jobban megmaradtak, így az eredeti színek is érzékelhetők. A képet a szentélyben egységesen alkalmazott keretek határolják, a keret azonban a jobb oldalra – valószínűleg helyszűke miatt – nem fordul be, itt tehát a kép összeér a déli szentélyfal ábrázolásával. Lent a geometrikus minta helyett fehér alapra feketével festett, gótikus minuszkulás felirat határolja a képet.[8] Feliratot a képen belülre is festettek, közvetlenül a felső keret alá, a kék háttérre fehér betűkkel. Az „S" iniciálé után következő, töredékes szavakat azonban még nem sikerült kiolvasni. A kép Árpád-házi Szent Erzsébet legendájának közismert és gyakran ábrázolt jelenetét, a beteg mosdatását ábrázolja *(10. kép)*. Erzsébet korona nélkül, Máriához és Szent Ilonához egészen hasonló öltözetben jelenik meg: világos rózsaszín ruhája fölött bíborvörös, fehér prémmel bélelt köpenyt visel, amelyet nyakánál aranycsat kapcsol össze. Hajviseletét szintén a XIV. század második felében használt, jellegzetes főkötő, a *kruseler* határozza meg.[9] Erzsébet oldalra fordul, egyik kezében egy tálat tart, a másikat az előtte lévő dézsában ülő beteg felé nyújtja, akit kopasz, sebhelyes fejű alakként ábrázoltak. Mögötte fiatal, kibontott hajú szolgálólány áll, hímzett törülközőt tárva a fürdő beteg fölé *(11. kép)*. Jobbjával karcsú, füles kancsóból Erzsébet táljába tölt. Az ikonográfiai analógiák alapján (pl. Szőlősvégardó [Підвиноградів], Nagygalambfalva [Porumbenii Mari],) feltételezzük, hogy Erzsébet jobb kezével eredetileg ennivalót adott a fürdő betegnek, ugyanígy a tál és a kancsó sem a fürdetés, mint inkább az etetés kellékei lehetnek. Szent Erzsébet legendájának talán leggyakoribb mozzanata a betegek mosdatása és gondozása. Baktán a beteg kopasz, sebektől vérző feje miatt egy másik, több forrásban is meglévő epizód is eszünkbe juthat. A *Legenda aurea* ezt így írja le: *Egyszer ölébe vett egy eltorzult arcú beteget, akinek szörnyen bűzlött a feje, és levágva rút haját, maga mosta meg fejét, szolgálói nevetése közepette*.[10] Erre csupán a beteg kopasz fején lévő sebek utalnak, de lehetséges, hogy a két történet a képen egymásba olvadt.

A szentély déli falán maradtak még értelmezhető töredékek. A Szent Erzsébet-képpel a falsaroknál érintkezik a déli fal hasonló méretű ábrázolása, Szent Lőrinc vértanú álló alakjával. Bár feje szinte teljesen megsemmisült, ruhája és attribútumai felismerhetők. Liturgikus öltözete megfelel a diakónusi rendnek: az alba fölött alig rövidebb, kétoldalt derékmagasságig felhasított, a hasíték fölött vörös bojtokkal díszített, rózsaszín alapon gazdagon hímzett dalmatikát visel. Egyik kezében vértanúságának eszközét, a rostélyt tartja (ez átnyúlik a Szent Erzsébet-képre), a másikban könyvet emel. A kép alsó keretén itt is felirat volt olvasható, amelynek már a nyomai is alig látszanak. További két kép töredékei vannak még a déli szentélyfalon, a jelenlegi ablak kialakításakor azonban ezek nagy része megsemmisült. A bal oldalinak értelmezhetetlen részletei látszanak, a jobb oldaliból pedig egy kiterjesztett angyalszárny töredéke – valószínűleg a lélekmérő Szent Mihályé.

A szentélyboltozaton két ábrázolás látható, ezek töredékei jól értelmezhetők. A boltozat keleti felét, a hajó felőli nézetre beállítva, a mandorlába foglalt Pantokrátor

12. A Pantokrátor alakja

13. Szűz Mária és a gyermek Jézus

alakja uralja *(12. kép)*. A díszes, aranyszegélyű ruha fölött bíborvörös, apró mintákkal ékes köpenyt viselő Krisztus félalakos kivágásban látszik, és az ikonográfiai hagyománynak megfelelően bal kezében nyitott könyvet tart (értelmezhetetlen betűkkel), jobbját pedig áldásra emeli. Arcvonásai jellegzetes fiziognómiát rajzolnak ki: homloka széles, arca az álla felé viszont elkeskenyedik, amit a hosszú, kétágú, hegyes szakáll még hangsúlyosabbá tesz. Tekintetét rendkívül széles, tágra nyílt, mandulavágású szeme teszi igézővé. Arcát ifjúnak és szépnek látjuk a rózsás ajkak és az inkarnát érzékeny modellálása miatt. Szivárvány-mandorlájából viszonylag kevés maradt meg, de körvonala egyértelmű. A mandorlát angyalok vették körül, némelyiknek a kezéből, ruhájából, szárnyából maradtak meg apró töredékek.

A boltozat közepén a Pantokrátor mandorlája egy másik, ugyanilyen méretű és alakú dicsfénnyel ér össze, amely Szűz Mária és a kis Jézus alakját öleli körül *(13. kép)*. A boltozat hajó felőli részén a képet a szentélyből lehet helyesen nézni. Máriát az Ég Királynőjeként, halványkék ruhában, liliomos koronával festették meg, amint a jobb karján ülő gyermekre tekint. Jézus kisgyermekként jelenik meg, arca a baktai falképciklus talán legszebb részlete. Arcvonásai ugyanúgy stilizáltak, mint a Pantokrátoréi. Mária arca is hasonló lehetett, de ebből sajnos csak a két szem és a homlok maradt meg.

A boltozatot a mandorlák körül a templom összes falképének hátterét alkotó, a mennyboltot idéző kék szín töltötte ki.

A hajó falképei

A hajóban összesen három falkép maradt meg, egy további megléte a töredékek alapján bizonyítható, egyről pedig csak feltételezhetjük, hogy létezett.

Az északi falon két hasonló méretű, szorosan egymás mellett elhelyezkedő falkép volt. A bal oldalinak mindössze a kerete kivehető, és egy roncsolt állapotában is

meghatóan szép, koronás (?) női fej töredéke a kép közepén *(14. kép)*. Ez alapján a kép témáját csak találgatni lehet, talán női szent legendájának egy jelenetéről van szó. A tőle jobbra elhelyezkedő, fekvő téglalap alakú freskókép sokkal épebb állapotú, bár színei már nagyrészt lekoptak. Csak az erősebb kötésű festékrétegek maradtak meg foltszerűen, a kompozíció azonban jól érzékelhető a formák vörössel meghúzott körvonalai alapján. A kép jobb szélén Szűz Mária áll, hullámosan redőződő, vörös színű, középen csattal összefogott, prémgalléros köpenyben. Hajviselete a *kruseler* fölött háromágú koronával egészül ki. Ez utóbbinak csak a vakolatba mélyített nyoma látszik már, amely (aranyozott?) applikáció helye lehet. Mária karján a gyermek Jézust tartja, akinek ruhájából csak a redőzet előrajza látszik már, festékréteg csak a világos vörösesbarna hajnál maradt meg. Anyja karján áldó mozdulattal fordul az előtte térdelő felé.

A Szűz Mária és a kis Jézus előtt összetett kezekkel térdelő alak alsóteste nagyon töredékesen maradt meg, a festékréteg itt teljesen hiányzik, csak a körvonalakat és halványan a ruhája redőzetét lehet érzékelni. Arcvonásait – éppúgy mint Máriáét és Jézusét – sajnos csak a nagyon elhalványult előrajz őrizte meg, haját és szakállát pedig a szintén jobb megtartású, világos vörösesbarna festék mutatja. Háromágú koronát visel; ez kevésbé lehetett díszes, mint Máriáé; applikáció nyoma ezen nem látszik. A király feje körül az égi személyekéhez hasonló, okkersárga alapszínű, vörössel keretelt nimbusz látható, sugarait ék

14. Női fej a hajó északi falán

15. Szent László koronázása

alakban a vakolatba mélyítettek. (Nem biztos, hogy ez itt is aranyozott applikációra utal, lehet, hogy csak plasztikus hatást keltő megoldásról van szó.) A király háta mögött álló alak feje teljesen hiányzik. Lépő testtartásban ábrázolták, szűk harisnyában és lábbeliben. Derék alá érő, bővebb felsőruhát nem visel. Kezét behajlítja, jobbjában lefelé fordított kardot tart, bal kezében hosszú fegyver nyele látszik, amely megszakad, és csak az alak fejmagasságánál keletkezett, nagy hiányfolt fölött folytatódik. Ebből a töredékből látszik, hogy egy csatabárdról van szó, íves, kereszttel díszített pengéjével előre fordítva. A csatabárdban Szent László király jellegzetes attribútumára ismerhetünk, amelyet kardjával együtt fegyverhordozója tart, miközben ő az égi személyek előtt hódol. Nem egyszerűen ájtatos hódolatról van itt szó, mint a Királyok imádása jeleneteken megszokhattuk, ezektől egy lényeges momentum megkülönbözteti ezt a kompozíciót: míg az újszülött gyermek előtt térdelő királyokat alázatuk jeléül általában levett koronával volt szokás ábrázolni, itt a király fején egészen hangsúlyos a korona, sőt, ha jól értelmezzük a kis Jézus gesztusát, valójában ő éppen most helyezi a koronát a király fejére *(15–16. kép)*. (A bibliai jelenetként való értelmezést emiatt is kizárhatjuk.)

Szent László koronázásának ábrázolása ritka, de nem kivételes, példáit a XIV. századból ismerjük. Ezeken általában közös a koronázás égi jellege, azaz a koronát egy

16. A Szent László koronázása jelenet részlete

angyal hozza el. Az égi koronázás eredete a Képes Krónika lehet, amelyben többször is szerepel az angyal hozta korona motívuma. Az ikonográfiai párhuzamok alapján e különleges ábrázolás gyökereit az Anjouk udvari művészetében kell keresnünk. Kézenfekvő a Károly Róbert koronázását megörökítő, szepeshelyi (Spišská Kapitula) freskóval, illetve Simone Martini Touluse-i Szent Lajos képével való összevetés.[11]

A templomhajó déli falán mindössze egyetlen képet lehetett feltárni. A gyengébb megtartású színek, különösen az inkarnát és a sárgák, sajnos erősen megkoptak. A kép bal széléről csak a függőlegesen leforduló keret hiányzik, jobbra azonban, az ablak helyén, eredetileg folytatódott. Itt találhatók még töredékek, amelyek értelmezésre várnak. A képen ma már csak Szent Ilona ismerhető fel: álló alak, a Szent Erzsébetével és Máriáéval megegyező, előkelő ruhában és hajviselettel, fején a háromágú liliomos koronának már csak alig észrevehető nyomaival *(17. kép)*. Felemelt karja látni engedi a bíborpalást hermelinprémes bélését, és a palást alatt viselt, testhez simuló, hosszú ujjú, prémszegélyes ruhát, valamint a vörös szoknyát. Mindkét kezével attribútumát, a megtalált Szent Keresztet tartja. A kép alsó fele erősen lepusztult, így csak sejthető, hogy az ikonográfiai hagyomány szerint itt várható, a Szent Kereszt hatására csodásan feltámadt halott nem került ábrázolásra. Szent Ilona jobbján azonban a legendának egy másik, ritkán ábrázolt motívumát véljük felismerni. Egy zöld fa látható itt, lombja között vörös ruhát viselő angyallal, aki Szent Ilona felé fordul. Pontosan ilyen ábrázolást nem ismerünk, csak hasonlókat. Szent Ilona, a kereszt és egy angyal együttes megjelenésére Vizsolyból ismerünk példát (a második templomhajó északi falán), a kompozíció ott azonban kissé eltérő. A Kereszt két, fejét meghajtó, adoráló, nimbuszos, koronás nőalak között látható, az angyal pedig oldalról, az egyikük feje fölül száll alá. Alakjából sugarak indulnak ki a szemközti nő irányába. A jelenetet a Szent Kereszt megtalálásaként szokás értelmezni,[12] inkább illene rá azonban a Szent Kereszt előtti hódolat meghatározás. A hódoló alakok közül az egyik biztosan Szent Ilona, a másik személye azonban zavarba ejtő, aligha lehet Nagy Konstantin, mivel egyértelműen nőről van szó. Sem a Kereszt megtalálásakor, sem a legenda későbbi részeiben nem szerepel másik nő. Hasonló helyzetben a Kereszt előtörténetében szereplő Sába királynője képzelhető el. Szent Ilona előtt ő volt az egyetlen, aki a keresztfa előtt hódolatát kifejezte.[13] Az angyal talán épp őt figyelmezteti, utalva ezzel az isteni kinyilatkoztatásra, amely megmutatta a királynőnek, hogy a lába előtt heverő gerendán az emberiség megváltója fog függeni. E kinyilatkoztatás miatt tisztelték Sába királynőjét a középkorban Krisztus prófétái között. Összevetve a két nőalak öltözetét – bár

17. Szent Ilona a kereszttel

csupán a freskók szinópiáját vizsgálhatjuk – úgy tűnik, hogy a jobb oldalinak nincsen főkötője, haját kibontva viseli a korona alatt, alkata is kissé vékonyabb, alacsonyabb, mint a másiké – talán valóban Sába ifjú királynője lehet ő? Akár helyes a vizsolyi kép meghatározására tett kísérletünk, akár nem, a baktai Szent Ilona-kép angyalának jelentéséhez nem vezet közelebb. Az angyal itt ugyanis Ilonához kapcsolódik, és a fa hangsúlyos motívumát sem tudjuk megmagyarázni. Ahogyan Sába királynőjének kinyilatkoztatását a képi narrációban angyallal jelölték, úgy Ilonát is segíthette angyal a Kereszt keresésekor, még akkor is, ha a szöveges forrásokból ez általában hiányzik, vagy csak árnyaltabban fejezik ki.[14] Így magyarázhatjuk az angyal megjelenését a turócjeszeni (Turčianske Jaseno) Szent Ilona falképen, ahol vagy a kereszt megtalálásában nyújtott égi segítséget jelenti, vagy a Krisztus keresztjét megmutató csodát, esetleg mindkettőt *(18. kép)*. A baktai zöldellő fa motívumának megfejtéséhez azonban még így sem jutottunk közelebb. Ezt a legenda legelején kell keresnünk: Ádám és Szét történeténél.

Jacobus de Voragine a Szent Kereszt legendáját a keresztfa eredetének elbeszélésével kezdi: amikor Ádám beteg lett, elküldte fiát, Szétet az Édenkertbe, hogy hozzon neki onnan gyógyító olajat. Mihály arkangyal azonban útját állta, és csupán egy ágat adott Szétnek azzal, hogy amikor az majd gyümölcsöt terem, Ádám akkor fog meggyógyulni. Hazaérkezve Szét már halva találta apját, de a fát elültette a sírján. Ebből az ágból hajtott ki a fa, amelyet Salamon vágatott ki, hogy felhasználja, de nem tudta, ezért elvetette, Sába királynője azonban felismerte, és hódolt előtte.[15] A fa tehát, amelyről az angyal figyelmeztetően szól, a paradicsomi fa lehet, melynek egyik ágát mintha épp most vágták volna le, hogy Szét elültesse.

Ha a fa és az angyal Baktalórántházán ezt sűríti magába, akkor joggal gondolhatjuk, hogy az oltár fölötti Golgota-képen a koponya hangsúlyos megjelenését (a hagyomány szerint Ádám koponyája) ebben a kontextusban kell értelmezni. Érdemes megjegyezni, hogy a környéken igen gyakori Szent Ilona ábrázolása (Nyíribrony, Csaroda, Máramarossziget (Sighetu Marmaţiei), Gerény (Горяни), Ragály, Rudabánya stb.). Ezeken a helyeken egyetlen attribútuma mindig a kereszt. Az e kötetben is szereplő feketeardói (Чорнотисів) és nagybégányi (Велика Бігань) templomban viszont Szent Ilona szintén a megszokottól eltérően jelenik meg. A hagyományos ikonográfiát mindkét esetben a keresztlegenda attribútummá zsugorított mellékszereplői gazdagítják, ezúttal az elásott kereszt feltárását végző férfiakkal. Külön érdekesség, hogy Feketeardón Szent Ilona társaságában (IX.) Szent Lajos francia királyt is megfestették,[16] ami egyértelműen a két szentnek a Passió-ereklyékhez fűződő személyes kapcsolatával magyarázható, és mindenképpen az Anjouk családi kultuszainak hatásaként értendő.

A diadalív északi oldalán Szent Dorottya legendájának töredékes jelenetét láthatjuk, amely eredetileg egy neki szentelt mellékoltárhoz kapcsolódhatott *(19. kép)*. A kompozíció bal szélét egy szószékfeljáró később vágott nyílása megsemmisítette, de az alakok még így is kivehetők. A festésréteg sajnos itt is igen sérült, csupán a kép felső részén találunk épebb felületeket. Az alsó keretre itt is feliratot festettek, amelynek néhány kiolvasható szavából úgy tűnik, hogy a kép készítésével kapcsolatos mondat került ide.[17] A kép jobb oldalán Dorottya áll, vörös palástot visel, haja kibontva, fején háromágú, liliomos korona. Kezében kosarat tart, tekintetét lefelé fordítja. Vele szemben, a kék háttér előtt torony magasodik, amelynek pártázata mögött egy férfi fél alakja látható. Tekintetét Dorottya felé fordítja. A jelenet kulcsszereplője a torony alatt álló, aprócska, alig észrevehető alak, aki felé a szent is fordul. Fejéből szinte semmi nem látható már, csak a keresztes nimbusz széle sejteti, hogy hol volt egykor. Ez a részlet segít, hogy felismerjük benne a kis Jézust, aki a legenda szerint a vesztőhely felé vezetett Dorottyának megjelent, és egy rózsával, gyümölcsökkel teli kosarat nyújtott neki, mintegy jegyajándékul.[18] Dorottya a gyer-

18. Turócjeszen, Szent Ilona és az angyal

19. Jelenet Szent Dorottya legendájából

meket az ajándékkal egy őt gúnyoló, magas rangú férfihoz küldte, aki látva a csodát (február lévén), megtért, és a keresztségben a Teophilus nevet kapta. Ő lehet a férfi, aki a toronyból kihajolva figyeli Dorottyát *(20. kép)*.

A falképek stílusa, datálása

A falképek keletkezését illetően a legfontosabb kérdés, hogy vajon egyszerre, tervszerűen készültek-e. Az egyes képek festői stílusának összehasonlítását megnehezíti eltérő állapotuk. A roncsolt felületek, a részletek hiánya miatt ugyanis gyakran primitívebbnek, archaikusabbnak tűnnek, mint az épen megmaradtak. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az eltérő formanyelv vagy festői megoldások nem feltétlenül jelentik az egységes képi program hiányát vagy időbeli eltérést, ugyanígy utalhatnak egy különböző tehetségű festőket egyesítő műhelyre is. Jelen keretek között az egyes képek részletes stílusanalíziséről le kell mondanunk, annyit azonban szükséges megállapítani, hogy mindegyik ugyanannak az itáliai trecento festészetben gyökerező, provinciális stílusnak a képviselője,

és valószínűleg egyszerre vagy szűk időtartamon belül készültek, ha apróbb stíluskülönbségek egyértelműen megkülönböztethetők is. A képek színvilága egészen hasonló volt, még a ma legkopottabb Szent László-képé is. Ebből a szempontból fontos, hogy a teljes szentélyt minden bizonnyal egységes koncepció szerint, egyszerre festették ki, a rendszer logikus volta miatt. Mivel a nyomok szerint a hajóban is megismétlődött ugyanaz a lábazati függönyfestés, joggal tételezhetjük fel, hogy ezek egyszerre készültek.

A stíluspárhuzamok közül itt most csak a legközelebbieket emeljük ki. Feketeardóval a Szent László-kép kompozíciós egyezései szoros összefüggést sejtetnek, így valószínű, hogy Bakta is a Rómer Flóris által meghatározott *Észak-keleti csoporthoz*[19] áll közel. Az összehasonlítást azonban megnehezíti, hogy túlrestaurált állapotukban a feketeardóiak alig alkalmasak a stíluskritikai vizsgálatra, a baktai falképek közül pedig éppen a Szent László koronázása a legroncsoltabb. Henszlmann Imre a feketeardói mester munkáit ismerte fel Szőlősvégardón.[20] Az elpusztult templom falképeit csupán Rómer leírása és néhány vázlatrajza alapján ismerjük, de ez alapján is nagyon közelinek gondoljuk Baktalórántházához, a Szent Erzsébet-kép leírása alapján újabb kompozíciós egyezés sejthető.[21]

Minden bizonnyal ehhez a körhöz tartoznak a nagybégányi freskók is.[22] Baktával való szoros kapcsolatukat éppen Szent Erzsébet és a nagybégányi Szent Ilona összehasonlítása bizonyítja. Beállításuk majdnem pontosan megegyezik, a részleteket megfigyelve azonban nem evidens a mesterazonosság. A drapéria kezelése kissé eltér: a redővetés Bégányban szögletes, nem annyira puha, mint Baktán. Ezeknél közelebbi párhuzamokat még nem ismerünk, illetve további kutatások szükségesek felderítésükhöz. Az e kötetben szereplő falképekkel és a nyírségi emlékcsoporttal való kapcsolatok pontos meghatározása előtt meg kell kísérelni a Baktán dolgozó mesterek szétválasztását is.

A datálásra az építéstörténeti, stíluskritikai és ikonográfiai megfigyelések együttes mérlegelésével tehetünk kísérletet, amit a történeti adatok tovább árnyalhatnak. A Szent László-kép különleges ikonográfiája és a program hátterében sejthető Szent Kereszt-kultusz az Anjou-korra utal. Ezt leszűkíti a templom Juan Cabello és Németh Péter által feltételezett, a pápai tizedjegyzékek (1332–1337) készítése után valószínűsíthető építési ideje. Építéstörténeti megfigyelésükből, mely szerint

20. Szent Dorottya és Teophilus

a falképek alatt két vakolatréteg van, következik, hogy a festésre nem kerülhetett sor közvetlenül a templom felépítése után.[23] Így legkorábban Nagy Lajos korára tolódik a freskók keletkezésének lehetséges ideje. Ameddig azonban a részletes ikonográfiai vizsgálat és a stíluspárhuzamok értékelése ezt nem támasztja alá, pusztán a freskók stílusa alapján nem zárhatjuk ki a XIV–XV. század fordulóját sem. Ezért érdemes szem előtt tartani az írott forrásokból ismert tényeket is. A templom kegyurasága a XIV. század elejétől kimutathatóan a Baktai családhoz tartozott, így a falképek megrendelőit is köztük lehet keresni. Juan Cabello és Németh Péter szerint közülük egyedül Baktai Gergelyről lehet tudni, hogy fontosabb tisztségeket is betöltött, és birtokait is gyarapította, ami alapján esetleg feltételezhető róla az udvari mintákat követő falképek megrendelése.[24] Erre, Baktai Gergely pályafutását tekintve, csak 1406–1431 között kerülhetett sor.[25]

Jegyzetek:

[1] Első említésük: MMT X.: 190. (Entz Géza).

[2] Restaurátorok: Sztrakai Judit, Fabó Éva. A restaurálás dokumentációja a tanulmány írásakor még nem készült el.

[3] A restaurálási koncepció a restaurátorok és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) egyetértésével alakult ki. Magam a KÖH részéről 2011-ben kapcsolódtam be a restaurálási munkák felügyeletébe. (A KÖH részéről a hosszan tartó munka felügyeletében részt vett a Bán Beatrix, Bíró László, Nagy Éva, Tarbay Anna Mária restaurátorok mellett Somorjay Sélysette művészettörténész is.)

[4] Töredékei csak az északi hajófal közepén maradtak meg.

[5] A képtípus meghatározása a restaurátoroktól származik. Ezúton mondok köszönetet Sztrakai Juditnak és Fabó Évának, amiért a munka során szerzett információikkal segítették a kutatást.

[6] További részletek hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy narratív Feltámadás-képről, illetve ahhoz kompozicionálisan nagyon hasonló Imago pietatis-ról vagy esetleg Arma Christi-ről van-e szó.

[7] Plasztikus retabulum és falkép hasonló összekapcsolásával még nem találkoztunk, érdemes azonban felidézni a cserényi (Čerín) diadalív déli oldalának Szent László-mellékoltárát, ahol a menza fölött, mintegy predellaként, nagyobb felületen alkalmaztak márványfestést.

[8] A feliratból legfeljebb két-három szót lehetne elolvasni, de mindeddig ez sem sikerült. Akárcsak a többi esetben, itt is a fotótechnikai eljárásoktól remélünk több eredményt.

[9] A ruha- és hajviselet nem számít különlegesnek a hasonló korú emlékek között, mégis érdemes megjegyezni, hogy a Képes Krónika Łokietek Erzsébet királynét ábrázoló miniatúráin láthatókkal egyezik. (*Képes Krónika* 1964. I.: 27. f. 40 v.)

[10] Voragine 1990. 278.

[11] Az ikonográfiai párhuzamok részletes elemzése és a baktai falképpel való összefüggések vizsgálata messzire vezetne, ezért erre jelen keretek között nem vállalkozunk. A témáról bővebben szóltunk a „15 év – a PPKE Művészettörténeti Tanszékének konferenciáján" (Budapest, 2012. május 3–4.), *Baktalórántháza középkori falképei* című előadásunkban, de akkor is csak a téma összetettségét jelezve. A teljes feldolgozással tehát továbbra is adósok vagyunk. Feketeardó kapcsán Szent László koronázásáról ld.: Kerny 2003. 6–9.; Kerny 2010. 519–523.; Kerny Terézia: Falfestészeti adalékok a magyar Anjouk Szűz Mária tiszteletéhez. (Kézirat, megjelenés alatt.) Ezúton mondok köszönetet Kerny Teréziának, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta, és hogy segíti a baktai falképek kutatását.

[12] Jékely–Lángi 2009. 425.

[13] Voragine 1969. 304.

[14] A *Legenda aurea*-ban a nyomra vezető Júdásnak külön története van, amelyben nem szerepel isteni jeladás. Ilyesmi csak Aquileiai Rufinus-nál olvasható, szerinte ugyanis a császárnénak látomásban nyilatkoztatott ki, hol kell keresnie a keresztet. – idézi: *A szentek élete* 1984/1988. II.: 449–450.; Réau III/2.: 633.

[15] Voragine 1969. 303–304.

[16] Römer 1874. 79.

[17] A kiolvasható szavak: *op[us] fecit*. A felirat többi részének megfejtésével még kísérletezünk.

[18] Voragine 1990. 72–73.

[19] Römer 1874. 74–94. Lényegében csak Henszlmann és Römer megfigyeléseire alapozhatott Radocsay Dénes is, Kárpátalja vidékének falfestészetét összefoglalva. Radocsay 1954. 48–50. Az azóta előkerült falképek az emlékcsoport összefüggéseinek teljes áttekintését, stiláris, datálási és ikonográfiai kérdéseiknek újraértékelését és tisztázását sürgetik.

[20] Henszlmann 1865. 203.; Henszlmann 1864. 138., 145., 155. – idézi: Römer 1874. 87.

[21] Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XV. 87–95. (Az itt lemásolt keretmotívumok is nagyon hasonlóak a feketeardóiakhoz, illetve a baktaiakoz.) Römer 1874. 86. Érdemes itt ismét felidézni a nagygalambfalvi Szent Erzsébet-jelenetet, amelynek kompozíciója egészen hasonló, ez azonban itt nem jelent mester- vagy műhelyazonosságot.

[22] Nagybégányban a Feketeardóval és Szőlősvégardóval való mesterazonosságot felvetette: Lángi 2001b. 239-240.

[23] Ld.: *Juan Cabello – Németh Péter* tanulmányát e kötetben.

[24] Uo.

[25] A megrendelés körülményei Feketeardón sem tisztázhatók a források alapján. Az Anjouk családi kultuszainak (Szent Kereszt, [IX.] Szent Lajos király, Szent László) hatása itt még feltűnőbb, mint Baktán, amit magyarázhat, hogy a falu a nyalábvári királyi uradalom része volt, és mint ilyen kapott kiváltságokat 1355-ben. Ezeket azonban csak 1378-ig élvezhette, amikor Drág vajda és testvére kapta meg a falut, majd 1405-től a Perényieké lett. A település fejlődése szempontjából tehát az 1355–1378 közötti időszak jelentette a fénykort. (Szabó 1937. 336–337.) A kivételes ikonográfia alapján is inkább az 1378 előtti időszak, tehát Nagy Lajos kora, tűnik valószínűbbnek. Ez a következtetés a baktai freskók Nagy Lajos kori keletkezését valószínűsíti.

A képek forrása: Mudrák Attila (1, 2, 8–17, 19, 20), Juan Cabello (4, 5, 7), Kollár Tibor (18), Pisch Ildikó (3, 6).

Papp Szilárd

Visk (Вишков), református templom

A Huszttól (Хуст) nagyjából húsz kilométerre délkeletre, a Tisza bal partján fekvő Visk az öt máramarosi koronaváros egyike volt. Első ismert említése 1281-ből való, ekkor erősítette meg IV. László azt a korábbi, de eltűnt oklevelet, melyben apja, V. István (1270–1272) *villam et terram Visk* a Hontpázmány nembeli Marcell ispán két fiának, Mikó és Csépán mesternek adományozta.[1] A máramarosi sóbányászattal kapcsolatban 1300-ban aztán csere útján visszavette az uralkodó Visket és időközben felépült várát, és az addig Ugocsához tartozó birtokot Máramaroshoz csatolta.[2] A település, amely a XIV. században még a legjelentősebb volt a koronavárosok között, de később e rangját a huszti vár megépültével elvesztette, a középkor folyamán jobbára e vár királyi uradalmának részét alkotta. Eredetileg vegyes, német-magyar lakossággal rendelkezett, amely a középkor végére teljesen elmagyarosodott.[3]

Az irodalomban elterjedt vélekedéssel ellentétben az 1281-es oklevélben (ld. fent) nem említik Visk plébániatemplomát.[4] 1326-ban azonban egyházát Boleszló esztergomi érsek, majd György viski plébános kérésére az uralkodó erősítette meg régi jogaiban a többi máramarosi koronavároséval együtt.[5] A megerősítésből annyi világos, hogy Visken már a korábbiakban kellett állnia templomnak. Amikor Károly Róbert Hosszúmezőnek (Cîmpulung la Tisa), Husztnak, Técsőnek (Тячів) és Visknek 1329-ben Nagyszőlős (Виноградів) jogait adományozta, ebben benne foglaltatott a szabad plébánosválasztás, a pap megkapta a település tizedét, továbbá a végrendelkezési jogot is.[6] A pápai tizedjegyzék szerint Gergely viski pap 1333-ban két kassai márkát, két évvel később a település plébánosa 48 garast fizetett, ami a jelentősebb összegek közé tartozott.[7] 1346-ban György, a viski egyház *rector*a Benedek szigeti plébános, máramarosi vikáriussal együtt megesküdött, hogy nem az erdélyi, hanem az egri püspököt ismeri el feljebbvalójának, amivel a két egyházmegye régebb óta folyó területi vitája dőlt el e térségben.[8] 1373-ban egy jogügyletnél a nagyszőlősi plébánossal együtt említik János viski plébánost is.[9] Az egri püspökség presbitere, Pellifex János 1423-ban supplicatiót nyújtott be a pápához, hogy az Asszonypatakai László, viski plébános halála miatt megüresedett tisztséget ő kapja meg.[10] Az egyház ezt követően nem ismert középkori forrásainkban, ami talán párhuzamba állítható a település jelentőségének a csökkenésével.

A mai falu északi felén, kisebb kiemelkedésen álló, kívül támokkal erősített kőfallal teljesen körbevett templom jelentősebb méretű épület.[11] Jobbára középkori állapotában maradt fenn. Falait törtkőből rakták, szerkezeteit, melyek ma jórészt meszelve vannak, faragott kőből készítették.[12] A téglalap alakú, síkfedésű hajóhoz keletről nyújtott, a nyolcszög öt oldalával záródó, dupla falszélességgel keskenyebb szentély épült *(2. kép)*. Az egykor a szentély északi oldalán, a hajó északkeleti és az északi szentélyfal keleti sarka közt állt sekrestyéjére, amely Lehoczky Tivadar 1865-ös rajzán még látható, kívül ma már csak a lábazat megszakadása, illetve feltehetően egykori (donga)boltozata miatt e falszakasz alsó részének a megvastagodása utal.[13] E szakasztól eltekintve a templomon jelenleg egységes, cementes lábazat fut körbe, melynek profilját eredeti kő lábazata alapján igyekeztek kialakítani. Utóbbit Römer és Schulcz 1864-es útjukon lerajzolta: alulról vékony rézsűből, nagyobb méretű félpálcából és függőleges lemeztagból állt *(3. kép)*.[14] A hajó falait fent jelenleg összetett profilú koronázópárkány zárja le, amely formái és arányai miatt ugyan nem valószínű, hogy a középkorból származik, de a lábazati párkányhoz hasonlóan

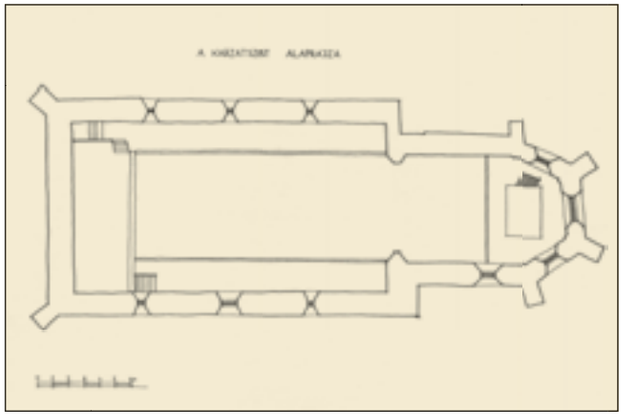

2. A templom alaprajza

≺ 1. Szent Katalin ábrázolása a szentélyben, részlet

3. Schulcz Ferenc részletrajzai a templomról

másolhatja az eredetit.[15] A szentélynek ma nincsen zárópárkánya.

Támpillérek a hajó két nyugati sarkát és a szentélyzáradék sarkait támasztják. Előbbiek átlós elhelyezkedésűek és háromosztatúak. Eredeti lefedésük nincs meg, de homlokoldaluk két-két vízvetője valószínűleg a középkori kőelemekből átalakított, redukált formákat mutat. Schulcz és Rómer rajza szerint a vízvetők alulról pálcataggal, félhomorlattal és vékony rézsűvel kialakított profilból álltak, s a támok teteje mindkettejük rajzán oromzatos lezárással végződik.[16] A szentély pillérei, eltekintve az északitól, amely az egykori sekrestye falából lett kialakítva, kétosztatúak, vízvetőjük egyszerű ék alakban ugrik ki a homlokoldalukból, felső lezárásuknak nincs párkánya.

A hajó nyugati homlokzatát egyedül a templom főkapuja bontja meg *(4–5. kép)*. A tengelybe állított bejárat csúcsíves záradékú, jelenleg fehérre meszelt kőkeretét igen gazdagon tagolták.[17] A bélletprofil kétlépcsős alapformába illeszkedik be, és befelé a következő tagozatsorból áll: vékony rézsű, aszimmetrikus cseppforma, homorlat, nagyobb méretű körtetag, homorlat, félpálcatag, vékony rézsű, lemeztag – majd ugyanez a profil látható a második lépcsőben is. A szárkövek lábazatkialakítása „fejtetőre" állítva ismétlődik a fejezetsávban, és végigfutó nyakgyűrű választja el őket a törzsrésztől.[18] A profilt uraló két körtetagnak különváló fejezete és lábazata van, melyek jelenleg gúlaszerű tömböt mutatnak, de még kivehető, hogy eredetileg nyújtott arányú kockaoszlopfők voltak – a lábazatok esetében természetesen lefelé fordít-

4. A hajó nyugati és északi kapuja

va. A fejezetek sarkain a körtetagok orrlemeze elvékonyodva felfut, amely megoldás még a lábazatoknál is gyanítható. A fejezetsáv fölött a szárkövek profilja folytatódik. A kapu két oldalát keretező, hasonló lábazattal és fejezettel ellátott egy-egy faloszlop, melyek a fából készült előtetőt tartják, s amelyekhez hasonlók e tető külső sarkait is alátámasztják, elnagyolt formáik és összefüggéseik alapján bizonyosan modern kori kiegészítések.[19] Jelenleg nem utal semmi sem arra, hogy a kapunak a középkorban lett volna valamilyen külső keretezése.

A hajó északi falának közepén egy jóval kisebb méretű, de profilját tekintve majdnem teljesen a nyugati bejáratot ismétlő kapu látható *(4. kép)*. Csúcsíve viszonylag lapos, derékszögű sarokba szerkesztett keretprofilját befelé vékony rézsű, sarkantyútag, homorlat, nagyobb méretű körtetag, homorlat, félpálcatag és vékony rézsű tagolja. Fejezetsávja nincs és lábazata is máshogyan van kialakítva: a derékszögű lábazati tömb felső lezárásaként a sarkantyútag alul befordul, és íves szarvtagként a középen lévő körtetagig nyúlik.[20] Az északi homlokzatot három azonosan kialakított és egyazon magasságban lévő, szabályosan elrendezett – a középső majdnem a kapu tengelyében látható –, vékony, rézsűs bélletű ablak is megbontja *(6. kép)*. Nyílásuk és bélletük ma változóan félköríves, illetve lapos csúcsíves záradékot mutat – utóbbi lehetett mindnek az eredeti formája –, szárköveik alsó, rövid szakasza csekély mértékben beljebb van ugratva a nyílás felé.

A hajó déli homlokzatán az északiéval egyező helyeken szintén három ablak látható, melyek közül a két szélső mindenben azonos az északiakkal *(7. kép)*. A középső, amely vélhetően egy ugyanilyen nyílás kiszélesítésével készült, szegmensíves lezárású, újkori ablak.[21] A két keletebbre eső ablak között csúcsíves, jelenleg keret nélküli kapuja van a déli oldalnak.

A szentély három záradékfalát és déli falának keleti felét egy-egy középkori eredetű ablak töri át. A záradékszakaszokon lévő ablakoknak a kialakítása és későbbi átalakításuk is azonos jegyeket mutat. Könyöklőjük egyazon magasságban húzódik, bélletprofiljuk rézsűbe metszett, nagyobb félhomorlat – a belsőben egyszerű rézsű –, s a két külsőnek a szélessége is azonos, míg a középső ezeknél szélesebb.[22] Utóbb, az újkorban záradékrészüket elfalazták, egykori vállvonaluk alatt szegmensívvel zárva le őket, s nyílásuk alsó részét is befalazták beszűkítésük érdekében. A déli fal rézsűs bélletű, kétosztatú, csúcsíves ablaka eredeti formájában maradt fenn. Nyílásait orrtagokkal bővített csúcsívek zárják, felettük körbe komponált kettős halhólyag látható *(8. kép)*.

Miután a templomot kőfal és azon belül gazdag növényzet veszi jelenleg körbe, jelentősebb mérete a belsejébe lépve mutatkozik meg igazán. Ami a hajó falainál feltűnő, hogy a nyugatitól eltekintve alsó felük némileg vastagabban van falazva. A vízszintes váltás a diadalívpillérek két oldalán, nagyjából vállvonaluk magasságában húzódik, majd átfordulva a hosszfalakra lépcsőzetesen lefelé ugrik valamelyest, és nem sokkal az ablakkönyöklők felett folytatódik a nyugati falig.[23] E szabályos váltás leginkább arra utal, hogy a hajó építése közben, vagy annak megszakadása után módosítottak falainak a vastagságán.[24] A hajó amúgy a középkorban sem igen lehetett boltozva – ma 1789-ből származó síkmennyezet fedi [25] –, a 11 méteres fesztáv a település egykori jelentősége ellenére is túl

5. A hajó nyugati kapujának részlete

nagy ehhez, ráadásul ebben az esetben nem csak a nyugati sarkokon lett volna szükség támpillérekre. A hajóban a középkori eredetre nyílásain kívül északi és déli bejáratától keletre, illetve nyugati kapujától délre egy-egy falba beépített, csúcsíves záradékú szenteltvíztartó-fülke utal. Egykor kiálló medencéjük letörött, felső részüket pedig a falsíkig lefaragták. Hasonló méretű, szamárhátíves záradékú, egy kőtömbből faragott fülke a déli fal keleti sarka előtt is található, amit a déli diadalívpillér előtt egykor álló oltárral összefüggésben helyezhettek a falba.

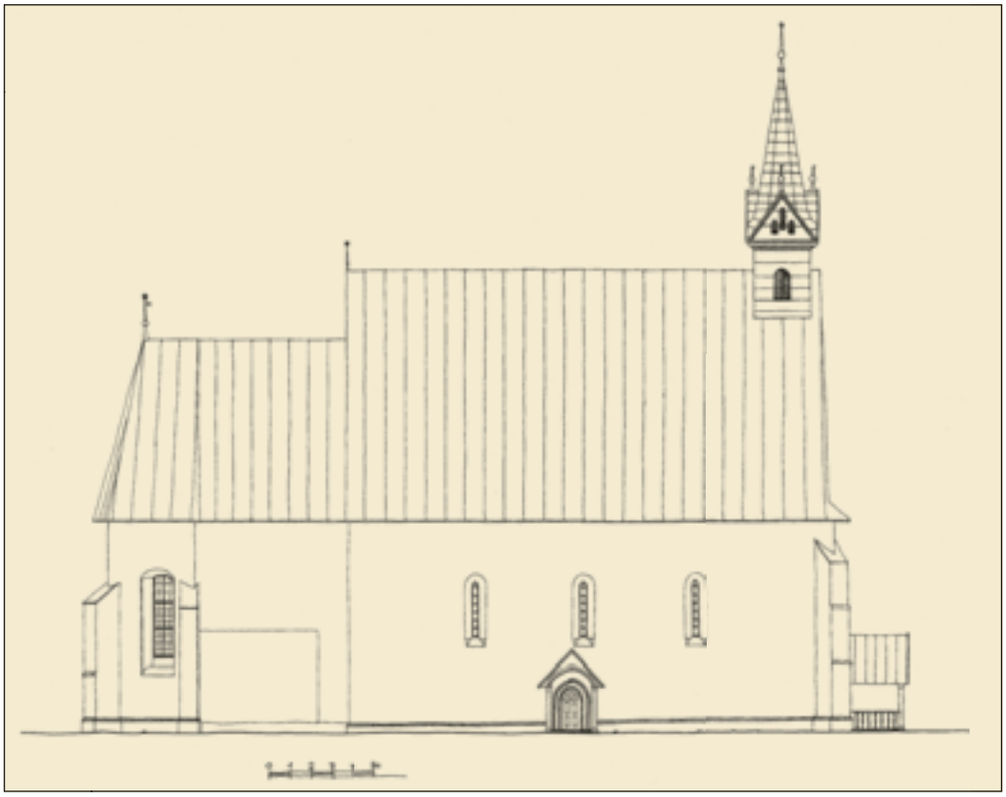

6. A templom északi homlokzatának felmérési rajza

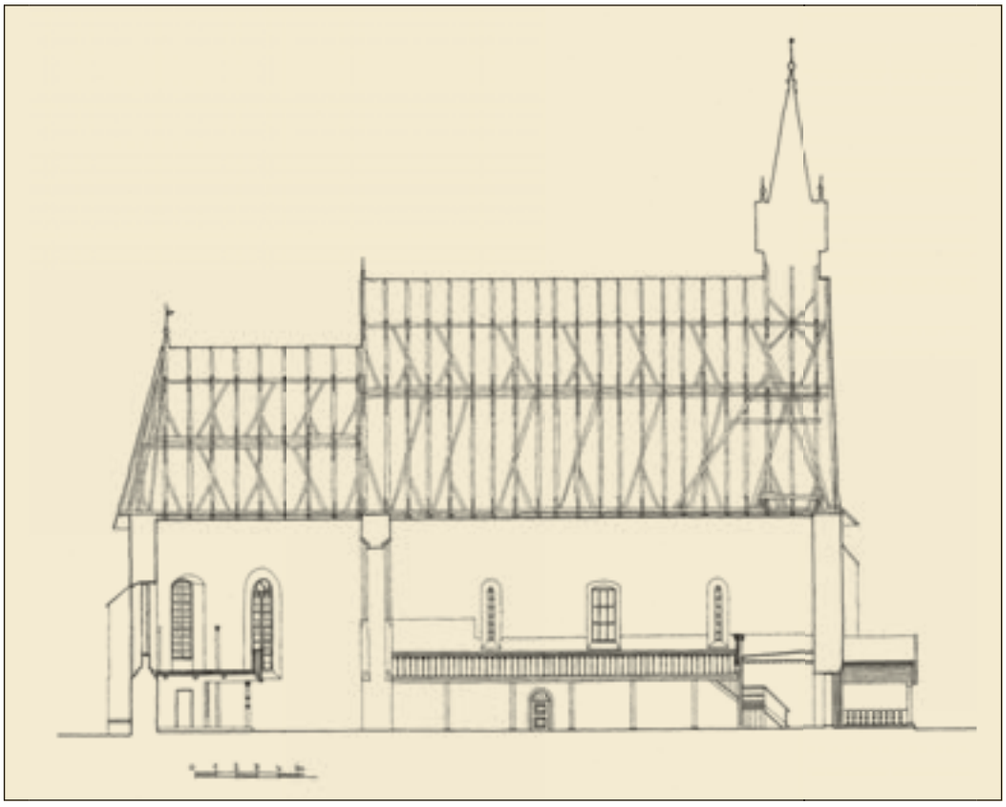

7. A templom hosszmetszete

A csúcsívvel záródó diadalív pillérei a négyzetes lábazat felett, nagyjából két méteres magasságban domború oldalú (?), gúlás átmenettel félnyolcszögűvé válnak. A vállvonalnál a hajó falainak elvékonyodásával összefüggésben a profil vált: keleti oldalán pálcatagból álló párkány felett rézsűbe metszett homorlat, a hajó felé pedig átmenet nélkül ugyancsak rézsűk által keretelt, de kettős homorlat látható.

A ma sík lefedésű, kétszakaszos szentély északi falának keleti felén látható a lapos csúcsívű, elfalazott sekrestyeajtó. Profilja egyetlen vaskos hengertagból áll, amely a derékszögű lábazati tömb oldalainak félköríves záródása felett indul.[26] A szentélyzáradék négy sarkában egy-egy hengeres faloszlop áll, s miután lábazatuk ma a padló alá esik, a szentély és a hajó járószintje eredetileg mélyebben húzódott. A két nyugatabbi oszlop kör alaprajzú, és kettős pálcatagból kialakított fejlemezű oszlopfő zárja őket, felületüket teljesen kitöltő növényi dísszel *(9–10. kép)*. Felső részükön szabályosan összetekeredő, vízszintesen futó kettős inda látszik, melyről az egyik közepén hármas makkfüzér, kétoldalt két-két tölgylevél lóg le, a másikon pedig felváltva szőlőfürtök és -levelek csüngnek. A két keletebbre eső faloszlop valamelyest feljebb nyúlik, s tetejükön nincsen fejezet, hanem egyszerűen el vannak vágva. Felső részük két oldalán mintha visszametszéssel indított falívek orrtagjainak rövid, függőleges szakasza lenne kivehető, s egy-egy felnyúló (borda)tagozatot e szinten a törzsük közepén is sejteni lehet. A szentély falait a külsejével kapcsolatban már leírt ablakok bontják meg, az északkeleti nyílásfelfalazásának a tetején talán gótikus faragvány (vakmérmű szakasza?) látható másodlagosan befalazva *(3. kép)*.[27]

1880 előtt a templomban kripták után kutatva feltehetőleg az egykori főoltár alapozását találták meg, és több középkori kőfaragvány (fiálécsúcs, töredék kőfaragójegygyel?) is előkerült, melyek hollétéről ma nincs tudomásunk.[28]

A jelenlegi épület keletkezési idejét formái alapján néhány évtizedes pontossággal meg lehet határozni. Noha egy ásatás és falkutatás hozhat még meglepetéseket, a mai templom jó része – a hajó a kapuival és az ablakaival, illetve a szentély a faloszlopaival és a sekrestyeajtóval – egyetlen periódusból származónak tűnik. A fenti szerkezeteknek alapvető jellemzője, hogy formáik egy része erősen kötődik a román kor építészetéhez. A nyugati kapu nyújtott kockaoszlopfői XII-XIII. századi előzményeket idéznek, s főleg esztergomi darabokkal lehet párhuzamba állítani őket, de az alapformájában bélletlépcsős kapuszerkezet is a román kor felé mutat.[29] Ugyancsak a román kori, XIII. századi építészetből származik az északi kapukeret profiljának sarkantyútagja, illetve ennek íves befordulása alul a nyílás felé.[30] A hajó vékony, résszerű, rézsűs

8. Mérműves ablak részlete a szentélyen

bélletű ablakai az Árpád-kori emlékek jellegzetes eleme, s szintén ezt az időszakot juttatja eszünkbe a sekrestyeajtó vaskos, hengertagos profilja.[31] A csúcsív következetes alkalmazása e szerkezeteknél, főleg a nyugati kapu keretének a profilképzése, a diadalívpillérek lábazatán a gúlás átmenet vagy a szentély bordás boltozatos lefedésére utaló jelek azonban már egyértelműen a gótikus építészet megoldásai. Noha valószínűleg a sarkantyútag, illetve a csúcsívtag valamiféle keveredéséből keletkezhetett, alapvetően XIV. századi, „gótikus" forma az aszimmetrikus cseppalak is.[32] A román és gótikus elemek együttes használatát a környék építészetében újabban az 1300 körüli néhány évtizedre helyezik.[33]

A viski megoldások közül két speciálisabbnak érdemes a környékbeli párhuzamaira is utalni. A kirajzolódó emlékkör miatt ez még akkor is célszerű, ha írott források hiányában az analógiák datálásához szintén csak stíluskritikai eszközök állnak a rendelkezésünkre. Az északi kapu sarkantyútagjának alsó, beforduló végződése (szarvtag) megjelenik a huszti, a técsői és a palágykomoróci (Паладь Комарівці) református templom déli kapujánál.[34] Szintén a técsői templomban látható az a konzol, melynek felületén a viski, tölgyleveles oszlopfejezet díszítménye gyakorlatilag szó szerint ismétlődik.[35] Az emlékkörön belül a méreteivel is kiemelkedő Visken a legmodernebb formákkal találkozunk. Nehéz azonban eldönteni, hogy ez pontosan mit is jelent: a perióduson belül inkább később számolhatunk a keletkezésével, vagy a település és temploma

9. Oszlopfejezet a szentélyben

jelentőségéből következően itt is feltűnhettek már a korábbi évtizedekben azok a formák, melyek az ország központi részein régebb óta ismertek voltak.

E bizonytalanságokat tetézi, hogy a szentélyben megjelennek olyan megoldások is, amelyek első pillantásra akár a gótika fentieknél későbbi időszakára is utalhatnak: a poligonális alaprajz az erős támpillérekkel, a jelentős méretű ablakok, vagy bélletüknek és a diadalívnek a rézsűbe metszett homorlatos profilja. Noha a helyi emlékeken e megoldások nem jelennek meg a szóban forgó, 1300 körüli időszakban, a királyság központjaiban és jelentős városaiban, Budán, Gyulafehérváron (Alba Iulia), Pozsonyban (Bratislava) vagy Lőcsén (Levoča) a XIII. század második felében vagy a következő század elején már jól ismertek voltak.[36] Técsői típusú fejezeteivel alátámasztva könnyen elképzelhető tehát, hogy a viski templom szentélye együtt épült a hajóval, még akkor is, ha az ablakok tekintetében a különbség jelentősnek tűnik. Ez ugyanis feloldható a két tér eltérő (fontosságú) funkciójával, de akár egy nyugatról keletre történt építésmenettel is.[37] Még az is könnyen megeshet, hogy e dilemmák hátteréhez az a hajóban megfigyelhető jelenség szolgáltatja a kulcsot, amely a falak elvékonyodásában mutatkozik meg, s amely leginkább valamiféle építési váltásról tanúskodik. Ha ezzel számolunk, elsőnek a hajó falait húzhatták fel félmagasságig, kapuival és ablakainak alsó részével együtt, majd az építkezést folytatva ablakait már nem tervezték újra, viszont a szentélyt, melyben a falvékonyítás nem jelenik meg, túlnyomóan már modernebb formákkal készítették el.[38] E fenti kérdések egy részére egyértelmű választ kaphatnánk, ha az épületen, mondjuk legközelebbi felújítása alkalmával, kutatások is történhetnének.

Visk történelmi és tulajdonosi hátterét is figyelembe véve érdemes azért megfogalmazni felvetéseket a templom pontosabb keletkezését illetően. Noha apjuk ispánként (*comes*) tűnik fel a forrásokban, Csépán hivatalviseléséről nem tudunk, Mikó pedig „csak" szolgabíróként jelenik meg.[39] Nem tűnik tehát úgy, hogy a Visket több mint két évtizedig birtokló fiúk kiemelkedő életpályát futottak volna be. S bár valószínűsíthető, hogy birtokukon építtettek templomot – ahogyan várat is –, az kevésbé lehetett azonos a mai épülettel. A jelenlegi viski templom méretei, melyek a legnagyobbak voltak az 1329-ben kiváltságokat kapó koronavárosok ismert egyházai között, jelentősebb megbízóra utalnak. E megbízó személyében inkább gyanítható a Visket 1300-ban visszacserélő uralkodó, illetve az 1329-ben jelentősebb jogokat kapó város. Talán nem lehet véletlen, hogy a viski templom jellegzetes megoldásainak egy része éppen az ekkor „szövetségbe lépett" koronavárosok egyházain található meg a környéken.

Visk mai plébániatemplomának felépültét tehát inkább az 1300 utáni időre tehetjük, de hogy mennyivel, az nehezebben megválaszolható. Köthetnénk az eseményt az egyház régebbi jogainak 1326-os megerősítése, illetve az 1329-es városi kiváltságok elé vagy utánra – a szokott módon. Ez azonban egyfajta automatizmus lenne, amely a tyúk és a tojás problémáját veti fel. Konkrétabb források

10. Oszlopfejezet a szentélyben

nélkül nehéz ugyanis annak az eldöntése, hogy egy adományozás kieszközlése a már felmutatott eredményekben rejlett, vagy éppen ezek hiánya indukálta a támogatást. A két közeli esemény mindenesetre a település fejlődésének mindenképpen kiemelt, azt hosszabb távra meghatározó állomása volt, melyek összefüggésében, azaz időben valahol a környékükön, jogos lehet egy reprezentatív középület emelésére gondolni. Hogy ez a fenti dátumok után is könnyen elképzelhető, sőt, inkább ezzel számolhatunk, azzal kapcsolatban Csengerre érdemes utalni. Az egy léptékkel kisebb, alaprajzilag nagyon hasonló, s részben azonos formákat is mutató, de jóval kevesebb gótikus részlettel megépített szatmári templomot viszonylag biztosan lehet a XIV. század második negyedére keltezni.[40]

Jegyzetek:

[1] MOL, DL 38130, 38131; Fejér V/3.: 87–89.

[2] Mihályi 1900. 3–4.: No 2.

[3] A település középkori történetére a korábbi irodalommal ld.: Bélay 1943. 23–55.; Czébely 2002. 21–39.; Józan 2004. A birtokviszonyokra ld. még: Csánki I.: 445.; Maksay 1990. I.: 463., 467., 478.

[4] Ld. pl.: Peleskey 1925. 19.; Czébely 2002. 21–22.

[5] AOkl. X.: 137.: No 195., 140–141.: No 202.

[6] MOL, DL 22477; Mihályi 1900. 8–11.: No 4.; Györffy 1998. 125–126.

[7] Mon. Vat. I/1.: 327., 355., 371.

[8] Mihályi 1889. 59.; Mihályi 1900. 23–25.: No 12.; Györffy 1998. 128–129.

[9] Mihályi 1900. 69–70.: No 38.

[10] ZsO X.: 199. No 429., 222.: No 501.

[11] Hajója belül 21×11 méteres, szentélye nagyjából 10×7 méteres, ld.: Wagner 1880. 298.; Deschmann 1990. 174. és 264. kép.

[12] A törtkő falazatot 2012-ben a belsőben lehetett látni, ahol a falak vizesedése miatt a vakolat körülbelül másfél méteres magasságig mindenhol le volt verve.

[13] Lehoczky Tivadar rajzát ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 8220.

[14] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 105.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13188.

[15] Profilja alulról pálcaszerű tagozat, félhomorlat, félhenger, félhomorlat, lemeztag, félhomorlat. Koronázópárkány sem Rómernél, sem Schulcznál nem jelenik meg, Myskovszky Viktor 1866-ban közölt rajzán pedig a párkány helyén a tetőszerkezet kilógó gerendavégei láthatók, ld.: Myskovszky 1866. 100–101.

[16] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 104–105. (*nyugati oldalon álló pillérek giebelesek esvetőkkel*); Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13188, 13189 – vö. még: Myskovszky 1866. 101.

[17] Felmérését a templom egyéb részleteivel ld.: Czébely 2002. 36.

[18] A lábazatok tetején a töredékes „nyakgyűrű" profilja ma szögletes.

[19] A kapu előteteje a hajó északi és déli kapuja előtt látható, azonos tetőkkel együtt – ha Lehoczky rajzának hinni lehet – 1865 és 1880 között készült a bejárathoz (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 8220; Wagner 1880. 301). Archív fotók azonban még a maitól eltérő, faloszlopok nélküli konstrukciót mutatnak a nyugati és az északi kapu előtt (Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 66934, 66936), azaz a mai szerkezetek ezeket váltották, s így valószínűleg XX., sőt, gipsz báboskorlátaik esetében akár XXI. századiak.

[20] A vastag meszelés miatt ma ez alig látható, de a profil túloldalán valószínűleg a félpálcatag is befordul a körtetaghoz. Az elülső oldal szarvtagjai egy archív fotón még sokkal jobban kivehetők: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 66936.

[21] Kialakítására 1912-ben került sor, ld.: Peleskey 1925. 22.

[22] A szélsők eredetileg kétosztatúak, a középső háromosztatú lehetett.

[23] Ez a falelvékonyodás jelenik meg az ablakok szárköveinek alsó részén kívül is, ld. fent.

[24] Teljesen azt sem lehet kizárni, hogy az épületnek egy későbbi, nagyobb méretű károsodását követően rakták újra, de vékonyabbra a falakat. Ez ellen azonban az szól, hogy a hajóablakok és a diadalív felső része is teljesen középkori formákat mutat, amit persze lehet reprodukálni. A templom például az 1717-es tatárpusztítás során égett le, ld.: Peleskey 1925. 21.

[25] Erre és a templom újkori berendezésére ld.: Deschmann 1990. 174–177.

[26] E megoldás már csak a keleti szárkövön vehető ki.

[27] Schulcz minden bizonnyal ez alapján a faragvány alapján egyik rajzának jobb alsó sarkában vakárkádos sávot rajzolt le egy ablaknyílás alján (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13188). A ma láthatók alapján e rekonstrukció azonban nem képzelhető el.

[28] Wagner 1880. 301–302.

[29] A viskiekhez hasonló, nyújtott arányú és részben sarkaikon külön élekkel ellátott esztergomi kockafejezetekre ld.: Marosi 1984. 31–32., 198.: No 39. és 92., 98. kép. Lábazatként használt példáikat a XIII. század közepéről ld. a visegrádi Salamon-toronyban, Bozóki 2012. 17. és 40. kép.

[30] E megoldást ld. pl. a veszprémi székesegyházból, vagy környékéről származó nyíláskeret-köveken az 1220–1240 közötti időszakból: Tóth S. 1967. 163–182.; Tóth S. 1994. 331–333.

[31] Utóbbi lábazati megoldása valószínűleg már a XIV. század elejéről a szatmári Paposon tűnik fel, ld.: Szakács 2011a. 20.

[32] Nagybányával kapcsolatban néhány erdélyi példájára ld.: Kollár 2011. 197. (Papp Szilárd).

[33] Szakács 2011a. 9–25.

[34] Ld. e templomok leírását Lángi Józseftől és Szakács Béla Zsolttól e kötet lapjain.

[35] A konzol és az oszlopfők díszítménye mind formavilágukat, mind minőségüket tekintve oly mértékben megegyeznek, hogy készítésükkel kapcsolatban az azonos mintán, esetleg az egymásról való másoláson túl az azonos kéz lehetősége is felmerül.

[36] Ld. a budai Nagyboldogasszony-templomot (Csemegi 1955. főleg 54–90.); a gyulafehérvári székesegyház főszentélyét (Havasi 2012. 86–129.); a pozsonyi ferences templomot (*Gotika* 2003. 622–624. [Bibiana Pomfyová]); vagy a lőcsei Szent Jakab-templom szentélyét (uo. 627–628. [Bibiana Pomfyová]).

[37] A szentély ablakait természetesen a későbbiekben is beépíthették korábbról származó körítőfalaiba.

[38] Egyetlen szerkezet van a szentélyben, amely a tárgyalt korszaknál biztosan későbbi. A déli falnak a többitől méretében és elhelyezésében is eltérő ablaka halhólyagos mérműve alapján biztosan a XV. vagy a XVI. század elején készült. Kialakítását talán az motiválhatta, hogy egy a főoltárnál felállított, jelentősebb méretű oltárfelépítmény miatt a tér bevilágítása csökkent, amin az oldalfalon nyitott ablakkal próbáltak meg javítani.

[39] C. Tóth 2006c. 21.

[40] Ld. legutóbb a korábbi irodalommal: Kollár 2011. 272–278. (Papp Szilárd).

Lángi József

Előzetes beszámoló a viski (Вишков) református templom falképeinek szondázó restaurátori kutatásáról

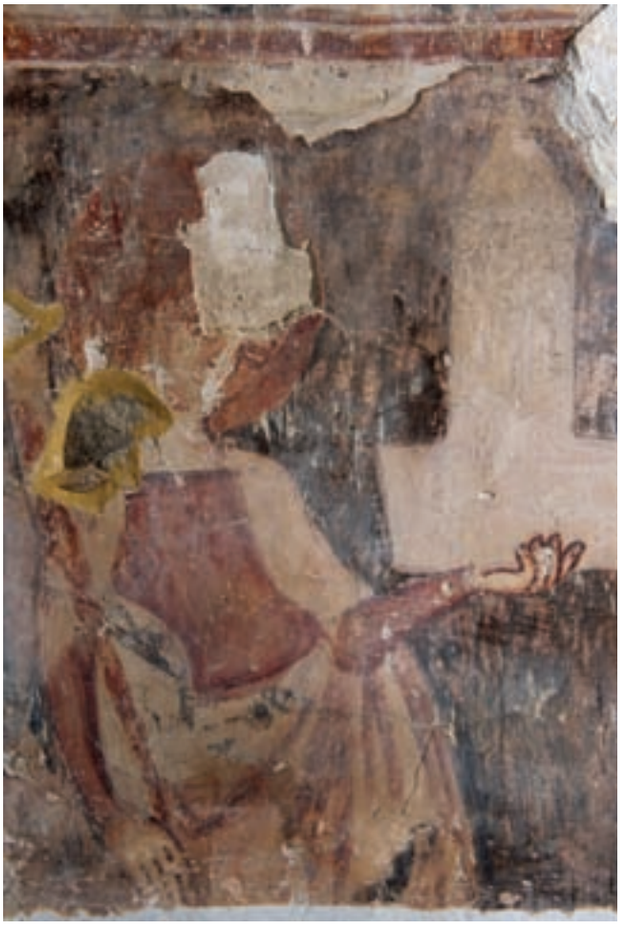

11. Szent Borbála a szentély délkeleti falán

Az impozáns méretű templom falképeit a szakirodalom szűkszavúan több alkalommal is említette, de konkrét ismeretekkel eddig nem rendelkeztünk róluk.[1] „*Mint hallom, a meszelés alatt falfestmények lappanganak; nagyon örülnénk, ha erről biztosabb tudósítással bírhatnánk.*" írta Rómer 1874-ben.[2] A hajó 1867-ben lemeszelt falképeiről szóló információk feltehetően téves értelmezése miatt szerepelt az irodalomban XV. századi datálás.[3]

Géressy László lelkipásztor feljegyzéseiből – aki a XIX. század közepén több mint 35 évig szolgált Visken – pontos képet kaphatunk az északi fal XVIII. század végén készült ábrázolásáról.[4] Géressy leírása alapján pontosan rekonstruálható az ábrázolás eredete is: *A Nagy Templom északi fal oldalán a legények Karja fölött paizs alakú nagy körben látható: Az Ádám esetét ábrázoló paradicsomi élőfa 17 félpiros nagy almákkal; s a fa derekára tekergőzött csábító s szájába egy szép leveles almát tartó óriási piros verhenyeges Kígyóval. A fa dereka körül négy madár szállong. A fa gyökerénél balra egy Szarvas zöld mezőbe futva – jobbra: egy Sárga oroszlány vértajtékot hányó Sárkánt tapodva. A paizs alsó szögletében egy-egy kis pálmafa – felette két madár. Az egész festési ábrázolat alá a „LILIOMOK VÖLGYE nevű" s Inczédi Josef által Gerhard János munkájából fordított illy czimű szép könyvéből – „Liliomok völgye, melybe a földi gyönyörűségekhez szokott ember talál ugyan sértegető tövisekre, de azonnal akad sebeit gyógyító hasznos füvekre. Ellenben a világi kedvetlenségek között elfáradott elme szedhet kellemetes virágokat s drága illatokkal lelkit meg élesztő Liliomokat. Szeben 1745." Két sorba ez van írva: Kárhozatra méltó Voltomat Siratom – Jézus Sebeivel de magam biztatom, „Mert a gyilkos Sátán(t) értem megrontotta–Juda oroszlánya Sárkánt megtapodta" [...] A paradicsomi nagy fa fölibe ez van írva: BOLDOG KESERŰSÉG. A fa két szélén két nagy pelikán madár. A fa leveles gajjai alatt távolról röpködő apró madarak szállonganak.* Johann Gerhard (1582–1637) *Meditationes sacrae*…című, 1606-ban megjelent nagyhatású, sok nyelvre lefordított művét első ízben Zólyomi Perinna Boldizsár még a XVII. században, majd Inczédy József 1745-ben ültette át magyar nyelvre. Inczédy műve a XIX. század első évtizedéig hét kiadást ért meg, és egyik rézmetszetekkel illusztrált változata szolgált előképül a viski falképhez.[5] Ilyetén való felhasználásának ezt az egyetlen példáját ismerjük, illetve csupán feltételezhető, hogy a lónyai református templom hajójának nyugati falán is az egyik metszet alapján készült ábrázolás maradt fenn.[6] Erdélyben azonban más készítéstechnikájú képzőművészeti alkotáson megjelennek ezek a gyakran szöveggel kísért metszetadaptációk.[7] A viski ábrázolás egyediségét készítéstechnikája mellett az adja, hogy előképei közül többet is összevont formában jelenített meg.

Kutatásunk során e réteget csak töredékesen találtuk meg a hajóban, viszont a szentély ablakai körül mindenütt felszínre került. Itt hasonló rokokó mustrák tűnnek elő, mint amelyek a mennyezeten is láthatók. E kifestés egy időben készül az egyedülálló famennyezettel, azzal szerves egységet alkotott. A Géressy-féle leírás alapján pontosan ismerjük az egyes falakon készült falfestéseket és feliratokat. Ezek további vizsgálatát, feltárását egy következő templomfestést megelőzően célszerű elvégezni.

A középkori kifestés vizsgálatára első szondáinkat a templom szentélyében 2001 novemberében nyitottuk. A most elvégzett, kiterjedtebb vizsgálatok során kiváló színvonalú, nagy felületen feltárható kifestést azonosítottunk.

Elsősorban a szentélyzáradék északi falát és három nagy ablakának környezetét vizsgáltuk. Az ablakok rétegköveire ugyan ráfut a freskót hordozó vakolatréteg, de a bélletben ezt még sehol sem tudtuk megfogni. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy a falakat 1–1,5 cm vastagságban borító vakolat itt néhány milliméteres vastagságúra csökken. Talán ennek következménye, hogy a XVIII. századi utolsó tatárjárást követően évtizedekig fedetlenül álló templomban leginkább ezeken a felületeken indult pusztulásnak a középkori vakolat.[8] A sarkokban álló és védettebb faloszlopok felületén több rétegben maradt fenn kifestés. Mivel a XVIII. század végén készült, rokokó mustrákkal díszített színezés mindenütt jó megtartású, az alatta lévőket csak érzékelni tudtuk – értelmezésük csak a teljes feltárás után lehetséges.[9] Az ablakkávák és a sarkokban álló háromnegyed oszlopok közti falszakaszokon mindenütt háromnegyed életnagyságú női szentek ábrázolásait tártuk fel. E figurák méretéből következtetve a nagy ablakok mellett egymás felett legalább három szinten festhettek figurális ábrázolást. A karzat az alsó alakokat derékmagasságban vágja el. Alattuk már valószínűleg csak ornamentális festés, esetleg drapéria imitáció készülhetett. Az egymás felett elhelyezkedő nőalakokat széles, törtvonalú szalagos (fogrovatos) keret választja el egymástól. A kecses, S alakban hajló női szentek minden esetben az ablak felé tekintenek. Míg a balra néző figurák jobb kezükben a vértanúk pálmáját, baljukban pedig attribútumukat tartják, addig a jobbra nézők jobbjában látható az attribútum, baljában pedig a pálmaág. Egyelőre a vértanúság eszközeinek károsodása, részleges pusztulása miatt ma még csak két szent azonosítható. A délkeleti ablak bal oldalán, az alsó regiszterben minden bizonnyal Szent Borbálát ábrázolták, aki egy erőteljesen stilizált tornyot tart *(11. kép)*. Ugyanezen ablak jobb oldalának felső regiszterében feltehetően Alexandriai Szent Katalin alakja ismerhető fel, aki könyvet emel maga elé. Előtte kisméretű stilizált fa ismerhető fel *(1, 12. kép)*. E női szentek típusfigurák, egyediség megjelenítésére nem törekedett a mester. A képmezők színvilága redukált, mindössze három szín, illetve azok néhány árnyalatát alkalmazta a festő. Háttérként nem kéket, hanem feketét használt,

12. Szent Katalin ábrázolása a szentélyben

13. Női szent a szentély északkeleti falán

14. Női szent a szentély délkeleti falán

és ugyanez a szín egyes figuráknál a ruha, másoknál a köpeny színeként jelenik meg. Váltakozva színezték az egész kart fedő szűk, testre simuló ujjú, egyenes mellkivágású ruhákat vörössel, feketével vagy fehérrel. A ruhák színétől markánsan, kontrasztosan eltér a vállról kétoldalt leomló, földig érő köpeny, melynek egyik szárát minden képen maguk előtt derékmagasságban áthúzták. A dicsfényeket vörössel tört okkerrel festették. Az arcoknál és a kezeknél vastag ecsettel, dinamikus festésmóddal tették fel a sötét kontúrvonalakat. Mindennek ellenére az elegáns formák, a melléjük tett árnyékok miatt, plaszticitást nyertek. Ugyanez mondható el a drapériakezelés esetében is, ahol jól megválasztott színnel, csupán néhány rusztikus ecsetvonással mozgatták meg a felületet. A monotonnak tűnő ábrázolások az élénk színezésű keretezés segítségével válnak mozgalmassá. A képmezőt vízszintesen a már említett széles, törtvonalú szalag osztja meg, melyet egy-egy vörös sáv és egy fehér vonal kísér. Függőlegesen egy széles bíborvörös, egy keskenyebb vörös sáv és egy fehér vonal teszi plasztikussá a keretet. Így ezek az élénk színezésű keretek markánsan kiemelik a sötét hátterű alakokat *(13–14. kép)*.

Feltételezhetően az északi fal teljes felületét falképek díszítették, amely átfordult a diadalívre, mivel a szószék feljáratánál 2001-ben nyitott kisméretű szondánkban okkersárga és vörös festést találtunk. Annyi bizonyos, hogy egymás felett több képszalag futott. Közülük csak a középsőt vizsgálhattuk, ahol az egymást követő képmezőkön minden bizonnyal a Passió jeleneteit ábrázolták. Vízszintesen a női szenteknél már bemutatott széles, törtvonalú szalagos keretek osztották meg a képmezőt. A vizsgált felületen két jelenet azonosítható be. A falfelület közepén nyitott kisebb szondában az Utolsó vacsora egy részletét véljük felismerni *(15. kép)*. Széles, nagy ecsettel dinamikusan feltett abroszon egy tál és egy kerek forma – talán kenyér – ismerhető fel. Az asztal túlsó oldalán két figura keze, míg a felénk közelebb eső oldalon egy mindkét kezével hevesen gesztikuláló, dicsfényes ifjú látható. A szakáll nélkül ábrázolt ifjúban János apostolt véljük felismerni. Másik, nagyobb méretű szondánkat a karzat mellett nyitottuk, ahol egy sokalakos kompozícióban Júdás csókját ábrázoló kép került felszínre. Itt az alsó regiszter képét is vizsgáltuk, ahol egy kisméretű angyal alakja bukkant elő *(16. kép)*. A felső képen a középpontban áll a kissé előre hajoló, mindkét kezét előre nyújtó Krisztus alakja *(17. kép)*. Vörös köpenyt és hosszú, kék színű ruhát visel, rövid szakálla két ágra bomlik. Tőle jobbra áll a mindkét karjával őt átölelő hosszú szakállú Júdás. Az áruló mögött két csúcsos sisak tűnik fel. Jobbra egy láncvértet viselő katona ragadja meg Krisztus haját és karját. Egy másik kivont kardot tart. Háttérben egy szembenéző sisakos katona arca látható. A Krisztust elfogó katonák vérteze-

15. Az Utolsó vacsora jelenet részlete

16. Angyal alakja

te nem fedi a teljes testet. Kezükön rákozott páncélkesztyűt viselnek, karjukat pedig csak könyökig védi a láncvért, alóla a testhez simuló vörös ing tűnik elő. Felsőtestükön a vállat is fedő vörös fegyverkabátot viselnek, amely alól előtűnik a combközépig érő láncing. Lábukat is láncvért védi, de némelyik figurának rákozott lemezpáncél látható a lábfején. Ezek lábszárán is több elemből álló lábszárvédő figyelhető meg. A rövid, egyenes vércsatornás kardnak egyszerű keresztvasa, hosszú markolata és kereszttel díszített gombja van. A szembenézetben ábrázolt katona sisakja csúcsos, a homloknál széles pánt erősíti. Néhány szín felvitelével, robosztus ecsetkezeléssel a művész gazdagon modellálta a figurák arcát. Itt már szó sincs típusarcokról, mint a női szentek esetében. A sokalakos kompozícióban megjelennek a profilban, félprofilban és teljes szembenézetben ábrázolt alakok, és úgy tűnik, hogy a bonyolultan egymást mögé helyezett szereplők térbeli helyzetének érzékeltetésére is törekedett a mester. Tehát nem csupán egymás mellé sorakoztatott szereplőkről, hanem a teret némileg érzékeltető csoportfűzésről van szó. Az alsó képszalagon a kép határán nyitottuk szondánkat, ahol egyértelműen látható, hogy a képeket függőlegesen csak egy vörös és fehér színű szalagkerettel választották el egymástól. A bal oldali képen csak egy erőteljesen stilizált fa lombja és törzse látható, míg a jobb oldalin egy kisméretű, adoráló angyal, illetve egy nála lényegesen nagyobb figura áldásra emelt jobb keze tűnik fel. Itt, ha figyelembe vesszük a Passió két sorban elhelyezkedő jelenetsorának ritmusát, feltételezhető, hogy a Feltámadás jelenete került megfestésre. Nagytótlak (Selo) rotundájának gótikus passiósorozatának utolsó, de már az alsó képmezőbe került három jelenete között töredékesen fennmaradt Feltámadás-képén is Krisztus áldó kéze mellett egy angyal jelenik meg.[10]

17. Júdás csókja

A ma még csak kis felületen feltárt freskóciklus részletei messzemenő következtetések levonására, a falképek pontos keltezésére még nem alkalmasak. Néhány szempont mégis felvethető a megismert részletek alapján.

A Júdás csókja jelenetben látható fegyverzet analógiái inkább a XIV. századi festészeti emlékeken tűnnek fel. A teljes testet borító láncvért, a felette viselt fegyverkabát, a rákozott kesztyű és lábfejvédő, az egyszerű keresztvassal ellátott, gombban végződő markolatú kardok a *Képes Krónika* harci jeleneteiben és az önállóan ábrázolt figurák esetében is rendre feltűnnek – ott szinte általános típusként szerepelnek.[11] A XIV–XV. századi Passió-ciklusokon is sok esetben láthatunk hasonló vértezetet, ruházatot. Itt csupán a XIV. század harmadik negyedére datált, zsegrai (Žehra) ciklus Júdás csókja jelenetét idézzük.[12] Teljes feltárás után lehet majd a falképeinket összevetni a XIV. század második felének és a XV. század elejének már ismert, illetve az utóbbi évek kutatásai során feltárt nagy ciklusaival.[13] A Júdás csókja kép viseletei, illetve a szentélyzáradék ablakainak rétegkövein is megtalálható, első rétegként felhordott középkori vakolatok miatt a XIV. századi építkezéshez közeli keltezés tűnik elfogadhatóbbnak, de a bonyolult csoportfűzés, az arcok nemcsak félprofilban történő megjelenítése és az S alakban lágyan meghajló női szentek inkább a Zsigmond kori internacionális gótika stílusjegyeit juttatják eszünkbe. E pálmaágat és attribútumukat tartó kecses figurákat a teljes feltárás után érdemes összevetni a felvidéki Torna (Turňa nad Bodvou) ma még feltárás, restaurálás alatt álló, ugyancsak egészalakos női szentjeivel. Ott a szentélyzáradék három falán kerültek ábrázolásra a finom eleganciával megfestett női szentek *(18–20. kép)*.[14] Ma még korai lenne további kö-

18. Torna, római katolikus templom. Szent Orsolya

vetkeztetések levonása, mivel a teljes feltárás után, nagyobb felületek együttes vizsgálatával biztosabb datálás végezhető el.

19. Torna, római katolikus templom. Antiochiai Szent Margit

20. Torna, római katolikus templom. Szent Dorottya

Jegyzetek:

[1] Rómer 1874. 150.; Wagner 1880. 300–301.; Gerecze 1905. 512.; Gerecze 1906. 503–504. Radocsay 1954. 235.

[2] Rómer 1874. 150.

[3] Wagner 1880. 300.

[4] *October 4 kén s több napjain 1867. a Templom ki meszeltetvén, hogy a falain lévő régi fel írások örök feledékenységbe ne menjenek: hitelesen és szóról szóra le másolta azokat a Lelki pásztor GL. Következőleg.* A II. világháború után állami tulajdonba vett egyházi jegyzőkönyvekben Józan Lajos egykor viski, ma huszti (Хуст) lelkipásztor talált rá Géressy László feljegyzéseire. A kézirat másolatát Józan Lajosnak köszönöm, aki publikálta is azt: Józan 2004.

[5] Kurta 2003. 89–92. – illusztrációk: *Református Szemle*, 2002, 6.; MAMŰL IV.: 289.

[6] Jékely–Lángi 2009. 189.

[7] Csak néhány példa a közelmúltban ismertté vált emlékanyagból: Magyarköblösön és Magyarbikalon (Bicălatu) karzatmellvéden, Marosvécsen (Brâncovenești) és Étfalvazoltánon (Zoltan) boltozatot díszítő stukkón, Érszakácsiban (Săcășeni) két epitáfiumon láthatjuk képi ábrázolását, Unokán (Onuca) pedig a famennyezet feliratán találkozhatunk a kötetből származó szöveggel. Lángi–Mihály 2004. 62–67.; Barabás 2005. 96–100.

[8] A műemléki helyreállításoknál a legutóbbi időkig gyakorlat volt a kőfaragványok felületéről minden későbbi vakolat- és festésréteget eltávolítani és a nyers kőfelületet bemutatni. E gyakorlat részben arra vezethető vissza, hogy a faragványokra csupán vékony rétegben hordtak fel vakolatot, vagy közvetlenül a felületére festettek, így ritkán alakult ki jó kötés. Ha a templom – mint a viski – évtizedekig fedél nélkül maradt, leginkább a kőfaragványokat borító színezések indultak pusztulásnak.

[9] A huszti falképek kutatásánál is a faloszlopok felületén két-három színes réteget azonosítottunk, leírásukat lásd a jelen kötetben.

[10] Balažic 1992. 15–17.; *Gotik* 1995. 245–246.

[11] *Képes Krónika* 1986.

[12] *Gotika* 2003. 148–159. (Ivan Gerat), 112. kép.

[13] Az ép ciklusok közül Almakerék (Mălâncrav), Gecelfalva (Kocelovce), Gelence (Ghelinta), Gerény (Горяни), Kolozsvár (Cluj-Napoca), Ludrófalva (Ludrová), Nagytótlak (Selo), Martonháza (Ohtina), Pónik (Poniky), Sepsikilyén (Chilieni), Zsegra (Žehra), a töredékesek közül Keszthely, Magyarfenes (Vlaha), Siklós, Szliács (Sliač), Újvásár (Rybník) és az újonnan feltárt Torna (Turňa nad Bodvou), Szlatvin (Slatvina) falképeit említhetjük összevetésre alkalmasnak.

[14] A falképek a Krcho János által végzett kutatás és építészeti helyreállítás során 2007-ben kerültek felszínre, A freskók kutatását, feltárását, restaurálását Peter Gomboš restaurátor végzi. Mindkettőjüknek köszönöm a freskók tanulmányozásának, fotózásának lehetőségét.

A fényképeket Mudrák Attila (1, 8–18, 20), Papp Szilárd (4, 5) és Peter Gomboš (19) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13188 (3), ltsz. nélkül: a Budapesti Műszaki Egyetem által készített felmérések (2, 6, 7).

Lángi József

Huszt (Хуст), református templom

A későbbi öt máramarosi koronaváros – Sziget (Sighetu Marmaţiei), Visk (Вишковј), Técső (Тячів), Huszt és Hosszúmező (Câmpulung la Tisa)– első együttes említései 1326-ból származnak, amikor előbb Boleszló esztergomi érsek, majd néhány nappal később I. Károly király a városok plébánosainak jogait megerősítette arra vonatkozóan, hogy tizedet szedjenek és használják régtől meglevő egyházi jogaikat. A második oklevél név szerint említi az öt város papjait is: János szigeti, Lőrinc hosszúmezői, Benedek técsői, valamint két egyaránt György nevű plébánost Visken és Huszton.[1] 1329. április 26-án I. Károly városi privilégiumokkal ruházta fel a négy máramarosi királyi *villa*-t: Husztot, Visket, Técsőt és Hosszúmezőt, így a feltehetően a XIV. század elején alapított hospes-települések ekkor emelkedtek városi rangra.[2] Az oklevél az Ugocsa vármegyei Nagyszőlős (Виноградів) jogállását biztosította a települések lakosainak. E koronavárosok közül Husztnak kiemelt stratégiai jelentőséget biztosított a vára a középkorban és a kora újkorban.[3] Feltehetően a vár kiépítésével párhuzamosan a XIV. század közepén a település jelentősége ugyan megnövekedett, de miután 1370-ben Máramarossziget lett a nemesi vármegye központja, Huszt fontossága újra csökkent, ettől kezdve már csak királyi uradalmi központ. Zsigmond király 1392-ben Balk és Drág vajdának adományozza, de a Drágfi család alapítójának számító Drágtól 1403-ban a király elleni szervezkedésben való részvétele miatt visszavették, így Huszt újra királyi birtokká vált.[4]

A tizedjegyzékek adatai szerint Gergely nevű papja jelentős összeget: 1333-ban 36, 1334-ben 24, 1335-ben pedig 30 garast fizetett a pápai adóba,[5] de véleményünk szerint ekkor még nem a ma álló gótikus templomban szolgáltatták ki a szentségeket. 1439-ben Albert király utasította a máramarosi sókamaraispánt, hogy a técsői, a szigeti és a Simon nevű huszti plébánosnak rendszeresen adja meg azt a hetipénzt, amelyet azok különféle miseszolgáltatásaik ellenében követelnek rajta, továbbá a hasonló ténykedéseikért járó, öltözetekhez való éves szövetmennyiséget is – mindezt korábban már Erzsébet királyné is megígértette a sókamarással.[6] A templom Szent Erzsébet-titulusát csak 1470-ből ismerjük, amikor Huszt egyházát királyi parancsra beiktatták bizonyos birtokokba.[7] 1474-ben Mátyás király a máramarosi sókamarából évi 1200 kocka sót adományozott az egyháznak és további 400-at plébánosai és rektorai öltözékére.[8] 1486-ban Ferenc nevű plébánosát említik.[9] Beatrix királyné 1476-ban a férje biztosította járandóságot 2000 kockára emelte.[10] Újkori adataink is szerénynek mondhatók, annyi azonban bizonyos, hogy Huszti Lovász Tamás révén a gyülekezet már 1524-ben megismerkedett a reformáció tanaival, 1556-ban viszont már református.[11] 1638-ban Bethlen István költségén jelentős felújítást végeztek, de tudunk arról, hogy 1644-ben I. Rákóczi György fejedelem, 1661-ben Kemény Jánosné Lónyai Anna, 1670-ben pedig Apa-

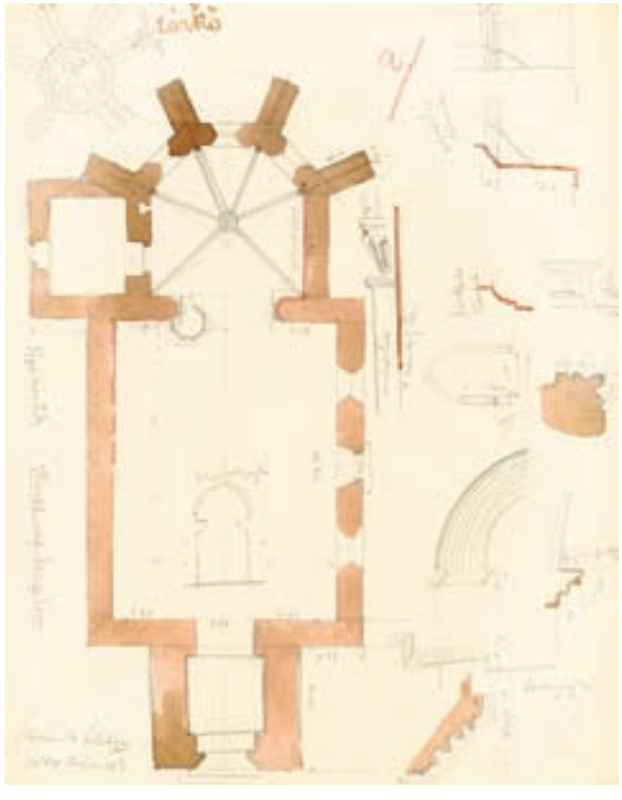

2. A templom alaprajza és műrészletei (Sztehlo Ottó, 1888)

◅ 1. Szent István a hajó északi falán

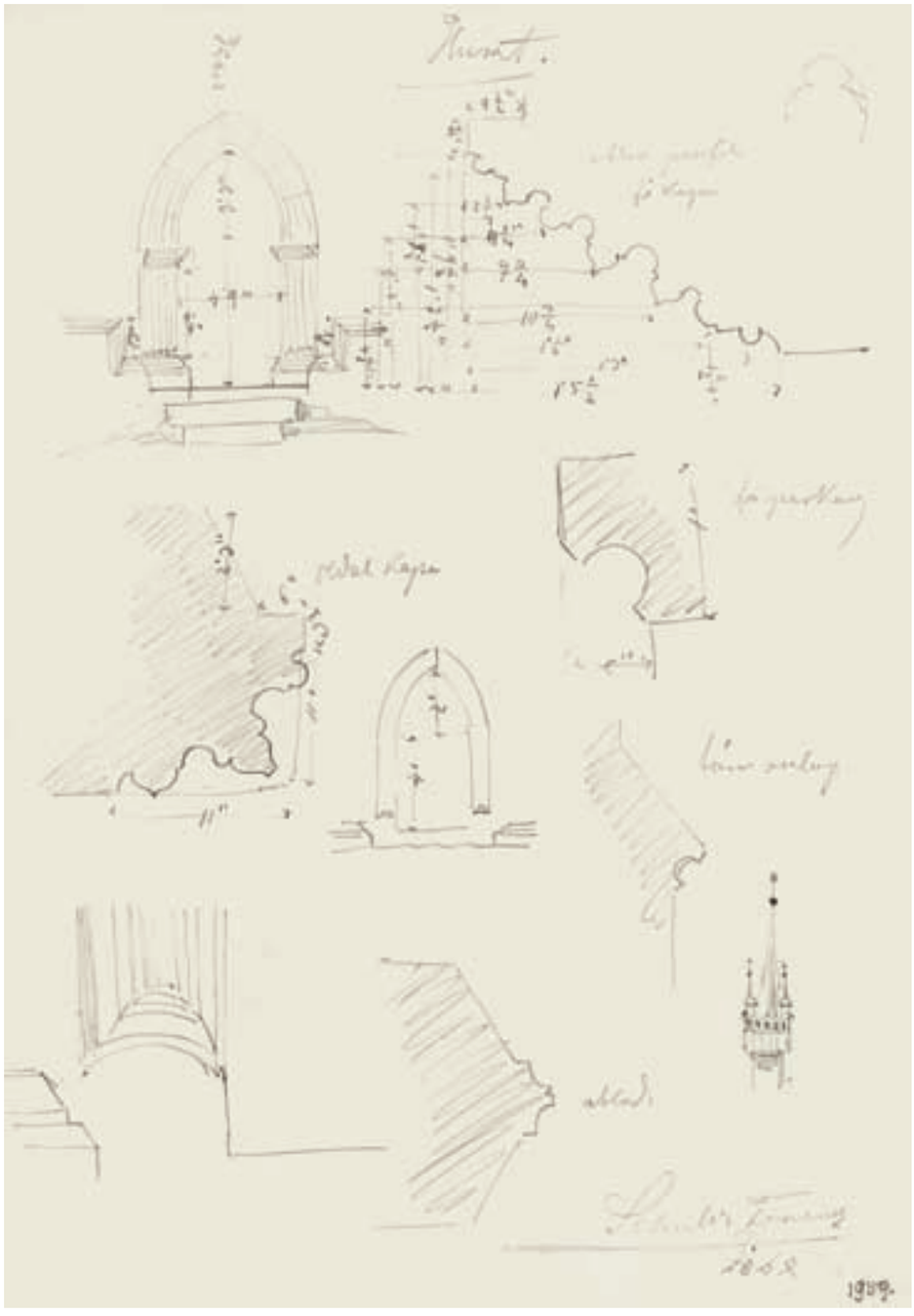

3. A templom nyugati és déli kapuja, lábazati párkánya, profilrajzok (Schulcz Ferenc, 1864)

fi Mihály erdélyi fejedelem a hitélet megerősítését, illetve a templom fenntartását támogatta.

Falkutatás nélkül úgy tűnik, hogy egyetlen periódusban épült a robosztus, négy emeletes toronyhoz kapcsolódó hajó és az ennél két-két falszélességnyivel keskenyebb, azonos magasságú, a nyolcszög öt oldalával záródó, egy boltszakaszos szentély *(2. kép)*. Kétlépcsős támpillérek csak a szentélyt erősítik – azaz a hajó valószínűleg eredetileg is síklefedéssel készült –, és e vidék református templomainál ritkaságnak számítóan ma is áll a dongaboltozatos, középkori sekrestye. A szentélynek a XXI. század első évében elbontott fedélszékét az 1500-as években kivágott gerendákból ácsolták, de akkor teljesen új, fenyőfából készítettre cserélték, mely a hajónál már a középko-

ri hajlásszöget követi.[12] A tört kőből épült, sarkain armírozott templom falai egységesen körbefutó, profilozott lábazati párkányról indulnak – amely a hajó két kapujánál lefordul a föld felé –, és mind a szentély, mind a hajó falkoronáját azonos profilozású kőpárkány zárja le *(3. kép)*.[13] A torony, a hajó és a szentély támpillér feletti sarkait, illetve a támpillérek homlokoldalát is igényesen faragott kváderekből falazták. Homlokoldaluk vízorros kialakítású lezárása és a szintén csak itt megjelenő vízvető is faragott kőből készült, és a legtöbb helyen ma is jó megtartású, még annak ellenére is, hogy a helyreállításig bádog, illetve ma fazsindely fedi őket *(4. kép)*.

A hajót két csúcsíves, kőkeretes ablak világítja meg a déli falon, de mérműveiket kibontották, amikor a XVIII–XIX. században belvilágukat megnövelték (erről ld. alább). Így ma nincs információnk az eredeti kialakításukról, mivel az általunk ismert összes ábrázoláson jelenlegi formájukban láthatók. Ugyanígy alakították át a szentélyzáradék három ablakát is. Érdekes, hogy itt a déli oldalon nem nyílt ablak. A torony ablakai, legalábbis részben, szintén középkoriak. A harangszint négy nagyméretű, egyforma csúcsíves ablaka 1865 és 1888 között keletkezett, Schulcz és Lehoczky rajzain itt még ugyanis csúcsíves ikerablakok láthatók, Sztehlóén viszont már a maiak *(5–6. kép)*.[14] A többi ablak azonban a XIX. századi rajzok alapján is középkori lehet. A már említettek alatti szinten a déli, a nyugati és az északi oldalon található egy-egy keskeny, csúcsíves, élszedett, kőkeretes ablak. Alattuk viszont csupán a nyugati oldalon nyílik egy keskeny, lőrés-szerű nyílás, míg a még ablakkal ellátott legalsó szinten egy nagyobb, tölcséres bélletű ablak található ugyanezen az oldalon. A sekrestye keleti ablaka is csúcsíves, de kávája kissé homorú kiképzésű.

4. Összkép délkeletről

5. A templom délről (Lehoczky Tivadar)

A templom déli, csúcsíves kapuján – melynek szokatlan tagolású kőkerete teljes épségben vészelte át az elmúlt évszázadokat – barokk ajtószárny található. A keret derékszögű falsarokra szerkesztett profilja középen vékony pálcatagok által kísért körtetagból áll, melyhez két oldalról homorlatokkal kapcsolódnak további tagozatok: kívül rézsű és lemeztag által közrefogott csúcsívtag, a nyílás felé pedig ugyanilyen keretezésű félpálcatag *(7. kép)*.[15] A szélső pálca, illetve csúcsívtag alul íves szarvtagként befordul a körtetaghoz, lezárva a keret profilozását.[16] A tornyon nyíló, mély bélletű kapu szárkövei gazdagon tagoltak: az átlós sorba rendezett hét pálca-, körte- és csúcsívtag a széleken megtörő lemeztagokkal, közép felé homorlatokkal, illetve rézsűbe metszett homorlatokkal van összekapcsolva *(8. kép)*. Sérült tagozatait cementvakolattal durván javítgatták, így ma sok esetben a formák bizonytalanok, nehezen értel-

6. A templom déli és nyugati homlokzata (Schulcz Ferenc, 1864)

mezhetők – az is bizonytalan, hogy pálca- vagy körtetagozatról van-e szó. A nyugati fal lábazati párkánya magasabban húzódik a kapu lábazatánál, ezért itt egy függőleges elem beiktatásával kapcsolták hozzá a kapulábazathoz. Utóbbi lábazat átlósan húzódik, felső, vízszintes felületéből válik ki a kapubéllet, és némileg tagoltabb a fal lábazati párkányánál: profilja alulról rézsűből, negyedpálcatagból, függőleges lemeztagból és negyedhomorlatból áll. A kapu szárköveit fent profilozott vállpárkány zárja, homorlatokkal összekötött tagozatsora középen függőleges lemeztagból, két oldalán egy-egy félpálcatagból tevődik össze *(9. kép)*. A párkány felett az archivolt profilja megváltozik, három félpálca-, illetve egy körtetagját szintén rézsűbe metszett homorlatok kapcsolják egymáshoz.[17]

7. A déli kapu

8. A nyugati kapu

A Teleki László Alapítvány irányításával 2002–2004 között elvégzett felújításhoz kapcsolódóan végeztük el a falképek szondázó kutatását, majd a bemutatható részek teljes feltárását. A MOB iratai és a Forster Központ Tervtárában őrzött rajzanyag áttanulmányozása során szembesültünk azzal a ténnyel, hogy a templom nagyarányú, XIX. század végi felújítása idején, 1888-ban már részben feltárták a falképeket. Sztehlo Ottó építész – aki a MOB kiküldöttjeként felülvizsgálta a folyó munkálatokat – rajzvázlatokat készített a vakolatleverés során felszínre került freskókról. Jelentése szerint: *az egyház azon óhaja a hajó felé új, ha boltozott famennyezetet is fektetni, nem ütközik össze a fennmaradt falfestmények fenntartásának kérdésével.*[18] A szűkszavú leírás és a vázlatrajzok viszont támpontot adtak feltárásaink megtervezéséhez.

Homlokzatvizsgálatunk kiindulópontja Rómer Flóris 1879-ben kiadott, középkori festészetünkről szóló nagy művének Husztra vonatkozó részlete volt, miszerint: *A templom déli oldalán a szentély ferde pillérje mellett egy festett képnek van nyoma; de rajta csak némi karcolásnak és poncirozásnak jelei maradtak. Kivül a templom és torony szögletei vörösre voltak festve, hogy ez által az olasz művet, a faragott köveknek változatait föltüntessék.*[19] 1888-ban pedig közölték Sztehlo *pauzája szerint*, de Czobor Béla kiolvasásában a következő felirat szöveget: *fecit pater elias*

9. A nyugati kapu részlete

arci par(ochus) h(ustiensis) anno d(omi)ni 1455.[20] E két közlés nagyobb, középkori festett felületekre utalt. Feltárásunk során először óvatosan eltávolítottuk az átlagosan 1,5–2 cm vastag cementvakolatot a kőfelületekről. Ekkor derült ki, hogy az egyszerűen profilozott, de igényesen faragott főpárkány köveit is 1–2 cm vastag cementréteg fedi, mely teljesen átalakította, kilaposította egykori tagozatait. Eredetileg ezeket a kőfelületeket fehér meszeléssel fedték a középkortól a XIX. századig. Nagyobb méretű szondát nyitottunk a hajó keleti ablakának bélletében is, ahol láthatóvá vált, hogy az ablak kétrétegűvé történő alakítása során az eredeti kőfelület mintegy felét megvésték, de a külső részeken a koronázópárkányéhoz hasonló rétegrendet figyeltünk meg. Szerencsésebb a helyzet a szentély délkeleti ablakánál, ahol megmaradtak az eredeti profilok is, csupán a kőrács pusztult el. Vizsgáltuk a gazdagon tagolt középkori kapuszárköveket is, amelyek a középkortól kezdve szintén meszeltek voltak. Vörös festést kisméretű szondáinkban csak a déli kapu egyik mély, védett homorulatában találtunk. A már Rómer által is megemlített sarokkváder festés részleteit mi is megtaláltuk a hajó délkeleti sarkán. Nagy, összefüggő középkori vakolatszigetekre bukkantunk a szentély déli falán is, amely a támpillérekre is kifordult, és rajta bekarcolt feliratokat fedeztünk fel. Sajnos állványzat hiányában a tornyot nem vizsgálhattuk, de nagy valószínűséggel ott is megtalálhatók a középkori meszelt, festett vakolatok. Így a Rómer által leírt kváderfestés mellett azt is valószínűsíthetjük, hogy a nyíláskeretek kő felületét is vörösre festették a XV. században. Itt jegyezzük meg, hogy a színezésnél nem vették figyelembe a faragott kvádereket, mivel arra vékony, kb. 1–2 mm vastagságú, mészdús vakolatot hordtak fel, melybe még nedvesen bekarcolták a kváderosztást, majd még nedvesen meg is színezték, így tartós, freskószerű állapotot hoztak létre. Az 1455-ös feliratot viszont már nem találtuk meg a homlokzaton.

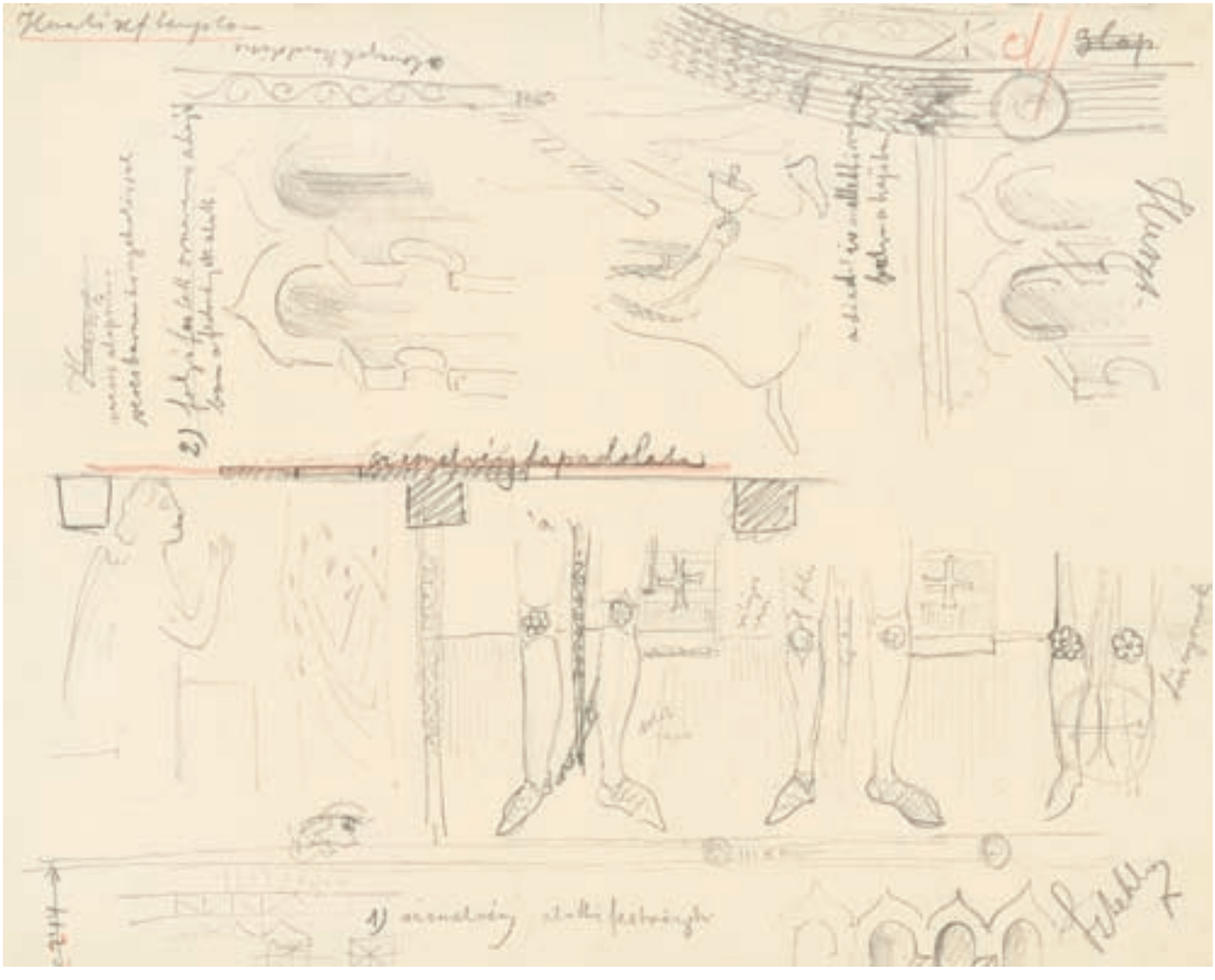

10. Falképek a hajó északi falán (Sztehlo Ottó, 1888)

11. Imádkozó alakok az északi diadalíven

A belső felületek kutatását is az 1888-ban elvégzett nagyarányú felújítás idején készített leírások és Sztehlo Ottó rajzvázlatai alapján terveztük meg.[21] E tér a középkor óta csupán annyiban változott, hogy a XVIII. század második felében készült sík famennyezetet 1888-ban elbontották, és helyette Szijjártó Román e festett mennyezet jó részének nyersanyagként történő felhasználásával elkészítette a jelenlegi „boltozatot".[22] E vakolatból mintázott konzolokról induló, ugyanabból az anyagból kialakított bordákkal és zárókövekkel díszített „boltozat" teljes egészében fából készült. Itt a homlokzat leírásánál már bemutatott déli ablakokon és kapun kívül csak egyetlen középkori épületplasztika található, mégpedig a torony felé nyíló, egyszerű kialakítású nyugati kapu kőkerete. Tagolatlan szárköveit trapéz alakú vállpárkány zárja le, melyről az élszedett, csúcsíves záradék indul. A XX. századi ajtaját befoglaló falazat újkori.

Kiterjedtebb feltárásainkat 2002 nyarán a hajó északi falán kezdtük meg, ahol a barokk karzat alatt Sztehlo vázlatrajzán vértet viselő lovagok lábát, pajzsát tüntette fel, és e három alaktól balra egy térdelő, imára kulcsolt kezű figurát is ábrázolt *(10. kép)*.[23] A teljes feltárás után derült ki, hogy az északi fal nem volt teljesen egészében kifestve, csak a padlótól 157 cm-re indult az al fresco technikájú képmező, a környezetében pedig csak fehérre meszelt vakolatok készültek. A templom legkorábbi festésrétege itt található, feltehetően közvetlenül az építés befejezésekor festették.

A diadalíven átforduló képszalag mérete az északi falon 575×277 cm. A diadalíven csak egyetlen, jelentős mértékben károsodott ábrázolást találtunk. Csákánnyal megpikkelyezték, mikor új vakolatot húztak rá, és a karzat gerendafészkei miatt is megvésték, így ma az ábrázolás azonosítása alig lehetséges. Felső keretmustrája a XV. század elején rendkívül népszerű felhőmotívumos szalag, függőlegesen pedig egy a Szent Ilona-ábrázolás jobb oldalán is látható, élénken színezett, illúziót keltően megfestett, tárcsákkal tagolt, széles sáv zárja a diadalív mentén.[24] A roncsolt képmezőn élénk kék háttér előtt jobb oldalon egy sziklán álló figura lábai és ruhájának alsó szegélye maradt fenn. Előtte négy, imára kulcsolt kezű alak térdel, illetve hajol meg *(11. kép)*. Sztehlo 1888-as rajzán még az elől térdelő figura kezében egy nagy csengő is felismerhető, de ez a részlet napjainkra elpusztult. Az előre hajló, imára kulcsolt kezű figurák közül az egyik dicsfényes nőalak, kinek érzékenyen, részletgazdagon megfestett arcának csak egy részlete maradt fenn, viszont megkülönböztetett jelentőségére dicsfényének vakolatba mélyített sugarai hívják fel a figyelmet *(12. kép)*. A sziklán álló alak ruháján finom vonalakkal festett mustrák láthatók. E szív alakú motívumokat szabad kézzel, lendületesen festették, és nagyon egyedinek tűnnek. Ezzel szinte teljesen megegyező ornamentikát a lónyai református templom szentélyének déli falán 1413-ban festett Szent Imre köpenyén tártunk fel. Mivel majdnem pontos ismétlődésről van szó, így felmerül bennünk a két mű alkotója közötti szoros kapcsolat feltételezése. E kép alatt az északi falra is átforduló. szamárhátíves architektúrafestés található.

12. Dicsfényes női arc az északi diadalíven

13. Szent Ilona az északi hajófalon

Az északi fal három, külön-külön keretezett képből álló képmezője közvetlenül a diadalívnél indul a sérült, töredékes Szent Ilona-ábrázolással *(13. kép)*. E képmező mérete 103×189 cm, jobbra egyszerű szalagkeret zárja, de a királyszentek felőli oldalon széles, ék alakú, geometrikus elemekből álló, élénk színezésű keret övezi. Alsó lezárása magasabban található, mint a másik két képé, mivel alatta a már említett, diadalívre is átforduló, szamárhátíves architektúrafestés került felszínre. Nagy Constantinus császár anyjának ábrázolása a XIV–XV. század fordulóján rendkívüli népszerűségnek örvendett az országban, és e vidéken is nagy számban ismerjük e korra datálható emlékeit.[25] Fejét a síkból plasztikusan kiemelkedő dicsfény övezte, melyen a sugarakat bemélyítéssel tették hangsúlyossá. Arca ma már nem látható, mivel felette egy újabb freskóréteg töredéke került elő; annyi azonban bizonyos, hogy maga mellett jobb oldalon, jobb kezével tartotta a Szent Keresztet. Sziklás talajon áll, melynek töredezettségét T alakú fekete vonalakkal emelték ki. Kétoldalt virágokkal ékesített stilizált fák töltik ki a szabad felületet. Hasonló megoldással élt a Nagybégányban (Велика Бийгань) dolgozó mester is. Szent Ilona csúcsos fekete cipőt, kék ruhát és hermelinnel szegélyzett palástot visel. Ezt a nagybégányival megegyező módon, kerek mustrákkal díszítették. E képmezőt lent csak egy széles fehér sáv választja el a már említett 78 cm magas, szamárhátíves fülkék sorát imitáló architektúrafestéstől. Ez a magyarországi emlékanyagban egyedülálló díszítmény, úgy tűnik, valamilyen építészeti elemet keretezett, mivel alatta visszahajló vakolatszéleket találtunk, és alá már nem fut sehol sem a középkori vakolat. E felületet csak akkor vakolhatták be, mikor elmozdították az itt álló építményt. Lehetséges, hogy mellékoltár menzája állt itt, mivel több

14. Szent László és Szent István ábrázolásának részlete

ponton is erős kormosodást figyeltünk meg.[26] Az északi falon öt és fél, a diadalíven kilenc és fél egyforma elemből álló látszat architektúra mérete alapján az is felvetődött bennünk, hogy itt esetleg egy tumba állhatott. Formavilága viszont leginkább egy stallumra emlékeztet.

A középső képmező három alakját a karzat részleges megbontásával sikerült bemutatni. Kiderült, hogy itt a magyar királyszenteket, Szent Lászlót, Szent Istvánt és Szent Imrét jelenítették meg. E kép felső keretmustrája vörös és fehér vonalazásból áll, melyet tárcsamotívumok szakítanak meg, de a teljes felületet apró csillagmustra díszíti. Oldalt törtvonalú szalag (fogrovat), alul tárcsákkal tagolt vörös vonalak és fehér sáv határolja. A figurák fegyverzete a XIV–XV. század fordulójára jellemző, zárt páncélzat, melynek mellvértjéhez láncokkal rögzítették a kardot és a tőrt. Erre a megoldásra azért volt szükség, mivel ha a lovag kezéből csata közben kiestek a szúrófegyverei, vissza tudta azokat húzni, és nem maradt fegyvertelenül. Ilyen típusú fegyverzet középkori festészetünkben alig jelenik meg. Nyugat- és Közép-Európában hasonló ábrázolásokkal leginkább síremlékeken és szobrokon találkozunk az 1300-as évek közepe táján.[27] Legközelebbi analógiája viszont az egykori Ugocsa vármegyei Feketeardó (Чорнотисів) katolikus templomában ismert, melynek királyszent ábrázolása ma már ugyan töredékes, de Schulcz Ferenc 1864-ban készített ceruzarajzán még teljes pompájában tanulmányozható.[28] A másik magyar vonatkozású emlék a siklósi egykor Ágoston-rendi templom szentélyében feltárt síremlék, melyet Garai (I.) Mikós nádor megbízásából faragtak 1386 előtt.[29] Huszton mindhárom figura alatt, a keretezés alsó vonalai között, minuszkulás felirat „olvasható". E mára lekopott, olvashatatlan szöveg minden bizonnyal az ábrázolt szentek nevét adta meg, hasonló módon, mint a feketeardói és a nagybégányi freskók esetében. Mindhárom királyszent frontális beállítású, vértezetük, fegyverzetük is szinte azonos. Zárt lemezpáncél fedi testüket, melynek mellrészén és nyakkivágásánál látható egy vörös, illetve Szent Imre esetében sárga szegély. Válluknál, könyöküknél és térdüknél rozetta-szerű dísz köti össze az egymástól független elemeket.[30] Lábfejüket hosszú, csúcsos láncszemekből álló „cipő" védi, sarkantyújuk pedig csillag alakú.[31] Mindhárman bő szárú kesztyűt viselnek, és bal kezüket egy-egy vörös kereszttel díszített tornapajzson nyugtatják. E pajzsokon alapként az Árpád-ház színei jelennek meg, csak nem a hagyományos hétszer vágott formában, itt csupán öt vágás figyelhető meg *(14. kép)*. Ugyan a lábuk eltakarja a pajzsok jobb alsó sarkait, de megfigyelhető, hogy itt tovább nyúlik a pajzs, illetve felette szabad helyet biztosít a lándzsának.[32] Szent Imre arca és mellkasa roncsolt, de szakáll nélküli ifjú arca és a jobbjában tartott liliom mindennek ellenére felismerhető *(15. kép)*. Szent István király felső teste és arca maradt fenn a legjobb állapotban, de a lámpatestek beépítése és a villanyvezetékek bevésése miatt testének alsó részén nagy hiányok keletkeztek *(1. kép)*. Szent László bárdot tartó jobb kézfeje ugyan elpusztult, viszont a részletekben rendkívül gazdag fegyverzet itt maradt meg a legépebben *(16. kép)*. Furcsa Szent László szinte vízszintesen kitartott jobbja, de nem egyedülálló jelenséggel van dolgunk, hiszen Ragályon is így ábrázolták a lovagkirályt.[33] Érdekes az a történeti Magyarország fennmaradt emlékanyagában máshonnan nem ismert megoldás, hogy a királyok liliomos koronáját vagy fém, vagy fémszínezett fából készítették el, amelyet a homlokon szögek rögzítettek a vakolathoz, a liliomoknál pedig mélyedést hagytak a nyers habarcsban.[34]

15. Szent Imre ábrázolásának részlete

A bal oldali – törtvonalú szalagokkal (fogrovat) keretezett – képmezőben két figura látható. Keretének felső sarkában négyzet alakú, sakktáblaszerű, aprólékosan megfestett cosmata-mustrás négyzet látható, aminek legközelebbi párhuzama a ragályi templom déli falán került felszínre. A talajt jelző vörös sáv mintha átfutna a keret alatt, mivel ugyanabban a magasságban, ugyanezzel a színnel festették meg, mint a királyszenteket ábrázoló képen.

16. Szent László ábrázolásának részlete

Alsó keretvonalazása pedig megszakítás nélkül fut mindkét kép alatt. Sajnos a jobb oldali, jobbra forduló, fehér ruhás, álló alak feje elpusztult, mivel a XVIII. században ide vésték be a karzat egyik gerendafészkét *(17. kép)*. A másik figura egy imára kulcsolt kezű, felfelé, az álló alakra néző, térdelő nőalak *(18. kép)*. Vörös színű, karjára szorosan tapadó ruhát és vörös köpenyt visel. Mindkét alak rendkívül finom mustrákkal díszített ruhában jelenik meg. A térdelő figura mögött szürke alapszínen kertet szimbolizáló, stilizált virágok, növények láthatók, amely alapján valószínűleg itt egy *Noli me tangere* jelenetről lehet szó.[35] E töredékes kép részletei rendkívül jó festői színvonalról tanúskodnak, amely a részletek gondos, aprólékos kidolgozásában nyilvánul meg. E kép alatt, a freskó megfestése után felvakolt és fehérre meszelt lábazati vakolaton furcsa geometrikus mustrák láthatók. Az akár primitívnek is nevezhető, átlós vonalzású négyzetekből, illetve perspektívikusan ábrázolt pártázatból álló mustra nem tölti ki a teljes felületet, olyan, mintha az egyik segéd ecsetrajz-gyakorlata lenne.

Fontos megfigyelésünk volt még, hogy a freskók megfestése és az igen korán, a XVI. század első harmadában protestáns hitre tért gyülekezet fehér meszelésrétegeinek felfestése között még legalább egy kifestéssel kell számolnunk. Ennek töredékei az északi fal freskóján több ponton is megmaradtak. Fehér alapmeszelésen két 25–26 cm átmérőjű felszentelési kereszt látott napvilágot, és egy mintegy fél négyzetméteres töredéken Szent Imre pajzsa fölött egy rózsaszínnel, vörössel, szürkével festett, freskó technikájú kép részlete is előbukkant. Sajnos kis mérete miatt értelmezhetetlen, viszont a felszentelési keresztek kiszerkeszthetők. A királyszentek és a Szent Ilona császárnét ábrázoló képmező felső kereténél két kisebb, kb. fél m^2-es vakolatszigeten maradt fenn a legszebb részlet – amely egyébként kiváló freskótechnikával készült –, ahol egy hermelines szegélyű sapkát viselő figura arcát tártuk fel. Ez az alak nagyobb méretű lehetett, mint a korábbi freskó figurái. Mellette egy csúcsos forma jelenik meg, amely véleményünk szerint ugyancsak fejfedő részlete.

17. *Noli me tangere* jelenet

18. Mária Magdolna alakjának részlete

19. Szent László az északi hajófal későbbi kifestéséből

Annak ellenére, hogy az ép fejet nem övezi dicsfény, elhelyezkedése alapján úgy véljük, hogy itt egy Szent László-legenda utolsó jeleneteit ábrázolhatták a XV. század közepén, esetleg második felében. Az ép arcban Szent Lászlót, míg a csúcsos formában a kun vitéz süvegét véljük felismerni *(19. kép)*.[36]

A hajó nyugati falán a karzat szintjén nyitott szondákban egy al fresco technikában indított, de már al seccoban befejezett, hatalmas képet tártunk fel, amelynek szélessége 285 cm, keretének felső széle a karzat padlószintjétől 340 cm-re záródik. Sablonnal festett, apró mustrákkal díszített kerete 15 cm széles, melyen belül a teljes képmezőt sötétkék alapszín tölti ki, így a négy elemből álló kompozíció mintha lebegne sötét háttere előtt. A képen akár primitívnek is nevezhetők az esetlenül megformált, rövid végtagok, a hatalmas, ormótlan fejek. A festmény feltárását megnehezíti, hogy felette 2–3 cm vastag, XVIII. századi, fehérre meszelt vakolaton nagyméretű felirat maradványait találtuk, illetve az orgona is mintegy 50 cm-re áll a falsíktól, így szinte hozzáférhetetlen a freskó. Ha e kép festői színvonala messze alatta is marad a templomban eddig megismert rétegekéinek, a megjelenített téma miatt további feltárása és vizsgálata indokolt. Ikonográfiai és kultusztörténeti szempontból fontos részletes bemutatása. A képmező közepén a majd életnagyságú, sebeit mutató Fájdalmas Krisztus alakját ismerhetjük fel *(20. kép)*. Kezeit 45°-s szögben behajlítva felfelé tartja. Tenyeréből és mellsebéből nagy cseppekben vér csorog. Félprofilban ábrázolt arcát kettéválasztott szakáll keretezi, fejét pedig nagyméretű, vörös színű dicsfény övezi. A képmező bal oldalán Krisztus szenvedésének eszközeit jelenítette meg a festő. Felismerhető a Szent Kereszt, egyik vízszintes szárán a töviskoronával, illetve a három szöggel. Feltűnik egy lándzsa és egy keresztben végződő rúd is. E képmező bal alsó részén nyithattunk nagyobb szondát, ahol két, monstranciát tartó angyal alakját tárhattuk fel *(21. kép)*. A gótikus Úrmutató közepén kerek ostya látható, melyen vörös pöttyök tűnnek fel. Nem zárható ki, hogy itt egy különleges Szent Vér ereklyeábrázolás került felszínre. A kép mély lelkiségét tovább gazdagítja az a külön rétegben felvakolt kis részlet, melyen Krisztus lába alatt megfestették két megsebzett kézfejét és talán a vérző szívét is. Mivel itt már egy nagyobb roncsolt szakasz figyelhető meg, ezért csak feltételezhetjük, hogy két lábfejét is ábrázolta a mester. Itt tehát minden bizonnyal Krisztus Öt Szent Sebét jelenítették meg, mellyel kiteljesedett a kompozíció. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk információval, hogyan viszonyult e kép a hajó többi ábrázolásához. Nem nyílt lehetőségünk vakolat- és pigmentmintáink analizálására, és olyan szondát sem nyithattunk, mellyel a két képmező vakolatrétegeinek egymáshoz való viszonya meghatározható lett volna. Mindennek ellenére úgy gondoljuk, hogy ez a kifestés a másik három réteg közül stilárisan egyikkel sem feleltethető meg. Lehetséges, hogy a templom újrafestésekor, újbóli beszentelésekor készülhetett ez a mű, mely egész más képzettségű mester alkotása. Talán nem járunk messze az igazságról, ha feltételezzük, hogy a XV. század legvégén, vagy inkább már a XVI. század elején, a templom falképekkel történő díszítésének utolsó fázisában festhették.

20. Fájdalmas Krisztus a hajó nyugati falán

21. Angyal alakja a hajó nyugati falán

Hasonlóan komplex kultuszkép ismereteink szerint a magyarországi emlékanyagban nem található. A sebeit mutató, teljes alakos Fájdalmas Krisztus ábrázolásait többnyire késő gótikus szárnyasoltárokról, illetve Vir dolorum-oltárokról ismerhetjük, de a budai Szent Zsigmond-templom kutatásánál megtalált, kehelybe vérét hullató Fájdamas Krisztus is ebbe a csoportba sorolható.[37] Arma Christi-vel kiegészített ábrázolása két miniatúrán tűnik fel: az 1330–1345 között keletkezett Magyar Anjou Legendárium Morgan Library-ba jutott töredékén, illetve az 1469-ben készült és Mátyás király által a ferenceseknek adományozott missale egészlapos miniatúráján láthatjuk.[38] Mateócon, Bártfán és Marosszentimrén a monumentális festészet egy-egy emlékén jelennek meg a Fájdalmak embere körül a kínszenvedés eszközei, de Szent Sebek és a Szent Vér ereklyéje sehol sem egészíti ki a kompozíciót.[39] Marosszentimre falképe a husztihoz hasonlóan helyi mester szerény művészi színvonalú alkotása.[40] Bal oldalon az angyalok által emelt monstrancia egyedülállónak számit falképfestészetünkben, amely feltehetően a Szent Vér-ereklye különleges ábrázolása.

Magyarországon a XIV–XV. században felvirágzó Szent Vér-kultusz az európai tendenciákat követi. A *transsubstantiatio* dogma 1215-ben történő elfogadása, a Corpus Christi ünnepének 1264-es, az egész egyházra történő kiterjesztése és a bizánci eredetű Imago Pietatis ábrázolások nyugati művészetben történő meghonosodása vezetett a Fájdalmas Krisztus – gyakran a szenvedés eszközeivel történő – képzőművészeti ábrázolásának elterjedéséhez. A XIV. századra jelentős mértékben felerősödött az egymással szorosan összefüggő Eucharistia, Corpus Christi, Szent Vér és az Öt Szent Seb tisztelete. A Szent Vér tiszteletének elterjedését, az ereklyék típusait és hazai kultuszhelyeinek bemutatását Tüskés Gábor és Knapp Éva nagyívű tanulmányban végezte el.[41] Mivel a kegyhelyek és az ereklyék döntő többsége a XVI–XVII. században megsemmisült, mára már képi ábrázolásaik is alig ismertek. Közülük két ereklyét kell számításba vennünk. A garamszentbenedeki bencés apátság ereklyéjét is monstrancia alakú tartóban őrizték. Az esztergomi Keresztény Múzeumba került az az 1510-ben festett oltárkép, melyen a husztival megegyező módon a sebeit mutató Fájdalmas Krisztus előtt térdel az ereklyetartót emelő János garamszentbenedeki apát.[42] Angyalok által emelt, monstranciába foglalt Szent Vér-ereklye ábrázolása a Huszthoz földrajzilag legközelebb eső zarándokhelyről – Kassáról (Košice) – ismert. A garamszentbenedekivel ellentétben a kassai úrmutató ugyan elveszett, de a töredékes, sérült Kassai Graduálé egyik miniatúráján ábrázolták.[43] Ezen is a husztival megegyező módon két angyal emeli a gótikus úrmutatót. Hasonló gótikus monstrancia díszíti Vince bátai apát 1500-ra keltezett pecsétjét is. Monstranciát emelő angyalok ábrázolásának három további középkori emlékét érdemes még számba vennünk. Egyik a lőcsei Szent Jakab-templom Storno Ferenc által jelentősen átfestett északi falán, a szentségház felett található, míg a másik a liptószentmiklósi Oltáriszentség-oltár szekrényében nagyméretű szoborcsoportként jelenik meg.[44] Végül az utolsó rokon emlék a somlószőlősi templom szentélyének déli falán feltárt középkori falképen ismert, ott viszont az angyalok kelyhet, vagy cibóriumot emelnek.[45]

Végezetül Krisztus töredékesen fennmaradt sebeiről érdemes szót ejteni. Falképfestészeti emléken nem ismerjük párhuzamát, ezért a magyarországi emlékanyagból ismert egyetlen töredékes faragványra hívjuk fel a figyelmet, amely ugyancsak a bátai apátság területén, a Csalog József által vezetett, 1937-es ásatásoknál került felszínre. Ekkor hazánk egykor legjelentősebb Szent Vér zarándokhelyén egy arasznyinál kisebb, negatív formát leltek, melyen megjelenik a feszület szögekkel, egy aránytalanul nagy töviskorona és Krisztus két keze.[46] Hasonló ábrázo-

lásokat kisméretű, 1510–1520 körül készült, egyszerű, németalföldi imakönyvekben és Sigmund Grim 1520-ra keltezett fametszetén ismerünk.[47] Feltételezhető, hogy a hasonló könyvfestészeti emlékek vagy grafikai lapok szolgálhattak a huszti falkép Szent Sebeket ábrázoló részletének előképéül.

A hajó déli falán nyitott szondáinkban középkori freskók nyomára nem bukkantunk, de itt is, akárcsak a többi falon, a padozatig megtalálható a középkorinak vélhető, fehérre meszelt vakolat. A diadalív lábazatán a háromszögekkel lemetszett sarkok felett egyszerű, negyedpálcatagból, lemeztagokból és rézsűből álló profilozás fut, melytől felfelé a pillérek profilja félnyolcszögűvé válik. Az ívindításnál a nyugati kapuhoz hasonlóan egy profilozott vállpárkányt alkalmaztak, amely akár diadalívkeresztet is hordozhatott.[48] A hajó felé eső oldalán két szondával vizsgáltuk az ívet keretező, vakolatból húzott stukkópálcát, melyről beigazolódott az a feltételezésünk, hogy csak az 1888-as felújítás idején készült. 1,5–2 cm-rel alatta mindenütt felszínre került a középkori vakolat. A diadalív bélletének teljes felületén kisebb-nagyobb szigetekben középkori szekkó maradványait találtuk, amely nem azonos időben készült a hajóban feltárt rétegekkel, azoknál minden bizonnyal később festették. Itt már Sztehlo Ottó is ábrázolt geometrikus, ornamentális díszítést.[49] Ugyancsak Sztehlo rajzai alapján tudjuk, hogy a diadalív szentély felé eső oldalára csúcsíves keretekbe foglalt, koronás figurák mellképeit festették *(22. kép)*. Ez a rajz félreértésre is okot adott, mert egyes publikációkban felmerült, hogy esetleg Szent Imre-ábrázolásról lehet szó, de újbóli feltárásakor egyértelművé vált, hogy itt a liliomos koronát viselő okos és balga szüzeket festették meg.[50] A déli oldalon két viszonylag jó megtartású okos szűz képét sikerült feltárni, míg a harmadiknál már csak ruhájának alsó sze-

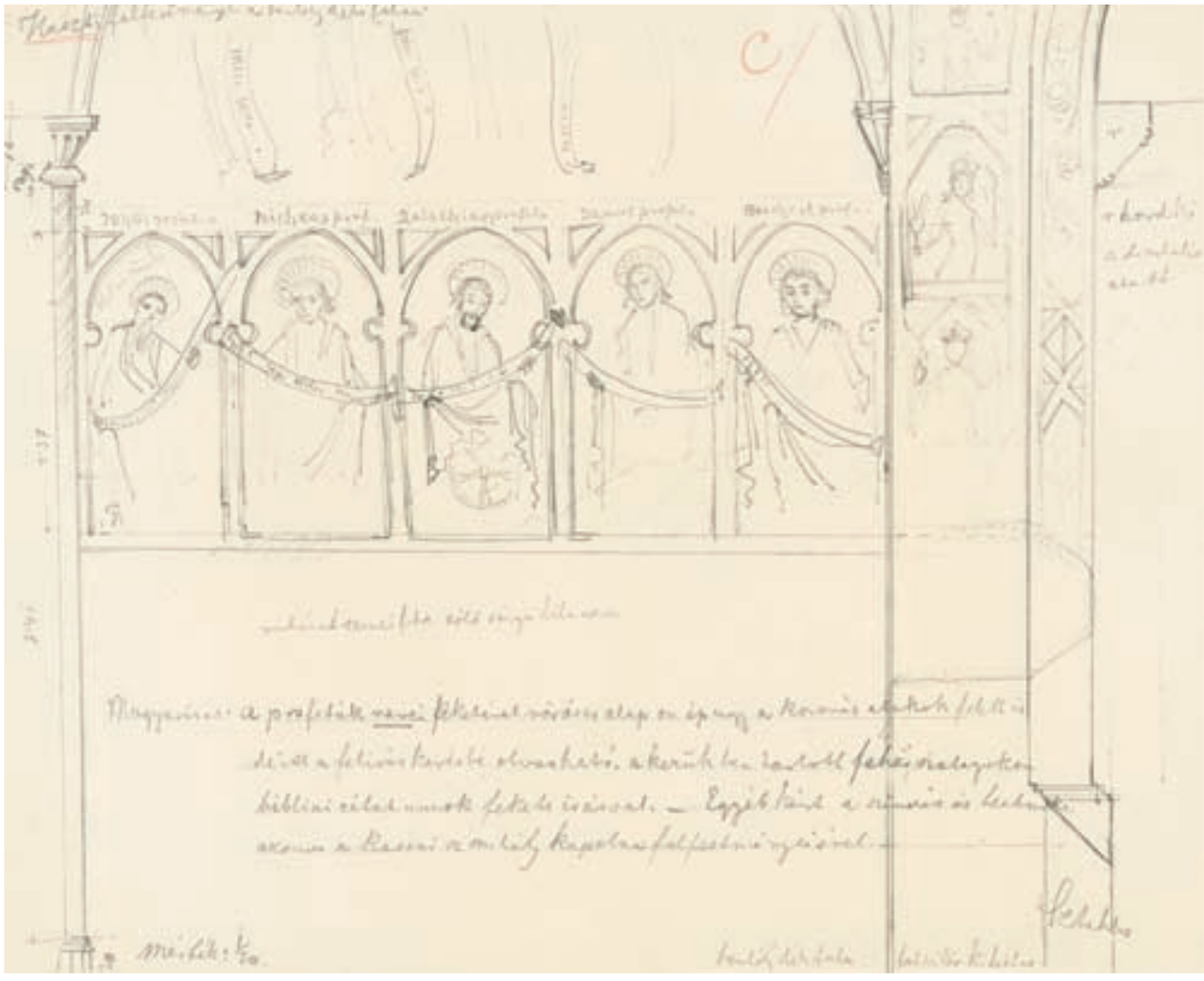

22. A szentély és a diadalív falképei (Sztehlo Ottó, 1888)

23. Okos szűz a diadalíven

gélyét és a keret alját találtuk meg *(23. kép, Németh P. tanulmányának nyitóképe)*. Rózsaszín architektúra-festését sötétvörös és fehér – fényt és árnyékot érzékeltető – vonalakkal tették plasztikussá. Keretük csúcsíves záradékának indításánál konzolszerű „dudor" látható. Ennek analógiája két templom középkori freskóján ismert. Torna (Turňa nad Bodvou) szentélyének XV. század első évtizedeire keltezett falképein a szentélyzáradék három falán megfestett női szenteket, illetve Ófehértón a diadalív bélletében megjelenített Szent Margitot és Szent Katalint övezi hasonló keretezés.[51] Rendkívül egyszerű festői eszközökkel, mégis illúziókeltően helyezték térbe az épité-

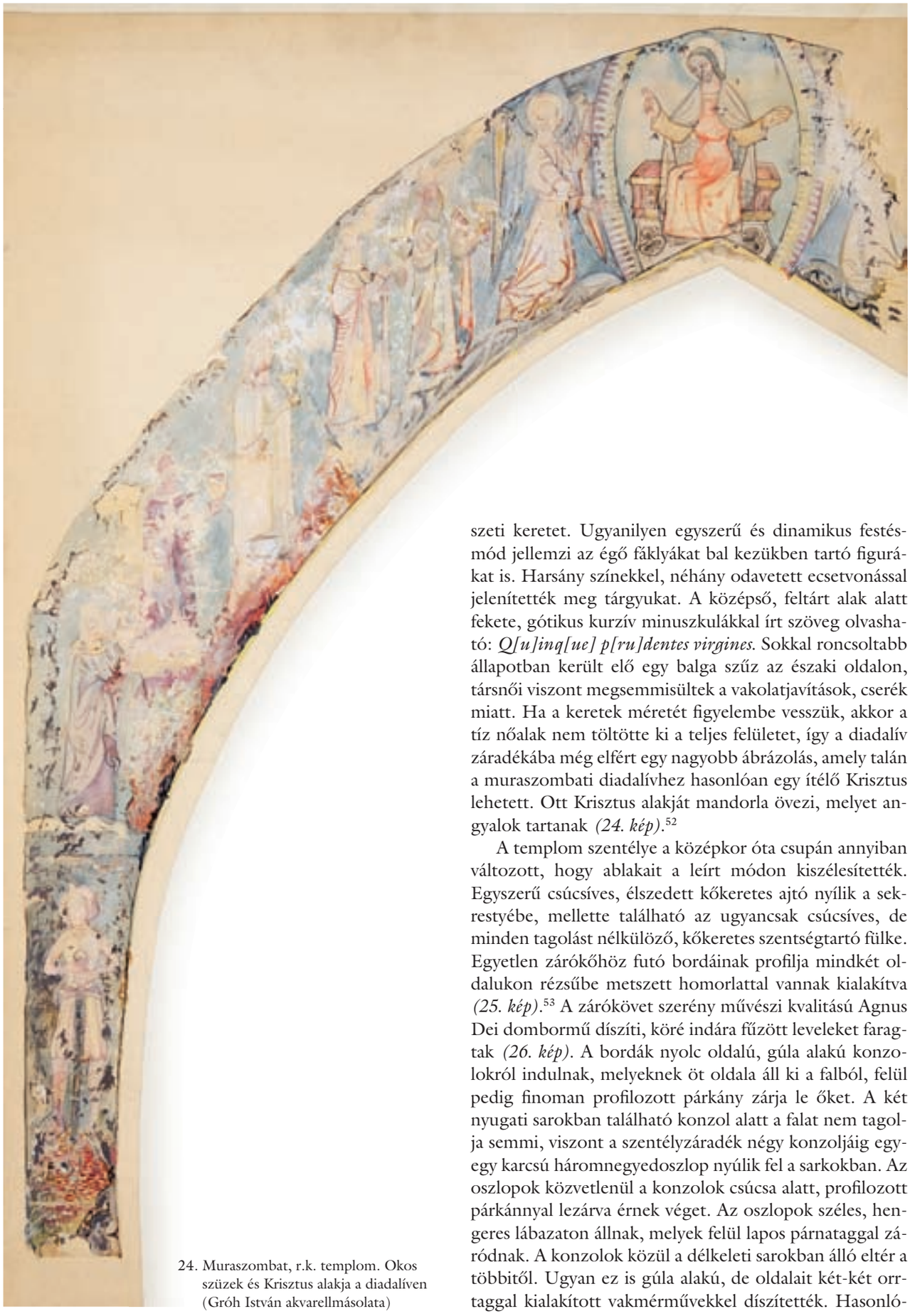

24. Muraszombat, r.k. templom. Okos szüzek és Krisztus alakja a diadalíven (Gróh István akvarellmásolata)

szeti keretet. Ugyanilyen egyszerű és dinamikus festésmód jellemzi az égő fáklyákat bal kezükben tartó figurákat is. Harsány színekkel, néhány odavetett ecsetvonással jelenítették meg tárgyukat. A középső, feltárt alak alatt fekete, gótikus kurzív minuszkulákkal írt szöveg olvasható: *Q[u]inq[ue] p[ru]dentes virgines.* Sokkal roncsoltabb állapotban került elő egy balga szűz az északi oldalon, társnői viszont megsemmisültek a vakolatjavítások, cserék miatt. Ha a keretek méretét figyelembe vesszük, akkor a tíz nőalak nem töltötte ki a teljes felületet, így a diadalív záradékába még elfért egy nagyobb ábrázolás, amely talán a muraszombati diadalívhez hasonlóan egy ítélő Krisztus lehetett. Ott Krisztus alakját mandorla övezi, melyet angyalok tartanak *(24. kép)*.[52]

A templom szentélye a középkor óta csupán annyiban változott, hogy ablakait a leírt módon kiszélesítették. Egyszerű csúcsíves, élszedett kőkeretes ajtó nyílik a sekrestyébe, mellette található az ugyancsak csúcsíves, de minden tagolást nélkülöző, kőkeretes szentségtartó fülke. Egyetlen zárókőhöz futó bordáinak profilja mindkét oldalukon rézsűbe metszett homorlattal vannak kialakítva *(25. kép)*.[53] A zárókövet szerény művészi kvalitású Agnus Dei domború díszíti, köré indára fűzött leveleket faragtak *(26. kép)*. A bordák nyolc oldalú, gúla alakú konzolokról indulnak, melyeknek öt oldala áll ki a falból, felül pedig finoman profilozott párkány zárja le őket. A két nyugati sarokban található konzol alatt a falat nem tagolja semmi, viszont a szentélyzáradék négy konzoljáig egy-egy karcsú háromnegyedoszlop nyúlik fel a sarkokban. Az oszlopok közvetlenül a konzolok csúcsa alatt, profilozott párkánnyal lezárva érnek véget. Az oszlopok széles, hengeres lábazaton állnak, melyek felül lapos párnataggal záródnak. A konzolok közül a délkeleti sarokban álló eltér a többitől. Ugyan ez is gúla alakú, de oldalait két-két orrtaggal kialakított vakmérműveekkel díszítették. Hasonló-

25. A szentély boltozata

kat például a siklósi egykor Ágoston-rendi templom szentélyében faragtak a XV. század elején, de a veszprémi székesegyház szentélyének a XIV–XV. század fordulójára keltezett átépítéséhez köthető gyámkövek, illetve a podolini (Podolínec) és a munkácsi (Мукачево) katolikus templom középkori szentélyének gyámjai is hasonlóak.[54] Ugyanezek a mérműves formák jelennek meg a garamszentbenedeki (Hronský Beňadik) apátság északi mellékhajójában, a leleszi (Leles) premontrei prépostság, valamint a nyitrai (Nitra) székesegyház kápolnájának közelmúltban feltárt bordaindításai alatt is *(27. kép)*.[55]

Sztehlónak a szentély déli falát mutató rajzain még összefüggő, jól értelmezhető falképek láthatók.[56] Két regiszterben az ószövetségi prófétákat festették meg. A boltváll feletti szakaszon 1888-ban már csak az öt figura kopott ruhája és a kezükben tartott feliratszalagok voltak valamelyest értelmezhetők, de az alsó képmező öt prófétája szinte épségben tárult fel. Minden figura csúcsíves fülkében állt, sőt még a boltvállnál megfestett konzolok is hasonlítottak a diadalíven ábrázolt okos és balga szüzek architektúrafestéséhez. E képmező felső keretezésén névfeliratuk is olvasható volt, mely alapján Szehlo még azonosította őket. Balról jobbra haladva *Johell, Micheas, Malachias, Daniel, Ezechiel* nevét örökítette meg a középkori mester. E feliratokat ugyanazzal a fekete színű, kurzív betűtípussal írták, mint az okos szüzek alatti szövegeket.[57] Mindegyik próféta mondatszalagot tartott maga előtt. A hajó kiváló freskótechnikájú képeihez viszonyítva itt jelentős készítéstechnikai eltérés mutatható ki. A legkorábbi réteg egy fehérre meszelt vakolat, amely befordul az ablakbélletbe, és egészen a padlószintig lefut. Ezen a fehérre meszelt, korai rétegen több ponton is megtaláltuk az egykori figurális ábrázolások nyomait, de csak ott voltak jobb állapotban, ahol a meszelt alapra egy vékony kiegyenlítő vakolatot hordtak fel. Másutt csak egyszerűen ráfestettek a fehér meszelésre, így nem is jött létre jó kötés. Például a hajó második rétegének vörös felszentelési keresztjeivel megegyezőt a középső prófétán ábrázolt Sztehlo. Mára ebből az al secco technikával festett falképből sajnos csupán értelmezhetetlen töredékek maradtak fenn, a déli fal 1888-ban lerajzolt ószövetségi prófétái

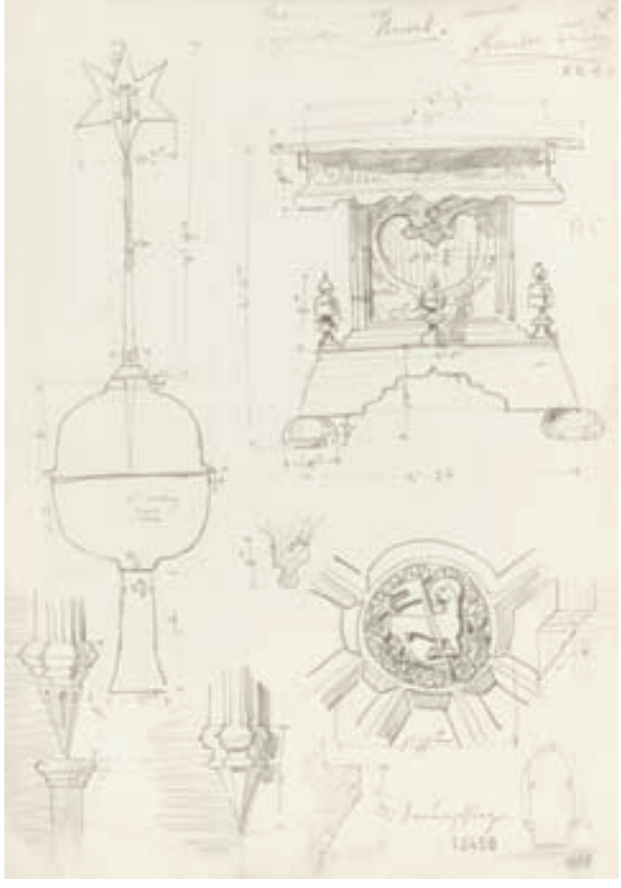

26. A templom műrészletei, konzolok és zárókő a szentélyben (Schulcz Ferenc, 1864)

27. Nyitra, székesegyház. Vakmérműves konzol feltárás közben

megsemmisültnek tekinthetők. A Dániel prófétát ábrázoló képből csak a felső keret és a felirat maradt meg, illetve a dicsfény egy része *(28. kép)*. A délkeleti ablak felett is találtunk egy töredékes ábrázolást, ott egy nőalak csillagos háttér előtt, virágokkal díszített talajon áll *(29. kép)*. A kezében tartott csavart tárgy lehet a kígyósi falképhez hasonlóan gyertya, vagy fáklya-szerű lámpa, mint az okos szüzek kezében. Az okos szüzekkel és a prófétákkal egy időben festették.

A boltozat zárókövét ugyan nem vizsgálhattuk, de valószínűleg a levélfonattal körülvett Agnus Dei-t is festették, mivel a bordákon mindenütt gazdag színezést találtunk. Felületükön a sérülések ellenére is jól látható, hogy legalább két egymást követő periódusban színezték őket. Először csak vöröset és zöldet használtak, majd másodszor fehér, okker és vörös sávokat festettek egymás mellé. A boltozaton nyitott kutatóablakban is megtaláltuk ezt az élénk színezésű réteget, de ennek értelmezésére csak nagyobb felület feltárása után lenne mód. A korábbi festések javítása során sérült szekkók nyomai szinte mindenütt megtalálhatók, így például az ablakokat is 7 cm széles, rózsaszín sávok keretezték. A boltozatindító konzolok alatt álló háromnegyed oszlopokat is szalagszerűen futó sávozással díszítették, színezésük a bordákéhoz hasonló vörös, zöld és okker *(30. kép)*.

A huszti plébániatemplom épülete jórészt egyetlen periódusból származik. Az egységesen körbefutó lábazat, illetve a szentély és a hajó azonos főpárkánya legalábbis erre utal, s nem mondanak ennek ellent a részletformák sem. Noha a sekrestye bizonyosan utólagos toldás, ajtaja, keleti ablaka (és boltozata) alapján is még a középkorból kell származnia, s az is elképzelhető, hogy a templom felépültét csak röviddel követte a kialakítása. A templomépítés idejét nagyjából meg lehet határozni. A részletformák alapvetően ugyan gótikusak, de lépten-nyomon visszaköszönnek még bennük „átmeneti", sőt román kori megoldások is. A nyugati kapu vállpárkánya, s az, hogy alatta, illetve felette a béllettagolás eltérő, a gótikán belül mindenképpen korai megoldásnak számít, s egyértelműen román kori előzményekre vezethető vissza a déli kapu szarvtagos részlete, ahogyan sarokba szerkesztett profilja is „régies" vonás.[58] Szintén korai gótikus tagozat a mindkét kapun megjelenő csúcsívtag, és a diadalív vállpárkányának antik formákat idéző profilja sem igen lehet későbbi az átmeneti korszaknál.

28. Pauszmásolat Dániel próféta arcáról (Sztehlo Ottó, 1888)

29. Nőalak a szentély délkeleti ablaka fölött

A fenti kettősség a környék építészetében leginkább a XIV. század első felében figyelhető meg, de még jóval erőteljesebb román jelleggel.[59] A huszti építkezés időben tehát inkább felfelé tolható el, s így az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy valamikor a század középső harmadában következett be. Ha mindez igaz, a nyilván egy korábbi templomot felváltó építkezés a településnek abba a felfutásába, annak is a tetőző szakaszába illeszthető bele, melynek ismert sarokköveit az 1329-es városi kiváltságok, az 1330-as évek kiemelkedő összegű pápai tizedei és a huszti vár megépítése jelentik. Nem lehet az se véletlen, hogy a templom formáival leginkább a técsői és a viski

egyházak megoldásai említhetők együtt a környéken, azaz azoké a koronavárosoké, melyeknek felemelkedése és sora nagyrészt Husztéval egyezett ebben az időszakban.[60] Közülük „gótikus alapállásával" mindenesetre a huszti templom építése tűnik a legkésőbbinek, ami ugyan csak óvatosan, de talán párhuzamba állítható a településnek azzal az ideiglenes kiugrásával a többiek közül, amit vára megépítése jelenthetett nagyjából ekkor.

A templomnak egyetlen része ennél az építkezésnél későbbi is lehet. Első ránézésre is feltűnő, hogy a szentély faloszlopai az ablakok magasságának nagyjából a felénél hirtelen befejeződnek, s tetejükre teljesen szervetlenül a bordákat alátámasztó konzolokat ültették rá. Az, hogy a szentélyt a kezdetektől boltozva képzelték el, támpillérei alapján egyértelmű, s ezekkel a faloszlopoknak kell egyidősnek lenniük. A „befejezetlen" oszlopok és az eltérő elképzelésről tanúskodó konzolok közti váltást szempontunkból alapvetően kétféleképpen lehet elképzelni. A váltás esetleg még az építésmenet közben, valamilyen nem ismert okból – vezetőcsere, kisebb megszakítás – történt. De az is lehet, hogy valami miatt eredetileg nem fejezték be a boltozást, vagy hogy az eredeti boltozat később erősebben károsult, s mikor aztán azt folytatták, illetve újrarakták, már eltérő koncepcióval fejezték be a munkát. A boltozat részletformái a két alaplehetőség közüli választáshoz sajnos nem adnak fogódzót. A bordaprofil teljesen általános a gótikában, a zárókő domborműve jelenlegi állapotában és feltételezhető minősége miatt nemigen datálható – noha megjegyzendő, hogy leveleinek és szőlőfürtjeinek indáról lógó kompozíciója azonos a viski szentélyfejezetek és a técsői szentélykonzolokon láthatókkal –, a vakmérműves délkeleti konzol formája pedig nagyjából a XIV. század második felében volt használatos, azaz keletkezhetett a század középső harmadában, de a legvégén is. E kérdés falkutatással valószínűleg eldönthető lenne.

A huszti templom első, fennmaradt kifestésére a XIV–XV. század fordulóján, egyetlen periódusban kerülhetett sor. Ekkor csupán a hajó északi falát és a diadalív északi pillérét díszíthették freskókkal. Lehetséges, hogy már ekkor színezték a szentély boltozati bordáit, sarkokban álló oszlopait. A magyar szent királyok ábrázolása különösen jelentős, mivel rendkívül jó színvonalú alkotásról van szó, és készítéstechnikai szempontból is egyedülálló a magyarországi emlékanyagban.[61] Elsősorban a koronák kialakítása számít különlegesnek. Mivel a települést szinte folyamatosan királyi birtokként ismerjük, talán nem lehet véletlen hangsúlyos megjelenítésük, de azzal a gondolattal is érdemes eljátszani, hogy a Zsigmond király uralkodása alatt a XIV. század végén jó két évtizedre Balk és Drág román vajdáknak történt eladományozásakor nem készülhettek-e? Hasonló Zsigmond kori királyszent ábrázolások ortodox hitű kenézek által emelt, kifestette templomokban, Kristyoron (Crişcior) és Ribicén (Ribiţa) ismertek, de hasonló helyzet eredményezhette a kéméndi (Chimindia) templom magyar szent királyainak cirill betűs névfeliratait is.[62] A huszti templom újabb kifestésére az épület egy esetleges pusztulását követő felújításkor kerülhetett sor, mivel az északi falon Szent Imre és Szent Ilona ábrázolásán a sérült részekre felhordott új vakolaton maradt fenn a XV. század közepére, esetleg második felére datálható újabb kifestés; úgy tűnik, hogy a szentély teljes felületét ekkor falképekkel díszíthették. Mivel még csak kis felületet ismerünk a nyugati fal freskójából, annak keltezésére vonatkozóan nem tudunk állást foglalni.[63]

30. Festett faloszlop és konzol a szentély délkeleti sarkában

Jegyzetek:

[1] 1326. május 14., illetve 17.: AOkl. X.: 137.: No 195., 140–141.: No 202.

[2] MOL, DL 22477; Mihályi 1900. 8–11.: No 4.; Györffy 1998. 125–126.

[3] Deschmann 1990. 165–168.; Deschmann 1991b. 156–167.

[4] C. Tóth 2005. 308.: No 277.

[5] Mon. Vat. I/1.: 327., 330., 356., 371. (1335-ben nem említik a pap nevét).

[6] MOL, DL 13358.

[7] Csánki I.: 457.

[8] MOL, DL 25201; az újkori másolatban fennmaradt okiraton egy 1449-es, Hunyadi János által kiállított oklevél szövege is olvasható, amely szerint a kormányzó a kőből készült huszti Szűz Mária-kápolna számára adományozott 12 forintnyi sót.

[9] Wenzel 1880. 162.: 3. jegyzet.

[10] MOL, DL 17804

[11] MREJT 1999. 125–128.

[12] Alexandru Baboş a máramarosi fatemplomok dendrokronológiai vizsgálata során mintákat vett az elbontott fedélszék gerendáiból. Szóbeli közlése szerint XVI. századi eredményt hoztak az összehasonlító elemzések.

[13] A lábazat párkányát két rézsű közt – az alsó néha homorú – derékszögű beugrás, a koronázópárkányt rézsűbe metszett félhomorlat tagolja, rajzukat ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13465, 13467. A lábazat csak a sekrestyén nem fut körbe. Úgy tűnik, hogy a hajó északi falának keleti végén befut a sekrestye nyugati fala mögé, a sekrestye keleti falára pedig átfordul ugyan, de úgy másfél méter után, azaz nagyjából a szentélytámpillérek kiugrásának megfelelően, derékszögben befordul a falba. Ez elég egyértelműen arra utal, hogy egykor a szentély ezen sarkánál is támpillér állt, amely csak a sekrestye ezek szerint utólagos felépítésekor tűnt el (archív rajzok egyébként külön ábrázolják e támot, ami legalábbis jelenleg a sekrestye keleti falába olvad bele: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2734, 2736). Ettől függetlenül a szintén armírozott sarkokkal épített sekrestye bizonyosan a középkorból származik.

[14] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2731, 2735, 13465.

[15] Némileg eltérő rajzai: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2734, 2736, 13467.

[16] E megoldás a keleti szárkövön már nem vehető ki, a nyugatin azonban épségben fennmaradt. Hasonló, de rongáltabb állapotú kapuszárkő a técsői református templomban, illetve Palágykomorócon (Паладь Комарівці) és Visken ismert.

[17] A nyugati kapu különböző profiljainak rajzai: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2734, 2736, 13465, 13467.

[18] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok: 1888/45. Sztehlo jelentése nyomán Forster Gyula, a MOB másodelnöke 1888. július 18-án jelentette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy a *templom, mely igen sokkal későbbi, mint a lelkész vélte, műbecsű részletekkel nem bír és a helyreállítási munkálatok foganatosíthatása e körülménynél fogva annál kevésbé ütközhetik akadályokba, mert a munkálatok által a falfestmények felfedett s az északi falon a karzati padok mögött netán még felfejthető maradványai sérülést szenvedni nem fognak.*

[19] Römer 1874. 110.

[20] *Archeológiai Értesítő*, 23. 1888. 447–448.; Radocsay 1954. 148–149.

[21] Sztehlo Ottó felmérései: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2732, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2743, illetve használtuk az egyházi jegyzőkönyv 1887. augusztus 27-én kelt szövegét.

[22] Sztehlo 1888-as felmérése (K 2734) még nem jelöl boltozatot a hajóban és a szószék is a diadalív északi pillérénél állt. Lux Géza 1940 körüli alaprajzán viszont már megjelenik a boltozat, Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2730. A padlástérben pedig a diadalív északi – fából ácsolt boltozat feletti – szakaszán megtaláltuk Szijjártó Román asztalosmester 1888-as ceruzás feliratát, melyből megtudható, hogy maga tervezte és 300 forintért kivitelezte a munkát.

[23] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2736. Sztehlo egyetlen lapon ábrázolta az északi fal és a diadalív északi oldalának freskóit.

[24] Hasonló mustrát például a maconkai templom szentélyének keleti ablaka körül, illetve a balogunyomi templom szentélyében és diadalívén ismerünk.

[25] A kötetben bemutatott feketeardóit, szőlősvégardóit (Підвиноградів), nagybéganyit, gerényit (Горяни) említhetjük, de a tágabb régióban is szép számmal találkozunk Szent Ilona XIV–XV. századi falképen történő megjelenítésével: Bodony, Dobsina (*Dobšiná*), Máramarossziget, Nyíribrony, Petőszinye (Svinica), Ragály, Rudabánya, Vizsoly. Ld.: Jékely–Lángi 2009. 22., 51., 62., 73., 83., 216., 239., 305–307., 344., 374–375., 381., 385–386., 392–393., 396–398., 425., 447.

[26] Oltármenzának csak akkor tekinthetjük, ha több lépcső vezetett fel hozzá, mivel a jelenlegi padlószinthez viszonyítva túl magasan helyezkedik el.

[27] Ilyen vérthez erősített láncok jelennek meg például: Berthold von Zähringen síremléke, 1350 körül, Freiburg – Bauch 1976. 345. és 456. jegyzet, 352a kép; Johann II. von Katzenelbogen († 1357) síremléke, Eberbach – Reitzenstein 1972. 142., 66. kép; Ralph de Knevyton síremléke, 1370, Averley; II. Rudolf száz-wittenbergi herceg († 1370) síremléke, Wittenberg – Schulze 1987. 255–256. és 1. kép; a Magyarországhoz közeli Bécs minorita templomának 1350 körül készült kaputimpanonjának a Keresztrefeszítést ábrázoló domborművén – GBKÖ II.: 342–343.: No 87. (Horst Schweigert), és 74. t., valamint a Stephansdom 1359–1365 között emelt kapuzatainak IV. Rudolf herceget ábrázoló szobrain – Parler 1978/1980. II.: 417. (Rupert Feuchtmüller), képek: 418. oldalon; GBKÖ II.: 353–355.: No 96–97. (Lothar Schultes), 77. t.

[28] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 138.177; Römer 1874. 79.; Radocsay 1954. 148–149., illetve leírása a jelen kötetben.

[29] Pannonia regia 1994. 276–278.: No IV–49. (Lővei Pál); Jékely 1998. 125–143.; *Sigismundus Rex et imperator* 2006. 113–114.: No I.35 (Jékely Zsombor).

[30] Hasonló vértezetet viselnek a Bebek család által építtetett pelsőci (Plešivec) templom szentélyének déli homlokzatán feltárt királyszentek. Kerny 2007a. 94–95.

[31] Györfi 2006. 99–128.

[32] Hasonló pajzs látható az 1404–1416 között keletkezett Hervoja Missalé miniatúráján is, sőt a lovag vértezete szinte teljesen azonos a huszti freskón láthatóval. *Missale* 1891. – ld.: *Zsigmond király* 1987. II.: 90-91. No 60. (Wehli Tünde).

[33] Jékely–Lángi 2009. 369.

[34] Hasonló megoldást alkalmazhattak a jelen kötetben bemutatott baktalórántházi freskók esetében, ahol az északi fal Szűz Mária előtt hódoló Szent László-képén Mária koronájának liliomjai jelennek meg negatív formaként.

[35] János evangéliuma (Jn 20,14–18.). Képzőművészeti ábrázolásain a Krisztus sírjához járuló Mária Magdolna az ásóval kertészként ábrázolt Krisztus előtt térdel. A huszti kompozíció összevethető Fra Angelicónak a firenzei dominikánus kolostorban 1440 körül festett azonos témájú ábrázolásával. A kép azonosítását Terdik Szilveszternek köszönöm.

[36] Teljességgel a dicsfény sem zárható ki, mivel az arctól balra, távolabb egy fehér színű, íves vonal arasznyi maradványa indul, melynek elvi meghosszabbítása nagyméretű nimbuszt ad ki.

[37] Ilyen például a lőcsei (Levoča) és a bártfai (Bardejov) Vir dolorum-oltár, illetve a nagyszebenei (Sibiu) Brukenthal Múzeum 1525 körülire datált, nagyméretű táblaképe, melyen két angyal támogatja a sebeit mutató Krisztust, ltsz: 1896 (3860). Bártfa és Lőcse: Radocsay 1955. 272–273., illetve: 374–375. és Radocsay 1967. 151., 153–153., illetve: 76–77., 192–193.; Hromadová 1979. 84.és

97. kép; Drobnik– Jiroušek 1998. 44–46. és 49–50. kép. A bártfai oltárhoz ld. még a hasonló ikonográfiájú nyírturai falkép feldolgozását is: Veres 2000. 135–143.; Nagyszeben: Roth 1913. 178. A budai szoborról: Sallay 1999. 123–139.

[38] Szakács 2006. 70., 10. ábra; *Hunyadi Mátyás* 2008. 112.

[39] A XV. század közepére datált mateóci főoltár egyik mozgó szárnyának külső oldalán festették meg: Török 1980. 49–80. és MM 1987. I.: 715–720. (Török Gyöngyi). Az 1480–1490-es években készült, de a II. világháborúban elpusztult bártfai Utolsó vacsora-oltárnak ugyancsak ez egyik külső szárnyán volt látható a szenvedés eszközeivel körülvett, egészalakos Vir dolorum. Radocsay 1955. 268–269., CXIII. t. Falképes ábrázolása pedig Marosszentimre (Sântimbru) református templomának szentélyében marad fenn egy a XV. század végére keltezhető seccón. Nagy E. 1998. 252–255. Nyugat-európai párhuzamait Rudolf Berliner (1886–1967) dolgozta ki: Berliner 2003. 93–192.; Suckale 1977. 177–208

[40] Lángi–Mihály 2006. 105–106.

[41] Pásztor 2000. [1940!] 135–138.; Tüskés–Knapp 1986. 76–116.; Sümegi 1991. 107–121.

[42] Cséfalvay 1993. 34., 183.; Veres 2000. 138.; 4. kép

[43] OSzK Kézirattár, Cod. Lat. 172a–b. II. kötet, 281v.

[44] Radocsay 1954. 164–166.; Radocsay 1967. 106., 190. és 195. kép

[45] Koppány 1974. 221.

[46] Csalog 1940. 53., I. t.: 1. ábra.

[47] Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KB 128. G 33, KB 135. J 110, KB MMW 10. F14.

[48] Profilja egy kíma- és egy simatag között enyhe ívből áll.

[49] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2738, 2739, 2743. Ő még értelmezhetően látta a plasztikus, háromszögekben, rombuszokban összemetsződő kereteket, melyek indás ornamentikát foglaltak magukban. Feltárásunkkor ennek már csak erősen lekapart, roncsolt maradványait találtuk meg, de jól látszik, hogy a keretek vörös színezésűek, míg a növényi motívumoknál az élénk zöld jellemző.

[50] Máté evangéliuma (Mt 25,1–13.) Jézus utolsó ítéletről szóló példabeszédét a középkor folyamán a történeti Magyarországon is nagy számban jelenítették meg a diadalív bélletekben. Zsidók szokásai szerint a menyegzőn a menyasszony tíz társnője fáklyás táncával fogadja a vőlegényt, hogy gyönyörködtesse a násznépet. A példabeszédben szereplő öt okos szűz, mivel számított a vőlegény késésére, ezért a fáklyával együtt olajat is vittek magukkal. A balgák erre nem gondoltak. Mivel a vőlegény valóban késett, és mikor az éjszaka fogadására kellett volna menni, csak az okosok voltak erre képesek. Ők bevonulhattak a menyegzőre, a balgák viszont kívül rekedtek. E példabeszéd értelme tehát, hogy előrelátó okossággal kell készülni az Ítélő Krisztus eljövetelére.

[51] Jékely–Lángi 2009. 326, 328.

[52] Radocsay 1954. 180.

[53] A profil pontatlan rajza: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13466.

[54] Siklós: Lővei–Boromisza–Prokopp 1995. 2., 10., 21.; Veszprém: Tóth S. 1963. 127–128.; Munkács: Lehoczky 1881/1882. III.: 463–464., illetve ld. még a templom leírását e kötetben.

[55] Garamszentbenedek: *Paradisum plantavit* 2001. 157.; 7. kép (Jékely Zsombor); Lelesz: Jékely–Lángi 2009. 154., 159., 179.; Nyitra: Medvecký 2012. 4.

[56] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2738, 2743.

[57] Sztehlo Ottó rajza 1:1 léptékű pauszmásolat Dániel próféta arcáról (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2732), így ma azt is tudjuk, hogy a fej 21 cm hosszú, dicsfényének átmérője 28 cm volt. Ezékiel próféta névfeliratról is készített Sztehlo pauszmásolatot, így tudjuk, hogy a betűméret 5, illetve 4 cm volt. A K 2743 ltsz. rajz magyarázata szerint: *a profeták nevei feketével vörös alapon épugy a koronás alakok felett is de itt a felirás kevésbé olvasható. A kezükben tartott fehér szalagokon bibliai citátumok fekete írással. – Egyébként a színezés és technika azonos a Kassai sz. mihály kápolna falfestményeivel.*

[58] Ld. ezekre a viski templom leírásánál mondottakat is e kötetben.

[59] Erre ld. Szakács Béla Zsolt bevezető tanulmányát e kötetben.

[60] Técső és Visk templomainak leírását ld. e kötetben.

[61] Szent királyaink kultuszának, ábrázolásainak legújabb összefoglalása: Kerny 2007a. 75–82.; Kerny 2007b. 79–123. – összefoglalóan: Klaniczay G. 2000.

[62] Terdik 2007. 96–98.

[63] Köszönettel tartozom *Papp Szilárd*nak a történeti adatok összegyűjtéséhez és az épület leírásához nyújtott segítségéért.

A fényképeket Mudrák Attila (1, 4, 7–9, 11, 14, 16–18, 21, 23, 25, 30), Lángi József (12, 13, 15, 19–21, 29) és Kollár Tibor (27) készítette. Az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 2734 (2), K 13467 (3), K 2731 (5), K 13465 (6), K 2736 (10), K 2743 (22), K 331 (24), K 13466 (26), K 2732 (28).

SZYSKOWSZKI · VIKTOR · KASSA 1900
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 m
1:100.

Papp Szilárd

Nagyszőlős (Виноградів), plébániatemplom

Nagyszőlős, amely a Tisza jobb partjánál, a vulkanikus eredetű Fekete-hegy tövében fekszik, a magyar királyság egyik legkisebb vármegyéje, Ugocsa központja volt a középkorban. 1262-ben jelentős uralkodói kiváltságokat kapott, melyek közt a szabad plébánosválasztás is szerepelt.[1] 1277-ben említik Vyda nevű papját (*Vyda sacerdos de Zoloch*).[2] Nyilván az uralkodói tulajdonlással állt összefüggésben egyháza *exempt* helyzete. VIII. Bonifác 1295-ös jegyzékéből, majd egy 1313-as adatból is kiderül, hogy nem az erdélyi püspök, hanem közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott.[3] Legkorábban az utóbbi említésből tudjuk azt is, hogy a templom a Boldogságos Szűz tiszteletére volt szentelve, s hogy plébánosa ekkor Mihály fia István fia Péter mester, akit még 1321-ben és 1329-ben is említenek.[4] E Péterrel a szőlősieknek azonban meggyűlt a bajuk. 1320-ban az esztergomi érsek utasította a bereg-máramaros-ugocsai vikáriust, hogy mindenkivel szemben védje meg a plébános jogait, mivel a szőlősiek fel akartak mondani Péternek, hogy egy másik, az érsek szerint bűnös papot ültessenek a helyére.[5] Talán ezzel állt összefüggésben, hogy 1329-ben egy Bertalan nevű plébános is feltűnt Szőlősön – a lakók nevében járt el –, aki egyben királyi káplán is volt.[6] 1337-ben aztán Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) többször is elhalasztotta azt az ügyet, melyet Pál szőlősi plébános ellen még ugyanezen Mihály fia István fia Péter pap indított.[7] Így az 1335-ben szereplő Péter szőlősi plébános még mindig ő lehetett, de az egyház 1373-ban feltűnt Péter nevű vezetője már aligha volt vele azonos.[8] 1399-ben a várost Zsigmondtól Perényi Péter kapta meg a plébánia kegyúri jogával együtt, s a család, amely innentől kezdve a középkorban végig birtokosa volt a településnek, körülötte építette ki nagyszőlősi uradalmát.[9] A templom ezután is Esztergom alá

2. A plébániatemplom délről

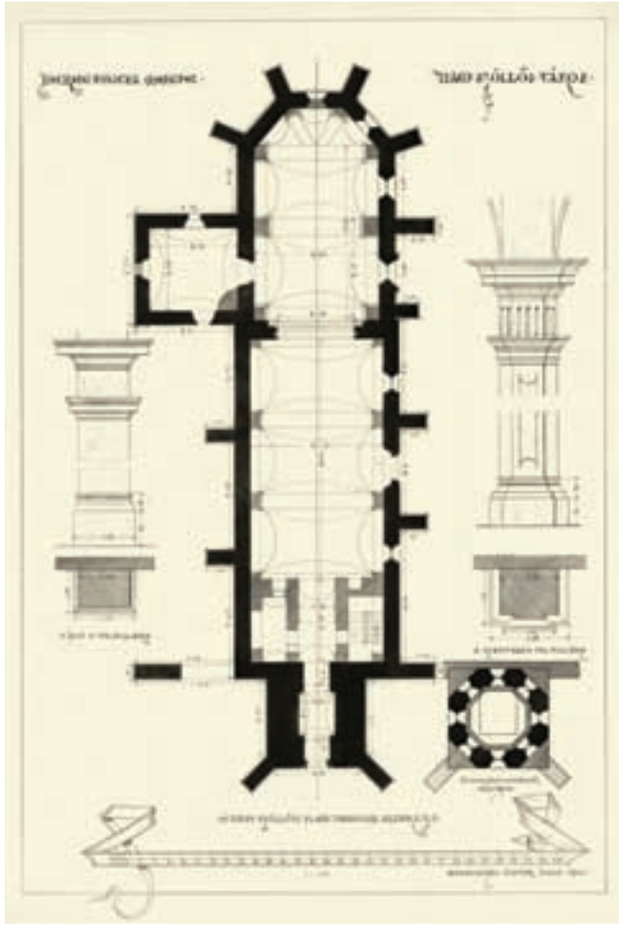

3. A templom alaprajza részletrajzokkal (Myskovszky Viktor, 1900)

≺ 1. A templom nyugati homlokzata (Myskovszky Viktor)

tartozott, 1411-ben kegyura, Perényi Péter az egyház Lőrinc nevű rektorának halálát követően az esztergomi egyházi illetékeseknek mutatta be az új rektort, Plawniczi Miklós fia Pétert.[10] 1419-ben plébánosát újra Péternek hívják, s ekkor is említik rektorát.[11] Ebben az évben Pál, Péter szőlősi plébános káplánja és gyóntatója végrendeletében bizonyos összeget hagyott *pro fabrica basilice virginis Marie de antedicta Zewles.*[12] Valamikor szintén a XV. század első évtizedeiben János, szőlősi plébános megbízta a kassai Gáspár festőt, hogy temploma számára a szatmári templomban lévő táblakép alapján egy hasonlót fessen.[13] Amikor 1450-ben a várost a Perényi családtagok között felosztották, említik plébániaházát is.[14] A templom későbbi plébánosai közül az 1472–1499 között kimutatható Magyi Sebestyént ismerjük, aki nagybátyja volt a hasonnevű humanistának, a későbbi váradi kanonoknak.[15] Hogy a Szőlőst pusztító 1525-ös nagy tűzvész, amelynek következményeként a várost bíró Perényiek nyolc évre mentesültek bizonyos adók alól a város restaurálása érdekében, érintette-e a templom épületét, nem tudjuk.[16] Mindenesetre ebben az évben és 1545-ben is törvénycikkbe foglalták, hogy bizonyos helyzetekben egyéb plébánosok mellett a szőlősinek is ki kell állítania a jövedelme alapján katonákat az ország védelmére.[17] A reformációt a városban elterjesztő Perényiek az „átállással" összefüggésben az 1540-es években elfogatták az egyház Tamás nevű plébánosát, és a templomot is közvetlen kezelésükbe vették.[18]

A város egykori, hosszúkás főterén álló, jelentősebb méretű templom nagyjából keletelt *(1–6. kép)*. Falai jórészt középkori állapotukban maradtak fenn, faragott szerkezetei szintén, csak belsejét alakították át nagyobb mértékben a XVIII. században, négyzetes falpilléreket építve mind a hajóba, mind a szentélybe az ekkor készült új boltozat alátámasztására.[19] A jelenleg is látható részleteken túl az épület egykori, mára eltűnt megoldásainak egy

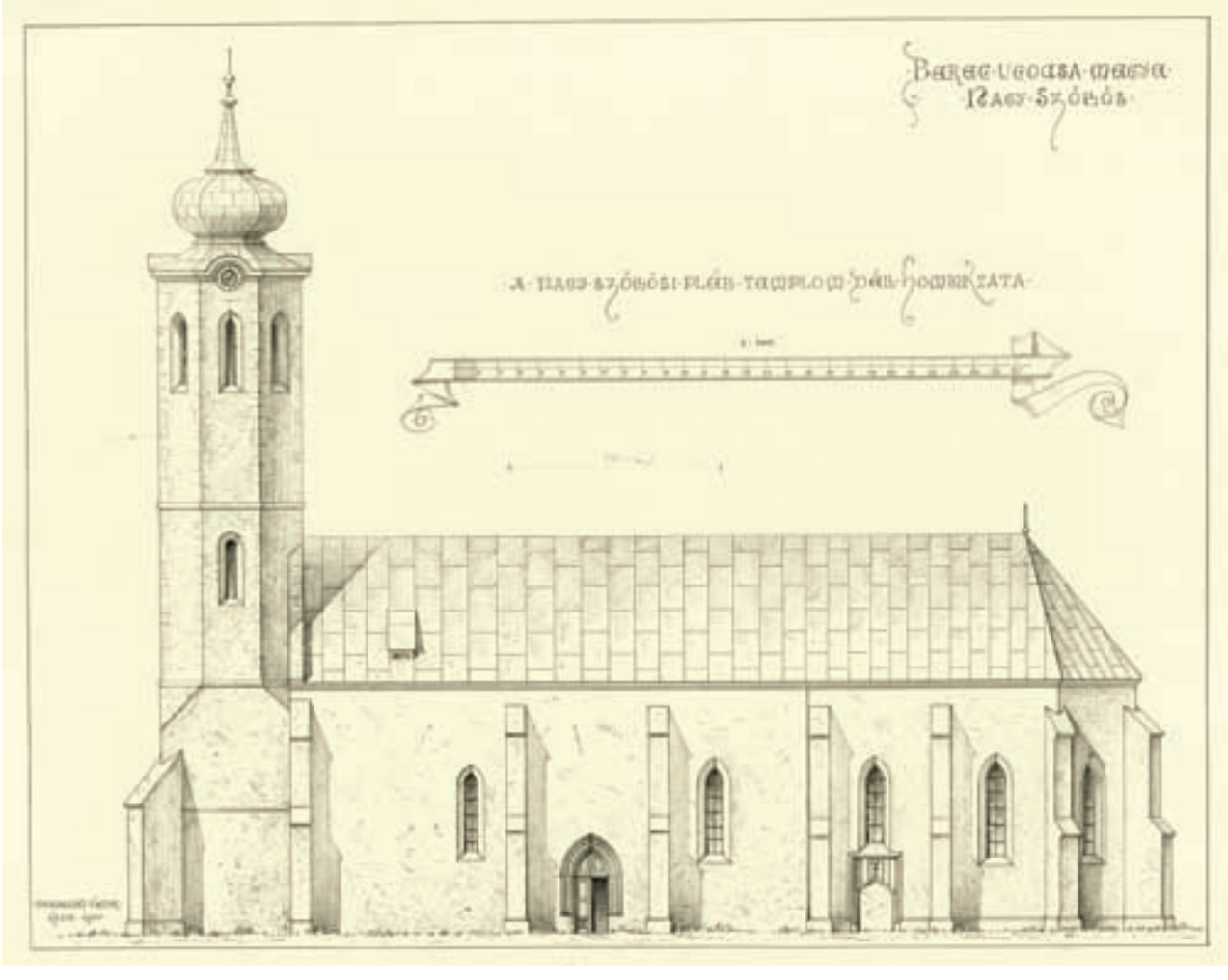

4. A templom déli homlokzata (Myskovszky Viktor, 1900)

részéről XIX. századi rajzanyag tanúskodik, melynek túlnyomó része három időpontban készült: 1864-ben, amikor Henszlmann Imrét és Rómer Flórist szatmári útjukra feltehetően éppen a rajzolás céljával Schulcz Ferenc is elkísérte; 1880 körül, a tervezett, de meg nem valósult, Steindl Imre-féle külső felújítás előkészítéseként; illetve 1900-ban, amikor a Műemlékek Országos Bizottsága felkérte az önjelölt Myskovszky Viktort egy rajzsorozat elkészítésére.[20]

Az épület faragott szerkezetei jórészt barnás színű, tufaszerű, minden bizonnyal a Fekete-hegynél bányászott kőből készültek. Falazatai, legalábbis azokon a részeken, ahol kívül a legutóbbi, 1989 után történt restauráláskor nem vakolták be, szintén ebből a kőanyagból állnak, és nem törtkőből vannak rakva, hanem kváderekből építették őket.[21] A templomhajó hosszúkás, téglalap alaprajzú, hozzá keletről a nyolcszög öt oldalával záródó, csak nagyjából húsz centiméterrel keskenyebb szentély csatlakozik *(3. kép)*.[22] A szentély északi falának nyugati feléhez négyzetes alaprajzú sekrestye támaszkodik, a hajó nyugati fala előtt pedig hossztengelyébe állított torony áll *(7. kép)*. Az épületet egységes, modern kori, cementes lábazat fogja körbe, csak a sekrestye északnyugati sarkánál látható egy rövid szakaszon a feltehetően eredeti kő lábazat, erősen roncsolt profiljával. Myskovszky 1900-as felmérésein a szentélyen teljesen körbefut egy korábbi lábazat, amely a sekrestye keleti és északi falára is kiterjed, a nyugatira pedig még átfordul. A hajónak csak a támpillérein látható ugyanez, a toronynál pedig az alaprajzon szintén mindenhol jelölt lábazatot, a többi felmérésen viszont csak a támoknál.[23] A lábazat profilja mindenhol egyszerű rézsű, amit egy, a templom nyugati homlokzatát részletrajzokkal – többek közt a lábazatéval – együtt mutató, 1880-as rajz is alátámaszt *(8. kép)*.[24] Az épületet körbefogó, egységes kialakítású, csupán derékszögű kiugrást mutató főpárkány szintén újkori, a középkoriról nincsen információnk.[25]

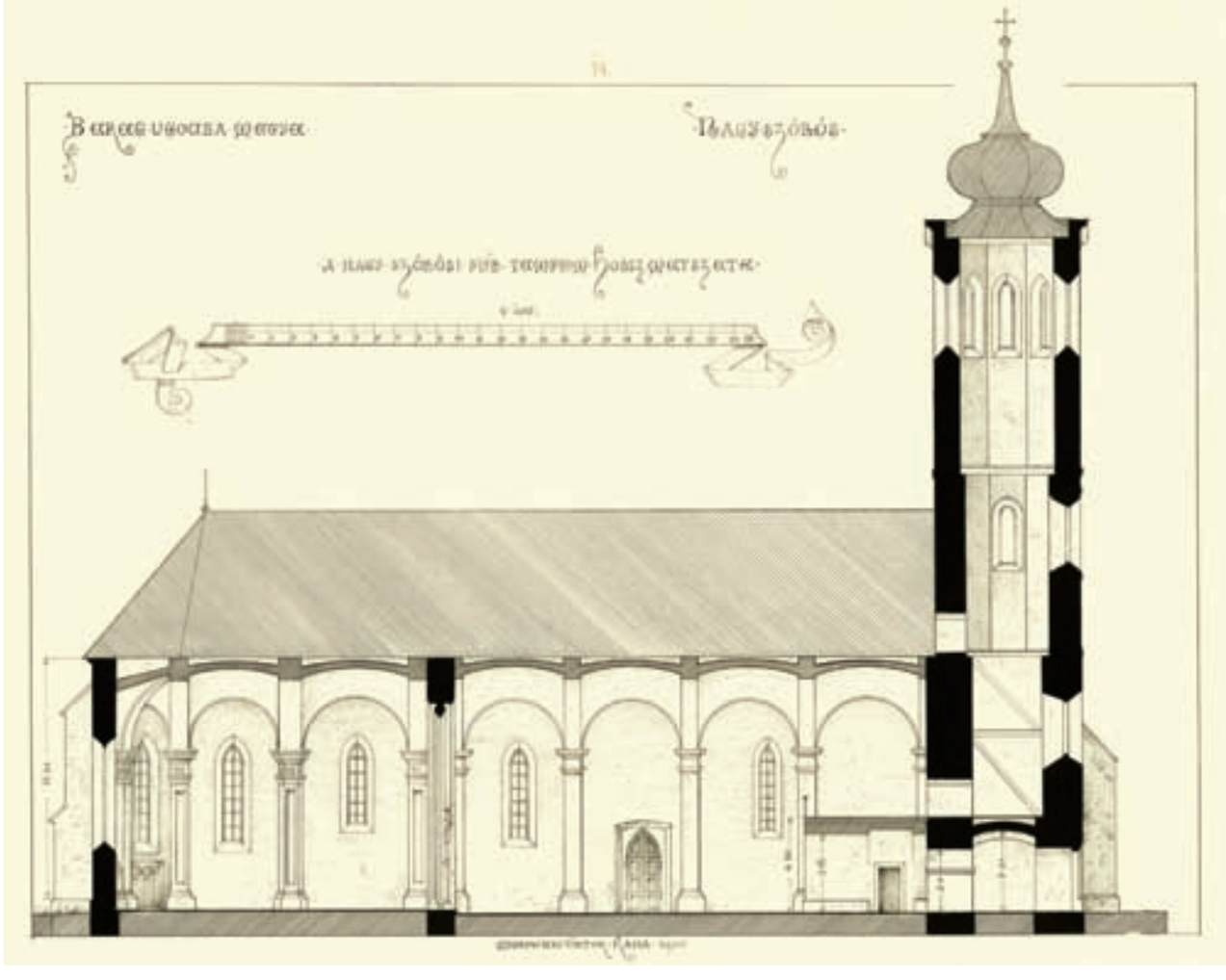

5. A templom hosszmetszete (Myskovszky Viktor, 1900)

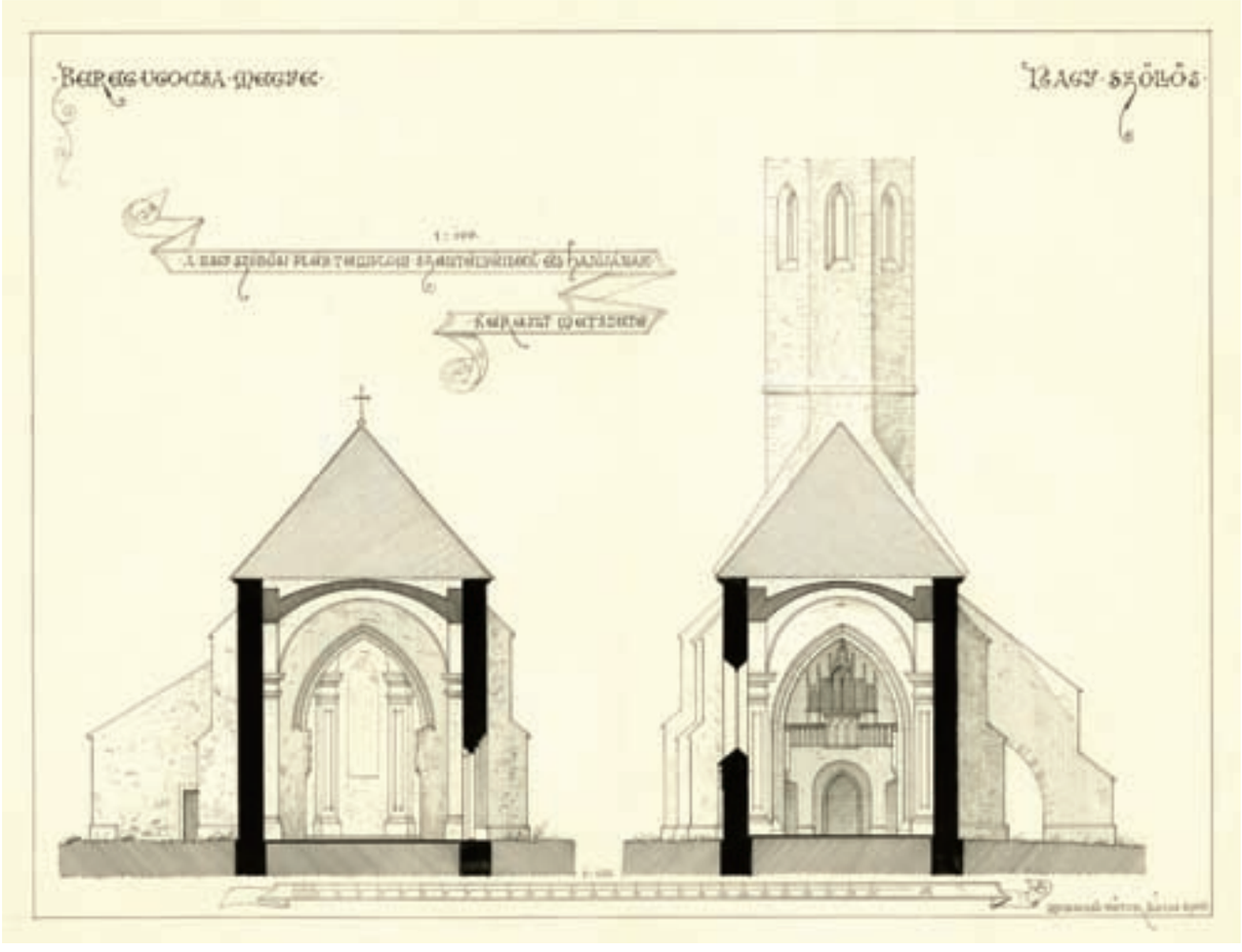

6. A hajó és a szentély keresztmetszete (Myskovszky Viktor, 1900)

A templom szentélyének a sarkait és déli falának közepét, illetve nyugati végét kívül ma egységes kialakítású, mindenféle részletforma nélküli, kétosztatú támpillérek támasztják, melyek azokon a helyeken, ahol ez ma látszik, mindenhol kötésben vannak a körítőfallal.[26] A teljesen kváderkőből épített támok eredetileg nyilván fedlappal és vízvetőkkel voltak ellátva, ezek részletformáiról azonban nem maradtak fenn adatok.[27] A szentély északi és északkeleti falszakaszát nem bontja meg ablaknyílás, a többi szakaszon egy-egy csúcsíves, profilozott bélletű, széles ablak látható. A keleti, a délkeleti és a déli fal keleti ablaka azonos kialakítású és elhelyezkedésű, bélletprofiljuk kívül rézsűbe metszett nagyobb félhomorlat, s a tokhorony előtt még egy vékony lemeztag. Mérművük hiányzik, s már a XIX. század második felében sem volt meg.[28] A déli fal nyugati ablakának ugyanez a bélletprofilja, s kialakítása is hasonló, csak könyöklője helyezkedik el jóval feljebb, amit az alatta látható, jelenleg befalazott kapu indokol *(9. kép)*. Noha a könyöklő bádog borítása miatt ez ma nem érzékelhető, nyilvánvalónak tűnik, hogy ablak és kapu egyszerre készült, sőt, hogy egy szerkezetet alkotnak. A könyöklő ugyanis majdnem biztosan a kapu keretének alul profilozott, fent rézsűsen kialakított, vízszintes zárópárkányában folytatódik.[29] E párkány a kapu két oldalán lefut a földig, négyszögű külső keretbe foglalva a bejáratot, s rézsűjével némileg ki is emelve az építményt a fal síkjából. A nyílás belső keretének profilja e külsőből válik ki, s a következő tagozatokból áll befelé: vékony rézsű, félhomorlat, pálcatag, újabb homorlat, a falsíkkal párhuzamos lemeztag, negyedhomorlat, a falsíkra merőleges, vékony lemeztag, pálcatag, negyedhomorlat és rézsű. A nyíláskeret belső fele félköríves záradékú, külseje keresztrózsás fiáléba kifutó szamárhátívben végződik.[30] Alul a keret lábazata mindkét oldalon jelentősebb mértékben pótlásból áll, a megtört síkú lábazati tömb teteje profilozott párkánnyal záródott, s ebből indultak felfelé a keret profiltagjai.[31] A kapunyílás felett, az építmény belső és külső keretezése közötti sík felületet a fiálén kívül még

két-két függőleges pálca tagolja, melyeknek mára már csak középső szakaszaik maradtak fenn. Felfelé egykor nyilván nekifutottak a zárópárkány vízszintes pálcatagjának, s könnyen elképzelhető, hogy eredetileg át is metsződtek rajta – e párkány alsó része szintén kiegészítés –, ahogyan az a széleken futó pálcatagok esetében is feltételezhető.

A sekrestye nyugati falán modern ajtónyílás felett újkori ablak látható, északi homlokzatát ma nem bontja meg nyílás.[32] Keleti falán a szentélyablakokhoz hasonló, azonos bélletprofilú, csak kisebb méretű, csúcsíves nyílás van, melynek egykori mérművéből kétoldalt, a vállvonal felett egy-egy orrtag még fennmaradt.[33] E falon a szentéllyel bezárt sarokban három egymás feletti kváder látható szabadon – miután nem vakolták be őket a legutóbbi felújításkor –, ami arra utal, hogy a sekrestyét is kváderekből falazták.

A sekrestye nyugati fala miatt az északi oldalon nem világos, hogy a szentély hogyan kapcsolódik a hajóhoz, délen viszont ez megfigyelhető. Közvetlenül a szentély nyugati támpillére után a hajó fala derékszögben, úgy húsz centiméterrel kijjebb ugrik, s e falsarok keleti oldalának fut neki a szentélyfal, egyetlen kváderbekötés nélkül.[34]

A hajó északi és déli falát két-két hasonló méretű, kétosztatú, a szentélypillérekkel egyezően részletformák nélküli támpillér támasztja. Elhelyezkedésük szabálytalan, egyrészt nem pontosan harmadolják a falakat, másrészt a két oldal pillérei nem azonos vonalban találhatók: a két keleti nagyjából falvastagságnyival van elcsúszva egymáshoz képest, a másik kettő ennél jóval nagyobb mértékben.[35] A hajó nyugati sarkainál is áll egy-egy, a hosszfalakra merőleges támpillér *(1, 8. kép)*. A szintén kétosztatú déli jelentősebb mértékben ugrik ki a falsíkból, mint az eddigi pillérek, az északi pedig támívvel kapcsolódik a falhoz. Részletformák ezeken sincsenek, s noha utóbbin a vakolat nélküli kváderek anyaga megfelel a templom egyéb helyein látható kőanyagnak, az irodalom szerint e pillért a XIX. században építették.[36]

A hajó déli falán mindhárom szakaszban megjelenik nyílás *(2, 4. kép)*. A két szélsőben egy-egy csúcsíves, valamelyest eltérő méretű, egyszerű rézsűs béllettel kialakított ablak, melyek mérműve már a XIX. század második felében is hiányzott. Közülük egyik sem áll falszakaszának a tengelyében, a keleti a tőle nyugatra álló támpillérhez, a nyugati pedig a tőle keletre lévő támhoz esik közel. A középső falszakasz tengelyében csúcsíves kapu nyílik, melynek gazdag keretprofilját kívülről befelé a következő tagozatsor alkotja: vékony rézsű, félhomorlat, háromnegyed-pálcatag, félhomorlat, ék alakban végződő tagozat, félhomorlat – benne aszimmetrikusan elhelyezkedő félpálca –, két oldalán pálcatagokkal kísért körtetag, két félhomorlat által közrefogott háromnegyedpálca és rézsű *(10. kép)*. A profil kiálló tagozatai a záradékban átmetsződnek egymáson, a legkülső pálcatag áthatása feletti, kisméretű mezőben a város nevére (is) utaló, szőlőfürtökből és levelekből álló dombormű jelenik meg. Lent a keretnek kétszer megtörő homloksíkú lábazati tömbje van, melynek a rézsűs felső lezárásán négy-négy csavart díszű, vaskos lábazati dobból nőnek ki a profiltagok.[37]

A hajó támpillérekkel tagolt északi falának középső és keleti szakaszát több nyílás is megbontja. Az előbbiben egymás mellett kettő, az utóbbiban a támpillér közelében egy további vékony, csúcsíves, rézsűs béllettel kialakított, azonos méretű és elhelyezkedésű, egymástól nagyjából ugyanolyan távolságra lévő ablak látható *(11. kép)*. Noha a kőkeretek rétegköveit utólag jelentősebb mértékben kicserélték, formáik hitelesnek tűnnek, eltekintve szokatlanul meredek, ezért jelentős felülettel megjelenő könyöklőjüktől, amely biztosan későbbi toldás eredménye. Mi-

7. A templom tornya nyugatról

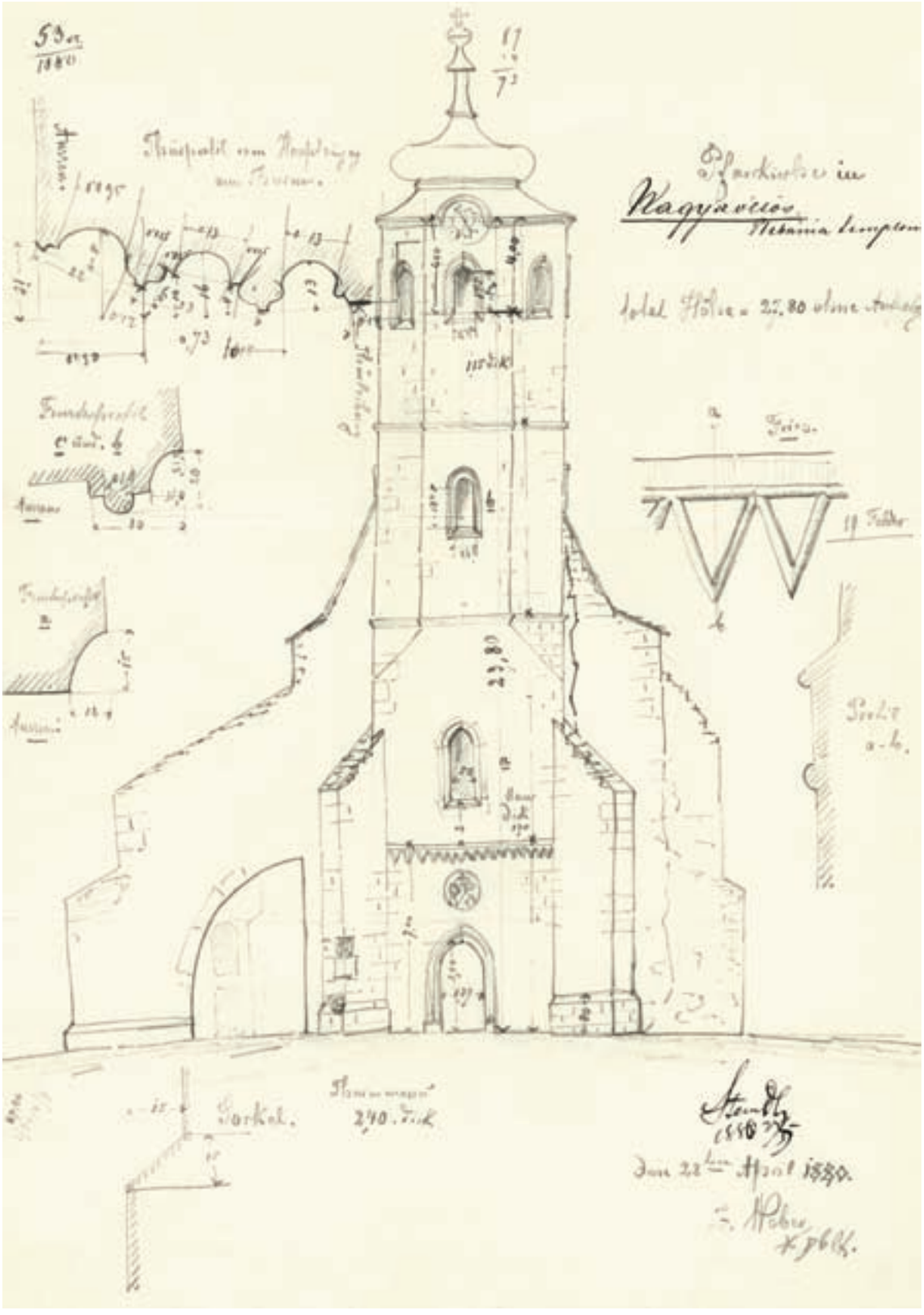

8. A templom nyugati homlokzata részletrajzokkal (Weber J., 1880)

után a XIX. századi rajzanyagban ezek az ablakok még nem jelennek meg, valamikor egy későbbi felújításkor bonthatták és egészíthették ki őket. Fontos még velük kapcsolatban megjegyezni, hogy kőanyaguk egyértelműen eltér a templom többi szerkezetének tufaszerű anyagától. A még eredetinek tűnő rétegkövek közt megkülönböztethető egy vöröses és egy fehéres színű kő, melyek főként a szélső ablakoknál részben váltakozva jelennek meg a bélletekben. A keleti szakaszban a fenti ablaktól keletre látható még egy befalazott, a falsíkra merőleges bélletű, kosárívvel lezárt ablak, melynek belsejében egy további, félköríwel záródó nyílás lenyomata is kirajzolódik.

Az északi homlokzaton szintén látható egy kapu, melyre feltehetően ugyancsak valamelyik XIX. század utáni felújításnál bukkantak rá a vakolat alatt, mivel az archív dokumentációs anyagban sehol sem jelenik meg *(12. kép)*. A kapu a két támpillér közül a nyugatabbra eső mögött került elő, közvetlenül a legnyugatibb résablak sarka alatt, azaz elhelyezkedése semmilyen rendszerben nincs az ablakokkal, melyektől tufaszerű anyaga is elválasztja. Záradéka félköríves, széles keretét kívülről befelé az alábbi tagozatsor alkotja: két vékony rézsű közt félkörtetag, félhomorlat, vékony pálca és rézsű közt vastagabb félpálcatag, félhomorlat, vékony pálca és rézsű közt körtetag, félhomorlat, vékony pálca és rézsű közt vastagabb félpálcatag, félhomorlat, külsején vékony pálcával gazdagított (fél)körtetag – innen a nyílás befalazása miatt nem követhető a profil. A keret lábazatából ma már csak annyi vehető ki, hogy a tagozatok közvetlenül nőnek ki a lábazati rész felső, rézsűs felületéből, amely alatt még biztosan volt valamiféle vízszintes tagolás.[38]

A nyugati homlokzat előtt álló torony az alsó két szintjén négyzet alaprajzú, felette nyolcszögű *(1, 7–8. kép)*. Két nyugati sarkát az első emelet magasságáig egy-egy egyosztatú, részletformák nélküli, átlós támpillér támasztja. Úgy tűnik, a támok falai teljesen kváderkőből vannak építve, s be vannak kötve a torony falába, amelynek azonban a belsejében látható felületei alapján csak a sarkai armírozottak kváderekkel, egyébként törtkőből készült. A földszint tetejének a magasságában az oldalfalakon övpárkány húzódik, amely cikcakk-vonalban futó, pálcaszerű tagozatból áll, s vakolatból, utólagosan készült *(8. kép)*.[39] A tornyot feljebb még két, a templom koronázó-párkányával egyező, egyszerű kialakítású, újkori övpárkány és egy barokk profilozású főpárkány tagolja horizontálisan. A földszinten csak a nyugati falat bontja meg nyílás, egy profilozott kőkeretű, csúcsíves kapu. Béllete majdnem merőlegesen nyúlik befelé a fal külső síkjától, s a következő tagozatokból áll: kívülről befelé vékony rézsű, negyedhomorlat, nagyobb félhomorlat, körtetag, kisméretű negyedhomorlat, nagyobb félhomorlat, vékony lemeztag, körtetag, félhomorlat, vékony lemeztag és rézsű *(8, 13. kép)*.[40] A lábazati tömbjét fent záró rézsűs felületből a tagozatok közvetlenül indulnak ki. A kapu és a cikcakkdíszű párkány közt stukkóból (?) készített medalionban befejezetlen (?), barokk kori címer látható püspöki kalappal koronázva.[41] Ablaknyílások az első emelet nyugati falán, a második nyugati, déli és keleti falán és a legfelső szint minden oldalán láthatók.[42] Noha középkori eredetűek – ez a torony belsejében jól érzékelhető –, mai, a falsík elé kiugró, feltehetően vakolatból készült kerete mindnek az újkorból származik.[43] A torony mai sisakja 1908 körül készült a korábbi barokk lefedés helyett.[44]

A templombelső ma mindenhol azonos szinten található padlójának a középkorban mélyebben kellett húzódnia. Ezt világosan mutatja, hogy a diadalív lábazatának jelenleg csak a felső lezárása nyúlik a padlószint fölé, s hogy a szentély déli falába mélyedő ülőfülke padja a járószint alatt van.

A hajó belsejében, melyet a barokk falpillérek és csehsüveg-boltozat négy, nagyjából egyenlő szakaszra oszt, jelenleg nem látható több középkori részlet, mint

9. A szentély déli kapuja

10. A hajó déli kapuja

ami a külsővel kapcsolatban már szóba került. Ha esetleg volt nyugati karzata a mai barokk helyén, arra egyetlen utalást találunk. A tetőtér délnyugati sarkában megmaradt egy csigalépcső maradványa, amely amellett, hogy a padlásra való feljutást biztosította, felvihetett e karzatra is. A hajó középkori boltozatának a maradványai is megfigyelhetők még a tetőtérben. A barokk boltozat fölött az oldalfalakon ugyanis látható a középkori falívek felső része, melyek egyszerhornyolt, a bordatőhöz élszedéssel

11. A hajó északi homlokzatának részlete

kapcsolódó profilú bordákból állnak *(14. kép)*. Kiosztásuk nagyjából megfelel a barokk boltozatének, azaz a hajó a középkorban szintén négy szakaszból állt, s ha falpillérek támasztották alá, azok a barokk pillérek mögött feltehetően még megvannak.

A szentélyt a hajótól csúcsívben záródó, gazdagon tagozott diadalív választja el. Négyzetes lábazatának csak felső, gúlás lezárása nyúlik ma a padló fölé, melyből közvetlenül nő ki a szimmetrikus profil: középen nagyméretű, két vékony pálcatag által közrefogott körtetag, kétoldalt egy-egy félhomorlat, vékony rézsű, majd a két szélén az előzőhöz hasonló méretű, arra merőlegesen álló félkörtetag *(13, 15–16. kép)*.[45] A vékony pálcák mindkét oldalon a vállvonalnál kettéválnak, és egyik águk követi az ívet,

12. Kapu a hajó északi falán

a másik függőlegesen fut tovább felfelé, beleolvadva a homorlatba. A záradékban nincsen tagozatátmetsződés.

A diadalív hajó felé eső oldalán, mind az északi, mind a déli pillérnél fennmaradt a vele egybefaragott, egykori lettner(fal) indítása *(16–17. kép)*.[46] Nagyjából kétméteres magasságban profilozott ív válik ki a falából, amely

13. Profilrajzok

kelet felé párkánnyal ugrik ki a falsík elé, s tetején töredékes kúszóvirág látható. Profilja ez alatt vékony rézsűből, félkörtetagból, két vékony pálca által kísért körtetagból és félhomorlatból áll, nyugat felé pedig egyetlen negyedhomorlattal záródik. Az ív aljától a fal és a diadalívpillér által bezárt sarokban, kelet felé fiatorony nyúlik fel egészen a tetejéig. Az ív felett mellvéd indítása vehető ki. A megmaradt részlet alapján a mellvédet egykor vékony, egy-egy orrtaggal gazdagított, minden bizonnyal csúcsíves záradékú nyílássor törte át. A diadalív vállvonalának a magasságában tetejét párkány zárta le, amelynek profilja a szentély felőli oldalon látható (felülről vékony rézsű, félhomorlat, pálca- és lemeztag), és amely szintén kelet felé derékszögben befordulva csatlakozik a diadalívhez.[47]

Több dolog miatt is arra lehet következtetni, hogy a lettner eredetileg aligha csak a csekély részleteiben fennmaradt, egyetlen falból állt, ahogyan azt a XIX. században gondolták *(18. kép)*.[48] Már maga a német elnevezés eredete (lectorium) is arra utal, hogy e szerkezetek tetejéről különböző alkalmakkor felolvastak, és ezzel megegyezően nem is igen ismert a külföldi emlékanyagban olyan gótikus szentélyrekesztő, amely ilyen „egysíkú" lett volna.[49] A fennmaradt maradványok nyugat felé – legalábbis ma – ráadásul egyszerű, gyakorlatilag profilok nélküli falsíkot mutatnak, s miután a lettnerek fő nézete a hívők felé forduló oldaluk, azaz a nyugati volt, e jóval tagolatlanabb oldal Nagyszőlősön sem igen lehetett a „főhomlokzat". Minden bizonnyal tehát e fal a lettner hátsó, keleti fala volt, s előtte, a hajó keleti szakaszában egy árkádos, folyosószerű és esetleg boltozott szerkezet állt, ahogy az leginkább szokásos. Maradványai a padló alatt, továbbá ha az építmény a teljes hajószélességre kiterjedt, esetleg a hajó oldalfalain is ásatással és falkutatással valószínűleg még fellelhetők lennének. Szerencsés módon beazonosítható egyébként a lettner tetejére vivő feljárat is. A szentély északnyugati sarkában, közvetlenül a diadalívpillér mellett a barokk falpillér és a fal jelenlegi faborítása mögül egy ajtókeret felső, rézsűvel és lemeztaggal profilozott, egyenes lezárása kandikál ki. A nyílás a fal túlsó oldalán, a sekrestye délnyugati sarkában emelkedő csigalépcső-toronyba vezet, amely toronynak a maradványai – már lépcsőfokok nélkül – a sekrestye padlásterében egészen a szentély boltozata fölé nyúlnak, egy egyszerű, középkori kőkeretes ajtóval nyílva a tetőtérbe.[50] A padlásra történő felmenetel miatt a sekrestye helyett azonban aligha a szentélyben alakították volna ki e torony bejáratát, a templom fő teréből elsősorban nyilvánvalóan a lettnerre kívánt feljutni a felolvasást végző papság.[51]

A szentély barokk falpillérei a belsőben a külső támpilléreknek megfelelően helyezkednek el, ami arra utal, hogy mögöttük a középkori boltozat támrendszere valószínűleg

14. Falív részlete a hajó padlásterében

még megvan, s hogy a középkori boltozat itt kétszakaszos volt.[52] A szentély délkeleti falába hármas osztású ülőfülke mélyed, melynek kőkerete rézsűvel ugyanúgy kiugrik a fal síkjából, ahogy a szentély déli ajtajáé is *(21. kép)*. Keretprofilja kívülről vékony rézsűből, két félhomorlat között háromnegyed-pálcatagból, a falsíkkal párhuzamos lemeztagból és negyedhomorlatból áll. A profil a padló által már takart lábazati tömb felső, rézsűs felületéről indul, a pálca- és a lemeztag a derékszögű felső sarkokban átmetsződik egymáson. A fülke belsejét fent három, kétkét orrtaggal gazdagított félkörív zárja le, alátámasztó konzoljaik helyén modern kiegészítés látható.[53]

Az ülőfülkével szemben, az északkeleti falszakasz keleti végén jelentősebb méretű, négyszögletes nyílású, kő szentségfülke látható *(19–20. kép)*. Kerete alul vízszintes párkányból, kétoldalt arra állított egy-egy fiatoronyból, a nyílást lezáró újabb vízszintes párkányból és efelett – a fiálék felső része között – szintén fiáléba kifutó, tetején

15. A templom nyugati és déli homlokzata részletrajzokkal (Schulcz Ferenc, 1864)

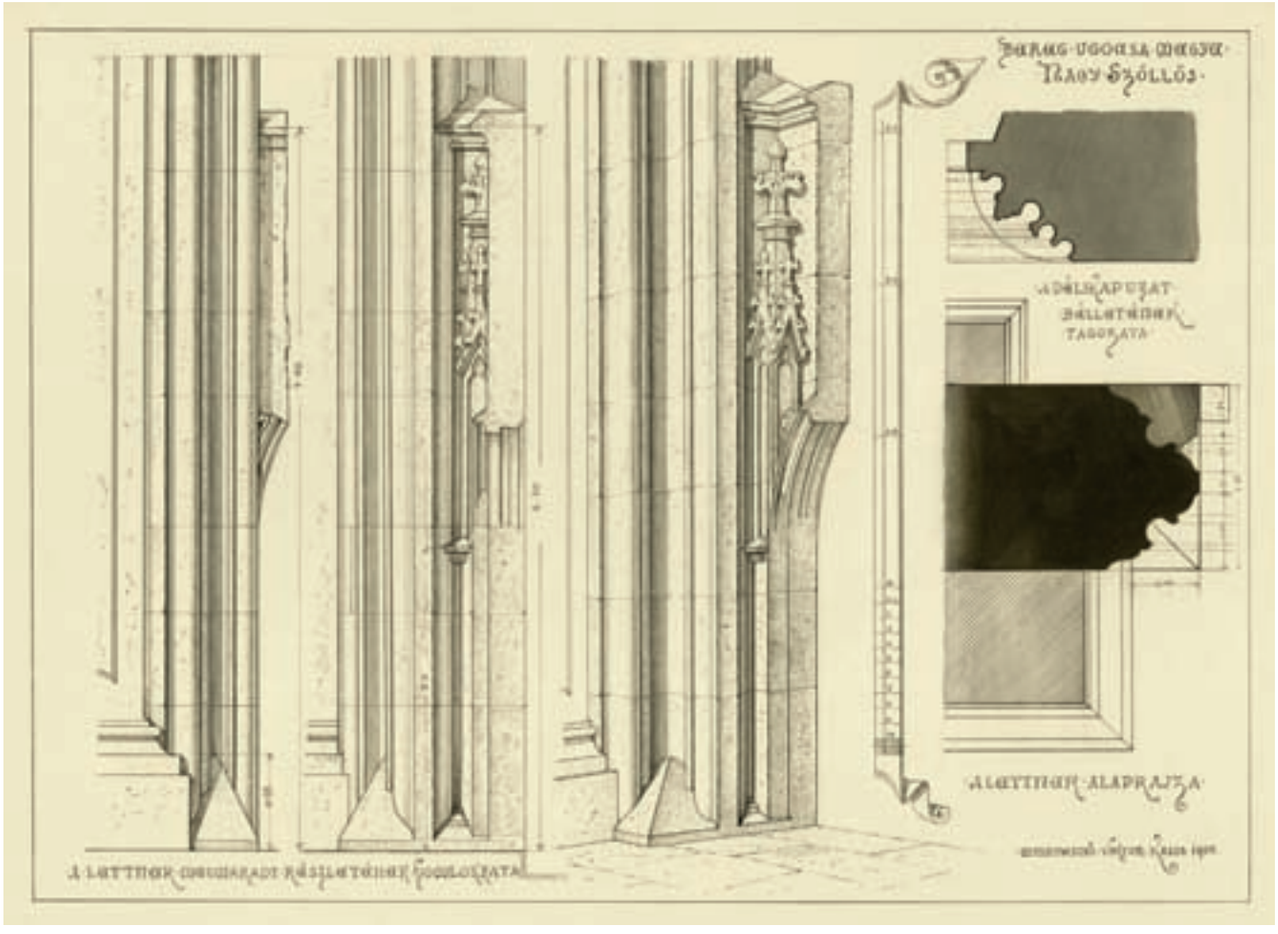

16. Felmérések a lettner megmaradt részéről (Myskovszky Viktor, 1900)

kúszólevelekkel, alján orrtagokkal díszített párkányú vimpergából áll. A három párkány nagyjából azonos profilt mutat: vékony rézsű után félhomorlat, félpálcatag, lemeztag és negyedhomorlat látható.[54]

A szentély északi falán a már említett, nyugati sarokban lévő ajtótól közvetlenül keletre a XIX. században még látható volt a sekrestye kőkeretes középkori ajtaja.[55] A rajzok alapján egyenes lezárású, szemöldökgyámos nyílású keretet kell elképzelni, melynek szimmetrikus profilja középen félpálcatagból, kétoldalt azt keretező, egy-egy rézsűbe metszett félhomorlatból állt, a felső sarkokban pálcaátmetsződéssel *(13, 15. kép)*.[56] A sekrestyét barokk csehsüveg-boltozat fedi, amely elvágja a külső kapcsán már leírt, keleti, csúcsíves ablakának tetejét. Délnyugati sarkában az említett lépcsőtorony íves falazata jelenik meg.

A templom középkori szerkezeteinek egy részén még megfigyelhetők olyan festésnyomok, melyek származhatnak készítésük idejéből.[57]

Nagyszőlős ma álló plébániatemploma bizonyosan nem egyetlen periódusban keletkezett. Noha ásatás és falkutatás nélkül az építkezések kiterjedését és korát pontosabban lehetetlenség meghatározni, bizonyos megoldások és jelenségek alapján valamennyire behatárolhatók egyes periódusai. A templom legkorábbi ismert részlete az a három rézsűs bélletű, kisméretű ablak, amely hajójának északi falán került elő. Erre formáik, elhelyezkedésük, de a többi szerkezethez képest eltérő kőanyaguk is utal. Méreteik és arányaik még az Árpád-korból származtathatók, a környék emlékanyagát is figyelembe véve csúcsíves záródásuk miatt azonban nemigen keltezhetők a XIII. század második felénél korábbra. Noha a település 1262-es kiváltságai, köztük szabad plébánosválasztása csábító adattal szolgál arra nézve, hogy a velük díszített épületet közvetlenül az ezt követő időre datáljuk, az Árpád-kori formavilág hosszú továbbélése miatt az sem zárható ki, hogy csak a XIV. század első harmadában, felében készültek.[58] Elrendezésük utalhat arra is, hogy annak a templomhajónak, amelyhez eredetileg tartoztak, a mainál kisebbnek kellett lennie. Zárvány-jellegüket a jelenlegi épületben elhelyezkedé-

17. Lettnerindítás a déli diadalívpilléren

sük is mutathatja: nemigen volt ugyanis szokás a hajók északi falát egy sorozat ablakkal megnyitni. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy eredendően déli falban voltak – ahol ez az ablakszám és -elhelyezés jól ismert a korszakból –, s az épületnek, melyhez tartoztak, ezt a falát használták fel a mai templomhajó északi falának az építésekor, azaz a korai épület jó része esetleg a maitól északra keresendő.[59]

Bár az alább következő felvetéssel kapcsolatban általános ismereteink viszonylag csekélyek, nem tartom teljesen kizártnak, hogy a torony földszintjét záró, cikcakkvonalú párkánydísszel – amely leginkább még a XVIII. századi barokk felújítás kapcsán kerülhetett fel a templomfalra a nyugati kapu feletti címerrel együtt – a fenti, késő román korszaknak egy elterjedt megoldását, a fűrészfogas párkányformát igyekeztek valamifajta historizáló szándékkal megjeleníteni.[60] Ebben az esetben persze felmerül a kérdés, hogy az újkorban hol láthattak még hasonló, román kori díszt a későbbi középkorban alaposan átépített épületen.

A templom egy következő fázisát szentélye képviseli a leghatározottabban. Alaprajza és szerkezetei alapján ez az épületrész teljesen egységesnek tűnik. A déli kapu, a diadalív, az ülőfülke, a szentségház és a sekrestyeajtó stílusa első látásra is megegyezik, amit részletmegoldásaik szintén alátámasztanak. Jellemzője e stílusnak a nagy, „súlyos" formák használata – ami részben a kőanyagnak is lehet következménye –, jól megfogható karaktere a félkörívek következetes alkalmazása és a tagozat-átmetsződéseknek még visszafogott, de már majdnem minden szerkezeten történő megjelenése. Feltűnő emellett az azonos vagy majdnem azonos profilhasználat is a különböző faragványokon. Ehhez a csoporthoz kell még sorolnunk a templomhajó félköríves lezárású északi kapuját és feltehetőleg a nyugatit is, amelynek persze tömzsi körtetagjai és a falsíkra jórészt merőlegesen húzódó béllete korábbi időszakot is az eszünkbe juttathat.[61] Noha e fenti, szóban forgó megoldások szélesebb időintervallumban is megfigyelhetők, egyértelmű sűrűsödésük a Zsigmond korban, annak is a második fele körül, azaz nagyjából

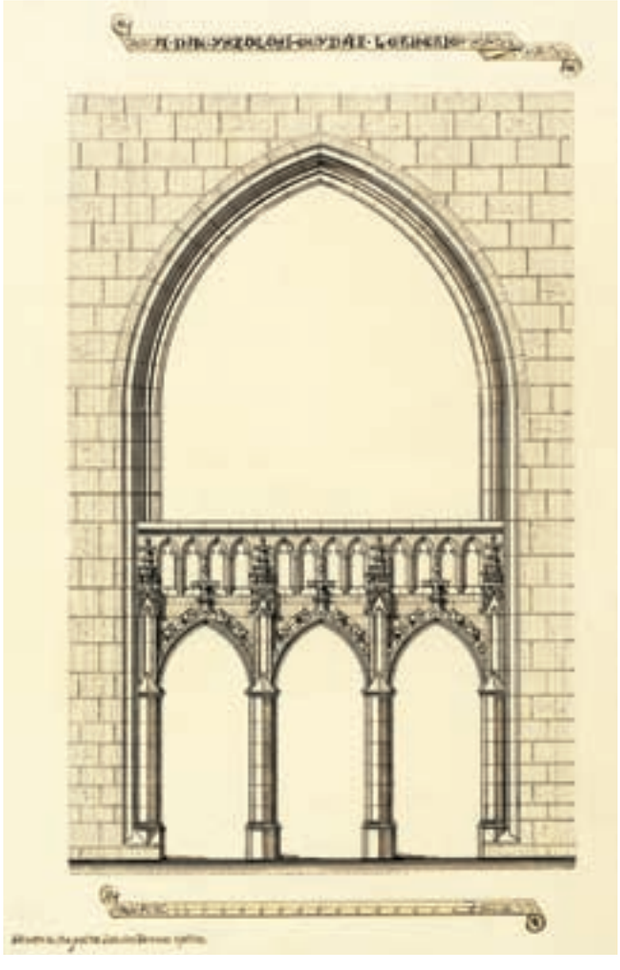

18. A lettner rekonstrukciója (Schulcz Ferenc)

19. Szentségfülke a szentély északkeleti falszakaszában

20. A szentségfülke felmérése (Schulcz Ferenc)

a XV. század első harmadában, felében jelentkezik. Ez az az időszak, amikor a „csúcsíves styl" korában újra előszeretettel alkalmaznak félkörívet is (pl. Pásztó, plébániatemplom, ülőfülke; Igló (Spišská Nová Ves), plébániatemplom, déli kaputimpanon; Bártfa (Bardejov), plébániatemplom, déli kapu; Somorja (Šamorín), református templom, vimpergás fülke; Egyházaslibercse (Nagylibercse, Ľuboreč), plébániatemplom, ülőfülke; Brassó (Braşov), plébániatemplom, északkeleti és északnyugati kapu)[62]; a keretező fiatornyok szélébe a vimpergapárkányok belevágnak (pl. Budaszentlőrinc, pálos kolostor, kőfaragvány zárterkélyből; Igló, plébániatemplom, déli kapu; Mátraverebély, plébániatemplom, ülőfülke)[63]; alárendelt szerepben már rendszeresen feltűnnek tagozatátmetsződések (legkonzekvensebb, már nem is másodlagos szerepű használatára a korszak végéről ld. a pozsonyi vár számos részletét)[64]; és erre az időszakra utal a nyíláskeretek feletti falsík függőleges tagolása is (Pozsony [Bratislava], vár, délkeleti kaputorony; Brassó, plébániatemplom, nyugati kapu; Egyházasgelle [Kostolná Gala], szentségház).[65]

Egy meglehetősen hétköznapi összefüggés, az ablakok homorlatos kialakítása kapcsán már Henszlmann felvetette a nagyszőlősi templom kassai (Košice) kapcsolatát, ami a később közölt, Gáspár kassai festőre vonatkozó forrással (ld. fent) alátámasztva az általánosság szintjén megragadt az irodalomban.[66] A szentély stílusának egyik legtalálóbb formai kapcsolata, úgy tűnik, a kassai egykori ferences templom ülőfülkéjével mutatható ki *(21–22. kép)*. Az inspirációját nyilvánvalóan a Szent Erzsébet-templom szentélyének sediliájából szerző, annál jóval egyszerűbb emléknek a nagyszőlősi egy további derivátumaként értékelhető.[67] A szentély stílusának leginkább nyugati-északnyugati irányultsága amúgy a fenti példákban is szemléletesen körvonalazódik.

Két írott forrás állításával is összeegyeztethető a nagyszőlősi szentélynek a XV. század első harmadára történő datálása. 1419-ben Pál szőlősi káplán végrendeletében

bizonyos összeget hagyott *pro fabrica basilice* (ld. fent). Noha önmagában e kifejezés alapján nem lehet eldönteni, hogy konkrét építési munkálatokról volt-e szó, vagy pusztán a templom mindenkori javításaira, fenntartására szánta a káplán az összeget, nem zárható ki az előbbi értelmezése.[68] E század első évtizedeinek valamelyikében János plébános a templomba szánt táblakép festésére adott megbízást (ld. fent), amely adat ugyanígy többféleképpen is megítélhető. Ezek közé azonban az is beletartozik, hogy a képrendelés egy épületfelújításhoz vagy -átalakításhoz kapcsolódott, s miután a megbízó nem egy polgár vagy valamely társulás, hanem maga a plébános volt, vonatkozhatott akár a főoltárra is.

Nehezebb a megválaszolása annak a kérdésnek, hogy a szentély – és az épület többi, hozzá köthető szerkezete – hogyan viszonyult a templom egyéb részeihez, azaz mi tartozott a falazatokból még ugyanehhez az építési fázishoz. A hajó és a torony kijelölt kapui alapján egyszerű volna arra gondolni, hogy eltekintve a rézsűs ablakos északi fal(szakasz)tól – amelybe egyébként elhelyezkedése alapján az északi kaput utólag illesztették bele –, a hajó mai körítőfalai boltozatával és a toronnyal együtt szintén ekkor készültek.[69] A hajó-hosszfalak támpilléreinek teljesen szabálytalan, a boltozathoz sem igazodó elhelyezkedése, továbbá az, hogy a szentély déli falának nyugati vége jól láthatóan utólag épült hozzá a hajó délkeleti sarkához, ugyanakkor arra utalnak, hogy a kronológia ennél minden bizonnyal bonyolultabb.[70] Lehetséges variációit illetően modern felmérés, falkutatás és ásatás nélkül nemigen érdemes feltevésekbe bocsátkoznunk.

A középkor további részében, úgy tűnik, a templomépületen az eddigieknél már csak jóval kisebb szabású változtatásokra került sor. Az egyetlen biztosan későbbről származó szerkezet a hajó déli kapuja, amely záradékának gazdagon átmetsződő tagozatai, csavart megoldású lábazati dobjai alapján az 1500 körüli négy-öt évtizedben keletkezett. A tőle jobbra és balra lévő falszakasz egy-egy csúcsíves ablaka, melyek nem falszakaszaik tengelyében állnak, hanem leginkább még a kapuhoz vannak igazítva, származhat szintén ebből a periódusból, noha lecsupaszított, s egyszerű formáik alapján ez eldönthetetlen.

21. Ülőfülke a szentély délkeleti falszakaszában

22. Kassa, egykori ferences templom. Ülőfülke a szentélyben

A templom legjelentősebb, nagyjából a XV. század első harmadában bekövetkezett kiépítésének történeti háttere konkrét források hiányában is elég nyilvánvalónak tűnik. 1399-ben Zsigmond a szolgálataiért az ugocsai ispánnak (1397–1401, 1407–1419) s későbbi országbírónak (1415–1423), Perényi Péternek adományozta a települést. A kegyúri jogokat is megkapó új birtokos Szőlősnek fontos szerepet szánt, uradalmi központtá téve a várost. Az építkezés minden bizonnyal ebben az összefüggésben értékelendő, a település új státusát volt hivatva megjeleníteni mind méreteivel, mind minőségével. Majdnem biztosak lehetünk abban, hogy az átépítés elkezdése, de legalábbis annak eltervezése a birtokszerző Perényi Péterhez köthető, az azonban már bizonytalan, hogy az 1423-ban elhunyt országbíró megérte-e új egyháza felszentelését.[71] Mindenesetre a nagyszőlősi templom még mai állapotában is leginkább a Perényi-család reprezentációjának egy elfeledett tanúsága, azé a családé, amely karrierjének a csúcsára az építkezés időszakában, Zsigmond uralkodásának a második felében jutott el.

Jegyzetek:

[1] Ld. *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.

[2] Fejér V/2.: 417.

[3] 1295: Fejér VI/1. 350–353.; 1313: Tamás esztergomi érsek elismeri és megerősíti a szőlősi (és ugocsai) egyház választott plébánosát, ld.: AOkl. III.: 262.: No 583. Az *exempta parochia* gyakran azzal állt összefüggésben, hogy a szóban forgó egyház királyi magánbirtokon feküdt, ld.: Fügedi 1961. 74–77. Felmerülhet, hogy egy 1284-es okiratban, melyben az egri püspökség területén lévő, de közvetlenül Esztergom alá tartozó uralkodói egyházakat sorolják fel, a Beregszásza és Lampertszásza után következő *Azunsagzeuleus* (Asszonyságszőlős) nem Szőlőssel azonos-e. Györffy 1963. 532–533. Ebben az esetben a név előtagja talán egyházának a titulusára utal, ld. alább (e lehetőségre Lővei Pál hívta fel a figyelmemet).

[4] 1321: Str. III.: 1.: No 1.; 1329: AO II.: 437–438.: No 384. – Nagysemjéni Mihály egyik unokájaként.

[5] Str. II.: 777.: No 889.; Kállay lev. I.: 35. No 113.; AO I.: 646.: No 590.

[6] MOL, DL 70614, illetve: Komáromy 411.

[7] AO III.: 322.: No 320.; Kállay lev. I.: 118.: No 507., 510.

[8] 1335: AO III.: 140–141.: No 100.; ebben az évben Szőlős feltűnik a pápai tizedjegyzékben is: Mon. Vat. I/1.: 356.; 1373: Mihályi 1900. 69–70.: No 38.

[9] Ld. *Németh Péter* településtörténeti tanulmányát e kötetben.

[10] ZsO III.: 125–126.: No 255.

[11] ZsO VII.: 293.: No 1214., 1215.

[12] ZsO VII.: 248–249.: No 949.

[13] Fejérpataky 1880. 161–164.

[14] MOL, DL 70896.

[15] Az irodalomban gyakran azonos személyként megjelenő két Sebestyén szétválasztására ld.: Komáromy 65–66.; a fiágon 1550 körül kihalt Magyiak családfáját ld.: C. Tóth 2008. 196.; a kanonokra ld.: Kristóf 2007. 61–63.; MAMŰL VII.: 245–246. (Lakatos Bálint).

[16] Komáromy 438.

[17] CJH 1000/1526. 832–833.: 1525/14. tc.; CJH 1526–1608. 134–135.: 1545/25. tc.

[18] Komáromy 443.

[19] Myskovszky 1901. 390.

[20] Henszlmannék útjáról röviden ld.: Papp 2011. 119.; a Steindl-féle tervezetre: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1879/50., 69., 1880/11., 14., 53., 84., 1881/6., 9., 13., 29.; a Myskovszky-rajzokra uo.: 1900/157., 159.; 1901/105. A felmérésekkel, főleg Myskovszkyéval érdemes óvatosan bánni, a ma is meglévő részleteket ugyanis nem egy esetben rosszul vagy pontatlanul ábrázolják.

[21] Vakolatlan részek főként a templom déli oldalán, elsősorban a szentélyen és támpillérein, de a hajón is láthatók. Néhol megjelenik egy narancsos, sűrű erezetű kőanyag is, amely minden bizonnyal Szinyérváralja környékéről származik.

[22] A hajó hossza a karzatrésszel együtt 22,5 m körüli, szélessége bő 9 m, a szentély szűk 15 m hosszú, és nagyjából 8,6 m széles. A méretadatokat ld. Myskovszky Viktor 1900-ban készült alaprajzán: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5986.

[23] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5980, 5986, 5988, 5990.

[24] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6000 (J. Weber rajza – a felmérésről nem derül ki, hogy a profilrajz hol lett felvéve).

[25] Schulcz Ferenc 1864-es rajzainak homlokzatokat ábrázoló lapján a párkány formáját nem lehet kivenni (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13194); az 1880-as rajzsorozaton a tető párkány nélkül fekszik fel a falkoronára (uo. K 5999, 6000); Myskovszky felmérésein pedig a mainál bonyolultabb, talán kétszer hornyolt profil jelenik meg (ld. pl. uo. K 5988, 5989).

[26] Myskovszky alaprajzán a déli kaputól keletre lévő támpillér fura mód egy méterrel hosszabb a többinél. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5986.

[27] Steindl 1880-ban még említi a támok rossz állapotban lévő vízvetőit és fedköveit, s javasolja védelmüket. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1880/53.

[28] Sem a szentély, sem a hajó ablakaiban nem látható már mérmű egyetlen XIX. századi felmérésen sem.

[29] Vö.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5988

[30] A szamárhátív csúcsa nagyrészt kiegészítés, amit jól mutat, hogy a fiáléjához gyakorlatilag alig illeszkedik.

[31] A lábazati tömb zárópárkányának felső fele nem fut végig a keret teljes szélességében, csak annak középső részén jelentkezik.

[32] Myskovszky a nyugati falon egyszerű keretű ajtót ábrázolt, az északin pedig befalazott nyílást. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5986, 5990.

[33] Egy archív fotón e helyen még kisebb, kőkeretes, barokk ablak látszik, mely körül kivehető a gótikus nyílás körvonala is: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 25320. Ennek megfelelően a mai nyílás ívmezejének falazott kitöltése utólagos.

[34] A sarokkiugrás a falmagasság körülbelül kétharmadánál „elfogy”, s innen a hajó és a szentély fala egy síkba esik, ami nyilvánvalóan utólagos kialakítás.

[35] A méreteket ld. a valamelyest eltérő adatokat mutató három alaprajzon: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5986, 5997, 13154. A déli oldal keleti támpillérénél a nagyobb felületen jelentkező vakolathiány miatt mindkét oldalán jól látható, hogy kötésben van a körítőfallal.

[36] Myskovszky 1901. 392.; Deschmann 1990. 140. A pillér már azon az akvarellen is látható, melyet 1860-ban készítettek a templom nyugati homlokzatáról (MNM Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 57.179. – ld. még ugyanott egy ábrázolást a déli oldalról is, 57.178 – e rajzokra Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet). Schulcz a délnyugati sarkon is ábrázolt egy hasonló, támíves pillért, amely azonban csak rekonstruktív képzeletének a szülötte, mivel minden többi rajzon a mainak megfelelő állapot jelenik meg. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13194; MTAK Kézirattár, RAL, K 1219/56. – vö. még: Henszlmann 1864. 154.

[37] A kapu lábazati dobokkal díszített sávja egy archív felvétel alapján egy időben el volt falazva. Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 65806. Valószínűleg ennek következményeként a nyugati oldalon a dobok jó része ma kiegészítés, s részben a keletin is, de utóbbiból fennmaradt annyi eredeti részlet, hogy felső lezárásuktól eltekintve a formák hitelesnek tekinthetők. A kapu profiljának felméréseit részben kisebb pontatlanságokkal ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5992, 13164, 13194.

[38] A keleti lábazat előtt megjelenő, vízszintesen tagozott, eltérő anyagú burkolat biztosan nem az eredeti kialakításhoz tartozik.

[39] Ld. Kiss Lóránd 2012. október 15-én Marosvásárhelyen kelt jelentését a templom szondázó falkutatásáról. A párkány felmérését profiljával együtt: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6000. Egy archív felvételen a torony déli falán még nem látható e díszítés, csak a nyugatin. Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 25417.

[40] Némileg pontatlan felmérései: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6000, 13154.

[41] A kifaragott alsó részen egy koronás, jobbra forduló, ágaskodó oroszlán látható, amely két elülső mancsában zászlót tart, s lábai előtt mintha kerubfej jelenne meg.

[42] A második emeleten félkörívvel, a többinél lapos csúcsívvel záródnak a nyílások.

[43] Az egyik 1880-as rajzon bélletprofiljuk felmérése is látható, ami részben eltér a maitól, de szintén nem középkori formákat mutat. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6000.

[44] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1907/43., 1908/789., 865.; a sisak tervvariációi: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5998, 6003–6005, 6009, 6010.

[45] A diadalív (profiljának) felmérései: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5992, 5999, 13154, 13195.

[46] A déli és az északi oldal kialakítása gyakorlatilag azonos, s mivel a déli pillérnél maradt meg valamivel nagyobb szakasza a falnak, így a leírás ezt követi.

[47] A lettner megmaradt részeinek felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5992, 5999, 13195; egy ívszakaszának rekonstruktív rajzát Schulcztól: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13483; három nyílásos, teljes rekonstrukcióját szintén tőle: MTAK Kézirattár, RAL, K 1219/56. (ugyanitt található még egy fiatorony rajza is, amelyet a szentélyfalból bontottak ki, és tartozhatott esetleg a lettnerhez).

[48] MTAK Kézirattár, RAL, K 1219/56.; Henszlmann 1864. 133., 155.; Myskovszky 1901. 391.

[49] Schmelzer 2004.

[50] A torony alaprajzát ld. Myskovszky rajzán, utólagos toldásként feltüntetve: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5986); a csigalépcsőre Steindl Imrétől ld. még: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1880/53.

[51] A lettnerek közlekedő-rendszeréről hazai példák kapcsán ld.: Palmer 1998. főleg: 15–18.

[52] A szentély padlásterében nem találtam a középkori boltozatnak semmilyen maradványát, valószínűleg alacsonyabban helyezkedett el, mint a barokk lefedés. Ez azt is jelenti, hogy a középkorban a hajó – legalábbis boltozott periódusában – magasabb volt a szentélynél.

[53] Felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13163

[54] Felmérése Schulcztól: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13195, 13196; MTAK Kézirattár, RAL, K 1219/56.

[55] Jelenleg fatokos, modern ajtó nyílik a sekrestyébe. A XIX. századi rajzok: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13154, 13195.

[56] Henszlmann 1864. 155, csúcsíves sekrestyeajtóról beszél, de az sem világos, hogy a szentélyből, vagy egy kívülről nyíló bejáratról van-e nála szó.

[57] Ezek leírását ld. Kiss Lóránd 2012. október 15-én Marosvásárhelyen kelt, a templom szondázó falkutatását dokumentáló jelentésében.

[58] A rézsűs bélletű ablakokra és az Árpád-kori formák továbbélésére a környéken ld. Szakács 2011a. főleg: 20–24.

[59] Fontos megjegyezni, hogy a nem messze fekvő, máramarosi Visken (Вишков) ugyancsak három, hasonló jellegű ablak bontja meg a hajó északi falát, melyek nagyjából szintén ebből a korszakból származnak. Miután ott egységes kivitelűnek tűnik a templom hajója, a fenti feltételezést mindenképp óvatosan kell kezelni.

[60] A templomot 1690-ben kapták vissza a reformátusoktól a katolikusok, s nagyobb, főként a belsejét érintő felújítására ezt követően kerülhetett sor. Deschmann 1990. 142.

[61] Utóbbi formavilága tulajdonképpen összeegyeztethető lenne az északi ablakok által képviselt időszakkal is, de tufaszerű kőanyaga a többi szerkezetével azonos.

[62] Somorjára, Egyházaslibercsére és Pásztóra: MM 1987. I.: 520., 529., 531. (Marosi Ernő), II. 951., 984., 1002. kép; Iglóra és Bártfára: *Gotika* 2003, 642–643. (Bibiana Pomfyová) 1.3.26. kép és 646 – 648. (Norma Urbanová), 173. kép; Brassóra: MM 1987. I.: 555. (Entz Géza Antal), II.: 1103., 1104. kép; a templom középkori állapotáról és építéstörténetéről újabban: Ziegler 2012. főleg: 35–79.

[63] A budaszentlőrinci faragvány kapcsán a megoldásra további példákkal: Papp 2000. 155–156., 38. jegyzet, 1–2. kép.

[64] A megoldásra további példákkal: Papp 2000. 153–155.; Pozsonyra: Papp 2005. 87–88. és 320–323., 326. kép. A nagyszőlősi diadalív vállánál látható megoldásról, a tagozatszétválásáról korábban úgy tűnt, hogy csak az 1480-as években bukkant fel hazai emlékeken (uo. 89.). A diadalívet azonban aligha lehet leválasztani a szentély anyagáról, ami azt jelenti, hogy e megoldás elvétve már korábban is jelen volt Magyarországon, s a XV. század végén vált elterjedtebbé – feltehetően kevésbé a hazai példák, mint inkább a délnémet emlékanyag felől érkező új hullám hatására.

[65] Pozsonyra a megoldás néhány közép-európai példájával együtt: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 242.: 14–15. jegyzet (Papp Szilárd); 3., 5. kép Brassóra: MM 1987. I.: 555. (Entz Géza Antal), II.: 1106. kép; Egyházasgellére uo., I.: 520. (Marosi Ernő), II.: 949. kép.

[66] Henszlmann 1864. 155.; Deschmann 1990. 24. Érdekes egybeesés, hogy az 1880-as, tervezett felújításkor a lettner újraépítésével kapcsolatban Steindl is azzal számolt, hogy a faragott kőanyagot Kassán kell elkészíteni, mert nem érdemes ezért Szőlősön egy új műhelyt berendezni. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1880/53.

[67] A templomra a korábbi irodalommal: *Gotika* 2003. 639 –641. (Bibiana Pomfyová); az ülőfülke képe uo., 172. kép; *Sigismundus rex et imperator*. 2006. 566–567. (Tóth Sándor).

[68] A *fabrica ecclesiae*re, mint a templomépület fenntartására fordítandó pénzalapra és gondnokára: ld. LDMA IV.: 214. (Hartmut Zapp); magyarországi összefüggésben ld.: Kubinyi 1999. 282–285.

[69] A boltozat bordáinak egyszer hornyolt profilja a XIV–XVI. században mindvégig használatos volt.

[70] A hajónak pillanatnyilag egyedül a délkeleti támpillérénél látható, hogy együtt készült a környezetében lévő falszövettel, e pillér pedig tengelyben áll a belsőben lévő itteni barokk falpillérrel, azaz a középkori boltozat itteni indításával is. A többi támpillér elhelyezkedése sehol nem egyezik e szerkezetekével. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 5986. Nem zárható ki persze egy olyan építésmenet sem a szóban forgó periódusban, hogy előbb a hajót nagyobbították meg, s építették ki a toronnyal együtt, majd ehhez csatolták hozzá utólag a jelenlegi szentélyt.

[71] Perényi hivatalviseléseinek és halálának adatai: Engel 1996. II.: 190.

A fényképeket Mudrák Attila (2,7,9-12,14,17,19–20) és Krcho János (22) készítette. Az archív anagok forrása: Forster Központ, Tervtár ltsz.: K 5990 (1), K 5986 (3), K 5988 (4), K 5987 (5), K 5989 (6), K 6000 (8), 13194a (15), K 5992 (16); Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13154b (13); MTAK Kézirattár, RAL, K 1219/56 (18), MTAK Kézirattár, RAL, K 1219/56 (21).

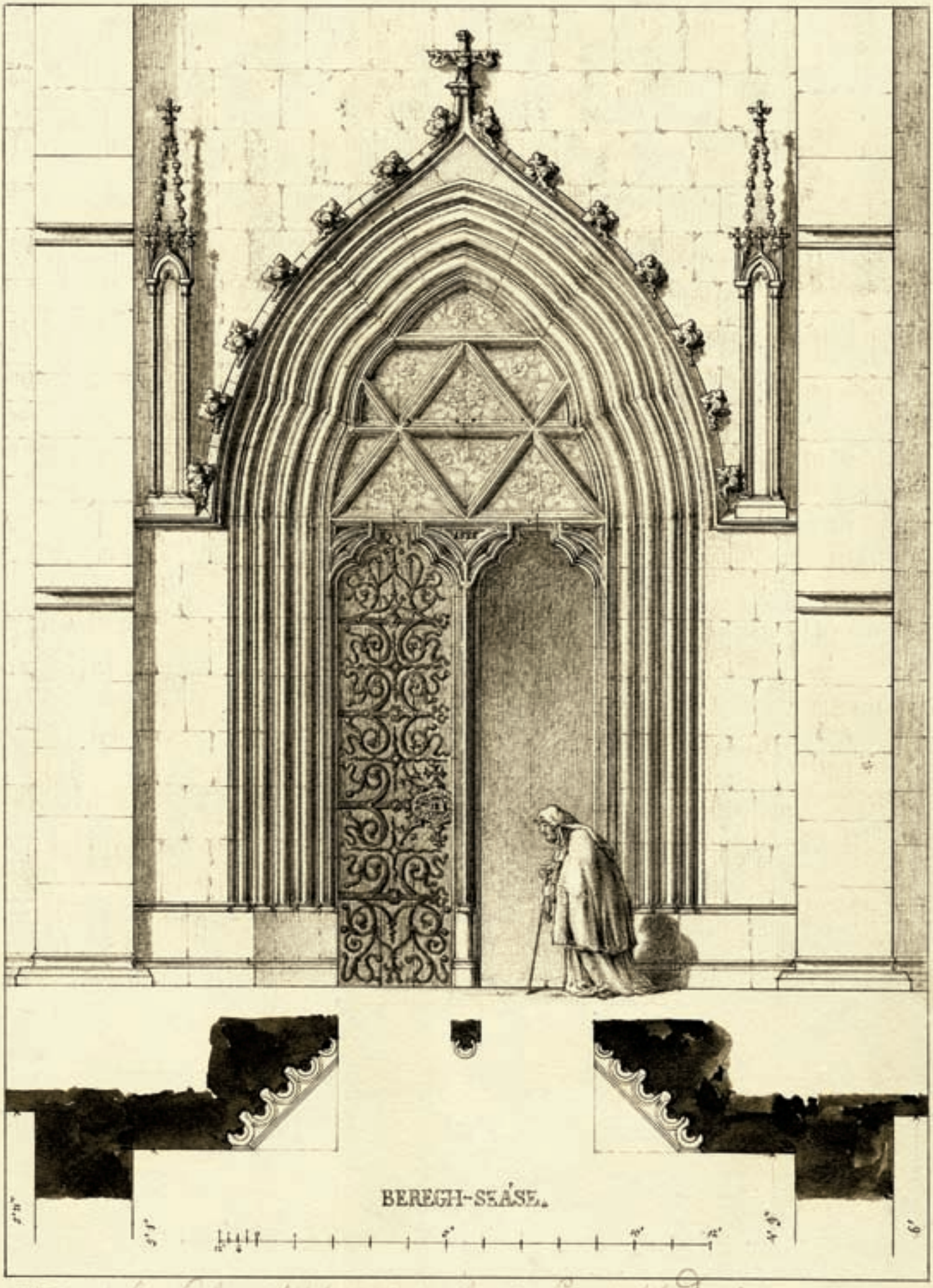

1522. est l'an de la construction, et par le peu de ce petit dessein comme le dit le Catalogue

Papp Szilárd

Előzetes megfigyelések Beregszász (Берегове) középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez

A Kassa (Košice) és Nagybánya (Baia Mare) között nagyjából félúton fekvő Beregszász plébániatemploma a középkorban az utóbb Kárpátaljának nevezett terület legjelentősebb egyházi épülete volt. E rangja a valamikor 1100 előtt alapított, a középkorban Lampertszászának nevezett uralkodói település kiemelkedő jelentőségét tükrözi. A királyságnak ebben az északkeleti sarkában Beregszász kapott legkorábban (1247) jelentős uralkodói kiváltságokat. A középkorban Bereg megye központjának számított, s nagyságrendjét csak a XVI. század elejére érte el az a Munkács, melynek királyi váruradalmához a XIV. századtól hozzátartozott.[1]

Mindenszentek titulusú templomáról az első ismert, közvetett adat IV. Béla 1247-es kiváltságlevelében található.[2] A király a plébánosválasztás jogát a településnek engedte át, papja egyéb juttatások mellett megkapta a tizedet, s egyházát – ahogy az a királyi birtokokon fekvő településeinknél ismert [3] – közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelte.[4] 1284-ből ismét hallunk plébánosáról, a XIV. század közepétől a középkor végéig pedig számos papjának maradt fenn a neve, köztük jellemzően királynői (és királyi) káplánoké.[5] A plébánosok részben a helyiek közül kerültek ki, amit az 1336-ban említett, az esztergomi érsek utasítását intéző Beregszászi Mihály személye mutat.[6] 1411-ben a pápa a beregi alispáni posztot betöltő felmenőkkel rendelkező Dávidházi (Zapulai) Gáspár fia Jánost megerősítette plébánosi hivatalában, amelyet még 1417-ben és 1421-ben is betöltött.[7] A tudományokban kitűnt papot az előbbi évben Zsigmond, mint kegyúr, konstanzi útján váradi kanonokká is kinevezte.[8] Ebből az időből van arra adatunk, hogy a templom jelentős javait a szokásoknak megfelelően külön gondnok, Vizes János kezelte.[9] 1429-ben Szent Orbán-, Szent Miklós- és Szűz Mária-oltárára rektoraik supplicatiót kértek Rómában.[10] Ennél legalább eggyel, a főoltárral – amely aligha ezek közül került ki – már több állhatott ekkor a templomban. Van azonban olyan adat is, amely szerint 1418 körül nyolc oltárigazgatója és oltára működött, köztük uralkodói alapítású is.[11] 1433-ban plébánosát, Gáspárfi Istvánt IV. Jenő pápa megerősítette tisztségében.[12]

A XV. század második felében nemigen hallunk a beregszászi egyházról, 1500-tól viszont megsokasodnak az adatok. 1504-ben Csontos Jánosnak hívták a plébánosát.[13] A késő középkorban az egyházi előmenetel szempontjából egyre inkább kecsegtető állomássá válhatott, amit már Dávidházi Zsigmond-kori esete előrevetít. A középkor végéről azonban egy sor olyan plébánosa ismert, akik magas, részben főpapi státusba jutottak. 1513-ban a későbbi veszprémi, majd egri püspök, Szalaházi Tamás töltötte be a tisztet, aki II. Lajos titkára is volt. Az egyházat alatta, 1519-ben X. Leó pápa főesperességgé emelte, s plébánosa viselhette ekkortól a főpapi jelvényeket, Szalaházit pedig pápai jegyzővé is kinevezték. Ezzel kapcsolatban derül ki, hogy a plébánia éves jövedelme több mint 500 arany volt.[14] 1544-ben az a Revelles Balduin viselte a beregszászi plébánosi, azaz főesperesi címet, aki veszprémi prépostként és bécsi kanonokként is ismert, Bódy Györgyöt pedig 1564-ben I. Ferdinánd itteni plébánosként nevezte ki csanádi püspökké, bár helyét Szapolyai választottja miatt soha nem tudta elfoglalni.[15]

Az adatok másik, jelentős része a templom különböző oltáraira, illetve azok igazgatóira vonatkozik, ami alátámasztani tűnik azt a Lehoczkytól származó adatot, hogy a reformációig a templomban – melynek mérete ezt meg is engedi – huszonnégyre növekedett az oltárok száma.[16] Az altaristáknak külön kiváltságaik voltak, amelyről egy 1544-es eset kapcsán hallunk. A leleszi konvent előtt megjelent ekkor a templom több oltárigazgatója, hogy az állítólag még Nagy Lajos anyjától, Erzsébettől származó, de időközben elveszett privilégium-levelüket, amely például a plébános túlkapásaitól védi őket, újraírassák.[17] Valószínűleg ezzel állt összefüggésben I. Ferdinánd 1555-ös engedélye is: a végrendelet nélkül elhunyt javadalmasok vagyonát háromfelé lehetett osztani: egyrészt a *fabrica ecclesiae* számára; másrészt a templomi szolgák és a hitelezők részére; illetve a rokonoknak és a szegényeknek.[18] Az oltárok jelentős száma a városi polgárság anyagi erejét is mutatja. 1523-ban Nagy András és felesége ingatlanokat adományozott az altaristáknak.[19] Jelentősebb birtokaival kapcsolatban kerül elő az 1524-ben már elhunyt Hecei János beregszászi oltárigazgató

≺ 1. A hosszház déli kapuja

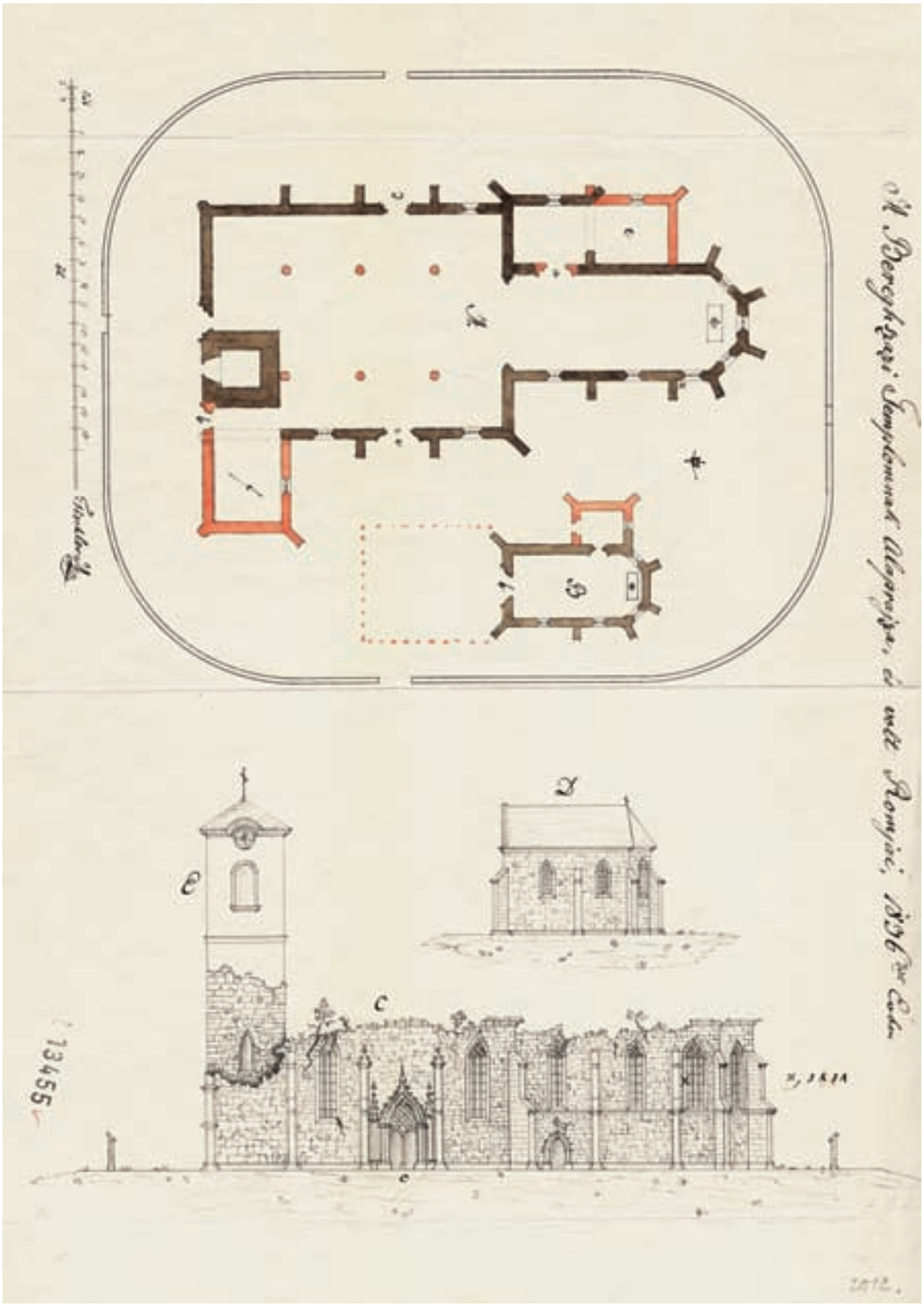

2. A plébániatemplom és a Szent Mihály-kápolna alaprajza és déli oldala (Tischler Albin, T2)

neve.[20] De egyháziak is adományoztak a számukra: 1549-ben Zoltai János, a beregszászi Mária Magdolna-ispotály akkori rektora az altaristák közösségére és a plébánosra hagyta egy szőlejét, miseruháit és a miséhez használatos egyéb felszerelését.[21] Zoltai az ispotályban betöltött tiszte mellett amúgy valószínűleg szintén oltárigazgató volt a plébániatemplomban, ugyanebben az évben ugyanis Farkas János, az ottani Keresztelő Szent János-oltár rektora megvádolta, hogy magánál tartja a Szent Márton-oltár egy kelyhét.[22] Szintén 1549-ből származik az az okirat, amelyben Zoltai mint ügyvédeket sorolja fel a plébániatemplom négy oltárigazgatóját a hozzájuk tartozó tizennégy oltárral.[23] Még 1518-ban II. Lajos rendelte el, hogy azok az oltárigazgatók, akiknek a háza valahol a városban található, igyekezzenek elcserélni ezeket, és beköltözni kollégáik közé, a templom melletti Mindenszentek utcába, ahol a plébániaház is állt.[24]

1524-ben Mária királyné megerősítette a város kiváltságait, mint kegyúr kikötve azonban, hogy a plébánost ő és utódai nevezhetik ki.[25] 1525-ben és 1545-ben törvényben szabályozták, hogy a szabad- és bányavárosok, illetve többek közt név szerint Beregszász plébánosának is háború esetén a jövedelme alapján lovaskatonákat kell kiállítania.[26] Nem tudjuk, hogy miért került Beregszász a néhány külön megnevezett egyház közé, de ez uralkodói birtoklása mellett nyilván jelentős jövedelmével is összefüggésben állt. Ennek egy részét a háborús időkben amúgy a munkácsi vár fenntartására fordította az uralkodó.[27]

A templom mellett, tőle délre egy Szent Mihály-kápolna állt, amely nyilván temető-kápolnaként működött.[28] A kápolna a XV. század elején állítólag már létezett, 1523-ból Nagy András és felesége fenti adománya révén hallunk róla, és a XVIII–XIX. században az akkor romos plébániatemplom helyett ezt használták a katolikusok. Utóbbi helyreállításakor, 1846-ban teljesen elbontották.[29]

A plébániatemplomot 1565-ben vették el a reformátusok, vezetőjét távozásra kényszerítve.[30] Az épület ezt követően többször is leégett, legutóbb 1686-ban, amikor már nem renoválták. Teljesen fedetlenül, beszakadt boltozatokkal állt egészen 1837-ig. Ekkor Tischler Albin beregszászi káplán tervei alapján elkezdték gótizáló felújítását, és 1846-ban a Szent Kereszt tiszteletére fel is szentelték az újjáépített templomot.[31]

Ahhoz, hogy a ma álló beregszászi plébániatemplom középkori állapotáról – amennyire ez még lehetséges – minél pontosabb képet kaphassunk, az eredeti megoldásokat el kell tudni választani az azok alapján született XIX. századi részletektől. A különböző korú elemek szétválasztásához az önmagában nem mindig célravezető autopszián túl szerencsére némi rajzi és írott forrás is a rendelkezésünkre áll. Alapvetően Tischler Albin (1810–1884) munkáiról van szó, akitől két rajz is fennmaradt, melyeken 1836-os, azaz felújítás előtti állapotában ábrázolta a templomot a Szent Mihály-kápolnával együtt *(2–3. kép)*. A rajzokhoz egy két, illetve négy oldalas beszámolót is készített az épület felújításának történetéről.[32] Ezeken túl még egy rajz ismeretes a templomról, amely a restaurálás előtt ábrázolja, az előzőknél sokkal sematikusabban *(4. kép)*. A ma is az épület sekrestyéjében őrzött kép szerencsére északnyugatról készült, azaz olyan nézőpontból, ahonnan Tischlertől nem ismerünk rajzot.[33] Ezekhez képest az amatőr Lehoczkynak a restaurálás után négy évtizeddel készült leírása, vagy az általában pontatlanul rajzoló Myskovszkynak a felújított épületről 1900-ban felvett kilenc darabos felmérés-sorozata csak másodlagos forrásértékkel bír a középkori épületet illetően *(5–11. kép)*.[34] Utóbbi persze használhatóan dokumentálja a templomnak gyakorlatilag a mai állapotát.

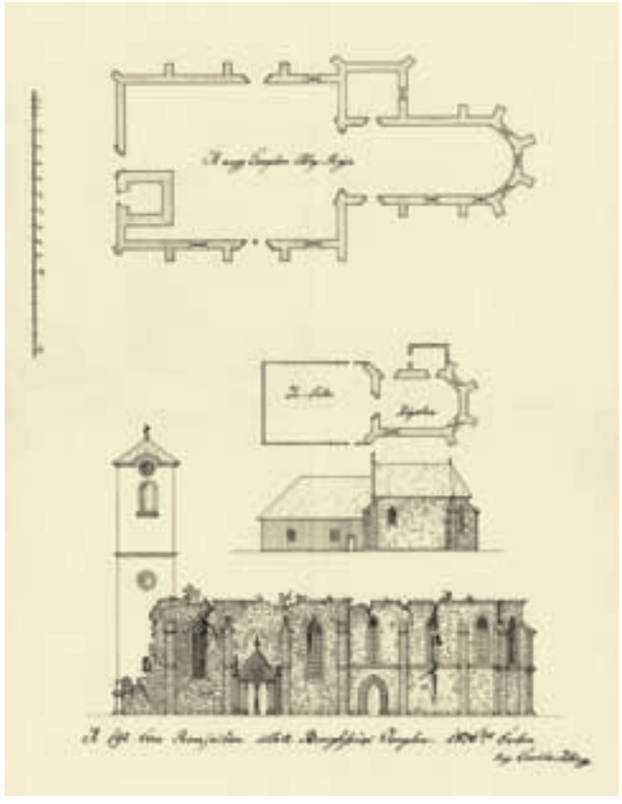

3. A plébániatemplom és a Szent Mihály-kápolna alaprajza és déli oldala (Tischler Albin, T1)

A Beregszászt kettészelő Vérke patak jobb partján álló, egykor lőréses kőfallal kerített templom jelentősebb mértékben őrzi ma is középkori falait és szerkezeteit.[35] Keletelt épülete tekintélyes méretekkel bír: szentélye 19–20×8,5 m körüli, hajója nagyjából 24,5×18 m-es belsővel rendelkezik.[36] Falai törtkőből készültek, támpilléreinek homlokoldalát kváderkőből, szerkezeti elemeit fara-

4. A plébániatemplom rajza északról

gott kőből állították össze. Hosszháza és szentélye Tischler rajzai alapján ugyanúgy azonos magasságúak voltak, mint ma.[37] Háromszakaszos szentélye a nyolcszög öt oldalával záródik. Északi falánál ma kétszakaszos sekrestye áll, amelynek keleti felét a felújítás során toldották hozzá a szentély és a hajó sarkában álló, eredeti nyugatihoz.[38] A hosszház háromhajós – a főhajó némileg szélesebb – és négy boltszakaszos, ami biztosan megfelel eredeti elrendezésének is. Noha a jelenlegi pillérek teljesen a felújításkor készültek, ezek pontosan megfelelnek a körítőfalak eredeti nyílásrendszerének és főleg a támpillérek kiosztásának.[39] Mivel azonban a nyugati homlokzaton nem voltak támpillérek, felvethető, hogy a hajók szélessége valamelyest más lehetett. Logikusnak tűnik azonban, hogy a belső két pillérsor ugyanúgy a szentély hosszfalainak vonalában húzódott, mint ma. A hosszház nyugati boltszakaszában feltűnően vastag falú, négyzetes torony áll, amely nem a délnyugati sarkot foglalja el, hanem szűk másfél méterrel északabbra található, jórészt átlógva a főhajóba is. A sekrestye keleti szakaszán kívül még egy térrel bővítették a templomot a felújításkor, mégpedig tornyának elhelyezkedésével összefüggésben. Déli falának nyugati szakaszához a főhomlokzat szimmetrikus kialakítása céljából egy dél felé erőteljesen kiugró, téglalap alakú kápolnát (Szent Sír) építettek, melyet teljes magasságában megnyitottak a hajó tere felé.

A szentély külsején a sarkokat, valamint déli falát két helyen egységes kialakítású támpillérek támasztják *(12–13. kép)*. Háromosztatúak, alsó harmaduk tetején körbehúzódik rajtuk a szentélynek az ablakkönyöklők magasságában futó övpárkánya – profilja rézsűbe metszett homorlat –, kétharmad magasságukban pedig a homlokoldalukon egy azonos profilú vízvető is megjelenik, amely felett a homloksík valamelyest visszaugrik. Fedlapjuk előrefelé liliomban végződő oromzattal záródik, melynek két alsó sarkánál növényi díszítés is megjelenik.[40] Tischler rajzain a támpillérek kialakítása ettől némileg eltérő. Csak kétosztatúak, az övpárkány szintén körbefordul rajtuk, s felette ugrik vissza jelentősebb mértékben a homlokoldaluk, tetejük pedig egyszerű, rézsűs fedlappal záródik. Eszerint a támpilléreket némileg átalakították a felújítás során, ami oromzatos lezárásuknál formailag is érzékelhető.[41] A liliomos csúcsdíszek még megfeleltethetők a középkori formákkal, de az oromzatok két alsó sarkán megjelenő, burjánzó növénydísz biztosan nem eredeti. E megoldás amúgy megjelenik Tischler rajzain is, csak nem a szentélyen, hanem a hajó déli kapuját keretező támpillérek tetején.

A szentélyen ma nem látható lábazat, csak a támpillérek homlokoldalán jelenik meg egy profilozott sáv, rövid szakaszon átfordulva oldalfelületeikre is. Alsó része a járószint alatt van, felülről rézsű, homorlat és hengeres tagozat indítása vehető ki belőle. Tischler rajzain hasonló profilú lábazat húzódik körbe az épületrészen, azaz a jelenlegiek vagy ennek maradványai, vagy az eredeti alapján újrafaragott, de már csak a támokon alkalmazott elemek.

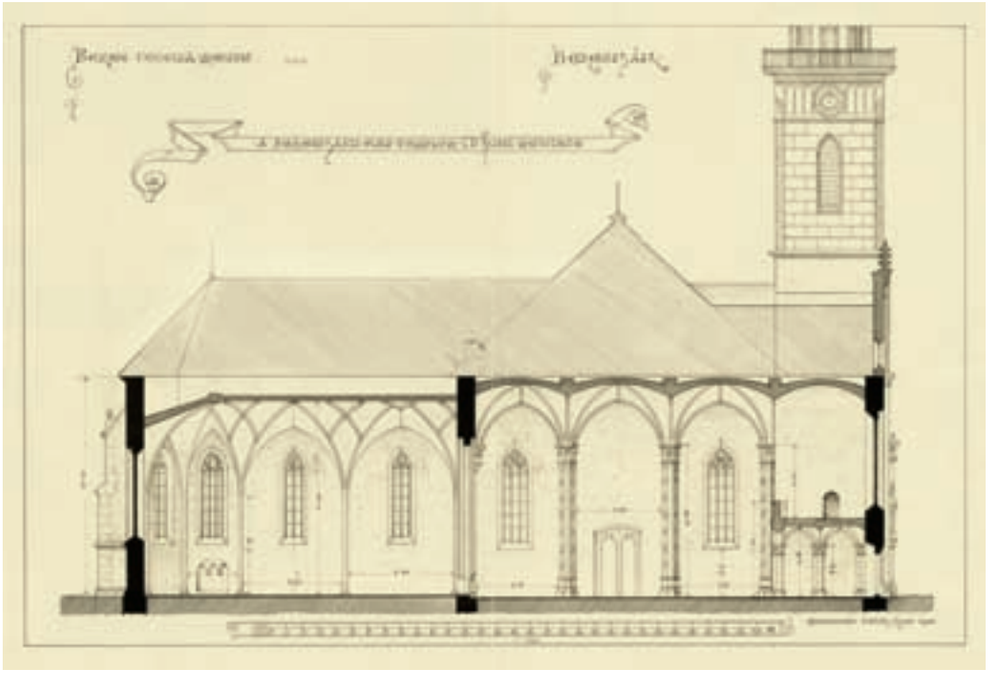

5. A plébániatemplom hosszmetszete (Myskovszky Viktor)

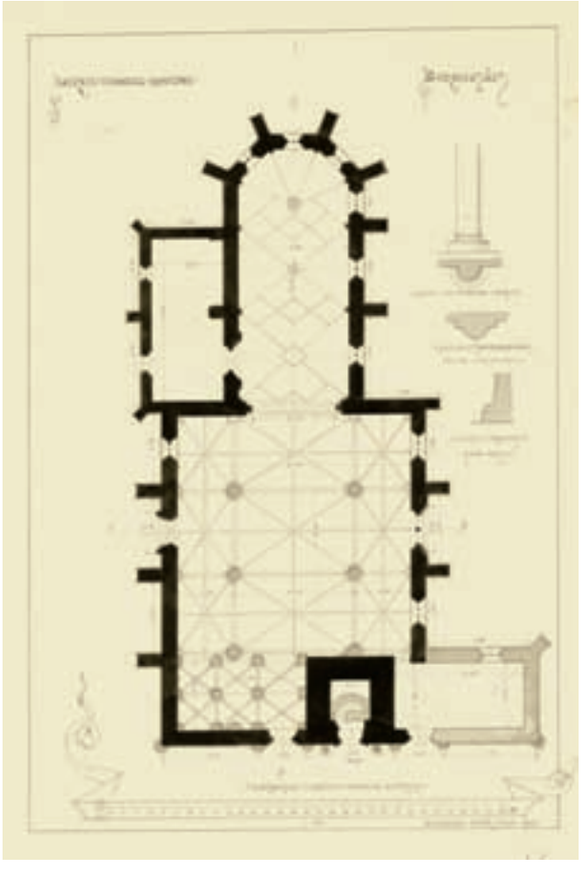

6. A plébániatemplom alaprajza (Myskovszky Viktor)

7. A plébániatemplom nyugati homlokzata (Myskovszky Viktor)

8. A plébániatemplom hosszházának északi kapuja (Myskovszky Viktor)

10. A plébániatemplom keleti homlokzata (Myskovszky Viktor)

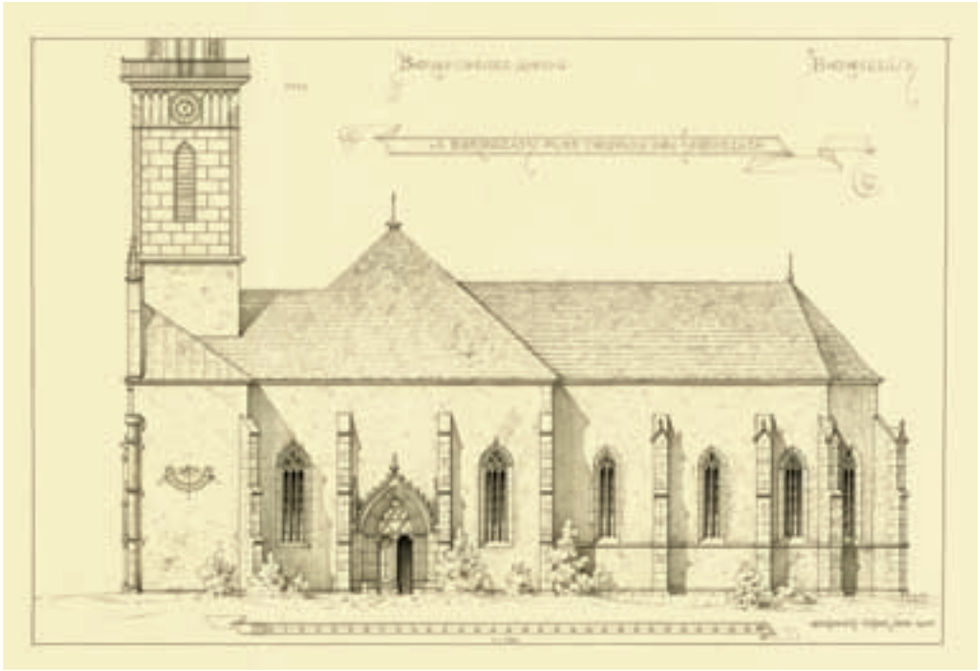

9. A plébániatemplom déli homlokzata (Myskovszky Viktor)

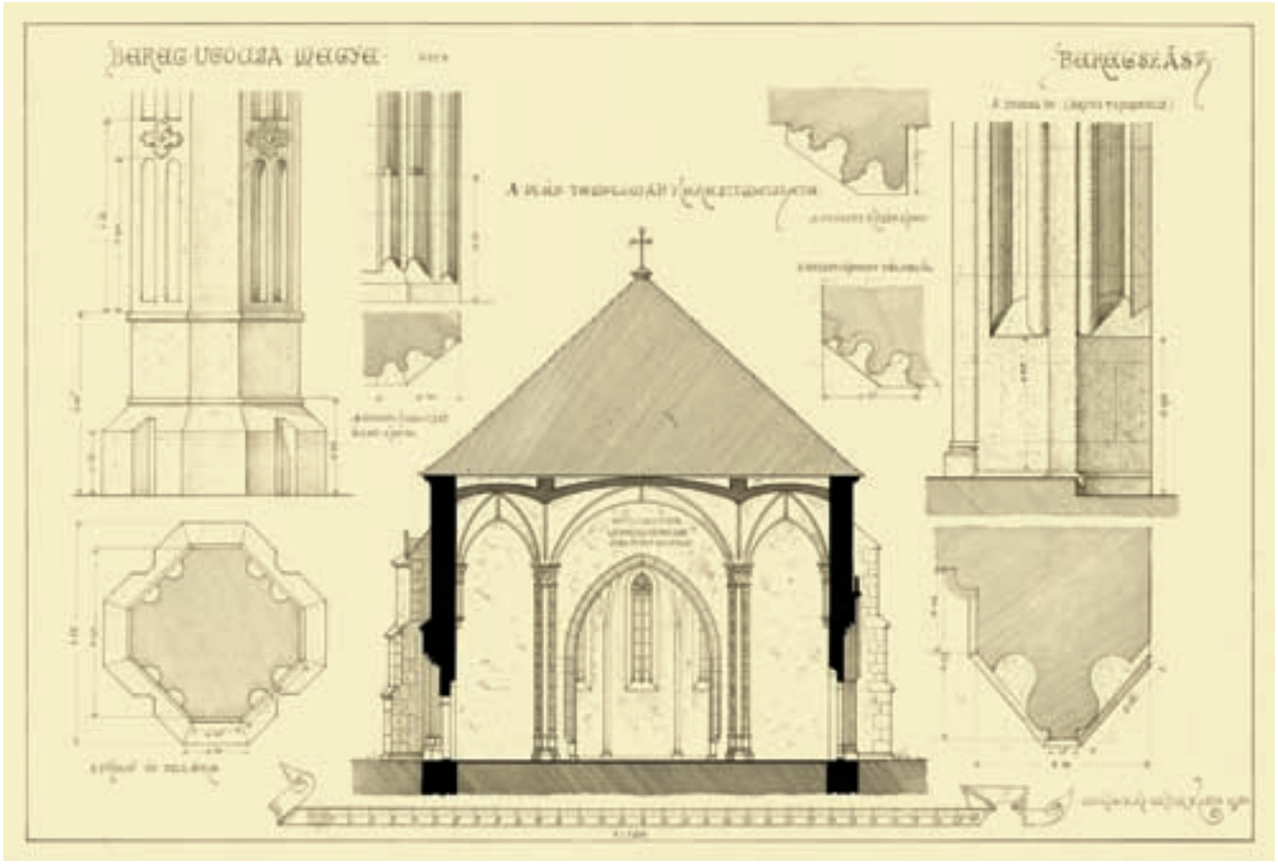

11. A plébániatemplom keresztmetszete részletrajzokkal (Myskovszky Viktor)

A szentélynek ma újkori koronázópárkánya van, a rajzok alapján a középkorit rézsűbe metszett homorlatos profillal alakították ki.

A szentély falát jelenleg nem töri át ajtó, Tischler azonban a déli fal nyugati szakaszában, az övpárkány alatt feltüntetett egyet. A csúcsíves, tagozott keretű, timpanon nélküli nyílást egyik rajzán (T2) kúszólevelek is díszítik a záradékrészének külsején, felette pedig egy négylábú, farokkal ábrázolt állat rajza tűnik fel. A szentély három záradékfalán és déli falának minden szakaszában egy-egy azonos magasságú és elhelyezkedésű, csúcsíves, kétosztatú ablak található. Bélletük egyszerű rézsűből áll, ami a záradékban rézsűbe metszett homorlattá alakul át.[42] Mindezek Tischler rajzain is nagyjából így jelennek meg.

Egyetlen ablak lóg ki némileg ebből a sorból, a déli fal keleti nyílása, amely nem kettő, hanem háromosztatú *(14. kép)*. Nyilván ezzel összefüggésben rajta faragtak ki egy feliratszalagot, amely nyugati bélletének záradékrészén látható *(15. kép)*.[43] Rajta évszám jelenik meg, melynek olvasata 15 § 04.[44] Tischler mindkét homlokzatrajzán szintén megjelenik évszám a szentélyen, de egymáshoz képest is máshol és másként. Korábbi rajzán (T1) a déli fal középső ablakának keleti bélletére, úgy félmagasságban van felírva egy 1418-as évszám, amely a csatolt szöveg szerint bevésve volt látható. A későbbi ábrázoláson a fenti há-

12. A plébániatemplom keletről

13. A plébániatemplom délről

romosztatú ablak nyugati bélletén, szintén félmagasságban x betű jelöli a szentély mellé írt 1417-es évszámot. Itt az alaprajzon is bejelölte az évszám helyét, a jelmagyarázatban pedig még azt is hozzáfűzte, hogy a szentély talán ekkor épült. Mindebből leginkább arra lehet következtetni, hogy a rajzok készítésekor Tischler már az emlékezetére hagyatkozott, amely mind a pontos évszámot, mind pedig elhelyezkedését illetően cserben hagyta.[45] Kevésbé arról lehet azonban szó, hogy olyan évszámo(ka)t jegyzett fel, melyek ma már nem láthatók az épületen. Valószínűleg a záradék ma is meglévő feliratát szándékozott a rajzain megjeleníteni, feltűnő ugyanis, hogy az 1504-es (vagy hasonló) felirat sehol nem jelenik meg nála.[46]

Az ablakok mérművei jórészt eredetinek tűnnek. Tischler rajzain is többnyire jó állapotban vannak, formáik azonban nem igazán vehetők ki. Eltekintve nyilván bekövetkezett javítgatásaiktól, eredetiségüket az is alátámasztja, ha a templom egyértelműen XIX. századi mérműivel vetjük össze őket (ezekre ld. alább). Az északkeleti falon alul orrtagosan kicsúcsosodó két halhólyag látható az ablakban; a keletin közepén rozettában összefogott négykaréj; a délkeletin íves végükkel összeboruló két halhólyag; az évszámosnál a nyílások félkörívű, orrtag nélküli lezárása felett körbe írt, hatágú csillag; a déli fal középső szakaszában a nyílásokat egyenes, ferde szakasz zárja le, felettük mandulaforma látható; a nyugati szakaszban pedig a nyílások orrtag nélküli, félköríves lezárása felett szintén orrtag nélküli kör, vagy cseppalak *(16–20. kép)*.

A szentély belsejéről, jelenlegi és középkori kiképzésének eltéréseiről kevésbé tudunk fogalmat alkotni, mi-

14. Mérmű a szentély déli falának keleti szakaszán

16. Mérmű a szentély északkeleti falszakaszán

vel nem ismert felújítás előtti ábrázolása *(21. kép)*. Ellentétben boltozatával, úgy tűnik, félkörívvel záródó diadalíve fennmaradt a restaurálásig.[47] Profilja középen nagyméretű körtetagból és azt keretező egy-egy homorlatból, illetve a széleken rézsűből áll. Lábazata szabálytalan félnyolcszögű, melynek a körvonalába szerkesztették bele a profilt, amely rézsűs felső lezárásából nő ki.[48] A háromszakaszos szentélyt XIX. századi hálóboltozat fedi, amely Myskovszky szerint csupán a boltsüvegekre applikált téglabordákból áll.[49] Miután már az építtetők sem láthatták az eredeti boltozatot, legalábbis ép állapotában, nehéz eldönteni, hogy a részben középkori formákat – az alaprajz bizonyos elemei, körtetagos bordaprofil – felhasználó szerkezethez használtak-e konkrét, és ha igen, milyen előképeket. A szentély belső falait csupán vékony, hengeres faloszlopok tagolják a sarkokban

17. Mérmű a szentély keleti falszakaszán

15. Feliratszalag a szentély déli falának keleti ablakán

18. Mérmű a szentély délkeleti falszakaszán

19. Mérmű a szentély déli falának középső szakaszán

és a szakaszhatároknál. A bordák fejezet nélkül válnak ki a törzsükből, lábazatuk ma feltehetően a megemelt járószint alatt van, de Myskovszky alaprajzán nézetük is megjelenik: szintén hengeresek voltak, záróprofiljuk alulról rézsűből, homorlatból és félpálcatagból állt.[50] E faloszlopok lehetnek középkoriak, s legalábbis a ma látható bordaindítások módja is elterjedt volt a középkorban. A déli fal keleti ablaka alatt ma vakolt és festett ülőfülke mélyed a falba *(49. kép)*. Profil nélküli külső keretezése szemöldökgyámos lezárású, benne három, íves homlokoldalú konzolokkal alátámasztott, lapos csúcsív jelenik meg. A fülke kialakítása ebben a formájában biztosan XIX. századi, a két keretezés aligha létezhetett így együtt a középkorban. Ráadásul a templom jelentőségét figyelembe véve a fülkének eredetileg kőből készített, gazdag kerettagolású szerkezetnek kellett lennie.

A szentélybelsőben, az északi fal nyugati szakaszában a falsíkból enyhén kiugró, jelentősebb méretű kapuépítmény jelenik meg *(21. kép)*. Teteje vízszintesen futó, alulról rézsűből, homorlatból és háromnegyed-pálcatagból álló párkánnyal záródik. Az építménybe gazdag profilú, csúcsíves keret mélyed, sima felületű timpanonnal, alatta szemöldökgyámos lezárású ajtónyílással. A szemöldökgyámok íves, befelé forduló felületére egy-egy álló tölgylevél van ráfaragva. A keretprofil befelé rézsűből, külső felén vékony pálcataggal kísért körtetagból, félhomorlatból, két, homorlat által összekötött, vékony rézsűvel kísért félpálcatagból, félhomorlatból és rézsűből áll. Negyedpálcatagos profillal záródó lábazati tömbjének a tetejéről a profil átmenet nélkül nő ki. A kapunak, legalábbis meghatározó elemeinek, formái alapján középkorinak kell lennie.

Tischler 1865-ös jelmagyarázata alapján a kaput a kismuzsalyi romtemplomból hozták át, s ezt az adatot a későbbi beszámolók máig ismétlik.[51] Az egykor történteknek ez azonban bizonyosan nem felel meg így, Tischler az emlékeiben valószínűleg itt is összekevert valamit. A kismuzsalyi templomnak ma is megvan a főbejárata, amelynek szerkezete azonos a beregszásziéval. Ezen kívül hajójának déli oldalán volt még kapuja, melynek egykori mérete a jelenlegi falkiromlás alapján nagyságrenddel kisebb volt, mint a beregszászi kapuépítményé. Utóbbinak sem magasságát, sem szélességét illetően még a profilozott kerete sem férne el e kiromlásban.[52] Az se valószínű, hogy a kismuzsalyi nyugati kapuépítményt vették volna alapul a beregszászi felújítás kori esetleges készítéséhez, hiszen egy ilyen szerkezetű, középkori kapu a beregszászi hosszház északi oldalán máig áll (ld. erre alább). Mindenesetre egy biztos: a beregszászi szentély kapuépítménye kifejezetten homlokzatra szánt szerkezet. Belsőben való elhelyezése a középkorban nem képzelhető el, jelenlegi helye tipikusan XIX. századi, gótizáló felfogásra utal. Ezt is figyelembe véve egy dolog vethető fel magyarázatul. Az 1865-ös jelmagyarázatban tűnik fel az a későbbiekben szintén elterjedt adat, hogy a Szent Mihály-kápolna főkapuját az újjáépített templom nyugati homlokzatának déli bejárataként használták fel *(22. kép)*.[53] Noha a kápolna kapujáról semmilyen információnk nincs Tischler alaprajzain kívül, melyek profilozott, a falsík elé kiugró bélletűnek ábrázolják, a mai templom szóban forgó ajtaja a kápolnához túl kicsinek tűnik. Azaz majdnem biztos, hogy ez utóbbi származik Kismuzsalyról, és a szentélybelső szerkezete volt a kápolna nyugati, azaz főbejárata, amit meg-

20. Mérmű a szentély déli falának nyugati szakaszán

21. Kapu a szentély belsejének északi falán

erősít, hogy egyedül Lehoczky még így jegyezte le a történteket.[54]

A kapu a sekrestyébe nyílik. Amint arról már volt szó, Tischler rajzai alapján egyértelmű, hogy a sekrestye keleti szakaszát a felújításkor építették hozzá a középkori nyugatihoz. Ezt a homlokzaton ma legfeljebb az mutatja, hogy a szentély övpárkánya az új sekrestye-rész keleti falánál megszakad.[55] A középkori sekrestye nagyjából négyzet alaprajzú volt, két északi sarkán átlós támpillérek támasztották, s Tischler korábbi alaprajzán a keleti, a későbbin a nyugati falát töri át egyetlen rézsűs bélletű ablak. A templomot észak felől ábrázoló rajzon két ablak alsó része látszik a leromlott fal tetejénél, de nem világos, hogy mindkettő az északi falon van, vagy a balra eső már a keletin. A középkori sekrestyének ma állnak a falai – belül részben a keleti is –, és északnyugati sarkán a kétosztatú, fedlappal lezárt és homlokoldalának középmagasságában vízvetővel tagolt támpillére. Ennek párját az északkeleti sarkon elbontották, és egy a falra merőlegeset építettek helyette. Miután ez teljesen megegyezik az előzővel, nehéz eldönteni, hogy ezt igazították a középkorihoz, vagy azt újították meg erőteljesebben. A sekrestye északi falát ma mindkét szakaszán egy-egy teljesen azonos kiképzésű és méretű, csúcsíves, rézsűs bélletű ablak bontja meg. Valószínűleg nem faragott kőből készültek, mivel keretük vakolt, és mérműveik sincsenek. Ennek alapján mindkettőt inkább a XIX. századi felújításhoz köthetjük. A nyugati alatt csúcsíves, profilozott keretű ajtó nyílik a sekrestyébe. A falsíkra nagyjából merőleges profil befelé a következő tagozatokból áll: vékony rézsű, félpálcatag, homorlat, lemeztag, vaskosabb félpálca, lemeztag és félhomorlat. Ahol a vakolat leesett róla, látható, hogy a keretet kőből faragták. Nem tudjuk, hogy a középkori sekrestye földszintes volt-e, vagy emelet is épült-e rá, ez az itt őrzött rajz alapján sem dönthető el. A jelenlegi sekrestye belsejében – sem a földszinten, sem az emeleten – középkori részletek nincsenek.

A hosszház külsejének leírásánál a nyugati, jelenlegi főhomlokzatot érdemes külön kezelni az északi és a déli homlokzattól *(7. kép)*. Utóbbiaknak nagyrészt ugyanis megtartották a középkori állapotát, előbbit viszont – beleértve egész kompozícióját – tudatosan alakították át korszerűvé. Tulajdonképpen egy díszletarchitektúrát húztak a középkori templom elé, ami nem jelentette azt, hogy ne használtak volna fel hozzá középkori szerkezeteket is.[56] Ennek megfelelően leírásánál inkább csak azokról a részletekről esik szó, melyek középkoriak, vagy ez felmerülhet velük kapcsolatban.

A nyugati homlokzat eredeti kinézetéről Tischler alaprajzairól tudunk meg annyit, hogy a tengelyében egy nagyobb méretű, profilozott bélletű kapu volt, melynek déli oldala a torony északnyugati sarkánál volt kialakítva. Ezen kívül egy kisebb, profilozott keret nélküli bejárat a torony-

22. A nyugati homlokzat déli kapuja

ba nyílott. A sekrestye nyugati homlokzatot is mutató rajzán szintén látható a két kapu, noha egyenes lezárású, tagolás nélküli, azonos méretű bejáratokként feltüntetve, ahogy a templom többi kapuja is. A rajzon a toronyajtó fölött megjelenik egy keret nélküli, kör alakú nyílás, a homlokzat ettől északra látható szakaszán pedig egymás mellett két kőkeretes, félköríves záradékú, nagyméretű ablak. A déli a főkapu felett, azaz a főhajó, a másik az északi mellékhajó tengelyében helyezkedhetett el.

A mai homlokzaton biztosan középkori eredetű északi és déli sarkának tulajdonképpen meglepő kialakítású és elhelyezésű, hengeres oszlopa, melyeket első látásra gótizáló-romantikus megoldásnak gondolnánk *(23. kép)*. A délinek még megvan erősen roncsolt és átfaragott lábazata, törzsükön egymás felett három, rézsűbe metszett profilú vízvetőpárkány fordul körbe, s megvastagodó tetejük sűrű pártázattal záródik. Noha a déli jelenleg a felújításkor épült kápolna sarkán áll, azaz ide csak áthelyezhették, az oszlopok egyrészt láthatók Tischler alaprajzain, másrészt a déli megmaradt alsó fele megjelenik homlokzatrajzain, ráadásul a sekrestyében őrzött ábrázoláson az északi

23. Faloszlop a nyugati homlokzat déli sarkán

teljes magasságában áll. Ezek alapján utóbbi nagyrészt eredeti lehet, a déli felső részét újra kellett faragni, és természetesen részben a meglévő köveiket is cserélhették.[57]

Formai alapon azonban biztosan XIX. századiak a homlokzat további hengeres faloszlopai lábazatukkal és fejezetükkel együtt. A két azonosnak tűnő, csúcsíves mellékajtó esetében keretük eredendően lehet ugyan középkori – a délire ld. a fent mondottakat –, de a vastag vakolás a némileg eltérő, részben szabálytalan profiljuk jelenlegi, bumfordi formáira már minden bizonnyal rányomja a bélyegét.[58] Jelenlegi lábazatkialakításuk bizonyosan XIX. századi, hacsak nem még ennél is újabb. A kapuk záradéka feletti, *lombfűrésszel deszkából kivágottnak ható* keresztrózsák nyilvánvalóan a restaurálás során születtek.[59] A főbejárat különböző középkori és újkori formák összeállításából jött létre *(24. kép)*. A kapunyílás körüli, a falsíkból kiugró, profilozott, szamárhátíves keret rejthet ugyan magában középkori rétegköveket, de szögletes lábazata és külső szélének hirtelen történő megszakadása biztosan XIX. századi.[60] Mai alakjukban szintén felújítás kori a fölötte lévő, négykaréjos betétű körablak, barokkos keretelésével és treff formájú liliomaival, valamint a kaput keretező klasszikus oszlopok a rájuk támaszkodó vimpergával.[61] Formájuk és állapotuk alapján nem kizárt, hogy eredeti darab a vimpergát közrefogó két fiatorony.

A mellékbejáratok felett egy-egy magas, csúcsíves, rézsűs bélletű, kétosztatú ablak látható *(25. kép)*. Kőkeretük vállvonala felett a bélletprofil rézsűbe metszett homorlatba vált, mérművük formája azonos: az ablaknyílások fent furcsán kialakított, nem teljesen zárt csúcsívben végződnek, orrtagokkal és a főkapuról már ismert, liliomot utánzó treff-formákkal díszítve. Felettük leszelt végű orrtagokkal gazdagított, körbe szerkesztett kettős halhólyag helyezkedik el. Az ablakok kőkeretei a szentélyablakokkal való teljes egyezésük miatt majdnem biztosan középkoriak. Valószínűleg eredetileg is a nyugati homlokzathoz tartoztak, arról a két, a hajók tengelyébe állított ablakról lehet ugyanis szó, melyeket a sekrestyebeli rajz ábrázol. Mérművük viszont bizonyosan a XIX. században keletkezett, mégpedig középkori előkép alapján. Fontos darabok ezek, hisz pontosan érzékelhető rajtuk, hogy a középkori formák, szerkesztésüket nem teljesen átlátva, hogyan alakultak át a felújítás során. A nyugati homlokzat többi eleme XIX. századi, beleértve a leírt ablakok feletti vimpergák csúcsán elhelyezett, oldalaikon (!) tömbszerű „kúszólevelekkel" díszített fiatornyokat is. Hogy az új főhomlokzat középkori szemszögből nézve szervetlen és esetlen kompozíciója, illetve részletei mennyire Tischler felkészültségének hiányosságát tükrözik, vagy csak a másfajta látásmódból következnek, és minőségüket tekintve nem hagynak maguk után különösebb kívánnivalót, annak a megítélését érdemes az e korszakban járatosabbakra bízni.

A hosszház északi homlokzatának részletei jórészt egyeznek a szentélyen láthatókkal. Alacsony, újkori lábazata van, csak támpilléreinek homlokoldalán figyelhető meg ugyanaz a középkori formákra emlékeztető lábazati megoldás – részben itt is már a járószint alatt, illetve cementes réteggel fedve –, mint ami a szentély támpilléreinél is. Falának tetején a szentély újkori főpárkánya fut végig, három támpillérének kialakítása is nagyjából megegyezik az ottaniakéval. Miután e falnak nincs övpárkánya, a háromosztatú pillérek alsó harmadának a tetején csak homlokoldalukon jelenik meg egy vízvetőpárkány, s felette csekély mértékben ugrik vissza a homloksík. A nyugati tám teteje egyszerű fedlappal záródik, a másik kettőé oromzatos kialakítású. Utóbbiak növényi díszeinek a formái – eltekintve a csúcson látható liliomoktól – nem ismertek a középkorból. Megjegyzendő még, hogy a nyugatról számított második és harmadik támpillér a sekrestyében őrzött rajz szerint jóval erőteljesebben ugrott ki a fal elé, mint az épület északi homlokzatának többi támja.

Az általuk keretelt, azaz a nyugat felől nézve harmadik falszakaszban a falsíkból előreugró, fent rézsűbe metszett homorlattal profilozott, vízszintesen futó párkánnyal lezárt kapuépítmény látható *(8, 26. kép)*.[62] Homlokfalába csúcsíves keretű bejárat mélyed, melynek sima felületű timpanonját szemöldökgyámok támasztják alá. A keretprofil majdnem merőlegesen húzódik a falsíkhoz képest, tagozatsora befelé vékony rézsűből, homorlatból, vékony lemez- és pálcatag által keretezett körtetagból, ugyanígy keretezett, két félhomorlat által közrefogott félpálcatagból, majd egy hasonló keretezésű körtetagból, homorlatból és rézsűből áll. Megtörő homloksíkú lábazati tömbjét felül rézsűs felület zárja le, s a keret kiálló tagozatainak sima, illetve kannelurázott felületű, nyakgyűrűvel lezárt lábazati dobjai ezen állnak. A szemöldökgyám szintén profilozott, rézsűbe metszett homorlatok által közrefogott pálcatagja a felső, derékszögű sarkokban áthatást mutat. A szemöldökgyámok vállánál és a timpanon szélénél megjelenő, esetlegesnek tűnő profilok leginkább szerkesztési következetlenségre utalnak.

A kapuépítmény két oldalán lévő sarkokba, nagyjából a csúcsíves keret záradék-magasságában egy-egy négyzetes

24. A nyugati homlokzat középső kapuja

25. A nyugati homlokzat részlete

fejlemezzel záródó konzolt építettek be *(27–28. kép)*. A keleti tátott szájú, kinyújtott nyelvű emberfőt ábrázol, melyen laposan kezelt csigavonalakból álló hajat, hegyes füleket – már csak a keleti ép – és szájából kétfelé kinyúló indákat lehet megfigyelni. Ezekből egykor talán a fülei nőttek ki. Párjára kuporgó, a kapu felé forduló, mára erősebben lekopott felületű oroszlánt faragtak ki, melynek bundája hasonló csigavonalakból áll.[63] Ha e konzoloknak ez az eredeti helye, valószínűleg a bejárathoz tartozó előtető boltozatát tarthatták, amire rajtuk kívül a falszakaszt keretező támok egykor esetleg erőteljesebb kiugrása utalhat.[64]

Az északi homlokzat keleti szakaszában kétosztatú, csúcsíves, kőkeretes ablak látható *(29. kép)*. Béllete a vállvonalig egyszerű rézsűs, felette két, rézsűbe metszett félhomorlatból áll a profilja. Mérműve orrtagokkal gazdagított két csúcsívből, felette körbe szerkesztett, „fekvő" négykaréjból áll.[65]

A hosszház déli homlokzata ennél gazdagabban lett kialakítva, a templomnak a középkorban ez lehetett a fő nézete. Felépítése, párkányai, támpillérei ma megegyeznek az északi oldalon láthatókkal, háromosztatú támjainak teteje egyszerű fedlappal záródik. Tischler homlokzatrajzain a lábazati és a főpárkány a szentélyről azonos formában húzódik át e falra is, az övpárkány pedig elmaradt. A déli kaput közrefogó két támpillért a rajzok szerint olyan oromzat zárta, mint amilyenek ma a szentélyen és a hosszház északi falánál láthatók, keleti sarkának támját pedig, amely jelenleg merőlegesen áll a falsíkra, a korábbi rajz így ábrázolja, az 1865-ös viszont átlós elhelyezésben. Keletről nézve a homlokzat második szakaszában nagyméretű kapu áll, a két határoló szakaszban pedig egy-egy azonos elhelyezkedésű és kialakítású, szamárhátíves záradékú ablak. A rajzok szerint a nyugati szakaszban, melynek falát a déli kápolna XIX. századi kialakításakor elbontották, nem volt a középkorban nyílás.

26. A hosszház északi kapuja

27. Konzol a hosszház északi kapujától nyugatra

A háromosztatú ablakok béllete ugyanúgy van profilozva, mint az északi fal ablakáé, mérművük megegyezik egymással *(30–31. kép)*. Alul orrtagokkal díszített három csúcs-, illetve félkörív látható, felettük az alapformát szintén három, íves oldallal kialakított négyzet adja, melyek oldalait befelé halmozott orrtagok gazdagítják. E két mérmű szintén jó példáját nyújtja annak, hogy a középkori formák XIX. századi utánzásuk során mivé alakulhatnak. A keleti ablak mérműve középkorinak tűnik, s noha minősége nem vall túl biztos kezű kőfaragóra, a mai látványt utólagos pótlások és javítgatások is befolyásolhatják. A nyugati ablak mérműve viszont világosan XIX. szá-

zadi alkotás, amire a csúcsívek tojás alakja, a szegmensívvé változott félkörív, vagy az íves oldalú orrtagok háromszöggé redukálása egyértelműen utal. Nem arról van itt szó, hogy egy gyenge képességű középkori kőfaragótól származnának e formák, azok szabályos alakjával ugyanis neki is tisztában kellett lenni. Az átalakulások arra utalnak, hogy a XIX. századi mester számára a középkori formák eme részletei nem bírtak már jelentőséggel, így a tőlük való eltérés, részben az egyszerűsítés kedvéért, nyu-

28. Konzol a hosszház északi kapujától keletre

godtan megengedhető volt. Tischler rajzain egyébként átlósan elhelyezett, négyzethálós mérművek jelennek meg mindkét ablakban – egyik rajzán a nyugatié már sérült –, ami inkább fantáziájának a szüleménye lehetett, ugyanilyen mustrát ábrázolt ugyanis a déli kapu timpanonjában is.

A falszakaszának szélességét majdnem kitöltő kapu a méretei és kialakítása alapján a templom főbejárata lehetett *(1, 32. kép)*.[66] Erre az is utal, hogy keretelő támpillérei, legalábbis ma jóval nagyobb mértékben ugranak ki a falsík elé, mint a templom déli homlokzatának többi támja. Szemöldökgyámos lezárású kettős nyílását gazdagon tagozott keret veszi körül, melynek záradéka kétszer megtörő csúcsívet mutat. Timpanonját egyenes szakaszokból álló, geometrikus formát mutató, szokatlan vakmérmű tölti ki, vállvonalától felfelé külső keretként kúszólevelekkel díszített, fiálék által közrefogott szamár-

29. Mérmű a hosszház északi falának keleti szakaszán

hátív határolja. A gazdag profilú kapukeret homorlatokkal elválasztott, és lemez, illetve pálcatagokkal kísért körte- és pálcatagokból áll, a nyílás felé pedig rézsűbe metszett homorlatok által közrefogott félpálcataggal záródik.[67] Helyzetüknek megfelelően ez utóbbi profilsor tagolja a szemöldökgyámos részt, a középpillért és a timpanon vakmérművének szakaszait is. A béllet külső kétharmadán vállmagasságban „nyakgyűrű" húzódik a profilsoron. A négy külső, kiálló tagozatnak sima felületű lábazati dobja van, melyek a kapu kétszer megtörő homlokoldalú lábazati tömbjének felső, rézsűs felületén állnak. A profil belső, a szemöldökgyámokra is átforduló része lábazat nélkül nő ki e felületből. A középpillér felett, a két szemöldökgyám által határolt, erősen mélyített felületen 1522-es évszám olvasható, amely kissé szervetlenül, a tükörfelület közepén húzódó, bemélyített sávban, kiálló számjegyekkel jelenik meg *(33. kép)*. Tischler 1865-ös jelmagyarázatában úgy fogalmaz, hogy *a Déloldali szép főajtó eredeti alakjában kiigazítva*. Valóban utal egy-két részlet arra, hogy az ajtót a XIX. században valamelyest kiegészítették, de érezhetően nem igyekeztek újat létrehozni. A fiatornyok sisakjainak formái és arányai idegenek a középkortól, és legalábbis szokatlan a timpanon vakmérművének a rendszere is. A legfeltűnőbb azonban az évszám, melynek már utolsó három számjegyénél is szembeötlik a korszaktól inkább idegen, lendületes vonalvezetés. A „kalapos", kettéváló és felkunkorodó szárú 1-es azonban kifejezetten újkori, „barokkos" formát mutat, a XVI. században, főleg az elején, úgy tűnik, egyáltalán nem volt használatos. Évszámos téglák alapján e forma egyszerűbb változatai ismertek már a XVII–XVIII. századból, de a kapun látható, bonyolultabb megoldás főleg 1800 körül volt elterjedve, s még az 1830-as években is használták.[68] Ezek alapján nagyon valószínűnek tűnik,

30. Mérmű a hosszház déli falának nyugati szakaszán

hogy a kapun eredetileg is meglévő, a XVI. század elejéről származó számot a templom 1837-tel kezdődő renoválásakor megújították.[69]

Röviden érdemes itt a hosszház déli homlokzatának nyugati szakaszához a Tischler-féle felújításnál hozzáépített kápolnáról is szót ejteni, mivel szemléletesen árulkodik a XIX. századi építkezésnek a sekrestyénél már megfigyelt módozatáról. Keleti falán olyan csúcsíves, rézsűs bélletű, mérmű nélküli ablak látható, mint a sekrestye északi falán. Mivel vakolva és festve van, valószínűleg ez sem faragott kőkerettel készült, hanem falazott. Még tanulságosabb a kápolna délkeleti sarkán látható, átlós elhelyezésű, háromosztatú támpillér. Kialakítása, részletformái teljesen megfelelnek a templom többi, középkorból származtatható támpillérének. E nyilván az eredetiek alapján kialakított tám a Tischler rajzán némileg eltérően bemutatott középkori támokkal együtt immár világosan mutatja, hogy a templomot támasztó pillérek a XIX. században valamelyest át lettek alakítva.

A hosszház hajóinak alaprajzi elrendezéséről már volt szó, tere jelenleg csarnokrendszerű. Minden bizonnyal a középkorban is ilyen volt, mivel alaprajzának arányait és körítőfalainak egykori magasságát figyelembe véve kizárt a bazilikális elrendezés.[70] Tischler a hajókat szétválasztó pilléreket periodizált alaprajzán újként jelöli, s ezek alapjainak kiásásáról is beszél, ami arra utal, hogy a jelenlegi pilléreket újonnan készíthették.[71] Nyújtott nyolcszögű keresztmetszetük vájatolt és fura pántokkal díszített oldalaikkal idegen formák a középkorban. Lábazatuk a nyugati homlokzat XIX. századi falpilléreiről már ismert, növénydíszes, alighanem sorozatgyártásban készült fejezeteikről Lehoczky, majd Myskovszky is megállapítja, hogy a felújításnál égetett agyagból készültek.[72] A hosszház délnyugati részében a zárt toronytest jelenik meg, közte és az északi körítőfal között XIX. századi karzat húzódik. Nem tudni, hogy állt-e itt karzat a középkorban is. Tischler nem jelöl ilyen szerkezetet az alaprajzain, mindenesetre elgondolkodtató, hogy a hosszfalak nyugati szakaszaiban, sem délen, sem északon nem volt ablak.[73]

A körítőfalakon a pilléreknek megfelelő elhelyezkedésű gyámok láthatók, melyek esetében részben lehet szó középkori darabokról. A diadalív melletti két gyám felső, a pillérek fejezetével azonos része biztosan XIX. századi. Ami a fent félhatszögű, lent határozatlan gúlaszerű formát mutató alsó felüket illeti, elképzelhető, hogy az át-, vagy lefaragott felületű középkori konzolokról van szó. A hosszfalakon lévő gyámok három szintre tagolódnak: alul egy kisebb, sokszögű konzol látható, tetejükről alaprajzuknak megfelelő, sokszögű falpillérek indulnak felfelé, majd másfél méter múlva nagyobb konzolok ülnek fel rájuk *(34. kép)*. Utóbbiak díszítése alapvetően azonos a hosszházpillérekével, angyalfejekkel kiegészítve, tehát

31. Mérmű a hosszház déli falának keleti szakaszán

32. A hosszház déli kapuja

nyilvánvalóan XIX. századiak. A falpillérek és az alattuk lévő konzolok legalábbis részben azonban lehetnek középkoriak, de hogy milyen mértékben, azt csak falkutatással lehetne eldönteni. Az északi fal keleti sarkában e konzol alsó része ugyanazt a „lefaragott", tagolatlan gúlaformát mutatja, mint a diadalívpillér mellettiek *(35. kép)*. Tetején pártázattal záródó, profilozott párkány húzódik. A tőle nyugatra lévő konzolon szakállas, szárnyas (?) torzfej látható.[74] Ezt követően részletesen kidolgozott oroszlánarc jelenik meg, melynek levelek nőnek ki a fülei helyéről. A konzol párkányát itt is pártázat zárja, a dombormű feltűnően ép fennmaradása azonban arra utalhat, hogy az XIX. századi, s egy esetleges középkori előzménye legfeljebb csak a témáját határozta meg.[75] A következő, szintén pártázatos konzolra két csücsköstalpú pajzsot faragtak ki egymás mellé, az északnyugati sarokban lévő hasonlón pedig egyetlen pajzs látható *(36. kép)*. A nyugati falon a hosszház északi pillérsorának vonalában e pillérekkel egyező, XIX. századi falpillér áll, ahogy a déli pillérsor meghosszabbításában a torony keleti falán is. A déli hajó egykori délnyugati sarka ma a déli, restauráláskor épített kápolnába esik, ahol nincs konzol. E saroktól keletre, a kápolna keleti fala mellett ugyanolyan kettőspajzsú gyám látható, mint az északi oldalon, csak pártázat nélkül *(34. kép)*. A következő, erősebben sérült konzolon két szembeforduló, állattestű, emberfejű lény jelenik meg *(43–44. kép)*. Felsőtestüket v alakban redőződő ruha fedi; a keleti fején talán mitra van, a másik fej letörött. A keleti sarok előtti, pártázatos konzolon feliratszalagot tartó, stólás angyal mellalakja jelenik meg, feje már ennek is hiányzik *(47–48. kép)*. Végül a délkeleti sarokban az északkeletiével azonos gyám látható.

A hosszháznak minden boltszakaszát XIX. századi bordás boltozat fedi. A mellékhajókban kereszt-, a főhajóban „nyolcsüveges" boltozatok láthatók. Ellentétben a szentélyboltozattal, itt már az indítások megoldása is árulkodó e szerkezetek korát illetően. A laposan képzett, nem középkori jellegű profillal kialakított bordák, függetlenül a fejezetektől és a konzoloktól, némileg feljebbről indulnak.[76]

A hosszház külsejével kapcsolatban leírt ablakoknak befelé is ugyanolyan a bélletkialakításuk, csupán az északkeleti szakaszban lévőnek hagyták a záradékában is rézsűsre a bélletét, ami a külsején tagoltabb. Ez alatt az ablak alatt kettős csúcsívvel záródó ülőfülke mélyed a falba *(40. kép)*. Profilja ma befelé vékony rézsűből, lemeztagból, félhomorlatból, lemeztaggal kísért félpálcatagból, újabb homorlatból és rézsűből áll. A profilsor a négyzetes

33. A hosszház déli kapujának részlete

lábazati tömb gúlás átmenete felett indul. A fülke csúcsíveit középen alátámasztó, konzolszerű rész alja el van faragva, a felette lévő felület alapján egykor ide futottak le a profiltagok. Ha az ülőfülke, amely középkorinak tűnik, eredeti helyén van, az leginkább arra utal, hogy a hosszház északkeleti sarkában egykor jelentősebb oltár, talán a Szent Keresztnek szentelt volt elhelyezve. Az ülőfülkében jelenleg egy kockaszerű kőtömb látható, melynek

34. Konzol a hosszház déli falán

35. Konzol a hosszház északkeleti sarkában

36. Konzol a hosszház északi falán

elülső oldalába sátortetős lezárású fülke mélyed. Egykori ajtajának felerősítési helyei jól kivehetők, tetején fiatorony (?) indításának töredéke látható. Talán oszlopon álló lámpásként funkcionálhatott a templomhoz tartozó temetőben, esetleg kisebb szentségház volt. A hosszházban a fentieken túl középkori szerkezetek jelenleg nem láthatók.

A templom vastag falú, középkori eredetű tornya, ahogyan arról már volt szó, nem pontosan a hosszház délnyugati sarkában és a déli mellékhajó nyugati végén, hanem a déli körítőfaltól szűk másfél méterrel északabbra áll. Jelenlegi formájában nem látni rajta középkori részletet, és ismert, hogy felsőbb szintjeit 1815–1820 körül építették ki, hogy a város toronyóráját elhelyezhessék rajta.[77] Alsó, tehát feltehetően ma is középkori részének egykori kinézetéről valamelyest Tischler ábrázolásai és a sekrestyében megőrzött rajz ad fogalmat. Tischler mindkét alaprajzán egyetlen, tagolatlan keretű bejárata látható nyugaton, az, amelyet a XIX. században a nyugati homlokzat főkapujává alakítottak ki. Az 1860-as homlokzatrajzon a földszinten kisméretű, félköríves záradékú nyílás jelenik meg, a másik rajzon ettől némileg feljebb egy nagyobb, csúcsíves. Tischler ezen a rajzon alkalmazott jelölése szerint a csúcsíves ablak felett rövid szakaszon maradt még fenn a középkori falazat. A két rajz eltérése ellenére annyi biztosnak tűnik, hogy a torony déli falán ablak nyílt a déli mellékhajó terébe. A sekrestye rajzán, melyen nyugati és északi homlokzatát látni, előbbin a bejárat felett a már említett körablak, majd a torony felső felén egymás fölött egy-egy félköríves lezárású, nagyobb nyílás látható. Utóbbiak nyilván már az 1815–1820 körüli kiépítésből származnak, ahogy a felettük sötét körként ábrázolt óraszámlap is. Az északi oldalon a számlap alatt egyetlen félköríves záradékú ablak jelenik meg.

A plébániatemplom déli oldala melletti, a templom XIX. századi felújítása kapcsán elbontott Szent Mihály-kápolnáról ugyancsak Tischler rajzai adnak felvilágosítást. Ezek itt is több ponton eltérnek egymástól, kezdve a kápolna elhelyezkedésétől.[78] A nyolcszög öt oldalával záródó, egyterű építményről volt szó, sarkain átlósan elhelyezkedő, egyosztatú támpillérekkel. Falai törtkőből készültek, támpilléreit kváderekből falazták. Északi oldalának keleti feléhez építve mindkét rajz jelöl négyszög alaprajzú sekrestyét, amely a periodizált rajzon, ellentétben a másikkal, átlós saroktámokkal, újonnan épültként van feltüntetve. Csúcsíves, rézsűs bélletű ablakok e rajz szerint az északkeleti, a délkeleti és déli falának mindkét szakaszán megbontották, a korábbi a déli falának keleti felén nem jelöl nyílást. Ezen viszont északi falának a sekrestye által nem takart nyugati felén jelenik meg egy profilozott keretű ajtó. Bejárat mindkét rajz szerint a nyugati oldalon is volt, s a fentiek alapján ezt a jelentős méretű kapuépítményt helyezték át a renováláskor a templom szentélyébe, sekrestyeajtónak. A kápolna belsejéről semmilyen információval nem rendelkezünk, támpillérei alapján boltozott volt. A nyugatról hozzátoldott, téglalap alakú faépítmény „hajóként” szolgált az alatt az időszak alatt, amikor a romos templom helyett a katolikusok a kápolnát használták.

A pusztulás mellett Beregszász középkori plébániatemplomának jelenlegi formáját az épület XIX. századi, gótizáló felújítása határozta meg leginkább. A restaurálás módjában alapvetően kétfajta szemlélet ötvöződött. A középkori épület megmaradt részeit kívül igyekeztek minél inkább megtartani, s ha pótolni, javítani kellett, azt jobbára megpróbálták az eredeti formák utánzásával megol-

dani. Elsősorban a támpillérek alapján az is egyértelmű, hogy törekedtek a külső összkép egységesítésére. Ezek miatt számolnunk kell olyan részekkel és megoldásokkal, melyeknél nem tudjuk a középkoritól a XIX. századit szétválasztani. A fenti eljárás alól a nyugati, főhomlokzattá kiépített oldal a kivétel. Eltakarva vele tulajdonképpen az épület többi részét, e falat díszlet-architektúraként kezelték. E felfogásnak beszédes részlete a homlokzat közepén kialakított, gótizáló főkapu, amely nem a templomba, hanem csupán a toronyaljba vezet. Noha ennél is felhasználtak középkori elemeket, itt mind kompozíciójában, mind részleteiben egy önálló, gótizáló homlokzatot hoztak létre. Belül a szentélyben szintén a középkorihoz való igazodás figyelhető meg, ami a hajó esetében már felpuhult, talán a nyugati homlokzathoz való alkalmazkodás szándéka miatt, de nyilván az eredeti részletek ismeretének a hiányában is.

Ha a fentiek alapján Beregszász középkori templomának építéstörténetét szeretnénk felvázolni, először is le kell szögeznünk, hogy az egyházzal kapcsolatos számos történeti adat között sajnos egyetlen egy sincs, amely közvetlenül a templom építésére, alakulására vonatkozna. Az 1247-es kiváltságlevél közvetett módon persze utal arra, hogy a városban ekkor már kellett templomnak állnia, de arról, hogy ez a település 1100 előtti alapítása és e dátum között mikor épült, milyen anyagból, hogyan nézett ki, és a másfél száz év alatt esetleg hogyan változott, semmit sem tudni. Szórványemlékünk sincs belőle, a hajó északi kapuja melletti két figurális gyámkő a korábbi elképzelésekkel ellentétben biztosan nem román kori (ld. erről alább).[79] E korai épület nagy valószínűséggel a mai helyén állt, a középkorban ugyanis nem volt szokás plébániatemplomok helyének a megváltoztatása.

A jelenlegi templomnak egyetlen részéről mégis felvethető, hogy esetleg ebből az időszakból származik. A hosszház délnyugati részén álló torony alaprajzilag teljesen szervetlenül helyezkedik el, nem a sarokban, hanem attól kis mértékben északra található, szűk folyosót kialakítva a hosszház és saját déli fala között. Bizonyosan nem egységes tervezés eredményéről van szó, de a szabálytalanság aligha arra utal, amire vele kapcsolatban Myskovszky gondolt, hogy a tornyot később építették ide.[80] Nyilvánvalóan egy korábbi épületből származik, és a tömege miatt tarthatták meg a jelenlegi hosszház építésekor, annak a kompromisszumnak az árán is, hogy nem igazodott a déli falhoz, de a hajók tagolásához sem. Korai származására az is utal, hogy Tischler rajzai szerint déli falán volt egy ablaka, amely eredetileg nyilván a szabadba, a jelenlegi hosszház felépítése után viszont a déli hajó folyosóvá szűkülő nyugati végébe nyílt. Az ablaknak az egyik rajzon román kori a formája, a másikon gótikus, azaz a felmérések alapján eldönthetetlen, melyik korszakban épült a torony. Miután pillanatnyilag egyéb középkori részletformájáról sincs tudomásunk, csak annyi állítható, hogy korábban, mint a jelenlegi hosszház, melyet viszont a torony elhelyezkedése alapján minden bizonnyal szélesebbre építettek az elődjénél.

A hosszház építésének idejére, amely méreteiből következően néhány évnél bizonyosan tovább tartott, mind a külsején, mind a belsejében utal egy-két megoldás. Falsíkból kiálló északi kapuépítménye ahhoz a típushoz tartozik, amely Erdélyben terjedt el nagyjából a XIV. század második felében és a XV. század első negyedében, részben a kerci (Cârţa) templom és a gyulafehérvári székesegyház, illetve a nagybányai Szent István-templom nyugati kapujára visszavezethetően.[81] E sorozatból a beregszászi egy-két eltérő megoldása miatt valamelyest kilóg: az erdélyiekkel ellentétben bélletén nincs fejezetsáv; csúcsíves kerete kifejezetten mély, annak köszönhetően, hogy a profil szinte merőlegesen húzódik a falsíkra; szemöldökgyámjai pedig nem a nyílás felé, hanem a gerendával együtt a homlokoldalukon profilozottak. Az utóbbi két megoldás az erdélyi csoport egyetlen emlékén szintén megjelenik, a küküllőkőrösi (Curciu) evangélikus templom nyugati kapuján, melyet már a XV. századra lehet keltezni *(37. kép)*.[82] Erre az időszakra mutat a beregszászi kapu mellett látható, szájtátó, torzfejes konzol is. Két olyan motívum jellemzi e fejet, melyek együttesen nemigen szoktak előfordulni: a kinyújtott nyelv és a szájból előkígyózó indák. Utóbbi „lelemény" a fenti erdélyi emlékcsoportnak is tipikus motívuma, kevésbé a kapukon megjelenve, mint inkább konzolokon, oszlopfőkön a templom belsejében.[83] Úgy tűnik, kinyújtott nyelvű fej azonban nem fordul elő közöttük, ennek párhuzama Beregszászhoz jóval közelebb található meg. Minden bizonnyal a nagybányai Szent István-templomból származik egy ilyen torzfej, amely pozsonyi analógiák alapján leginkább az 1430-as évekre datálható.[84] A Nagybányát Beregszásszal összekötő úton fekvő, egykor Ugocsa megyei Halmi (Halmeu) plébániatemplomában felbukkan egy további, az előzőtől aligha független emléke is.[85] Noha a szomszédos példákkal a beregszászi jórészt csak motivikusan állítható párhuzamba, keletkezését ezek leginkább a XV. század első felében jelölik ki.

Hasonló időszakra utalnak azok a három elemből álló gyámok vagy falpillérek, melyek a hosszház boltozatát támasztják alá. Az alul konzolból, ebből kinövő falpillérből, s a tetejére ráülő, nagyobb méretű gyámból összeállított szerkezetek megítélése falkutatás nélkül persze némileg bizonytalan. Alsó két elemük alapvetően középkori lehet, de a fölső, minden esetben biztosan XIX. századi gyámoknak is lehetett középkori az előzménye. Erre mutathat, hogy az északi kapu kapcsán emlegetett erdélyi épületeknél ez a hármas vagy többszörös tagolású falpillér

gyakran tűnik fel a boltozatok alátámasztásaként, főként figurális ábrázolásokkal együtt.[86] A beregszásziak közül az egyik alsó konzol díszéhez párhuzam is kínálkozik egy további, egyéb jellemzői alapján e társasághoz kötődő erdélyi épületből. A barcasági Földvár templomának szentélyében hasonló, három elemből álló, 1400 körülire keltezett szerkezetek támasztják alá a boltozatot, gazdag figurális dísszel ellátva. Közülük az egyiken olyan szembeforduló állatpár látható, melynek szigorú szimmetriája, testtartásuk és a felső részükön megjelenő, redőzött ruha legalábbis motivikusan erősen emlékeztet a beregszászi déli fal kalapot, esetleg mitrát viselő, középkorinak tűnő lényeire *(38. kép)*.[87]

Azon a fél évszázadon belül, melyet a beregszászi hosszház építési idejeként ezek a párhuzamok kijelölnek, nem könnyű tovább szűkíteni a keltezést. Az alsó konzolok pártázatos lezárása – amely ha eredeti részlet, egykor feltehetően mindegyik darabon megjelent – ezt illetően nem ad fogódzót.[88] Már a XIV. században ismert és a XVI. századig használatban lévő motívum volt.[89] Túl általános formákat mutatnak az ablakok mérművei is, ahogy az északi fal ülőfülkéje.[90] Van azonban egy elem, amely valamelyest alkalmas a keltezés pontosítására. A három konzolon is feltűnő csücsköstalpú pajzs formája nem ismert a XV. század harmadik évtizedénél korábbról, ami a hosszház felépítését, vagy annak nagy részét inkább a század második, mint első negyedében valószínűsíti.[91]

A templom építésével kapcsolatban rendszeresen felmerülő 1418-as (olykor 1417-es) évszám ennek önmagában nem mond ellent. Ha az építkezés esetleg ekkor kezdődött, a hajók boltozására aligha kerülhetett sor a fenti időszak előtt. Az évszám eredetét azonban sajnos nem ismerjük. Legkorábban Tischlernél fordul elő, nyilvánvaló félreértésekkel körülvéve.[92] Valószínűleg tőle származóan a XIX. századi renoválásnál felkerült a hosszház diadalív feletti falára is, hogy onnantól kezdve máig e feliratra hivatkozva hagyományozódjon.[93] A későbbi szerzők feltehetően persze nem (csak) a káplántól ismerték ezt az adatot, annak régebbre visszanyúló, „közismert" hagyománya is lehetett, mondjuk a templom újkori canonica visitatióiból. Tischlernek is ezért juthatott ez a szám az eszébe, amikor munkáiban, a szentély feliratszalagos ablakának évszámára már nem egészen emlékezve, megadta e dátumo(ka)t. Mindezeket a bizonytalanságokat szem előtt tartva az évszámra annak ellenére csak fenntartással hagyatkozhatunk, hogy a hosszház formái is nagyjából erre az időszakra utalnak. Ha az építkezést vagy legalábbis a kezdetét megbízóhoz is szeretnénk kötni, többszöri említése és váradi kanonoksága miatt a legalább egy évtizedig regnáló, 1421-ben még kimutatható Dávidházi János plébános személye tűnik még leginkább felvethetőnek a korszakból. Érdemes ezzel kapcsolatban azt az adatot is megemlíteni, hogy 1429-ben a templomnak három oltárára is supplicatiót kértek, ami esetleg összefüggésben állhatott az építkezéssel is.

A templom hajóinak eddig szóba került szerkezetei tehát mind köthetők a XV. század első feléhez, második negyedéhez. Vagy azért, mert erre az időszakra jellemzőek, vagy pedig azért, mert ebben az időszakban is elképzelhetők. Az egyedüli részlet, amely úgy tűnik, kilóg e sorból, a templom déli, egykori főbejárata, melynek 1522-es évszáma egy egész századdal későbbre keltezi a monumentális kaput. E datálás tulajdonképpen meglepő, mivel nincs olyan eleme a kapunak, amely ne lenne elképzelhető jóval korábban is – épp a hosszház építésének időszakában –, és megfordítva, nem látunk rajta olyan megoldást, amely csak a XVI. századból származhatna. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy szerkezetét, de bizonyos részleteit illetően is feltűnően szoros, tulajdonképpen egyetlen analógiája a kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapuja *(43. kép)*. E kapu döntően az 1440-es években készült, akkor tehát, amikor Beregszászon a hosszház építése vagy javában zajlott, vagy már a vége felé járt.[94] A kolozsvári kapu feltűnő esetlenségeit az magyarázza, hogy bizonyosan több fázisban építették meg, és az új helyzetekhez mindig hozzá kellett igazítani a már kifaragott elemeit is.[95] Ha mindehhez még hozzávesszük a beregszászi, 1522-es évszám fent részletezett, nem teljesen egyértelmű helyzetét, két eltérő lehetőség körvonalazódik a kapu datálásával kapcsolatban, melyek közt teljes biztonsággal csak falkutatás segítségével lehetne dönteni.

Teljesen nem kizárt, hogy az 1522-es évszám később került fel a kapura, s akár egy eredetit igyekeztek vele pótolni, akár egyéb helyről származó információt jelenítettek meg vele, nem a kapu készítésének idejét dokumentálja. Ebben az esetben formái alapján a kapu nyugodtan készülhetett a XV. század közepén, közvetlenül a kolozsvári után, esetleg párhuzamosan vele, az ottani többszörös tervmódosítással nem terhelve akár még korábbi befejezéssel is, s ez nagyjából egybecsengene a hosszház felépítésének körvonalazható idejével. Fenntartva e lehetőséget, én azonban inkább arra hajlanék, hogy az évszám a készítés eredeti idejét dokumentálja, s a XIX. századi renoválásnál csak megújították. Nehezen képzelhető el ugyanis annak a magyarázata, hogy a Tischler-féle felújítás előtt másfélszáz évig romokban álló, használaton kívüli épületen ki és miért jelenített volna meg egy jóval korábbi időre utaló évszámot. A kolozsvári kapu háromnegyed évszázaddal későbbi másolását az esetleges konkrét, de nem ismert indokok mellett nyugodtan magyarázhatja a mintaképként kiválasztott emlék prominens volta is, amely a beregszászi megbízó (vagy mestere) számára az előképnek a tervváltozásaiból következő sutaságait is

37. Küküllőkőrös, plébániatemplom. A nyugati kapu

feledtethette. A beregi templomon e következetlenségeket ki is igazították, ezzel azt a ritkán dokumentálható helyzetet teremtve, hogy legalábbis szerkezetét illetően a másolat színvonalasabb alkotás, mint maga az előkép. Ha a két feltevés közül ez az elképzelés a helytálló, a retrospektív jellegű másolás magyarázataként még az is felvethető, hogy a megbízó számára a kolozsvári kapunak éppen Zsigmond császárra és követőire utaló heraldikája volt vonzó e mintakép kiválasztásánál. Annak a korszaknak és azoknak a személyeknek a formákon keresztül történő felidézése, amely periódusban a hosszház épült, s akik kegyúrként Beregszászon is részesei lehettek e jelentős vállalkozásnak.

Ezt a gondolatmenetet folytatva a beregszászi kaput utólag kellett beépíteni a déli hajó falába, belül ugyanis felette a hosszház építési idejére keltezett konzolok találhatók. Hogy ebben az esetben volt-e itt korábban is bejárat, szintén csak falkutatással lenne eldönthető, viszont felmerülhet az is, hogy nem a kapuval összefüggésben alakították-e ki a déli homlokzat két nagy ablakát. Mérműformájuk fent sorolt párhuzamai közül a berethalmiak (Biertan) alapján ugyanis származhatnak 1522 kö-

38. Földvár, plébániatemplom. Konzol a szentélyben

rülről is. Minderre azért lenne jó tudni válaszolnunk, mert a források alapján a XVI. század első évtizedeiben a templomhoz köthető egyházi közösség ingatlanai egyre inkább az épület déli oldalánál koncentrálódtak, ami magával vonhatta e homlokzatnak a felértékelődését. A templom déli oldalánál húzódott ugyanis a Mindenszentek utca, amely nevét nyilván a templom titulusáról kapta, s amelyben a plébániaház és oltárigazgatók házai is álltak. 1518-ban királyi rendelettel igyekezték a Beregszász egyéb részeiben lakó oltárigazgatókat rávenni, cseréljék el ingatlanaikat a Mindenszentek utcában lévőkre, s költözzenek be oda társaikhoz, egyfajta egyházi tömböt képezve a településen belül. E folyamatot Beregszász 1519-es főesperességgé emelése, amely a részben itt tartózkodó egyházi személyzet számát nyilván megnövelte, meg is erősíthette.[96] Mindez az épület déli oldalát nyilván előtérbe hozta, ami egy esetleges átalakításához, sőt, főhomlokzattá emeléséhez is vezethetett.

A beregszászi templom jelenlegi szentélye a hosszháznál látszólag egyszerűbb és jobban megfogható múlttal rendelkezik. 1504-es évszáma, amely déli falának keleti ablakán látható, nyugodtan vonatkoztatható a teljes építményre, legalábbis pillanatnyilag nem szól semmi az évszám ezen értelmezése ellen. Kutatás híján a szentély egységes építésűnek tűnik – noha könnyen elképzelhető, hogy ez az egység a XIX. századi átalakítás eredménye –, és a keltezés szempontjából valamelyest értékelhető részletek mind származhatnak az évszám által megjelenített időszakból. E részletek alapvetően a mérműveket jelentik, melyek többsége ugyan elképzelhető már a hosszház építésekor is, de 1500 körül szintén, néhányukon viszont kifejezetten az utóbbi idő megoldásai figyelhetők meg.[97] Ha tehát nem valamely utólagos alakításra vonatkozik az évszám, a mai templom keletkezésével kapcsolatban az a kevésbé szokványos eljárás figyelhető meg, hogy korábbi szentélyét a jelenlegi hosszház építésénél megtartották, s csak jóval annak feltételezhető elkészülte után cserélték le a hajóktól hosszúságában nem sokkal elmaradó, nyújtott szentélyre. A szentélynek ez az alaprajzi elrendezése nem arra utal, hogy a templom eredetileg valamely szerzetesrend számára készült, ahogy az olykor felmerül.[98] Nagyobb városi plébániatemplomoknál viszonylag ismert ugyanis a hosszabb szentélytér, amely a jelentősebb számú egyházi személyzet, káplánok, oltárigazgatók kiszolgálására épült. Ezek közös misehallgatásaihoz, esetleg gyűléseihez megfelelő teret kellett biztosítani a templomon belül, ami azt is jelenti, hogy a beregszászi templom két fő terének a határán egykor valamilyen lettnernek is állnia kellett.[99]

A Kassát Erdéllyel összekötő, Munkácson (Мукачеве), Nagybányán és Désen (Dej) keresztül Kolozsvárra vivő északkeleti úton, amely részben a Tisza mellett futva fontos szerepet játszott a sószállításban is, a Kassa és Nagybánya közötti szakasznak nagyjából a felénél fekszik Beregszász. Középkori plébániatemplomának művészeti kapcsolatai annak ellenére egy irányba, dél felé mutatnak, hogy Felső-Magyarország és Erdély közt elhelyezkedve

39. Kolozsvár, Szent Mihály-templom. A nyugati kapu

elvileg mindkét területtel közvetlen kapcsolatban állt. Hogy ennek mi volt az oka, a város kereskedelmi, családi kapcsolatai, egyházi vezetőinek származása vagy tanultsága, jó lenne tudnunk. Mindenesetre ez az irányultság szerves része annak a köztes jellegnek, amely a két országrész által határolt terület építészetében megfigyelhető. Jelentősebb emlékeinek művészeti összefüggései ugyanis hol az egyik, hol a másik, s néha mindkét irányba mutatnak, összességében kiegyensúlyozott képet adva a határterület alapvetően kétirányú kötődéséről.[100]

Nagyságrendileg Nagybánya és Nagyszőlős középkori plébániatemplomai között a beregszászi e „távolsági" művészeti kereskedelemben jórészt fogadó fél lehetett. Déli kapuja azonban arra utal, hogy a kiválasztott mintaképeket kritikai szemlélettel tudta adaptálni. Helyi szinten pedig a közvetítésen túl, ami már önmagában is egyfajta előképszerep, saját(os) megoldásai is követőkre találtak. Erre utal északi kapujának jóval egyszerűbb formában történő beregsurányi felbukkanása, vagy a beregdaróci szentélyben látható, csücsköstalpú pajzsokkal díszített, pártázatos konzolok.[101] A terület legjelentősebb egyházi építményeként valamilyen lokális körben kifejezetten példaadó szerepben is feltűnt, amit egyértelműen mutat Kismuzsaly esete, de jelzik talán az inkább csak sejthető nagymuzsalyi és akli (Οκλι) boltozatok is.[102] Hogy ez a szerepe még a középkoron is túlnyúlhatott, arra egyetlen részlete alapján legalábbis gondolhatunk. Hosszházának keleti sarkain a támpillérek helyett alkalmazott, párkányokkal tagolt hengeres oszlopok, melyek az ország más részéből nem ismertek, a közeli Csegöld középkori plébániatemplomán hasonló elhelyezésben és formában jelentek meg. Noha a csegöldiek középkori eredete elbontásuk miatt nehezen ítélhető meg, a XIX. században a környező megyékben is elterjedt megoldásnak ugyanúgy lehetett a XV. századi beregszászi példa a forrása, ahogy a csengeri templom alul is nyolcszögű tornya szinte divatot csinált a környék újkori templomépítészetében.[103]

JEGYZETEK:

[1] Beregszász középkori történetéről az irodalommal ld. *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.
[2] A templom titulusára: MEZŐ 2003. 339.
[3] FÜGEDI 1961. 74–78.
[4] GYÖRFFY 1963. 532–533. Beregszász megjelenik VIII. Bonifác 1295-ös, az Esztergom alá tartozó, kivételezett egyházakat felsoroló lajstromában is, ld.: FEJÉR VI/1.: 350–353.
[5] 1284: GYÖRFFY 1963. 532–533. (Nem egészen világos, hogy az ebben az okiratban egymás után említett *Beregzaza* és *Luprethzaza* hogyan viszonyul egymáshoz. Györffy ezt a település eredendően kétközpontúságával magyarázta, amire azonban más adatunk nincsen. Ezért sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy *Beregzaza* alatt az okiratban Nagybereget értették – ld. erről Nagybereg leírásánál e kötetben.) Az ismert plébánosok névsorát összeállította LEHOCZKY 1881/1882. III.: 132.; a XIV. századi plébános-káplánokra ld. Németh Péter tanulmányát e kötetben; továbbá: PERÉNYI LEV. 2008. 60. No 80., 77.: No 105.
[6] KÁLLAY LEV. I.: 87.: No 370.
[7] 1411: MOL, DF 283079 – ZSO III.: 129.: No 277.; 1417: ZSO VI.: 230.: No 736., 336.: No 1173.; 1421: ZSO VIII.: 343.: No 1128.
[8] FEJÉR X/5.: 813.: No 370.; BUNYITAY 1883/1884. II.: 121–122.; ZSO VI.: 265–266.: No 888.
[9] LEHOCZKY 1881/1882. III.: 118.; ZSO VII. 200.: No 696.; a templomgondnok, azaz vitricus tisztségéről ld.: KUBINYI 1999. 282–285.
[10] LUKCSICS 1931/1938. I.: 215.: No 1110., 1111., 216.: No 1116.
[11] RUPP 1870/1876. II.: 373. – a Szent Erzsébet-oltárt állítólag I. Lajos anyja, Erzsébet alapította. A XVI. század közepéről származó, azonos oltárszámot közlő forrásokra ld. *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.
[12] HORVÁT I. 1834. 72–73.
[13] LEHOCZKY 1881/1882. III.: 128.
[14] Az oklevél szövegét ld.: *Schematismus* 1864. 111–113.
[15] Uo., 114. és LEHOCZKY 1881/1882. III.: 129., 132.
[16] LEHOCZKY 1881/1882. III.: 118,
[17] Uo., 135–136.
[18] Uo., 135.
[19] Uo., 119.
[20] NEUMANN 2006. 113.: No 265.
[21] EEML. V.: 197–199.: No 183.
[22] Uo., 201. No 185.
[23] Uo., 201–202. No 186. – vö. egy szintén a XVI. századból származó, nyolc oltárt felsoroló leleszi forrással is, melyben öt újabb titulus tűnik fel (ld.: Németh Péter tanulmányában e kötet lapjain).
[24] *Schematismus* 1864. 113–114 (a Mindenszentek utca még a XIX. században is a templomtól délre húzódott, ld. alább, T1). További oltárigazgatókra 1547-ből és 1550-ből ld. még: EEML. IV.: 559–560. No 535.; EEML. V.: 321. No 295.
[25] LEHOCZKY 1881/1882. III.: 128.
[26] CJH 1000/1301. 832–833.: 1525. évi 14. tc.; CJH 1526/1608. 134–135.: 1545. évi 25. tc.
[27] Erre 1533-ból van adatunk, ld.: EEML. II. 294.: No 262., 306–307.: No 276.
[28] E funkciójára utal, hogy benne osszáriumot tártak fel, ld. Németh Péter tanulmányát e kötetben. A kápolna sírboltjára és a templom körüli temetkezésekre ld. még Tischler Albin alábbiakban tárgyalt két beszámolóját.
[29] LEHOCZKY 1881/1882. III.: 119–120.
[30] Uo., 128.
[31] Uo., 120–122. A gótizáló felújítás rövid művészettörténeti értékelését ld.: KOMÁRIK 1978. 279–286.
[32] MTAK Kézirattár, RAL, ltsz.: K 1219/28. (a továbbiakban: T1); Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13454, 13455 (a továbbiakban: T2). A két rajz egymás változata. Mindkettőn a templom és a kápolna alaprajza, illetve déli homlokzatuk látható. A rajzok számos, kisebb-nagyobb részletben eltérnek egymástól, s a T2-höz, amelynek alaprajza periodizált, azaz a felújítás során történt változtatások is

jelölve vannak rajta, részletesebb jelmagyarázat is tartozik. A rövidebb leírással rendelkező T1 1860. január 1-én kelt és fennmaradási helye alapján az MTA Archaeologiai Bizottságához küldték be. A másik dátuma 1865. április 4., ez Henszlmann Imre hagyatékából került a MOB gyűjteményébe. Úgy tűnik, mintha Tischler két különböző címzettnek vagy alkalomra készítette volna a két rajzot a leírásokkal, ami azt is feltételezi, hogy a rajzoknak volt egy eredeti, pillanatnyilag nem ismert előzménye, vázlata. A fennmaradt felmérések ugyanis elég egyértelműen a leírások illusztrációiként, azaz minden bizonnyal 1860-ban és 1865-ben készültek (mindkét esetben a papírjuk is azonos a szövegekével, ráadásul a későbbi rajzon a templom restaurálása során épített részek is megjelennek). Eltéréseik talán éppen ezzel, azaz vázlatosabb „őspéldányukról" történt, s részben kiegészített másolásukkal lenne magyarázható (Tischler a készítésükkor már nem is Beregszászon, hanem Csanáloson szolgált). Az eredetit nyilván még a templom felújításának előkészítésekor, a rajzok felirata alapján 1836-ban készítette. Tischlerre ld.: *Szatmári emlékkönyve* 1904. 131., 149., 222., 371., 447.

[33] A továbbiakban S; e rajz másolatát Myskovszkytól ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13551; a sekrestyében jelenleg két további (fantázia)rajz is található, melyek nyilvánvalóan nem a romok, hanem az előbbi és Tischler munkái alapján készültek valamikor jóval később, s észak-, illetve délnyugatról mutatják az épületet.

[34] Lehoczky 1881/1882. III.: 90., 123–124.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1503–1509, 13551, 13552 (Myskovszky rajzai a templom általa kitöltött törzslapjához készültek, ld. uo.: K 1502).

[35] A sarkain lekerekített, téglalap alakú területet körbekerítő falat ld.: T2; kulcslyuk alakú lőréseire északi kapujával ld.: S.

[36] A részben eltérő méretadatokat ld.: Lehoczky 1881/1882. III.: 123.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1502 (Myskovszky Viktor); Deschmann 1980. 46. (a szerzők a hajó hosszát a gótizáló karzat által elfoglalt nyugati boltszakasz nélkül adták meg, melynek méretével a fenti hosszadatot kiegészítettem). A templom alaprajzát, hossz- és keresztmetszetét Myskovszkytól: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1503, 1504, 1509.

[37] Ld.: T1, T2; a sekrestyében őrzött rajzon a szentélyt alacsonyabbnak ábrázolták.

[38] Ld.: T2, alaprajz.

[39] Tischler a periodizált alaprajzán újként tünteti fel az összes pillért, és említi az új pillérek alapjainak kiásását is (T2).

[40] Egy oromzat rajzát ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13551.

[41] Az átalakításra utalhat az is, hogy a támok körben az egész épületen feltűnően egységesek és jó állapotúak.

[42] Belül az ablakok záradékrészén is egyszerű rézsűs a béllet.

[43] Az ablak felső részének felmérését ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13551.

[44] Az utolsó két számjegy (04) fejjel lefelé áll, aminek a feliratszalag csavarodása a magyarázata. Így ezek tulajdonképpen már a szalag hátoldalára kerültek. Az utolsó számjegy esetében kevésbé egy 8-as számról lehet tehát szó, amelynek a felső része már nem vehető ki. Az irodalomban számos olvasata található az évszámnak, amihez az elválasztójel legalábbis jelenleg bizonytalan formájú megjelenése is hozzájárulhatott. 1504-et csak Henszlmann látott benne: Henszlmann 1864. 135.

[45] A hosszház déli kapujának az évszámát is rosszul jegyezte fel, 1522 helyett 1525-re emlékezve, ld. T1, illetve alább.

[46] Nagyjából Tischler idejétől adatolható, hogy a templom építését 1418 körülire helyezik, ld. erről alább.

[47] A diadalív észak-déli fala a templom sekrestyéjében őrzött rajzon (S) még a hajó hosszfalainak főpárkány-magasságáig áll. Alatta az ívet az északi hosszfal miatt nem lehet látni, azaz nem tudhatjuk biztosan, hogy milyen mértékig maradt fenn. Lehoczky mindenesetre eredetiként írta le. Lehoczky 1881/1882. III.: 123.

[48] Felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1509. A diadalív fala a szentély felőli oldalon nagyjából vállmagasságban hirtelen elvékonyodik, melyet mind a profil, mind a szentély itt álló faloszlopai követnek. A váltástól felfelé a falnak legalábbis egy része ezek szerint feltehetően a felújításkor épült.

[49] Myskovszky 1901. 387. – alaprajzát szintén tőle: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1504. A lefedés ma is jól érzékelhetően fiókos dongaboltozattal készült.

[50] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1504.

[51] *A KisMuzsalyi templom romjaibol kivett és ide áttett faragott Kőajtó* (T2).

[52] Ld. a kismuzsalyi templom leírását e kötetben. A templomrom egykori sekrestyeajtaja ugyanilyen megfontolásokból nem jöhet szóba.

[53] A kápolna kőanyagát általánosságban is hasznosították a templom felújításához, ld.: T2.

[54] Lehoczky 1881/1882. III.: 123–124.

[55] Egészen pontosan a szentély és a sekrestye által bezárt sarokban az utolsó párkányszakasz végén még ki van faragva a befordulás, de a párkány már nem folytatódik a XIX. századi sekrestyefalon. Ez mindenesetre azt jelenti, hogy ezt a párkányszakaszt a restaurálás során faragták, talán azért így, mert eredetileg számoltak a sekrestyén is párkánnyal.

[56] A homlokzat gótizáló szerkesztéséről: Komárik 1978. 285. – felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1505.

[57] A fentieknek megfelelően az északi oszlopnak az állapota is rosszabb, ami főleg erősen töredékes pártázatában mutatkozik meg.

[58] Az északié befelé félpálcatagból, vékony rézsűből, vékony pálcatag által kísért vastagabb pálcatagból, rézsűbe metszett homorlatból, körtetagból és újabb rézsűbe metszett homorlatból áll, a délin a vastagabb pálcatag és a körtetag fel van cserélve; a maitól részben eltérő felmérésüket ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1509.

[59] Az idézet: Komárik 1978. 285.

[60] Profilja befelé félpálcatag, két, rézsűbe metszett félhomorlat által közrefogott körtetag, félpálcatag, újabb rézsűbe metszett félhomorlat, félpálcatag és vékony rézsű; felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.:K 1509.

[61] A körablak léte a kapu felett a sekrestyében őrzött rajz alapján visszavezethető a középkorig. A vimperga csúcsát egykor keresztvirág díszítette: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1505.

[62] Felmérését apróbb pontatlanságokkal együtt: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1506.

[63] Rajzukat Schulcz Ferenctől: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13220, aki a fejen az indákat bajuszként értelmezte.

[64] A konzolok Lehoczky, és leírása alapján a későbbi szakirodalom szerint is a korábbi boltozat gyámkövei lettek volna, de hogy az adatnak mi az alapja, nem tudni. Lehoczky 1881/1882. III.: 90., 124. Ugyanő velük kapcsolatban említ egy négy szőlőfürttel díszített faragványt is, melyet akkoriban ástak ki, és amely a gyűjteményébe került. Uo., 90.

[65] Az S rajzon ábrázolt északi fal szerkezete alapvetően megegyezik a ma láthatókkal. Eltérés a támpillérek tagolásában van, a rajzon ugyanis kétosztatúak. A kapuépítmény erősen sematikus és ebből következően eltérő módon van ábrázolva, és az ablak fent fura, nyílhegy alakú lezárást kapott.

[66] Felmérését számos pontatlansággal ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1614, 13552 – továbbá egy rajzát Lehoczkytól: Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 651/17.

[67] A külső körtetag „orrlemeze" ék alakú.

[68] Lővei 2002. 247–256., IV–XXII. t. A párhuzamokra főleg XIX/199., XX/201., 207., 209., 210., XXI/220., XXII/223.a, 225. t. (az évszám megítéléséhez nyújtott segítségét Lővei Pálnak köszönöm).

[69] Az évszámot legkorábban Tischler Albin jegyezte fel, akinek homlokzatrajzán, a kapu középpillérén 1525 látható, s ugyanezt az évet olvashatjuk a kapuval kapcsolatban a mellékelt szövegében is

(T1). Nem kizárt, hogy a kapu jelenlegi száma nem is kőfaragással készült, hanem vakolatból van formázva, amit csak a rajta megjelenő festésrétegek eltávolításával lehetne egyértelműen eldönteni. Mindenesetre a formája alapján esetleg felmerülő, XVII–XVIII. századi készítése azért nem valószínű, mivel a templom ennek az időszaknak a nagy részében használaton kívül, romosan állt.

[70] Álbazilikális szerkezet mindenesetre ugyanúgy szóba jöhet, mint a csarnokrendszer.

[71] Könnyen elképzelhető, hogy az eredeti, ledőlt pilléreket kőanyagként már korábban elvitték a romos templomból. Az már inkább felmerülhet kérdésként, hogy miért nem feleltek meg a felújításnál a középkori pilléralapozások.

[72] Lehoczky 1881/1882. III.: 123.; Myskovszky 1901. 387. Természetesen nem zárható ki, hogy a pillérek építésénél felhasználtak középkori, akár faragott kőanyagot is.

[73] A déli szakasznál persze feltehetően a közeli torony miatt nem alakítottak itt ki nyílást.

[74] Felmérését a következővel együtt: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13551.

[75] Ennek és a következő konzolnak a rajzát Schulcz Ferenctől: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13219.

[76] A bordaprofil: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1504.

[77] T1: 1815-ben épült ki a torony; T2: 1820 körül.

[78] A kápolna egy részét feltáró, Kobály József által végzett ásatásról sajnos nem rendelkezem információkkal (vö. Németh Péter tanulmányát e kötetben).

[79] Ld. pl. Deschmann 1990. 39–40., 47. Nem tudunk közelebbit arról az állítólag Árpád-kori oszloplábazatról sem, melyet 1943-ban csatornaásás közben leltek a templom mellett. Forster Központ, Tudományos Irattár, Lux Kálmán-hagyaték, ltsz.: 1688/363. (Mihalik Sándor közlése).

[80] Myskovszky 1901. 387.

[81] Pl.: Szászrégen (Reghin), Ótorda (Turda), Marosvásárhely (Târgu Mureş), Ecel (Aţel), Szászbogács (Băgaciu), Buzd (Boz), Riomfalva (Richiş), Darlac (Dârlos), ld.: Entz G. A. 1982. 182–189.; Entz 1996. 32., 62., 70–71.; Kollár 2011. 196–197. (Papp Szilárd).

[82] Entz G. A. 1982. 188–189. A kőrösi kapu szemöldökgyámjait részben lefaragták, de pálcatagos profilja ennek ellenére jól látható. A beregszászi szentélyben lévő kapu, amely egykor a Szent Mihály-kápolna nyugati bejárata volt, alaptípusát tekintve azonosnak mondható a hosszház északi kapujával. Az erdélyi példáktól azonban csak a fejezetsáv hiányát illetően különbözik. Ez utalhat valamelyest eltérő keletkezési időre, ahogy természetesen az sem zárható ki, hogy a két kapu egyszerre készült.

[83] Ld. pl. Riomfalva, konzol a hosszházban; Szászbogács, faloszlopfő a szentélyben; Küküllőkőrös, torzfej a nyugati kapu déli fejezetsávjában (irodalmukat ld. a 81. jegyzetben).

[84] Kollár 2011. 201., 211–212.: No 9. (Papp Szilárd).

[85] Uo., 129., 302. és 19. kép.

[86] Ld. például: Darlac, szentély; Küküllőkőrös, szentély; Szászbogács, szentély (irodalmukat ld. a 81. jegyzetben).

[87] Entz 1996. 91–92., 140–141. kép.

[88] Eredetiségükre a hosszház nyugati sarkainak külső, pártázattal záródó oszlopai utalnak, melyek közül az északi a templomot felújítása előtt ábrázoló egyik rajzon teljes magasságában látható (S).

[89] Ld. például: Berhida, plébániatemplom, hajókonzolok, 1387–1391 között: MM 1987. I.: 429., 523., II.: 964–965. kép; Kassa, Szent Erzsébet-templom, északi és nyugati kapu, XV. század első negyede: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 655. (Tóth Sándor); Berethalom, plébániatemplom, sekrestyeajtó, 1515: German 2004. 227., 4., 6. kép.

[90] A déli homlokzat ablakainak mérműformájára ld.: Garamszentbenedek (Hronský Beňadik), bencés templom, főszentély déli ablaka, XIV. század második fele: *Paradisum plantavit* 2001. 169–170., 17. kép (Takács Imre); Bártfa, Szent Egyed-templom, szentély, délkeleti ablak, XV. század közepe: *Gotika* 2003. 646–647., 174. kép (Norma Urbanová); Berethalom, plébániatemplom, szentély délnyugati és záradékablak, XVI. század első két évtizede (a szentély datálására ld.: German 2004. 227). Az északi fal ablakának négykaréjos mérművére egyéb XV. századi példákkal ld.: Siklósi 1998. 138., 35/7., 8. t. A nyugati homlokzat két, középkori halhólyagos motívumot utánzó XIX. századi mérműve a XV–XVI. században a legáltalánosabb formákhoz tartozott.

[91] A pajzsformára ld. a nagymuzsalyi templom leírásánál mondottakat e kötetben.

[92] Ld. erre fent, továbbá: *Schematismus* 1864. 111.

[93] Zombory 1862. 602. – legutóbb: Deschmann 1980. 40.; Deschmann 1990. 103., 108. Az évszám hitelességét egyedül Myskovszky kérdőjelezte meg: Myskovszky 1901. 389. A templom XVII. századi pusztulására és XIX. századi újjáépítésére is vonatkozó felirat 1980–1990 körül még látható volt a diadalív felett, valószínűleg a templombelső legutóbbi kifestésekor tűnt el.

[94] Szerkezetén túl a beregszászi kapu profilja is egyértelmű hasonlóságot mutat a kolozsvári kapuéval; utóbbi felmérése: Lupescu 2012. 206. és 12. kép.

[95] Építésmenetének és történelmi hátterének tisztázásához: Lupescu 2012. 177–214.

[96] Az adatokat ld. fent.

[97] Kifejezetten a századforduló körüli időszak jellegzetessége volt a kevésbé csúcs-, mint inkább körívekből alakított és orrtagok nélküli mérmű, amely megoldások – ha az utóbbi se későbbi lefaragások következménye – a déli fal két szélső ablakánál jelennek meg: Papp 2005. 91., 134–135. A keletinél megfigyelhető tagozatáthatás a körív alján szintén nagyjából erre az időszakra utal (legkorábbi, jól datálható példáira: Papp 2005. 89., 173–178. és 166., 169., 171. kép). A többi mérmű teljesen általános, többnyire időtlen formát mutat, ld. például a záradékablakban látható kőrács párhuzamait, Siklósi 1998. 136., 27/11. t. Szokatlan azonban az a megoldás, amely a szentély három záradékfalának ablakaiban, illetve déli falának középső ablakában látható, hogy az osztópálcákkal elválasztott nyílások fent nem csúcs-, szamárhát-, vagy félkörívvel záródnak, hanem közvetlenül a mérművek záradékmotívuma alatt.

[98] Beregszásszal kapcsolatban például: Deschmann 1980. 46.

[99] A fenti egyházi szereplők és építészeti kialakítások összefüggésére városi plébániatemplomok esetében: Untermann 1996, 79–86.

[100] Ld. Nagybánya, Nagyszőlős (Виноградів) vagy Nagybereg (Велики Береги) középkori plébániatemplomát: Kollár 2011. 181–207. (Papp Szilárd) Nagyszőlősre és Nagybányára ld. a templomok leírását e kötetek lapjain. A terület nyugati, az ország belseje felé mutató esetleges kapcsolatai kevésbé tűnnek megfoghatónak.

[101] Surányra ld.: MMT X.: 302–304. és 173., 176. kép (Entz Géza); Darócra Szekér György leírását e kötetben.

[102] Ld. e templomok leírását a kötetben.

[103] Csegöldre és a hengeres saroktámok későbbi példáira: Terdik 2007. 181.; Kollár 2011. 281., 284.: 21–22. jegyzet (Papp Szilárd); a csengeri toronytípusra: Tombor 1970. 71–77.; Papp 2011. 123–124.

Kiss Lóránd

A beregszászi római katolikus templom falkutatása

A kutatás 2012. augusztus és november havában történt, és a templom vakolatainak rétegvizsgálatát, illetve építéstörténeti kérdések megválaszolását tűzte ki célul. A kutatás során a külső és belső falfelületeken nyitottunk ablakokat.

A hajó délnyugati sarkában, a toronytest és a nyugati karzatfal találkozásánál nyitott kutatóablakon jól elkülöníthető a torony faragott kőből készült kváderfalazata és a XIX. századi téglafalazat. A két falazat találkozását egyértelmű függőleges repedés jelzi.

A hajó északi oldalán lévő kettős ülőfülkének gazdagon tagozott kőkerete van, melynek kiálló részei letöredeztek, elpusztultak. A hiányokat vastag vakolattal pótolták, megváltoztatva így az eredeti plasztikát. A kutatóablakokból egyértelműen kiderült, hogy ez az ülőfülke eredeti helyén maradt fenn. Erre utalnak az ülőfülke belsejében fennmaradt vakolatfelületek a XVII–XVIII. századi bekarcolásokkal és a középkori eredetű falfestménytöredékek *(40. kép)*. Az ülőfülkében látható egy olyan, egy darabból faragott szentségtartó, mely feltehetőleg eredetileg kőlábon állhatott, és részlegesen a falba volt beépítve. Tetejét kisméretű fiálé díszítette, melynek csapolása ma is megfigyelhető.

Az oszlop- és pillérkötegek felületén nyitott kutatóablakokból kiderült, hogy ezeket kivétel nélkül kőből faragták. A karzat szonszédságában levő oszlopköteg a jelenlegi fejezet magasságáig faragott kőből készült. A hajó pillérfejezeteinek eredeti faragványai erősen sérültek.

A hajó északnyugati falsarkában, a karzat magasságában a pillért egy pajzs díszíti. A pajzs fölött pártázatos fejezet látható, mely fölött a nyolcszög három oldalával záródó pillér folytatódik. A hajdani boltozatindítás egy újabb kiugró párkányban és dobban fejeződik be, ebből indulnak a bordák. A jelenlegi vakolatot eltávolítva láthatóvá vált a középkori, fehérre meszelt vakolat. A középkori vakolaton a pillérfejezet vörös és zöld vonalakkal volt kiemelve. A hajó északi oldalán a nyugatról számított első pillér fejezetén két pajzs látható, hasonlóképpen a déli oldal azonos helyzetben levő fejezetéhez.

A hajó északi oldalának nyugatról számított második pillérfejezetén sérült felületű torzfejet tártunk föl. Az arc teljesen elpusztult, hajának egy része és denevérszerű fülei maradtak csak fenn *(41–42. kép)*. A torzfej talán a bonyhai református templom szentélyében látható fejezethez volt hasonlatos. Az északi oldal torzfejével szem-

40. Kettős ülőfülke a hajó északi falában

41. Pillérfejezet a hajó északi falának nyugati részén

42. Pllérfejezet a hajó északi falának nyugati részén

ben, a déli oldalon két szimmetrikus, egymáshoz simuló, csúcsos sapkájú, szakállas szörnyalak látható *(43–44. kép)*. Az emberfejű szörnyek állatlábakban, illetve visszakunkorodó hegyes farokban végződnek. A jobb oldali alak arca elpusztult. Ez a fejezet viszonylag épen fennmaradt, ezért átmintázására nem került sor. A faragvány mélyedéseiben sárga, zöld és vörös színtöredékek figyelhetők meg.

Az északi oldal nyugatról számított harmadik fejezetén egy torzfej volt látható. A vakolatból megmintázott torzfej eltávolítása után egy szárnyas angyal büsztje került felszínre. Az angyal alakja elpusztult, mindössze plasztikusan megfaragott szárnyai láthatók *(45–46. kép)*. Vele szemben, a déli oldalon párdarabja sokkal épebb állapotban maradt fenn. A déli fejezet angyalfigurája kezében tekercset tart, arca elpusztult *(47–48. kép)*. Színezése gazdag volt: míniumvörös, zöld, sárga.

A szentély déli oldalának háromosztatú ülőfülkéje teljes mértékben eredeti, mindössze felületi rozettás díszítése készült vakolatból, a XIX. században. Az ülőfülke in situ maradt fenn *(49. kép)*. Felületi plasztikáját az ívek fölött és a fülke szélein is lefaragták. A fülke szélein látható lenyomatokból feltételezhető, hogy azt domborművű fiatornyok díszítették. Az ülőfülkétől keletre a hengertagos pillér szervesen illeszkedik a falazatba, a hozzá tartozó vakolattal egyetemben *(50. kép)*. Az északi oldalon, a sekrestyeajtótól keletre a falpillér utólagos hozzáillesztésnek tűnik. Ez összefüggésben lehet az utólag beillesztett sekrestyeajtóval, amely körül teljes mértékben hiányzik a történeti vakolat,

43. Pillérfejezet a hajó déli falának nyugati részén

44. Pillérfejezet a hajó déli falának nyugati részén

45. Pillérfejezet a hajó északi falának keleti részén

46. Pillérfejezet a hajó északi falának keleti részén

és a pillérek elemei is utólagos pótlásoknak tűnnek. A szentély déli oldalán, a hengertagú boltozatpilléren nyitott kutatóablakban látható, hogy a gótikus bordák fejezet nélkül indultak, közvetlenül a pillér felületéből.

A nyugati homlokzat jobb oldali kapuján nyitott kutatóablakból kiderült, hogy ennek bélletét kőből faragták. A kapu eredeti profilozása részleteiben eltér a jelenleg láthatótól. A középső kapu téglából és vakolatból lett kialakítva. A kapu jobb és bal oldalán látható két vimperga feltehetőleg újra felhasznált, gótikus elem. A kapu fölötti csúcsíves záródás és a hengeres oszlopok minden valószínűség szerint XIX. századi alakítások eredményei. A kapu fölötti négyosztatú körablak kőből készült, az ablakrács hiányait utólag gipsszel egészítették ki, akárcsak a gótikus ablakok esetében.

A hajó déli oldalához épített kápolna délnyugati sarkán megfigyelhető, hogy a hengeres sarokpillér lábazata nem csatlakozik szervesen a falsíkhoz, abból kiemelkedik. Feltételezzük, hogy a hajó délnyugati falsarkának középkori pillérét építették be másodlagosan a kápolna délnyugati falsarkába. A pillér faragott kőfelületét megstokkolták.

A hajó déli kapuján nyitott kutatóablakokból egyértelmű, hogy a teljes kapuépítmény kőből van faragva, nagyon kevés plasztikai pótlás figyelhető meg.

A templom padlásterét vizsgálva, az északi hajófal falkoronájában számtalan gótikus jellegű kőfaragvány (párkány, pillérfejezet) látható másodlagosan, építőanyagként befalazva *(51. kép)*. A falazatban érzékelhető váltás is arra utal, hogy falkorona felső, 100–150 cm-es sávját újrarakták. Az északi hajófalon megfigyelhetők a hajdani gótikus

47. Pillérfejezet a hajó déli falának keleti részén

48. Pillérfejezet a hajó déli falának keleti részén

49. Ülőfülke a szentély déli falában

51. Befalazott faragványok a padlástérben

50. Boltozatindítás a szentélyben

boltozat csúcsíves lunettái (ezeken a részeken a falvastagság jelzi a boltozat lenyomatát). A toronynak jelenleg a padlástérbe eső, vakolt-meszelt felülete jelzi azt a periódust, amikor a magyméretű templomegyüttesből mindössze a torony lett részlegesen helyreállítva. A torony felső harmadában több helyen másodlagosan beépített kőfaragványok figyelhetők meg.

A fényképeket Mudrák Attila (12–14, 16–22, 26, 29–36, 40–50), Papp Szilárd (23–25), Kollár Tibor(38) és Kiss Lóránd (51) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 8614 (1), 13455 (3), K 1503-1509 (5–11), Fotótár, ltsz.: 28.573 (37), Tudományos Irattár, ltsz.: 1691.111 (39), MTAK Kézirattár, ltsz.: 1219-28 (2), Beregszász, r.k. plébánia (4).

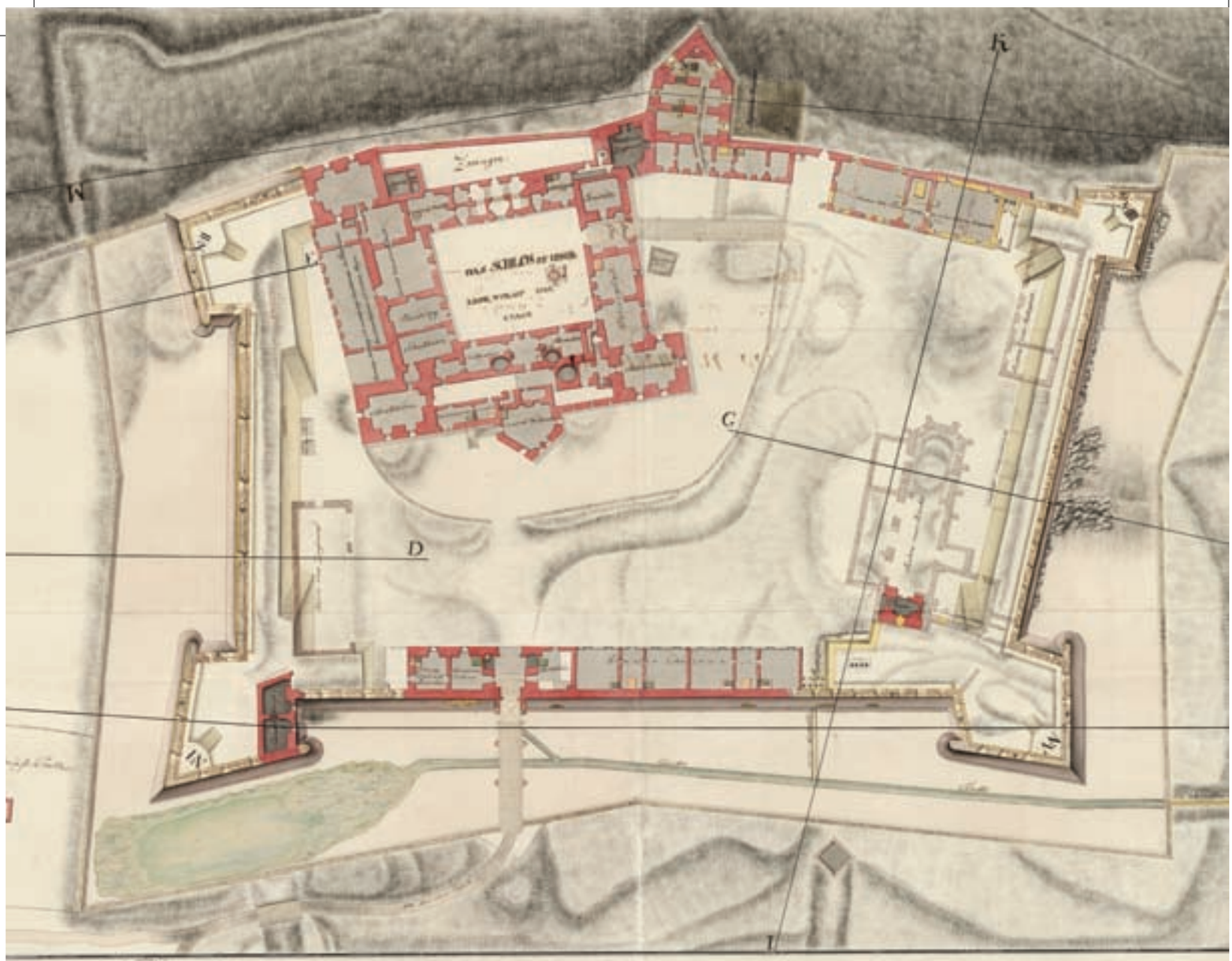

Grund, Profils nebst Developpement der Bergfeste UNGWAR.

Profil und Developpement nach der Linie AB.

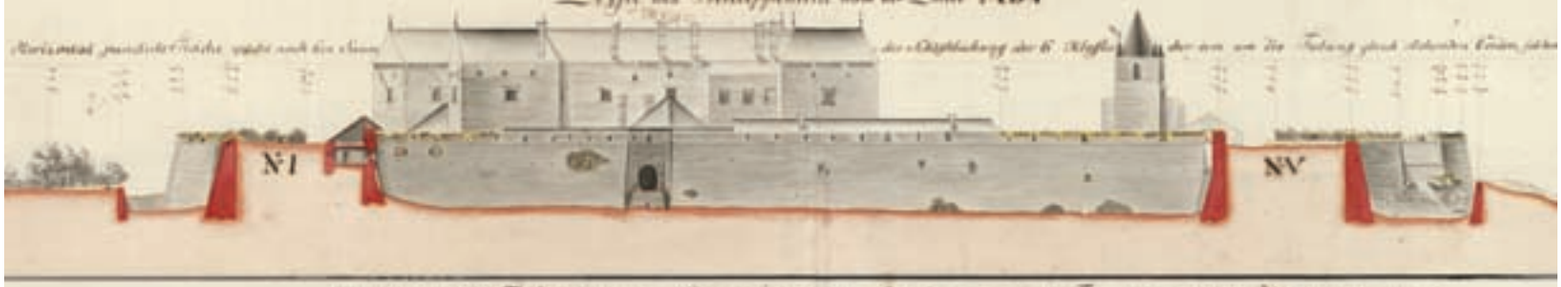

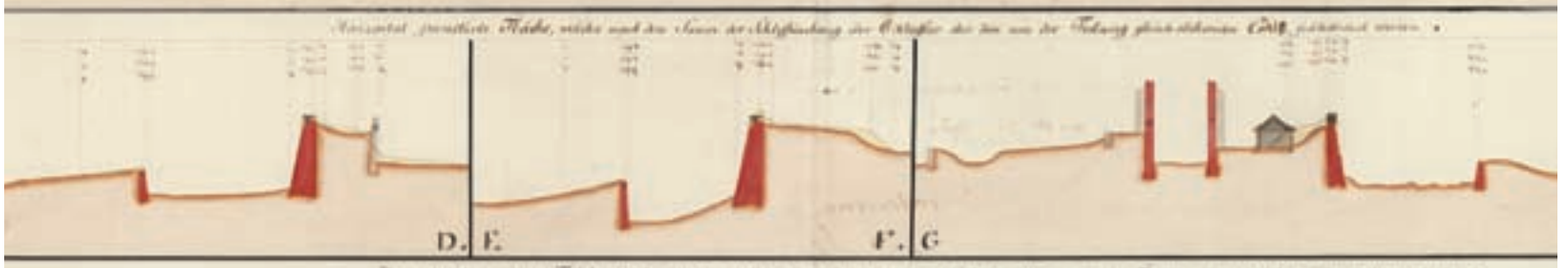

ELPUSZTULT TEMPLOMOK

Jakab Attila – Jankovics Norbert

Elpusztult középkori templomok Nagyhalász határában

Nagyhalász területén az elmúlt mintegy 30 évben két nagyobb volumenű ásatás történt. A feltárások során a település középkori múltjához szorosan kötődő épületek – templomok – láttak napvilágot. Az említett kutatások jelentősen bővítették ismereteinket Nagyhalász történetével kapcsolatban, ám továbbra is maradtak még megválaszolatlan kérdések. Ezekre csak az újabb kutatások adhatnak majd választ. Az első feltárás eredményeit néhány évvel ezelőtt már közzétettük.[1] Jelen dolgozatban a régi és az újabb feltárások legfontosabb eredményeit foglaljuk össze.

1981 júniusában bejelentés érkezett a Jósa András Múzeumba, hogy Nagyhalász délnyugati részén, a Pusztatemplom nevű dűlőben, tereprendezési munkálatok során faragott kőből épült falakat találtak. Németh Péter megyei múzeumigazgató helyszíni szemléje során megállapította, hogy valószínűleg a középkori Halász templomának alapfalai kerültek elő. A dűlőben, illetve az előkerült fal környékén családi házakat kívántak építeni, ezért szükségessé vált a leletmentés. A leletmentő feltárás 1981–1982-ben zajlott, vezetője Lőrinczy Gábor volt. Az ásatás eredményeiről három rövid jelentés látott napvilágot,[2] valamint a *Nagyhalászi Hírek*-ben két részletben foglalta össze a feltárást és eredményeit az ásató régész.[3]

A település 1280-ban tűnik fel a forrásokban, amikor a Rátót nembeli Roland bán két fia ezt a birtokukat is cserébe adják Baksa ispánnak és testvéreinek.[4] Egy 1283-ra hamisított oklevél szerint a Rátót nembeliek perlekedtek érte. Ennek eredményeképpen a birtokot Rorandus bán fia Mátyás kapta.[5] A források két Halászt is emlegetnek. Egy 1323-ban kelt[6] – korábban 1318–1322 közé keltezett[7] – oklevélben írnak először két Halászról.[8] Ekkor említik a Szűz Mária tiszteletére szentelt monostort *(in qua quidem Halaz est mon. constructe in honorem V. Gloriosae cum tributo*), amelyet a – hajdan az Aba nembéli Omodé-fiak tulajdonát képező – két birtokkal együtt I. Károly a Péc nembéli Gergely fia Lukács mesternek adományozott szolgálataiért, tiszai vámjával együtt. 1319-ben egy útról olvashatunk, amelyik Semjénből Napkoron át vezet ide.[9]

A Szűz Mária tiszteletére szentelt monostor tehát 1323-ban tűnik fel oklevélben. Első ismert papját, Mikót 1328-ban említik.[10] A pápai tizedjegyzékben már Mihály nevű papjáról hallunk, aki 1332-ben 16, 1333-ban 20, az 1334. évi első részlet fejében 8, míg a második részlet fejében 9, az 1335. évi első részlet fejében 10 garast fizetett.[11] A monostor jelentőségét jól mutatja, hogy a környező településekhez képest jelentős összeggel adózott. A monostor ettől fogva közel háromszáz évre eltűnik az írott forrásokból. Legközelebb egy közvetett adat szól arról, hogy a templom a XVI. század folyamán is működött. Az 1779-es egyházlátogatási jegyzőkönyvből arról értesülünk, hogy a reformátusok tulajdonában van egy, a katolikusoktól származó harang, amelyen gótikus betűk vannak, s rajta egy 1526-os évszám.[12]

1604-ben valószínűleg romokban állt,[13] de a templomot hamarosan rendbe hozhatták. Erre utal ugyanis, hogy a XVII. század első feléből több olyan liturgikus tárgyat is ismerünk, amelyet évszámmal láttak el.

1701-ben a templom már újra állt,[14] de mivel bajos volt odajárni, s a fenntartása is sokba került, ebben az évben a reformátusok fatemplomot építettek a falu közepén.[15] 1733-ban arról értesülünk, hogy az egykor ékes templom teteje hiányzik, falai romosak, s nincs az áldozatbemutatáshoz szükséges felszerelése sem. Ennek ellenére mintegy 2000 rajnai forintból helyreállítható.[16]

A helyreállítás nyilván nem történt meg, mivel az 1779-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben már az olvasható, hogy a templomot elhagyták, s nem alkalmas a használatra sem. Ennek ellenére van még néhány katolikus, aki oda kíván temetkezni.[17] Csuha Tamás, nagyhalászi birtokos 1783-ban a templom megújítását kérte: *azon fentálló puszta templomnak faljai sokat könnyebithetnének templomunk felépitésében, […] annak falai olyan erősek, hogy abból fél téglát sem lehet kivenni a sok mész közül, és igy egyéb haszonvétel nem lehet a terméskövéknél.*[18]

A nagyhalászi református egyház anyakönyvében 1789-ben már a következőt olvashatjuk: *A falun kivül volt egy igen régi kőtemplom fal […] utoljára birták a reformátusok, s minthogy bajos volt oda járni Isten tiszteletére, conservatioja is sokba került, odahagyták és ugy épitették*

◄ 1. Az ungvári vár fölmérési rajza (1764-65, részlet)

2. A Pusztatemplom és környéke a II. József-féle katonai felmérésen

a falu közepén fából.[19] II. József végül engedélyezte a templom elbontását. Ennek anyagát is felhasználva épült fel a mai református templom 1789-ben.[20] A maradék felhasználható anyagot pedig a katolikusok építették be új templomukba 1804-ben.[21]

Az elpusztult templomról 60 évvel később a következőket jegyezte fel Pesty Frigyes: *a' falu alatt van egy temető mely neveztetik puszta templom helynek ezen hely a' mai napon is; a Tekintetes Frater Miklos birtokos Uré, hova a' csalad temetkezik, a' melyett a' Csehek midön magyar országon garázdálkodtak épitettek.*[22] Az elpusztult templom maradványai az 1981–1982. év folyamán kerültek csak újból napvilágra.

A templomról – tudomásunk szerint – mindössze két ábrázolás maradt fenn. Az egyik a II. József-féle katonai felmérésen látható, ahol – mintegy piktogramszerűen – egy torony szerepel *(2. kép)*.[23] A másik – a valóságot jobban közelítő – ábrázolás a Rétköz 1786-ból származó

3. A Pusztatemplom ábrázolása egy 1786-os térképen

felméréséről származik. Itt szintén egy torony látható, a felmenő falakon nyílások ábrázolásával *(3. kép)*.[24]

A feltárás során előkerült leletanyag három jól elkülöníthető periódusból származik.

A kora Árpád-korra (XI. század) keltezhető egy ezüstből készült sodrott gyűrű, valamint a korszak jellegzetes sírmellékletének tekinthető ún. S végű karikaékszer. A XIV–XV. századból származnak a különböző nagyságú ún. karéjos, valamint négyzetes övveretek, a „tányér" és a „lencse" alakú gombok, valamint a változatos formájú csatok és gyűrűk. Ennél későbbi időszakból, a XVII–XVIII. századból valók a templom közepén feltárt kripta betöltéséből előkerült félgömb, csillag és félhold alakú koporsóveretek.

A Lőrinczy Gábor által feltárt templom (részben kiszedett) alapfalmaradványait elemezve körvonalazható annak építéstörténete, elkészíthető alaprajzának elvi re-

4. A Pusztatemplom feltárt maradványai kelet felől

konstrukciója *(4–6. kép)*. A legkorábbi templom háromhajós volt, háromszakaszos hosszházát egy kisebb méretű keleti és egy erősebb nyugati pillérpár tagolta. A főhajó szélességében keleten hosszú szentélyrész kapcsolódott, amely félköríves apszissal zárult. Az apszis előtti tér északi oldalán biztosan, a déli oldalán valószínűleg egy-egy téglalap alaprajzú helyiség nyílt, amelyek nyugati fala a mellékhajók egyenes zárású keleti falával esett egybe. Nyugaton a templom homlokzatának síkja elé kiugró középtornya tervváltoztatás után, az eredeti, minden bizonnyal nyugati toronypáros-karzatos elrendezés redukciójaként valósult meg. A tervezett nyugati részből a karzat talán megépült, és az első emeleten a torony emeletével összefüggő teret alkotott. A nyugati bejárat a torony földszint-

5. A Pusztatemplom feltárt maradványai nyugat felől

jének közepén nyílhatott, az alapozási maradványok tanúsága szerint egy rövid, nyugat felé ívvel nyíló előcsarnokféle belsejében. Az első terv olyan nagy presztízsű, nyugati homlokzattípussal számolt, amely a hazai építészetben a XII. század közepétől mutatható ki. A földszinten egymásba nyíló karzat- és toronyaljakkal rendelkező, emeleti karzatos felépítményt kívülről a homlokzat nyugati toronypárja uralta volna. A megoldás szerzetesi közösségek használatában lévő templomokra jellemző, míg a Nagyhalászon megvalósult, nyitott előcsarnokos középtornyok főként XIII. századi plébániákról idézhetők.[25]

Az egyenes záródású mellékhajó mögött és a kelet felé kiugró, hosszú főszentély mellett lévő űr kitöltése a térben ezekhez integrált oldalhelyiségekkel a hazai építészetben a XII. században kiformálódó megoldás. Gondosan tervezett és kivitelezett, érett példája Boldva egykori apátsági temploma, ahol a mellékterek felett karzat és torony is emelkedik. Az alaprajzi rendszer egy olyan tervezési séma, amely a XIII. század folyamán több változatban élt tovább. A nagyhalászi típust találjuk meg Felsőörs és Halmágy templomainál.[26]

Az ásatás során előkerült kőfaragványok arról tanúskodnak, hogy a XII. századi tervezési gyakorlathoz kötődő alaprajzon a hazai kora gótika jellegzetes vonásait is felmutató felmenő szerkezetek emelkedtek. A valószínűleg hengeres alaprajzú, háromnegyed oszlopokkal bővített pillérhez tartozó fejezettöredék egy ritka, az észak-francia kora gótikus építészetből származó, Magyarországon a XIII. század első negyedében feltűnő (Pannonhalma, Esztergom, Kalocsa) és második negyedében elterjedő (Bélapátfalva) megoldás példája *(7–9. kép)*.[27]

Az alaprajz rendszere és a faragványok stílusösszefüggése együtt a XIII. század második negyedére datálja a nagyhalászi templom építését.

Az épületet fennállásának következő öt évszázadában jelentősen átformálták, de az átépítések csak nehezen megítélhetők. A XVIII. század végi templom képe mindenesetre a XIII. századival csak részben volt azonos. Talán még a középkorban lebontották, és újabb épületrésszel helyettesítették a szentély déli oldalhelyiségét. Már valószínűleg a reformátusok idejére, a XVII. század első felére tehető a hosszház közepén lévő kripta építése, amely a XIII. századi támaszrendszer átformálásával, a főhajófalak és talán a karzat lebontásával is együtt járt. Elképzelhető, hogy ehhez a periódushoz tartozik a nyugati homlokzat elé épült, téglalap formájú helyiség, amely hajóbővítésnek tekinthető. Az utóbbi a nyugati torony és a nyugati zárófal megszüntetésével együtt képzelhető el.

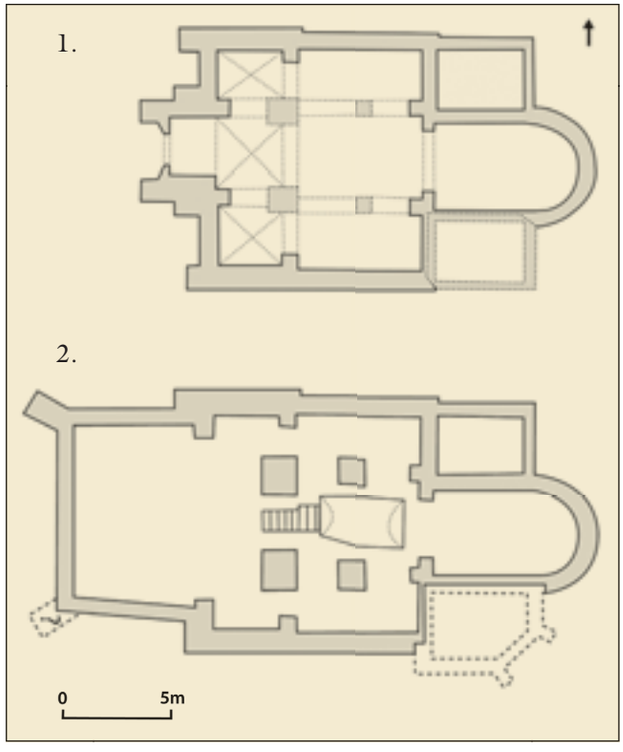

6. A Pusztatemplom alaprajzának vázlatos, elvi rekonstrukciója.
1. XIII. század 2. XV–XVIII. század

Az ásatáson szórványként előkerült ékszerek egy része az Árpád-kor korai szakaszára keltezhető, más darabjaik a XIV–XV. századra utalnak. Az említett kora Árpád-kori ékszerek ugyanakkor nem zárják ki azt sem, hogy a területen esetleg már a XI. században létezett temető. Ezt a kérdést azonban további kutatásoknak kell majd tisztázni. Az mindenesetre bizonyos, hogy a templom környéke Monostoroshalász – a későbbi Nagyhalász – középkori temetőjével azonosítható.

A vázolt építéstörténet a rom igen rossz állapota miatt a jövőben csak kis mértékben pontosítható. Újabb ásatás, illetve a templom bontási anyagából épült, barokk református templom műemléki kutatása mindenesetre újabb

7. Faragvány a Pusztatemplom területéről

8. Faragvány a Pusztatemplom területéről

kőfaragványokat eredményezhet, amelyek a rekonstrukciót és a datálást is befolyásolhatják. Arra a kérdésre, hogy a templomhoz kapcsolódott-e esetleg kolostor vagy bármilyen szerzetesi ház, csak az épület környezetének újabb kutatása után lehet választ adni.

2011-ben egy újabb templom került elő a Lőrinczy Gábor által 1981–1982-ben feltárt maradványtól mintegy 80 m-re délnyugatra. A feltárás előzménye az volt,

9. Faragvány a Pusztatemplom területéről

10. A 2011-ben feltárt templom kelet felől

hogy a 2007-es terepbejárásunk során tégla- és habarcstörmeléket figyeltünk meg az itt húzódó dombhát nyugati oldalának középső-alsó harmadában, az itt lévő lejtő aljának közvetlen környékén. Embercsontot a terepbejárás során nem figyeltünk meg. Ekkor fémkeresővel egy 1500-as évek elejére datálható érem is előkerült. Tekintve, hogy a források említenek egy paplakot is, feltételeztük, hogy annak nyomairól van szó. Ásatásra 2011. augusztus 22. és szeptember 13. között kerülhetett sor. A szántásban korábban megfigyelt törmelékréteg egy nagyjából 20×20 m-es területen koncentrálódott, mi a legtörmelékesebb helyen nyitottunk 4 darab 5×5 m-es szelvényt, köztük 40 cm-es metszetfalakkal. Ezek közül a két nyugati negatívnak bizonyult, mindössze kevés törmelékréteg került elő eredeti helyzetben a szántás szintje alatt. A másik két szelvényben előkerült jelenségek alapján azonban hamarosan világossá vált, hogy itt valóban egy épület található, de nem paplak, hanem egy elpusztult, középkori templom. A további ásatások egy kisméretű, félköríves szentélyzáródású templomot hoztak napvilágra, melyben előkerültek a diadalív alapozásai is. A téglalap alakú hajó nyugati harmadában a hajó teljes szélességében végigfutó, kibányászott alapárkot tártunk fel (2. számú nyugati fal). Ettől 1,5 m-re nyugatra került elő a templom eredeti nyugati vége *(10–11. kép)*.[28]

A szántott réteg mintegy 30–35 cm vastagságban volt jelen. Ebben a sötétbarna, humuszos rétegben a templom alapfalaitól távolodva egyre kevesebb tégla- és habarcstörmelék volt megfigyelhető. A nyesési szint – ahol már kirajzolódott az alapárkok vonala – 60–80 cm mélységben került elő. A visszabontott falak fölött igen markánsan jelentkezett az alapárkokból kitermelt tégla- és habarcstörmelék. A kiásott alapárkok betöltése vörösesbarna, erősen téglatörmelékes foltként vált el a környező, szinte törmelékmentes sötétbarna humuszrétegtől Az említett

betöltés átlagos vastagsága 40 cm körül volt. Ez a réteg viszont szinte teljesen hiányzott a templom nyugati zárófalánál, a már említett lejtő aljához közel. Itt csak minimális vastagságban sikerült azt megfigyelni. Ez alatt helyezkedett el, átlagosan szintén 40 cm vastagságban, az alapvetően apró törmelékből álló laza riolittufa réteg, melyben kisebb-nagyobb riolittufa darabok is előfordultak. Némelyiken megmunkálás nyomai voltak megfigyelhetők *(12. kép)*. Ebből a rétegből került elő a nyugati zárófal bontása közben egy oszlopfejezet, valamint egy oszlop töredéke *(13. kép)*. Ezt a réteget megfigyelhettük a templom déli diadalívétől kezdve, a szentély alapozási árkán át végig az északi falon keresztül, egészen a 2. számú nyugati fal kezdetéig. Innentől fogva ez a réteg egészen a templom északnyugati sarkáig hiányzott, s újból csak a templom nyugati zárófalának árkában tudtuk megfigyelni. Azt, hogy az említett réteg valóban a templom alapozásához tartozott, a hajó és a szentély északkeleti találkozásánál, a vállkiugrásnál tudtuk bizonyítani. Itt ugyanis a laza riolittufa alapozáson eredeti helyzetben maradt meg a felmenő fal csonkja, 2–3 sor tégla magasságig. A riolittufa alapozás két sorból álló, igen jó állapotban megmaradt téglaalapra támaszkodott, mely a riolittufa alap alatt mindenütt megmaradt.[29] A déli oldalon az összes téglát kiszedték, de itt is tégla kellett, hogy legyen valamikor az alap. Igen érdekes eredményeket hozott az alapárkok legalján lévő rétegek vizsgálata. A hajó északnyugati részén – ott, ahol hiányzott mind a riolittufa réteg, mind a tégla – ugyanis 8–10 cm vastagságban döngölt sárga agyagot figyeltünk meg. Ez egyértelműen befutott egyrészt a nyugati zárófal alá, másrészt az északi alapfalnak a 2. számú faltól keletre eső része alá. A déli oldalon azonban ez a réteg teljesen hiányzott. Itt a kiszedett téglák alatt egy vékony, barna habarcsos, tégla és kőtörmelékkel kevert réteget találtunk, s alatta sem mutatkozott a sárga, döngölt agyagréteg. Így tehát a templom alapozási árkának alját kétféle technika felhasználásával alakították ki. Ennek oka nem ismert, mint ahogy az sem, hogy a téglák alatt hol van a váltás. Annyi biztos, hogy a nyugati zárófal északi és déli oldalának technikája különbözik egymástól, s – miután egy kis helyen átvágva kiderült – a szentély alatt sem figyelhető meg az agyagréteg.

11. A 2011-ben feltárt templom nyugat felől

13. Faragvány a 2011-ben feltárt templom nyugati alapárkából

12. A szentély tanúfalának metszete észak felől

14. Az északi diadalív alapozás metszete

A bontás során meglepetésként ért bennünket, hogy közvetlenül a szántási réteg alatt épségben került elő a szentély és a hajó találkozásánál az egykori téglapadló maradványa. Ennek mérhető hossza 315 cm, szélessége 70–110 cm volt.[30] A padló északi részén megmaradt az északi diadalív felmenő falának a padlóréteggel azonos magasságban lévő csonkja is. A diadalív metszetéből az is kiderült, hogy alapozását nem szabályos módon alakították. Kiásott árkába – csakúgy, mint a déli oldalon – barna habarcsba rakott fél téglákat helyeztek, anélkül, hogy azok kötésben lettek volna egymással *(14. kép)*.

Nem egyszerű megmagyarázni a hajó nyugati felében lévő 2. számú nyugati falat. A templom északi és déli falai között húzódó alapárok felül 140 cm, alul 110–120 cm volt. Foltjának jelentkezésétől számított mélysége 90–95 cm, mely délről északra enyhén lejtett. Az alapárok alján sárga habarcsmaradvány volt, melyet a templom területén máshol nem figyeltünk meg. Ezen a részen egyetlen eredeti helyzetben lévő téglát sem hagytak meg. A tanúfal metszete alapján alsó negyedében világosbarna, téglatörmelékes, kevés habarcsot tartalmazó réteg található, míg a felső háromnegyedében sötétbarna, kevés habarcsot és sok téglatörmeléket tartalmazó réteg volt megfigyelhető. A déli fallal való találkozásakor azt figyeltük meg, hogy az addig egyenesen futó, az alapárok alján lévő habarcsos réteg kissé szabálytalan vonalban maradt meg. Ez arra utalt, hogy itt egykor falbekötés lehetett. Az északi oldalon inkább csak annyit lehetett érzékelni, hogy az árok végén a habarcs szinte egyenes vonalban véget ér. Az északi fallal való találkozáskor az is kiderült, hogy az északi fal itt lévő, döngölt agyagalapozásának alja mélyebben van, mint az említett habarcsréteg, jelentkezési szintje viszont feljebb. Bár a kiszedett alapárkok miatt biztosat nem lehet mondani, minden bizonnyal egy utólagos falról van szó. Biztosan állítható, hogy ezen a falon kívül a templom egy periódusú. Ezt megerősíti a hasonló betöltés is, pl. a szentély és a nyugati fal területén, illetve a megegyező téglaméretek a szentély, az északi alapfal, valamint a nyugati alapfal területén. Ellenben ennél a nyugati falnál nem találtunk riolittufát, illetve arra utaló nyo-

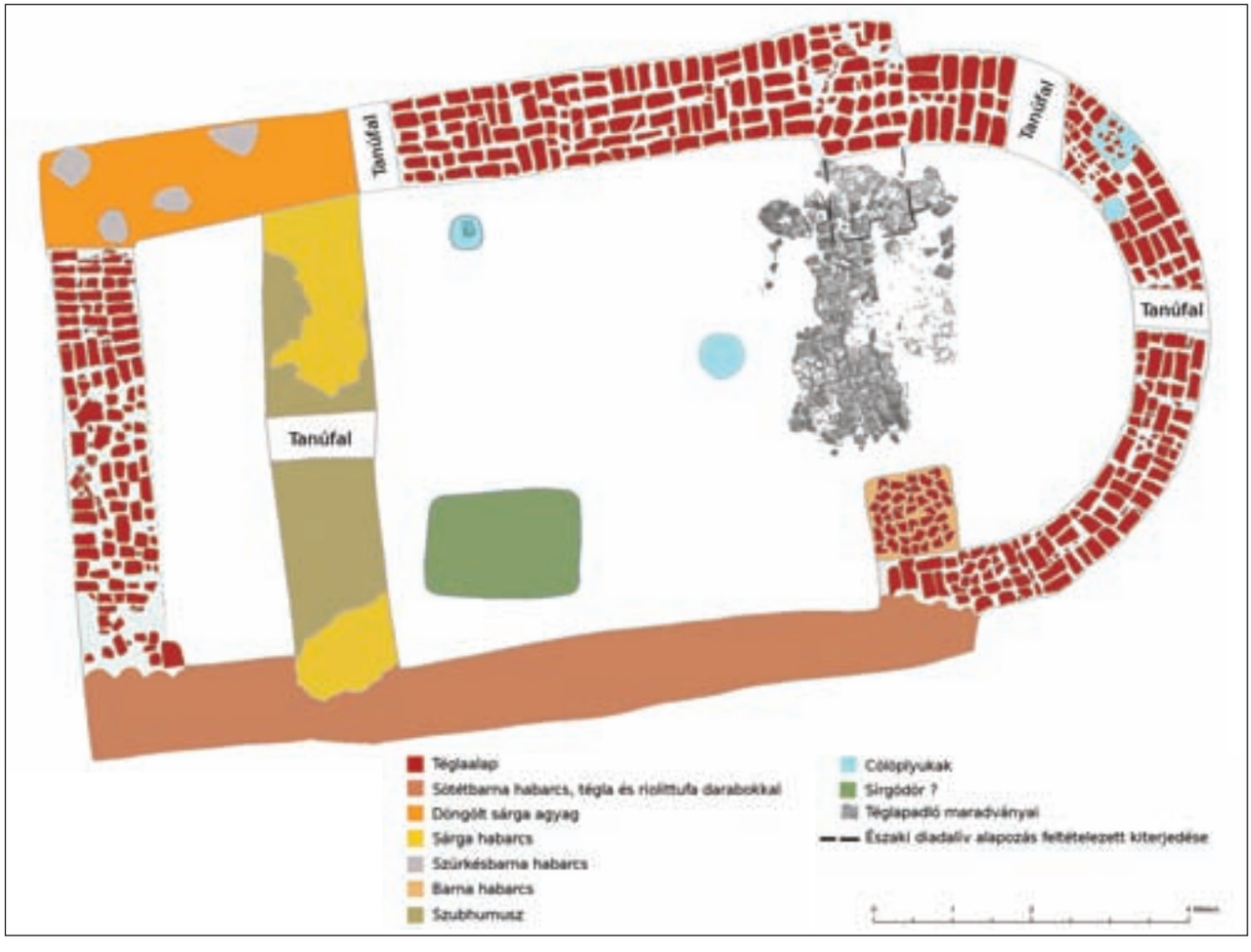

15. A 2011-ben feltárt templom alaprajza

mot sem. Toronyalapozás sem valószínű, hiszen a nyugati zárófal vastagsága 20–30 cm-rel vékonyabb, s itt a téglaalap jelentkezési szintje a nyeséstől számítva csak mintegy 50 cm volt. Jelenlegi véleményünk szerint talán statikai oka lehetett a fal megépítésének *(15. kép)*.

Mint már korábban is írtuk, a felszínen a terepbejárás során nem találtunk embercsontot, s az ásatás ideje alatt is mindössze egy töredék került elő. A szelvények mélyülése során azonban az alapfalak jelentkezési szintjén – néhol attól kissé magasabban – érzékeltünk megfigyelhető beásás nélkül jelentkező sírokat. Ezeket idő hiányában nem tárhattuk fel, ellentétben azokkal, melyeket a templom nyugati zárófalára és annak közvetlen környékére ástak. Összesen 8 sírszámot osztottunk ki, melyek közül az egyik páros sírnak bizonyult. Egyértelmű volt, hogy a sírokat a már elbontott templom falára ásták. A nyugat–kelet tájolású sírok, egy kivételével, melléklet nélküliek voltak. Egy a zárófalra ásott sírban ugyanis két fülesgomb, valamint a koponya alatt egy S végű karikaékszer került elő. Az S végen bordázatot nem lehet megfigyelni. A templom pusztulásának szempontjából ez utóbbi ékszernek van jelentősége. Az S végű karikaékszerek feltűnésével a kutatás a 960–970-es évektől kezdve számol,[31] s használata a templom körüli temetők sírjaiban a XI–XIII. században folyamatosan megfigyelhető.[32] Kései használatukat a tatárjárás kori kincsleletekben való felbukkanásuk is megerősíti.[33] Pénzekkel keltezett legkésőbbi feltűnésük az Esztergom-kőlábi kincsletből – ahol bécsi fillérekkel együtt került elő[34] –, valamint Kaposvár mellől ismert. Itt a sírban két darab csavart, bordázott végű karikaékszer látott napvilágot Zsigmond érmével együtt.[35] Az említett két példa alapján azonban az említett karikaékszer használata és kronológiája nem terjeszthető ki általánosságban a XIV. századra.

Ezzel elérkeztünk a templom építésének és pusztulásának korához. Mindkettőt csak közvetett módon próbálhatjuk meg meghatározni. (A sírokban ugyanis pénzeket nem találtunk, melyek megkönnyítették volna a kormeghatározást. A felszínen találtunk ugyan fémkeresővel jó néhány érmét – többségük az előzetes meghatározás szerint XV. századi –, rétegből viszont csak egyet.) Előbbihez a templom alapozásában lévő riolittufa, valamint az előkerült két faragványtöredék nyújthat segítséget. A vizsgálatok szerint a Lőrinczy Gábor által feltárt Pusztatemplom területén feltárt kőfaragványok anyaga, valamint a kisméretű Árpád-kori templom alapjában előkerült kövek és faragványok anyaga származhat egy helyről.[36] Utóbbiak leginkább rontott daraboknak tűnnek, melyeket kidobtak. Ezek közül az oszloptöredék átmérője pontosan megegyezik a Pusztatemplom területén feltárt hasonló oszloptöredékkel. Véleményünk szerint ezeket, valamint a merőben furcsa alapozási technikát figyelembe véve templomunk a monostornak nevezett templommal egy időben vagy nem sokkal utána épülhetett, s az építés során keletkezett építési törmeléket feltöltésre használták fel.

Ami a templom pusztulását illeti, ahhoz fontos adalék, hogy a templombelső egyéb területein nem találtunk sírokat, s vélhetőleg a feltárt sírokat sem szándékosan temették az alapfalakra. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy a templom pusztulása után jó néhány évnek, esetleg évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a templom léte ne merüljön ugyan feledésbe, falainak pontos helye azonban elfelejtődjön. Az alapfalra ásott sírban talált karikaékszer fentebb említett kronológiáját figyelembe véve a templom pusztulását így a XIII. század második felére, legkésőbb a XIV. század legelejére kell tennünk. Az Árpád-kori pusztulást valószínűsíti a 8. sírban megfigyelt jelenség is. Itt ugyanis az alapfalra ásott gyereksírban részleges téglakeretelés nyomaira bukkantunk. A váz bal oldalán a medencéig, jobb oldalán a sípcsont végéig találtunk élére állított fél téglákat. Az említett sír egyébként az első ilyen jellegű feltárt temetkezés a megyénk területén. Pap Ildikó Katalin – Békés és Csongrád megyére vonatkozó – kutatásai alapján tudjuk, hogy az említett területeken ez csak az Árpád-korra jellemző temetkezési rítus.[37] Bár viszonylag távoli vidékről van szó, esetünkben ez a megállapítás szintén elfogadhatónak tűnik.

A fentieket összefoglalva bizonyosnak tűnik, hogy a forrásokban nem említett templomot, a közelében lévő Szűz Mária tiszteletére szentelt monostor 1323-ban történő említésekor már elbontották.

Érdemes röviden néhány szót szólni a templom utóéletéről is. Fentebb már említettük, hogy mindössze egy darab, rétegből előkerült érme látott benne napvilágot. Ez éppen a 2. számú nyugati fal alapozási árkának betöltéséből, a foltjának jelentkezési szintjétől számított 40 cm-es mélységben került elő. Az érme Zsigmondnak egy quarting rézhamisítványa, melynek eredetije 1430–1437 között volt forgalomban.[38] Ez arra utal, hogy a templom romjai a XV. század folyamán még felismerhetők voltak. Az érme tanúsága szerint ekkor a még felhasználható téglákat kiszedték.

A 2011-ben kutatott kisméretű templom minden bizonnyal plébániaegyháznak épült, és rövid ideig együtt működött a közeli dombon emelkedő nagyobb monostortemplommal. A hazai gyakorlatban teljesen bevett volt, hogy bencés monostortemplomok környezetében – mivel azok nem álltak nyitva a hívek lelki gondozására – kisméretű plébániatemplomok emelkedtek. Ezeket az épületeket körmenetek alkalmával egyébként a szerzetesek is használták. A szerzetesi élet megszűnése után – ahogyan ez Boldva esetében is történt – a közösség a kis templomot, annak feltételezett pusztulása után, felhagyta, és a nagy templomba „költözött át”.[39]

Jegyzetek:

[1] Jakab–Jankovics 2008. 307–356.

[2] Lőrinczy 1982. 123.; Lőrinczy 1983. 108.; Istvánovits–Lőrinczy 1986. 165–166.

[3] Lőrinczy 1991. 4.

[4] A település első említését korábban többen is 1245-re tették, amikor is egy oklevélből arról értesülünk, hogy IV. Béla az egykor a szabolcsi várhoz tartozó, lakói által elhagyott földet István bánnak adományozta. Németh Péter az említett települést a Szabolcs község határába olvadt Halász-szeggel azonosította. Németh 1997. 88.

[5] Németh 1997. 88–89.

[6] Kristó 2000. 91.

[7] Németh 1997. 88–89., 96.

[8] Ezek 1339-ben Monostoroshalász *(Monusturushalaz)*, illetve Belhalász *(Belhalaz)* néven tűnnek fel. Németh 1997. 89.

[9] Németh 1997. 88–89.

[10] MMT XI.: 96. (Cs. Dobrovits Dorottya); Németh 1997. 89.

[11] Németh 1997. 89.

[12] Eszterházy 1997. 146. – Soós Imre munkájában ellenben 1562-es évszámot olvashatunk (Soós 1985. 431.), de ez valószínűleg elírás lehet. Egyébként egy 1723 körül készült összeírás szerint egészen a Thököly-féle felkelés idejéig működött itt a katolikus plébánia. Ekkoriban került a plébániaház, a papföld, valamint az egyházi halastó a reformátusok birtokába: Soós 1985. 431. Ezt az adatot azonban nehéz azonosítani a meglévő liturgikus tárgyakkal. Ennek ellentmond Kiss Lajos adata is, amely szerint 1531-ben Perényi Pétert követve tértek volna át a lakosok a református hitre: Kiss L. 1961. 242.

[13] MMT XI.: 96.

[14] MMT XI.: 96.

[15] Kiss L. 1961. 270. Ennél valószínűleg korábban épült a reformátusok fatemploma. Írott forrás szól ugyanis arról, hogy Telekesy István egri püspöknek, Kollonics Lipót esztergomi érsek 1700-ban egy több pontból álló kérdőívet küldött. Ennek egyik pontjában pedig szó esik a települések templomairól, ahol a következőket olvashatjuk: *Halász ligneum Calvinis.* Leskó 1907. 286.

[16] *Ubi templum nobilissime olim ex dotatis lapidibus exstructum tecto caret et plurimis ruinis scatet, nec habet ullos apparatus pro sacrificio necessarios, quae omnia comparari, et templum in bonum statum reduci posset ad 2000 fl Rhen.* ACP 1969. 279.

[17] *Extra possesionem inter lacus eminent rudera antiquae ecclesiae catholicae ex parte jam desolata, nec ullu usui deserventia, crypta ejusdem ecclesiae tam olim defunctis, quam postremis temporibus terrestrium dominorum cadaveribus replata est et hodiedum eorsum catholicorum nonnuli sepeliri desiderant.* Eszterházy 1997. 146.

[18] MMT XI.: 96.

[19] Uo., 96.

[20] Uo., 96.

[21] Soós 1985. 431. A templom köveinek széthordásában a helyi lakosok is kivették a részüket, mint az Foltin János könyvéből kiderül: *De sőt némely magán háznál is találkozhatunk Halászon az apátsági épület rommaradványaival. Igy különösen Laskay István ur házánál látható két darab négyszögű, egyik oldalán csiszolt vörös márványlap, melyek szintén az emlitett romokból valók.* Foltin 1883. 159.

[22] Pesty 2000. 243. A területen 1946-ban temettek utoljára Fráter családtagot. Az ő sírhelye 1981-ben még látszódott, de a sírt az ásatás megkezdése előtt exhumálták (Lőrinczy Gábor ásatási naplójából). A templomot egyébként már Kiss Lajos múzeumigazgató is meg akarta ásni 1921-ben. Ennek érdekében egy engedélyt kérő levelet írt Rácz Gyula református lelkésznek (Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, Adattár, ltsz.: 2002.308.). Rácz Gyula azonban a levél kelte után nem sokkal meghalt, s az ásatás valószínűleg emiatt elmaradt.

[23] Pók 2000. 24. XXV. coll. 12. sec.

[24] Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Kéziratos térképek, T. 218.

[25] Marosi 1999. 10–32.; Tóth 2001. 247–249.; Valter 2004. 58–60. A nyugati toronypáros elrendezések tipologizáló-történeti kontextusba illesztett összefoglalása: Szakács 2007. 7–36.

[26] Boldva: Valter 1998.; Tóth S. 2001. 255–257.; Felsőörs: Koppány 1963. 93.; Tóth S.–Erdei 1966., Tóth S. 1980. 22–26., Erdei 1982.; Halmágy: Entz 1994. 100.

[27] Marosi 2001. 279.; Takács 1996. 209–212., 224.; Tóth S. 1998. 64–65.; Kalocsa: Takács 2000. 305–335.; Pannonhalma: Takács 1996. 209–212., 227.; Bélapátfalva: Kozák–Sedlmayr 1987. 11., 53.

[28] A templom legfontosabb méretadatai: nyugat–kelet irányú külső méretei: 13,9 m, belső: 12,2 m. Az észak-déli fal külső átmérője: 7,4 m, a belső: 5,45 m. Az északi fal hossza a vállkiugrástól: 10,5 m, a déli falé: 10,7 m. A feltárt nyugati fal teljes hossza 7,5 m, míg az alapfalak között 5,45 m. A szentély belső átmérője: 4,8 m, míg a külső 6,4 m. Az északi alapfal átlagos szélessége 95–97 cm, a délié 90–92 cm, a nyugatié 90 cm. A szentélynél a fal szélessége 74–75 cm. A hajó vállkiugrása északon 50 cm, délen: 45 cm. A déli diadalív méretei 120×96 cm, M: 50 cm a nyeséstől számítva. Hasonló kiterjedésű volt az északi is, ennek azonban M: 80 cm. A feltárt templom tájolása: nyugat–kelet: 262-82.

[29] Jellemző téglaméret: 31×15×5 cm.

[30] Bontása során – közvetlenül a padló felett – egy Árpád-kori kerámiatöredék is előkerült.

[31] Szőke B. 1962. 87.

[32] Bóna 1978. 138–139.

[33] Parádi 1975. 119–161.

[34] Uo., 146.

[35] Bárdos 1987. 13., 25. Az adatra Ritoók Ágnes hívta fel a figyelmünket, akinek segítségét ezúton is köszönjük.

[36] A kőanyag vizsgálatát a Debreceni Egyetem Ásvány- és Földtani Tanszékén végezték el, Rózsa Péter vezetésével. Az eredményekért neki tartozunk köszönettel. A bánya (bányák) pontosabb helyének kiderítése további vizsgálatokat igényelne.

[37] Pap 2002. 178.

[38] Az érmét CNH II.: 129. V. Székely György határozta meg, akinek segítségét ezúton is köszönjük.

[39] A szerzetesi templom mellett álló plébániákra sok példa hozható, a teljesség igénye nélkül néhány, időrendben. Tihanyban közvetett bizonyítékok, egy kisebb temetőrészlet és egy kőfaragvány tanúsága szerint a kolostortól északnyugatra már a XI. század végén állhatott egy plébánia. Széplakon a bencés monostort valószínűleg a már álló plébániatemplom helyére építik fel a XII. században, pótlására attól északra egy rotundát emeltek. Boldván a két épület viszonya ehhez hasonló, de felcserélt helyzetű, a háromhajós bazilika és a rotunda egymás mellett állt, és működött a XII. század derekától talán a XIV. század elejéig. A XIII. század első feléből Ják monostora idézhető, ahol a rotunda a templomtól nyugatra a mai napig létezik. Tihany: Fülöp–Jankovics 2011/2012.; Széplak: Tóth S. 2001. 244. Boldva: Valter 1998. Ják: *Paradisum plantavit* 2001. 400–405.

(Mezey Alice).

Terdik Szilveszter

A sztálinizmus áldozata: Szőlősvégardó (Підвиноградів) elpusztult református temploma

Nagyszőlős (Виноградів) várostól nyugatra, a Tisza jobb partján fekszik Szőlősvégardó. Nevéből sejthető, hogy az ugocsai királyi erdőségekre felügyelő őrök alapíthatták a XIII. században. A települést 1295-ben említik először, a XIV. században többször Feketeardóként (Чорнотисів) fordul elő az írott forrásokban – a jelenlegi Feketeardót viszont csak a XVI. századtól említik e néven –, 1472-ben nevezik először Szőlősvégardónak.[1]

Középkori egyházára vonatkozó adatot eddig nem közöltek. A XVI. századtól reformátussá lett templomnak a XVIII. század első felében még csak a tornya és sekrestyéje volt romos, előbbinek a teteje is hiányzott,[2] valószínűleg az 1717-es tatárbetörés alatt szenvedhetett jelentős károkat. Az épület már a XIX. század elején megújításra szorult, tornyát ekkor csonkának mondják.[3] A XIX. század közepén már az egész templom romosan állt, tornya-teteje hiányzott, szomorú állapotát 1860-ban készült, akvarellel színezett ceruzarajzok világosan mutatják *(16–17. kép)*.[4] 1864-ben Haas Mihály szatmári római katolikus püspök kezdeményezte az épület megmentését, ekkor még sikertelenül.[5] A püspök meghívására ugyanebben az évben a magyar műemlékügy úttörő generációjának jeles képviselői a szatmári egyházmegye középkori emlékeinek sorát látogatták végig, ekkor ez a templom is a tudományos kutatás látókörébe került.[6] A résztvevők közül először Henszlmann Imre emlékezett meg beszámolóiban az épületről és freskóiról.[7] A tanulmányi kirándulás után éppen tíz évvel tette közzé a falképek részletes leírását Rómer Flóris, de Schulcz Ferenc építésznek a helyszínen készített rajzai mostanáig publikálatlanok maradtak *(19–20. kép)*.[8]

16. A romos templom belseje (1860)

17. A romos templom délnyugatról (1860)

1899-ben járt a helyszínen Sztehlo Ottó építész, aki újabb felmérési rajzot készített a még mindig fedetlenül álló templomról *(18. kép)*. A MOB-nak készített jelentésében megemlítette, hogy a nagyszőlősi református gyülekezet rövidesen szeretné megkezdeni a templom helyreállítását.[9] Erre csak 1911-ben került sor, amikor a csekély létszámú helyi közösség anyagi segítséget kért a munkához. Újjáépítési tervüket a MOB nem hagyhatta jóvá, mivel a középkori részletekből nem maradt volna semmi.[10] Sztehlo Ottót bízták meg, hogy készítsen új terveket *(21. kép)*.[11] A megvalósításhoz szükséges anyagi támogatást megnyerték, így a munkát 1912-ben be is fejezték.[12] A helyreállításnak köszönhetően az épület még egy fél századig fönnállt.

A középkori templom formájáról, műrészleteiről a fennmaradt rajzok segítségével alkothatunk fogalmat. A keletelt, valószínűleg kőből épült templom szentélye a nyolcszög három oldalával záródott, a keleti és a déli falán egy-egy mérműves ablak nyílt. A rajzok alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az ablakok kétosztatúak voltak-e. Sztehlo felmérése alapján inkább valószínűsíthető, hogy igen, ráadásul ő a poligonális rész délkeleti falán is jelzett egy ablakot *(18. kép)*, amely a korábbi fölméréseken nem szerepel. Az 1860-as vázlatos alaprajzon a szentély mind az öt falán ablakot jelöltek *(17. kép)*, ami nem felelhetett meg a valóságnak, mivel a lap másik oldalán szereplő enteriőr rajzon csak két ablakot szerepeltetnek. Persze elképzelhető, hogy a XIX. század végére a fedetlenül álló szentélyen olyan nyílások is láthatóvá váltak a vakolat pusztulásának köszönhetően, amelyeket korábban elfalaztak, Sztehlo talán ezért rajzolt már három ablakot. A szentély egykori boltozatának bordái hat, kőből faragott konzolról indultak. Kettőt Schulcz is lerajzolt: az egyik nem túl vastag hengeres tagját kannelurázták, a másik tölcsér alakú volt, amelynek felületét szintén félköríves metszetű vájatokkal díszítették. A bordák mindkét oldalát rézsűbe metszett homorlattal tagolták. A boltozat még a XIX. század előtt elpusztulhatott, mivel a rajzok szerint a homlokívek nem látszottak a meszelés alatt.

A csúcsíves diadalív faragott kövekből épült, egyszerű élszedéssel, két vállkővel, amelyek egykor talán az ívbe helyezett kereszt gerendáját tartották. Schulcz legalábbis erre következtetett, mivel egy kis Kálvária-csoportot skiccelt az ívbe, de azt nem említi, hogy a gerendafészkek láthatók voltak-e.

A hajónak csak a déli oldalán nyíltak ablakok, kétosztatú mérművekkel. A keletebbre fekvő ablak orrtagban végződő elemei az ívmezőben egy négykaréjos, míg a nyugatabbra fekvő ablakban csak egy körformájú elemet tartottak. A harmadik ablak keskenyebb volt, és alsó kává-

ja magasabban kezdődött, mint a többi ablaké, ami arra is utalhat, hogy a középkorban már létezett nyugati karzat. A hajó nyugati falán a középtengelyhez képest délre nyílt a csúcsíves kapu, faragott kőbélletének profilját a felmérési rajzokon pontosan megörökítették. Az ajtó elhelyezésének oka, hogy a nyugati homlokzathoz torony csatlakozott, amelynek alsó szintjét csak belülről lehetett megközelíteni. A torony romos volt, falai csak a hajó magasságáig álltak. A nyugati és a déli falán nyílt egy-egy keskeny ablakocska, az előbbi formája a fal kiomlása miatt már nehezen volt kivehető.

A templomnak ekkor már nem volt párkánya, viszont egységes lábazat futott rajta körbe, ennek profilját (rézsűbe metszett homorlat) Schulcz is megörökítette. A szentély és a torony sarkait pillérek támasztották, akárcsak a hajó sarkait, de ezek nem átlósan, hanem merőlegesen álltak a hossztengelyhez viszonyítva.

A templom alaprajzi elrendezése, faragott részletei szoros rokonságot mutatnak a környék XV. századra datált gótikus templomaival, legalábbis ami a nyílászárókat illeti, de az ittenihez hasonló konzolformák nem ismertek a környékről. A torony és a főkapu elhelyezése is szokatlan, ami talán azzal magyarázható, hogy a torony korábban, egy kisebb méretű templomhoz épült, s egy nagyobb léptékű, gótikus átépítés során megőrizték. Az épület periodizációja régészeti ásatás nélkül nem tisztázható.

A belsőt díszítő freskómaradványokat Rómer Flóris írta le, bár már az 1860-as rajzon is piros kerettel jelezték

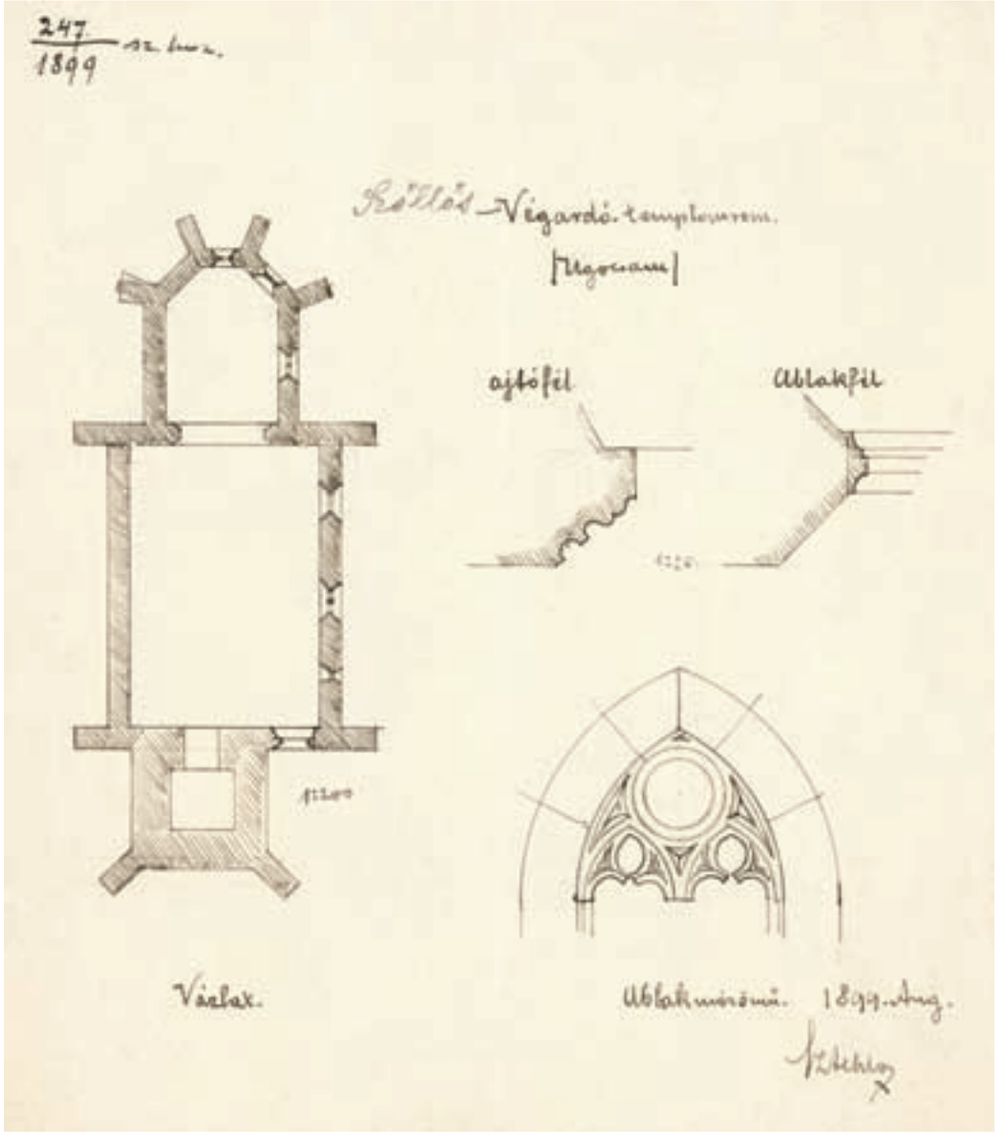

18. A templom alaprajza, néhány műrészlete (Sztehlo Ottó, 1899)

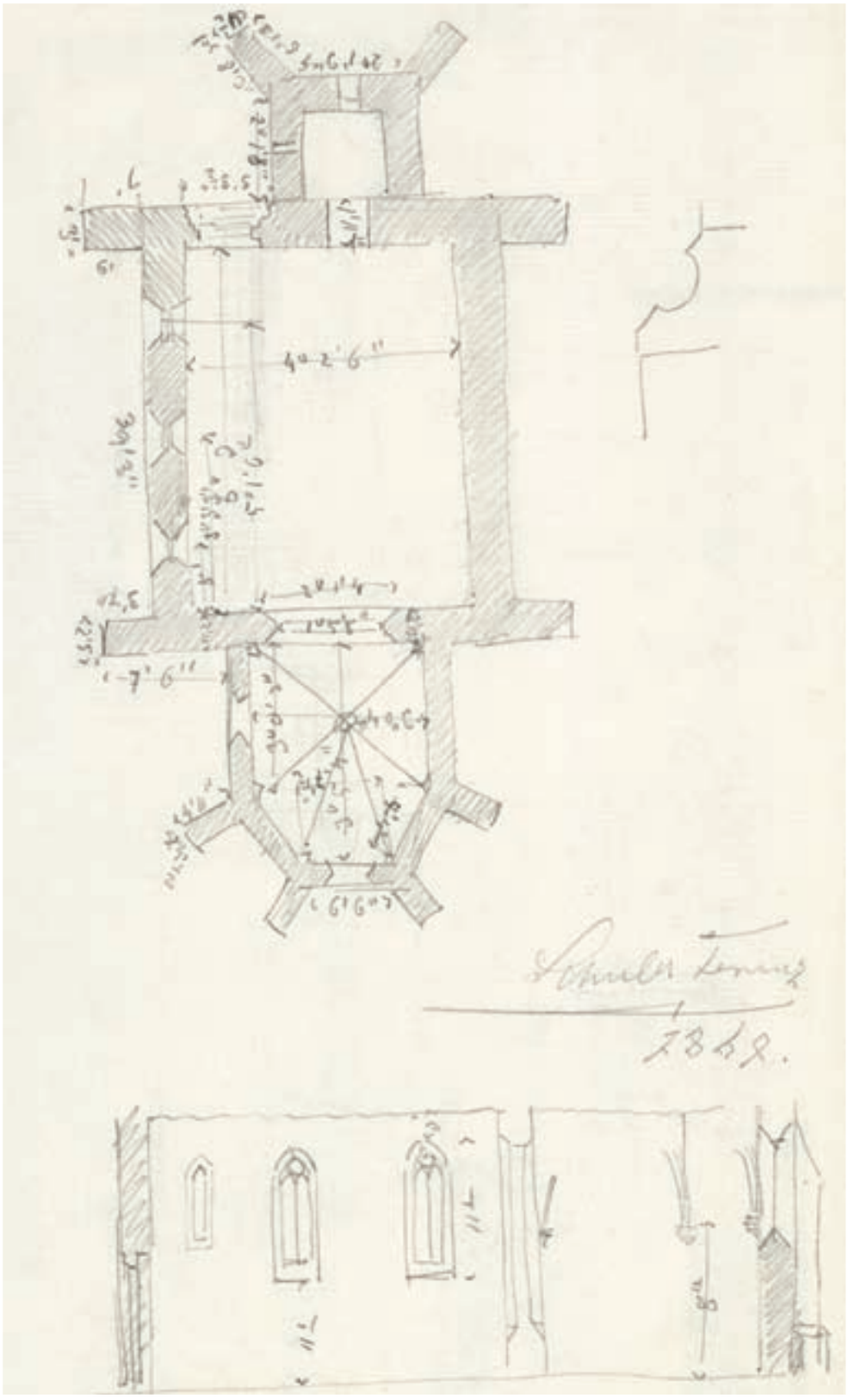

19. A templom alaprajza, hosszmetszete, déli és nyugati homlokzati rajza (Schulcz Ferenc, 1864)

13496

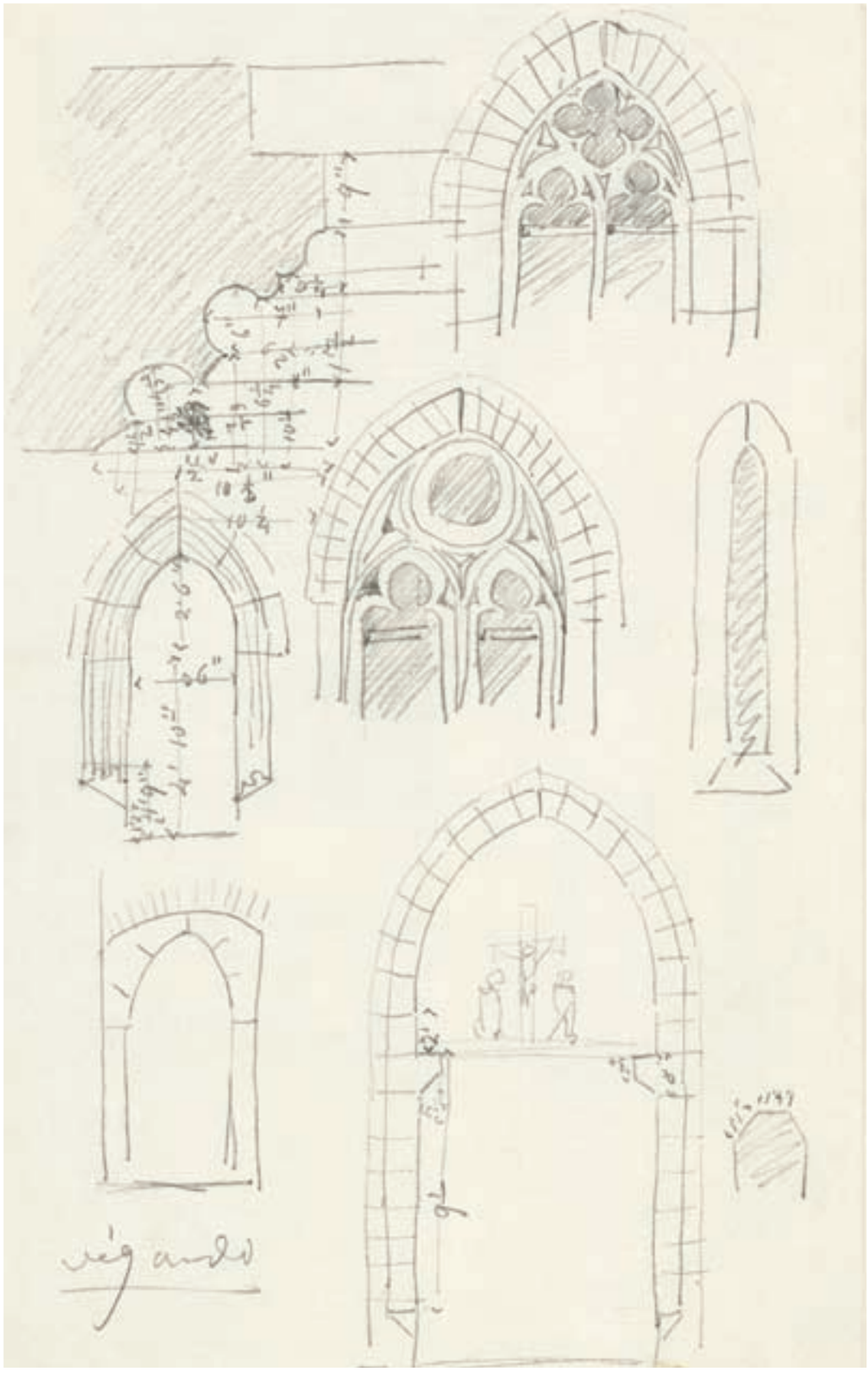

20. A templom műrészletei (Schulcz Ferenc, 1864)

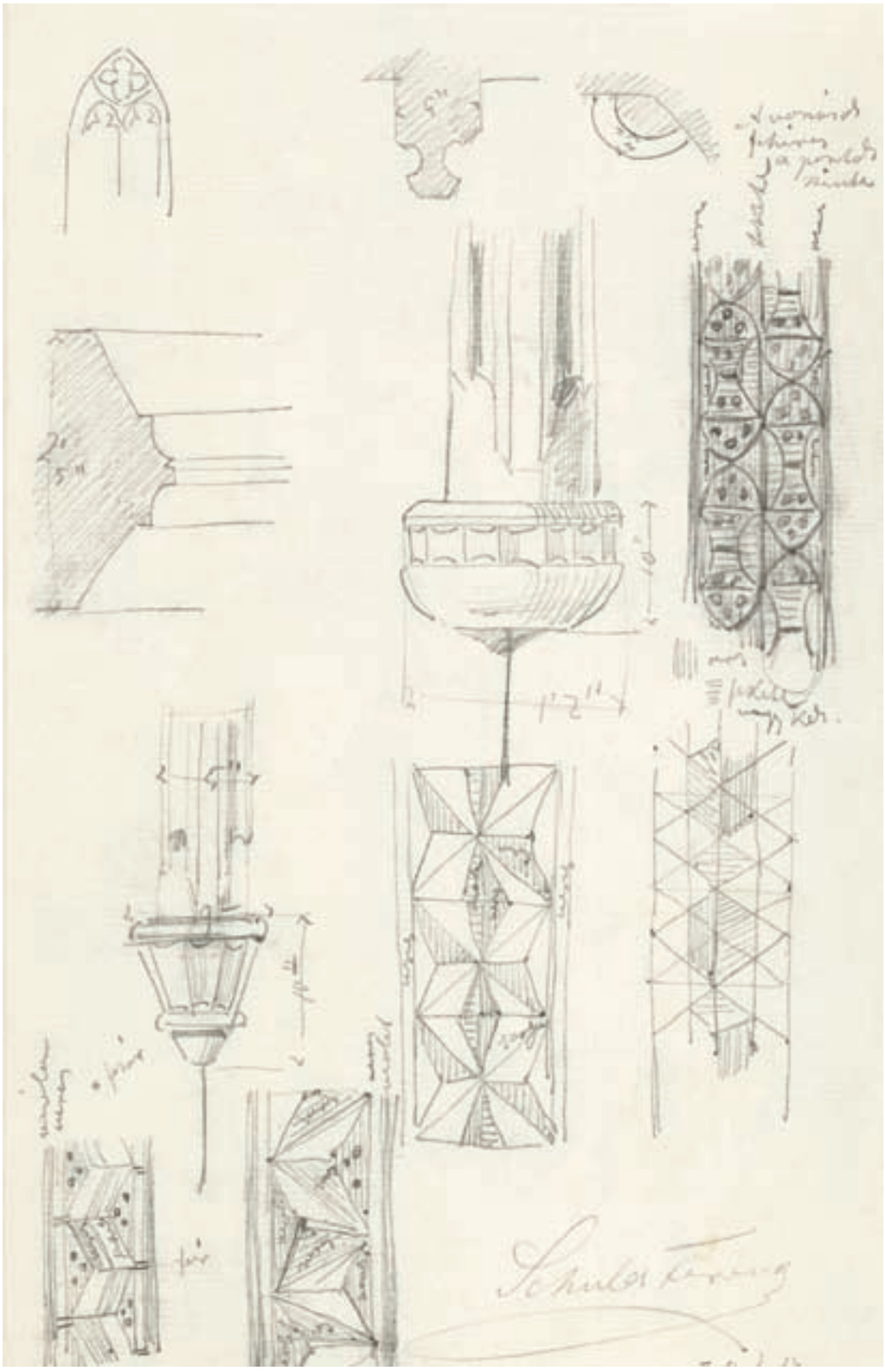

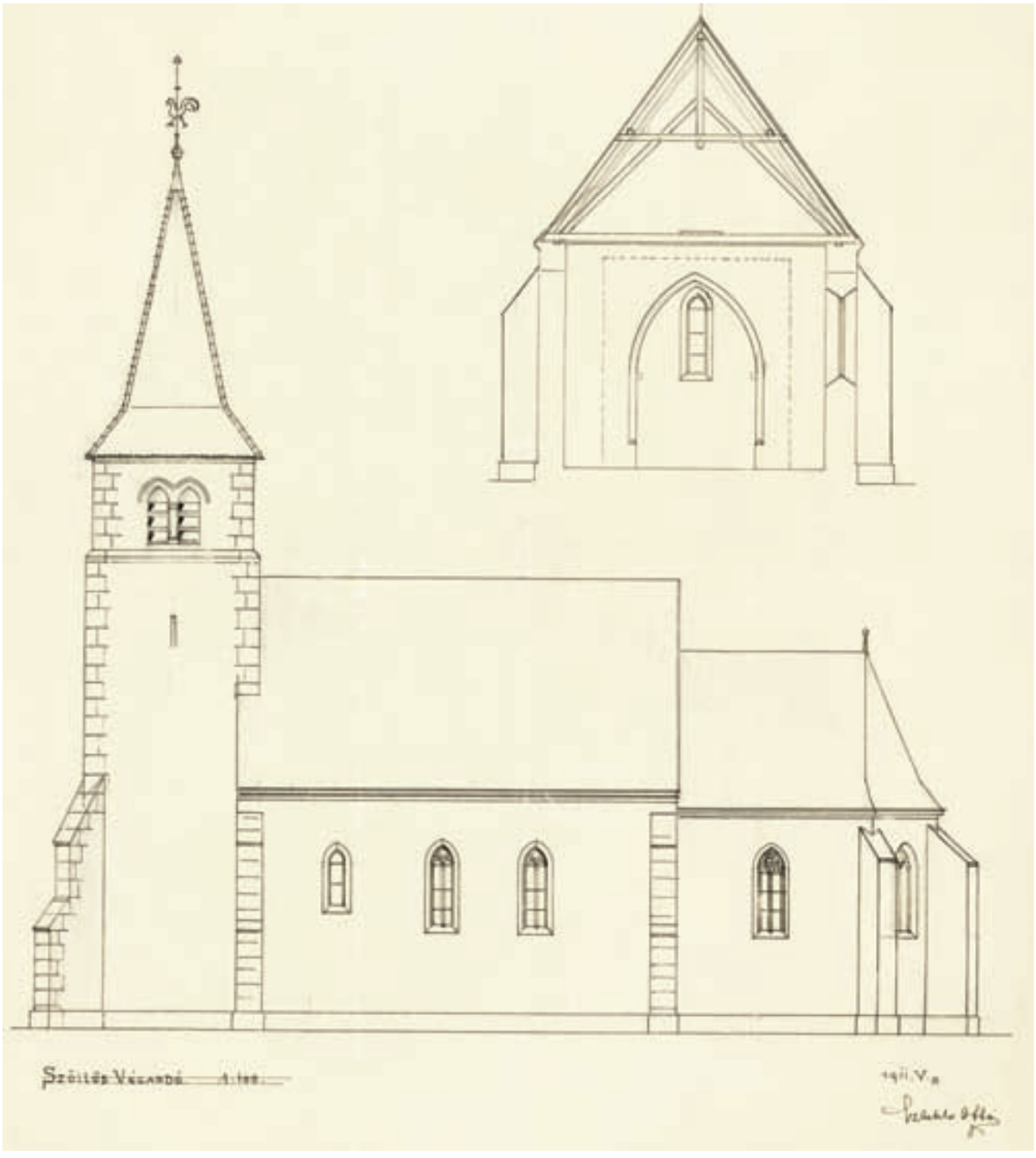

21. A templom újjáépítési terve. Déli homlokzati rajz és hosszmetszet (Sztehlo Ottó, 1911)

a szentély falán láthatóvá vált falképek helyét *(16. kép)*. Rómer a szentély sokszögzáródású részének északkeleti falán, közös, *csillagos és rácsozatos* díszítésű keretben négy álló női szentet említett, akik közül Antióchiai Szent Margitot tudta teljes biztonsággal azonosítani, mivel balján kis sárkányt tartott. A délkeleti falszakaszon jól kivehető volt Szent Anna (Mettercia), másik két leányával együtt, akiknek a fejét érintette. Rómer megjegyezte, hogy ezt a kom-

pozíciót már Feketeardón is látta a hajó északi falán. A figurák feje hiányzott, és a képhez tartozó feliratokat sem lehetett már pontosan olvasni. A déli falon – ott, ahol az 1860-as rajz freskót jelöl – Szent Erzsébet alakját tudta pontosan leírni. A királynői viseletben ábrázolt szent asszony fürdőkádban ülő beteget táplált egy kis kanállal, a háttérben egy másik, kezében poharat tartó nő állt. Rómer a kép alatt lévő töredékes feliratot is közölte. A hajóban a déli falon, a diadalívhez közel, közös keretben három püspök volt látható, azonosításuk nem volt lehetséges. A Szent Erzsébet és a három püspök freskójával kapcsolatban Rómer megjegyezte, hogy ezeket Henszlmann Imre lerajzolta az Archaeologiai Biztottság számára (ezek a rajzok ma lappanganak).[13] Rómer jegyzetfüzetében több ornamentális keret részletét is lerajzolta, amelyek közül Schulcz is megörökített néhányat *(20. kép)*. A képek pontos datálása a művek és másolatok hiányában meglehetősen reménytelen, de a leírás és a néhány lerajzolt részlet alapján óvatos feltételezéseket megengedhetünk. Rómer a feketeardói képekkel fennálló mesterazonosságot emelte ki, s mivel ezek a képek napjainkig fönnmaradtak – igaz, elég töredékes állapotban –, némi támpontot nyújthatnak a datáláshoz, akárcsak az ikonográfiai leírások.

A szőlősvégardói szentélyben leírt Szent Annát és három lányát, illetve unokáit ábrázoló kompozíció nem túl gyakori a hazai emlékanyagban. Feketeardón kívül egyik szép példája Maroszentannán (Sântana de Mureş) maradt fönn, amelyet stílusa alapján a XIV. század második felére datálnak.[14] Viszont a Szent Erzsébet-kompozíció egészen közeli rokonát a nem ennyire messze fekvő ófehértói templomban, a hajó keleti végfalán, a diadalívtől délre elhelyezkedő freskóban ismerhetjük föl: Erzsébet egy leprást kanállal etet, a háttérben egy másik nő poharat tart. A templom festését 1420 körülire keltezik.[15] (Egyébként Antiochiai Szent Margit is megjelenik Ófehértón, a diadalív belső oldalán, kezében sárkányt tartva látható.[16]) Ilyen típusú Szent Erzsébet került elő nem olyan rég Baktalórántházán is.[17] Hogyha megnézzük a Rómer által leírt, illetve részben lerajzolt, majd Schulcz által pontosabban fölvett ornamentális részleteket, úgy mint a forgórózsát, a különböző színekkel, pontokkal díszített törtvonalú szalagrészleteket, cosmata munkákra emlékeztető csillagformákat, valamint a perspektivikusan ábrázolt konzolokkal díszített párkányt, hasonló díszítéseket a környék további, Zsigmond korban kifestett templomaiban is találunk. A tört szalagmotívum megtalálható pl. Ófehértón és Máriapócson, vagy a lónyai templom szentélyében, ahol az ablakok rézsűiben a forgórózsák, az apostolok fölött pedig a konzolos párkányok is megjelennek. A lónyai falképeket 1413 körül festették.[18] Persze ezek az ornamentumok már a XIV. századtól kezdve jelen vannak a hazai emlékanyagban, mégis az ikonográfiai analógiákat is figyelembe véve, valamint Rómernek a feketeardói képekkel fennálló szoros stíluskapcsolatot feltételező megjegyzésére alapozva sejthető, hogy az egykori szőlősvégardói freskók a XIV. század végén vagy a XV. század első évtizedeiben készülhettek.

A végardói templom túlélt törököt-tatárt, de a szovjet rendszer valláspolitikájának már nem tudott ellenállni. A Szovjetunióhoz került Kárpátalja templomaira nehéz sors várt az ideológia harcot kemény kézzel folytató rendszerben. A kötetben is tárgyalt középkori katolikus templomok egy részét bezárták, raktárnak (Nagyszőlős), kiállítótérnek (Munkács) használták.[19] A bezárt templomok egy részét új kultusz szolgálatába állították, az ateizmus múzeumává alakították.[20] Szőlősvégardót viszont egyszerűen lebontották, a maroknyi közösség ereje elfogyott, valószínűleg építőanyagára vetett szemet a pártvezetés.

Jegyzetek:

[1] Szabó 1937. 489–492.; Deschmann 1990. 147. – ld. még Lángi József és Bardoly István írásait e kötetben.

[2] ACP II.: 402. A torony pusztulása az 1717-es tatárjárás következménye lehetett.

[3] Ref. egyh. jegyz. 2001. 141

[4] Egy lap két oldalán a templom belsejéről és külsejéről készült, színezett akvarell. Magyar nyelvű feliratokkal, szignálatlan. MNM Történeti Arcképcsarnok, Ltsz.: 57.180. A belsőt ábrázoló rajzot már közölte: Deschmann 1990. 147.: 213. kép Schulcz Ferenc műveként, de nem lehet az ő munkája, mivel csak négy év múlva jutott el ide.

[5] Rómer 1874. 85.

[6] Az utazás résztvevőiről, részleteiről: Bardoly 2011. 78., és 401. jegyzet.

[7] Henszlmann 1864. 155.; Henszlmann 1866. 175.

[8] Rómer 1874. 84–86. Az írást előkészítő jegyzetei: Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 87–95.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13496. (Schulcz rajzai, egy lap két oldalán).

[9] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1899/247., 290. Felmérési rajza: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7833.

[10] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1911/184., 253. Az első helyreállításai terv: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7834.

[11] 1911. május 31-re készült el az új tervekkel és költségvetéssel: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7835 (alaprajz), K 7832 (nyugati homlokzat rajza), K 7831 (déli homlokzat rajza és keresztmetszet). Az utolsó rajzot publikálta: Deschmann 1990., 112. kép.

[12] Az ügyhez kapcsolódó iratok: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1911/407., 461., 610., 1912/389., 546.

[13] A freskók részletes leírása: Rómer 1874. 86.

[14] Jékely–Kiss 2008. 214., 218–221.

[15] Jékely–Lángi 2009. 311., 330–333.

[16] Uo., 326.

[17] Ld. Gaylhoffer-Kovács Gábor tanulmányát e kötetben.

[18] Jékely–Lángi 2009. 187., 206., 210. – ld. még Lángi József tanulmányát e kötetben.

[19] Deschman 1990. 87, 143.

[20] Alsókalocs (Колочава) egykori görögkatolikus fatemplomában a lecsupaszított ikonosztázionra például Marx, Engels és Lenin portréját helyezték: Szacsvay–Legeza 1990. 93. kép.

Terdik Szilveszter

Ungvár (Ужгород), vártemplom

Az Ung folyó és a Kis Ungnak nevezett oldalága által körbezárt szigetre telepedett Ungvár városa. A terület északkeleti peremét meghatározó domb legmagasabb pontján emelkedik a történeti Magyarország egyik legjobb állapotban megmaradt újkori vára. A négyszög alaprajzú, négy saroktornyos, minden oldalról árkokkal, külső védművekkel erősített vár belső magját északkeletről a meredek, természetes szikla tette szinte megközelíthetetlenné. A belső vár építését a XVI. század végén kezdte meg a Homonnai Druget család, hogy korábbi – a városban álló –, erődített udvarházuk mellett erősebb oltalomhelyhez jussanak a fokozódó török veszély miatt. A belső vár főkapujának díszes faragott kőkeretén olvasható 1598-as évszám az építés befejezését jelentheti, míg a felette látható Druget-címer az építtető családra utal. A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség ütközőzónájában álló erősséget vagy elődjét már a XVI. század második felétől kezdve többször ostromolták a király vagy a fejedelem pártján álló hadak. A vár időnként gazdát cserélt, bár alapvetően a Homonnai Drugetek kezén maradt egészen a család kihaltáig, a XVII. század utolsó évtizedéig. Nem sokkal később gróf Bercsényi Miklós szerezte

22. A vártemplom föltárt maradványai

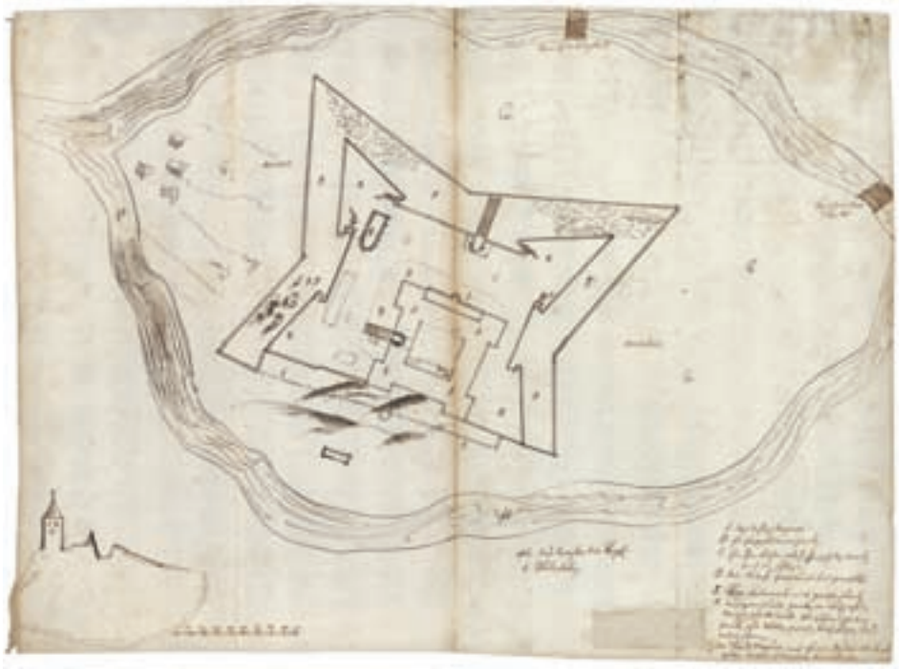

23. A vár vázlatos fölmérési rajza (1670)

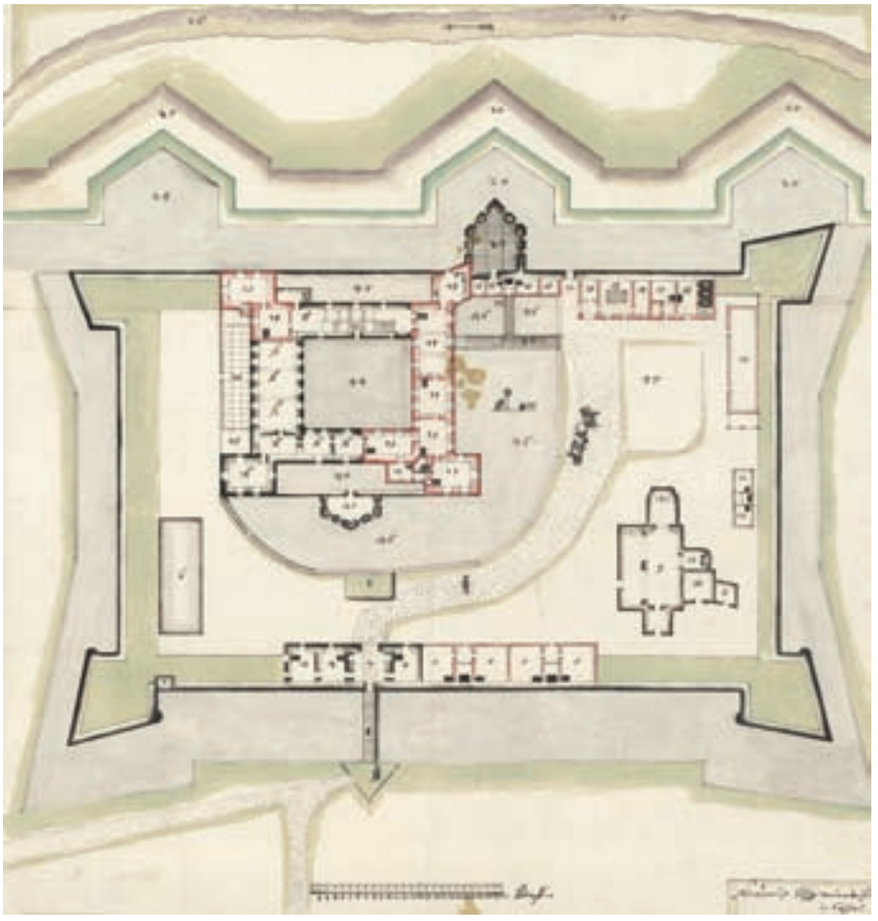

24. A vár alaprajza (Liczky Nikodém, 1736)

meg a Kincstártól, aki sokat építkezett a váron, amely a Rákóczi-szabadságharc bukásával újra kincstári tulajdonba került. 1735-ben Gyulai Ferenc vette meg a hozzá tartozó uradalommal együtt, egészen 1740-ben bekövetkezett haláláig bírta. Újabb kincstári tulajdonlás után, 1775-től kezdve fokozatosan a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye tulajdona lett a vár, és a XX. század közepéig szeminárium működött benne; jelenleg múzeum.[1]

A rendelkezésünkre álló képi és írott források tanúsága szerint a külső vár „piacán", közvetlenül a radvánci-nak nevezett, délnyugati olaszbástya által védett területen állt a vártemplom.[2] Az épületnek több mint a felét (szentélyét és a hajó keleti felét) az 1980-as években földtárták *(22. kép)*.[3] A vártemplom egykori formájáról a régészeti ásatás során feltárt maradványokon kívül újkori összeírások és felmérési rajzok segítségével alkothatunk fogalmat.

A XVII. századból fönnmaradt, a vár javait föltérképező összeírások nem adnak túl részletes leírást a templomról, rendszerint csak azt jegyzik meg, hogy kőből épült, tágas, boltozott, tornyában harangok voltak és egy régi toronyóra. 1685-ben azt is följegyezték, hogy nem volt zsindelyezve[4] – valószínűleg a Thököly-féle, egy évvel korábbi ostrom alatt pusztulhatott el a tetőzete. 1691-ben és a következő évben a templom gazdag, a várban őrzött felszerelési tárgyainak jegyzékét is elkészítették.[5] A vár 1718-as és 1727-es összeírásaiban részletesebben írták le a templomot is. A nagy, boltozott kőtemplom sekrestyéje fölött kialakított, külső lépcsőn megközelíthető, fűthető helyiségben volt a káplánok lakhelye, amelyhez egy kis előtér is tartozott.

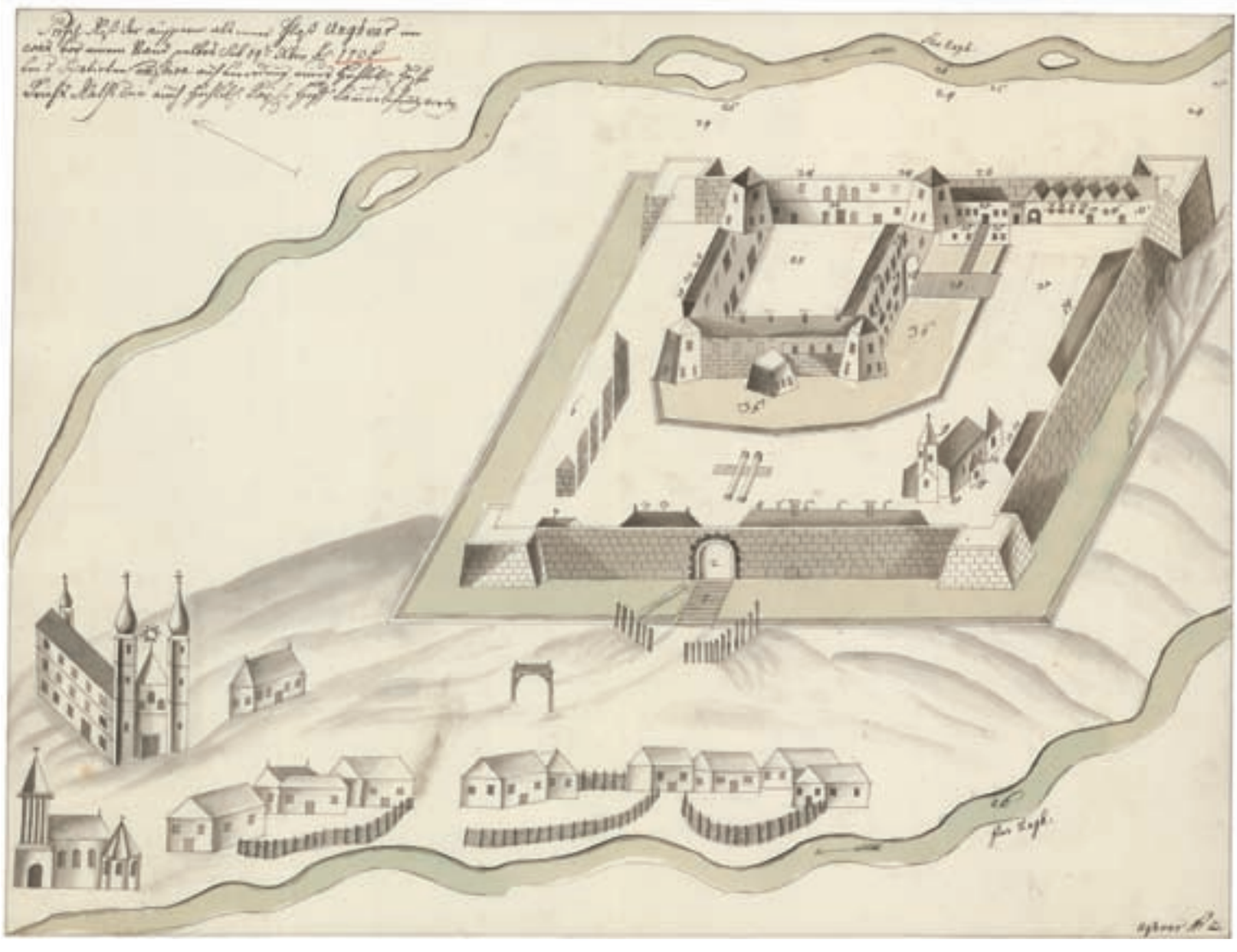

25. A vár, a jezsuita kolostor és a plébániatemplom távlati képe (Liczky Nikodém, 1736)

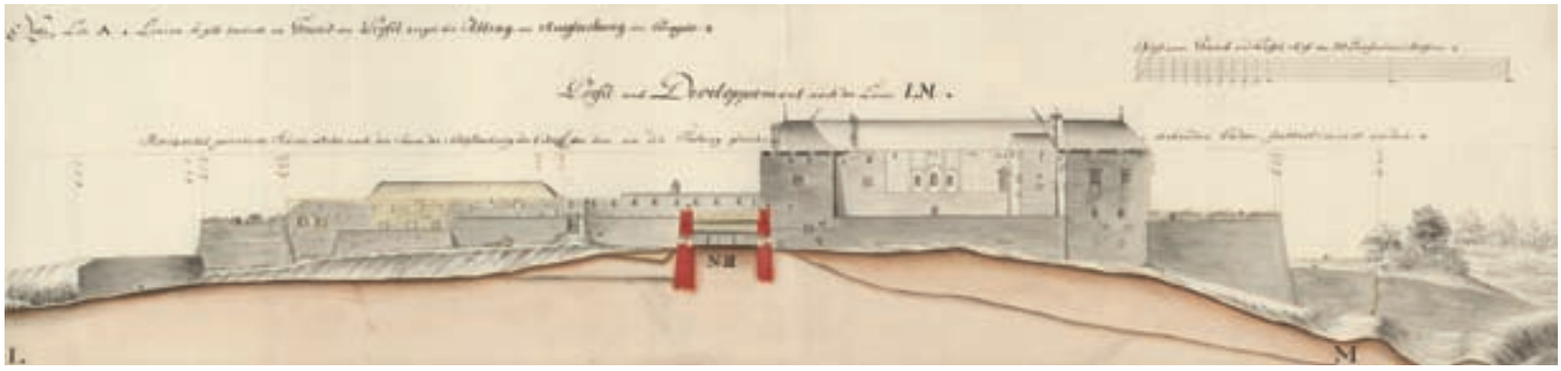

26. A vár fölmérési rajza. Az északkeleti homlokzat részlete (1764–65)

A templom belsejében külön kápolna volt kialakítva a Szentsír számára, a Homonnai Druget család kriptájának lejáratát pedig a család címerével díszített, vörös márvány kőlap jelezte. A templom padlását magtárnak használták – ezek szerint eddigre már újra volt fedve –, a nyugati végén torony állt, egy kisebb és egy nagyobb haranggal, illetve toronyórával. A torony boltozott aljában lőport tároltak.[6] A templom mellett egy szárazmalom is volt, amelyet 1735-ben már romosnak mondanak, építését még a Rákóczi-szabadságharc alatt Bercsényi gróf kezdte el.[7]

A vártemplom az ostromok alatt biztosan többször is sérülést szenvedett, stratégiai szempontból meglehetősen kedvezőtlen helyen feküdt. 1628-ban Ung vármegye közönsége Eszterházy Miklós nádort arról tájékoztatta, hogy alaptalanul vádolja a megyét azzal, hogy a templomot az *árva uraságok* pénzén építették újjá a megégése után, hogy a vár erősségeihez csatolták, és hogy néhai Druget Györggyel megegyezve elcserélték. Mivel a nádor levelét és a válaszlevélhez tartozó eredeti mellékleteket nem közölték, ma már nehezen értelmezhető, pontosan mit is cáfoltak a megye részéről.[8]

A vártemplomot röviden említik a Bél Mátyás által szerkesztett, 1731-es vármegyei leírásban is. Csak azt emelik ki, hogy magas tornya van, igen bőkezűen fel van szerelve, és nagy gyülekezet befogadására képes.[9]

A várról több, meglehetősen pontos fölmérési rajz is készült, amelyek alapján a templom eredeti formájáról még pontosabb képet alkothatunk. 1670-ből maradt fönn az a vázlatos helyszínrajz, amelyen egy poligonális szentéllyel záródó, támpillérekkel tagolt épület alaprajzát örökítették meg *(23. kép)*.[10] A rajzon nem jelölik az északi mellékhajót/kápolnát és a sekrestyét, amit a rajz vázlatossága magyarázhat. A bal alsó sarokban látható torony és várfal metszetrajza viszont éppen a templom tornyának és a mellette lévő bástyának a viszonyát érzékeltetheti. A tornyon kakas díszeleg, talán még a protestáns idők emlékeként, hiszen a vártemplomot az 1560-as évektől, a Homonnai Drugeth család reformálásától biztosan a protestánsok használhatták, egészen 1615-ig.[11]

1736-ban Liczky Nikodém kassai építőmester készítette el a templom alaprajzát, amelyen már pontosabban látható az eredeti térszerkezet *(24. kép)*.

A szentély poligonálisan záródott, a hajóhoz északról vele azonos hosszúságú kápolna (mellékhajó), délről egy oldalkápolna, nyugatról pedig torony csatlakozott. A hajó nyugati végéhez a déli oldalon további helyiségeket ragasztottak, amelyek a lap tetején olvasható, német nyelvű magyarázatok szerint a Bercsényi időben épült malom és *laboratórium* (valószínűleg lőporkészítő műhely). A templom belsejében jelölték az oltárok számát is, a déli kápolnáról azt írják, hogy a Homonnai Druget család temetkezőhelye volt. A magyarázó szövegből az is kiderül, hogy a templom az 1727-es tűz óta romosan állt.[12] A szentély északi oldalán a sekrestyét nem jelöli az alaprajz, amit egyrészt a rajz pontatlansága magyarázhat, de az is elképzelhető, hogy rom mivolta miatt nem tartották érdemesnek föltüntetni. Hiányzanak a támpillérek is, pedig ezek ebben az időben biztosan álltak még.

Ugyanekkor készült egy összkép is, amelyen a vár és a város fontosabb épületeinek távlati képét örökítette meg valószínűleg szintén Liczky. Az egyes épületeket ugyanazokkal a számokkal jelölték, amelyek az alaprajzon szerepelnek. Ezen a rajzon hozzávetőlegesen a vártemplom tömege is kivehető *(25. kép)*.[13]

1764–1765-ben egy sokkal pontosabb, nagyméretű fölmérési rajz készült az egész várról, alaprajzzal és metszetekkel *(1. és 26. kép)*.[14] A vártemplom maradványait is viszonylag pontosan fölmérték, egyes részletei jól tanulmányozhatók. Fölvették az alaprajzát, a nyugati homlokzat távlati képének egy részletét, a szentély és az északi oldal helyiségeinek metszetét a várral együtt. A néhány évtizeddel korábbi tűzben a tetőzet teljesen megsemmisült, és a rajz szerint a boltozatok beszakadtak, a falak is romosak voltak. A sekrestye falai épp' hogy csak kiemelkedtek a földből, viszont a szentély még párkánymagas-

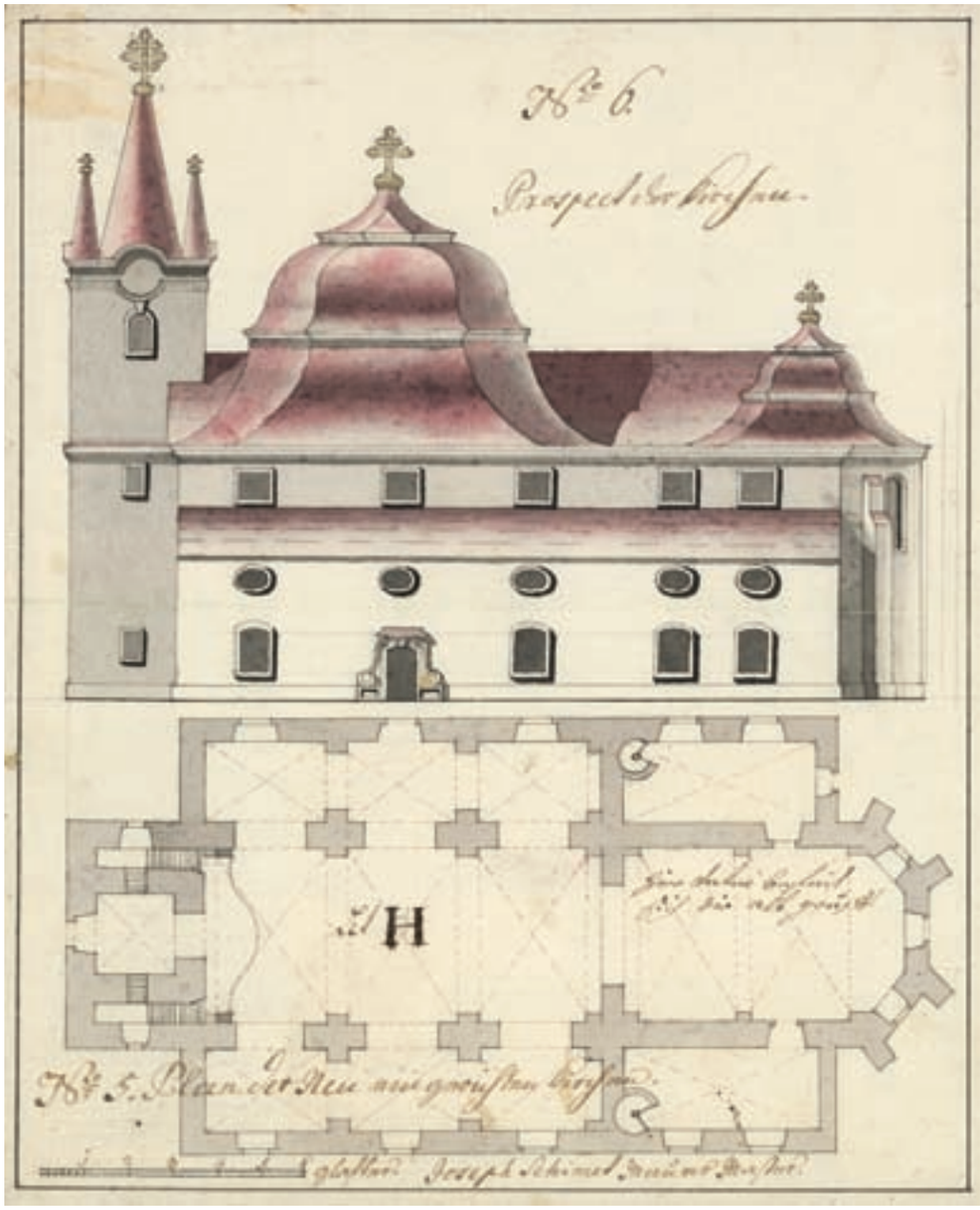

27. A vártemplom újjáépítési terve, alaprajza és déli homlokzata (Joseph Simmeth, 1772)

ságig állt. A metszetrajzon jól látszik, hogy a szentély osztatlan támpillérei kváderezettek voltak. A nyugati torony állt a legépebben: sisakja téglából vagy kőből lehetett, formája is különleges volt, ugyanis a központi magas kúp körül a sarkokon további négy, kisebb kúp emelkedett. A Druget-kápolna, illetve a déli oldalhoz csatolt malom és kisebb helyiség is romos volt már *(1. kép)*.

A tűz után nem sokkal a templomban található kriptát a katonaság föltörte, majd 24 évvel később, 1762-ben, a városi plébániatemplom építése idején, az egri püspök engedélyt adott a plébánosnak, hogy a kriptát újra felnyithassa, és az ott található kincseket a templom építésére fordíthassa. Az „ásatás" folyamán egy aranygyűrűt találtak, amely állítólag a Bocskai-kortárs Homonnai Druget Bálinté lehetett. A gyűrű értékét 50 körmöci aranyra becsülték, de mivel a vár ekkor még kincstári tulajdon volt, az értékes leletet Pozsonyba kellett továbbítani.[15]

Az 1770-es évek elején úgy tűnt, hogy a vártemplom mégis megmenekül a végső pusztulástól. Ekkoriban körvonalazódott ugyanis az a terv, hogy a munkácsi görög-

28. Gótikus bordacsomópont a vártemplomból

katolikus püspöki székhelyet Munkácsról Ungvárra helyezzék át. A hadi funkcióját vesztett, kihasználatlanul álló vár alkalmasnak látszott, hogy némi átalakítás után a püspöki központ szükséges intézményeit (székesegyház, püspöki székház, szeminárium stb.) befogadja. Bacsinszky András püspök (1772–1809) kezdettől fogva támogatta a javaslatot. 1771-ben az uralkodó a kamarák véleményét is kikérte az ügyben. A Magyar Királyi Kamara a magas költségek miatt ellenezte az átköltözést, Mária Terézia ezért pontos kimutatásokat kért az átalakításokkal járó anyagi terhekről. Az átépítési terveket Joseph Simmeth építőmester készítette, aki a romosan álló vártemplomot székesegyházként építette volna újjá. Simmeth megőrizte volna a templom középkori tömegét; a torony olyan jó állapotban lehetett, hogy még a kúp alakú sisakjait sem változtatta volna meg. A sekrestyét és a déli kápolnát is újjá akarta építeni, az utóbbit keleti irányba bővítette volna. Az egész épületre manzárdtetőket, az ablakokba-ajtókba új, barokk kőkereteket szánt *(27. kép)*.[16]

Simmeth tervei Bécsben nem arattak sikert. Az Udvari Kamara két évvel később Johann Grenner udvari építészt bízta meg a feladattal, aki 1774 nyarán mutatta be nagyszabású, új terveit.[17] Grenner a belső várat püspöki palotává építette volna át, míg a székesegyház a külső vár délkeleti olaszbástyáján kapott volna helyet, a vártemplom megtartásával egyáltalán nem számolt.[18] A túl magas költségek miatt végül úgy döntöttek, hogy az 1773-as feloszlatás óta üresen álló jezsuita rendházat alakítják át püspöki palotává, a templomot székesegyházzá, a várban pedig csak a szemináriumot helyezik el. 1775-ben a jezsuita javakat, a következő évben a várat átadták az egyházmegyének.[19]

A vártemplom sorsa megpecsételődött, maradványait a XIX. század elején bonthatták el véglegesen, helyén a szeminárium gyümölcsfái virultak.[20] Annak a történelmi eseménynek az emléke sem menthette meg a pusztulástól, amelynek következtében létrejött a magyarországi görögkatolikus egyház: 1646. április 24-én ugyanis éppen az ungvári vártemplomban tette le 63 rutén pap a katolikus hitvallást. Az unió létrejöttében nagy szerepe volt Druget Jánosnak és feleségének, Jakusich Annának, valamint az utóbbi testvérének, Jakusich György egri püspöknek (1642–1647), aki személyesen is jelen volt az egyházi unió megkötésekor.[21] A XVIII. század végén talán nem is tudták pontosan, hogy melyik templomban történt ez a fontos esemény.

A vártemplom romjait az 1980-as években tárták fel részlegesen *(22. kép)*. Előkerült a szentély, a sekrestye, kitisztították a hajó és az északi kápolna kétharmadát, valamint teljesen föltárták a déli oldalkápolnát, ahol az egykori kripta maradványait is megfigyelték. Számos építészeti tagozat került elő az épület belsejéből, főképp bordatöredékek, három- és négyágú bordacsomópontok *(28–29. kép)*, egy négykaréjos, kör alakú, kő ablakkeret – ezeket stílusuk alapján a XV. század végére, XVI. század elejére datálta Janotti Judit.[22] A föltárás után több építési fázisra is lehetett következtetni. Jól megfigyelhető, hogy a szentély később épült a hajónál, mivel a déli oldalon falazata elválik a diadalívtől. A sekrestye is későbbi az északi mellékhajónál, ugyanis a sekrestye nyugati falán ugyanaz a profilozott párkány fut belül, amely az északi kápolna falának külső oldalán is megfigyelhető *(30. kép)*.[23] A nyolcszög három oldalával záródó szentély ma egyforma széles a hajóval. Lábazati párkánya egyszerűbb, mint az északi oldalé, nem profilozott, csak

29. Gótikus bordacsomópont a vártemplomból

30. Az északi oldalkápolna lábazatának részlete

rézsűsen metszett kő. Érdekes, hogy ez a lábazat a szentélyzáradék sekrestyétől számított második északkeleti támpillérén csak a homlokfalon fut végig, az oldalakon nem. A szentély déli oldalának pillérei sem egy időben épülhettek, mivel a nyugatról számított első és második pillér lábazata profilozott, és mögéjük befut a fal egyszerűbb, rézsűs lábazati párkánya.[24] A templomból előkerült még egy nyolcszög alakú szenteltvíztartó medence töredéke *(31. kép)*, illetve egy gótikus sírkő is.[25] A templom építéstörténetének tisztázásához további ásatásokra lenne szükség, hiszen a hajó építési idejét ennek hiányában egyelőre nem lehet pontosabban meghatározni, így az is tisztázásra vár még, hogy az északi mellékhajó hogyan is viszonyult a főhajóhoz, de a Druget-kápolna és a hajó kapcsolata sem elég világos. Ásatás nélkül a torony építési idejéről sem mondható semmi közelebbi, a felmérések alapján csak sejthető, hogy középkori eredetű volt. A szentélyt az építészeti töredékek alapján a XVI. század elejére lehetett datálni.

A vártemplomot a középkori város plébániatemplomával szokták azonosítani, pedig Ungváron létezett még egy jelentős egyházi intézmény a középkorban, a Krisztus teste tiszteletére, 1384-ben alapított pálos kolostor, amelyet a mai napig nem sikerült még lokalizálni. A vártemplomnak a városhoz viszonyított távolságát, a várhoz fűződő, ellentmondásos viszonyát és nagy méreteit tekintetbe véve vetem föl azt a lehetőséget, hogy a vártemplomot a pálos kolostor egykori templomával azonosítsuk. Nézzük meg, hogy a középkori plébániatemplomra és a kolostorra vonatkozó adatok vajon alátámasztják-e ezt a feltételezést.

A középkori Ungvár plébániájára és templomára kevés adat ismert. 1284-ben István, a XIV. század első feléből Mihály nevű papjait említik.[26] A pápai tizedjegyzékben szerepel, jövedelmei alapján nem tartozott a legnagyobb plébániák közé Ungban.[27] 1422-ben a nempti nemesek tettek panaszt Zsigmondnál, hogy a falujukban sokan halnak meg szentségek nélkül, mivel áradások idején nem tudnak eljutni Ungvárra, a Szűz Mária-egyházba, és a plébános sem hozzájuk. Ráadásul az erdőkön is át kell menniük, ahol meg gyakran ki is rabolják őket. A király kijelölt embereket, hogy az ügyet vizsgálják ki, akik a panasznak helyt is adtak.[28] Ebből az adatból ismert a templom patrocíniuma, ezért az a feltevés, hogy a középkori templom Szent Györgynek lett volna szentelve, nehezen tartható.[29]

A középkori plébániatemplom lokalizálása sem egyszerű. A vártemplom a középkori várostól elég messze, a város fölötti dombon helyezkedett el, ami azt erősítheti meg, hogy a plébániatemplomot inkább a lakott részek központibb fekvésű részein keressük. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a mai plébániatemplom környékén sejtsük, mivel az 1736-os városi helyszínrajzon látható, korábbi templom akár még középkori eredetű épületnek is tűnhet: szentélye poligonálisan záródott, tornya talán fából volt *(25. kép)*, közelében ispotály állt.[30] Ez, a Híd utcában, az Ungon történő átkelést biztosító hídhoz közel fekvő templom egy időben a reformátusoké volt, bár 1615 körül a katolikusoknak adhatták, mivel ebben az évben a jezsuiták a várból az ispotályig vezették az úrnapi körmenetet.[31] 1644-ben panaszolják az ungi protestánsok, hogy az *unghvári templomot violenter elvették a pápisták*,[32] bár ez az adat akár a vártemplomra is vonatkozhat. Feltételezhetően ez, a Híd utcai, az ispotályhoz közel fekvő városi templom lehetett az viszont, amelyet a 17. század második felében, majd a Rákóczi szabadságharc alatt is visszakaptak a reformátusok, de 1711-ben végleg elvesztettek.[33]

A templom alaprajzi elrendezését az 1763-ban és 1765-ben készült, az egész város helyszínrajzát megörökítő felméréseken jól lehet látni: az utcával párhuzamos tengelyű templom szentélyéhez sekrestye, hajójának nyugati végéhez pedig valamiféle kápolna csatlakozhatott *(11. kép Németh Péter tanulmányában)*.[34] A jelenlegi, új barokk templom ugyanezen a telken, kicsit keletebbre és az utcára merőleges tengellyel épült meg,[35] így semmilyen részletet nem őriz a korábbi épületből. Régészeti kutatására kicsi az esély, pedig e nélkül egyelőre nem állapítható meg az egykori épület középkori eredete.

A Krisztus teste pálos kolostort gerényi Druget János özvegye és fia, László alapították 1384-ben.[36] A szerzetesek állítólag 1418-ig nem tudtak ide telepedni, mivel az ortodoxok elűzték őket innen.[37] Ehhez képest 1414-ből már arra is van adat, hogy Zsigmond megtiltja az ungvári pálosoknak, hogy náluk elhelyezett oklevelekről másolatot készítsenek,[38] ami arra utal, hogy mégis le tudtak itt telepedni. A XV. és XVI. század folyamán a kolostor birtokai szépen gyarapodtak.[39] Gyöngyösi Gergely rendtörténeti munkájában, 1526-ban azt is megjegyzi, hogy korábban a kolostor helyén egy kis kápolna állt. A templomról viszont feljegyzi, hogy szentélyét 1521–1522-ben Druget János özvegye alapjaitól helyreállíttatta.[40] Érdekes adat még, hogy 1552-ben Ungvár városa a pálosok közül választott magának plébánost, Péter testvért, aki vikáriusa engedélyével el is fogadta a felkérést, de mivel inkább szerzetesi hivatásának élt, egy év múlva a városból Homonnai Druget Ferenc parancsára csúfosan kiűzték. Tíz évvel később, valószínűleg ugyanezt a Druget Ferencet már a kolostor elpusztításáért vonták felelősségre, és kö-

31. Gótikus szenteltvíztartó a vártemplomból, alulnézet

telezték, hogy a helyreállításon túl az elkobzott javakat is szolgáltassa vissza.[41] A felszólításnak persze nem lett már foganatja, hiszen ebben az időszakban az egész város protestánssá lett.

Az egykori kolostor pontos helye máig ismeretlen, bár a XIX. században többen a vár déli lejtőjére lokalizálták. Mészáros Károly szerint a vár déli sáncai mentén állt volna a kolostor, csakhogy szerinte akkor Ungvár még nem a jelenlegi helyén terült el, hanem Gerénnyel (Горяни) volt azonos, így a gerényi templom melletti romokban vélte beazonosítani a pálos rendház maradványait.[42] A pálosok építészetével foglalkozó Ádám Iván valószínűleg ezt az adatot vette át, amikor az ungvári kolostort a vár mellett állónak tekintette (de Ungvár és Gerény viszonyát nem említette). Ádám úgy vélte, hogy a XV. századtól vált jellemzővé az a szokás, hogy az uralkodók és a főurak a váraik mellé építették a pálos kolostorokat, ahogyan ez Ungváron is történt.[43] Ezek alapján úgy tűnik, hogy a XIX. századi helytörténetírásban létezett egy vonulat, amely az egykori pálos kolostort a vár déli oldalán feltételezte.

Ungvár esetében az Ádám Iván által felvázolt modellhez képet ellentétes folyamat zajlott, mivel először a templom épült meg ezen a helyen, és csak később telepedett mellé a jó földrajzi adottságokat kihasználva az erődítmény, s így alakult ki a templomnak a várhoz viszonyított kedvezőtlen stratégiai elhelyezkedése. Joggal merül föl a kérdés, hogy a protestánssá lett földesurak miért nem bontották le a pálos templomot is, és használták föl építési anyagnak az új vár építése során. Valószínűleg azért, mert a család már régóta ide temetkezhetett, és az ősi temetkezési helyüket nem akarták elpusztítani.

A vártemplom ásatási eredményei is részben összekapcsolhatók a kolostortemplomra vonatkozó történeti adatokkal. Kínálkozik a lehetőség, hogy a szentély késő középkori részletformáit a Gyöngyösi Gergely művében említett, 1521–1522-es nagy szentélyátépítéssel hozzuk kapcsolatba. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a vártemplom jelenleg ismert alaprajzi elrendezése nem a pálos templomokkal, hanem inkább a plébániatemplomokkal mutat szorosabb rokonságot, legközelebbi analógiája a munkácsi plébániatemplom lehetett (északi kápolna, nyugati torony, a hajóval egyező szélességű, de később épített szentély).[44] A kolostor helyére utaló nyom sem látszik az eddig ismert adatokból.

A kérdést csak régészeti módszerekkel lehetne egyértelműen eldönteni. Az egykori plébániatemplom helyén megkezdeni, a vártemplom területén viszont folytatni kellene a föltárásokat, hogy tisztázni lehessen az egyes épületek előzményeit, egyes építési periódusait.

32. A diadalív déli csonkja a hajó felől

Jegyzetek:

[1] A vár történetére vonatkozó adatok: Mészáros 1861. 14–19. A várra vonatkozó bibliográfiai adatok: Gerecze 1906. 963.; Hodinka 1917.; Kontratovics 1940. 38–48.; U et C V.: 201–209.; U et C VII/2.: 535–564.; Deschmann 1990. 36–42.; Кобаль 2008. 20–30.; Kovács 2008. 44–59.

[2] Az 1685-ös összeírásban szerepel ez a bástyanév: U et C V.: 204. Az 1765-ös fölmérési rajzon már Ferenc-bástyának nevezik. ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 04.

[3] Az ásatás főbb eredményeit ismertette: Janotti 1997. 183–187.

[4] Az 1684-es leírás szerint egy magtár is a templomhoz volt ragasztva. U et C V.: 203. 1685-ös összeírás: U et C V.: 204.

[5] U et C VII/2.: 538–539., 540–541. ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 02 Grundriss 1736. *(4. kép)*

[6] U et C V.: 209.; U et C VII/2.: 550.

[7] U et C V.: 212.

[8] Komáromy 1909. 99. Megköszönöm Németh Péternek, hogy erre az adatra fölhívta a figyelmemet.

[9] Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Hist. I. zzz. Megköszönöm Tóth Gergelynek, hogy a kézirat vonatkozó részeinek fotómásolatait rendelkezésemre bocsátotta. A kézirat történetéről: Tóth G. 2007. 257–260.

[10] ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 01. Másolatát közölte: Deschmann 1990. 36.: 4. kép.

[11] Molnár A. 2009. 110, 123.

[12] ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 02 Grundriss 1736. *(24. kép)*

[13] ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 02 Profilriss 1736. *(25. kép)*

[14] ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 03 Grund, Profils nebst Developpement. *(1. és 26. kép)* A felmérést két részletben közöljük, mivel a fölső részén látható északkeleti homlokzati rajz az eredeti lapon fejjel lefelé látható.

[15] Az esetet a plébánia jegyzőkönyvei alapján ismertette: Mészáros 1861. 19.

[16] Hodinka 1909. 676–678. Az eredeti dokumentumok Bécsben találhatók: ÖStA HKA, Kamerale Ungarn RNr 720, Fasc. 33/3. Nr. 21 ex anno 1776. f 70–120. Simmeth tervei: ÖStA HKA, Kartensammlungen Rb 159/1, Rb 159/3–7, Rb 159/9–10. (Az Rb 159/10: 7. kép) Budapesten is találhatóak a templom átépítésére vonatkozó tervek: MOL, T 1. 626/4. (Templom alaprajza), T 1. 626/5. (Templom északi oldala), T 1. 626/6. (A templom hajó fedélszékének ácsszerkezete). Az alaprajzot és az északi homlokzat tervét publikálta: Janotti 1997. 183–184.

[17] Hodinka 1909. 678–680.; Grenner jelentése: ÖStA HKA, Kamerale Ungarn RNr 720, Fasc. 33/3. Nr. 21 ex anno 1776. f 129–131.

[18] Grenner tervei: ÖStA HKA, Kartensammlungen M 10/1–10.

[19] Hodinka 1909. 680–681.

[20] Mészáros 1861. 19.

[21] Véghseő 2011. 53–60.

[22] Utóbbi képe: Janotti 1997. 185.

[23] Uo., 186–187.

[24] Megköszönöm Papp Szilárdnak, hogy helyszíni, építészettörténeti megfigyeléseit volt szíves megosztani velem.

[25] Ld. Lővei Pál tanulmányát e kötetben.

[26] Mező 2003. 113.

[27] Ld. Németh Péter tanulmányát e kötetben.

[28] ZsO VI.: 85.: No 210.

[29] Mező András a Szent György-templomok között tartja nyilván az ungvári plébániát egy XIX. századi adatra alapozva. Mező 2003. 113.

[30] Hodinka 1917. 34-35.

[31] Molnár A. 2009. 124.

[32] Komáromy 1909. 106.

[33] A Mészárosnál közölt adatok talán erre a templomra vonatkozhatnak: Mészáros 1861. 72., 76., 78.

[34] Előbbi: MOL, S 11 No 0192, (11. kép) utóbbi: ÖStA HKA Kriegsarchiv, Inland c V a) Unghvar Nr. 04.

[35] Az új templom pontos helyszínrajza jól látható az 1774-es, szintén az egész várost megörökítő helyszínrajzon: ÖStA HKA, Kartensammlungen M 10/4.

[36] DAP III.: 159.

[37] Nagymihályi Albert egri egyházmegyei nemes, Zsigmond szervitora kéri a pápát, engedélyezze, hogy a 40 évvel korábban a schismatikusok által elűzött ungvári pálosok kápolnáját újból fölépíthesse, és búcsúengedélyt kér a kápolna számára. ZsO VI.: 378.: No 1368.

[38] ZsO IV.: 385.: No 1640.

[39] DAP III.: 159–161.

[40] Uo., 160.

[41] Uo., 161–162.

[42] Mészáros 1861. 11. A kolostorra vonatkozó adatnál Bonbardira hivatkozik. Bonbardi (1683–1729) művének két kiadásához tudtam hozzáférni (Bonbardi 1718. 169. és Bonbardi 1750. 465–467.), amelyekben nem találtam utalást az egykori pálos kolostorra. Mészáros Gerény elmélete mély nyomott hagyott az irodalomban. Elfogadják: Rupp 1870/1876. II.: 398.; Kisbán 1938/1940. I.: 103.; DAP III.: 159.

[43] Ádám 1883. 101. Ezt az adatot veszik át: Gerecze 1906. 963.

[44] Deschmann 1990. 87. – ld. még Papp Szilárd tanulmányát e kötetben.

A fényképeket Lőrinczy Gábor (4–5), Mudrák Attila (7–9, 13, 22, 28–32) és Jakab Attila (10–12, 14–15) készítette, a 6. rajz Jakab Attila – Jankovics Norbert munkája, az archív anyagok forrása: Pók 2000 alapján (2), Sz-Sz-B. M. Levéltár Kéziratos Térképek. T. 218. (3), Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Arcképcsarnok 57.180 (16–17), Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13496a (18), 13496b (19), K 7833 (20), K 7831 (21), ÖStA HKA Kriegsarchiv (1, 23–26), ÖStA HKA Kartensammlungen, Rb 159/10 (27).

Bardoly István

A Műemlékek Országos Bizottsága és az akli, feketardói és szőlősgyulai templomok

Várnai Dezső építészmérnök emlékének

Henszlmann Imre 1887-ben – miután a MOB többszöri sürgetése és hosszas rábeszélése után két évvel korábban nekikezdett a magyarországi műemlékek osztályozásának elkészítéséhez, majd évekre elhúzódó közzétételéhez – a korábbi publikációkhoz képest[1] újabb érdekes adalékokkal szolgált Feketeardó templomával kapcsolatosan. Mint írta: *Fekete-Ardón van egy félkörű apsissal és durva, hanem dúsan tagozott kapuval áttört négyszögű toronnyal ellátott templom, melynek hosszhajója, miután teteje elégett, hosszan szabad ég alatt állott, míg nem Haas püspök a templomot a reformátusoktól megvette és befedette. E templomban voltak igen számos és érdekes falfestmények, melyeket Haas a bécsi Mittheilungokban és Römer a Monumentákban közlött, de melyeket a mostani plébános a visitatió előtt a püspök tiszteletére (!) bemeszeltetett.*[2] A templom körüli csend csak húsz év múlva tört meg.

Szalay Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója 1907. május 23-án hivatalból áttette a Műemlékek Országos Bizottságához az Ugocsa vármegyei Nagyszőlős római katolikus hitközségének kérvényét. A nagyszőlősi hívek egy új, *stylszerű* sisakkal kívánták templomuk tornyát ellátni, s ehhez a MOB támogatását kérték. Ennek kapcsán Szalay felkérte a MOB elnökét, hogy bízza meg az ügyben *kiküldendő építészét, a Nagyszőlős közelében levő feketardói régi frescókkal díszített templom* rajzának elkészítésével is.[3] Az ügydarab azonban elfeküdt, s intézkedésre csak 1908 novemberében került sor, Szalay Imre *élőszóval megismételt nagybecsű figyelmeztetésére*. Ekkor Éber László, a MOB előadója néhány sorban tájékoztatta a templomról Forster Gyulát, a MOB elnökét: *érdemes volna megnézni és a fönntartás szempontjából esetleg szükséges intézkedéseket megállapítani*, s ennek nyomán 1908. november 2-án elnöki intézkedéssel jelentéstételre a helyszínre küldték.[4] Nem sokkal ezután, 1909. február 22-én megérkezett a MOB-hoz Reiter Endre feketardói plébános folyamodványa is.[5]

Méltóságos Elnök Úr!

A magyarországi műemlékek között egyike a legrégiebbeknek a feketeardói (Ugocsa m) róm. kath. templom s annak falfestménye. E templom azonban oly rossz állapotban van, hogy mint közveszélyes a közigazgatási Hatóság által bezáratott. A hitközség pedig, mely Nevetlenfalu fiókegyháza – oly szegény, hogy templomának renoválására az anyagon kívül mit sem áldozhat. Alulírott, mint a feketeardói hitközség lelkésze azon legalázatosabb kéréssel fordulok tehát Méltóságodhoz, kegyeskedjék a nevezett templomot megvizsgáltatni, s azt a műemlékek közé felvéve államköltségen renováltatni.

2. Feketeardó, római katolikus templom. Délnyugati nézet (Éber László, 1909)

◄ 1. Feketeardó, római katolikus templom. Nyugati nézet (Éber László, 1909)

Alázatos kérelmem támogatására mindaddig míg Méltóságod intézkedni kegyeskedik, a templom következő ismertetésével szolgálhatok.

A templom, melynek alaprajza feltűnően hasonlít a simai (Szatmár m) templom alaprajzához, általános felfogás szerint a XIII. században – az átmeneti román korszakban épült. Hogy e templom csakugyan az átmeneti román korszaknak emléke, azt szerény nézetem szerint a következő érvekkel támaszthatom:

1) A szigorú keletelés, azaz a templom apszisának kelet, előrészének pedig nyugat felé való irányítása.
2) A templom északi oldalán egyetlenegy ablak sincs, s mi a román műépítkezés kizárólagos tulajdonsága.
3) Az archaeológia tanúsága szerint a román templomokat különösen az egyszerűség jellemzi. Ezen jellemző egyszerűséget templomunknál minden tekintetben fellelhetjük.
4) A szentély záradéka félkörű, mely körülmény egyik fő ismérve a román korszaknak. Különben a szentély alaprajza teljesen azonos a simai templom szentélyének alaprajzával.
5) A mennyezet – melynek nyomai a torony falán tisztán látszanak – az átmeneti román stílusnak megfelelőleg csúcsíves volt, de mint más műemlékünknél úgy itt is azon időben midőn idegen kézre ment át leromboltatott.
6) Azon körülmény, hogy a torony nincs szerves összeköttetésben a templom testével, szintén a román stylre vall.
7) A falak terméskőből épültek s itt is mint általában a falusi román templomoknál a „törött kőfalazás" van alkalmazva s csak a szegletek vannak faragott kővel ellátva.

Nevezetes azonban a templom nemcsak építészeti stílusánál fogva, hanem azon falfestménye miatt is, mely a templom északi falát foglalja el. A falfestmény, melyet Römer Flóris régészünk a „Magyarországi régészeti emlékek" III. kötetében közzétett „Régi falképek Magyarországon" című munka 79–94ik lapjain ismertetett, középkori falfestészeti művészetünknek talán legrégibb maradványait foglalja magában. A falfestmény azonban időközben mintegy 3–4 cm vastagon bevakoltatott s most annak csak csekély töredéke – egy női fej s a festmény alatti maiuscula felírás világos nyomai szintén a mellett bizonyítanak, hogy az már a XIV. század előtt lett festve, minthogy ily alakú betűkkel csakis e század közepéig találkozunk.

Ezek röviden felsorolt azon érveim, melyeknek alapján fent előadott legalázatosabb kérelmem teljesítését kérem.

Kiváló tiszteletem nyilvánítása mellett maradok Méltóságos Elnök Úrnak legalázatosabb szolgája

Nevetlenfalu 1909. február 19.

Reiter Endre
r. k. plébános

A MOB 1909. február 27-én közli a plébánossal, hogy Éber Lászlót megbízták a helyszíni szemlével. Az ügy azonban még hónapokig húzódott.

Éber László látogatására 1909 nyarának végén került sor, mert augusztus 24-én értesítették Reiter plébánost, hogy a MOB legközelebbi ülésén tárgyalni fogják Éber jelentését, s ennek nyomán felterjesztést intéznek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, ahova – mint ez Ébernek az irat felzetére írt soraiból kitűnik – az egyház már közvetlenül is kérvénnyel fordult, ugyanonnan *rövid úton* (tehát telefonon) felszólították a MOB-ot a mielőbbi jelentéstételre.[6] Éber két fényképet is készített a templomról nyugati és délnyugati nézetből, illetve elhozta Vajnai Bálint 1901. február 26-án készített rajzát a templom alaprajzáról és keresztmetszetéről *(1–2. kép)*.[7] (1903-ban Danszky Gergely építőmester dolgozott a templomban, aki *Itt talált egy kriptafülkében egy befalazott részt a felmenő falban, amit kibontva, faragott szobrok kerültek elő.* A XVIII. század második felében hársfából készült Szent István-, Szent Imre-, Szent Bódog- és Szent Gellért-szobrok ma a gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményében találhatók.)[8]

A jelentést a MOB 1909. szeptember 29-én tartott rendes ülésén tárgyalta,[9] ahol Éber előadta, hogy a *templom megvizsgálása alkalmából kitűnt, hogy az a falképsorozat, melynek révén a feketeardói templom a régészeti irodalomban több ízben szerepelt és melyet annak idején Haas szatmári püspök, majd Römer Flóris behatóan ismertetett, a múlt század utolsó negyedében eszközölt teljes bevakolás és a vakolat megerősítése céljából történt sűrű bevagdalás által úgyszólván teljesen elpusztult, úgyhogy a rendkívül vastag vakolatréteg és a képek szándékos megrongálása miatt a kifejtés sem járna eredménnyel. A templom különben sem bír műemléki jelleggel. Egyszerű, egyhajós épület, melynek Árpád-kori eredetére ma már csak a szentély félköríves alaprajza emlékeztet. A szentély déli oldalát a csúcsíves építés korában mérműves ablakkal látták el; ugyanebből a korból való a szentélynégyzet déli, szintén mérműves ablaka, míg a dísztelen famennyezettel fedett hajó déli falát három nagyobb egyszerű ablak töri át (3. kép). Újabb átalakításra vall a szentélynégyzet barokk boltozata és sekrestyéje. A nyugati homlokzat elé épített torony kapujának homokkőből faragott, tagolt kerete igen rongált állapotban van és általában maga a torony a gyarló anyag, hanyag építési mód és tűzvész következtében oly rossz karba jutott, hogy a jelenlegi, nemcsak dísztelen, hanem a közeljövőben veszélyessé válható helyzet megszüntetése, első sorban a torony felső részének behatói tatarozására és megfelelő egyszerű födéllel lefödésére sürgős szükség van. Ezzel kapcsolatban volnának eszközlendők a mind kívül, mind belül nagyon elhanyagolt templom tatarozására és méltó karba helyezésére vonatkozó munkálatok.*

A jelenlévő bizottsági tagok – mint pl. Csányi Károly, Gerecze Péter, Möller István, Radisics Jenő, Schulek Frigyes – *beható eszmecsere* után úgy döntött, *nem tartja indokoltnak, hogy a törvény értelmében fenntartandó műemlékek közé nem sorozható templom helyreállítási költségeihez hozzájáruljon, azért csak oly javaslat terjeszthető a minisztérium elé, hogy az ugocsamegyei államépítészeti hivatal által megállapítandó tatarozási munkák foganatosítása valamely alapból engedélyezhető segéllyel lehetővé tétessék.* A MOB a határozat értelmében intézett felterjesztést a minisztériumhoz október 2-án, kérve a segély megadását „tekintettel az egyház szegénységére és a templom valóban méltatlan állapotára".[10]

Az 1920 után Csehszlovákiához került település 1938–1944 között ismét Magyarországhoz tartozott. Hokky Károly (1883–1971), a Felvidéki Egyesült Magyar Párt vezetője, a magyar országgyűlés meghívott képviselője, 1939. december 16-án személyes hangú levélben felhívta Gerevich Tibor, a MOB elnökének figyelmét a szőlősgyulai református templom mellett a feketardói katolikus templom mostoha állapotára is. Mint írta: *A m. kir. járási katonai parancsnokság 1938. november 28-án felhívta a lelkészi hivatal figyelmét 137/938. sz. alatt s a f. ardói körjegyzőség útján a következő rendelkezést adta ki: »A gyulai egyház úrasztali edényei és temploma s a feketeardói r. kath. templom és annak falfestményei értékes műemlékek s azért a katonai parancsnokság megtiltott azokon mindenféle renoválást s elrendelte azoknak megkímélését s megőrzését. Azokon javításokat eszközölni előzetes bejelentés nélkül nem lehet.« […] nagyon kérlek, hogy sürgősen küldj ki valakit, aki a kis templomot s akkor egyidejűleg a f. ardóit is, mert szőlősgyulára onnan kell menni F. Ardó érintésével – megvizsgálja. Aki jön szívesen látom vendégemül.*[11] A MOB elnöke munkatársát, Várnai Dezső építészmérnököt küldte ki 1940. január 8-án a templomok megvizsgálására.

Várnai Dezső (1910–1975) 1933-ban szerzett építész oklevelet a budapesti Műegyetemen, ahol Möller István tanítványa volt. 1934-től dolgozott a MOB kötelékében, előbb Zsámbékon a templomrom restaurálásánál, majd Esztergomban, a királyi palota feltárásánál és helyreállításánál. 1948-tól a KÖZTI Műemléki Osztályán elsősorban a budai vár helyreállítási munkáiban vett részt, majd 1957-től haláláig az OMF munkatársa volt. Kutatásairól, igaz, kis számú, de magas színtű, máig gyakorta idézett tanulmányban számolt be.[12] Egész munkásságára jellemző, amit 1940-ben írt a fiatal Várnairól Lux Kálmán: *Szakértelemmel végzett feladataiban nagy ügybuzgóságot és szorgalmat tanúsított, mivel teljes mértékben kiérdemelte a Műemlékek Országos Bizottsága megelégedését.*[13]

Várnai 1940. január 16-án adta be jelentéseit[14] több rajz kíséretében.[15]

3. Feketeardó, római katolikus templom. A szentély déli homlokzatának részlete

Nagytekintetű Bizottság!

F. hó 8.-án Feketeardóra kiküldetvén, megvizsgáltam az ottani róm. kat. templomot. A templom apsisa félköríves, minden bizonnyal románkori eredetű. A szentély köríves falába délkelet felől gótikus ablakot vágtak, melynek mérműve még megvan. Az apsishoz csatlakozó támpilléres és lábazatos keleti falszakaszban lévő gótikus ablakának mérműve szintén sértetlen, csupán osztópillérje hiányzik. Az apsis belső oldalán lóhereíves papiszék látható. A hajó is románkori építménynek látszik, azonban ennél valószínűbb, hogy románkori alapokon épített gótikus síkmennyezetes tér volt. Falában dél felől három gótikus ablaknyílása van, melyekből a mérművek azonban már hiányoznak. A torony nyugati falában még látható a vakolattal borított, de körtetagokkal gazdagon profilozott csúcsíves bélletű nyugati kapu.

A hajó északi és déli falán az 1913-ban történt átépítést[16] *megelőzően állítólag még a falfestés látható volt. Ezeket a freskókat akkor a falról lekaparni nem tudták s ezért csákánnyal beirdalták, az új vakolat jobb tartása végett. Állítólag a hajóablakok mérműveit is ekkor távolították el.*

Budapest, 1940. január hó 16.-án

Várnai Dezső
okl. építészmérnök

Az irat felzetére Luk Kálmán, a MOB műszaki tanácsosa (első építésze) még ráírta: *A templomot teljesen kiforgatták eredeti jellegéből, mai alakjában nem műemlék.*

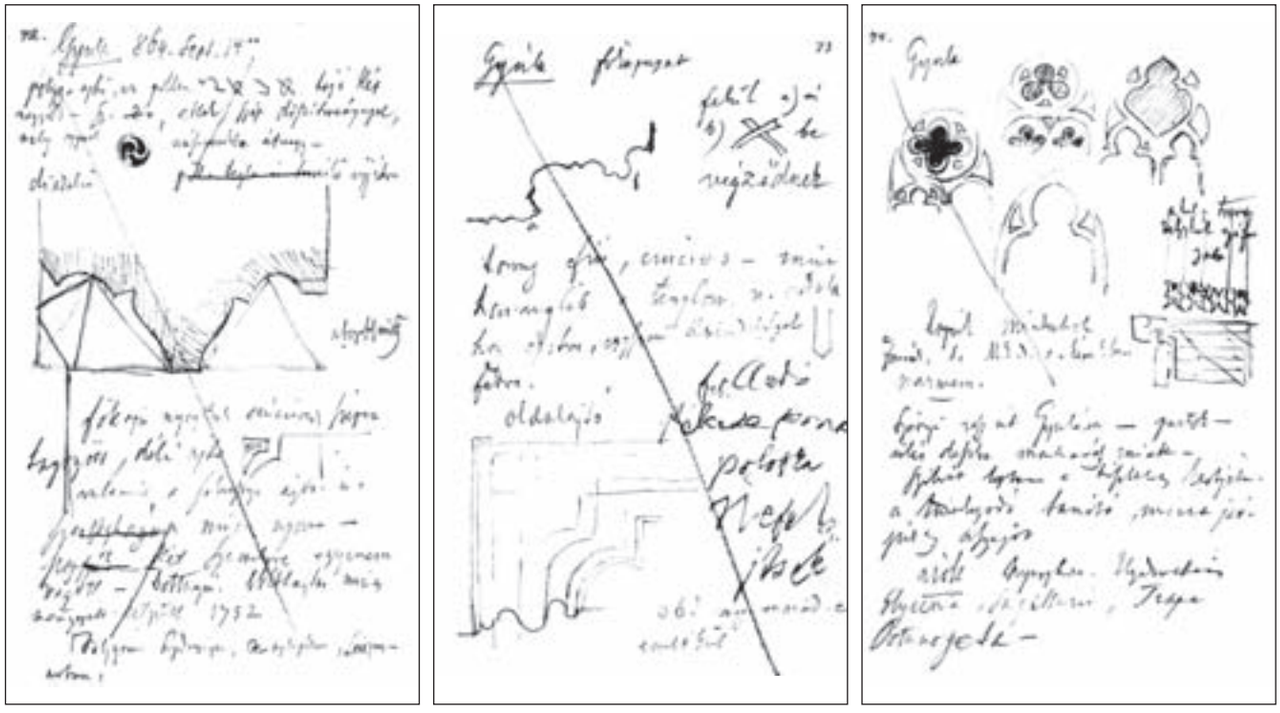

4–6. Rómer Flóris jegyzőkönyvének a szőlősgyulai református templomra vonatkozó oldalai, 1864

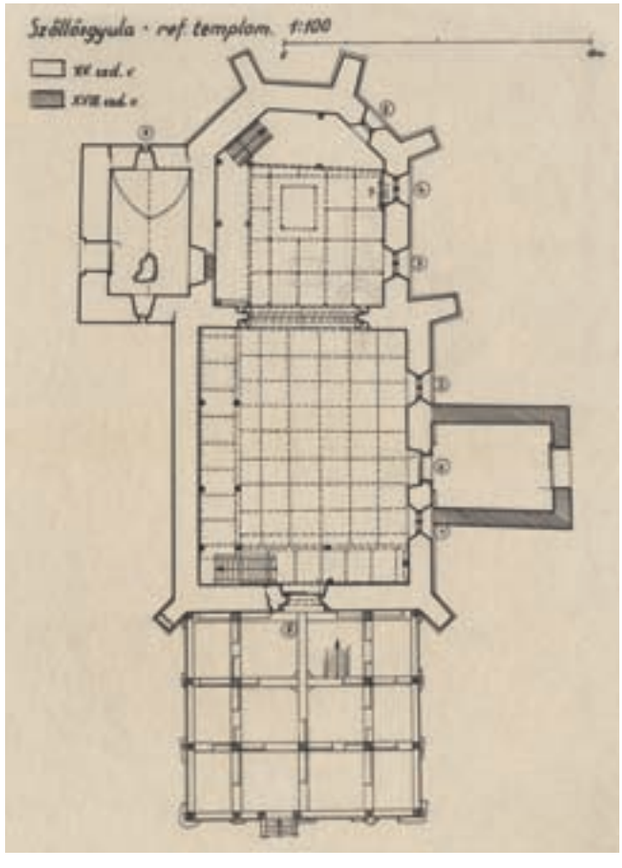

7. Szőlősgyula, református templom. Alaprajz (Várnai Dezső, 1940)

Intézkedésre nincsen szükség. Budapest, 1940. január 31. Gerevich Tibor pedig február 24-én minden megjegyzés nélkül tudomásul vette azt: *Ad acta!*

A fáradhatatlan Várnai azonban ellátogatott Akliba is, ahol megvizsgálta a református templomot.[17]

Nagytekintetű Bizottság!

F. hó 8.-án Feketeardóra és Szőlősgyulára kiküldetvén megtekintettem a közel fekvő Akli község református templomát is. A szőlősgyulaihoz hasonlóképpen az akli is XV. század végi hálóboltozatos szentéllyel bíró egyhajós templom. A déli falban levő mérműves ablakai (kettő kétosztásos, kettő osztatlan) és szamárhátíves nyugati kapuja még csaknem épségben van. Hasonlóan ép a szentélyboltozat is, mely hat rövid hengeres konzolról indul. A konzolok a keleti falon emberfejes végződésekkel bírnak. Az ÉK. és DK.-i konzol végződése címerpajzsszerű; a nyugatiak fafaragásra emlékeztető végződéssel ékesítettek. A boltozat záróköve lapos korong alakú. Az arcus triumphalis csúcsíves és a vállvonaltól felfelé profilos (a szentély felé éltompítású). A szentély déli falában belül egyszerű ülőfülke, az északi falban pedig kisméretű, szamárhátíves szentségfülke látható. A sekrestye felé a szentély északi falában lóhereíves ajtónyílás van befalazva. A templom hajója síkmennyezetű. Tornya nincsen csupán egyszerű faharangláb van a nyugati kapu közelé-

ben, szabadon állóan. Zsindelyfedelét nemrégiben sajnos műpalával cserélték fel.

Budapest, 1940. január hó 16.-án

Várnai Dezső

Az akta felzetére Lux Kálmán rávezette: *Az akli ref. templom egyszerű gótikus építmény. Hevenyészett felvételi rajza elkészült. Intézkedésre nincsen szükség. Budapest, 1940. január 31. Lux Kálmán. Ad acta. R. Gerevich 1940. II. 24.*

Várnai egy nappal később megvizsgálta kiküldetésének tényleges célját, a szőlősgyulai templomot is. A forrásokban először 1396-ban előforduló, kedvezőtlen fekvésű kis faluban 1938-ban 1098 lélek élt, túlnyomórészt református vallású.[18]

Az 1782–1785 között készült katonai leírás is a település kedvezőtlen adottságait sorolja: *a falu északi oldala mentén lévő rétek mindig mocsarasak*, a *Batarcs patakon nincsenek hidak, mocsaras medre miatt nem lehet rajta átkelni*, *a falut környező hegyek uralják*; templomát *szilárd falú*nak említi.[19]

Várnai előtt, 1864. szeptember 14-én Henszlmann és Rómer is járt már itt. Henszlmann még abban az évben rövid leírását adta a templomnak, majd 1887-ben csak annyit írt róla: *Gyulán kőtemplom a XV. századból, har-*

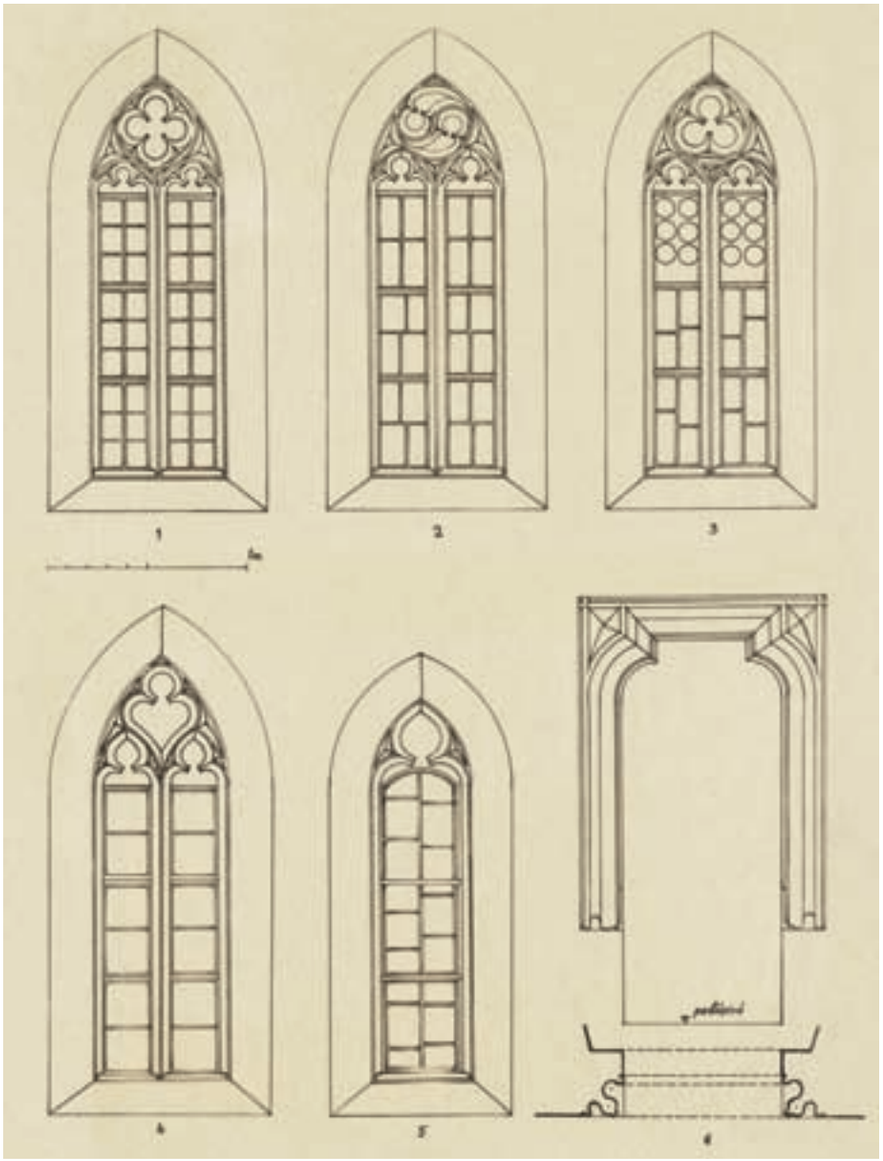

8. Szőlősgyula, református templom. Mérműves ablakok és a déli kapu (Várnai Dezső, 1940)

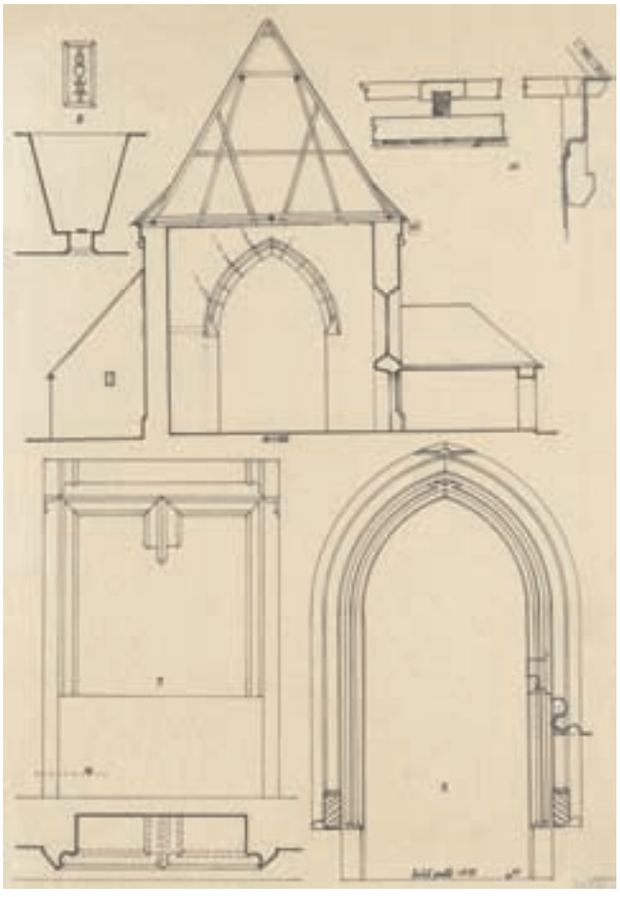

9. Szőlősgyula, református templom. Keresztmetszet és nyíláskeretek rajzai (Várnai Dezső, 1940)

madrendű.[20] Rómer, aki jegyzőkönyvében a Gyulára vezető *szörnyű rossz út*-ra panaszkodik, három oldalon írta le és örökítette meg rajzokban a templom építészeti értékeit *(4–6. kép)*.[21]

Várnai jelentéséhez több felvételi rajzot és fényképet is készített *(7–12. kép)*.[22]

Nagytekintetű Bizottság!

F. hó 9.-én Szőlősgyulára kiküldetvén megvizsgáltam az ottani református templomot. A templom XV. század végi gótikus ízlésű és festői hatású építmény. Négy fiatornyos és körüljárós fatornya van.[23] *Népi festéssel ékes kazettás famennyezettel és ugyanilyen fakarzatokkal bír.*[24] *A hajó mennyezetének közepén fölirat és 1752. évszám olvasható, a szentélyén hasonlóképpen, de az 1798-as évszámmal. A templom déli falában öt sértetlen mérműves ablaka és ajtaja van. A déli kapu előtt XVIII. századi előtér készült. A déli kapuhoz hasonló egyszerű lóhereíves ajtó van befalazva a szentély falában, az északi fekvésű sekrestye felé. A használaton kívüli sekrestye csúcsíves dongaboltozata összeomlófélben van. Nyugati kapuja pálcaműves, késő gótikus. A nyugati homlokzat elé van építve a hét boronafán álló tornya, melynek alja a templom egész szélességére kiszélesedik. A tornyot a múlt évben villámcsapás érte, mely a sisakot és a templomtetőt is erősen megrongálta. Megrongálta ez a villám a hajó ÉNy.-i diagonális támpillérjét is minek következtében faragott köveit leszórta. tetemes repedések vannak a templom északi falán több helyen is, a sekrestye falain, sőt az arcus triumphalis felett és a nyugati falban is. A templom fedele elhanyagolt. Ezen át a belső állandó ázásnak van kitéve. Meglazultak a fedélszéket a falhoz erősítő, a főpárkány közelében levő gerendáinak áttoló ékei is.*

Falfestésnek kétségtelen nyomai vannak mind kívül, mind belül.

A templom felszerelési tárgyai közül itt megemlítem a következőket. Egy cca. 10 cm magas felfelé szélesedő, aranyozott díszű ezüst pohár 1616 évszámmal és egy 18 cm magas aranyozott ezüst pohár, az elsőhöz hasonló (mindkettő a XVIII. szd.-ban Szászfaluból került ide.) Egy cca. 40 cm magas fedeles ónkanna 1687 évszámmal és kétfejű sas címerrel. Egy 30 cm magas Mária Terézia kori fedeles ón kancsó lovas és vár képével, és egy cca. 15 cm magas, ugyancsak abból az időből, ma perselyül szolgál. Óntányér cca. 20 cm átmérőjű a feltámadt Krisztus és a 12 apostol domborművével.[25] *A templom a falu közepén térszerűen kiszélesedett utcán áll, mesterséges halomnak látszó emelkedésen.*

10. Szőlősgyula, református templom. Összkép északról (Várnai Dezső, 1940)

11. Szőlősgyula, református templom. Összkép délnyugatról (Várnai Dezső, 1940)

12. Szőlősgyula, református templom. A szentély nézete keletről (Várnai Dezső, 1940)

A templomot az egyházközség le szeretné bontani, vagy melléje új templomot építeni szándékozik, esetleg beérné a réginek kellő megbővítésével. Kéri az egyházközség a Bizottságot, hogy az építésre az irányelveket velük mielőbb közölni szíveskedjék. Mellékelek továbbá egy régebbi költségvetést[26] *a templom és torony fedél javítására.*

Budapest, 1940. január 16.-án

Várnai Dezső
okl. építészmérnök

A jelentés alapján január 29-én Lux Kálmán, a MOB műszaki tanácsosa készített összefoglaló javaslatot Gerevich Tibor elnöknek: *A szőlősgyulai ref. templom a falusi gótikus templomok igen érdekes, szép példája. A templom nyugati oldalához épített négy fiatornyos fatornya festőien szép alkotás. A templomnak kazettás, népies ornamentikával díszített festett famennyezete figyelemre méltó. A gótikus ajtó és ablakokkal ellátott templomépület festői fatornyaival megérdemli, hogy eredeti formájában fenntartassék. A tető és a torony zsindely fedése nagyon rongált, a toronysüvegről a tetőhéjazatot egy villámcsapás lesodorta. A falakon is számos sérülés, repedés látszik. Sürgős helyreállításra volna szükség, a legszükségesebb munkák kb. négyezer pengőt igényelnének. Az egyházközség a régi, érdekes templomot le akarná bontani, helyette újat építeni. Sajnos, hogy a Nagytekintetű Bizottság fedezettel nem rendelkezik s így nem áll módjában a helyreállítást anyagilag támogatni. Pedig mégis valamiképp módját kellene ejteni, hogy a szükséges helyreállítást elvégezhessék. A minisztériumnak kellene javaslatot tenni, hogy valamely alapból e célra segélyt juttasson.*

A javaslatot Gerevich elfogadta és 1940. február 21-én ilyen értelmű felterjesztést intézett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, *melegen ajánlva* a helyreállítást.

A VKM 1941. január 10-én megküldte másolatban Hóman Bálint miniszter átiratát, melyet a tiszántúli református püspökhöz intézett.[27] Ebben kinyilvánította, hogy *súlyt helyezvén arra, hogy a templom eredeti alakjában a Műemlékek Országos Bizottságának ellenőrzése alatt restauráltassék, a helyreállítás és kijavítás költségeinek részbeni fedezetére állami támogatás engedélyezése elől nem zárkózom el.* Kéri, hogy a MOB által jóváhagyott költségvetést

13. Szőlősgyula, református templom. Délkeleti nézet

terjesszék fel, s közöljék, hogy a *kiviteli költségvetés végösszegének fedezésére mennyi áll az egyházközség rendelkezésére*. A MOB 1941. január 23-án megkereste a szőlősgyulai egyházközséget, azonban avval a kérdéssel, hogy *az építendő templom költségeire az egyházközségnek milyen összeg áll rendelkezésére*.

1941. március 21-én *A máramarosugocsai ref. egyházmegye esperesi hivatala* Técsőn kelt válaszában közölte,[28] hogy 9 500 P áll rendelkezésre a templom renoválására, s ezen felül adja az *anyagszállításhoz szükséges összes fuvart, ad tetemes mennyiségű kézinapszámot*. A MOB 1942. [!] március 16-án kérte, hogy a helyreállítás tervét és költségvetését *a munkára alkalmas építőmesterrel* készíttessék el, s küldjék meg a MOB-nak jóváhagyásra. Ilyen terv és költségvetés azonban a MOB-hoz nem érkezett. Mintha az egyházközség hezitált volna az új templom építése, a torony újjáépítése vagy annak restaurálása között. Mintha erre utalna Babós Imre építész 1942-ben megjelent, Várnai Dezső rajzaival illusztrált cikke. Írásában ugyanis nem hagyta szó nélkül azt a veszélyt, amit az építészeti és történeti értékek fennmaradására a hitközségek „újító" és „korszerűsítő" szándéka jelent. Jelesül, Szőlősgyula kapcsán: *A műemlék megóvása most arra irányul, hogy a sisakot kiegészítsék, mert félő, hogy ily csekély kár láttán a nép arra gondolhatna, hogy a fatornyot eltávolítsa és kőtornyot emeljen helyére. Valami furcsa rossz ízlés készteti népünket arra, hogy a szemében a szegénységet jelképező fatornyokat szégyellje és mielőbb lebontsa. Ennek sok szép példány esett már áldozatul és erélyes intézkedésre van szükség, hogy a még meglévő, de sajnos nagyon gyérülő fatorony-állományunkat újabb pusztítás már ne érje tudatlanság és meg nem értés címén*.[29]

Két évvel később 1944. július 1-én a VKM leiratban érdeklődött, hogy *érkezett-e be oda kérelem a szőlősgyulai református templom helyreállításához segély kiutalása ügyében*, illetve a MOB *indokoltnak tartja e a templom műemlékké nyilvánítását*. 1944. szeptember 22-én a Gerevich mindkettőre nemleges választ adott.[30] A templom egyre romlóbb állapotba kerülő tornyát 1955-ben le kellett bontani.[31] A jelenleg látható kis harangláb 1977-ben készült *(13–15. kép)*.[32]

14–15. Szőlősgyula, református templom. Mérműves ablakok

Jegyzetek:

[1] Haas 1864. 237–241.; Rómer 1874.74–84.

[2] Henszlmann 1887. 264.

[3] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1907/403. – a templom egyébként szerepelt a Gerecze Péter által összeállított *hazai műemlékek ideiglenes lajstrom*ában. MOB 1900/246.

[4] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1908/789.

[5] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1909/146.

[6] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1909/731.

[7] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: P 014487 és 014483; Tervtár, ltsz.: K 1398. – Várnai Dezső ezt kiviteli tervnek tartotta.

[8] Kiss 2002. 557–563.

[9] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1909/961.

[10] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1909/731.; Forster 1913. 276.

[11] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1940/18.

[12] Várnai 1954. 49–76.; Várnai 1955a. 25–362.; Várnai 1955b. 363–371.; Várnai 1970. 147–153.; Várnai 1974. 75–80. – Gazdag hagyatéka a Forster Központ Tudományos Irattárában és a Magyar Építészeti Múzeumban található.

[13] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1940/67.: *Alulírott igazolom, hogy Várnai Dezső róm. kat. okl. építészmérnök 1934. október 1.-óta a Műemlékek Országos Bizottsága hatáskörébe folyó helyreállítási munkálatoknál mint építésvezető működik. 1935. május 1-ig a zsámbéki templom helyreállításánál, azóta pedig az esztergomi királyi palota és kápolna helyreállításának nagyjelentőségű munkálatainál van alkalmazva. Szakértelemmel végzett feladataiban nagy ügybuzgóságot és szorgalmat tanúsított, mivel teljes mértékben kiérdemelte a Műemlékek Országos Bizottsága megelégedését, melynek felterjesztésére a Kormányzó Úr Őfőméltósága elismerésével tüntette ki. Budapest, 1940. január 29. Lux Kálmán m .kir. kormányfőtanácsos, a Műemlékek Országos Bizottsága műszaki tanácsosa.* Ld. még: Horler 1975a. 62–63.; Horler 1975b. 190.

[14] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1940/35.

[15] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 1393–1397. – Várnai a templomról készített alaprajzi vázlatra (ltsz.: 1396) ráírta: *1913-ban javítva gótikában kívül-belül*, illetve: *1913 boltozat neo gót részekkel.*

[16] Egy ellenőrizhetetlen forrásból származó adat szerint a templomot *Sztehlo Ottó 1912: helyreállította. 1950 u. lebontották.* Ld.: MKL III.: 547. Sztehlo azonban a szőlősvégardói templomot állította helyre 1912-ben, s azt bontották le utóbb.

[17] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1940/36. – A templomról ld. *Papp Szilárd* tanulmányát e kötetben.

[18] Szabó 1937. 349.; Csatár–Ölvedi 1939. 26.

[19] Pók 1998. 46.

[20] Henszlmann 1864.146–147.; Hanszlmann 1887. 265.

[21] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 72–74.

[22] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1940/37. – Tervtár, ltsz.: K 7838–7339. és Fotótár, ltsz.: 63.861–63.863, 64.148.

[23] Az 1808–1809. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint: *A Gyulai Ekkléziáb[an] vagyon Köböl épült Templom a Helységnek 10 öl hoszasága szeléssege 5 az uttza közt a Falu derekán egy kis dombotskán fa keritésbe tartatik a Templom mind külsö mind belsö részire nézve tisztességesen meg ujjitatott fedelével edjütt minden bántódás nélkül, ki által és mikor épittetett vólna nem tudatik, hanem a most elö emberek tudtára hallottára minden háborgás nélkül birta ezen Eklésia,a Templom N[ap]Keletre Nyugotra véggel, a Napnyugoti végén fa torony nem régen jó Készülettel épült ket harang benne a nagyobbik 3 mázsás a kisebb más fél.* Ld.: Ref. egyh. jegyz. 2001. 264.

[24] Erre már 1905-ben felhívta a figyelmet Éber László. A karzat 1752-ben készült, felirata: *Én Sándor Fere[nc] asztalos Isten kegyelméből csin[áltam].* – Tombor 1968. 197.

[25] Az 1808–1809. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint: *Egy asztalon álló szőnyeg, két tányér, egy S[ent] Kenyér alá v[al]o, más melyröl osztogattatik, egy harmadik kisebb. Két Kanna, egy nagyobb más kisebb, két kitsiny régi. Egy aranyos ezüst pohár más kisebb régi két also sáhos abrosz, egy S[ent] Kenyeret bétakaro nagy sáhos keszkenö, egy nagy selyem keszkenö és hat régi, egy fél selyem tarka keszkenö, selyemmel varrott 3 kettö pedig szelire nézve tsipkés, egyik ezüst, más fekete csipkés, egy kesresztelö Kannátska egy czin tál két takato keszkenö edjik selyem másik portzellán.* Ld.: Ref. egyh. jegyz. 2001. 264.

[26] A költségvetést Farkas Mór és Ábrahám Jakab bádogosmesterek készítették 1936. augusztus 25-én. Összköltsége: 20 500 P.-re rúgott.

[27] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1941/15.

[28] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1941/127.

[29] Babós 1942. 161–162.

[30] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1944/336., 395. – Gerevich válaszának megértéhez tudnunk kell, hogy 1872–1944 között összesen 48 épületet nyilvánítottak fenntartandó műemléknek, túlnyomó részüket azonban nem műemléki értékük alapján, hanem politikai avagy kultúrpolitikai meggondolásból. Ld.. erről: Bardoly 2011. 7–103.

[31] Deschmann 1990. 155. – szerző a torony lebontásával kapcsolatban a *miután helyreállítását nem engedélyezték* megfogalmazást használja; fentiek szerint ezt a tényt az 1950-es évekbeli eseményekre kell vonatkoztatnunk.

[32] Sisa 2001. 251.

Az archív anyagok forrása: Forster Központ, Fotótár, ltsz.:P 014487 (1), P 014483 (2), P 066044 (3), 63.862 (10), 64.148(11), 63.861 (12); Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 72–74. (4-6); Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7838 (7), K 7839 (8), K 13568 (9). A 13–15. fényképet Mudrák Attila készítette.

Lővei Pál

Középkori sírkövek: Kisvárda, Szürte, Ungvár

A középkori Magyarország északkeleti peremvidékein, Terebestől (Trebišov) és Sárospataktól keletre csekély számú középkori sírkő maradt fenn napjainkra, a jelen kötet által lefedett területen mindössze három.[1] Valamennyi kevéssé vagy egyáltalán nem ismert, amiben szerepet játszhat a rossz megtartásuk, a pusztuló kőanyaguk következtében alig olvasható feliratuk okozta bizonytalanság. Pedig figyelemre érdemes valamennyi, ábrázolásaik ritka, szokatlan elemeket hordoznak.[2]

Kisvárda

Kisvárda egyetlen középkori sírkövét 1953-ban a tanítónőképző iskola előcsarnokában őrizték, három másik faragvánnyal együtt. Később a várban berendezett kiállításra került. A műemléki fotótár egy régebbi pozitív felvétele még egy kőfalban befalazva ábrázolja *(2. kép)*.[3] A fal a plébániához tartozott, ugyanis egy 1867-os adat szerint a várromból származó kőfaragványokat Györgyényi Ignác plébános a templomdomb körül épített kerítésbe kívánta illeszteni.[4] A sírkő eredendően azonban a középkori plébániatemplomból származhatott, amelynek romos hajója anyagát az újkorban a vár javítására használták fel.[5] A sírkövet 1953-ban Péczely Béla örökítette meg vázlatfüzetében *(3. kép)*, valószínűsítve a Várdai családhoz való tartozását,[6] majd Szabó György írt róla először, rajzát is közölve *(4. kép)*.[7]

2. Kisvárda, a Várdai-sírkő a plébánia (?) kerítésében

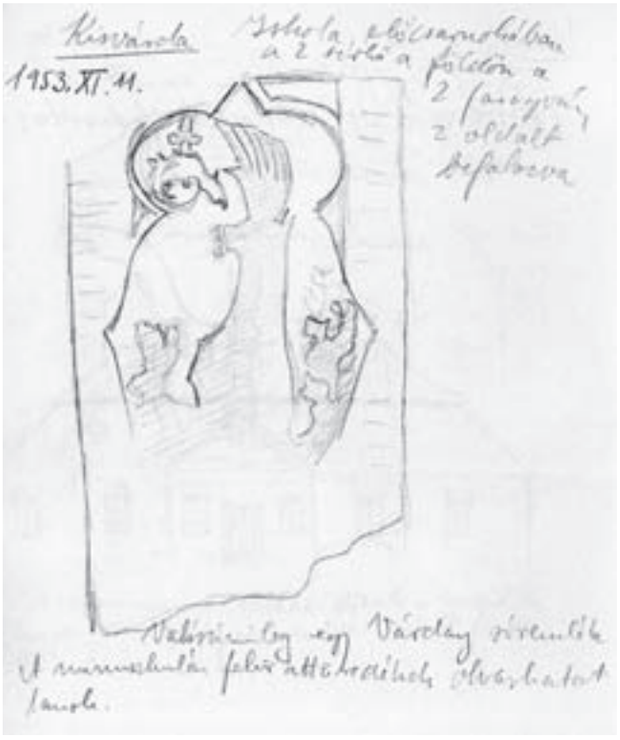

3. Péczely Béla rajza a kisvárdai Várdai-sírkőről, 1953

A homokkőből (?) faragott, jelenlegi állapotában 189,5×110×27 cm-es méretű kőlap három darabra tört, jobb felső sarka és alsó rövid oldala hiányzik. Felülete pusztult, másodlagosan részben lefaragták. Két másodlagosan faragott mélyedése arra utal, hogy később kriptafedőlapnak használták, a felemelésére szolgáló vasgyűrűket csapolva belé. 20 cm széles, kifelé enyhén rézsűs keretén a valószínűleg a bal felső sarokban kezdődött, vésett körirat kívülről olvasható – ez akár arra is utalhat, hogy eredetileg megemelt helyzetben, például tumba fedlapjaként szolgált. A kerettől mélyülő mezőben félköríves karéjokkal bővített, nyújtott rombusz alakú, félpálca alkotta kerettel övezett

≺ 1. Szürte, római katolikus templom, Sztritei-sírkő

4. Kisvárda, a Várdai-sírkő rajza

tükör, benne domborművű heraldikus ábra: a címerpajzs részben hiányzik, részben a lefaragás miatt kivehetetlen, fölötte jobbra néző sisak kétoldalt takarófoszlányokkal, a sisakdísz jobbra forduló szárnypár, rajta a Gutkeledek három harántékével. A sisakdísz előtt (jobbra) a Zsigmond király által 1408-ban alapított Sárkányrend jelvénye: körré tekeredő sárkány, fölötte lángkereszttel.

A gótikus minuszkulás körirat nagyobb része hiányzik, illetve olvashatatlanságig lefaragott:[8] [h]ic [iacet] … | … · de varada · … | … | … [anno domini] m · cccc · xxx · viii

A Zsigmond kor bárói síremlékeinek feldolgozásába a sírlap Várdai Miklós királynéi lovászmester, csongrádi ispán sírköveként került be.[9] Utóbb Németh Péter mutatott rá, hogy Várdai Miklós – aki egyébként később még szabolcsi ispán is volt – 1446-ban hunyt el, és a sírkövön olvasható évszám alapján valójában testvére (mindketten Várdai Domonkos abaúji alispán fiai voltak), Várdai Pelbárt sírkövéről lehet csak szó; ő a források alapján 1437. április 28-án még életben volt, 1438. október 6-án pedig már elhunytként szerepel,[10] a sírkövön olvasható évszám az intervallumot 1438-ra szűkíti. Mind Miklós, mind Pelbárt leszármazottjai fontos kormányzati és egyházi hivatalokat viseltek, és feltehető, hogy ha a hivatali-kormányzati karrier szempontjából jóval jelentéktelenebb Pelbárt elnyerte a sárkányrendi tagságot, akkor Miklós esetében is számolhatunk ezzel.[11]

Szürte

Az Ungvártól délre fekvő Szürte (Сюрте) római katolikus temploma középkori eredetű *(Szakács Béla Zsolt tanulmányának 4. képe)* – a keletelt, egyenes szentélyzáródású, nyugati tornyos templom ma is látható középkori elemeihez tartozik a szentély keleti falán lévő, rézsűs bélletű, befalazott ablak, a szentély északi falában a sekrestyébe vezető ajtó élszedett, szemöldökgyámos kőkerete, valamint a toronyaljból a hajóba nyíló bejárat csúcsíves kerete.[12] A szakirodalomban ennek ellenére alig említett épületből még legjobban ismertnek egy késő középkori sírkő mondható *(1. kép)*, annak ellenére, hogy a XIX. század végén történt közzététele[13] óta érdemben alig foglalkozott vele valaki *(5–6. kép)*.[14]

A hajó északi[15] homlokzatába illesztve álló, késő középkori sírlap eredetileg az épület belsejében, a padló síkjában fedhetett egy sírt. Összefüggése a jelenlegi templom vakolt falazatával falkutatás nélkül nem vizsgálható, befalazásának kora nem állapítható meg. A fölötte félkörív záródású, fülkeszerű tükörben lévő, kisméretű Vir Dolorum-domború *(1. kép)* – alatta kapitális betűkkel írt, a XV. század végénél nem korábbi felirat nyomai vehetők ki – is másodlagosan kerülhetett oda (talán szentségházhoz tartozott eredetileg), és a két faragvány a történeti emlékezet valamiféle kontinuitásának a jelölése ér-

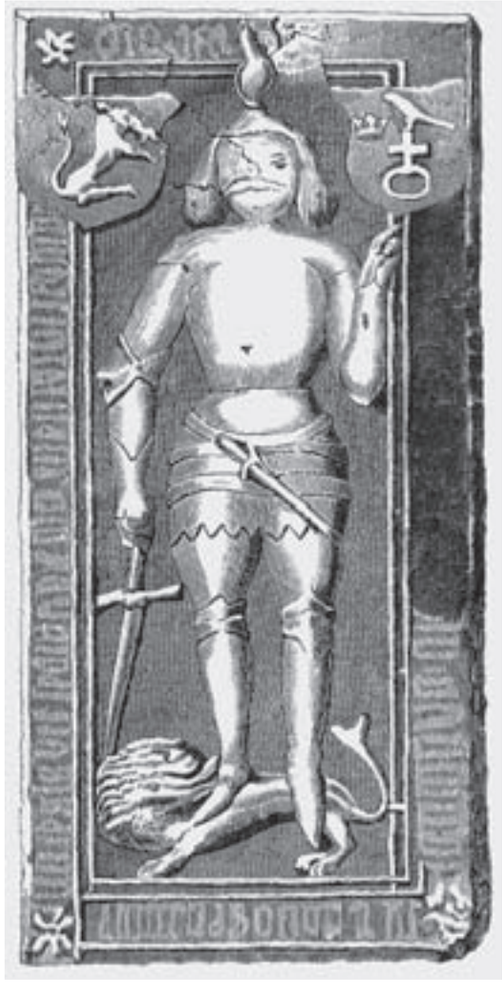

5. Szürte, a Sztritei-sírkő rajza, 1885

dekében, egy átgondolt kompozíciót alkotva, mintegy *spolium*ként kerülhetett megőrzésre.

A sírlap mérete: kb. 216×99 cm (jelenleg takaratlan részének hossza: 201 cm). Szürkés anyaga helyenként fehér márványként szerepel az irodalomban,[16] azonban a márványnál sokkal kevésbé előkelő és drága, helyi kőanyagból faragták – lehetőségként felmerült a homokkő, de valójában a környéken gyakori trachitból készült.[17] A szemcsés vulkáni anyag felületének erős kopottsága elsősorban az időjárás behatásainak köszönhető (a rajta foltokban látható, XX. századi eredetű, szürkés festésréteggel talán védeni próbálták, illetve a leromlott felületet kívánták egységesíteni), de például a bal hosszoldal nagyobb részének legalábbis felületi pusztulása a fölötte az épület legutolsó külső tatarozásáig futó csatornacső elhelyezésének és az általa a kőfelületre vitt csapadéknak köszönhető *(7. kép)*, a hosszoldalak aljának újabb kifagyásai pedig a betonjárdának tudhatók be.

A sírkövön jelenleg már lényegesen kevesebb látható, mint az 1887-ben a Csoma József és Cserghető Géza szerzőpáros által közzétett fényképen *(6. kép)*, a kőlap alját el is fedi a fal előtt futó, a száz év alatt megemelkedett járószinthez tartozó, az 1980-as években készített betonjárda, így a leíráshoz a fényképre és a korábbi szakirodalomban közzétett megfigyelésekre is építeni kell. A kőlap 14,5 cm széles keretén mélyített sávban domború betűs, a jobb felső sarokban kezdődő, a belső mező felől olvasható, gótikus minuszkulás betűtípusú körirat fut. A keret sarkaiban egy-egy rozettát faragtak: ezekből a jobb felső sarokban lévő már szinte csak kitapintható, a két alsó sarkot a járda takarja (de a korábbi ábrázolások feltüntetik, és a leírások említik a rozettákat), a bal felső sarok felülete ábrázolásostól lepusztult. A keretet belülről egy keskeny pálca kíséri. Az ettől ívesen mélyülő mezőben helyenként meglehetősen ügyetlenül formált, elrajzolt, domborművű ábra: jobb felé forduló, fejével visszanéző oroszlán hátán álló, páncélos férfialak. Jobb lábát enyhén jobbra fordítja, jobbjával az oroszlán feje mögött/alatt a földig leszúrt kard markolatkeresztjének végét fogja, könyökben hajlított baljával lándzsanyelet markol, a lándzsa hegye egykor a felső keretsávba nyúlt. A páncélszoknya előtt a derékövre függesztett, rövid tőr. A kétoldalt sátorosan vállig érő hajú, szakálltalan fej tetején lapos föveg, esetleg csak fejpánt forgóval. A fej két oldalán egy-egy félig a hosszoldalak keretsávjába nyúló, csücskös talpú, aszimmetrikus tárcsapajzs. A jobb oldali címerpajzson balra forduló, ágaskodó, fején nyíllal átlőtt oroszlán. A bal oldali pajzsban kerek, csatszerű motívumból növő kereszt (országalma körítő szalaggal?), az enyhén kiszélesedő szárvégződésű felső keresztszáron ülő, jobbra forduló, hosszú farkú madárral, előtte a pajzs jobb oldalán háromágú, liliomos koronával.

6. Szürte, a Sztritei-sírkő a XIX. század végén

A sírkőre vonatkozó legkorábbi ismert adat egy Jankovich Miklós gyűjteményéből származó, a faragványt ábrázoló, Fr. Svajczer szignójú rajz talán a XIX. század első harmadából *(8. kép)*.[18] A sírlap kerete mentén feljegyezték a helyenként már akkor is hiányos körirat olvasatát: Hic jacet ... | [fölötte: *legendum puto*] do^{mi}nus d^{e} sdretei [fölötte más kézírással: *zeurte*] in anno domini millesi | mo Quing^{ente}sim | o 1ma me^{n}sis Decembr^{is} Die misere requievit. A két címerpajzs helyén csak leírás található: *Scutum cum leone*, illetve *Scutum cum Pica globo cruce et Corona*. A köriratnak ez az olvasata a felirat végét adó, legépebben megmaradt jobb hosszoldalon biztosan nem hibátlan. A felirat a még meglévő, illetve az 1887-ben meglehetősen rossz minőségben nyomtatott fényképen valamennyire ellenőrizhető szövegrészek alapján, a rövidítések kiegészítésével: hic iace[t] … | … anno domini millesi | mo quing(ente)simo | p(rim)a m(en)sis dec(embris) lector dic misere(re) redempt(or). A szövegben nincsenek szóelválasztó jelek, csak szóközök. A *do* és

a *de* szótagokat egybeírt ligatúrák adják ki. A keret külső sávjába mélyített, paralelogramma alakú rövidítésjel található a december hónap első napját (*prima*) jelölő *pa* fölött, valamint erősen rongált formában a *misere er*-je fölött. Az utolsó négy szó némileg döcögő megfogalmazásban imára hívja fel a szöveg olvasóját, hogy mondja: a Megváltó legyen (az elhunythoz) irgalmas.

7. Szürte, a Sztritei-sírkő 1988-ban

A Jankovich-féle rajz a mára sokkal több helyen lényegében olvashatatlanná kopott szöveg később senki által meg sem kísérelt lejegyzésével a legfontosabb dolgokat tekintve alapvető információkkal szolgál. A sírkőnek a rajz és az 1887-ben közölt fénykép által ábrázolt, de ma már takart, alsó rövid oldalán kapott helyet a halálozási évszám meghatározó része: eszerint 1500-ban hunyt el a sírkövön ábrázolt vitéz, akinek családnevét a rajzoló (?) *sdretei*-ként, az ezt az oklevelek névhasználatát tekintve indokolatlanul javító Jankovich (?) *zeurte*-ként interpretálta – ezen a helyen ma már az 1887-es képen is csak szórványos betűnyomok sem látszanak. A családnév megerősíti azt, amit a szakirodalom általánosan vélt, miszerint a sírkő a Sztritei (=Szürtei) család egy tagjának állított

8. Szürte, a Sztritei-sírkő rajza a Jankovich-gyűjteményből

emléket. Az 1500-as évszám valójában jól megfelel a figura fegyverzetének, és megfelelő helyére teszik a faragványt, amelyet korábban vagy általánosan a XV. századra, vagy pedig a század közepe tájára kelteztek.[19] A XV. század közepén a nemeseknek az a megyei közéletben résztvevő rétege, amelyhez a Sztriteiek tartoztak,[20] egyáltalán nem élt még a figurális síremlék reprezentációs eszközével. Ez a XV. század utolsó harmadában hirtelen megsokasodott figurális vitézi síremlékek divatját követően a századfordulón már sokkal inkább elképzelhető, bár valójában még ekkor is olyan különleges igények tanúja, amelyek messze túlmutatnak az elhunyt társadalmi státuszán, és az ábrázolás ügyetlen rajzi megoldásai tanúsítják, hogy meghaladták a rendelkezésre álló kőfaragó tudását is.

Egy 1499. szeptemberi oklevélben egy kivétellel minden Sztritei családtag meg lett nevezve. Más adatokkal együtt állítható, hogy 1499 végén Sztritei Miklós négy felnőtt fia – Osvát, László, Zsigmond és Miklós – alkotta a családot, és Osvátnak volt egy Bernát, Zsigmondnak egy Gábor, valamint Miklósnak egy István nevű fia. A négy felnőttből három később is kimutatható a forrásokban, egyedül Osvátot nem említik többé, következésképpen valószínűleg az ő sírjára készült a sírlap. (Bár Bernátra és Gáborra sem ismert későbbi adat, de gyermekek esetében a páncélos vitézi ábrázolás kevéssé valószínű.)[21]

A jobb oldali, nyíllal átlőtt oroszlános címerpajzs megfelel annak a címeradománynak, amelyet 1418. március

19-én Zsigmondtól kapott Csapi András, együtt rokonaival, köztük a Csapihoz hasonlóan ugyancsak a Baksa rokonsághoz tartozó Szécsi, Agocsi, Szerdahelyi, Sóvári Soós, Bacskói (Bocskai) családok egyes tagjaival, valamint Sztritei László fiaival, Istvánnal, Jakabbal és Tamással. A címereslevélen a címerpajzsot körbeveszi a Sárkányrend jelvénye.[22] Az oklevélen szereplő családok közül a napjainkig leszármazó Sóvári Soósok külön címert kaptak Zsigmondtól, és utóbb is azt használták,[23] a később a Bocskai István erdélyi fejedelmet (†1606) adó Bocskai család viszont ugyancsak a nyíllal átlőtt oroszlánt használta címerállatként.[24] Szürtén egyébként a Csapiak is részbirtokosok voltak, de birtokközpontjuk, lakóhelyük a közeli Csapon volt, ahol temetkezőhelyük is lehetett.[25]

A bal oldali címerpajzs ismeretlen, minden bizonnyal az elhunyt anyjának családi címere volt.

Ungvár

Az 1980-as évek második felétől a Kárpátalján megélénkülő magyar műemlékes és más szakmai kapcsolatok során az ungvári várat többek között a helyreállítást segítendő meglátogató építészek, művészettörténészek, régészek sorra regisztrálták, hogy az udvaron egy középkori sírkő fekszik *(9. kép)*.[26] A darab a vár 1968-tól folyó restaurálási munkái során feltárt, gótikus templomromból előkerült több – máig közöletlen – sírkőlap[27] egyike, a legrégebbi közöttük, amelyet a hajó nyugati részében, másodlagos helyzetben találtak.[28]

Mire a szabadban tárolt sírlap 2010 táján végre fedett helyre került, az 1988-ban még értelmezhető felirata jórészt olvashatatlanná vált, és az időjárás viszontagságainak kevéssé ellenálló, valószínűleg a közeli Nyevicke (Невицке) környékéről származó andezittufa anyag az egész faragott felületen jelentősen lepusztult *(10. kép)*.

A sírlap 93,5×84,5×20 cm-es, közel négyzetes alakja egyedülálló a Kárpát-medence középkori síremlék-anyagában. Közepén a teljes vastagságát négyzetes csaplyuk fúrja át, amelybe egykor a fedlap felemelésére szolgáló vaskarikát erősíthettek. Az újkori emlékeken már nagyobb számban ismert kripta-karikák középkori emlékeken nem túl gyakoriak, Zágrábban,[29] Nagyváradon (Oradea),[30] Szegeden,[31] Szilágycsehben (Cehu Silvaniei),[32] Somogyváron[33] említhetők olyan példái, amelyek már az eredeti „kompozíciónak" is részét képezték (nem másodlagos hozzátételek, mint például a kisvárdai Várdai-sírkő esetében).

A feliratnak helyet adó, 15 cm széles keretsáv övezte, mélyített mezőt ügyetlenül formált, félig hármaskaréj, félig liliom szárvégződéssel képzett görögkereszt tölti ki, az alsó szár oldalain csillagszerű nap és holdsarló ábrázolásával, a felső szár két oldalán pedig monogramszerű *I* és *M* betűkkel, az *I* fölött omega alakú és az *M* feletti kis *a* (?) rövidítésjellel. A tölcséresen szélesedő szárú két betű sajátos formálású, az I közepén gömbdísszel – a középkori Magyarországon leginkább a XV. század utolsó, a XVI. század első negyedében előforduló, korai humanista betűtípusba[34] sorolhatók be. A két betűt akár személynév monogramjának is gondolhatnánk, bár ez a Kárpát-medence síremlékanyagában igencsak ritkának mondható – SM monogramot alkalmaztak a lobogón, illetve mellette Máriássy István szepesi főkapitány (†1516) síremlékén Márkusfalván (Markušovce),[35] de neki 1504. évi címereslevelén a pajzs két sarkában is ott a monogram,[36] amely a gyűrűspecséteken nagyobb számban megjelenő monogramok divatját követheti. Jelen esetben a két betű fölötti rövidítésjelek mégis inkább amellett szólnak, hogy a *Iesus Maria* fohász rövidítésével állunk szemben a kereszt két oldalán.

A monogram betűinek nézetéből következően a keretsávon futó, néhány nagy kezdőbetűvel elegyített, a belső mező felől olvasható, gótikus minuszkulás körirat a bal felső sarokban kezdődik. A lepusztulás következtében ma már alig értelmezhető, első kétharmadában rímes verset tartalmazó szöveg csak a negyedszázada készült felvételek segítségével olvasható el, de az évszám harmadik és negyedik számjegye így is csak valószínűsíthető: Hic · iacet · in fossa · p(ro)v(i)dis : | Martini · presbit(er)i · | · ossa : Crvx · xpi [=Christi] · Sit · sep(ulturae) : | positv(s) : 1 · 5 · º · 9 („Itt fekszenek a sírban az előrelátó Márton presbiter csontjai. Krisztus keresztje legyen a sírra helyezve" – a *providis* helyett *providi*, a nőnemű *crux*-ra vonatkozóan a *positus* helyett *posita* lenne helyes![37])

A köriratban szereplő Márton presbiter birtokos esetben álló, leginkább *providus*-ként („előrelátó") interpretálható jelzőjének a magyarországi sírfeliratokon egyetlen párhuzama ismert, a XV. századi Pozsony (Bratislava)

9. Ungvár, sírfedlap a vár udvarán, 1988

10. Ungvár, sírfedlap, 2012

egyik legfontosabb patrícius családjához tartozó Gaspar (†1428) és Bartholomeus (†1453) Scharrach közös síremlékén Gáspárt illették a *prouidus vir* („előrelátó férfiú") jelzővel; a kifejezés az ungvári szövegben is talán az elhunyt vélhető polgári származására utalhat.[38]

A sírkő – a *Crux Christi* kifejezés köriratban történő megjelenésével is hangsúlyozott – keresztes ábrája meglehetősen ritka a középkor végi Magyarországon, és talán az elhunyt papi mivoltával függött össze. Két kismartoni (Eisenstadt) és egy kólomi (Kulm) sírlap a 15. század második felében polgároknak állított emléket az ország 1447-től már III. Frigyes zálogbirtokában lévő, a német lakosság ausztriai igazodásával – ott a keresztes sírkőábra sokkal gyakoribb – jellemezhető nyugati határszélén.[39] Polgári emlék Damján bíró (†1447) elpusztult gyulafehérvári (Alba Iulia) sírköve, amelyen bekarcolt kereszt volt látható.[40] A már említett, nemesi megbízó készíttette szilágycsehi kriptafedlap[41] a címeres-keresztes sírkőábrák XIV. századi hagyományát újította fel. Az Erdélybe menekült és ott meggyilkolt Mihnea havasalföldi vajda (†1510) nagyszebeni (Sibiu) sírlapjának[42] keresztje a Kárpátokon túli román területek szokását követte.

Későbbi síremlékek

Ungváron és környékén a középkoriaknál nagyobb számban, de hasonlóan „véletlenszerűen elszórva" találhatók a kora újkor temetkezési kultúráját reprezentáló kőfaragványok – az emlékanyag többnyire feldolgozatlan, most is csak az elvégzendő feladat jelzésére van mód.

Az ungvári vártemplom XVIII. század eleji leírásai – a templomhajóhoz délről utólag hozzáépített sírkápolna kapcsán – vörös márványból faragott, a Homonnay-címerrel ékesített kriptafedlapról emlékeznek meg.[43] A Homannai Drugetheken kívül más – a Barkóczy, a Sennyei és az Orosz – családok ottani temetkezéséről is ismertek forrásadatok; a feltárás során több sírkőlap is előkerült.[44] Egy már szinte „népiesen" provinciális rajzú nőalakot és egyik (apai) címerpajzsában Gutkeled fogakat csillaggal és holdsarlóval ábrázoló fedlap 1988-ban az udvaron hevert;[45] néhány éve Márton pap sírkövével együtt ez is fedett helyre került.

A szürtei templomban is találhatók későbbi fedlapok, így a karzatfeljárójánál a padlóban Sztritei (Szürthey) III. Miklós felesége, Máriási Krisztina vörös márványból faragott, címeres, már a XIX. század végén is erősen töredékes sírköve látható.[46] Töredékesen maradt meg villei Pribék Ferenc és Sztritei Eufrozina fiának, villei Pribék Lászlónak páncélos vitézi alakot ábrázoló, a XVI. század végén, a XVII. század fordulója körül készült síremléke is Tibán (Tibava).[47] A környék legreprezentatívabb és egyben leginkább ismert síremléke Dobó István egri várkapitány (†1572) vörös márványból faragott tumbája, amelynek feliratos-címeres oldallapjai ma is eredeti helyükön, Dobóruszkán (Ruská) találhatók, páncélos figurát ábrázoló fedlapját azonban az 1830-as évek elején Pyrker János érsek az egri várba vitette, ahol ma is őrzik.[48]

A palágykomoróci református templom nyugati homlokzatának déli támpillérébe befalazva domborművű címerpajzs körül a sisaktakaró foszlányainak dús vegetációját mutatja egy rossz megtartású, 1892–1895 között megtalált kőlap, amely Szalay Ferenc beregi főispán (†1575) síremlékéhez tartozott.[49]

Keletebbre, Ugocsa területén a salánki (Шаланки) református templom szószéke alatt sokszoros festékréteggel értékelhetetlenné változtatott sírkő fekszik, keretezett mezőjében domborművű, reneszánsz jellegű címerpajzzsal, benne a Gutkeled nemzetség három oldalékjéből leszármazott sárkányfogakkal és három csillaggal.[50]

Kisvárdán már a XIX. században ismerték, 1953-ban pedig az iskola előcsarnokában őrzött kőfaragványok között volt a gróf Nyáry István szabolcsi főispán által feleségének, Telegdy Annának 1635-ben állított, címerekkel díszített, hosszú feliratot hordozó, vörös márványból faragott sírlap is, amelyik ugyancsak a várbeli kiállításban nyert elhelyezést.[51]

A fényképeket Mudrák Attila (1, 10), Lővei György (9) készítette.
Az archív anyagok forrása: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 14791 (2); Tudományos Irattár, Péczely Béla hagyatéka, vázlatfüzet, ltsz. 1738/1., 16. (3); Szabó 1954. nyomán (4); Soós 1885. nyomán (5); Cserghező–Csoma 1890. nyomán (6); OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 1694, fol. 16v (8).

Jegyzetek:

[1] A nagyvarsányi református templom gótikus szentélyének déli oldalán, a nyugati ablak alatt kétszer tört vonalú, mélyített sávban futó, domború betűs, minuszkulás felirat volt látható a vakolatréteg alatt. Korábban az *anno . domi millmo ccclxiii* (anno Domini millesimo CCCCLXIII) feliratot másodlagosan befalazott sírkőként írták le: Tombor 1977. 82. és 3. kép; MMT XI.: 123, 124.; 167. kép; LAHU 1.: 358. 1984-ben, a templom külső tatarozása során a feliratot hordozó kő felületét megtisztították, és az egy szemöldökgyámos, gótikus ajtókeret szemöldökkövének bizonyult (az ajtónak a nyugati szára is megmaradt, a keleti hiányzik).

[2] Az alábbiakban a jobb és a bal mindig – nemcsak a címerleírásoknál! – heraldikai értelemben szerepel.

[3] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: poz. 14791.

[4] Györgyéni 1867. 354. – vö.: Németh Péter – Cabello, Juan: A kisvárdai római katolikus templom c. tanulmánya a jelen kötetben.

[5] MMT XI.: 21–22.; Németh–Cabello i. m.

[6] Forster Központ, Tudományos Irattár, Péczely Béla hagyatéka, vázlatfüzet, ltsz. 1738/1., 16. (1953. XI. 11.) – a rajzra Bardoly István hívta fel a figyelmemet.

[7] Szabó Gy. 1954. 70–71.; Szabó Gy.–Éri 1954. 53.; további irodalma: Éri 1965. 8., 4. kép; Ács 1980. 14.

[8] A feliratokban a tanulmányban végig függőleges vonal jelzi a köriratoknak a sarkoknál lévő oldaltörései helyét.
[9] Engel–Lővei–Varga 1983. 24.: 7. jegyzet; Lővei 1987. I.: 156.; MM 1987. I.: 589., 695. (Lővei Pál–Varga Lívia)
[10] Engel 1996. II.: 254; Engel 2001. Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág. 10. tábla: Várdai
[11] Legújabban, a személy helyes – Németh Péter közlésén alapuló – meghatározásával: Lővei 2011. 260–261., 1. kép.
[12] Deschmann 1990. 62.
[13] Soós 1885. 117.; Csoma–Csergheő 1887a. 248–251.; Csergheő–Csoma 1890. 46–51.; Gerecze 1898. 71., 60. kép.
[14] Vernei-Kronberger 1939. 36., 69., 164. jegyzet; MM 1987. I.: 698. (Lővei Pál – Varga Lívia).
[15] A déli homlokzatot említi: Csoma–Csergheő 1887a. 248., és nyilván nyomában: Vernei-Kronberger 1939. 36.
[16] Kovács–Horváth 2002. 47.
[17] Csoma–Csergheő 1887a. 248.
[18] OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 1694, fol. 16v – közölve: *Jankovich* 2002. 324.: No 371.
[19] XV. század első fele: Balogh 1939. 553.; XV. század: Lővei 1987. 157.; Deschmann 1990. 62., 51. kép; Kovács–Horváth 2002. 47., 34. kép; Pápai 2003. 164.; XV. század közepe: Fraknói 1896. 631.; Gerecze 1898. 71.; Vernei-Kronberger 1939. 36.; MM 1987. I.: 698. (Lővei Pál – Varga Lívia); 1440–1493 között: Soós 1885. 117.
[20] Domokos fia László [1426–1455] Ung vármegye országgyűlési követeként jelenik meg a forrásokban, és testvére, Domokos fia Miklós [1426–1455] ugyancsak megyei követ volt: Engel 1996. II.: 235.; a faragványt egyébként Szürtei Miklós vagy Domonkos sírkövének tartotta: Gerecze 1898. 71.
[21] 1499. szept. 29.: MOL, DF 224165 = DL 36566; Sztritei Osvát egy 1499. dec. 30-i oklevél szerint még él: MOL, DF 253823. fol. 130. r-v.; Az adatokért Neumann Tibornak tartozom köszönettel. A vizsgált időszak tekintetében többé-kevésbé pontatlan családfák: Nagy I. 1857/1868. XII.: 442–444.; Engel 2001. Baksa rokonsága 7. tábla: Sztritei, Csapi (Polyánkai).
[22] MOL, DL 98825: Fejérpataky 1883. 116–119.; Soós 1885. 114–115., II. t.; Radocsay1958. 353.; Radocsay 1964. 57–59., 2. kép.
[23] Soós 1885. 114–119.; Radocsay 1958. 353. és 6. kép; Nyulászsiné 1987. 80., 132., 143. (11. rajz) és LXIV. t.
[24] Pl. Bocskai István erdélyi fejedelem († 1606) címeres emléktáblája Kolozsvárt, 1606: Kovács A. 2003. 23–24., 13. kép.
[25] Neumann Tibor szíves közlése.
[26] Borvendég Béla, Dózsa Béla, Lővei György, Sedlmayer János, Tamási Judit, Wehli Tünde lepett meg fényképekkel, vázlatrajzokkal és helyzetleírással.
[27] Deschmann 1990. 41.; A sírkövekről nem tett említést a feltárt templomot bemutató Janotti Judit a rendszerezés nélkül össze-vissza dobált, gazdag középkori leletanyag említésekor: Janotti 1997. 183., 186.; a templommaradványról ld. Terdik Szilveszter tanulmányát e kötetben.
[28] Köszönettel tartozom Йосип Кобаль régésznek, az ungvári múzeum munkatársának, hogy segítségemre volt adataival és a feliratról korábban készített rajzi másolataival.
[29] Két vaskarika Tamás főesperes zágrábi sírkövén, a XIII. század vége vagy a XIV. század első fele, Hrvatski povijesni muzej: Valentić 1969. 19–21.: No 6.; Valentić–Prister 2002. 13., 23.: No 13.
[30] Két vaskarika Budai Konrád és felesége, Anna sírlapján, 1360–1370-es évek, 2012. évi lelet a nagyváradi várban: internetes híradások 2012.11.19-én, pl.: Vasilică, Ichim: Piatra tombală de pe cavoul lui Conrad. Descoperire surprinzătoare în Cetatea din Oradea. Oradeapress 19 November 2012. http://www.oradeapress.ro/2012/11/piatra-tombala-de-pe-cavoul-lui-conrad-descoperire-surprinzatoare-in-cetatea-din-oradea/ – a leletre Adrian Andrei Rusu hívta fel a figyelmemet.
[31] Csaplyuk osszárium töredékes fedlapján, 1370–1380 körül, Szeged egykori középkori plébániatemplomából: Horváth 2006. 27.
[32] Két csaplyuk Csehi Vajda István († 1504 ?) kriptafedlapján a református templomban: Balogh 1943. 81., 202., 285., 356., 377. és 58. kép; Emődi 1996. 8., 9., képpel.
[33] Két vasgyűrű Zathai János fehérvári kanonok, bélavári esperes 1524-ben készíttetett kriptafedlapján, az egykori somogyvári bencés apátságból a kaposvári múzeumban: Gerecze 1897. 148., 149–150., 9–10. kép; Bakay 2011. 27., 46–47., 52. és 31., 73., 74. kép.
[34] Lővei 1989. 171.
[35] Myskovszky 1876. 271–272.; Csoma–Csergheő1887b. 425–427; Csergheő–Csoma 1890. 74–79.; *Matthias Corvinus* 1982. 685.: No 839. (Balogh Jolán).
[36] Nyulászsiné 1987. 49., 125. és XXXIII. t.
[37] Amennyiben azonban a *sit* nagy kezdőbetűje új mondat kezdetére utal, amely már a sírkőre – lapis – vonatkozhat, a végződés helyes, a mondatból viszont hiányzik magának az alanynak a kitétele. (Köszönettel tartozom Borossay Katalinnak a szöveggel kapcsolatos segítségéért.)
[38] Lővei–Varga 1987. MM 1987. I.: 696. (Lővei Pál – Varga Lívia), II.: 1690. kép; *Gotické* 1999. 66., 67–68.: No 56. (Andrej Fiala); Neumann Tibor hívta fel a figyelmemet arra, hogy a *providus* nagyon ritkán vonatkozik az oklevelekben polgári származású személyekre, szinte mindig jobbágyok megszólító címzése volt, és bár Ungvár jogilag jobbágylakossággal rendelkezett, a mezővárosi polgárok általában elkülönítették magukat a jobbágyi lakosságtól. Ezt figyelembe véve felvetődik az a lehetőség, hogy nem az egyébként nyelvtanilag is helyesebb pr(v)d(en)tis = *prudentis* (prudens = előrelátó, „bölcs") olvasható-e a feliratban? A betűk „lábainak" biztosra vehető száma mindkét változatot megengedik, a régebbi fényképek és a mai állapotú sírkő alapján a két lehetőség között valójában nem lehet biztosan dönteni.
[39] Jovanovich 1930. 20. és XI. t.; Zimmerl 1953. 5., 6., 19.: No 27–28., 58.: No 125.; ÖKT 40.: 220. és 214. kép.
[40] Szeredai 1791. 32.; Entz 1958. 171.
[41] Ld. a 32. jegyzetet!
[42] Albu 2002. 30–33.: No 25. és 14. kép.
[43] 1718-ban a vár leírása során a templomban: *In templo locus pro sepulchro Christi per modum capellae supra criptam lapideam, in qua sepeliebantur condam comites Homonnay. Ostium cryptae est lapis ruber marmoreus scisus.* U et C 5.: 209.; Janotti 1997. 186.; 1727–1728 fordulóján: *In templo locus pro sepulchro Christi per modum capellae; antequam supra criptam lapideam Familiae condam Homonnay sepulturam habentis; ibidem visitur lapis marmoreus, ostium ejus claudens, exciso insigni ejusdem familiae insignitus.* U et C 7/2.: 550.
[44] Deschmann 1990. 40–41.
[45] Mikó 2005. 645., 659.: 137. jegyzet; A kapitális betűtípusú köriratból a halálozás napja – *24 DIE AP(rilis)* – olvasható csak, míg egyes betűk meglehetősen anakronisztikus módon még korai humanista jellegzetességeket mutatnak a XVI. század vége felé keltezhető kőlap mezőjének hosszú, túlnyomórészt ugyancsak elpusztult feliratában.
[46] Csoma 1887. 186–187.; Csergheő–Csoma 1890. 115–117.; Deschmann 1990. 62.; Kovács–Horváth 2002. 47.
[47] Csergheő–Csoma 1887. 336–339.; Csergheő–Csoma 1890. 109–115.; *Súpis pamiatok* III.: 282.; Mikó 2005. 645.
[48] Csoma 1887. 184–186.; Csergheő–Csoma 1890. 100–105.; *Pamiatky hnuteľné* 1969. 459.; *Súpis pamiatok* III.: 61.; Sugár 1972. 227–240.; Mikó 2005. 645, 647.
[49] Herczeg 2009. 74., 78.: 15. jegyzet.
[50] Ismeretét Terdik Szilveszternek és Lángi Józsefnek köszönhetem. A legfrissebb átfestést megelőzően készült felvételeken még mintha áttetsződne a rétegeken a körirat néhány betűjének vésett vonala. A belső mező címerpajzs alatti felületét is hosszú felirat tölthette ki – a középkorban szokásos, „takarékos" köriratokkal szemben, hasonlóan a felsorolt emlék többségéhez, ezt is a kora újkor adatokban gazdagabb feliratozása jellemezhette.
[51] Györgyéni 1867. 275–276.; Forster Központ, Tudományos Irattár, Péczely Béla hagyatéka, vázlatfüzet, ltsz.: 1738/1., 17. (1953. XI. 11.); MMT XI.: 21–22. és 5. kép.

Németh Péter

Szabolcs, református templom

Az oklevelesen 1067 körül említett szabolcsi vár[1] alatt húzódó út mellett álló, ma református templom egésze lapos, úgynevezett (bodrog-)szentesi kőből épült, a hajó sarkait faragott kövekből rakták ki. A hajó minden oldalán jól látható a kiugró lábazat. A hajót a déli oldalán az eredetiek helyén kialakított négy, újabban bővített ablak világítja meg *(1. kép)*. A hajóhoz a keleti oldalon széles, félköríves szentély csatlakozik, melynek délkeleti egyetlen ablaka is az előzőkkel azonos kialakítású. A nyugatról számított második hajóablak alatt nyílik az ugyancsak kibővített, félköríves bejárat, amelynek eredeti küszöbköve az 1970–1972 közötti kutatás során került elő. A hajó északi homlokzatának keleti és nyugati sarkai közelében egy-egy tölcsérbélletes, záradékukban legyezőszerűen elhelyezett kövekből készült, román kori kis ablak látható, amelyek a hajdani északi mellékhajót világították meg. Az ablakoknak a jelenlegi főpárkány alatti elhelyezkedéséből a korai román korra jellemző, magas, bazilikális felépítésre következtethetünk. A nyugati homlokzat nyílás nélküli. A hajó északi oldalához a falakra merőlegesen épített, két egyenes támpillérrel megerősített sekrestye csatlakozik, amely nem egyidős a hajóval: a sekrestyefalak ugyanis nem voltak bekötve a hajófalba.

A templombelső széles méretei elárulják, hogy eredetileg két pillérsor osztotta meg *(2. kép)*. A négyzetes pilléralapok kutatás során előkerült három párját a helyreállítás bemutatta, később azonban a négyzetes lábazatból kiemelkedő szögletes pillérmaradványokat elbontották. A keskeny mellékhajók közül az északi falán egyszerű, gyámos, egyenes záródású, késő gótikus, elfalazott sekrestyeajtó látható. Az ugyancsak vele egykorú, kehely alakú, kissé sérült, kőből faragott keresztelőmedencét a szószék alá rejtették el. Mögötte a keleti hajófalat hosszú, téglány alakú tükör tagolja, déli oldalán boltívindítás csonkjával. Párja a déli oldalon is megvan, ennek az északi oldalán a boltív indítását azonban szinte teljesen lefaragták. A diadalív jelenlegi, szegmentíves felső záródása megújított, alsó, függőleges falsíkjai azonban még eredetiek. Az északi diadalívpillér dél felé néző felületén a két pálcataggal díszített, egyszerű, késő gótikus szentségfülke jó állapotban maradt meg. Nyílása téglány alakú. A félköríves szentély falának déli felében, valamint a déli diadalív-pilléren alakos festés nyomai láthatók. A szentély falai a korai vakolásig a hajóval egykorúak, a félgömböt formázó boltozása valamelyik újkori átalakítással függ össze.

1900-ban a szabolcsi református templomon óriási átépítést végeztek. Az addig bejáratul szolgáló nyugati ajtónyílás helyett keleten, a félköríves szentélyfalat átütve új bejáratot készítettek, fölötte körablakot vágtak (talán a régi helyén). Itt a külső szentélyfalra timpanonban végződő álfalat emeltek. A templomépület nyugati falához csatlakoztatva egy 40 m magas harangtornyot is építettek *(3. kép)*. A szentély délkeleti oldalán, a középkori ablak helyén új, a hajó ablakaival azonos méretű nyílást vágtak, amely teljesen eltüntette a korábbi, román kori ablakot, amely hasonló lehetett a kutatás során az északi falon találtakkal.[2] 1944 őszén a visszavonuló német hadsereg katonái a templomtornyot felrobbantották *(4. kép)*. Az csak a hajó nyugati falát húzta magával úgy, hogy a nyugati falat V-betű alakban le kellett bontani. A nyugati fal hiányzó részeit a háború után visszaépítették.

Jósa András leírását idézve: *Ez a templom csak megmaradt része egy hajdani nagyobbnak, mert több helybeli egyén állítása szerint, a templomnak még negyven év előtt is két sor ablaka volt, úgy, hogy emeletesnek látszott. Oszlopok nyúltak fel még egyszer annyira, mint most a templom fede-*

1. A templom déli nézete

≺ Anarcs, református templom. Szentségtartó

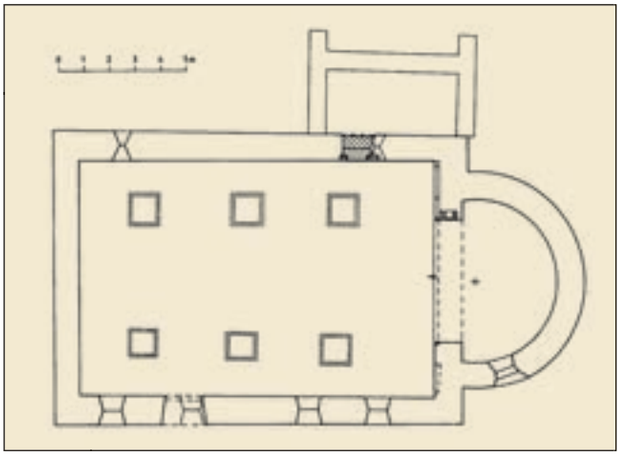

2. A templom alaprajza

le. Jobbra, balra pedig régibb időben alapfalazatokra akadtak.[3] Jósa soraira rímeltek a Kállay-család levéltárából egy 1357. évi oklevél sorai, amelyek egy leánynegyed miatti perben, birtok becsű miatt íródtak: „*in facie eiusdem possessionis Zabouch monasterium in honore beatissime Marie Virginis habeam sex columpnas lapideas intrinsecus totum ecclesie edificium sustentantes et turrem ligneam, item ecclesie possessionalis sub honore sancti Michaelis archangeli existerent fabricata.*[4]

1970-ben kezdődtek a régészeti kutatások, rábukkantunk a négyszögletes kőpillér kezdeteire és annak 125×130 cm-es lábazatára (a bal pillérsor 1. pillére).

1971-ben a déli oldalon látható befalazást (ajtó) a vakolattól megtisztítottuk, majd tisztáztuk a középkori küszöbkő helyét. Megleltük az egykori sekrestye keleti és nyugati falát.[5] A XIX. századi feltöltés kihordása közben a már korábban feltárt pilléralapozás mellett előkerült a további öt, ezek is kibontásra kerültek. A templomépülettel azonos minőségű, szentesi kőből készült, tehát vele egykorú pillérek építési menetét a bal- és jobb oldali 3. pillérnél (a pillérek számozása a diadalívtől történt, a bal az északi, a jobb a déli pillérsort jelenti) figyelhettük meg: először az alapozás előkészítéséhez kiásták az alapozás gödrét, ebbe vegyesen szórták a követ és a meszet, majd a gödör peremétől szabályos négyszög alakban kezdték építeni a pillér (kisebb eltérésekkel) 120×120 cm-es talpát vagy lábazatát. Ezt mindössze 30 cm magasra húzták fel, s ebből emelkedett ki a 20 cm-rel keskenyebb, szintén négyszögletes, 100×100-as pillértörzs, amelynek a méretét pl. a jobb 3. pilléren látható habarcslenyomatok, s a pillértörzsből megmaradt 10 cm-es rész jól jelezték.[6]

Az alapozási gödrök mélységi adatai jól tükrözik, hogy az építők nagy teher hordását bíró pillérekben gondolkodtak az alig 13,7×9,2 m belméretű templomhajóban. Ezt a falkutatás igazolta. A diadalív hajó felőli oldala és a déli hajófal között a vakolat leverése után egy egysornyi téglával berakott, téglalap alakú részt (befalazott tükröt) találtunk. Amikor ezt elbontottuk, derült ki, hogy a befalazással a diadalívből kiinduló, keskeny falpillért kívánták 1847-ben eltüntetni. Az igaz, hogy a téglaberakással a falpillér „láthatatlanná" vált, ám a belőle kiinduló hevedert mégsem sikerült síkba hozni: a rá kent vakolat eltávolításával látni lehetett a heveder indítását. Ugyanezt a téglalap alakú tükröt megtaláljuk a diadalív hajó felőli oldala és az északi hajófal között is, azzal a különbséggel, hogy itt két nagy, egymásra rakott kő jelezte a heveder indítását. A nyugati hajófalban ez a jelenség (mármint a pillérek hevederívének a bekötése) nem volt kutatható, ugyanis az eredeti falszövet 1944-ben elpusztult. Mindenesetre ez is elég támpont volt ahhoz, hogy kimondjuk: a szabolcsi „monostor" háromhajós templom volt, a szögletes, kőből épített 3–3 pillért mindkét oldalon hevederívek kötötték össze egymással és kötötték be a pilléreket a hajó nyugati, illetve a diadalív felőli keleti falába. A 1×1 m-es kőpillérek és a hevederívek könnyen megtarthattak egy a hajófal magasságánál kisebb méretű, a főhajóból kiemelkedő, ablakokkal ellátott falszakaszt, különösen akkor, ha Jósa András leírásának hitelt adunk: *Oszlopok nyúltak fel még egyszer annyira, mint most a templom fedele.* Azaz Jósa írása és a kutatás egybehangzó

3. A templom 1900 körül

eredménye szerint Szabolcsban két mellékhajós, középen kiemelkedő főhajós, tehát magas, bazilikás felépítésű templomot emeltek. Sajnos a templom oldalhajóinak eredeti párkánymagasságát megállapítani nem tudtuk, mert azt 1847-ben visszabontották. Így természetesen az alig 1 m széles oldalhajók boltozatára sem volt bizonyító részlet, csak a tokaji kőművessel kötött, 1757. évi szerződés, amelyben egyértelműen boltozatról írtak (amelyet majd vakolni, festeni kell). Közvetve viszont a boltozat meglétére utal az a tény, hogy az északi mellékhajó megvilágítására a hajó falába két tölcsérbélletes, kis ablakot építettek a diadalív és a bal 1. pillér, illetve a bal 3. pillér és a nyugati zárófal között. A kiugró főhajó minden bizonnyal nyitott fedélszékű volt.

4. A templom nyugati homlokzata 1945-ben

A templom kormeghatározásához a történeti források is segítenek: az 1357. évi birtokbecsű szerint a birtokon két egyház található, az egyikről, a Szent Mihály tiszteletére szenteltről oklevelünk azt állítja, hogy az a falu egyháza (*ecclesia possessionalis*). Akkor mi célt szolgált a másik, a Szűz Mária tiszteletére emelt, hat kőpilléres bazilika?

A templom már a XI. század végén állt, erre a Szabolcs városában (*in civitate Zabolcz*) 1092-ben az I. (Szent) László király elnökletével megtartott „szent zsinat" a bizonyíték, ahova az ország főpapjai, előkelői is elkísérték a királyt.[7] A szabolcsi egyház ebben az időszakban az itt székelő esperes temploma volt (az igazgatási negyedtől elkülönülő váralján élő népeké volt az időközben felépült Szent Mihály-templom), mindaddig, amíg személye a püspöki székhelyen megalakuló káptalanban nem kapott helyet. Ez az időpont a történeti vélekedés szerint a XI–XII. század fordulója (legalábbis Eger esetében). Ezután már nem lett volna értelme a kor viszonyai között olyan „monumentális" egyházat emelni, mint amilyen a kőből épített, háromhajós szabolcsi volt.

A szabolcsi Szűz Mária-egyház az Árpád-korban nem volt plébánia: ezt a régészeti leletek is bizonyítják. A Szent Mihály-egyház 1431-ben már nem a település egyháza: rangja kápolna lett, s utca viselte a nevét,[8] tehát a falu lakossága a XIV–XV. század fordulójától már a Szűz Mária-egyház köré temetkezik.

A szabolcsi Szűz Mária-egyház építéstörténetét a következőkben rekonstruálhatjuk: a XI. században, de még 1092 előtt két mellék- és egy főhajóból álló, bazilikás formájú templomot építettek kőből, a mellékhajókban is egy–egy oltárt helyezve el. A kő boltozatú szentély félköríves, a boltozott mellékhajók egyenes záródásúak. A diadalív alsó, függőleges falsíkjai is ehhez az időhöz kapcsolhatók *(5. kép)*. A templom bejárata a déli oldalon nyílt. A templom padlójának ekkor minden bizonnyal lapos (6 cm vastagságú) kő burkolata volt.[9] Az 1 m széles falak külső sarkait faragott kövekből rakták fel. A külső ekkor vékony meszes vakolást kapott úgy, hogy a kövek textúrája kivehető volt. A belsőt (legalábbis a szentélyt) mészdús vakolattal, festéssel (*secco*) látták el. Az Olaszi család birtoklása alatt említik először a falu plébánosát: az egri püspökség szabolcsi esperessége alá tartozó egyházának Péter papja 1333-ban 6, ugyanő, mint szabolcsi alesperes az 1334. évi első részlet fejében 4, papja a második részlet fejében 5, az 1335. évi első részlet fejében 6 garas pápai tizedet fizetett, tehát erre az időre Szabolcs a megye közepes méretű falvai sorába tartozott.[10]

A XV. század elején lesz a Szűz Mária-egyház plébánia, ehhez viszont szükséges volt egy (5,4×3,4 m belső méretű, sarkain támpillérrel megerősített) sekrestyét építeni. Ez még 1475 előtt történt (az 1487-ben fiágon kihalt Upori család utolsó tagja, László 1475-ben adta zálogba birtokait). Ugyancsak ezzel az építkezéssel függ össze a diadalív jelenlegi, szegmensíves felső záródása. Ennél korábbi időre, a Zsigmond-korra tehető a szentély kifestése, ahol az 1900-as építkezésre visszaemlékezők szerint a 12 apostolt (vagy szenteket?) ábrázolták. Saj-

5. A templombelső kelet felé

nos, ezekből a képekből csak egy szalagkeret darabja maradt meg.

A fennmaradt feljegyzések szerint a teljesen elhanyagolt épületen 1757-ben végeztek először javítást: a tokaji kőművessel kötött szerződés szövege szerint még állott mind a hat kőpillér a *boltozattal* (tehát a mellékhajók boltozva voltak!), ezeket kellett újravakolni és a szűknek bizonyult déli bejáratot megnagyobbítani.[11]

1847-ben a földrengés miatt megrepedt kőpilléreket elbontották az új, megemelt padlószintig, a déli bejáratot befalazták, s a nyugati oldalon nyitottak újat. Az északi mellékhajó két ablakát befalazták, a déli négy ablakot megnagyobbították. Talán ekkor bonthatták le véglegesen a sekrestyét is. Az építkezések idején bukkantak rá a mellékhajókban lévő oltárok kőalapozására.[12]

A szabolcsi Szűz Mária-monostor (a XIV. századi oklevél monostor jelzője nem szerzetesekre utalt, hanem az épületnek a birtokbecsű szempontjából fontos méreteire), ahol az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós, bazilikális tér csatlakozik, a magyar templomépítészet egy, a XI. századból származó darabja. Ennek megfelelően alaprajzi megfelelői (természetesen kisebb eltéréssel) a kalocsai I. székesegyház,[13] továbbá a pécsváradi kápolna,[14] valamint a zirci királyi udvarház (*curia*) temploma.[15] Az ezekkel való részletes egybevetés azonban nem ennek a dolgozatnak a feladata.[16]

A fényképeket Mudrák Attila (1, 5) készítette, a további illusztrációk Németh Péter archívumából származnak.

Jegyzetek:

[1] É. n. [1067 k.]/267: *que remanet castro de Zobolchy* – DHA I.: 184.

[2] Az 1900-ban, az építkezés befejezésekor készült fotón jól látszik a szentélyablak felett a friss vakolat. Ebből következik, hogy a hajó ablakait korábban, talán 1847-ben alakították ki jelen formájukra.

[3] Jósa 1900. 395. Kiss Lajos ceruzás bejegyzése e sorokhoz: *1866-ban*.

[4] Kállay lev. II.: 42.: No 1207. – Az oklevélrészlet latin szövegét Érszegi Gézának köszönhetjük, akinek ezúton is köszönetet mondunk. Az idézet magyar fordítása: *Ugyanazon Szabolcs birtoknak a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt monostora, amelynek belsejében 6 kőoszlop tartja az egész templomépületet és a fatornyot, ismét a Szent Mihály főangyal tiszteletére szentelt plébániatemplom.* Entz Géza fordítása: MMT I.: 181.

[5] A templomfalra merőleges másik kutatóárkunkban a sekrestye északi fala nem került elő, a metszet tanúsága szerint azt az utolsó kőig kitermelték, helyén köves törmelék (betöltődés) volt látható. A sekrestye nyugati falából is mindössze két sor kőréteg maradt meg, közvetlenül a templomfalhoz csatlakozó részen. A falat habarcsba ágyazott apró kövekből rakták, s nem volt bekötve a templom falába, csak a kiugró alapozáshoz csatlakozott. Az alapozása mélysége is magasabban volt a templom alapozásánál, sőt az alapozás alatt egy nyugat-keleti tájolású sír koponyája került elő. Így az alábbi időrendi sorrendet állíthattuk fel: 1) templomépítés 2) temetkezés 3) a sekrestye építése. A sekrestye keleti és nyugati fala között kibontott északi templomfal kiugró alapozását téglalap formájú, lapos (bodrog-)szentesi kőből rakták (a helybeliek ismerete szerint), a kiugrás jelezheti az egykori, a mainál lentebbi járószintet. A két sekrestye fal között, a középtől kissé nyugatra a templomfalon törés mutatkozik. E helyen a templomfal egészétől eltérő apróköves berakás, közte pedig a fal köveitől különböző sárga színű, hosszú faragott kő: mindez az egykori sekrestyeajtó helyét mutatta, ill. a kő a sekrestyébe vezető ajtó küszöbköve lehet, amit a sekrestye elbontásakor kiemeltek eredeti helyéről. Egyébként a sekrestye építésekor a kiugró alapozást egy részét is megbontották.

[6] A pillértörzs megmaradt darabjától 10 cm-rel magasabban volt az 1847-es padlószínt, amelyet 0 pontnak tekintettünk a mélységadatok esetében. A pillérek mélységadatai: jobb 1. pillér (lábazata nincs): alapozása -52 cm., az alapozás alja -164 cm. Jobb 2. pillér: a lábazat 120×114 cm, a pillértörzs minden oldalon 14 cm-rel keskenyebb, alapozása -165 cm. Jobb 3. pillér: a lábazat 120×112 cm, a pillértörzs minden oldalon 9 cm-rel keskenyebb, az alapozás alja -157 cm. Bal 2. pillér: az alapozás alja -126 cm, a lábazat csak 20 cm-es. Bal 3. pillér: alapozása -66, az alapozás alja -156 cm.

[7] Szent László első törvénye. Ld.: Marczali 1901. 88–91. – magyar fordítása: *Szöveggyűjtemény* 1964. 38–45.

[8] Öt jobbágytelek ekkor *Szabolcs birtok dél felé eső utcájában, a szabolcsi Szent Mihály arkangyal tiszteletére készített kápolnával szemben, amelyet más néven Szentmihály utcájának (Zenthmyhalwlczaya) neveznek* – fekszik. Perényi lev. 212–213.: No 439.

[9] A diadalív jobb oldali sarkán, -55 cm talált 2 kőlap erre a tanú.

[10] 1332–1335/PpReg.: *Petrus* [sac.] *de Zadonch*, *Pet. viceadic. de Zabouch*, [sac.] *de Zobloch*, *Zobolch* – Mon. Vat. I/1.: 327., 329., 343., 359.

[11] A XVIII–XIX. századi építkezési adatok a szabolcsi református egyház levéltárában voltak találhatók 1969–1975 között.

[12] A templom közvetlen környékét – mint említettük – a XV. századtól a XVIII. század közepéig használta a falu lakossága temetkező helyül.

[13] Tóth M. 1988. 124–125.: 16. jegyzet.

[14] Uo., 125.: 17. jegyzet.

[15] MRT 4.: 263–266.: No 81/1. lelőhely.

[16] Ld. még: Szabolcs református templomáról kissé más szerkezetben, jegyzeteletlen írott dolgozatunkat: Németh 2012. 282–291.

Szakács Béla Zsolt

Laskod, református templom

A történeti Szabolcs megyéhez tartozó Laskod művészettörténeti jelentősége csak az utóbbi időkben vált világossá. Úgy tűnik, a XIX. századi kutatás nem vett róla tudomást, és Gerecze Péter is ismeretlen korúként hozza, korábbi irodalom nélkül.[1] Genthon István 1490-es építésűnek tartja,[2] az 1987-es műemléki topográfia óvatosabban fogalmazva középkori eredetűnek ismeri, és megemlíti, hogy az 1828-as *canonica visitatio* szerint 1483-ban épült.[3] A kérdésben döntő fordulatot az 1990-es évek közepén egy szakszerűtlen tatarozásból kibontakozó kutatás és restaurálás hozott, melynek során igen figyelemre méltó falkép-együttes is napvilágra került: ennek köszönhetően a templom ma már a jobban ismert emlékek közé tartozik.[4]

A tisztánlátást az is nehezítette, hogy a mai Laskod közelében, Kántorjánosi határában is létezett egy azonos nevű, mára elpusztult falu, amelynek adatait hosszú időn keresztül a ma is létező helységre vonatkoztatták. Németh Péter ismerte fel, hogy sem az 1320-as per, melynek során a falu papját a miseruhákban és a szekrényekben őrzött dolgokban okozott tetemes kárral vádolták, sem az ottani Szent Mihály-egyház 1347-es említése nem vonatkoztatható a szóban forgó műemlékre.[5]

A falura vonatkozó forrásaink valójában 1283-mal kezdődnek, amikor is Bagdai Illés ispán birtoka. Azt is megtudjuk, hogy V. Istvántól kapta, vagyis 1270–1272 közt juthatott hozzá.[6] 1312-ben már az ő fiai szerepelnek az itteni birtokügyekben,[7] 1317-ben özvegyéről esik szó,[8] 1337-ben pedig az derül ki, hogy Illés bán magtalanul halt el.[9]

Ugyanakkor már 1321-ben felbukkannak Balogsemjén nembeli Mihály fiai, hogy beiktassák magukat IV. László adományába.[10] Mint ismeretes, IV. László utolsó éveiben Mihály fiai (István és Pál) a király fontos támaszai, s mint ilyenek, mérhetetlen adományokban részesültek. 1290 után azonban mindent elveszítettek, s csak nehezen szilárdult meg újra a helyzetük.[11] A Jákó nembeli Csépán fia és Komorzán ellene mondott az 1321-es beiktatási szándékuknak is,[12] végül úgy egyeztek meg, hogy a szomszédos Bagda Csépán fiaié lesz, míg Laskod Mihály fiait illeti.[13] 1323-ban Egyed ispán fia Symeon mester tiltakozott Laskodon elkövetett hatalmaskodás ellen,[14] aki talán azonos Mihály fivérének, Egyednek Simon nevű fiával – azaz a Kállai család is részt szerezhetett a faluban. A Kállaiak később is szerepelnek a falu birtokosaiként.[15]

Magáról a templomról először 1483-ban kapunk hírt, amikor 10 márka értékűnek mondták. Ez megfelel a korabeli becsű-jegyzékek torony nélküli, de temetkezési joggal rendelkező templomainak.[16] Ez az épület, alighanem különösebb átalakítások nélkül, került a reformátusok birtokába, s mint ilyen kőtemplomot említették 1696-ban.[17] A laskodiak 1785-ös kérése, hogy szilárd anyagból építhessenek templomot, arra utal, hogy a középkori épület már rossz állapotban lehetett; egy 1809-es feljegyzés szerint a renoválás 1791-ben végbe is ment.[18] Ugyanekkor a tornyot mintegy 38 esztendősnek mondják, azaz 1770 körül épülhetett. Jelentősebb átépítésre került sor 1830-ban, míg a ma is álló torony 1863-ra datálható.[19] Ez utóbbiak pontos viszonyait is tisztázta az a kutatás, amelyre 1994 májusában került sor, egy évek óta húzódó tatarozás alkalmával. A Juan Cabello, Simon Zoltán és G. Horváth Erzsébet részvételével folyó munkák tisztázták a templom építéstörténetét, és jelentős falkép-együtteseket fedeztek fel.[20] A templom restaurálása Jámbor Andrea tervei szerint készült, míg a falképek helyreállítását 1998–1999-ben Seres László végezte.

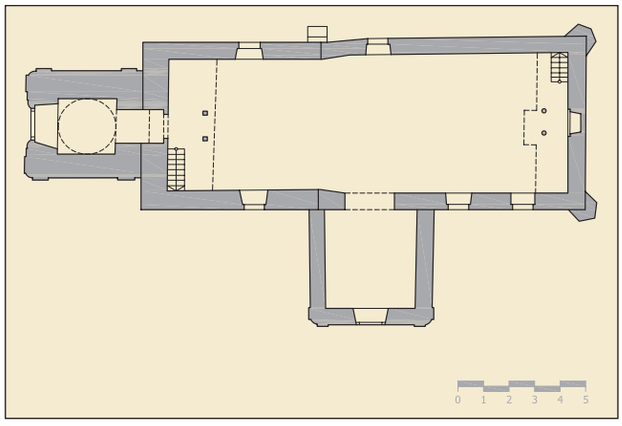

1. A templom alaprajza

2. A templom délről

A restaurálás során kialakult, mai helyzetet a különböző korú épületrészek diszkrét, de érthető megkülönböztetése jellemzi. A téglából épült, egyhajós templom egyszerű téglalap alaprajzú, melynek déli oldalához előcsarnok, nyugati oldalához háromszintes torony csatlakozik *(1–2. kép)*. Az északkeleti és -nyugati sarkok, valamint az északi homlokzat közepét alacsony támpillérek erősítik. Bejárata a déli előcsarnokon keresztül, illetve a tornyon át, a hajó nyugati falában (a középtengelytől kissé délre eltolva) nyílik. Kétféle ablaknyílás különböztethető meg: a keleti falban egy, az északi és a déli fal keleti részén két-két nagyméretű, téglalap alakú, szegmentíves lezárású ablakot találunk,[21] míg a déli fal nyugati felén egymáshoz közel három kisebb, félköríves záródású, lépcsős bélletű ablak fedezhető fel *(3. kép)*. A hajó nyugati felén (az északi támpillértől nyugatra) a hajófalat egy üvegfallal emelték meg, amelyet fa lamellák tagolnak. Efölött a tetőzet is elválik a keleti hajórészétől. A belsőben ennek felel meg a térlefedés különbsége. Míg a keleti részt kékre festett kazettás síkfödém zárja, addig ennek folytatása a nyugati részen rácsszerű, s a gerendák közt a megemelt, fa belső burkolatú tetőzetre látunk rá. Az áttört felület határa félköríves. Ennek megfelelően a téglapadló mintázatában is kirajzolódik a félköríves záródás.

Ez a helyreállítási terv hangsúlyozottan modern, műemlékes eszközökkel[22] a feltárás során megismert középkori jellegzetességeket kívánta megértetni a látogatókkal. A templomon ugyanis a restaurálás előtt középkori részlet nem volt látható. A hajó keleti és nyugati része nem vált el egymástól, és ablakai is (északon három, keleten egy, délen az előcsarnok két oldalán kettő-kettő) lényegében egységes kialakításúak voltak. Ezek közül ma már nincsenek meg a hajó nyugati részén az északi és a déliek.

A feltáráskor bebizonyosodott, hogy a hajó falai nem egykorúak. A nyugati fal és az oldalfalak nyugati, kb. 620 cm hosszú szakasza (az előcsarnok és az északi támpillér vonaláig) tartoznak a középkori fázishoz, míg ettől keletre a XIX. századi kiegészítés emelkedik. A középkori falazatba utólagosan törték bele a szegmensíves ablakokat. A középkori hajó belmérete 550×520 cm volt.[23]

A kutatás során végzett régészeti feltárás felszínre hozta az eredeti szentélyzáródást. A 4. árok a déli hajófalhoz közel egy íves fal alapozási árkát hozta napvilágra, melynek eredeti anyagára téglatörmelék utalt. Ennek folytatását az 5. és 6. árok is jelezte. Ennek alapján megállapítható volt, hogy a templomot egykor félköríves téglafal határol-

3. Ablakok a déli hajófalon

ta keletről. Ennek csatlakozási pontjai egybeestek a déli előcsarnok nyugati bekötő falával és az északi támpillér vonalával. Maguk a csatlakozási pontok nem teljesen világosak: nem tudjuk, a külsőn beugrott-e az apszisindítás.[24] Valószínűbb a beugró felület, hiszen a belsőben a déli oldalon úgy tűnik, az apszis keskenyebb volt a hajónál. A rajzok tanúsága szerint az apszis csatlakozásánál beugró diadalív is megfigyelhető volt, a beugrás pontos mértéke azonban nem ismert.[25] Annyi ezek alapján is megállapítható, hogy a hajónál keskenyebb, félköríves szentély erőteljesen beugró diadalívvel vált el a hajótól.

A falkutatás során a templom nyugati bejáratának eredeti formáira nem derült fény. Napvilágra kerültek azonban a déli fal középkori ablakai. Legépebben a középső került elő: ennek nyílása félköríves, mely a belső és külső oldalon egy-egy lépcsővel tágul. A kutatók megfigyelése szerint a béllet eredeti formája enyhén csúcsíves volt, amelyet később a vállvonaltól indított vakolással formáltak félkörívessé. Ettől az ablaktól keletre, a szegmensíves, utólagos ablak fölött egy másik csúcsíves ablakbéllet záródása került elő. A középső ablaktól nyugatra is volt egy középkori ablak, melynek keleti káváját és áthidalójának befalazott fészkét a kutatók észlelték.[26]

A templombelsőben a falkutatás során két téglalap alakú falfülke került elő az északi és a déli hajófalban, melyeket a középkori téglafalba utólagosan törtek be. Ezeket a kutatók a XVI–XVII. századra teszik. Ugyancsak XVII. századinak tartják a középkori ablakok lekerekítését. Még későbbi, az 1830-as újjáépítéshez köthető a hajó keleti fele, míg a tornyot egyértelműen 1863-ra datálják. Megjegyzendő, sem a források szerint 1770 körül épült toronynak, sem az 1791-es renoválásnak számottevő maradványát nem észlelték – a jelek szerint ezeket a XIX. századi bővítések maradéktalanul eltüntethették.

A kutatás eredményei alapján tehát az első templom egy viszonylag rövid, kis méretű, közel négyzet alaprajzú hajóból és attól erőteljesen beugró diadalívekkel elválasztott, keskenyebb félköríves apszisból állt. Az alaprajz legközelebbi rokona a Szatmár megyei Csengersima első temploma;[27] meg kell azonban jegyezni, hogy annak nem ismert diadalíve, és ablakformái is mások. A simai első fázist annak részletformái (ablakai, párkányformái, falfülkéi) alapján a XIII. század közepe tájára lehet keltezni. A laskodi templomhoz ennyi részletforma sem áll a rendelkezésünkre, de az megemlítendő, hogy a szentély kialakítása a simainál tagoltabb volt.

4. Szent László-legenda és Vir dolorum ábrázolás

Ennél több tanulsággal szolgálnak az ablakformák. A lépcsős béllet kifejezetten ritkának számít. A régióban legközelebbi rokona a csarodai templom nyugati falán fedezhető fel, ez azonban egy lépcsővel gazdagabb. Lépcsőzött ablakokkal épült a gacsályi templom tornya, de azok háromszögű végződésűek. Lépcsősen mélyednek a falba a fényeslitkei templomtorony ikerablakai is. Ez utóbbiak a XIII. század végére, illetve a XIV. század első harmadára tehetők.[28]

A templom datálását segítheti a falképek elemzése is.[29] Ennek első rétegét a déli fal Szent László-ciklusa és ennek folytatásában egy Vir dolorum alkotja, melyhez szorosan kötődik (bár kissé eltérő stílusban) az északi fal nehezen azonosítható jelenete *(4. kép)*.[30] Ezek elválaszthatatlanok attól a csoporttól, amelyhez ma már Csarodán kívül Lónya, Gerény (Горяни) és Palágykomoróc (Паладь Комарівці) töredékeit is hozzá lehet kapcsolni, és amelyet a XIV. század első harmadánál korábbra nem keltezhetünk. Az északi fal Szent György-ábrázolásának töredéke és az ezután készült Utolsó ítélet, mely egykorú a déli fal Szent Páljával és püspökszentjével, már a XIV. század végének és a következő elejének további reprezentációs igényéről tanúskodik.[31]

Mindezeket a szempontokat megfontolva úgy vélekedhetünk, hogy a laskodi templom, bármennyire is Árpád-kori jellegű, valójában annak legvégén, esetleg már a XIV. század elején épülhetett. Így az építkezés, illetve a kifestés indítékaként nem annyira Illés ispán 1270 körüli birtokszerzése jöhet számításba, mint az újabb tulajdonosváltás, a Balogsemjének 1321-től kimutatható jelenléte. Természetesen mind az építésre, mind a falfestészeti dekorációra sor kerülhetett mindezektől függetlenül, e két időpont között is.

A fényképeket Mudrák Attila, a rajzot Fogarasi Barbara készítette.

Jegyzetek:

[1] Gerecze 1906. 755.
[2] Genthon 1961. 171.
[3] MMT XI.: 268. (G. Krámer Márta – Mendele Ferenc).
[4] Alapvető publikációk: Cabello–Simon 1995. 143–168.; Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001. – a falképekről: G. Horváth 1995. 169–176.; Jékely–Lángi 2009. 136–153.
[5] Németh 1997. 121.; Mező 2003. 291. – vö.: MMT XI.: 266., 268.; Cabello–Simon 1995. 143.; Szatmáriné 2000. 27. – már jó adatokkal: Cabello–Simon 1995. 143–168.; Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.; Jékely–Lángi 2009. 136.
[6] Fejér V/3.: 194.
[7] AO I. 247.: No 229.; AOkl. III.: 105.: No 220. – ld. még: Németh 1997. 119.
[8] AOkl. IV. 282.
[9] AO III.: 430.
[10] AO I.: 602.: No 546.
[11] Karácsonyi 1900/1901. I.: 182–183., 188–189. – Karácsonyi 1995. 202–204., 208–209. A semjéniek laskodi birtoklásához Karácsonyi által idézett források (A. I. 682., A. II. 20.) számomra nem értelmezhetőek.
[12] Kállay lev. I.: 36.: No 115.
[13] Németh 2000. 12.
[14] AO II.: 68.: No 61.
[15] Fejér X/6.: No 876.; Cabello–Simon 1995. 143.
[16] Ezekhez ld.: Marosi 1999. 15.
[17] MMT XI.: 268. Nagyjából ekkori a gyülekezet ezüstpohara és óntányérja is, uo.
[18] MMT XI.: 268.
[19] MMT XI.: 268. és Cabello–Simon 1995. 140.
[20] Cabello–Simon 1995. és G. Horváth 1995.
[21] Ezek közül Cabello–Simon 1995. 5. és 12. képe nem jelöli az északi fal keleti ablakát, ahogy a *Tájak, korok, múzeumok* sorozatban megjelent kis füzetben közölt alaprajza sem, amely viszont az északi fal nyugati ablakát meglévőnek jelöli, noha azt befalazták. Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.
[22] Mint maga a tervező, Jámbor Andrea írja: *ki kellett találni valami „műemlékeset”*. Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.
[23] Cabello–Simon 1995. 31. jegyzet.
[24] A feltárási rajz szaggatott vonallal, azaz hipotetikusan a déli oldalon beugrónak, az északin inkább folytatólagosnak jelzi, erre vonatkozóan azonban nincs régészeti adatunk. Cabello–Simon 1995. 5. ábra.
[25] A déli diadalív zárása kívül esett a 4. kutatóárkon. Az északi oldalon a 6. árok lefedte a kérdéses területet, de a rajzon az alapozás fala megszakad, anélkül, hogy bekanyarodna: alighanem a fal végződése nem volt pontosan megragadható. Ezen alapján úgy tűnik, a mai téglapadlóban kirakott diadalív-lenyomatok is csak hipotetikusak.
[26] Cabello–Simon 1995. 148-150. Megjegyzendő, ez nem a befalazott szegmentíves ablak helyén volt, hanem attól keletre.
[27] Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.; Csengersima. In: Kollár 2011. 256–260. (Szakács Béla Zsolt) – ld. még uo.: 10.: 2. ábra.
[28] Gacsályra: Gacsály. In: Kollár 2011. 143–179. (Juan Cabello – Simon Zoltán), Fényeslitkére és Csarodára ld. a jelen kötet tanulmányait!
[29] Cabello–Simon 1995. 154. éppen falképei alapján tette a XIII. század második felére.
[30] Ezen Wehli Tünde szerint (Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.) legvalószínűbben Keresztelő Szent János születésének témája azonosítható. Megjegyzendő, az angyal melletti alak nehezen azonosítható feliratából „a”, talán „n” és „d” olvasható ki, ami esetlegesen András apostolra utalhat. Őt legendája szerint egy angyal figyelmezette, hogy apostoltársa, Máté kiszabadítására siessen (Voragine 1990. 7.). Az is feltűnő, hogy ezen alak mellett egy olyan töredékes figura látható, akinek attribútuma valamilyen fejsze (?) szerű tárgy – mint ismeretes, a bárd, alabárd, fejsze Máté, Mátyás és Tádé apostolok vértanúságának eszköze.
[31] Ezzel összhangban Jékely Zsombor datálása Laskodon a XIV. század második negyedére, 1330 tájára esik. Jékely–Lángi 2009. 138.
[32] Ezekről bővebben: Jékely–Lángi 2009. 136–153.

Juan Cabello – Németh Péter

Székely, református templom

Az országút mellett szabadon álló, egyhajós, félköríves – a hajóval megegyező szélességű és magasságú – szentéllyel záródó templom teljes egészében téglából épült. A hajó nyugati sarkait lépcsősen kiképzett átlós, míg keleti sarkait merőleges – ugyancsak lépcsős – támpillérek erősítik. A hajó déli falának nyugati szakaszán egy további, lépcsős kialakítású, merőleges támpillér csatlakozik a falhoz. A hajón és a szentélyen egyazon magasságban körbefutó „koronázópárkányt" egy erőteljesen megformázott, szabálytalan pálca alkotja. (A hajó nyugati homlokzatára ez a párkány nem fordul át.)

A hajó déli homlokzatát két félköríves záródású, enyhén tölcséres, rézsűs kávájú ablaknyílás töri át. A szentélyfal délkeleti, illetve északkeleti szakaszán egy-egy, formailag a hajó nyílásaival megegyező, ám azoknál valamivel szélesebb és magasabb ablakot láthatunk. A templom bejárata a hajó nyugati homlokzatának középtengelyében nyílik. A homlokzati falsík elé kiugratott előépítményben kialakított, lépcsős bélletű kapuzat csúcsíves záródású, mint ahogy a fölötte kifalazott, aránylag nagyméretű fülke is. A nagyjából az oldalhomlokzati párkány magasságában záródó kapuépítmény feletti oromfal tengelyében egy szegmensíves záródású, kisméretű ablaknyílás töri át a falat. Az épület egyszerű lábazatát és a falakat szürkésfehérre színezett, cementes vakolat borítja. A szentélyt a hajótól elválasztó, meglepően rövid diadalívnek hiányzik a felső záródása.

A 2007 tavaszán elvégzett régészeti kutatás során nemcsak az épület felmenő falait vizsgáltuk, hanem kutatóárkainkkal az egykori járószinteket, a falalapozások

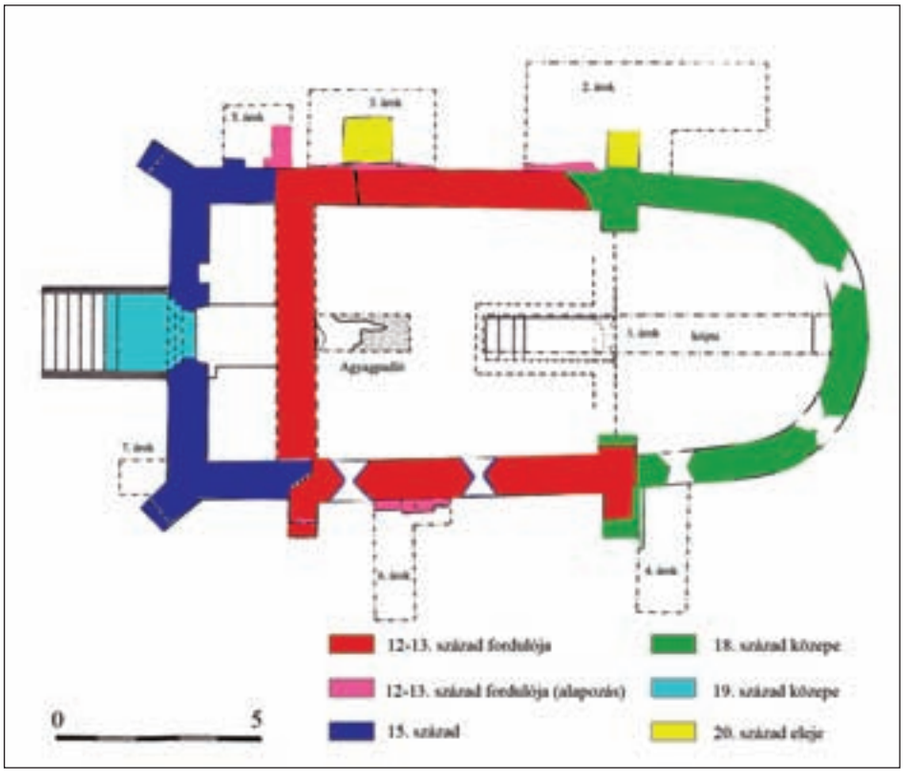

1. A templom kutatási alaprajza

2. A déli homlokzat kutatás közben

mélységét, az elbontott pillérek és falak helyét, valamint méretüket és a felmenő falazatokhoz kapcsolódó viszonyukat is meghatároztuk.[1]

Az első templom falaiból nem túl sok maradt ránk, mivel nagy részét – történetesen a hajó nyugati falát, az oldalfalak felső részét, beleértve ablaknyílásait, továbbá szentélyét is – a különböző későbbi építkezések alkalmával elbontották *(1. kép)*.

A vörös színű téglákból épült első templom közel négyzetes alapterületű hajójának sarkait merőleges és lépcsős támpillérek támasztják meg.[2] A hajó északi és déli falazatát, közel a faltengelyhez, egy 70 cm széles, 30 cm vastag lizéna díszíti. A hajó elbontott nyugati falának helyét a falkutatás, valamint az ásatás nyomán feltárt agyagos alapozás határozta meg. Északi és déli oldalfalai csupán 290–300 cm-es magasságig maradtak meg – így falkoronájának magasságát és lezárásának módját, valamint lefedését sem ismerjük, habár jó okunk van feltételezni, hogy a hajót eredetileg magasan kiemelt nyeregtető fedhette. A kutatás során a falakban ablaknyílások nem kerültek elő, amelyek nyilvánvalóan a későbbi építkezésnek estek áldozatul. Diadalívét sem ismerjük, mint ahogy feltehetően a hajónál keskenyebb szentélyének formájáról és méreteiről sincsenek információink. Eredeti szentélyét a XVIII. század közepén teljes egészében elbontották, diadalívéből is mindössze egy 20–30 cm-es csonk maradt meg. Tekintettel arra, hogy a déli falban kapuzatra utaló nyomot nem fedeztünk fel, bejárati kapuja eredetileg a nyugati falban volt. A hajónak téglával és vakolattal felül rézsűsen lezárt, 5–8 cm széles lábazata 60–70 cm magas.

Sározott padlóját a mai járószint alatt 70 cm-re bontottuk ki. A felül 3–4 sor falazott téglával lezárt – tömörített agyagos rétegek által közrefogott, habarcsos-téglás, helyenként apróbb törtköves-habarcsos törmelékkel kevert földből álló – alapozás alja az alapozási kiugrás tete-

jétől számított 70 cm-es mélységben közvetlenül a sárga homokos altalajba mélyített árkot tölti ki.[3]

A templomhajó belső oldalfalait először egy igen vékony, inkább csak kanálháttal elsimított szürkésfehér színű glettszerű vakolattal fedték. A külső homlokzatokat borító első vakolat azonban már teljesen elpusztult.

Székely *(villa Zekul)* falu első okleveles említése 1284 körüli, egy itt elkövetett hatalmaskodás révén.[4] Neve székely népnév, az egykori gyepűvédő őrség lakóhelye emlékét őrzi, eredete feltehetően X. századi.[5] 1316-ban a falu a Hontpázmány nembeli Bánki Lökös unokáinak birtoka, akik ebben az időpontban (többek között) hitbér, hozomány, valamint leánynegyed fejében e birtok felét átadják a Jákó nembeli Csépánnak.[6] 1324-ben már a Balogsemjén nembeli Kállóiak kezén találjuk Székely egy részét. Ebben az oklevélben említik meg először templomát. Az oklevél szerint a Kállóiak hitbér és hozomány fejében a falu felét és a Szent Mihály tiszteletére épült egyház kegyuraságának ugyancsak felét szerezték meg.[7] 1327-ben *és* 1331-ben pedig már a magát már Székelyinek nevező Csépán fiai és a Balogsemjén nembeli Nagysemjéni Mihály fia, László pereskednek egymással, Székely birtokkal és nem utolsósorban a templom kegyuraságával kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy ettől kezdve a falu kizárólagos birtokosa végig a középkor folyamán a Kállai család maradt.[8] 1483-ban magát a kőből épült templomot 10 márka értékűre taksálták.[9] A rendelkezésre álló adatok alapján annyi bizonyos, hogy a templom 1324-ben már állt, azt feltehetően a XII–XIII. század fordulója környékén a Hontpázmány nembeli Bánki család építtette.

3. A hajó délkeleti ablaknyílása kutatás közben

A második építési periódusban a hajó nyugati falát és bejárati kapuját elbontották, majd a hajót nyugati irányba 260–290 cm-el meghosszabbították, egyúttal az erőteljesen visszabontott (korábbi) északi és déli falat, valamint nyugati támpilléreit és fallizénáit is újraépítették.[10] Az így meghosszabbított hajó nyugati sarkait átlós, lépcsős kialakítású támpillérekkel erősítették meg. A felül rézsűvel lezárt téglalábazat 100–105 cm magas és 10 cm széles.[11]

Koronázópárkányának csupán alsó, élszedésben záródó, alig 6–8 cm széles tagozata és a fölötte lévő, szintén téglából falazott függőlemeznek 10 cm-es szakasza maradt ránk. Az új falak lényegesen mélyebbre hatoló alapozása már kizárólagosan téglából készült.[12] Azt viszont ma már nem lehet megállapítani, hogy a korábbi szentélyt vajon megtartották-e, vagy azt lebontva újat építettek.

A déli hajófalban két félkörívesen záródó, tölcséres, valamint kifelé-befelé rézsűs kávájú ablaknyílást alakítottak ki *(2–3. kép)*. Az immáron megnagyobbított hajóba a bejárást a nyugati falban kialakított kapuzat biztosította. A téglából falazott, a homlokzati falsík elé ugratott széles, a falkorona magasságában vízszintesen záródó előépítmény tengelyébe állított, lépcsős kávájú, csúcsíves záródású kapu teljes magasságát – a küszöb szintjének ismerete nélkül – jelenleg nem tudjuk megadni.[13] A kapuzat fölött egy szintén csúcsíves fülkét is kifalaztak. A nyugati fal oromfala azonban nem maradt meg.

A külső homlokzatokon a kutatás nem talált korabeli vakolatot, ám a hajó déli belső oldalfalán nemcsak a vékony, szürkésfehér vakolat, hanem az arra felvitt freskó két szélső alakjának töredéke is feltárásra került. A két női szentet ábrázoló alak közül a keletre lévőnek csak a feje *(4. kép)*, míg a hajó nyugati végén feltártnak felső teste is fennmaradt *(5. kép)*. A freskó a diadalív rövid csonkjának nyugati felületére is átfordul.[14] A festőrestaurátori kutatás több helyen freskót nem tárt fel, ám feltételezzük, hogy a templomhajó többi falát is – még ha máshol freskó nem is készült – ezzel a szürkésfehér színű (alap)vakolattal fedték.

A déli hajófalon feltárt és a XV. századra datálható freskótöredékek alapján az építkezésre minden bizonnyal valamikor a XV. században került sor, építtetőjét pedig a Balogsemjén nembeli Kállói család valamelyik tagjában kereshetjük.

4. Női szentet ábrázoló falkép (színes caruzarajz)

1744-ben a templomot – mivel az elpusztult – nem használják.[15] Úgy tűnik, hogy néhány évre rá egy nagyobb szabású építkezésbe fogtak. A XVIII. század közepén történt építészeti beavatkozás eredményeként elbontották a középkori szentélyt. Annak helyére egy nagyobb alapterületű, a hajó szélességével és magasságával megegyező kriptát építettek (6. kép).[16] Elbontották a középkori diadalívet és a hajó északkeleti támpillérét is. Bizonyos, hogy a hajó lizénáit is ekkor faragták vissza *(7. kép)*. A statikailag meggyengült északi hajófal elbontott keleti pillérének helyére egy, az új szentéllyel összekapcsolt pillért is fölfalaztak, a déli hajófal keleti pillérét pedig köpenyfallal burkolták. A középkori szentély és diadalív elbontásakor az oromfalat, és ezzel egyetemben

5. Női szentet ábrázoló falkép (színes caruzarajz)

6. A hajó északkeleti vége és a szentélyfal csatlakozása

7. A középkori déli hajófalnál feltárt lizéna

a hajó mennyezetét, sőt fedélszékét és annak borítását is el kellett távolítani.

A XVIII. század végén, majd a XIX. században az épületen több javítást is végeztek, amelyek döntően famennyezetére, a tető héjazatára, továbbá a berendezés felújítására terjedtek ki.[17] Úgy tűnik, hogy a nyugati kapu elé épített lépcső a XIX. század közepe táján vagy nem sokkal később készülhetett. Mindenesetre az építményt már Römer Flóris is látta, aki nemcsak lerajzolta a nyugati kapuzatot, hanem a templomról szóló, szűkre szabott tudósításában a következőket írta: *kő falazat, pillérek két osztályuak, é. n. ablak, kerek, szentély két ablakkal, tégla építmény, déli ablakok román koriak. Felül bevakolt párkányzat, soha sem volt boltozva.* [18]

A képek forrása: Pisch Ildikó (1, 4, 5), Juan Cabello (6, 7), Mudrák Attila (2), Kollár Tibor (3).

Jegyzetek:

[1] A kutatást Németh Péter és Juan Cabello végezték, a vakolatokat Pintér Attila falképrestaurátor vizsgálta. Juan Cabello–Németh Péter: *Székely, a református templom régészeti kutatása. Tudományos dokumentáció.* Kézirat. Budapest, 2007.

[2] A hajó 6,85×6,15 m alapterületű, a támpillérek 90×70 cm méretűek, téglák méretei: 26–27×6-6,5×13,6–14 cm.

[3] Megjegyezzük, hogy a templombelső padlóját az alapozási szint fölött alig 15–25 cm-rel magasabban alakították ki. Valószínű, hogy részben az alapozási anyag silányságának, no meg az alapozás csekély mélységének köszönhetők az északi hajófalban látható, függőleges repedések.

[4] Németh 1997. 173.

[5] Mező–Németh 1972. 116.

[6] Németh 1997. 173.

[7] Németh 1997. 173.

[8] Németh 1997. 173.; MMT XI.: 382., 385.

[9] Németh 1997. 173. A kőből épült azt jelenti, hogy nem fából, hanem szilárd anyagból.

[10] Az új hajófal magassága 5,85 m.

[11] A halványabb színre égetett téglák mérete 25×5–5,8×13,5–14 cm, a falazat kötőanyaga pedig apró mészrögökben gazdag sárga-sárgásbarna homokos habarcs.

[12] Az alapozási szint a mai padlótól számított 180–190 cm-es mélységben, a középkori sározott padló alatt 105 cm-el mélyebben húzódik.

[13] Belső nyílása vélhetően 230 cm körüli lehetett.

[14] A két szent közötti felület ábrázolásait feltehetően az 1990-es évek felújításakor semmisítették meg. A keleti szent fejét, valamint a középkori és későbbi vakolatrétegeket Pintér Attila festőrestaurátor tárta föl.

[15] MMT X.: 385.

[16] A szentély tégláinak mérete: 30–27×14,2–12,6×5–6,1 cm, falazatának kötőhabarcs sötétbarna, kevés meszet tartalmazó anyag.

[17] 1798-ban már a famennyezet kellett kijavítani. Felirata szerint: *Renovatum est…1798. …Építtetett ezen Menyezet Horváth József által 1798.* 1805-ben a templomot újra zsindelyezték, és a padok korhadt talpgerendáit kicserélték. Még ugyanebben az évben épült fel a templom mellett a harangtorony. Ugyancsak ezekben az években készült el a szószékkorona is. Canonica Visitatio 1809. – vö.: MMT X.: 385.; Cabello–Németh 2007. Tudományos dokumentáció. i. m. Függelék: Németh Péter: Adatok a székelyi templom átépítéseire, a ref. egyháznál őrzött adatok alapján. 32–34. A jegyzőkönyvből arról értesülünk, hogy 1854-ben a templom roskadozik. 1858-ban adakozást írnak elő – nyilvánvalóan a templom felújítására. A hosszan elhúzódó munkálatok már a rákövetkező évben megindultak, amikor is zsindelyeztek, 1868-ban zsindelyt cseréltek, 1861-ben pedig a mennyezetet javították.

[18] Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XXIX. 158–159.

Juan Cabello

Vaja, református templom

A kastély közvetlen közelében, a főúttal párhuzamosan áll a keletelt szentélyű, egyhajós teremtemplom *(1. kép)*. A nyolcszög három oldalával záruló szentély szélessége megegyezik a hajóéval. A szentély sarkait (az északkeleti kivételével) és a hajó nyugati sarkait átlós – lépcsőzetesen kialakított – támpillérek támasztják. A szentély és a hajó csatlakozási pontját egy-egy merőleges támpillérrel erősítették meg. A templomhajó északi falának tengelyében, valamint a szentély keleti végében két további merőleges támpillért építettek. (A hajó és a szentély északi falainak csatlakozásánál, valamint a szentély északi falának végén lévő két pillér lépcső nélküli.) A hajó déli falát két félkörívesen záródó, keskeny és kőkeret nélküli, aránylag hosszú ablak töri át. A szentély déli falában kialakított két, szintén félköríves ablak azonban kőkeretes. A keleti nyílás könyöklője a karzat szintjéig felfalazott. A hajó nyugati falában a karzat szintjén (a torony takarásában) további két keskeny ablaknyílást találunk. Lábazati párkány csupán a szentély szakaszán látható. Főpárkányra utaló részlet nem látható az épületen. A hajó nyugati oldalához kapcsolódik a háromszintes, magasan kiemelt, fiatornyos, sisakkal fedett, háromtagú párkánnyal osztott torony, melynek második szintjén oldalankét egy-egy szegmensívvel záródó, nagyméretű ablak van. Az első szint nyugati falában egy kisméretű nyílást láthatunk. A torony kőkeretes bejárati ajtaját bemélyített tükrök keretezik, míg szemöldöke fából készült. Az ajtó, valamint a kisméretű, félköríves ablaknyílás felett a Vay család kőből faragott címereit helyezték el.

1. A helyreállított templom délkelet felől

1974-ben az OMF felújította a templomot. A felújítás során fehérre meszelt vakolattal fedték a homlokzatot, lábazatát cementtel „erősítették” meg. Ugyancsak ezen építkezéshez köthetjük a szentélyablakok kőkeretének kibontását és nem túl szerencsés bemutatását. Az elbontott sekrestye befalazott ajtajára a felújítás alkalmával bukkantak rá.

A fenti beavatkozás után pontosan 30 évre kezdődött meg a templom újabb – immáron teljes körű – helyreállítása. A templom kutatására több ütemben került sor. A 2004. évi vizsgálat inkább csak tájékozódó jellegűnek volt mondható. Ekkor a már korábban egyszer feltárt – és a mai szentéllyel egykorú – sekrestye alapozási falainak hitelesítése történt meg[1], majd néhány évre rá a templom helyreállítása okán, nevezetesen 2010–2011-ben mód nyílt a kutatás folytatására.[2] Nemcsak a mait megelőző, kisebb méretű szentély és a hozzátartozó sekrestye alapozásait, hanem a hajó első periódusának befalazott ablaknyílásait is kibonthattuk, mint ahogy a hajó részben levésett és vakolattal eltakart, szintén az első periódushoz sorolható főpárkányának maradványát is feltárhattuk *(2. kép)*. A hajó nyugati, illetve keleti támpilléreinek átépítésére vonatkozó megfigyelésre is a helyreállítást megelőző

2. A hajó déli homlokzata a kutatás után

kutatás nyújtott lehetőséget. Ugyancsak sikerült feltárnunk a szentély elbontott boltozatának vállindításait, a boltmező homlokíveinek nyomát, valamint a hajó és a szentély déli elbontott pilléreinek helyét és méretét is ekkor sikerült meghatározni. Kibontottuk a befalazott sekrestyeajtót, és a szentély északi falában feltártuk az elbontott sekrestye dongaboltozatának vállát is *(3–4. kép)*. Nemcsak az első templom tér- és alaprajzi elrendezése tisztázódott, hanem nyomon követhettük az épületen bekövetkezett későbbi átépítéseket is *(5. kép)*.

Vaja szláv eredetű személynévből keletkezett helynév.[3] A kisnemesi falu első okleveles említése 1280. Egyik birtokosa, Pósa fia Ábrahám, aki a Vay család Ábrahám ágának, míg Pósa testvérének leszármazottai a Medve-, illetve

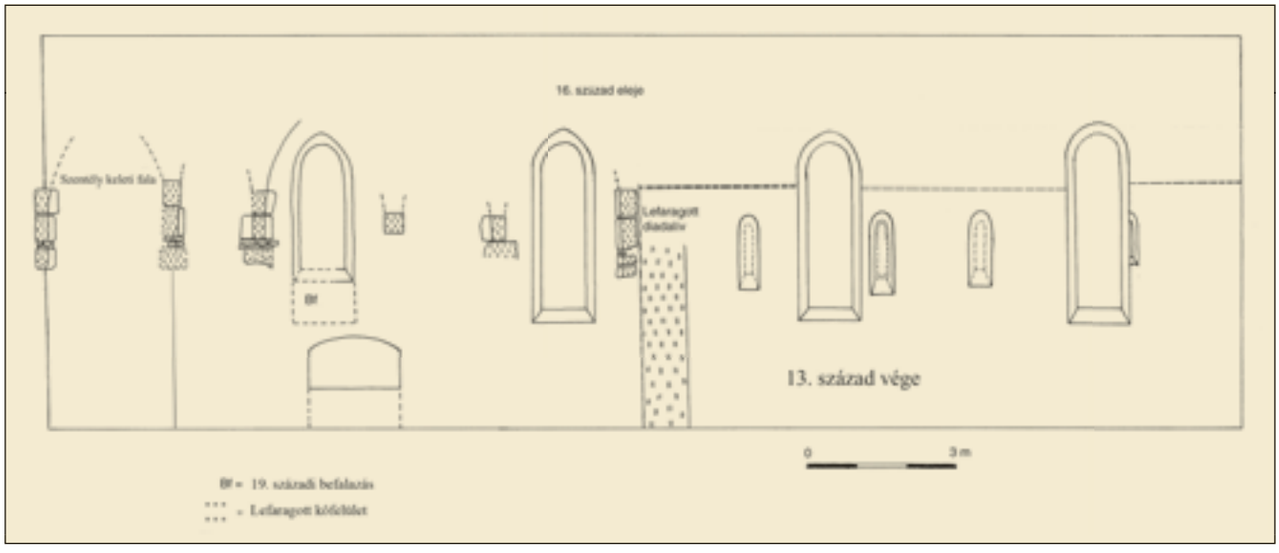

3. A templom déli belső oldalfalának kutatási felmérése

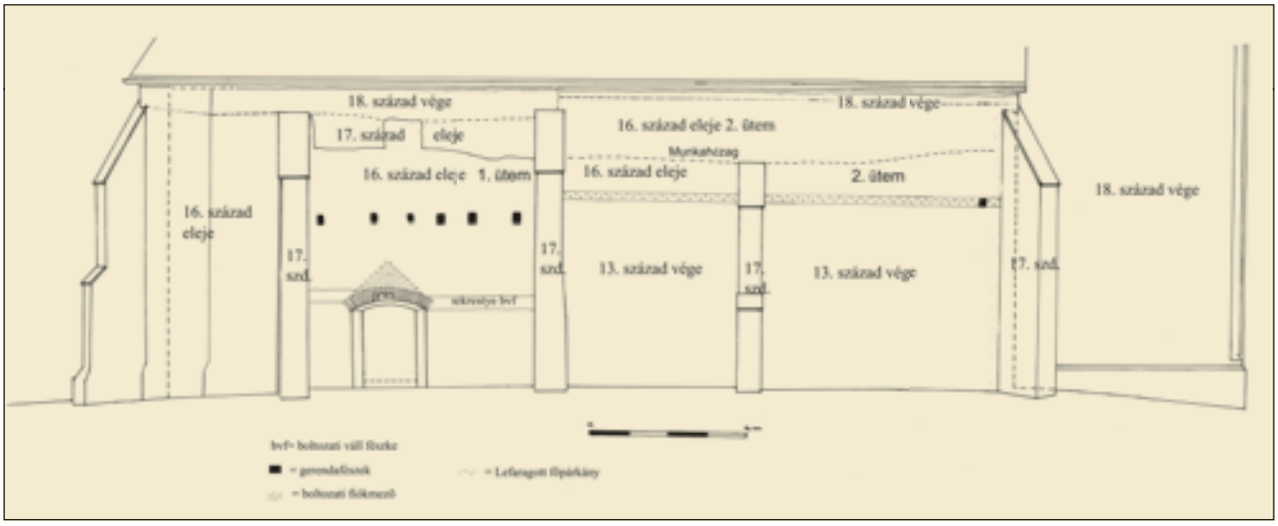

4. A templom északi homlokzatának kutatási felmérése

a Jolád-ág megalapítói voltak.[4] 1324-ben Ábrahám fiai: János és Mihály megosztoztak az örökölt – mára a Kántorjánosi határba olvadt – Laskodon és Vaján. Jánosnak jutott Mihály vajai, míg Mihálynak János laskodi része. 1342-ben és 1349-ben János és Mihály fiai felosztották egymás között vajai részeiket. A falu déli irányba menő kis utcájától nyugatra eső rész a Medve-ág tulajdona lett, míg a többi az Ábrahám-ágnak jutott.[5] A Vajaiak Medve-ága fiágon már a XIV. század végére kihalt, míg a Jolád-ágnak a XVI. század közepén, a „Kustos"-nak is mondott Istvánnal (1524–1544) magvaszakadt.[6]

Az 1349. évi egyezkedés alkalmával, a falu és a szántóföldek kettéosztásakor említik meg először a Szent István tiszteletére emelt templomot.[7] A megosztott településen ugyanakkor a magukat már Vajainak nevező Laskodiak Szent Imre tiszteletére egy új templomot emeltek, amely 1398-ban már bizonyosan állt. Pusztulása vélhetően már a XVI. század közepén, az utolsó Jolád-ágbeli Custos István halála után kezdődött. Helyét nem ismerjük, a település Őr felöli részén, vélhetően Kustosvaján állhatott.[8]

A Szent István-templom építésére bizonyára már a XIII. század végén sor került. A téglából épült templom-

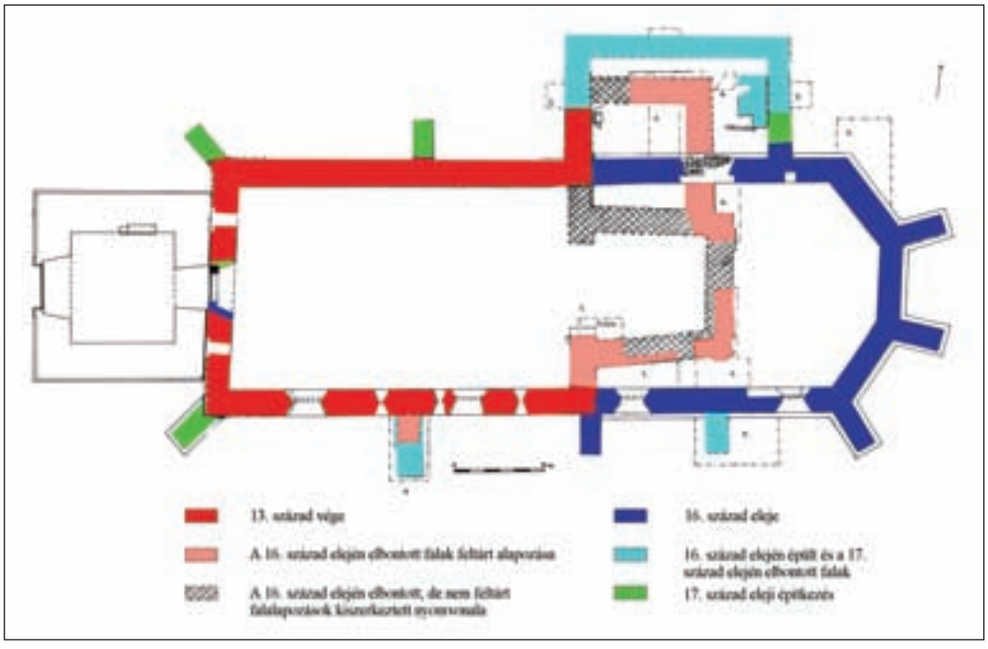

5. Kutatási alaprajz

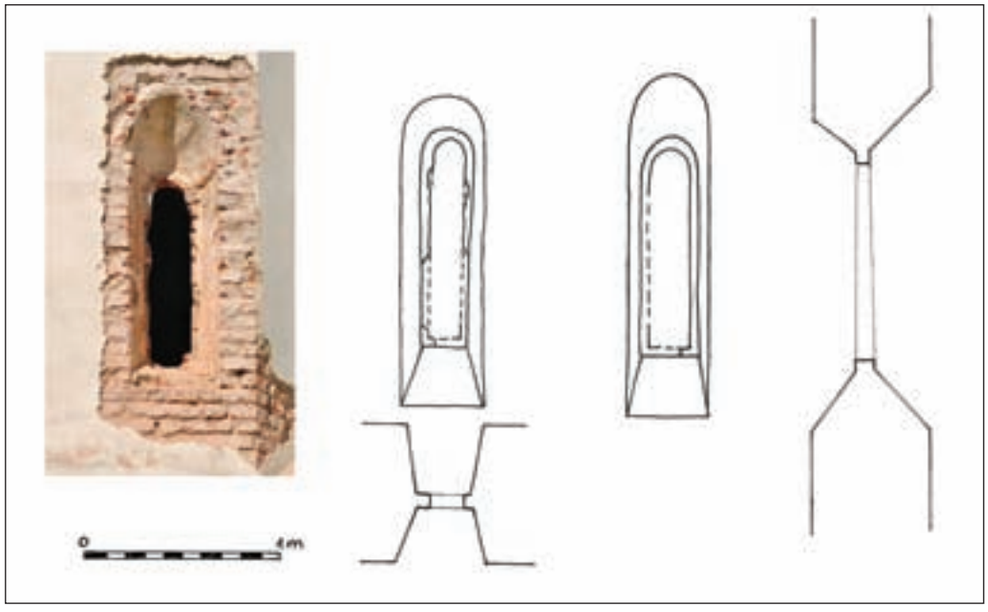

6. A hajó déli falában feltárt román kori ablaknyílás

nak máig megmaradt a téglalap alaprajzú, eredetileg bizonyosan síkmennyezetes, sarkain átlós támpillérekkel, a hosszanti falak tengelyében pedig egy-egy merőleges pillérrel erősített hajója, amelyhez diadalívvel elválasztott, enyhén trapéz alaprajzú, keleti falán két lizénával tagolt, valamint délkeleti sarkát átlós pillérrel támasztott szentély kapcsolódott. Tekintettel arra, hogy a feltárás során kőborda nem került elő, a szentélyt alighanem dongaboltozat fedhette. A nyugati oromfalnak ránk maradt rövid szakasza alapján a hajót meredek nyeregtetővel fedték. A szentély északi oldalához egy – sarkain szintén átlós támpillérekkel rendelkező, feltehetően ugyancsak dongaboltozatos – sekrestyét építettek. A hajó déli falát négy félköríves, keskeny résablak törte át, melyek közül a kisebb méretű nyugati, valamint a nyugati falban lévő két résablak egyaránt a mainál keskenyebb és – a déli oldalfalon látható nyomok alapján – alacsonyabb karzatra nyílhatott *(6. kép)*.

A külső, egysoros, téglából kiképzett – a nyugati oromfalra is átforduló – (fűrészfogas) főpárkánnyal záródó homlokzatokat vékony, fehérre meszelt vakolattal fedték. A kevés nyom alapján bizonyos, hogy a szintén fehérre meszelt vakolattal takart belső oldalfalakon falkép is lehetett. A hajó nyugati falában kialakított bejárati kapu nem maradt ránk.[9]

A XV. század végén, de legkésőbb a XVI. század első harmadában a templom szentélyét és sekrestyéjét elbontották. Helyén egy sokszögzáródású, sarkain támpillérekkel erősített, déli falában két kőkeretes – eredetileg min-

7. A XVI. század elején épült szentély boltozatának indítása

8. A XVI. század elején épült sekrestye keleti fala előtt feltárt oltáralapozás

den bizonnyal mérműves – ablakkal megvilágított és kőbordás hálóboltozattal fedett, a korábbi hajó szélességével megegyező szélességű szentélyt építettek. A két ablak között – a boltozati váll támasztására – is épült egy pillér, amelyet a XVII. század elején bontottak el. A kőborda típusát nem ismerjük, mivel a boltozat elbontásakor vállindításukat a falsíkig visszafaragták *(7. kép)*. A kőbordák egy részére a hajó XVII. század elején újjáépített, északnyugati átlós támpillérében bukkantunk rá. Kibontásuk után kiderült, hogy kivétel nélkül az összes bordaelem tagozatát oly mértékben elfaragták, hogy formájuk ezeknél sem volt megállapítható. Az új szentély építésekor a korábbi hajó délnyugati átlós támpillérét elbontották, helyén egy merőleges – az új szentélyfallal kötésben épített – pillérrel erősítették meg a két fal kapcsolódását. A román kori hajó déli falának tengelyében álló pillért szintén elbontották, és annak helyén egy szélesebb és magasabb támot falaztak föl. A szentély északi oldalához dongaboltozattal fedett sekrestyét építettek, amelynek keleti fala előtt oltár állott *(8. kép)*. A korábbi hajó falait lényegesen megemelték, befalazták résablakait, és megépítették a két – ma is látható – ablaknyílást. A belül-kívül rézsűs kávájú ablakok áthidalóit utólagosan levésték; azok kétségkívül tölcséres kialakításúak voltak eredetileg. A kevés nyom arra utal, hogy bizonyára mérmű is állhatott a nyílásokban. Az új sekrestye ajtónyílásában reneszánsz tagozatos kőkeretet helyeztek el. A szentély északi falának szentségtartó fülkéjét profilos – alighanem reneszánsz – kőfaragványokból állították össze. Tagozatait utóbb lefaragták, keleti szárkövét pedig eltávolították. A szentély déli falában egy szegmensívvel lezárt, nagyméretű falfülkét is kifalaztak. A hajó korábbi nyugati bejáratának helyén egy magasabb és szélesebb nyílást képeztek ki, amelyben szintén reneszánsz kőkeretet építettek be.[10] Az építkezés befejezéseként a falakat kívül-belül bevakolták és kimeszelték.

1609 előtt Vay Ferenc a romos templomot kijavíttatta.[11] Nemcsak a szentély statikailag nyilván bizonytalan kőbordás boltozatát bontották el, hanem a sekrestyét is – annak ajtónyílását a kőkeret eltávolítása után elfalazták. A hajó alighanem romos nyugati, átlós pilléreit is elbon-

9. A helyreállított szentély

10. A hajó déli homlokzata a helyreállítás után

tották – helyükön újakat falaztak fel. Ugyancsak újra falazták az északi hajófal tengelyében álló merőleges pillért is. Ehhez az építkezéshez köthető a reneszánsz kőkeretes nyugati bejárat északi szárkövének a sekrestyeajtóból kiemelt, eltérő tagozatos kőelemmel való pótlása is.

A templom helyreállítása 2011-ben fejeződött be. A terveket Oltai Péter készítette *(9–10. kép)*.

A képek forrása: Mudrák Attila (1, 9–10), Pisch Ildikó (3–6), Juan Cabello (2, 7, 8).

Jegyzetek:

[1] Az elbontott sekrestye alapozásának falait először Németh Péter tárta föl 1977-ben (szíves szóbeli közlése).

[2] Cabello, Juan: *A Vajai ref. templom műemléki vizsgálata. Tudományos dokumentáció.* Kézirat. Budapest, 2004. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 41884; Cabello, Juan: *A vajai ref. templom déli homlokzatainak műemléki vizsgálata*. Kézirat. Budapest, 2010. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 41885; Cabello, Juan: *A vajai református templom kutatása*. Kézirat. Budapest, 2011. Forster Központ, Tervtár, CD. A belső oldalfalak kutatását Pintér Attila festőrestaurátor végezte. A templom részletes kutatását a szerző egy hosszabb tanulmányban dolgozta föl. Cabello 2011. 69–92.

[3] Németh 2008. 328., 330. A település 1418-ig Szatmár megyéhez tartozott, amikor is átkerült Szabolcsba.

[4] Németh 2008. 328. Közülük, Pósa fia Ábrahám 1284-ben Pazony iktatásánál királyi ember. 1312-ben Laskodi Ábrahám fia János tilalmazza az őri népeket és az összes szomszédokat Vaja birtoka használatától.

[5] Németh 2008. 329., Németh 2001b. 16., 18., 25. I. Pósa fia Ábrahám az Ábrahám-ág, míg Pósa ismeretlen nevű testvérének fiai, Medve és Jolád a Medve, illetve a Jolád-ág megalapítói.

[6] Németh 2001b. 18., 21., 24.

[7] István nevű papját 1350-ben említik. Németh 2008. 330.

[8] Mező 2000. 269.; Németh 2000. 10–12. 1421-től Imre napon (november 5.) országos vásár, hetente pénteken hetipiac tartását engedélyezi a király.

[9] A Vay Ádám Múzeumban az 1960-as évek elejétől egy eredetileg szabadon álló, román kori fejezetet őriznek. Származási helye ismeretlen; a múzeum leltárkönyveiben még csak nem is szerepel, múzeumba kerülésének pontos dátumát, valamint a gyűjtő személyét sem ismerjük. Már csak mérete miatt is aligha származhat a Szent István-templomból a nagyméretű faragvány, ráadásul a kutatás során olyan kőelem, amelyik az első templomhoz lett volna köthető, nem került elő. Ld. Szakács Béla Zsolt bevezető tanulmányát a kötetben.

[10] A közvélekedés szerint a nyugati ajtó (és a sekrestye ajtó) kőkerete a közeli reneszánsz kastélyból származik, ami ellen több megfontolásra érdemes érv is szól. A XVI. század végén épült kastélynak eleve ismerjük az összes nyíláskeretét. Tagozataik profilja azonban nem hasonlít a templom nyugati falában elhelyezett, inkább a XVI. század első felére-közepére datálható faragványok tagozatára. Minekután a kőkeret a torony 1791 körüli felépítését megelőzően került elhelyezésre, már csak azért sem származhat a kastélyból, mivel annak átépítésére majd csak a XIX. század második felében került sor, aminek során – néhány kivétellel – az összes ajtó- és ablaknyílás kőkeretét kiemelték, majd azokat az új ablaknyílások könyöklőfalaiban helyezték el. Cabello 2008. 107–130.

[11] MMT XI.: 410.

Juan Cabello – Simon Zoltán

Tornyospálca, református templom[1]

A falu neve először egy Péter nevű ember birtokaként *Polcia* formában, 1212-ben bukkan fel Zsurk határosaként.[2]

Az eredetileg máshol birtokos Tomaj nemzetség valamikor 1212 után szerzett birtokokat ezen a vidéken.[3] 1322-ben, amikor Losonci Dénes fiai, Tamás és István el akarták idegeníteni Zsurkot és Szentmártont, a nemzetség abádi ágához tartozó (és távoli rokonnak számító) Sebestyén fia Loránd és fiai tiltakoztak ellene, mondván, hogy azok osztatlan birtokok. Ez bizonyosan arra utal, hogy a fent említett birtokok akkor már elég régóta tulajdonukban lehettek.[4] Azt nem tudjuk, hogy Pálca a Tomaj nem birtokában volt-e már ekkor is, azonban a középkor folyamán a későbbiekben mindvégig a Losonciak szentmártoni uradalmának részeként találkozunk nevével. Mivel Pálcát csak Dénes fiai: Tamás, István és Dezső leszármazottai birtokolták, nem kizárt, hogy a falu 1322 után szerzett közös birtokuk volt. Annyi bizonyos, hogy 1355-ben már a Tomaj nembeli Losonciak birtokaként találkozunk Pálca nevével, amikor Losonci Dénes fia Tamás és fiai: Tamás és István elcserélik Palcha nevű birtokukat avagy földjüket Várdai László fia János Gőstuzsér (*Geus Tusyr*) birtokával.[5] Ez a csere azonban csak Pálca egy részét érinthette,[6] hiszen a későbbi adatok a Losonciak további folyamatos birtoklásáról tanúskodnak.[7]

Losonci István temesvári kapitány 1552-ben bekövetkezett halálával a család fiágon kihalt. Birtokai – többek között a Pálcát is magába foglaló szentmártoni uradalom is – leányágon öröklődtek tovább. Losonci Anna harmadik férje, Forgách Zsigmond, Nógrád megye főispánja, királyi tanácsos – aki mellesleg már 1598-tól birtokolta Pálca bizonyos területét[8] – a Losonciak magszakadása címén 1604-ben kapta meg a szentmártoni uradalomnak időközben a Kamarára háramlott és attól már 1601-ben zálogba vett maradék részeit.[9]

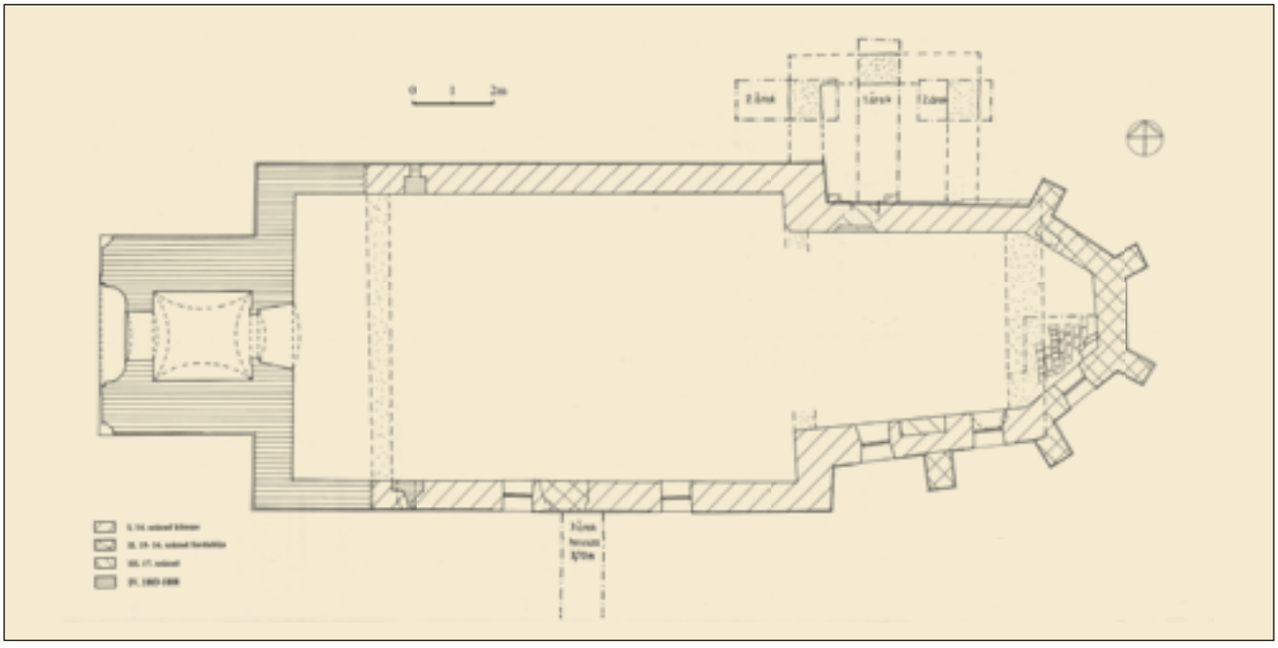

1. A templom kuatatási alaprajza

2. A hajó északkeleti végében kialakított kettős fülke

3. A hajó északi homlokzata kutatás közben

A templom kutatására 2006–2007-ben került sor, eredményeiről 2011-ben a szerzők hosszabb tanulmányban számoltak be.[10] A kutatás során azzal kellett szembesülnünk, hogy olyan – jelentős mértékű bontásokkal is járó – utólagos átalakítások történtek az első periódusú épületen, amelynek következményeként számos épí-

4. A szentély északi homlokzata kutatás közben

5. A templom északi oldalának falkorona alatti idomtéglái

tészeti részlet is megsemmisült. Nemcsak a templom mainál rövidebb hajójának nyugati és szentélyének keleti falát, hanem kisméretű sekrestyéjét is teljes egészében elbontották. E két utóbbinak alaprajzi elrendezését alapozási árkainak feltárásával sikerült meghatároznunk, azonban lefedésük módját, ablaknyílásaik számát és formáját nem ismerjük. Mivel a középkori hajó északi és déli falát ugyancsak jelentős mértékben visszabontották,

5. A templom északi oldalának falkorona alatti idomtéglái

6. A hajó déli fala kutatás után

az ablaknyílások itt sem maradtak fenn. Annyi bizonyos, hogy a legkorábbi templom teljes egészében téglából épült, mint ahogy az azt követő építési periódusok alkalmával is csupán ezt az építkezési anyagot használták – követ minden jel szerint (a késő gótikus szentségtartó fülke kivételével) sehol nem alkalmaztak. A hajó közepén, a padlóból egy lefaragott felületű, tokhornyos szárkő elem került elő, amelynek eredeti helyét viszont nem ismerjük.

A kutatás eredményeként négy – egymástól határozottan elkülöníthető – építési periódus rajzolódott ki *(1. kép)*. A legkorábbi templom egyhajós, egyenes szentélyzáródású épület volt.[11] A szentély északi oldalához kicsiny, dongaboltozatú sekrestye csatlakozott.[12] Téglából falazták ki a – boltozatban fiókkal kiváltott – sekrestyeajtó élszedett káváit és csúcsívét. A vélhetően szintén dongaboltozattal fedett szentély déli falába egy ugyancsak téglából falazott és a kutatás során kibontott egyszerű ülőfülke mélyedt. A templom téglából falazott kávájú, félköríves záradékú bejárata a hajó déli oldalán nyílt.[13] A hajó minden bizonnyal síkmennyezetes lehetett.

Középkori írott forrás magáról a templomról nem maradt fenn. A falu neve az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékben nem szerepel, bizonyára ebben az időben még nem volt temploma, plébánosát is csak 1454-ben említik először.[14] A templom titulusát nem ismerjük.

Tekintettel a fent elmondottakra, feltételezhető, hogy a templomot legkorábban a XIV. század közepe táján emelhették. Az építtetőt a Losonci család tagjai között kereshetjük, talán éppen az 1355-ben említett István személyében, aki a jelek szerint az ág jelentőségének megalapozója volt, hiszen fiai országos méltóságokra jutottak.

Az első templomot a XV–XVI. század fordulója körül majdnem teljesen lebontották. Amint arra már utaltunk, a régi szentély keleti falát elbontották, ám északi és déli fala jelentős mértékű visszabontás után újra épült, melyekhez egy poligonális záródású, fiókos dongabolto-

7. Befalazott kapu a hajó déli falában

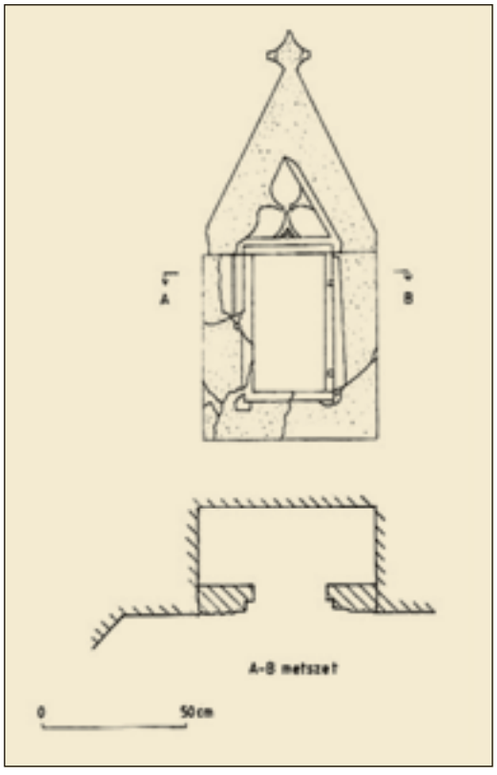

9. A szentségfülke felmérési rajza

zattal fedett, kívülről támpillérekkel erősített részt kapcsoltak. A hajó méretei ugyan nem változtak, de nyugati végébe karzat került. A hajó északkeleti végében kialakított csúcsíves záródású, kisméretű kettős fülke arra utal, hogy esetleg mellékoltárt is állíthattak *(2. kép)*. A hajó külső homlokzatainak felső – falkorona alatti – sávját idomtéglákból készült, vakmérműves, csúcsíves lezárású és négykaréjos, valamint az északi oldalon kör alakú nyílást formázó díszítőelemekkel gazdagították. Figyelemreméltó, hogy amíg a déli oldalon egy sávban, addig a hajó északi falában a vakmérműves elemek két sorban helyezkednek el *(3–5. kép)*. A szentély északi falában egymástól eltérő méretű, ám mérmű nélküli – különböző magasságban, a sekrestye fölötti részen elhelyezkedő – fülkéket falaztak ki *(4. kép)*. A fal északnyugati felső sarkában, közvetlenül a falkorona alatti nyílás a boltozat fölötti padlástér külső megközelítését szolgálta. Ekkor keletkeztek a hajó és a szentély eredetileg

8. A szentély délkeleti falában kialakított kettős fülke

10. A déli homlokzat részlete helyreállítás közben

11. A templom déli homlokzata a helyreállítás után

rézsűs kávájú, s bizonyára kő mérműves ablakai is. A korábbi, igen egyszerű déli kaput alighanem befalazták – feltételezhetően a templomnak volt ekkor egy díszesebb, nyugati kapuja is *(6–7. kép)*. Valószínűleg ekkor vésték a déli (korábbi) szentélyfalba a félköríves, de ismeretlen célt szolgáló fülkét is. A szentély délkeleti falában egy vélhetően szintén kettős, csúcsíves lezárású ampolnatartó fülkét is kialakítottak *(8. kép)*.[15]

A kutatás során freskóra utaló nyom nem került elő.[16] Minden jel arra utal, hogy a külső homlokzatokat, vala-

12. A szentély helyreállítás közben

13. Idomtéglák a hajó helyreállított déli falán

mint a belső terek oldalfalait mindkét építési periódusban fehér meszelésű vakolattal takarták.

A szentély északkeleti falszakaszában egy vakmérműves timpanonnal koronázott szentségtartó fülkét helyeztek el, amely részleteiben szinte teljesen megegyezik a tiszaszentmártoni református templom késő gótikus építési periódusához tartozó szentségtartó fülkéjével *(9. kép)*. Minekután Tornyospálca sorsa birtoktörténetileg is szorosan összefügg Tiszaszentmártonnal, véleményünk szerint a két építkezés közel azonos időben történt, így a pasztofóriumok elhelyezésére is ekkor került sor. Különösen fontos, hogy Tornyospálcán az új szentély, valamint az újra épült északi és déli hajófal koronája alatt ugyanezen periódusban idomtéglákat is alkalmaztak díszítőelemként. Tekintettel arra, hogy a művészettörténeti szakirodalom az idomtéglák használatának országos elterjedését éppen a XV. század végére, sőt, sok esetben már a XVI. század elejére teszi, az építkezéseket semmiképp sem helyezhetjük ezen időpontnál korábbra.[17] Lényegében ugyanezt az időpontot valószínűsíti a tornyospálcai szentély fiókos dongaboltozatának szerkezete is.[18]

Az építtető személyét ismét a Losonciak között kereshetjük, nevezetesen az 1454 és 1498 között az oklevelekben említett László erdélyi vajdában vagy fiában, az 1489 és 1521 között szereplő és 1525 előtt elhunyt, az ország zászlósurai közé tartozó Zsigmondban.[19]

A XVII. század elején bontották le a sekrestyét és ekkor vágtak körablakot a szentély keleti falába. 1803 és 1808 között történt, amikor a hajó nyugati falát elbontva a templomot nyugat felé meghosszabbították, s új tornyot is építettek hozzá.[20]

A fényképeket Kollár Tibor (3–7, 10, 12), Juan Cabello (2, 8) és Mudrák Attila (11, 13), a rajzokat Arnóti Zsuzsa készítette.

Jegyzetek:

[1] Kiss 1988. II.: 669. Tornyospálca nevének -pálca tagja valószínűleg szláv eredetű, jelentése: *lapos, sík terület*, de az is lehetséges, hogy a személynévként is használt pálca köznévből származik.

[2] HO VIII.: 14.: No 7. A kiadásban romlott névalak: Peter-Lolcia szerepel – vö.: Németh 1997. 149.

[3] Zsurk, Tiszabezdéd és Tiszaszentmárton.

[4] AOkl. VI.: 220.: No 595. – vö.: Karácsonyi 1900/1902. III: 105–106., 110. – Karácsonyi 1995. 1016–1017., 1022.

[5] Bánffy Okl. I.: 201–202.; No CLXIV.; Zichy Okm. II.: 606–609.: No 455.

[6] Zichy Okm. IX.: 73–75.: No 76. 1444-ben a Várdaiak pálcai jobbágyai törtek rá a közeli Paposra, ami itteni (rész)birtoklásukról tanúskodik.

[7] Zichy Okm. IV.: 391–393.: No 334. és 440–441.: No 367. 1389-ben a Várdaiak elhurcolták a Losonciak egyik pálcai jobbágyát. Bánffy Okl. I.: 451–453.: No CCCXXII. 1393-ban a Losonciak megosztoznak az elhunyt István bán fia Dénes birtokán. Pálca István bán fiainak: Lászlónak és Istvánnak, valamint Dénes bán fiainak: Péternek, Györgynek és Lászlónak jut. 1417-ben Losonci László bán fiai: Zsigmond és Dénes elhatározzák birtokaik (köztük Pálca) felosztását. ZsO 120.: VI.: 259.

[8] MMT XI.: 384.

[9] MOL, A 57. Királyi könyvek. V. kötet, 702–704. A zálogosítás uo.: 441–443.

[10] Juan Cabello – Simon Zoltán: *Tornyospálca, református templom. Műemléki kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2006. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 42029; Juan Cabello: *Jelentés a tornyospálcai református templom temetőjének szondázó jellegű régészeti kutatásáról. Tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2007. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 42030; Cabello–Simon 2011. 233–245.

[11] Hajójának hossza (külső méret) 11,5, szélessége 8,6 m volt, a szentély hossza 5,35 m, szélessége nyugaton 6,6 m (kelet felé kissé szűkült, így ott csak 5,9 m).

[12] A boltozat vállát a szentély északi falában tártuk föl.

[13] Mivel a hajó nyugati falát később elbontották, ma már nem tudjuk, hogy vajon épült-e bejárat ezen az oldalon is.

[14] Zichy Okm. IX.: 429.: No 319. Az egri püspöki helynök értesíti őt a Várdai Miklóst kiközösítő eljárás felfüggesztéséről. MOL, DL 15690. 1462-ben a Kistárkányi család tagjai János Palcza-i papot – másokkal együtt – ügyvédül vallják.

[15] Csúcsíves lezárásának keleti fele ma már hiányzik.

[16] A falkép-restaurátori kutatást Pintér Attila végezte.

[17] Végh 1998. 33., 38., 40.

[18] Fülöp András és Bartos György a tiszaszentmártoni szentségtartó keletkezését valamivel korábbi időszakhoz, a XIV. század végére, de inkább a XV. század elejéhez kötik. Ld.: Bartos–Fülöp 2011. 219–232.

[19] Bánffy Okl. II.: 243.: No CC., 238–239.: No CXCVI–CXCVII.; 264.: No CCXVI–CCXVII.

[20] MMT XI.: 385. A templom helyreállítási terveit Hild Csorba Bernadett készítette.

Szakács Béla Zsolt

Palágykomoróc (Паладь Комарівці), református templom

Az egykori Ung megyei Palágy és Komoróc községeket 1943-ban egyesítették, s így jött létre a mai Palágykomoróc. A palágyi részen álló református templom Kárpátalja egyik legjelentősebb középkori műemléke, ennek ellenére a művészettörténeti szakirodalom alig vett róla tudomást *(1. kép)*. A figyelem először akkor fordult felé-je, amikor a XIX. század végén felmerült restaurálása – de azon túl, hogy az ügyintézés ment a maga útján, a szakma figyelmét a templom nem keltette fel. [1] Kimaradt Gerevich Tibor reprezentatív román kori áttekintéséből is.[2] Ezzel szemben felfigyelt rá Foerk Ernő, aki a templomtípusok osztályozásakor az egyterű, azonos szentély- és hajószélességű emlékek példájaként említette (Máriafalvával együtt), anélkül, hogy a két épületrész időbeli különbségére utalt volna.[3] Az azonban, hogy Möller István 1892-ben megvizsgálta a templomot és

1. A templom összképe délnyugatról

2. A templom délkeletről kutatás közben

3. A templom északi homlokzata kutatás közben

véleményt alkotott róla, szerencsésen beépült a református publikációkba, így azok a XIII. század második felére keltezték.[4] Szakmai körökben a templom ezután is marginális szerepet játszott, és csak mint Csaroda közeli rokona keltett érdeklődést.[5] Újabban bekerült a Kárpát-aljával foglalkozó áttekintésekbe,[6] de az igazi áttörést végül a templom körül 2006-ban megindult kutatások és felújítások hozták meg *(2–3. kép)*. Ezek olyan eredményesnek bizonyultak, hogy végre kiváltották a monografikus feldolgozás igényét: így került sor arra, hogy 2009-ben Herczeg Renáta elkészítse az első önálló tanulmányt az emlékről.[7] A kutatások előrehaladtával célszerűnek látszik a templommal kapcsolatos problémákat újra elővenni, figyelembe véve azt is, hogy az elmúlt évtizedekben a történettudomány is új eredményekkel szolgált Ung megyét illetően.

Az eddigi szakirodalomban ugyanis számos téves adat jelent meg,[8] amely főleg abból fakadt, hogy Palágy néven több szomszédos birtokot is megneveznek forrásaink. Így 1325-ben és 1327-ben Pánki Jakab ispán fiai, illetve ők és unokatestvéreik megosztoztak birtokaikon, köztük Palágyon is.[9] Engel Pál alapvető Ung megyei kutatásai világítottak rá arra, hogy itt valójában a szomszédos Komoróc községről van szó.[10] Hasonlóképpen megtévesztő az az adat, amely szerint Palágyot az Aba nembeli Finta nádor 1280-ban elcserélte János fia Benedekkel és Chypan fia Marcellel.[11] Ez ugyanis, mint Nagypalágy (*Velicha Palagia*) később is Marcell leszármazottai, a Kisszelmenciek kezén maradt, így feltételezhető, hogy itt olyan eredetileg palágyi földdarabról esett szó, amely utóbb Szelmenc (Veľké Slemence) határába olvadt.[12]

Ez az oklevél mégis segíthet megismerni a település korai történetét. Megtudjuk ugyanis belőle, hogy a mondott földet Finta királyi adományként bírta. Ismeretes, hogy az Amadé ágbeli Finta IV. László királynak tett szolgálataival magas méltóságokat (vajda 1278, nádor 1280–1281) és hatalmas vagyont szerzett, közte Ung megyei királyi földeket.[13] Bár az ő csillaga 1281-ben leáldozott, testvére, Amadé rövidesen annál nagyobb hatalomra tett szert, s így elnyerte a teljes Ung megyét is.[14] Így kerülhetett az Abák kezére az igazi Palágy is, amelyet 1298-ban már Jakab fia János mester birtokában találunk.[15] Az ettől kezdve Palágyinak mondott János mint az Abák híve bukkan fel a forrásokban.[16] Nem lehetetlen tehát, hogy az Abáknak tett szolgálataiért nyerte el Palágyot is, Amadé kegyéből, aki tartományúri területén királyi jogokat gyakorolt.[17] Leszármazottai 1404-ig bírták a falut, amikor hűtlenség miatt elveszítették, és csak 1433-ban sikerült visszaszerezniük.[18] Ezután már szilárdan a kezükben tartották a következő évszázadokban. Nem volt kimagasló jelentőségű család, de a módos köznemesség előkelőbbjei közé számították.

A falu templomához kapcsolódóan kevesebb adatunk van. Biztosan működő plébánia a pápai tizedjegyzékek korában, hiszen papja 1334-ben 4, 1335-ben 5 garast fizetett.[19] Egy jóval későbbi forrásból a templom patrocíniuma is kiderül: egy 1462-es birtokegyezség során ugyanis említik a Palágyi Mihály udvarházával szemben álló, Szent Mihálynak szentelt templomot.[20]

A XVI. század második felében már a reformátusok kezén van,[21] akik a XVII–XVIII. század folyamán folyamatosan javításokat végeznek rajta.[22] Történtek átalakítások a XIX. században is, ezek közül a legfontosabb az 1895-ös restaurálás Sztehlo Ottó tervei alapján.[23] Az elmúlt években a templom körüli munka folyamatos volt, így újították fel 2006-ban a tornyot, 2007-ben a déli falat, 2008-ban a tetőzetet zsindelyezték, 2009-ben előrehaladtak a falképek feltárásával, 2009-ben villamosították a harangot.[24]

Az így megújult templom a falu központjában, egy domb tetejéről uralja a vidéket. Az egyhajós, téglából épült templom nyugati homlokzata előtt 3×3,5 m-es előcsarnok áll. A hajó és a szentély azonos szélességű. A szentély a nyolcszög három oldalával záródik. Az épületet többféle támpillér erősíti: a szentély négy sarkán armírozott, középen esővető párkánnyal kettéosztott támpillérek állnak, melyeket nagy felületű, közel vízszintes, zsindellyel fedett lappal zártak le. Ennél vastagabb és osztatlan a déli fal közepe táján található támpillér, melyhez hasonló, de alacsonyabb található az északi fal közepén (a délihez képest valamivel nyugatabbra), és egy fele olyan magas a keleti fal közepén.

4. A befalazott déli kapu

Mintegy a hosszházfalak meghosszabításaként a nyugati falat is erősíti két alacsonyabb támpillér. A déli fal középső támpillérének nyugati oldalába kerek fülke mélyed.

A templom belső terét nagyméretű, szegmensíves lezárású ablakok világítják meg: a déli oldalon kettő (a támpillér két oldalán), a szentély délkeleti falán, valamint az északi falon a déli oldal keleti ablakával szemben. A nyugati fal közepén, az előcsarnok fölött és vele azonos magasságban a déli fal nyugati végén félköríves lezárású, viszonylag széles ablak található. A hajó déli falában befalazott kapu kőkerete vehető ki: a kapu csúcsíves volt, archivoltját és szárköveit külső oldalukon hengertag zárta le (ez alighanem egy sarokhorony keretelése), amely szarvtagba futott bele (a keretből ma megvan a két szárkő- és a baloldali archivoltvégződés). A kapu fejezetzónája mindkét oldalon hiányzik *(4. kép)*.

A templomon egyszerű rézsűs lábazat fut körbe, amely a déli oldal támpillérétől keletre valamivel alacsonyabban helyezkedik el. Háromlépcsős, hengertagból és homorlatból álló párkánya megszakítatlanul öleli körbe a szentélyt és a hajót, a nyugati fal kivételével. A nyugati homlokzatot két, a saroktámpillérekről induló lizéna fogja közre, melyek az oromfalat lépcsőzetesen keretelő párkányban folytatódnak.

A nyugati homlokzat közepén karcsú torony ül, melyet tornácos, négy fiatornyos, nyúlánk toronysisak zár. A tornác alatt minden oldalon farkasfogas párkány található, mely alatt az ablakokat befoglaló faltükrök nyílnak. A faltükröket meszeletlenül hagyott téglából álló, fűrészfogas párkány zárja. Az ablakok minden irányban ikerablakok, melyeket attikai jellegű lábazattal és vastag párnatagos fejezettel ellátott oszlopok osztanak ketté. Az ablakzóna alatt egy másik faltükör helyezkedik el, ezt azonban nem törik át nyílások.

A torony terhét egyrészt a nyugati fal, másrészt a templombelsőben két szabadon álló, hasáb alakú pillér tartja.

5. A templombelső nyugat felé

6. A karzatalj észak felé

A pillérek magas, kétlépcsős lábazaton állnak, lezárásuk szintén kétlépcsős kiugrás. Ezek a pillérek hordják a nyugati karzatot is, amelynek dongaboltozattal fedett földszintje három félköríves nyílással kapcsolódik a hajó terébe. Az ívek a falakról konzol nélkül indulnak. A déli oldalon a karzatalj falsíkja délebbre helyezkedik el, mint a hajóé, amelynek belső tere így tehát valamivel szűkebb *(5. kép)*.

A nyugati karzat középrésze, amely tehát a torony első emelete, parabolaíves nyílással néz a hajó felé. Ez a középtér a karzat két oldalsó teréhez félköríves nyílásokkal kapcsolódik. E két oldaltér mellvéddel záródik kelet felé, de a középrész mellvédje megszakad, mivel a karzatot meghosszabbították a hajó tere felé, egészen a déli nagy ablak vonaláig. Az emeleten sehol sincs boltozás *(6. kép)*.

A templom belső tere 16 m hosszú és 6 m széles, a falvastagság kb. 80 cm. Az északi falon a karzattól kb. 4,8 m-re függőleges repedés húzódik, amely nagyjából egy vonalba esik az északi támpillérrel. Diadalívnek jelenleg nem látható nyoma.

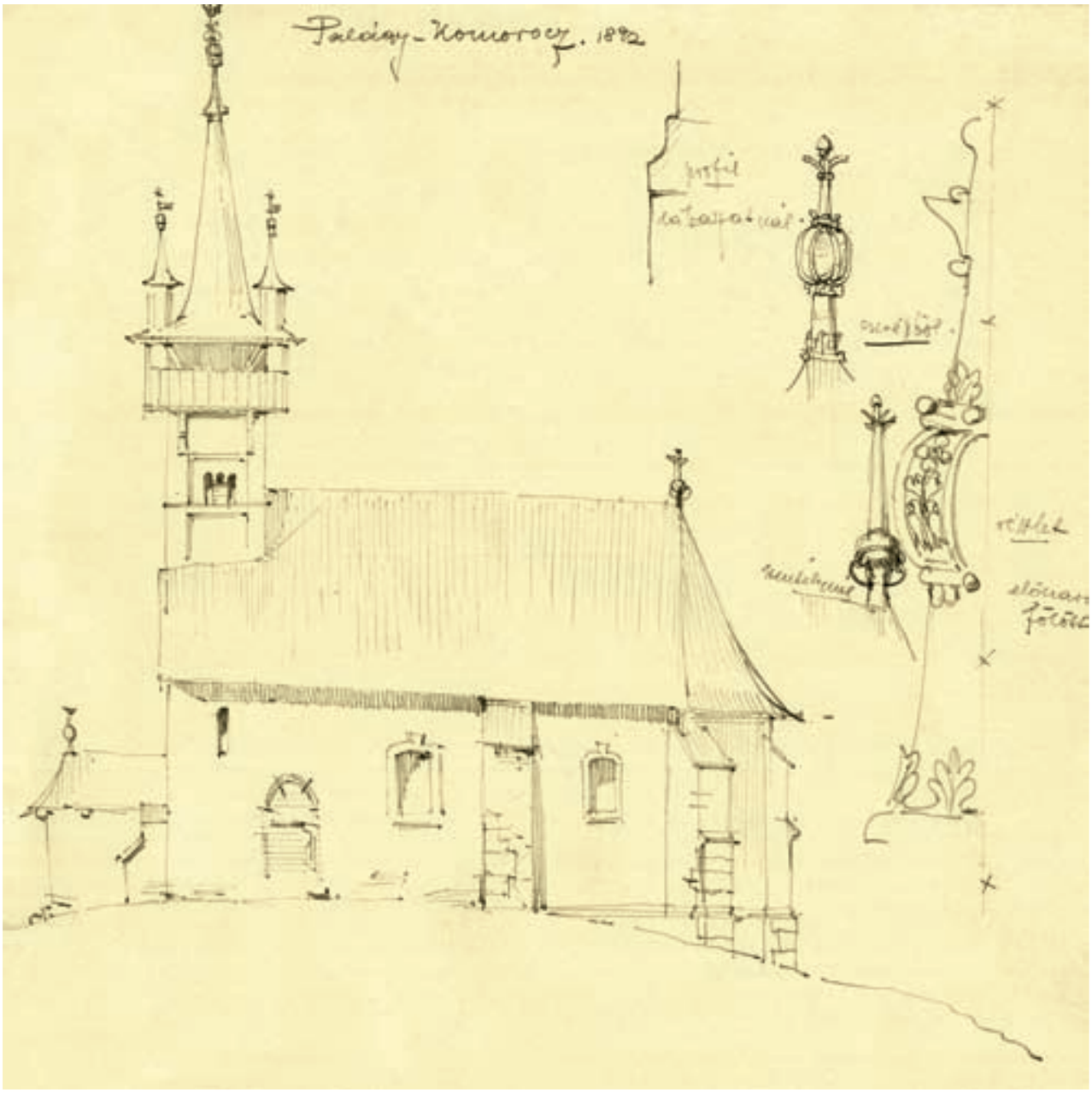

7. A déli homlokzat a restaurálás előtt, részlet (Möller István, 1892)

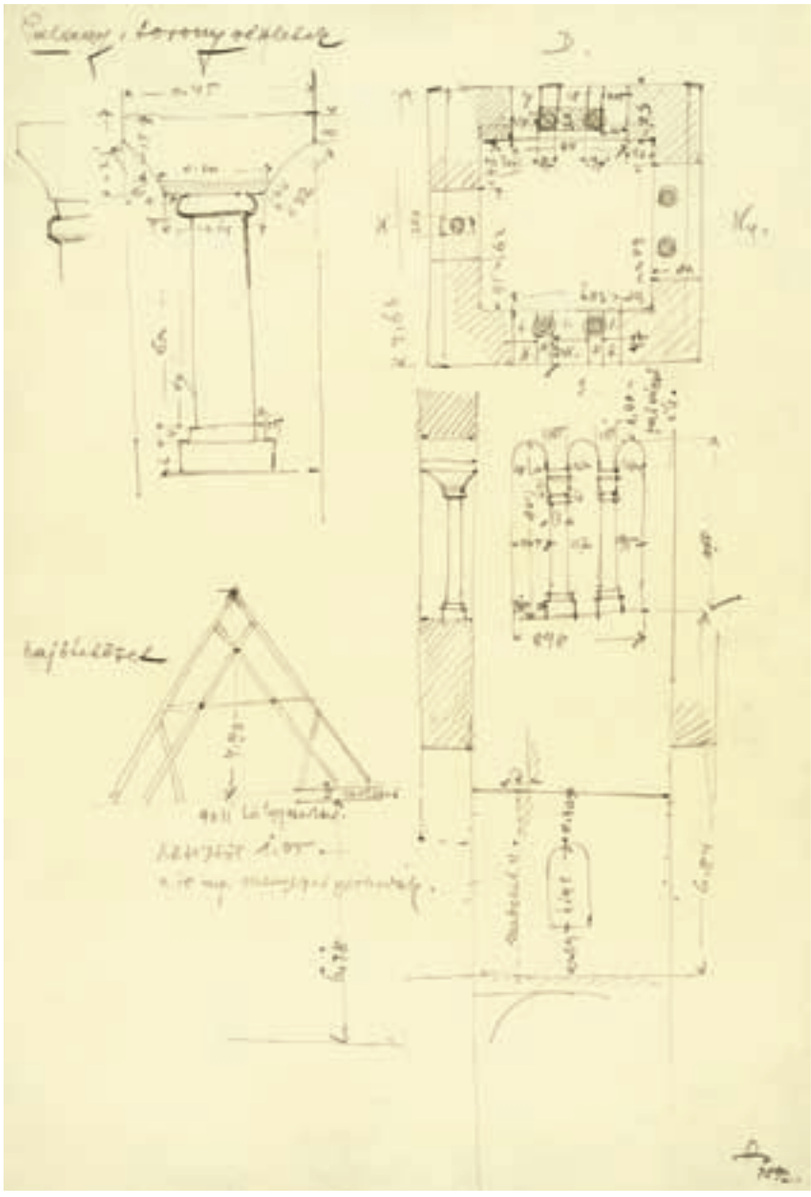

8. A torony részletei a restaurálás előtt (Möller István, 1892)

Ez az állapot több építési korszak emlékét őrzi. Eltekintve az utóbbi évek felújításaitól, melyek szerkezeti változtatással nem jártak, a jelen állapot kialakítása lényegében az 1895-ös restauráláshoz kötődik. Ennek emlékét az előcsarnok nyugati falán a bejárat fölött emléktábla őrzi.[25] Erre az 1880-as években már folyó kisebb javítások[26] után került sor, az egyházközség kezdeményezésére. A gyülekezet eredeti célja az volt, hogy a templomot kibővítse, de ehhez nem sikerült megnyernie a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter engedélyét. Möller István 1892-ben a helyszínen járt, felméréseket[27] és jelentést készített *(7–8. kép)*. Ebben az időben készítette felméréseit Kemény Bertalan, az Ungvármegyei M. Kir. Államépítészeti Hivatal mérnöke *(9. kép)*.[28] Az ügy 1893–1894-ben is folytatódott, s elhúzódása miatt Kun Bertalan református püspök is sürgette a választ. A Műemlékek Országos Bizottsága kérésére Möller átadta az ügyet Sztehlo Ottónak, aki 1894. augusztus 3-án járt a faluban. Jelentése alapján a MOB a folyó tetőfedési munkálatok ellen nem emelt kifogást, de segélyt sem javasolt. Ugyanakkor a torony stílszerű helyreállítását pártfogásába vette. Ehhez a tervet 1895 februárjában Sztehlo el is készítette,[29] és azt (Schulek Frigyes némi módosító javaslatának figyelembe vételével) meg is valósították.[30]

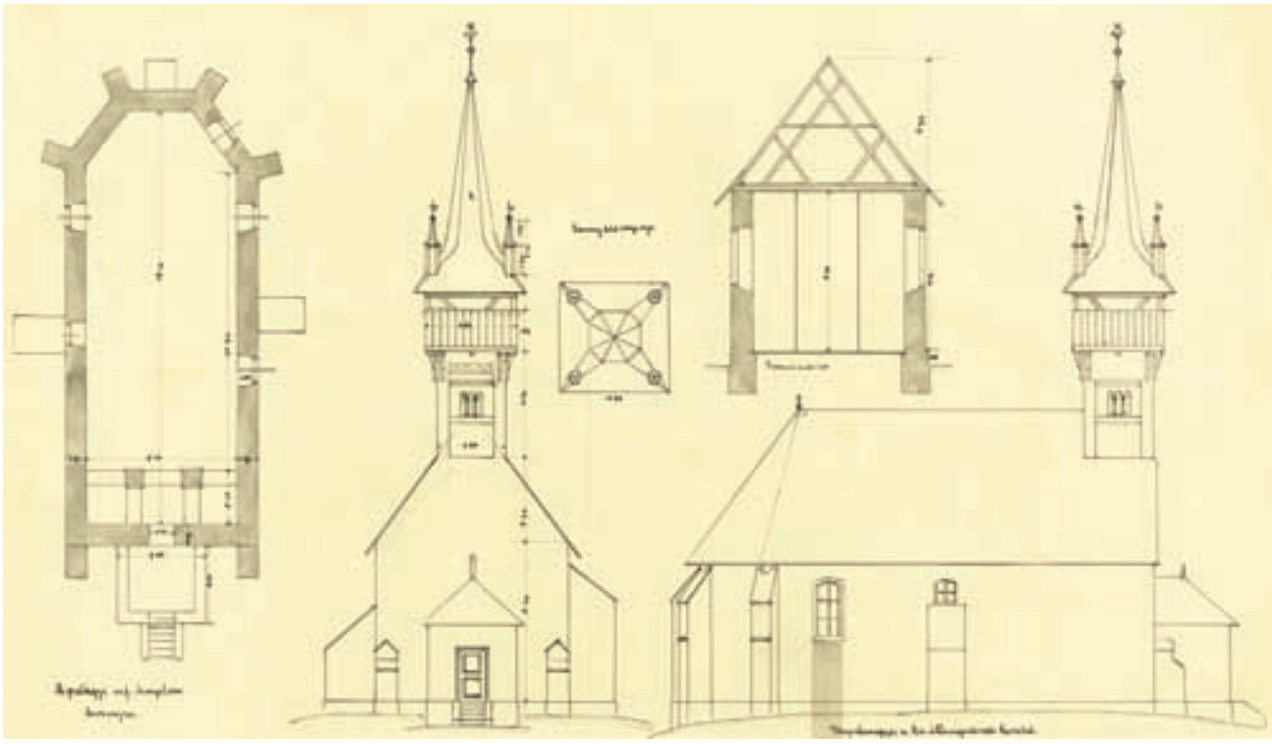

9. A templom alaprajza, nyugati és északi homlokzata a restaurálás előtt (Kemény Bertalan)

Összevetve a fennmaradt dokumentumokat a jelenlegi állapottal, megállapítható, hogy a legjelentősebb változtatások valóban a tornyon történtek. Nemcsak a toronysisak és annak tornáca készült újra (a régihez hasonló, de azzal nem azonos formában), hanem a tornác alatti farkasfogas dísz és fűrészfogas párkány is ekkor készült.[31] Az ikerablakokat is átalakították: Möller felmérésein világos, hogy eredetileg csak kelet felé nézett kettős ikerablak, a másik három égtáj felé viszont hármasakat alkalmaztak[32] – ezeket Sztehlo mindenütt kettősökre változtatta, és nyilván cserélte az osztóoszlopokat is. Ezek eredeti formáját szintén Möller rajzáról ismerjük: a mai attikai jellegű lábazat helyett ezen lépcsős lábazat látszik; a párnatag nagyjából megfelel a mainak, de alatta a nyaktagnak a rajzon nincs nyoma; ellenben Möller a fejezet fölött olyan ívelt oldalú vállkövet tüntet fel, amelyet ma teljesen más formák helyettesítenek.

Sztehlo elképzelései nemcsak a torony tégladíszeit illetően jelennek meg Kemény rajzán, hanem a nyugati homlokzat tekintetében is: itt a ceruzás kiegészítés az oromfal lezárásaként félköríves párkányt jelöl. Ez azonban nem így, hanem egyszerűbben, derékszögű lépcsőzet formájában valósult meg. Hasonló lépcsős párkány került az előcsarnok homlokzatára is. Az előcsarnok fölötti ablak Möller rajza szerint a mainál keskenyebb és befelé szélesedő rézsűs bélletű volt, ugyanúgy, mint a karzat déli ablaka: ezek szerint mindkettőt ekkoriban szélesítették. Az északi homlokzatról a restaurálás előtt csak Kemény rajza tájékoztat, amely a fal közepén álló támpillér fölött szegmentíves záródású ablakot jelez (ugyanez megvan Möller alaprajzán is). Ennek ma már nincs nyoma, ezt is ekkor falazhatták be. Változtattak a támpilléreken is: a szentély sarkain állók a restaurálás előtt meredek lezárásúak voltak, és felnyúltak egészen a főpárkányig. A déli fal középső támpillére is magasabb lehetett a mainál. A nyugatiak viszont korábban kétlépcsősek, a felső részükön sátortetős lezárásúak voltak, ami helyett egységes lejtős lezárást alkalmaztak. Möller rajzán olyan negyedhomorlatos lábazati profilt is jelöl, amelynek ma nincs nyoma.

Ehhez képest a megelőző évszázadok beavatkozásai nem tűnnek meghatározónak. A reformáció évszázadai alatt készülhettek a szegmensíves ablakok, az északi, a déli és a keleti támpillér, és talán ebből a korból maradt meg a főpárkány is. Ezeknek a munkáknak a jelentős része az 1729-es felújításhoz köthető, melyről a belsőben a keleti falon felirat emlékezik meg; a karzat bővítése 1791-ben, az északi támpillér 1819-ben történt. A templom korábban boltozva volt, amely 1650-ben szakadt be.[33]

Nem köthető azonban a reformátusokhoz a poligonális szentély.[34] Ugyan gyanút ébreszthet, hogy a hajóval azonos szélességű, és nincs nyoma diadalívnek, de ellentmond ennek, hogy a 2006-os falkutatás alkalmával

a szentély falában befalazott sekrestyeajtó, szentségtartó és ülőfülke került elő.[35] Ma eredeti gótikus formát csak a támpillérek esővetői őriznek, ami nem elegendő a pontosabb datáláshoz, de a bővítés időpontjául elfogadhatónak látszik a XV. század.[36]

A templom legkorábbi része a nyugati fele, lényegében a hajó és a torony a nyugati karzattal. A karzat középrészére terhelt torony jellegzetes Árpád-kori megoldás, legközelebbi párhuzama Csarodán található. Rokon az ikerablakos kialakítás is, bár a csarodai gazdagabb, mert két szinten alkalmazták őket. Palágyon eredeti párkányformát nem ismerünk, a maiak 1895-ben készültek. Az osztóoszlopok sem eredetiek, mai állapotukban hasonlítanak a csarodaiakra, de a Möller rajzán *(8. kép)* szereplő íves vállkő régiesebb forma. A legjellegzetesebb, hiteles formát a déli kapu kőkerete őrzi: ennek szarvtagos megoldása XIII. századi jellegzetesség, de a Kárpátalján a XIV. század elején is előfordul (pl. Técső [Тячів], más formában Huszt [Хуст], Visk [Вишков]).

A templomot más is köti Csarodához és környékéhez, nevezetesen az újabban előkerült falképek. A déli falon található Alászállás-jelenet és a nyugati karzat keleti falán ábrázolt Szent László-legenda kétségkívül abba a csoportba tartozik, amelyet Csarodán kívül Lónya, Laskod és Gerény (Горяни) alkot. Ezek a kifestések a XIV. század első évtizedeire keltezhetők, ami megfelelhet a palágyiak kronológiai helyzetének is. Hihető, hogy mire a pápai tizedjegyzékekben a templom felbukkant, nemcsak az épület állt, de kifestése is elkészült. Ennek alapján nem valószínű, hogy a templom még királyi kegyuraság alatt készült volna, és az is kétséges, hogy az Abák rövid és zaklatott birtoklásához kötődne. Legvalószínűbb, hogy a falut a XIII. század végén birtokba vevő s magukat onnan nevező Palágyiak voltak az építtetők, s így a palágykomoróci templom a köznemesi réteg egyik ambiciózus, de korlátozott anyagi lehetőségekkel rendelkező családjának reprezentációs igényeire is jó példa.

Jegyzetek:

[1] Különfélék. A Műemlékek Országos Bizottsága működése. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 27. 1893. 380. felsorolja a palágyi templomot is a tárgyalt ügyek között.

[2] Gerevich 1938a. Ung megyéből csak Gerény keltette fel figyelmét.

[3] Foerk 1929. 130.

[4] Haraszy 1931. 327. – ez él tovább: Kováts 1942. 545.

[5] Entz 1955. 212., 214., 12–13. kép.

[6] Pl.: Deschmann 1990. 63–64.; Horváth–Kovács 2002. 42–45.

[7] Herczeg 2009. 73–79.

[8] Így naivitás azt feltételezni, hogy a falut Szent László adományozta a Palágyi családnak – akiket valójában évszázadokkal később éppen e faluról neveznek el, tehát az adománylevélben ilyen néven aligha szerepelhettek. Ld. Haraszy 1931. 325.; Herczeg 2009. 73.

[9] 1325: AO II.: 173.: No 156.; AOkl. IX.: 15–16.: No 11. – vö.: Csánki I. 396.; 1327: AOkl. XI.: 287–288.: No 616.

[10] Engel 1998. 53.

[11] ÁUO IX.: 269.: No 189.; Reg. Arp. II/2–3.: 270–271.: No 3086.; Karácsonyi 1900/1901. I.: 44. – Karácsonyi 1995. 58. – ld.: Herczeg 2009. 73.

[12] Engel 1998. 68-69.

[13] Karácsonyi 1900/1901. I.: 23–24., 44. – Karácsonyi 1995. 37–38., 58.

[14] Karácsonyi 1900/1901. I.: 40. – Karácsonyi 1995. 54.; ÁUO V.: 2–4.: No 2. és XII.: 496–498.: No 413. – ld. még: Engel 1998. 40-41.

[15] ÁO I.: 165–166.: No 193–194.

[16] 1290 körül: Fejér VIII/1.: 258.: No 129. és 565.: No 293. – Fejér datálásának kritikáját ld.: Engel 1998. 65., 258. jegyzet.

[17] Ld.: Engel 1998. 41.

[18] Engel 1998. 65., 260. jegyzet – ld. még: Csánki I. 406.

[19] Mon. Vat. I/1.: 350., 366.

[20] Budapest, MOL, Leleszi konvent levéltára, Prot. IV. fol. 71b – idézi: Entz 1955. 214.

[21] Deschmann 1990. 63. szerint 1575-től református, ami alighanem annak a ténynek a túlinterpretálása, hogy ekkor már ide temetették Szalay Ferencet, akinek síremléke a délnyugati pillérbe falazva maradt meg, ld.: Herczeg 2009. 74.

[22] A parókián őrzött jegyzőkönyvek alapján az irodalom 1617, 1650, 1729, 1791-es javításokról emlékezik meg, ld. Deschmann 1990. 63. és Herczeg 2009. 74.

[23] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1894/97., 149. (Sztehlo jelentés, 1894. augusztus 5.), 190. és 1895/13., 31., 33.

[24] A lelkész beszámolója szerint, 2012. március 17.

[25] *Az egyháztagok költségén javíttatott 1895-ik évben Tóth József lelkészsége – Honvéd Varga István gondnoksága alatt.*

[26] 1887-ben az ablakokat javították, 1889-ben a kaput erősítették meg. Herczeg 2009. 75.

[27] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7007: déli homlokzat és műrészletek (átrajzolva közölve: Deschmann 1990. 54. kép); K 7009: nyugati homlokzat, K 7010: a nyugati karzat alaprajza és nézete kelet felől (e kettő közölve: Entz 1955. 12–13. kép), K 7011: torony keresztmetszete, ablakoszlopa és a hajó tetőzete; K 7012: alaprajz.

[28] Forster Központ, Tervtár, ltsz.:K 7013.

[29] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7008 – közli: Herczeg 2009. 3. kép.

[30] Gerecze 1906. 961.; Herczeg 2009. 75. Itt köszönöm meg, hogy Bakó Zsuzsanna és Bardoly István a készülő Sztehlo-katalógus vonatkozó részeit rendelkezésemre bocsátották.

[31] Nem tudjuk, ezeknek volt-e bármilyen előzménye. Möller és Kemény rajzain nem szerepelnek, az utóbbiba ceruzával lettek berajzolva. A farkasfogas dísz még a tornác középső konzolának is helyet hagy, ami biztosan nem középkori gondolat.

[32] Ezek közül a déli olyan rossz állapotban volt, hogy osztóoszlopait befalazták, ld. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 7011.

[33] Ld.: Herczeg 2009. 74.

[34] Mint teszi ezt Herczeg 2009. 74. hivatkozva Horváth–Kovács 2002. 45., ahol azonban XV. századi bővítésről esik szó.

[35] Kiss Lóránt: *Palágykomoróc, Kárpátalja. Református templom részleges falkutatása.* Kézirat. Imago Picta Kft. Marosvásárhely, 2006.

[36] Deschmann 1990. 63.

Kiss Lóránd

A palágykomoróci református templom falképeinek feltárása

A freskók a 2006 tavaszán végzett kutatás eredményeképpen kerültek elő. A feltárás és a konzerválás 2009-ben és 2012-ben folytatódott.

Falfestmények jelen ismereteink szerint a hajó északi és déli falán, valamint a román kori karzat falazott mellvédjének keleti oldalán készültek. A téglából készült, kifugázott falazat vakolatlan felületére vastag mészréteget hordtak fel, erre került a figurális festés. A falfestmény színei vörös, okkersárga, fekete, fehér (mész), illetve ezekből a színekből kevert árnyalatok. 2009 tavaszán a déli hajófalon a karzat magasságában mintegy 5 m^2-es felületet, az északi hajófalon, a karzat magasságában 1 m^2-es felületet, valamint a karzat mellvédjének déli szakaszát tártuk föl.

A déli hajófalon feltárt jelenet Krisztust ábrázolja a pokol tornácán: kezében keresztes zászlót tart, másik kezét egy szakállas férfi és egy koronás nő felé nyújtja. A két figura alatt a háttér sötét, melyen a *Lucifer* felirat olvasható. Krisztus feje mellett nevének görög monogramja látható: *XPC (10–12. kép)*.

10. Krisztus a pokol tornácán

11. Koronás nő képe feltárás közben, súrlófényben

12. Koronás nő képe a restaurálás után

13. A Szent László-legenda a karzat mellvédjén

14. A Birkózás-jelenet

15. A lány a Birkózás-jelenetből

16. Szárnyas angyal töredéke az északi hajófalon

Az északi hajófalon feltárt kisebb falfelületen egy szárnyas angyal töredékét találtuk meg. Az angyal két vörössel festett szárnya és sárga nimbusza is kivehető *(16. kép)*.

A karzat mellvédjén a Szent László-legenda részlete ismerhető fel: a jelenetet alulról egy vastag vörös sáv határolja *(13. kép)*. Néhány kisebb töredék mellett a Birkózás jelenete azonosítható. A jelenetek felső felét a középkori karzat elé fából épített újabb karzat eltakarja. A látható részeken Szent László páncélos ruházata, a kun tarka ruhája és a kun Achilles-inába vágott bárd ismerhető fel. A fakarzaton, a padok mögött fennmaradt a jelenetek felső része is, ahol látható Szent László koronája és a kun sapkája. A 2012-es beavatkozás a román kori nyugati karzat mellvédjét érintette. A mellvéd északi felén a feltárás során láthatóvá vált a birkózó kun lábát bárddal megsebesítő lány alakja, illetve az Üldözés töredékes jelenete *(14–15. kép)*.

A feltárás után egyértelművé vált, hogy a legendát jobbról balra festették meg. Az északi hajófal közelében előkerült az Üldözés jelenete előtti vörös, függőleges záróvonal. Úgy a jelenetek jobbról balra való megfestése, mint a legenda három jelenetre való leegyszerűsítése feltűnő hasonlóságot mutat a laskodi református templom Szent László-falképciklusával. A palágykomoróci falképeknél rendhagyó a jelenet nyugati karzatmellvéden való megfestése. Mindkét falképegyüttes jól beilleszthető egy földrajzilag és stilisztikailag is markánsan behatárolható falképcsoportba, amelyet azonos készítéstechnikai és és stilisztikai jegyek jellemeznek (Laskod, Vizsoly, Lónya, Gerény [Горяни], Csaroda). A falképek egy vastag mészrétegre, avagy egy mészdús, nagyon vékony vakolatra készültek, melynek vastagsága nem haladja meg a 0,5 cm-t. A falképeknek vastag, sárga vagy vörös színnel, ecsettel festett előrajza van, a festésmód elnagyolt, híjával van az apróbb részleteknek. A falfestmények mindenütt a legkorábbi rétegen fordulnak elő. A felhasznált színek elsősorban földfestékek (a vasoxidok különböző árnyalatai), illetve mész és koromfekete.

A munkálatok zárásaként az északi hajófalon is nyitottunk több kutatóablakot. A román kori karzat közelében, 200 cm magasságban egy nimbusszal övezett fej töredéke vált láthatóvá. Feltételezhető, hogy az északi hajófalon legalább két egymás alatti regiszter lehetett. A részletet rendkívül töredékes állapota miatt levédtük és visszavakoltuk.

A fényképeket Mudrák Attila (1, 4–6, 10, 12–16), Kovács Attila (2–3) és Kiss Lóránd (11) készítette, az archív anyagok forrása: Foster Központ, Tervtár, ltsz.: 7007 (7), 7011 (8), 7013 (9).

Szakács Béla Zsolt

Csaroda, református templom

Az egykori Bereg megye jelenleg Magyarországra eső tiszaháti részén elhelyezkedő Csaroda temploma az ország egyik legismertebb középkori műemléke. Klasszikus tagolásával (torony–hajó–szentély), kiérlelt arányaival az Árpád-kori magyar falusi templom mintapéldájaként szokás idézni. Ez azonban nem volt mindig így. A művészettörténeti kutatás meglehetősen hosszú ideig tudomást sem vett róla, annak ellenére, hogy a kiváló helytörténész, Bereg vármegye fáradhatatlan kutatója, Lehoczky Tivadar már 1863-ban ismertetést írt róla a *Vasárnapi Ujság*ban.[1] Ezután több évtizedig hallgatnak róla a közlemények, bár mint fenntartandó műemléket nyilvántartotta a MOB[2], de csak Gerevich Tibor 1938-as átfogó román kori áttekintésében nyert említést az egytornyos falusi templomok, illetve a félköríves párkányok felsorolásában.[3] Jelentős előrelépést hozott az a kirándulás, amelyet a MOB 1938-ban szervezett a környékre. Ennek során tett megfigyeléseit Lux Géza 1940-ben tette közzé, amely a csarodai templom első érdemi művészettörténeti értékelését is tartalmazta. Ő vetette fel először, hogy a szentély gótikus boltozata és támpillére egy XV. századi átépítés nyomát őrzik. Két évre rá Lux értelmezését követte Korompay György a kronológiai kérdésekben, de külön figyelmet fordított a nyugati rész kialakítására és annak közelebbi és távolabbi párhuzamaira.[4]

Ezek után került sor arra, hogy Entz Géza 1955-ben publikálja áttörő jelentőségű tanulmányát a csarodai templomról. Ezzel egy csapással a figyelem középpontjába állította az épületet, mindenekelőtt azért, mert ennek kapcsán törekedett *középkori falusi építészetünk történeti alapjainak közelebbi megvilágítására is.*[5] Ő tett kísérletet arra is, hogy az általa is jelentősnek ítélt nyugati elrendezést társadalomtörténeti magyarázathoz kösse: megállapítása szerint a falusi templomok toronnyal kombinált *kegyúri karzatának […] egyik legszebb és legteljesebb példája a csarodai templom.* Ekkor még úgy vélte, *hogy a hármas áttörésű toronyemeleten helyezkedett el a kegyúr, a karzat déli és északi, csak mellvéddel ellátott része pedig a családtagoknak vagy kíséretnek volt fenntartva.*[6] Entz ugyan később, főképpen Andrzej Tomaszewski könyve[7] hatására a liturgikus értelmezés felé közelítette álláspontját,[8] de az „urasági karzat” fogalma, úgy tetszik, kiirthatatlanul benne maradt a köztudatban. Közrejátszhatott ebben az is, hogy számos kiadást megért összefoglalásában Dercsényi Dezső is Csarodát emelte ki, amikor a magyar falu művészetét elemezte.[9] Entz monografikus cikkét követte, bár finom módosításokkal, Koroknay Gyula is, amikor az egyenes szentélyzáródású templomok sorában foglalkozott vele.[10]

A csarodai templom építészeti sajátosságairól (keleti és nyugati végződéséről) és történetéről tehát részletesen kifejtett és széles körben elterjedt nézetek alakultak ki az 1950-es években. Mindez úgy, hogy alaposabb műemlékes kutatásra és beavatkozásra ekkor még nem került sor. Nem meglepő ezek után, ha az 1971-ben megindult régészeti és falkutatás váratlan eredményeket hozott, amelyek kikényszerítették a korábbiak átértékelését *(1–2. kép)*. A szentély és annak boltozata ugyanis egykorúnak bizonyult a hajóval, ami megcáfolta a Lux által felállított, és a későbbi irodalom által is vallott kétperiódusú keltezést. Talán ennek nehezen emészthető következményei is közrejátszottak abban, hogy a kutatás eredményei csak évtizedes késéssel jelentek meg, akkor is meglehetősen tömör összefoglalásokban.[11] Maga Entz Géza, elfogadva az új periodizációt, lemondott a szentély XV. századi keltezéséről, és az egész épületet (újonnan előkerült első periódusú falképeivel) az általa korábban csak a hajóra javasolt XIII. századi datálással látta el.[12]

A templom azóta is rendszeresen szerepel a népszerűsítő irodalomban, de gyakran előfordul, hogy ezek szerzői kitartanak a régi, kétperiódusú datálásnál.[13] Másrészt olyan, Csarodához szorosan kötődő falkép feltárások, mint a lónyai és a laskodi, az első periódus datálására nézve is komoly dilemmát vetettek fel, amelyet Marosi Ernő így összegezett: *Csaroda temploma viszonylag korai időre, a 13. század második felére, vagy inkább későbbi, a 14. századra is benyúló szakaszra datálható-e.* A gondolatmenet azzal a kijelentéssel zárul, hogy a *rokon cserkúti freskók [1335-ös] dátuma irányadó lehet még az itt szóban forgó szabolcs–bereg–ungi műhelygyakorlat kronológiai helyzetének megítélésében is.*[14]

A csarodai templommal kapcsolatban tehát roppant népszerűsége ellenére is (vagy talán éppen azért) még ma

is megválaszolásra vár számos kérdés, amelyet részben még az 1971-es falkutatás, részben az újabb falkép feltárások vetettek fel. Ezek tanulságának levonása a kutatás sürgető feladata.

Ebben a munkában a történeti adatok alig segítenek. A falu, melynek szláv eredetű neve a mellette folyó Csaronda (Csarnavoda, „fekete víz") patakéval függ össze,[15] először az 1311-es események kapcsán bukkant fel. Ekkor a Káta nembeli Gáborján fia János fiainak (János, István, Tamás és György) birtokát számos nemes megrohanta, teljesen elpusztította, és ott talált ingó és ingatlan javaikat elrabolta.[16] Hogy a falut a család, amelyet ekkor Csarnavodainak neveznek, mióta birtokolta, nem tudni. A panaszosok annak a Gáborjánnak voltak az unokái, aki 1261-ben szatmári, ugocsai és szabolcsi birtokokon osztozott unokaöccsével; ekkor a Csarodához közeli Márokpapi osztatlan maradt.[17] Az 1284-es birtokmegosztáskor Papi Gáborján testvérének, Tamás unokáinak jutott.[18] Ekkoriban Csarodáról még nem esik szó. 1311-ben viszont már Gáborján fia János fiaié volt, akik 1323-ban Gáborján másik fiának, Tamásnak fiával, (II.) Jánossal osztoztak úgy, hogy a beregi birtokok (Papi, Fejércse, Csaroda) náluk maradtak.

Ennek alapján tehát nehéz eldönteni, hogy Csarodát 1311 előtt mikor szerezte meg a család. Entz Géza úgy vélekedett, hogy mivel Gáborjánt 1284-ben bereginek mondták, már az ő idejében a családé lehetett, s ő lehetett a templom építtetője.[19] Mi több, Németh Péter Gáborján apját, Rafaelt tekintette a nagy birtokszerzőnek és a csarodai templom megrendelőjének.[20] A források azonban Rafaelt csak szatmári birtokokkal kapcsolatban hozzák,[21] és az is elgondolkodtató, hogy ha Csaroda már a nemzetségé volt, miért nem említették az 1284-es osztozkodásnál. Ezért az sem lehetetlen, hogy csak 1284–1311 között lett az övék, vagy talán csak ekkoriban lett betelepítve.[22]

A falunak legkésőbb a XIII. század végén már volt temploma, mert 1299-ben papját említették.[23] 1334–1335-ben szerepelt a pápai tizedjegyzékben is 4–4 garassal.[24] A továbbiakban kegyurai bizonyára azok a Csarnavodaiak, akik sűrűn előfordultak a XIV–XV. századi oklevelekben. A XVI. századtól a Surányi, Büdi és más családok is felbukkantak, míg a Csarnavodai 1602 előtt kihalt.[25] Ebben az időben a templom már a reformátusoké volt, 1595-ben anyaegyház.[26] Úgy tűnik, a templom jelentősebb átalakítások nélkül vészelte át a következő évszázadokat: 1642-ben a középkori falképek lemeszelése után virágdíszes belső és külső kifestést kapott, a XVIII. században megújították berendezését és famennyezetét, és 1939-ben is javították a templomot. 1901-ben felmerült a templom felújítása és esetleges bővítése. Sztehlo

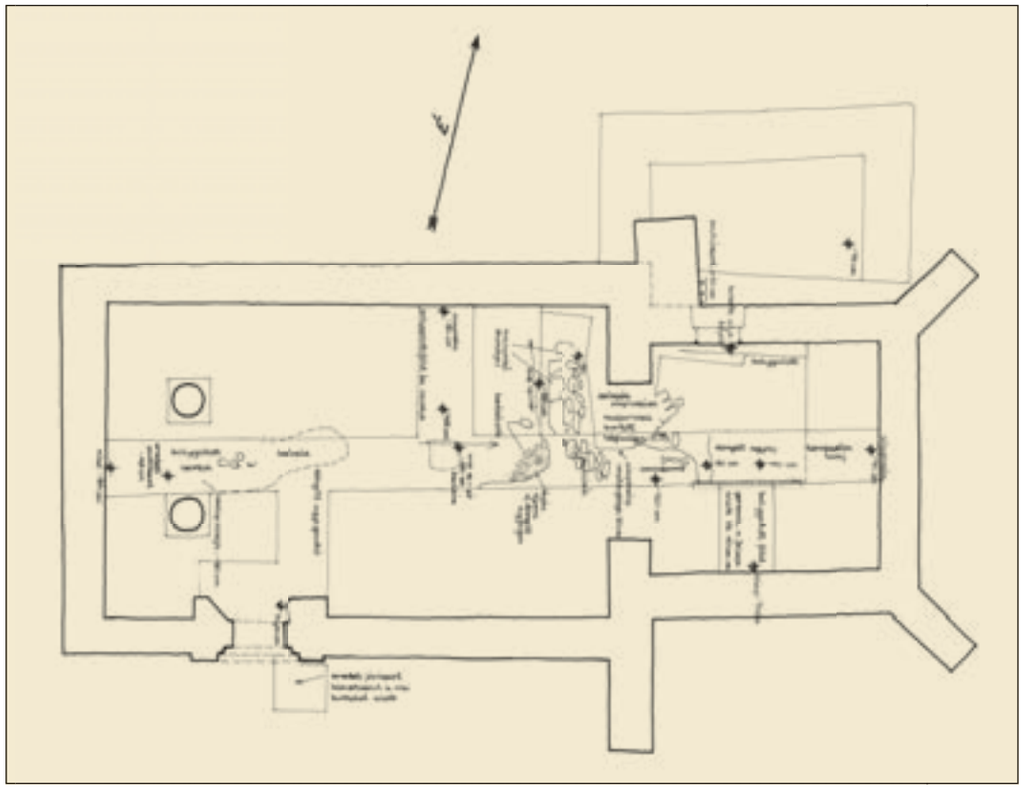

1. A templom feltárási alaprajza

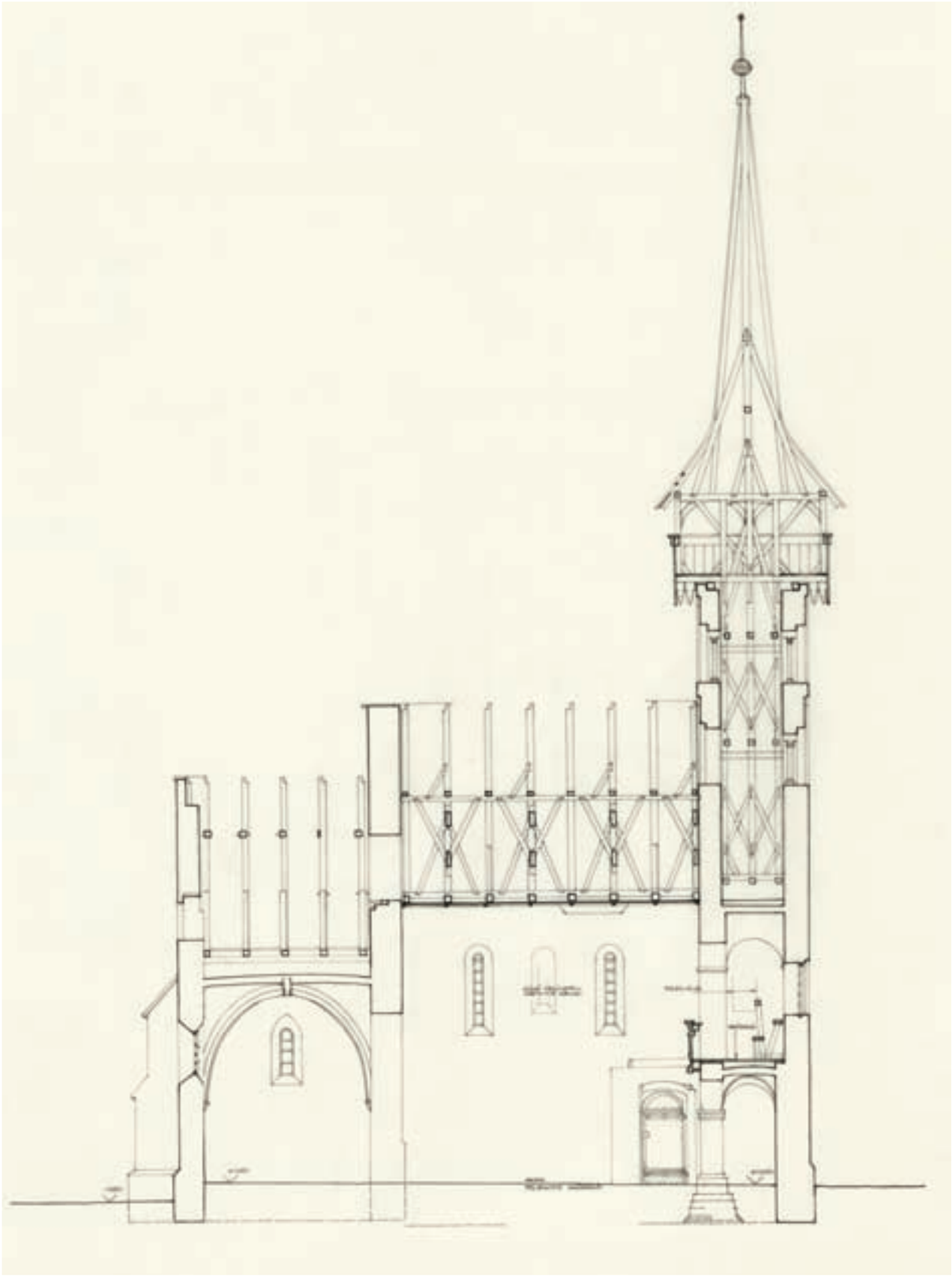

2. A templom hosszmetszete a falkutatás eredményeivel

3. A templom keleti és nyugati homlokzata (Sztehlo Ottó, 1901)

4. A templom délnyugatról

Ottó, aki a templomot ekkor felmérte,[27] a torony és a támpillérek javítását tartotta indokoltnak, és javaslatára Gerecze Péter megkezdte a falképek feltárását,[28] amelyeket Huszka József konzervált a következő évben *(3. kép)*. A feltárás folytatódott 1952–1953-ban, majd az 1971–1975-ös nagy felújítás során, amikor Bodor Imre elvégezte a régészeti és épületrégészeti vizsgálatokat, és a templomot Komjáthy Attila tervei alapján helyreállították; a falképeket Bécsi János és Pintér Attila restaurálta.[29] A millenniumi műemlék-helyreállítási programban a tető javítását, a zsindely cseréjét, a homlokzatok felújítását és a falképek újbóli restaurálását tervezték.[30]

A jelenleg jó karban lévő templom kőalapozáson téglából épült. A templom ma két részből áll: a téglalap alakú, 9,5×5,8 m méretű hajóból és a négyzet alaprajzú, 4,3×4,3 m-es szentélyből *(4–5 kép)*. A szentély déli és keleti oldalán kőkeretes, csúcsíves, rézsűs ablak nyílik, sarkait átlós állású, lépcsőzött támpillérek erősítik. A keleti oromfalon keskeny résablak biztosítja a padlás szellőzését. A szentély déli falát fűrészfogas párkány zárja. Rézsűs lábazata megegyezik a hajóéval, és a szentély északi oldala kivételével az egész épületet körbeveszi. Az északi oldalon helyezkedett el a sekrestye, melynek alapfalait 1971-ben tárták fel; befalazott kapuja ma is észlelhető. A sekrestye alapozása elválik a templométól, és falának bekötése is utólagos; ennek maradványai alapján a sekrestye teljesen (vagy téglával vegyesen) kőből épülhetett.

A hajó délkeleti sarkán a szentélyéhez hasonló, a déli falra merőleges támpillér emelkedik. Ennek északi párja, mely részben a sekrestye alapozására terhel, más kialakítású (szélesebb és kisebb kiülésű). A déli falat (csak a keleti részen megmaradt) fűrészfogas és alatta (idővel lefaragott) farkasfogas párkány zárta *(6. kép)*. Hasonló párkány nyomai észlelhetők az északi hajófalon is (a fűrészfogas dísz itt is csak a keleti szakaszon látszik). A déli oldalon három félköríves záródású, rézsűs ablak nyílik, melyek közül a középső keskenyebb és rövidebb: ez, mely a restaurálás előtt be volt falazva, őrizheti az eredeti formát. A fal nyugati végén a középső ablak könyöklőjének magasságában hasonló ablakrészlet bukkant elő, de ez az ablak a feltáró szerint sosem készült el (jelenleg nincs bemutatva). A déli hajófal nyugati felére esik a (kissé szabálytalan alakítású) félköríves, kétlépcsős bélletű, fejezet nélküli kapu, mely kiugró, háromszögű oromzatú, ke-

5. A templom északkeletről

resztes oromdíszű[31] kapuépítménybe süllyed *(7. kép)*. A nyugati fal a lábazattól eltekintve díszítetlen, közepén kétlépcsős bélletű, félköríves záródású keskeny ablak nyílik. Részben a nyugati falra terhelődik a torony két felső szintje, melyek ikerablakokkal vannak áttörve: az alsók

6. Párkányrészlet a hajóról és a szentélyről

kettős, a felsők hármas nyílásúak. Osztóoszlopaik párnatagos, sarokleveles lábazatról indulnak, és hasonló alakú fejezettel záródnak; a keleti oldal déli oszlopának kockafejezete van.[32] Az ablakok lépcsős keretelésűek, és maguk is enyhe mélységű faltükrökben helyezkednek el, amelyeket oldalról lizéna határol, az emeleteket pedig félköríves párkány választja el egymástól.

A templombelsőt csúcsíves diadalív osztja ketté. A szentélyt bordás keresztboltozat fedi, melynek profilja egyszer hornyolt *(8. kép)*. Záróköve egyszerű tárcsa, konzolai díszítetlen gúla alakúak. A keleti fal északi oldalán téglalap alakú, a déli fal közepén háromszögben záródó falfülke található. Az északi falban helyezkedik el a befalazott, félköríves, élszedéses keretelésű sekrestyekapu. A hajó nincs boltozva, kazettás famennyezete 1777-ben készült. Nyugati részén két négyzetes lábazatra állított, hengeres pillér tartja a karzatot *(9. kép)*. A karzatalj, amelyet három élkeresztboltozat fed, félköríves nyílásokkal kapcsolódik a hajó teréhez. Az emeletre az északi oldalhoz tapadó falépcső vezet. Ennek középrésze félköríves nyílásokkal válik el a karzat oldaltereitől és a hajótól, melyek vaskos, rézsűvel és lemezzel zárt pillérekre támaszkodnak; ezek hordják a torony súlyát. Ez a középtér, melyet a nyugati fal egyetlen ablaka közvetlenül megvilágít, kelet–nyugati irányú dongaboltozattal fedett.

Eltekintve a kibővített déli hajóablakoktól és a toronyablakok megújított oszlopaitól, a templom részletei lényegében eredetieknek látszanak. A fő kérdés a XX. század közepe óta az, hogy ez hány periódus eredménye. Míg Lux Géza közleménye óta magától értetődő volt, hogy a szentély gótikus boltozata nem lehet egykorú az Árpád-kori jellegű hajóval, addig éppen ezt cáfolta Bodor Imre 1971-es kutatása. Ezt Entz Géza kezdetben azzal a kompromisszummal kívánta áthidalni, hogy magát a keresztboltozatot elfogadta korainak, de a bordákat utólagosnak vélte.[33] Ezt alkalmasint később feladta, mert nyomtatásban megjelent elemzéseiben nem szerepel.[34] Koroknay Gyula azt a megfigyelést tette, hogy András apostol alakjánál látszik, hogy a gótikus kifestés korábbi az átboltozásnál[35] – erről azóta nem esett szó.

A gótikus fázishoz ezek szerint elsősorban a szentély falképei tartoznak: a zárókövön Agnus Deivel, a falakon az apostolok alakjaival, a keleti ablakbélletben Szent Dorottya és Szent Katalin ábrázolásával, fölötte Imago Pietatissal, a diadalív belső oldalán az egyházatyákkal, és az alsó falfelületen függönymintával. Ezeket a XIV. század végére szokás keltezni.[36] Az ezeknél korábbi rétegen található felszentelési keresztek a hajóban is folytatódnak, ahol egy réteget alkotnak az északi fal (János evangélista, Kozma és Damján, Pál és Péter apostol és egy női szent) és a diadalív (Mettercia és további alakok) freskóival. Ezt

7. A déli kapu

8. Templombelső kelet felé

a réteget, mely kapcsolódik Lónya, Laskod, Gerény (Горяни) és Palágykomoróc (Паладь-Комаровцы) korai falképeihez, Entz és nyomán sokan a XIII. század végére tették. Mint fentebb láttuk, újabban felmerült ennek átdatálása az 1330-as évek környékére.[37]

9. A nyugati karzat

Mindezzel szorosan összefügg a templom építési korának kérdése is. A hajó eredeti, félköríves záródású, rézsűs ablaka román jellegű, de nem áll feloldhatatlan ellentétben a szentély csúcsíves ablakaival. A kapuépítmény háromszögű lezárása is inkább az Árpád-kor késői szakaszára jellemző.[38] A változatos párkányformák a XII–XIII. században általánosan elterjedtek Magyarországon is. Az ikerablakok formálása is román jellegű, de pontosabban nem datálható. Ugyanakkor keretük lépcsőzött kialakítása, mely a nyugati fal ablakának kétlépcsős bélletében tetőződik, emlékeztet a laskodi templom déli ablakaira. A karzattal egybeépített nyugati torony jól rokonítható a palágykomoróci temploméval (bár a részletek nem mindenben azonosak). Ezek alapvetően Árpád-kori jellegzetességek, s ezért érthető, hogy a kutatás elsősorban ebben az irányban kereste a megoldást: Entz a XIII. század közepét, harmadik negyedét javallotta, és még ennél is korábbra, az ákosi (Acâş) templommal felfedezett rokonság okán a XIII. század elejére tette Koroknay Gyula; ehhez csatlakozott Németh Péter, és szintén a tatárjárás elé keltezte Jékely Zsombor és Lángi József.[39]

Ezek a formák azonban a régióban elevenek maradtak XIV. század elején is.[40] Ha pedig elfogadjuk, hogy a hajó

és a szentélyboltozat egykorú, akkor a datálásban nyilvánvalóan a későbbi formák lesznek az irányadók: a bordaprofilok leginkább a XIV. századra vallanak.[41] Nagyjából összevág ez Laskod és Palágykomoróc feltehető építéstörténetével is, és ha hozzávesszük ehhez, hogy mindhárom helyen röviddel az építkezés befejezése után sor került a kifestésre is, akkor ennek a XIV. század első harmadára tehető datálása érvényes lehet az épületre is.

Ennek alapján elesnek azok a feltevések, amelyek a Káta nembeli Rafaelt vagy fiát, Gáborjánt vélték építtetőnek, sőt az is kétséges, hogy az 1299-ben említett csarodai pap már ebben a templomban szolgált-e. Nem lehetetlen, hogy az 1311-es pusztítást kell irányadónak vennünk – tudjuk, az ilyen rajtaütések során egész házakat és templomokat is elhurcoltak (Csarodán is említés történik ingatlanok eltulajdonításáról!). Persze az is elképzelhető, hogy forrásunk túloz, és a templom átvészelte az 1311-es eseményeket – ebben az esetben épülhetett akár közvetlenül 1299 előtt is, de nagy valószínűséggel az 1284-es birtokmegosztás után. Csak annyi bizonyos, hogy egy forrongó, átmeneti kor terméke, amelyben a korábbi hagyományok továbbélése és a legkorszerűbb újítások alkalmazása együttesen eredményezi azt, hogy benne a középkori falusi építészet méltán híressé vált emlékét láthassuk.

Jegyzetek:

[1] Lehoczky 1863a. 308. Ugyanez jelentéktelen változtatásokkal és ugyanazon képpel megjelent: Lehoczky 1870. II.: 326–327., kép: 329.

[2] A MOB által készített ideiglenes műemlékjegyzékben a templom már szerepelt; majd 1917. április 19-én a Fenntartandó műemlékek jegyzékének tervezetébe is „felvétetett". Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1900/246., 1917/239.

[3] Gerevich T. 1938 41., 104.

[4] Korompay 1942. 208–209.

[5] Entz 1955. 206–215., az idézet: 206.

[6] Entz 1959a. 138.

[7] Tomaszewski 1974. A szerző a kutatástörténeti részben fontos szerepet tulajdonít Entz Csarodáról, illetve a magyarországi román kori nyugati karzatokról írt tanulmányainak (Entz 1955.; Entz 1959b.) is (uo., 25.), és természetesen kitér a csarodai karzatra is, saját rekonstrukciós rajzával kísérve (uo., 287–288.).

[8] Entz 1980. 133–141.

[9] MM 1964. I.: 111–113. Ugyanígy a későbbi kiadásokban is.

[10] Koroknay 1960. 112–115.

[11] Bodor 1981. 85–101.; Komjáthy–Bécsi–Pintér 1984. 279–314.

[12] MMT X.: 342.; Entz 1979. 45–47.; Entz 1984.; Entz 1998.

[13] Így: Németh 2000. 9.; Kerny–Thaler 2008. 46–49.

[14] Marosi 2009. 11.

[15] Kiss 1988. I.: 308. A patak első említése 1270-ből való: ÁUO VIII.: 260–261.: No 176.

[16] Zichy Okm. I.: 136–137.: No 163. *eandem penitus destruxissent, vniuersa bona in eandem inuenta tam mobilia quam inmobilia omnino abstulissent* – vö.: Lehoczky 1881/1882. III.: 183–184.

[17] Zichy Okm. I.: 11.: No 14.

[18] Uo., 55–56.: No 57.

[19] Entz 1955. 213. Megjegyzendő, Gáborján beregi eredetére vonatkozó utalás az oklevélben nem található.

[20] Németh 2000. 9.

[21] Vö.: Karácsonyi 1900/1902. 318. – Karácsonyi 1995. 775.

[22] Györffy György szerint Bereg a még a XIV. század elején is a legritkábban lakott megyék közé tartozott. Györffy 1963. 527.

[23] Az egri káptalan magánlevéltárából (8.6.1.1.) idézi: Györffy 1963. 536.

[24] Mon. Vat. I/1.: 349., 365.

[25] Részletesen ismerteti Lehoczky 1881/1882. III.: 183–187. és MMT X. 335., ami kiegészítendő az újabb oklevélkiadványok adataival is, de ez itt nem lehet feladatunk.

[26] Lehoczky 1881/1882. III.: 190.

[27] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 832–835. Az ügymenetet részletesen ismerteti Bakó Zsuzsanna Ildikó és Bardoly István Szehtlo Ottó műveit feldolgozó készülő katalógusa.

[28] Fényképeit ld.: Bakó 1993. No 83–90.

[29] Komjáthy 1978b. 34–39.; Komjáthy–Bécsi–Pintér 1984. 279–314.

[30] *Oszlopokat emeltünk* 2000. 52., 187.

[31] Ez egyszerűbb alakítású Sztehlo rajzán: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 832.

[32] Entz az északi ablakkal kapcsolatban ír *lapos gömbszelvényes oszlopfőről*. Entz 1955. 206.

[33] Entz Géza: *Művészettörténeti értékelés a csarodai református templomról*. Kézirat. Budapest, 1976. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 25128. 2.

[34] *A szentély festményeinek elhelyezése világossá teszi, hogy a nyugati karzat borda nélküli boltozatával azonos keresztboltozat a bordákkal együtt a XIII. századi építkezéshez tartozik*. MMT X.: 342.

[35] Koroknay 1960. 113–114.

[36] MMT X.: 341.; Radocsay 1977. 127.; Prokopp 1983. 145.; MM 1987. I.: 605. A falképek újabb elemzése Keszthely kapcsán: Gaylhoffer–Kovács–Bozóki 2011. 205.

[37] Marosi 2009. 11.; Jékely–Lángi 2009 186–187. Megerősíti ezt az is, hogy a Mettercia sem terjed el a XIII. század vége előtt, ld.: LCI V.: 185–186.

[38] Ugyanakkor Csaroda oromzatos portáléját, mint a XIV. századra átnyúló hagyomány képviselőjét említi Marosi: MM 1987. I.: 328.

[39] Entz 1955. 215.; MMT X.: 337.; Koroknay 1960. 114.; Németh 2000. 9.; Jékely–Lángi 2009. 184.

[40] Ehhez ld.: Szakács 2011a. 8–26.

[41] A homorlatos bordaprofil, mely előfordul a már XIII. században is (Sopronhorpács, Kerc [Cârţa], Árpás stb.), ilyen arányokkal inkább XIV. századi. Ehhez ld. a kötet bevezető tanulmányát a régió Árpád-kori jellegű építészetéről!

A fényképeket Mudrák Attila (4–5, 7–9) és Szakács Béla Zsolt (6) készítették, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 49564 (1), 32790 (2), 834 (3).

Szakács Béla Zsolt

Lónya, református templom

Az egykori Bereg vármegye Magyarországon maradt részén, a Beregi-Tiszahát északi szegletében, az ukrán határhoz közel található Lónya. A nagylónyai falurészben álló templomát elsősorban fel-felbukkanó, majd ismét eltűnő falképei miatt emlegették a régebbi művészettörténeti irodalomban: Rómer Flóris ugyan nem látta őket, de a pap fia tájékoztatása alapján beszámolt felfedezésükről és visszameszelésükről;[1] Henszlmann Imre pedig a régió középkori emlékei között sorolta fel a templomot, *mely falképekkel van díszítve*.[2] Mint Csaroda párját idézte Lux Géza 1940-es nyírségi beszámolójában, s ennek megfelelően a templomot XIII. századinak, boltozatát és kapuját XV. századinak tartotta.[3] Röviddel utóbb, 1941-ben ismét előkerültek a falképek, ekkor a lelkész lánya, Babus Jolán emlékezett meg róluk.[4] Az első részletesebb leírást Koroknay Gyulának köszönhetjük, aki 1960-as áttekintésében a megye egyenes szentélyzáródású templomai közt elemezte. Ő is megemlítette a szentély freskóit, melyeket 1956-ban (Koroknay szerint immár negyedszer) lemeszeltek.[5]

Arra azonban, hogy a mészrétegek alatt milyen hatalmas felületen milyen változatos periódusok és ikonográfiai különlegességek maradtak meg, csak a legutóbbi feltárások és restaurálások derítettek fényt. Ez az 1984–1985-ös előzetes tájékozódást (Lukács Zsuzsa, H. Nándori Klára) és 1993-as szondázást (Lángi József, Veress Lujza)[6] követően 2000-től kapott nagyobb lendületet: 2002-ig Bartos György és Fülöp András elvégezte a falkutatási és régészeti munkákat, közben folyt a külső és belső festések feltárása és restaurálása, egészen 2008-ig *(1. kép)*.[7] Oltai Péter tervei alapján az épület műemléki helyreállítása is megtörtént (bár a tervezett múzeum az egykori sekrestye helyén nem valósult meg).[8] Az eredményekről tö-

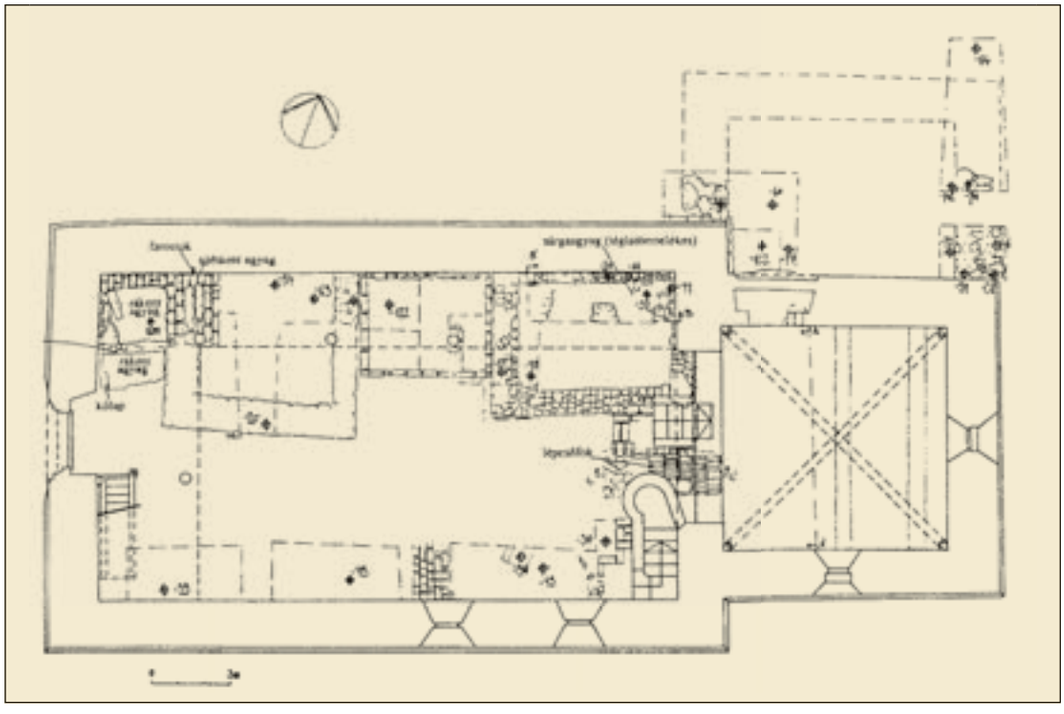

1. A templom feltárási alaprajza

mör formában 2004-ben cikksorozat számolt be, melyet kiegészített Lángi József Jékely Zsomborral közösen írt elemzése.[9]

A falu történetéhez aránylag jó forrásanyaggal rendelkezünk. Ennek kiindulópontja az a többször átírt, 1270-es oklevél, melyet István még mint ifjabb király bocsátott ki a Rosd nembeli Endre fia Mihálynak. Ebből megtudjuk, hogy a két Lónya nevű falut Bánk bán vásárolta, és azokat vejének, Simonnak adományozta. Simon a birtoktestet tovább gyarapította vásárlásokkal, de magtalan halála után az a királyra szállt, aki azt érdemeiért Mihály ispánnak adományozta.[10] Mihály második felesége a Hontpázmány nembeli I. Kozma lánya volt, aki férje halála után annak korábbi házasságából származó leányát gazdagon kiházasította, s ezért kárpótlásul férje egykori javai közül három falut kapott, köztük Lónyát is.[11] Ebbéli birtokában az asszonyt második férjével, Berenthei Nána fia Jakabbal együtt 1285-ben IV. László király is megerősítette.[12] Az ő leszármazottjuk a Lónyai család, amely tehát erről a birtokközpontról vette a nevét (Lónyay), és évszázadokkal később is ide temetkezett.

Magáról a templomról kevesebbet árulnak el a források. A pápai tizedjegyzékek a zempléni főesperességben hozzák a lónyai Szent Péter és Pál-templomot,[13] s ezt az adatot újabban ehhez a településhez szokás kötni.[14] Összhangban áll ez azzal az említéssel, amely Lónya Szent Péter-templomára vonatkozik 1429-ből.[15] Ezek szerint a falunak működő temploma lehetett az 1330-as években – ami a művészettörténeti elemzéssel összhangban áll.

A templom jelenlegi formájában két részből áll: az egyterű, téglalap alaprajzú hajóból (belmérete 11,8×6,8 m) és a négyzet alaprajzú szentélyből (4,28×4,28 m). A hajó tömbje magasabbra emelkedik a szentélyénél, és tetőzete is jól elkülönül *(2. kép)*. A szentély északi oldalán egy befalazott ajtó egykor a sekrestyébe vezetett, melynek alaprajzát törtkővel jelezték. Belmérete 3×4,2 m volt. A sekrestye déli falában téglalap alakú falfülke nyílt. Térlefedése dongaboltozatos volt, melynek déli boltválla és a templom keleti falán észlelt lenyomata, továbbá egykori féltetős fedésének gerendabekötései a homlokzatokon észlelhetők. Az egykor a sekrestyével érintkező falak kivételével egyszerű rézsűs lábazat fut körbe; párkánynak nincs nyoma. A szentély déli és keleti falán egy-egy félköríves, rézsűs bélletű ablak nyílik. Hasonló, de eltérő magasságú ablakból négy is található a hajó déli homlokzatán: ezek közül a két keleti egyforma magas, az ettől balra lévő magasabbról indított, a legnyugatabbi pedig még feljebbről indul, ezért magassága alig több a nagyobbak felénél – és azoknál keskenyebb is. A nyugati homlokzaton legfelül egy kereszt alakú nyílás látható, ez alatt egy félköríves, párhuzamos bélletű (a délieknél kisebb méretű) ablak és a csúcsíves, bélletes kapu található. A hajó boltozatlan,

2. A templom délnyugati nézete

a szentélytől csúcsíves diadalívvel válik el. A szentély keresztboltozattal fedett, a bordaprofil egyszer hornyolt hasáb *(3. kép)*. A zárókő lapos, díszítetlen korong. A bordák gúlában végződő konzolokról indulnak. A déli szentélyfalban háromszögben végződő, a keleti fal bal oldalán nagyobb, téglalap alakú falfülke helyezkedik el. Háromszögű záródásúak a hajó északi és déli falában, a diadalív közelében feltárt fülkék is.

A jelen állapot az elmúlt évek restaurálása során alakult ki. Ekkor emelték meg a hajó falkoronáját, amely azelőtt a szentéllyel azonos magasságú volt.[16] Ekkor bontották ki a déli fal nyugatról második ablakát és rekonstruálták a többi eredeti formáját, melyeket korábban megnagyobbítottak. A megemelt nyugati oromfalban kiegészítették a kereszt alakú ablak felső részét. A szentélytérben szintsüllyesztést valósítottak meg.

Jóllehet felmerült korábban, hogy az emelt szentély éppen a templom korai keletkezési korával függhet össze,[17] aligha kétséges, hogy ez egy XVII. századi átalakítás eredménye. Bartos György és Fülöp András úgy véli, erre az 1657-es lengyel dúlás után kerülhetett sor. Ugyanekkor süllyesztették le a hajó padlószintjét is, melynek középkori állapotára az alapozási padka vall.[18] A lónyai református gyülekezetre 1595-től vannak adataink.[19] Ők emelték meg a padlószintet a XVIII. század során, s ezzel

egykorú a stukkódíszes szószék is (koronája 1776-os évszámú), valamint az 1781-ben ácsolt, impozáns harangtorony.

Maga a középkori templom sem egyetlen periódusban épült. A falkutatás során bebizonyosodott, hogy a nyugati falon átalakítások történtek. Míg a kapu kőkerete és az azt befoglaló téglafal egykorú, annak téglamérete (28×13×6–6,5 cm) eltér a szentélyétől (25–26,5×9,2–10×8–8,5 cm). Itt tehát a nyugati fal nagyobb mértékű átépítése következhetett be, amely egybeeshetett a nyugati karzat kialakításával.[20] A nyugati fal karzatablaka is utólagos, mivel egy korábbi falképet roncsol.[21] A kutatók a szentély boltozatát is utólagosnak vélik, noha itt kutatásra a falképek miatt nem került sor.[22] Azonban figyelembe kell vennünk, hogy ugyanez a bordaprofil tér vissza Csarodán is, ahol a boltozatot a kutatás határozottan egykorúnak tartotta a templom többi részletével. Ennek alapján felvethető, hogy a boltozás Lónyán sem önálló periódus eredménye, hanem a templom első fázisához tartozik. Számolnunk kell építés közbeni kisebb leállásokkal is: így a sekrestye alapozása nem volt kötésben a szentélyével, de a szentélyfal csorbázata azt mutatja, hogy falaik már együtt épültek.[23] Feltételezhető, hogy a déli fal legkisebb ablaka az eredeti nyugati karzattal függött össze, melyet idővel átalakítottak.[24]

3. A szentélybelső kelet felé

Ennek a korai állapotnak a meghatározásához kevés biztos kapaszkodónk van. Maga az egyszerű alaprajz a támpillér nélküli négyzetes szentélyével önmagában nem köthető évszázadhoz.[25] Az ablakformák, melyek itt sem maradtak ránk eredeti formában, szintén nem jelentenek olyan szilárd támpontot, hogy ennek alapján biztosat mondhatnánk. A félköríves, rézsűs bélletű ablakok kétségkívül Árpád-kori jellegűek, de használatuk későbbi korokból is ismert.[26]

A templom datálásához tehát legtöbb segítséget az ad, ami mindig, még lappangó korában is legnagyobb értéke volt: a kifestése. A feltárás során három réteg került elő. A legkorábbi réteg közvetlenül a vakolatlan téglafalra került, amelyet az építés után nem vakoltak, csak fugáit besimítva eldolgozták. Erre a felületre felhordott 2–3 mm vastag mészrétegre került a déli hajófalon Szent György ábrázolása, a diadalív déli oldalán három szent (Szent Miklós, egy ismeretlen női szent és Szent Julianna), az északin Köpönyeges Mária és egy azonosítatlan szent.[27] A diadalív belső oldalán két-két azonosításra váró szent foglal helyet.[28] Ugyanehhez a réteghez tartoznak a felszentelési keresztek is (a szentélyben négy, a déli és északi hajófalon három-három, a nyugatin kettő). A diadalív nyugati falára került falképek szorosan összefüggenek a közelükben (mintegy másfél méterre) található fülkékkel: bizonyára a mellékoltárokhoz tartoztak. Mindez arra vall, hogy ez az első réteg a templom építésével és használatba vételével szoros összefüggésben, azzal közel egy időben keletkezhetett. Stilárisan a falképek közeli kapcsolatban állnak Csaroda, Laskod, Gerény (Горяни) és Palágykomoróc (Паладь Комарівці) első rétegével. Ezeket különféleképpen datálták a XIII. század vége és az 1330-as évek között.[29] Fogódzópontot szolgáltathat az ikonográfia: a Köpönyeges Mária témája ugyanis a nyugati művészetben is ritka 1300 előtt,[30] ezért aligha feltételezhetjük ennek hazai megjelenését a XIII. század végén.[31]

A felső határt viszont a templom 1332-es első említése adja meg a pápai tizedjegyzékekben. Ez összecseng az Árpád-kori jellegű ablakformák és a „modern", gótikus bordás boltozat alkalmazásával: ezeket azonos periódushoz tartozónak leginkább a XIV. század első évtizedeiben lehet elképzelni. Mindez megkérdőjelezi azokat a felvetéseket, amelyek a templom építését még Bánk bán vagy Simon idejébe, a XIII. század első felére tették,[32] és inkább az új tulajdonosok, a falut 1285-ben megszerző és megtartó Nána fia Jakabnak és az 1320-as években szereplő közvetlen leszármazottainak (az első Lónyaiaknak) a korát valószínűsíti.

A szentély teljes kifestésével járó második réteg (melynek töredékei a hajóban is előkerültek) feliratos datálása (*Anno d[omi]ni [...] XIII*, vélhetőleg 1413) összhangban állhat a templom megújításával.[33] A harmadik periódus, melyet egy elveszett felirat nyomán 1631-re szokás tenni, már az épület református használatával függ összesse,[34] amelynek évszázadai (kisebb változtatásokat nem számítva) épen őrizték meg számunkra az Észak-Alföld szakrális művészetének egyik páratlan alkotását.

A fényképeket Mudrák Attila készítette, az alaprajz forrása: Oltai 2004. 343.o.

Jegyzetek:

[1] Rómer 1874. 127.
[2] Henszlmann 1887. 263.
[3] Lux 1940. 236.
[4] Babus Jolán 1951-es kéziratát idézi: Lángi 2004. 357–358. és Jékely–Lángi 2009. 184.
[5] Koroknay 1960. 115–117.
[6] Ezt követően, 1995-ben került sor a templom teljes külső vakolatcseréjére, minden műemléki felügyelet nélkül, melynek következtében a külső rétegek szinte teljesen elpusztultak. 1996-ban a kapu vakolatdíszének állagromlása miatt került sor kiszállásra. Lángi 2004. 358.
[7] A munkálatokban Lángi József mellett részt vett B. Juhász Györgyi, Gedeon Péter, Répásy Viktor és Jakab Magdolna. Lángi 2004. 358.
[8] Oltai 2004. 348–356.
[9] Bartos–Fülöp 2004a. 341–348.; Oltai 2004. 348–356. és Lángi 2004. 357–374.; Jékely–Lángi 2009. 184–213.
[10] ÁUO VIII.: 259–261.: No 176. – vö.: Karácsonyi 1900/1901. I.: 157., III.: 22. – Karácsonyi 1995. 173., 932.
[11] Fejér IX/6.: 83.; Karácsonyi 1900/1901. II.: 235. – Karácsonyi 1995. 688.
[12] 1285/1358: MOL, DL 84285; Reg. Arp. II/2–3. 364–365.: No 3397.; Karácsonyi 1904. 76.
[13] Mon. Vat. I/1.: 251., 323., 331., 345., 361.
[14] Györffy 1963. 543–544. ezeket az adatokat még nem kapcsolta össze, de erre utal: Mező–Németh 1972. 68., Mező 2003. 385. Megjegyzendő, ismert egy Lónya Zemplén megyében is a Bodrog közelében, mely a Rozgonyiak birtokában volt. AO V.: 30.: No 13.; Karácsonyi 1900/1901. I.: 106–107. – Karácsonyi 1995. 120–121. – ld. még: Fejér IX/2.: 614., AO V.: 315. No 179.
[15] Lukcsics 1931/1938. I.: 226.
[16] Jékely–Lángi 2009. 184. szerint a középkori falkoronák magasságának helyreállítása nem hiteles.
[17] A magasított szentélyt altemplom-reminiszcenciának tartotta, s így a XIII. század elejére tette Koroknay 1960. 116.
[18] Bartos–Fülöp 2004a. 345–346.
[19] MMT XI.: 50–51.
[20] Bartos György: *Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2000. 6. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 38555.
[21] Lángi József megfigyelése, idézi Bartos 2000. i. m. 6. – vö.: Gedeon Péter – Jakab Magdolna – Lángi József – Répássy Viktor: *Lónya, református templom, a hajóban végzett falképfeltárás dokumentációja. Kézirat*. Budapest, 2004. 6. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 40142.. az ablakot 1902 körül nyitottnak mondja.
[22] Bartos–Fülöp 2004a. 344. Bartos megfigyelése szerint a szentélyboltozat téglamérete valamennyi más falazatétól eltér, ld.: Bartos György: *Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2000. 7. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 38555.
[23] Bartos–Fülöp 2004a. 344.
[24] Bartos György 2000-es kutatási programjában szerepelt az egykori nyugati karzat vizsgálata, ennek eredményeiről azonban nem számolt be. A mai nyugati karzat mellvédjén XVIII. századi felirat szerepel, ennek északi bővítésére 1820-ban került sor. Bartos–Fülöp 2004a. 347.
[25] Ehhez ld.: Szakács 2011a. 13–15.
[26] Lux 1940. 236. ennek alapján tartotta XIII. századinak. Az ablakformák datálási problémáihoz ld. Szakács 2011a. 20.
[27] Részletesen bemutatja az együttest Lángi 2004. és Jékely–Lángi 2009.
[28] A diadalív szentjei feje fölött felirattöredékek olvashatók. Jelenlegi állapotukban a déli oldal férfiszentjeihez tartozók ígéretesebbek: a bal oldali szerzetes feje feletti *Gal*...(?) betűk esetleg Szent Gálnak a középkori Magyarországon viszonylag elterjedtebb kultuszával (vö.: Mező 2003. 87–88.) hozható összefüggésbe. A másik, szakállas, könyvet tartó férfiszent „Jo" betűje az azonosítási lehetőségek tágabb körét nyitja meg.
[29] Ehhez ld.: Lángi 2004. 364–366. – továbbá: Jékely–Lángi 2009. és a jelen kötet vonatkozó tételeit.
[30] Korai példái Duccio: Ferencesek Madonnája (Siena, Pinacoteca Nazionale, 1290-es évek) és Maestro delle Palazze: Utolsó ítélet freskó (egykor a Spoleto melletti S. Maria inter Angeli klarissza kolostorában, a sinopia ma: Museo Nazionale del Ducato di Spoleto, 1290–1300 körül).
[31] A témához alapvető Lángi 2006. 53–54.; Gombosi 2008. 20., 130–131.
[32] Vö.: Koroknay 1960. 116.; Szatmáriné 2000. 110.; Jékely–Lángi 2009. 184.; Gombosi 2008. 131.
[33] Bartos–Fülöp 2004a. 344. A szentélyboltozat ehhez a periódushoz való kapcsolása nem tűnik indokoltnak.
[34] Bartos–Fülöp 2004a. 345–347.; Lángi 2004. 371–373.

Simon Zoltán

Márokpapi, református templom

Márokpapi község két önálló település, Márok és Papi összeolvadásával jött létre 1941-ben. A két falu már jóval korábban összeért egymással. Papi falut – a másik, közeli (Csonka-)Papitól való megkülönböztetés végett – már 1610-ben is nevezték Márokpapinak.[1] Tanulmányunk tárgya a középkori Márok falu temploma.[2]

Márok neve puszta személynévből (Márk) keletkezett, magyar névadással.[3] A településről szóló első adat szerint birtokosa egy bizonyos Fülöp comes fia Péter volt, akinek Marc falubeli jobbágyai a borsovai ispán előtt más jobbágyokat rablással vádolnak meg.[4] 1288 körül[5] (Gutkeled nembeli) Aladár comes (a Várdai család őse) és (Káta nembeli) Gabrianus (a Surányiak őse) fiai pereskednek Mark föld (*terra*) tulajdonjoga felett. Mivel a szóban forgó földet mindkét fél öröklött birtokának mondja, Aladárt eskü letételére kötelezik. A hosszadalmas per 1299-ben azzal zárult, hogy a terület nyugati fele, Papi és Fejércse felől Aladár fiainak, Lászlónak és Prywarth-nak (Pelbártnak), a keleti pedig Gabrianus fiainak jutott.[6] A középkor folyamán Márok falu a fent említett László leszármazottainak, a Várdai/Kisvárdai család[7] tagjainak birtokában volt, s a kisvárdai uradalomhoz számították.[8] A falut Papival együtt 1566-ban tatár csapatok felégették.[9] Márok a Várdaiak kihalása után osztozott a kisvárdai uradalom sorsával: leányágakon öröklődött tovább, s került részben a Nyáry, a Telegdi, a Melith, a gersei Pethő és a Becsky család birtokába. Ezek a részbirtokok később tovább aprózódtak.

A falu a XIV. század elején már egyházas hely: az egri püspökség borsovai esperességéhez tartozó, Szűz Máriá-

1. A templom délről

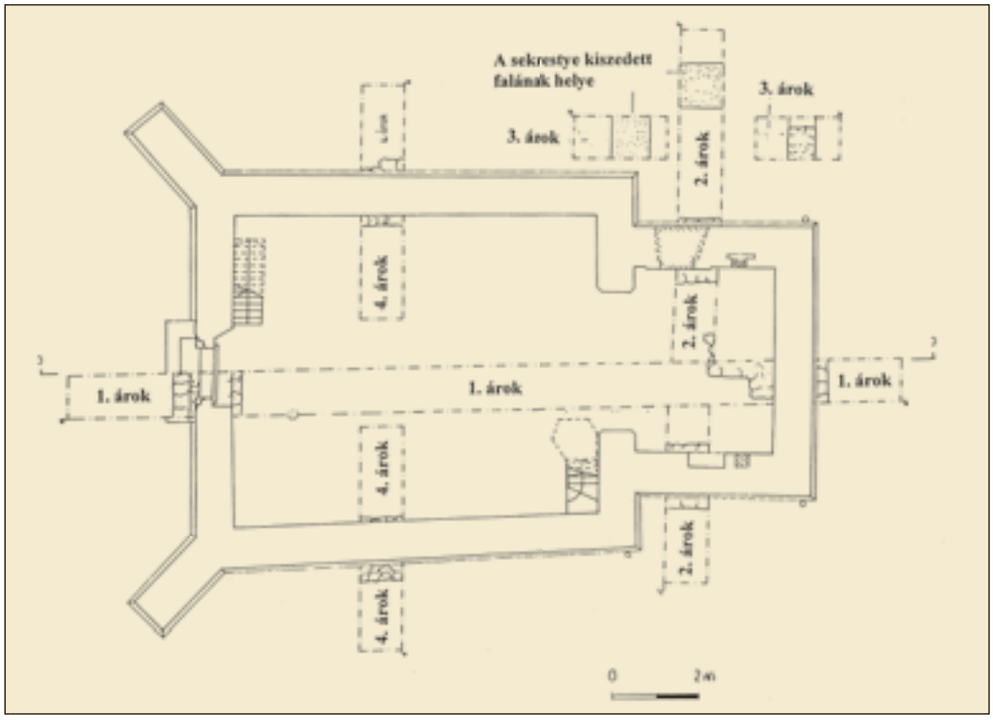

2. A templom kutatási alaprajza

ról (?) nevezett egyházának Tamás nevű papja 1332-ben[10] ismeretlen összeget fizet, megnevezetlen papja 1334-ben nem fizet, szintén megnevezetlen papja pedig 1335-ben 5 garas pápai tizedet fizet.[11] 1353-ban Miklós nevű,[12] 1356-ban Péter nevű,[13] 1363-ban Jakab nevű[14] papját említik. 1500-ban, a várdai uradalmom falvainak felbecslése alkalmából megemlítik, hogy *In possessione Maarok ecclesiam lapideam [...sine?] turri sepulturam habentem ad portionem siquidem dicti condam Ladislai Warday.*[15]

A templom – nagy valószínűséggel – már a XVI. század második felében a reformátusok kezére kerül.

Lehoczky Tivadar 1881–1882-ben megjelent művében megemlíti, hogy a templom falait kívül-belül falfestmények és gótikus feliratok borították, de ezeket 1775-ben levakolták és bemeszelték.[16] 1857 és 1902 között többször tatarozták az épületet, melynek *fundamentuma* 1917-ben egy helyen *megbomlott*, s a tető is beázott. A károkat csak 1924-ben hárították el. 1937-ben ismét renoválták, de 1939-ben egy villámcsapás következtében kiégett. Ekkor az is felmerült, hogy lebontják, de szerencsére végül ettől elálltak.[17] A külső és belső falképek miatt igen korlátozott mértékű műemléki kutatást 2000-ben Bartos György és Simon Zoltán végezték, az ezt követő helyreállítás terveit Oltai Péter készítette. A falképek restaurálását Tarbay Anna Mária, Varbai Ilona, illetve Pintér Attila végezték el.

A Márokpapi központjában szabadon álló, nyeregtetős, kisméretű, egyhajós, egyenes szentélyzáródású, keletelt templom nyugati homlokzata előtt fa harangláb áll *(1. kép)*. A nyugati homlokzat sarkait kontyolt nyeregtető formájú beton fedlapokkal lezárt, lépcsős kiképzésű, átlós támpillérek támasztják.[18] A templomon egyszerű, élszedett profilú lábazat fut körbe. Az épület valamennyi sarka (beleértve a támpilléreket is) kváderkövekből áll, de a falazóanyag törtkő. A szentély északi falához a helyreállítás során az eredeti alapfalak nyomvonalán rekonstruálták a templomhoz csupán utólag hozzáépített,[19] majd a protestánsok által elbontott sekrestyét. A kutatás során bebizonyosodott, hogy a hajó és a szentély azonos építési periódusban keletkezett, korábbi épületnek nem került elő nyoma *(2. kép)*.

A bejárat a nyugati homlokzat tengelyében nyílik. Ez a falazattal egyidős, tagozott keretű, csúcsíves tükörbe foglalt, szemöldökgyámos megoldású, kőkeretes nyílás, XVIII. századi ajtószárnnyal *(3. kép)*. A kapu részleteiben is megegyezik a lónyai református templom nyugati kapujával. A kapu feletti körablak a XVIII. század végéről származik.[20]

A hajó déli homlokzatát a kutatás előtt két keskeny, hosszú, félköríves záradékú, csak a XIX. században kialakított ablak törte át. Közöttük már a kutatás előtt is kivehető volt egy harmadik, elfalazott, középkori ablaknyílás. A középkori ablakok rétegkövei az újabb ablakok káváiba beforgatva kerültek elő, a helyreállítás hitelességét ezek, az elfalazott, de épségben maradt középső ablak, valamint

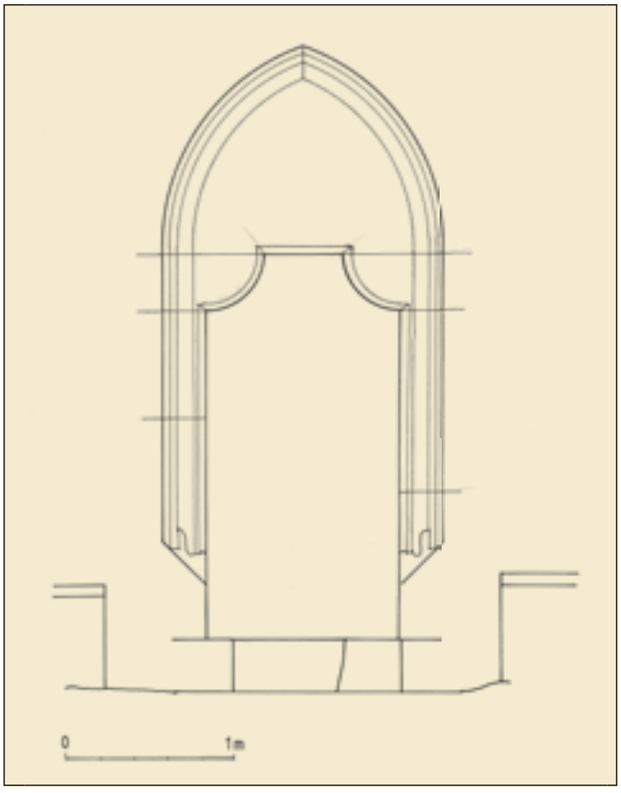

3. A nyugati kapu felmérési rajza

az átalakított hajóablakok előkerült eredeti káva- és záradék-töredékei alapozták meg. A templomnak déli kapuja nem volt.

A hajónál alacsonyabb – a keleti sarkokon látható, in situ párkányelemek alapján eredeti magasságig álló – szentély déli és keleti homlokzatának tengelyében egy-egy, a hajóablakoknál szélesebb és alacsonyabb, de ugyancsak félköríves záradékú, XIX. századi ablak nyílt. Ezek helyreállítása a hajóablakok mintájára történt meg.

A szentély északi homlokzatán a kutatás napvilágra hozta az elfalazott sekrestyeajtó fülkéjét.

Az utolsó külső vakolat alatt több rétegű fehér meszelés került elő, melyek közül az alsón már a kutatás előtt is vörös és kék színű, virágos kifestés nyomai, valamint számos (köztük XVII. századi) bekarcolás, felirat látszott. A falkép-restaurátori feltárás tisztázta, hogy a XVII. század negyvenes éveiből származó virágos kifestés – melynek párhuzamai a közvetlen környéken több helyütt (Csaroda, Lónya, Vámosatya) ismertek[21] – az ablakok környékét, illetve az eresz alatti falsávokat díszítette.

A síkmennyezetes hajó északi falán, valamint a nyugati fal déli szakaszán a XV. század első feléből származó falképek kerültek napvilágra. Az északi falon a Háromkirályok vonulását ábrázoló jelenet töredékei, a diadalíven pedig medalionba foglalva a halott Krisztus angyalok által a magasba emelt testét mutató jelenet látható. Ez utóbbi végső soron egy Szent Ferenc stigmatizációját ábrázoló jelenet töredéke, mely arra utal, hogy itt egy Szent Ferenc-oltár állhatott.[22] Megjegyzendő, hogy a falképek restaurálását elvégző Pintér Attila tájékoztatása szerint a festett rétegnél korábbi meszeléseket nem lehetett megfogni a falakon.

A hajót nyugati oldalán élszedett, félköríves záradékú diadalív választja el a szentélytől. A szentélyt gúla alakú konzolokon nyugvó, egyszer hornyolt bordákból álló keresztboltozat[23] fedi, kör alakú zárókővel.

A szentély déli oldalán élszedett keretű, lóhereíves ülőfülke látható, mely egykorúnak bizonyult a szentély falszövetével *(4. kép)*. Közvetlen szomszédságában napvilágra került egy kicsiny, fekvő téglalap alakú falifülke is.

Szemközt, a szentély északi falán, a kutatás előtt a falsíkból kissé kiugró, félköríves záradékú, vakolt falmező jelezte az elfalazott sekrestyeajtót. Alatta kibontakozott az egyszerű, élszedéssel díszített, csúcsíves, kőkeretes ajtó. Az ajtó küszöbkövét másodlagos helyzetű, élszedett keretkövek alkotják, ezzel is alátámasztva azt, hogy a sekrestye utólag épült hozzá a szentélyhez.

A sekrestyeajtótól keletre egy szemöldökgyámos megoldású szentségtartó fülke erősen csonkolt maradványaira bukkantunk *(5. kép)*. A fülke keretét egyetlen, 126×58

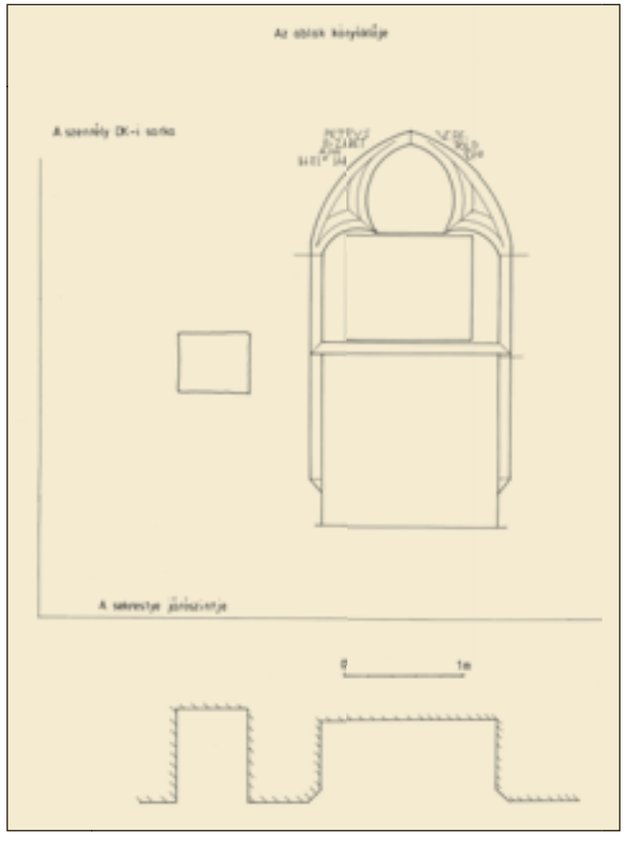

4. Az ülőfülke felmérési rajza

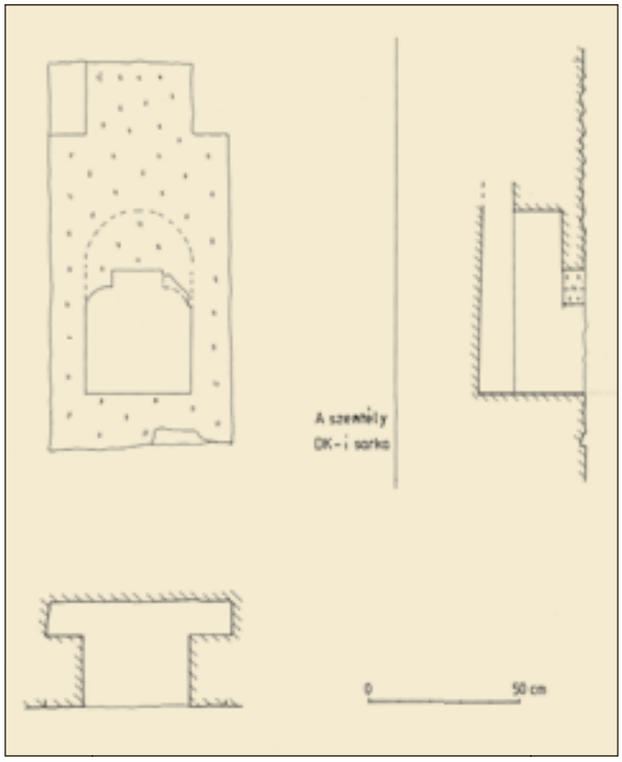

5. A szentségtartó fülke felmérési rajza

cm-es kőtömb alkotja. A kőtömb teteje és a nyílás felső széle között 68 cm a különbség. A fülke keretének egykori tagozata ma már megállapíthatatlan, hiszen teljesen le van faragva. Mindössze egy homorlat csekélyke maradványai foghatók meg a kőtömb alsó részének keleti szakaszán. A fülke keretét alkotó kőtömb a felső, 24 cm-es részen csak 35 cm széles sávban van lefaragva. E sávtól nyugatra, a homloksíktól beljebb sima felület van, keletre viszont kő sincs. Lehetséges, hogy a fülke keretének felső részén egy-egy, külön kőből kifaragott elem – talán fiálé – lehetett. A fülke keretét alkotó kőtömb a falazathoz képest utólagosan van behelyezve.

A templom építési idejének terminus ante quem-je a pápai tizedjegyzék, melyben már találkozunk a mároki pappal. Márok egyháza tehát 1332-ben (de legalábbis 1334-ben) már állt. Építtetőjét – egyetértve Jékely Zsombor véleményével[24] – alighanem az első Várdaiak között kell keresnünk. Úgy véljük, kevéssé valószínű, hogy vitatott birtokjogi helyzetű településen bárki templom építéséhez fogna, így az építkezést valószínűleg csupán az 1288-ban kezdődő, de csak 1299-ben lezárult birtokpert követően kezdték meg, így a templom születésének ideje 1300 és 1332 közé tehető.

A fényképeket Mudrák Attila, a rajzokat Arnóti Zsuzsa és Kovács Anikó készítette.

Jegyzetek:

[1] Kiss 1988. II.: 99.

[2] A középkorban mind Márokon, mind Papin állt templom, de a papi nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, első említése csak 1500-ból ismert. A mai református templom a két településrész határán áll, így nehezen dönthető el, hogy valójában melyik település temploma volt eredetileg. Fényes Elek szerint Papinak van református anyaszentegyháza. Fényes 1851. III.: 70. Lehoczky Tivadar így fogalmazott: *a márok-papii reformatusok is a magok részre elfoglalták a helybeli r.k. templomot, mely a XIV. század csucsives stiljét hordja magán, s a papii keletelt fekvésű s egy hajójú szentegyházat azóta folyvást használják.* Lehoczky 1881/1882. III.: 417. Ugyanakkor a modern szakirodalom következetesen a mároki templommal azonosítja az épületet: MMT X.: 184., 306.; Németh 2000. 9.; Jékely–Lángi 2009. 244.

[3] Kiss 1988. II.: 99.

[4] Györffy 1963. 544.

[5] MOL, DL 82794. Az oklevél nincs datálva. Kiadása: Zichy Okm. I.: 66.: No 70. Ebben keltét 1288 körülinek mondják. A Magyar Országos Levéltár digitális adatbázisában (Collectio Diplomatica Hungarica) az oklevél keltezését az 1285–1290 közötti évekre teszik. Györffy György erre az oklevélre két, egymástól eltérő datálást is (1248, illetve 1284) adott. Györffy 1963. 544.

[6] Györffy 1963. 544–545.

[7] Karácsonyi 1906/1902. II.: 78. – Karácsonyi 1995. 527.; Engel 2001. Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág, 10. tábla: Várdai.

[8] Papit a középkorban részben ugyancsak a Várdai, részben pedig a Káta nemzetségből származó Surányi (időnként Papinak is nevezett) család birtokolta.

[9] Lehoczky 1881/1882. III.: 416.

[10] Ha a borsovai esperességhez sorolt Mayk településnév mögött valóban Márok rejtőzik.

[11] Györffy 1963. 545. A két utóbbi esetben a Marky név kétségtelenül Márokot takarja.

[12] MOL, DL 77073.

[13] Zichy Okm. III.: 37.: No 23.

[14] Zichy Okm. III.: 219–220.: No 158.

[15] MOL, DL 20991.

[16] Lehoczky 1881/1882. III.: 417.

[17] MMT X.: 306.

[18] A templom alaprajza több környékbeli templommal (Csaroda, Vámosatya, Lónya) mutat közvetlen párhuzamot.

[19] A sekrestye falait nem kötötték be a templom északi falába, a lábazat a sekrestye egykori belső terében is folytatódott, továbbá kiderült az is, hogy a sekrestyeajtó küszöbkövét másodlagos helyzetű nyíláskeret-elemek alkotják.

[20] A körablak belső kávájában megfogható legalsó meszelésrétegen az 1811-es évszám volt olvasható.

[21] Jékely–Lángi 2009. 245.

[22] Uo., 244–245.

[23] A boltozat és a bordaprofil legközelebbi párhuzama szintén a lónyai református templomból ismert. Felmerült, hogy a szentély boltozata utólagos lehet, s csupán 1400 körül készült volna. Ezt a kutatás korlátozott volta miatt nem volt lehetőségünk megvizsgálni.

[24] Jékely–Lángi 2009. 244.

Juan Cabello

Vámosatya, református templom

A keletelt szentélyű templom a település központjában, közvetlenül a főút mentén áll *(1. kép)*. Téglalap alaprajzú hajójához egyenes záródású, négyzetes és alacsonyabb szentély csatlakozik. A döntően törtkőből falazott épületet műemléki palával fedett meredek nyeregtető zárja. A templom sarkait faragott kváderekből építették, kivéve a hajó északkeleti sarkát, amelynek csak fölső, falkorona alatti része készült kváderből. Főpárkányának formájára a hajó és a szentély sarkainak rövid, holker tagozatos, faragott konzoljai utalnak. A szentély lábazati párkányát felül ferde síkra faragott kvádersor zárja, amely a hajó magasabban kiképzett lábazatáról hiányzik. Itt a lábazatot vakolattal kiképzett ferde rézsű zárja. A szentély keleti és déli falának tengelyében egy-egy keskeny, csúcsíves záródású, kifelé-befelé rézsűs kávájú, váll fölött tölcséres kiképzésű ablak van. A nyílásokban hornyolt, karéjban végződő kőkeretet helyeztek el. A keleti ablak váll fölötti káváin vörös színű, kváderes festés látható *(2. kép)*. A hajó déli homlokzatát két ablaknyílás töri át, melyek közül a keletiben az előzőekkel megegyező profilírozású kőkeret van – annak csupán felső, karéjos lezárása hiányzik. A nyugati, keskenyebb ablak homlokzati síkra helyezett kőkerete élszedett. A fal délkeleti részén még egy körablakot láthatunk. A két ablak között alakították ki a templom bejáratát. A lábazat síkjáig előreugró és egyenesen záródó előépítmény tengelyének nyílásában egy élszedett és kőgyámos szemöldökkel záródó kőkeretet helyeztek el. Fülkéjének belső lezárása lapos csúcsív.

1. A helyreállított templom déli homlokzata

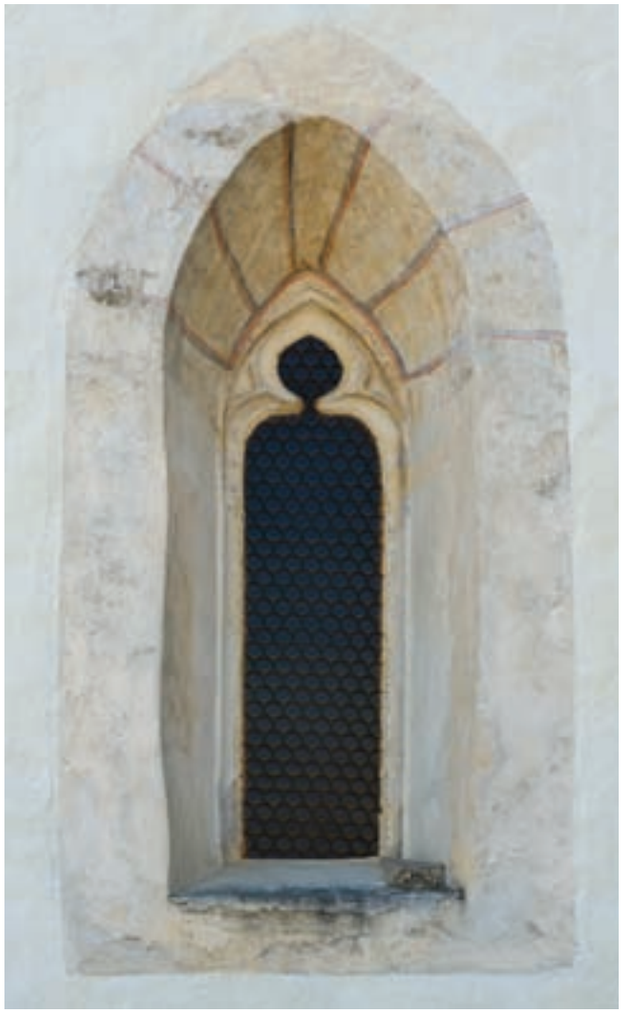

2. A szentély keleti ablaknyílása

A nyugati fal tengelyében még egy kőkeretes bejárati kapu van. A lábazat síkjáig előreugró, timpanonnal lezárt előépítmény kapujának azonban csupán élszedett szárkövei maradtak meg, váll fölötti szegmensíves lezárása téglavakolat. A timpanon fölött – a tengelytől kissé délre – egy körablak látható, míg az oromfal alsó részén egy nagyméretű, sárga alapozáson vörös színű rozettát festettek. Az északi hajófal keleti felét egy szegmensívvel záródó ablaknyílás töri át. A fal északnyugati felső negyedében egy törtkőbe vésett kereszt látható. A szentély északkeleti végén lezárt lábazat, továbbá a hajó északkeleti sarkán, az armírozásnál megszakadó keskeny falcsorbázat az egykori sekrestye (keleti, illetve nyugati) falbekötésének helyét jelöli ki. A homlokzati falakat halvány sárgásfehérre színezett, vékony, kanálhátas vakolattal fedték.

A fatáblás, 1769-es évszámmal datált, síkmennyezetes hajót a szentélytől csúcsíves – a váll fölött élszedéssel díszített – diadalív választja el.

A szentélyt élszedésből indított, egyszer hornyolt, széles orrtagos kőbordás boltozat fedi, címerpajzsos zárókövén a Gutkeled nemzetség címere látható *(3. kép)*. A bordaindításokat egyszerű visszavágással oldották meg. Ez alól kivételt jelent a délkeleti, amely stilizált fejet ábrázol *(4. kép)*. Az északi falban egy élszedett – fülkének átalakított – kőkeretes sekrestyeajtó van, amelynek hátfalán ornamentális festés látható. Tőle északra helyezték el a körte alakú tagozatok közrefogta pálcákból álló, kőből faragott csúcsíves szentségtartó fülkét *(5. kép)*. A déli falban egy lapos szegmenssel záródó – hátfalán szintén ornamentális festéssel díszített – ülőfülkét alakítottak ki. Kétségtelen, hogy a csak néhány helyen bemutatott ornamentális kifestések az ismert analógiák alapján az 1640-es évek első felére datálhatók.[1] Az oldalfalakat egységesen fehérre meszelt vakolat takarja.

A templom mai állapotát az 1978. évi kutatás, majd az azt követő, végül 1980-ban befejeződött helyreállítás során nyerte el.[2] 1971-ben feltárták a befalazott pasztofóriumot és az ülőfülkét, továbbá több ponton is rábukkantak a rossz állapotban lévő falkép-maradványokra. Ugyancsak megtalálták a déli kaput, amelynek kibontására végül is nem került sor. A hajó délnyugati, lapos szegmensíves, valamint nagyméretű barokk ablakának vizsgálatakor ugyan észlelték a korábbi középkori nyílásokra utaló nyomokat, azonban azok téves értelmezése elhibázott rekonstrukciós kísérletet eredményezett. A középkori nyílás nyugati, falsíkra helyezett, élszedett szárkövének alsó elemét, valamint könyöklőjének indítását in situ találták meg, viszont nem vették észre, hogy a szárkő másik darabját és magát a könyöklőt is a barokk ablak kialakításakor másodlagosan

3. A szentély boltozatának Gutkeled-címeres záróköve

használták fel. A nyugati kaput is megvizsgálták, amelynek helyén lévő középkori szárköveit feltárták, hiányzó szemöldökkövét vízszintesen képzelték el. Az 1976-as kőrestaurátori terv a fenti eredmények figyelembevételével készült el.[3] A helyszínen derült ki, hogy a hajó délnyugati ablakához

4. A boltozat stilizált fejes konzolja

5. A szentély északi falában elhelyezett szentségtartó fülke

legyártott keret egyszerűen nem fért be a középkori falszövetbe. Ugyanezzel az akadállyal szembesültek az egyáltalán nem vizsgált délkeleti ablak esetén is. Ráadásul a műkőkeret elhelyezésekor kiderült, hogy itt eredetileg a délnyugatitól eltérő szerkezetű, nevezetesen egy kifelé-befelé rézsűs kávájú, hornyolt profilú kőkeretes ablak volt. Mindezek után a templom kutatása, illetve helyreállítása félbeszakadt – folytatására majd csak két év múlva került sor.

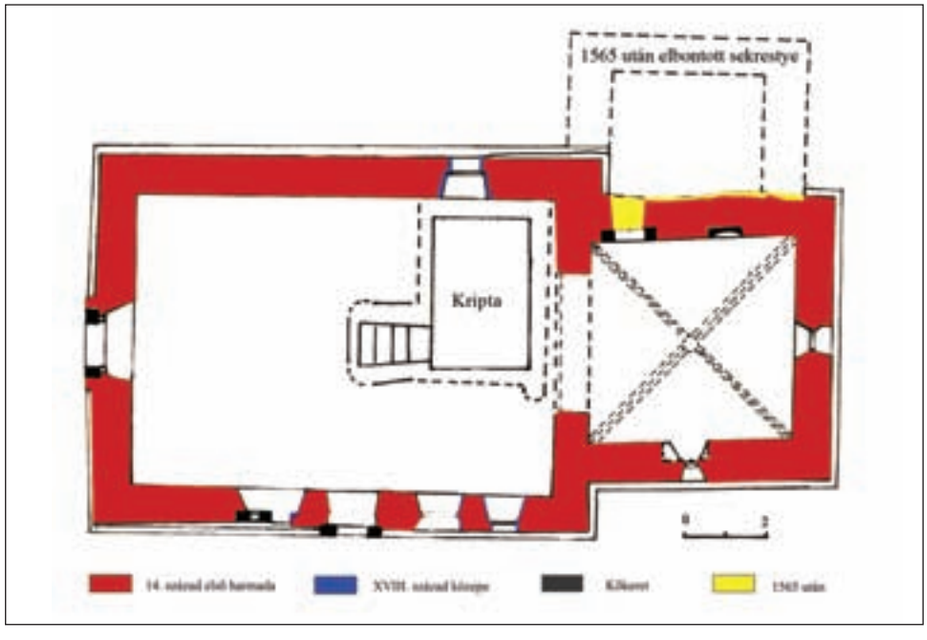

6. Kutatási alaprajz

Az 1978. évi kutatás nemcsak a fent említett hibákat korrigálta, hanem a teljes épületre is kiterjedt. A templom nagyrészt kőből épült, téglát csupán a nyílásáthidalóknál, a szentély déli falának középső részén, a falak felső, falkorona alatti szakaszain kiegyenlítő sorként, a hajó lábazatának felső lezárásánál, továbbá a szentély boltozati mezőinek építéséhez használtak *(6. kép)*.

A kutatás során a hajó délnyugati ablaknyílásából eltávolították a működő részleteket, az utólagosan felhasznált könyöklőt, a nyugati szárkövet pedig az eredeti helyén megtartott és letört (nyugati) könyöklő darabhoz illesztették *(7. kép)*. Mivel a könyöklő keleti vége megmaradt, a középkori ablak szélessége így könnyen meghatározható volt *(8. kép)*. Tekintettel arra, hogy áthidalóját a XVIII. század közepén elbontották, az ablak pontos magasságát és annak kőzáradékát sem ismerjük.[4] Az ablaktól nyugatra feltárt, íves áthidalójáról megállapítható volt, hogy itt eredetileg egy kifelé-befelé rézsűs kávájú – vélhetően kőkeret nélküli – ablaknyílást terveztek, amely azonban valamilyen oknál fogva soha sem valósult meg *(9. kép)*.[5] A délkeleti, kifelé-befelé rézsűs kávájú ablak nyugati szárköveinek néhány darabja eredeti helyén került elő, két kőelemet azonban az 1971. évi kutatás bontott ki ismeretlen helyről.[6] A barokk és a középkori ablaktól nyugatra itt is előkerült egy, a megvalósult középkori ablaktól független, a szárkő vállmagasságában megszakadó csúcsíves áthidaló nyugati fele, amely bizonyosan egy ugyancsak soha nem működő, elfalazott nyíláshoz tartozott.[7] A hajó délkeleti felén egy befelé tölcséres – a középkoriaknál vastagabb téglákból kifalazott, egyértelműen utólagosan, történetesen a XVIII. század közepén kiképzett – körablak került elő.[8] A szentély ablakainak 1976 után készült stukkó kiegészítéseit eltávolítva kiderült, hogy csupán a szárak alsó része és a karéjos mérmű készült kőből. A kőelemek közötti részt téglákkal pótolták, azokat faragással igazították a szárkövek profiljához *(10. kép)*.

A hajó déli falának tengelyében, a két ablak között került elő a középkori kapu (*11. kép)*. Befalazásából kerültek elő élszedett szárkövei, valamint konzolos záródásának nyugati eleme is, amelyek tökéletesen illeszkedtek a kibontott fészkek hátoldalához *(12. kép)*. Küszöbköve eredeti helyén maradt meg. A lábazat fölött, a téglafalon, a 80 cm széles nyílás két oldalánál egy függőleges irányú, összefüggő csorbázat mutatkozott, amely 340 cm-es magasságban vízszintesen szakadt meg. A fenti nyomok kétségkívül arra utaltak, hogy a kőkeretes kaput eredetileg a lábazat síkjában felfalazott téglaépítmény keretezte.[9]

A nyugati kapu – a lábazat külső síkjában elhelyezett élszedett szárkövei a helyükön maradtak, ám szemöldököve hiányzik – szegmensíves téglaáthidalója utólagosnak bizonyult. A nyílás fölötti téglafalon feltárt és a szárkövek vállától indított középkori vakolat egy timpanon szélét

7. A hajó délnyugati ablakának elhibázott rekonstrukciós kísérlete (1978)

rajzolta ki. A timpanonmezőben megfigyelt számos lefaragott tégla pedig egyértelműen jelezte, hogy eredetileg a lábazat külső síkjáig ugrott előre *(13. kép)*. A küszöbkő előtti lépcsőről kiderült, hogy egy másodlagosan felhasznált reneszánsz tagozatos szárkőelem, amely minden bizonnyal a XVI. század végén elpusztult közeli várból származik.[10] A teljes egészében középkori homlokzati fal

8. A hajó délnyugati ablaknyílása és az eredeti helyére visszahelyezett kőkerete (1978)

9. A hajó délnyugati ablakának építkezés közben módosított kávája (1978)

oromfalának határán kialakított körablak eredetinek bizonyult, annak csak téglából formázott karéját törték ki.[11]

A hajó északi falának nagyméretű, szegmensíves ablaknyílása utólagos kialakítású – a két déli hajóablakoz hasonlóan –, alighanem az 1766. évi építkezéshez köthető. A szentély északi falához kapcsolódó, valamikor 1566 után elbontott sekrestyének kiterjedését az alapozási árkok, a hajó északkeleti sarkán feltárt és felül a kváderéknél záródó falcsorbázat, valamint a lábazat északkeleti vége határozta meg. A sekrestyeajtó külső szélességét megállapítani nem lehetett és a sekrestye keleti falának csorbázata sem maradt meg, mivel a szentélyfal külső oldalát jelentős mértékben átépítették.[12] A szentély, a sekrestye és a hajó alapozása és felmenő falai egymással kötésben épültek.

A templombelsőben tulajdonképpen már 1971-ben előkerült minden addig vakolattal takart, befalazott építészeti részlet, amelyek teljes kibontásától akkor érthetetlen módon eltekintettek. Az 1978. évi kutatási munkák végül is a nyugati kapu belső káváinak vizsgálatára, valamint az 1766-ban megszüntetett déli kapu és a két középkori ablaknyílás belső, továbbá a még 1640 előtt fülkének átalakított – majd ugyancsak 1766-ban teljesen elfalazott – sekrestyeajtó és a szentély szegmensíves déli falfülkéjét kitöltő befalazásainak eltávolítására korlátozódott.[13] A félig kibontott, bizonyosan 1565 után eltakart pasztofórium letisztítására is ekkor került sor. A szentélyben, közvetlenül a XVII–XVIII. századi törmelék alól, előkerült a téglából falazott középkori oltár maradványa, viszont a középkori padlóból semmi nem maradt meg.

A templom külső homlokzati falait a középkorban szürkés-sárga meszelésű, kanálhátas vakolattal fedték, míg belső oldalfalait fehérre meszelt, ugyancsak kanálhátas technikával felvitt vakolattal takarták.

Atya, amely személynévből képzett helynév,[14] 1289-ben tűnik föl először egy oklevélben. Ekkor a nagyváradi káptalan előtt a Gutkeled nembeli Farkas-ágból származó Pál fiai, Lőrinc és Detre fiai Atyát (*Athas*) kettéosztották.[15] Péter nevű papja 1321-ben tanúként jelent meg a borsovai főesperes előtt.[16] 1334 első felében a falu papját már Benedeknek hívták, aki a pápai tizedjegyzék szerint – közösen a szernyei pappal – 13 garast fizetett.[17] 1341-ben

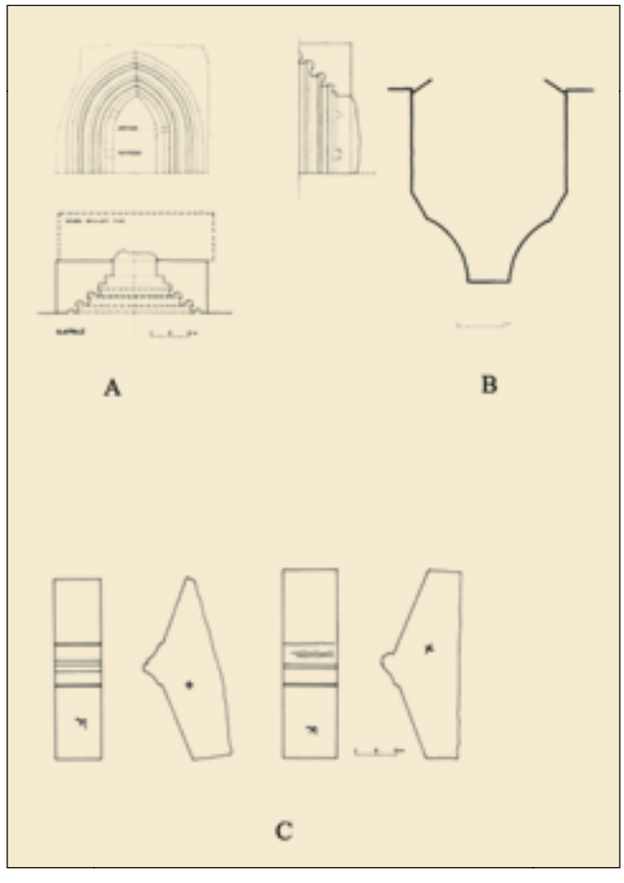

10. A. a szentségtartó fülke felmérési rajza B. a szentély boltozati kőbordája C. a hajó délkeleti ablaknyílásának szárkő elemei

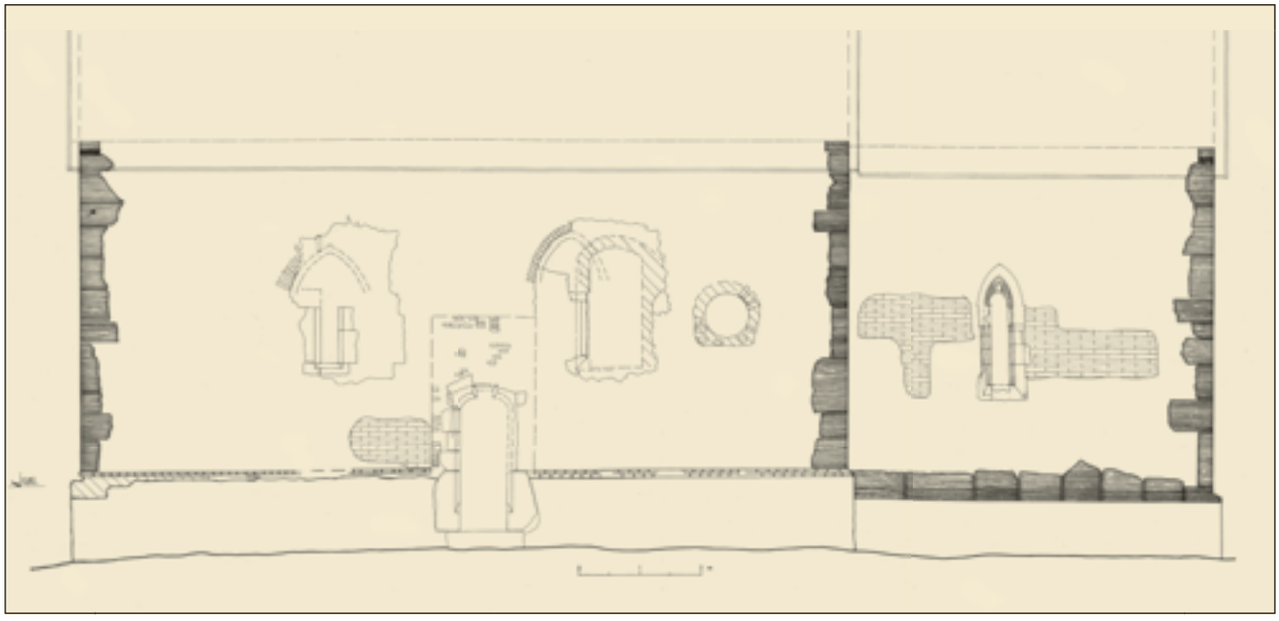

11. A déli homlokzat kutatási felmérése

a váradi káptalan előtt az atyai Farkas ágbeli Salamon fia János fiai – többek között Guti Ország Mihály azonos nevű nagyapja – Atya fele részét a szintén Gutkeled nembeli Tibáknak adta el. Ebben az oklevélben említik meg először a falu Szent György mártír tiszteletére szentelt templomát.[18] Egy 1388-ban keltezett oklevél a település révét említi meg, 1399-ben pedig vámjáról értesülhetünk.[19] A falu egészen 1412-ig a Farkas, valamint a Tiba ágból származó Guti és Guti Ország, illetve az Atyai, valamint a Gacsályi család birtokában maradt, amikor is az Uporiak szereztek itt birtokrészt.[20] 1437-ben a Baksa nembeli Csapi Jánost iktatták be Atya bizonyos részeibe.[21] A XIV. század végén és a XV. század elején tovább csökkent a Gutkeled nembeli családok atyai birtoklása.[22] 1520-ban az Atyai család fiágon kihalt birtokainak felét a leányági leszármazottak örökölték meg,[23] majd 1539-ben Büdi Mihály vásárolta meg a Rozsályi Kunok atyai birtokainak egy részét.[24] 1565 körül a templom a reformátusoké lett.

A falu birtoklástörténetének fényében nem kétséges, hogy a templomot a Gutkeled nemzetség Farkas ágának tagjai építették föl, mégpedig 1289 után, de még 1334 előtt. Ugyanis az 1289. évi családi osztozkodás alkalmával a templomot még nem említették meg a tartozékok között[25] – az majd csak egy 1341. évi oklevélben szerepel először.[26] Mivel azonban 1321-ben már volt a falunak papja,[27] nem zárható ki, hogy a Szent György tiszteletére emelt templom – már a pápai tizedjegyzék 1334. évi adata előtt – akár már az első időpontban is állhatott. Az épületen észlelt építési szabálytalanságok ellenére a kutatás azt is tisztázta, hogy a templomot egyetlen építési periódusban építették föl. A szentély és a hajó lábazatának különbözősége, a déli hajófalon feltárt, de soha sem működő – a megvalósult középkori és a falszövettel biztosan egykorú ablakoknál korábbi – két nyílás, valamint a szentély ablakainak menet közbeni emelése kétségkívül egy építés közbeni változtatás nyomaként voltak értékelhetők.

Az 1981. évi tanulmány szerzői, egyúttal a templom kutatói azt a következtetést vonták le, hogy az alig 30–40 év alatt megépült Csarodát,[28] Márokpapit,[29] Lónyát[30] és

12. A hajó déli kapunyílásába visszahelyezett szárkövek (1978)

13. A nyugati kapu timpanonjának lenyomata (1978)

Vámosatyát – és utólag ide sorolhatjuk Nagybégány (Великая Бегань), továbbá Técső (Тячів) szintén kőbordás boltozattal fedett szentélyű templomát is[31] – *egy 'műhely', vagy egymással szoros kapcsolatban álló mesteremberek építették*.[32] A fenti megállapítás alapjául az alaprajzi elrendezésen túl a szentélyek kőbordás keresztboltozata szolgált.[33] Annak ellenére, hogy ma már igen csak túlzottnak tűnik a kőművesmesterek műhelybe való besorolása, nem kétséges, hogy a kőbordás boltozat megépítéséhez szükséges tudásuk azonos szakmai hagyományokra támaszkodott, amelyhez azonban – amint azt az említett templomok részleteiben tapasztalható, hangsúlyosan eltérő építészeti megoldások alkalmazása is sejteti – aligha kellett egymást feltétlenül személyesen ismerniük.[34] Mindazonáltal figyelemreméltónak tűnik, hogy az említett templomok szinte kivétel nélkül a tiszántúli területen állnak[35] – a szentélyek boltozatainak kőbordás megoldását talán a kőbányák közelsége is magyarázhatja.

A képek forrása: Mudrák Attila (1–5), Forster Központ, Tervtár (Juan Cabello-Feld István-Lukács Zsuzsa: A vámosatyai református templom kutatása. Kutatási dokumentáció. 1978. [7–9,12,13], ltsz.: 37.831., 37.835 [10], ltsz.: 37.882 [11], Juan Cabello [6]).

Jegyzetek:

[1] 1978-ban a bemutatottaknál több helyen is előkerült festéstöredék, amelyeket azonban 1980-ban visszatakartak. Hasonló motívumok vannak többek között az ófehértói, a nyírmihálydi és a csarodai templomban. Véleményük szerint az 1642-es évszámmal jelzett csarodai kifestéshez áll legközelebb.

[2] A templom kutatását Juan Cabello, Feld István, Lukács Zsuzsa és Simon Zoltán végezték, az építészeti terveket Komjáthy Attila és Hoppe László készítették. Cabello–Lukács 1981. 103–135.; Lukács–Cabello–Feld 1980. 75–83.; Erdei 1981. 48–51.; Hoppe 1986. 161–175.

[3] Erre ld.: Pikler István dokumentációját. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 25893; Horváth T. 1978. 6–8.; Lukács–Cabello–Feld 1980. 75–83.

[4] Az ablak szélessége 30 cm, magassága 170–190 cm között lehet. Habár a rekonstruált ablak záródása csúcsíves, nem zárható ki, hogy egykoron vízszintes szemöldökű volt.

[5] Cabello–Lukács 1981. 120–121. A téglafelületeken vakolásra vagy meszelésre utaló nyomok nem voltak felfedezhetők – azon csupán a zsaluzat nyomai látszódtak.

[6] A kőelemeken lévő kőfaragójegyekkel azonosak vannak a hajó délnyugati sarkának armírozásán.

[7] Cabello–Lukács 1981. 123. Mindkét középkori ablaknál ugyanazt a falazóhabarcsot használták, mint a meg nem valósult nyílásoknál.

[8] Az ablak 1766-ban készült. Cabello–Lukács 1981. 132.

[9] Uo., 120.

[10] Cabello–Simon 2007. 30–33.

[11] Uo., 118.

[12] Uo., 117. A sekrestyének csupán alapozási árka került elő.

[13] Uo., 127.

[14] Mező–Németh 1972. 134.

[15] ÁUO IX.: 505–506.: No 364.; Karácsonyi 1900/1902. II.: 72. – Karácsonyi 1995. 523.; Györffy 1963. 528.

[16] Zichy Okm. I.: 197.: No 228.

[17] Mon. Vat. I/1.: 330.

[18] Karácsonyi 1900/1902. II.: 74., 87. – Karácsonyi 1995. 525., 538.

[19] ZsO I. 83.: No 835.; Zichy Okm. IV.: 378.: No 323.; Lehoczky 1881/1882. III.: 29. Vámos jelzőjét a szatmári Atya községtől való megkülönböztetés végett kapta. Mező–Németh 1972. 134.

[20] Csánki I.: 427.; Fügedi 1970. 49.

[21] Csánki I.: 421.

[22] 1476-ban a Gacsályiak adták el részüket a szintén Gutkeled nembeli Rozsályi Kunoknak, 1487-ben pedig a Guti Országok zálogosították el itteni birtokaikat. In. Csánki I.: 422., 426.; Lehoczky 1881/1882. III.: 29.

[23] Lehoczky 1881/1882. III.: 30.

[24] Lehoczky 1881/1882. III.: 30.; MOL, Lelesz Stat. B-587., Lelesz Proth. VII. 108. (1539).

[25] ÁUO IX.: 505–506.: No 364.; Karácsonyi 1900/1902. II.: 72. – Karácsonyi 1995. 523.; Györffy 1963. 528.

[26] Karácsonyi 1900/1902. II.: 74., 87. – Karácsonyi 1995. 525., 538.

[27] Zichy Okm. I.: 197.: 228.

[28] XIII. század második fele. MMT XI.: 184. (Entz Géza)

[29] Márokpapira ld.: Simon Zoltán tanulmányát jelen kötetben.

[30] A templom kutatói építését a XIII. század második felére helyezték. Bartos–Fülöp 2004a. 342.

[31] *Műemlékek a Kárpátok* 2010. 91., 95; XIII. század vége, XIV. század eleje. MMT X.: 422., alaprajza: 423.

[32] Cabello–Lukács 1981. 133.

[33] Uo., 133. A szerzők nem vették figyelembe, hogy a csarodai templom a hajó nyugati terébe vont toronnyal épült.

[34] Az eltérésekre ld.: Gere 2000. 183–185.

[35] A Tiszán inneni területen az ebben a korszakban épült templomok közül az egyetlen kivételt a Szabolcs megyei Vásárosnamény 1937-ben elbontott – kőbordás boltozattal fedett szentélyű – temploma képviseli. MMT X.: 422., alaprajza: 423.

Lángi József

Nagybégány (Велика Бігань), református templom

Nagybégány Beregszásztól észak-északnyugatra mintegy 10 km távolságra fekszik. A település első ismert birtokosa a Bégányi család, akik évszázadokon keresztül kisebb-nagyobb részbirtokosai maradtak a két településnek – Kis- és Nagy-Bégánynak. A család első bizonytalan említése 1319-ben Péter de Bégán-ra vonatkozik. A néha jelentős tisztséget, megyei hivatalt betöltő kisnemesi család tagjai emelhették a templomot. Bégányi János 1396–1397-ben Korjatovics Tódor és Vazul podóliai herceg szolgálatában várnagyi tisztséget töltött be Munkácson.[1] Bégányi Miklós 1463-ban Bereg megye ispánja volt.[2] Bégányi Ferencről 1492-ben, mint Báthory István országbíró jegyzőjéről, Ó-bégányi Bégányi Pálról pedig mint ugocsai szolgabíróról hallunk 1581-ben.[3] 1552-ben egy adóösszeírás Nagybégányt nagyrészt elpusztítottként említi. 1567-ben a tatárok dúlták fel a községet, házait felperzselték, lakosainak nagy részét rabságba hurcolták.[4]

1574-től a Lónyai, Pankotai és Szalay családok tulajdonába jutottak a falu földjei, melyekért sokáig váltakozó sikerrel pereskedtek a Bégányi család leszármazottaival. A leleszi konvent hiteleshelyi okirataiban aprólékosan nyomon követhető a XV–XVIII. századi birtokviszonyok legapróbb megváltozása is, de mindennek ellenére a templom építéstörténetére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre érdemleges adatok.

A település első említésével az 1332-es pápai tizedjegyzékben találkozunk *Bygan* néven, de csak 1333-ból tudjuk, hogy papja 5, 1334-ben pedig 8 garas tizedet fizetett.[5] Ekkor a Szent György tiszteletére szentelt egyházának Egyed nevű papja a beregi főesperesi tisztséget is betöltötte. 1363-ban Gergely nevű papját ismerjük. 1578-ban Beregszászi János már református hitben tanította híveit, és 1636-ban mint virágzó anyagyülekezetet említik. A templomban egy 1636-ban készített *kottatám* állt, valamint egy 1648-ban készült családi fedeles szék.[6] 1638-ban Mező Gáspár egy aranyozott ezüstpoharat ajándékozott a reformált egyháznak. Anyakönyveit 1768-tól vezetik.

A település gótikus stílusban emelt temploma minden bizonnyal több alkalommal is károsodott, pusztult. Jelentősen megsérülhetett a XVI. század közepén, illetve az 1567-es tatár pusztításkor is, de úgy tudjuk, hogy a XVIII. században is romossá vált. 1768-ban a Simai Mező család újjáépíttette, ekkor festett famennyezetet is kapott a hajó.[7] A szószékkoronán is a család címere látható. Ekkor *tették le egy Kő Torony alapzatát, mely az utókor részvétlensége, és szűkkeblűsége miatt […] csak 1854-ben épült fel.* Ma látható famennyezete Bata Ferdinánd lelkészsége és Rácz István gondnoksága alatt 1881-ben készült, falait is ekkor festették ki, sőt a régi padokat is kicserélték. Ez a mennyezet ugyannak a mesternek a műve, aki a nagyberegi református templom közelmúltban elbontott famennyezetét alkotta. Utoljára 1981-ben festették ki a templomot, akkor megújították a XIX. századi architektúra-festést.

A település keleti részén fekvő keletelt templom szentélye egyenes záradékú, a hajónál egy falvastagságnyival keskenyebb. Támpillérek nem gyámolítják e majdnem négyzetes alaprajzú teret, melynek északi oldalán álló sekrestyéjét feltehetően a XVIII. században lebontották. A helyi kegyes hagyomány szerint mellette egykor kápolna alapfalai látszottak.[8] Hajóját ma a szentéllyel közös gerinc alatt futó tető fedi, így középkori tömegformálása egyáltalán nem érzékelhető. Alaprajzi elrendezését és méretét tekintve legközelebbi analógiája a légvonalban alig 20 km-re található lónyai református templom.[9] A jelentős, – feltehetően XVIII. vagy XIX. századi – átalakításkor nyíláskereteit is megújították, illetve a XX. században homlokzatvakolatait is kőporosra, cementhabarcsra cserélték. Ablakait kiszélesítették és szegmensívessé alakították, akárcsak déli kapuját, de ott ma az sem állapítható meg, hogy volt-e középkori előzménye. A falkép hiányaiban törtkő falazat látható, de Lehoczky szerint: *A templom kőből és téglából készült.* Koronázó párkánya nincs, és tömbszerű lábazati párkányáról sem derül ki, hogy az építéssel egyidős-e.[10] Így ma egy jellegtelen épület benyomását kelti, melynek szinte minden középkori műrészlete eltűnt. A XVIII–XIX. században emelt torony megvédte nyugati kőkeretes kapuját, így annak ellenére, hogy vastag átfestések fedik, az ma is jó megtartású. Egyszerű, csúcsíves záródású kapujának rézsűsen lemetszett tömbszerű lábazatáról indul körbefutó, homorlattal elválasztott körte- és pálcatagja.

Fennmaradt csúcsíves, a hajó felé eső oldalon a boltozat indításától élszedéssel tagolt diadalíve, melyet nagy-

méretű kváderekből falaztak. Ez még minden bizonnyal az első építési periódusból származik, mivel kőanyaga ugyanolyan lyukacsos, porózus szerkezetű, mint a korai bordáké. Szentélyének beboltozására két periódusban került sor. Korai boltozata még a XIV–XV. század fordulóján elpusztulhatott, ezért volt szükség újraboltozására. Ennek a kb. egy méter magasban induló bordázatnak csupán a sarkokban maradtak fenn alsó elemei. A falhoz kapcsolódó hasáb alakú, egyetlen tömbből faradott bordák 60–80 cm hosszúak, és csak alsó végükön szűkülnek össze kúposan. Ekkor nem alkalmaztak konzolt az indításnál. A második periódusban épült boltozat karcsúbb, egyszer hornyolt bordái lapos, tárcsa alakú zárókőre futnak össze *(1. kép)*. Leginkább a lónyai, csarodai, márokpapi, beregardói (Чепивка), távolabbról a vámosatyai református templomok bordatípusaival, záróköveivel mutat rokonságot.[11] Keleti szentélyfalában megmaradt az egyszerű kialakítású, csúcsíves szentségtartó fülke. Felületét érdemes vizsgálni, mivel kicsit merev egyenes záradéka esetleg téglából falazott álcsúcsívet rejthet. Északi falában is található egy nagyobb fülke, de ennek szegmensíves kialakítása újkori átalakításra, bővítésre utalhat.

Falképeiről már a XIX. századból vannak adataink. Lehoczky Tivadar 1876-ben, a MIB-nek visszaküldött műemléki törzsíven jelezte, hogy *Az északi falon valamint a diadalíven, réteg alatt, az e tájon szokásban volt lángpiros fekete színű falképek nyomai látszanak*.[12] Minden bizonnyal az 1881-ben végzett nagy felújításkor is észlelték őket, mert ekkor vastag kiegyenlítő vakolattal fedték el a korábban fehérre meszelt felületet. 1981-ben is nagyarányú vakolatcserékre került sor, és az ekkor megtalált, de fel nem tárt freskót farostlemezzel takarták el, és a XIX. századi architektúra-festés megújításakor még a helyét is eltüntették. 2000 novemberében távolítottuk el a farostlemezes taka-

1. A templom szentélye kelet felé

2. A Szent Ilona-freskó

rást, és megkezdtük a falkép feltárását, melyen csak egy dicsfény volt némileg sejthető, mivel felületét enyves, illetve részben meszes festékrétegek fedték. Környezetében 3–4 cm vastagságú cementvakolattal egyenlítették ki a középkori falazat egyenetlenségeit, tehát a freskó szintje ma lényegesen mélyebben található. A 167×210 cm befoglaló méretű kép közvetlenül a diadalívnél, a padlótól 178 cm-re található *(2. kép)*. Jelenleg nem tudjuk, hogy más ábrázolások kapcsolódnak-e hozzá, mivel további kutatásra nem volt lehetőségünk. Az viszont bizonyos, hogy a diadalív bélletéről eltávolították a középkori vakolatot.

A képmezőt három oldalról fehér, vörös és okker színű vonalazással határolt, zegzugmustrás keretezés övezi. Festészeti emlékeken e ritkán megjelenő motívum leginkább középkori épületdíszekről ismert.[13] Ott is inkább román kori faragványokon jelenik meg. Falképen legközelebbi analógiája a szőlősvégardói (Підвиноградів) református templomban volt látható. [14] Az 1950-es években lebontott templom falképeit Rómer Flóris írta le, és annak ellenére, hogy rajzot nem publikált a hajóban látható keretről, mégis részletes leírást adott: *A keret itt is hasonló tervezetű. Sötét alapon szigszegre tört szalag vonul le, minden egyes része változtatva fehér, vagy vörös háromszögből áll, a fennmaradt közöket pedig fehér pontok töltik ki.*[15] Pontos leírását hitelesítik a Rómer jegyzetfüzetében található skicc és Schulcz Ferenc vázlatai is, melyeken megörökítette a bégányival megegyező mustrát.[16] Nemcsak a keretezés volt azonos, hanem az ottani falképekhez is mindenütt tartoztak feliratok. Nagybégány Szent Ilonát ábrázoló, al fresco technikájú falképének még egy nagyon közeli analógiája ismert. Ugyan jelen állapotukban Feketeardó (Чорнотисів) katolikus templomának északi hajófalán fennmaradt falkép-töredékei értékelhetetlenek, de Schulcz Ferenc 1864-ben készített vázlatrajzán még épségben látszik a teljes kompo-

3. Csetnek, evangélikus templom. A Szent Ilona-ábrázolás részlete

zíció.[17] Ott az alsó képmezőnek a diadalívtől legtávolabb eső képén ugyancsak Szent Ilonát festették meg ugyanabban a kompozíciós elrendezésben, mint Nagybégányban. Rómer néhány korábbi félreértést pontosítva, Feketeardó (Чорнотисів) és Szőlősvégardó falképeit ugyanazon mesternek tulajdonította. A művek pusztulása miatt ma már csak a felsorolt közvetett bizonyítékokban, illetve a nagy tudós kiváló értékítéletében bízhatunk, mivel ő még saját szemével látta a freskókat. Amennyiben összevetjük Schulcz feketeardói rajzát a bégányi Szent Ilona-ábrázolással, megdöbbentő hasonlóságot fedezhetünk fel. Constantinus császár édesanyját, aki megtalálta a Szent Kereszet, a történeti Magyarország területén található ábrázolásain többnyire egyedül vagy fiával közösen ábrázolták. Csupán a mártonhelyi (Martjanci) templom hajójában Aquila János által festett freskóján, illetve a csetneki (Štítnik) evangélikus templom diadalívének déli pillérén jelenik meg egy kis figura kíséretében, aki ásójával közreműködik a kereszt kiemelésében, illetve a tornaszentandrási templom ugyanazon pontján festették meg egy többalakos kompozícióban.[18] Bégányban és Feketeardón viszont két, a főalaknál kisebb méretű figura jelenik meg a balra forduló császárné előtt. Míg a kisebb, vörös ruhát és kalapot viselő alak a kereszt függőleges szárát tartja, addig a hosszú szakállas másik alak vaspapucsos ásóját szúrja a kereszt tövéhez. Szent Ilona bal kezével tarja a keresztet, jobbjával pedig rámutat. A kompozíció egyedisége, illetve majdnem teljes azonossága miatt úgy véljük, hogy a bégányi freskók is ugyanannak a mesternek a művei, aki a két ardói templomot is kifestette. E feltételezésünket az is erősíti, hogy Nagybégányban is maradtak felirattöredékek. Sajnálatos módon a képmező alsó, 40 cm-es szakaszán leverték a falképet, de mindennek ellenére a bal alsó sarokban megmaradt aprócska töredéken még megfigyelhető a sárga alapszínre fekete betűkkel írt szöveg. Még érzékelhető, hogy három sorban 2–3 cm-es minuszkulákkal festették a feliratot a 11 cm széles, sárga mezőre. A figurák térdmagassága alatt élénk sárga szín jelzi a talajt, felette viszont stilizált sziklák jelennek meg. Az ég élénk kékje markánsan kiemeli Szent Ilonát és a Szent Keresztet. A főalak koronája alatt pártát és vállig érő fátylat visel, mely a nyakát is eltakarja. Vállát sárga bélésű, hermelinszegélyes, vörös köpeny fedi. E köpenyt szabadkézzel festett, kerek mustrák díszítik. Alóla a karra szorosan tapadó kék színű ruha tűnik elő.

Mivel sem az építéstörténethez, sem a falképek keletkezéséhez nem rendkezünk történeti forrásokkal, így arra a következtetésre jutottunk, hogy a falkép minden bizonnyal a második építési periódusban – a szentély újbóli beboltozását követően – készült. Kifestését tekintve a két rokon emlék keltezése lehet perdöntő. A korábbi szakirodalomban tág időhatárok közé, a XV. század elejétől a végéig datálták azokat. Rómer az utóbbi mellett foglal állást. Szőlősvégardó templomának építészeti tagozatai akár ezt a datálást is megengednék, de mivel ott az alaprajzi elrendezés egy jelentős átépítést sejtet, ezért akár egy korábbi periódushoz is tartozhattak a falképek. Feketeardó esetében is valószínűsíthető, hogy a XV. század második felében átalakítási munkákat végezhettek a templomban. Így a magunk részéről inkább a XV. század első harmadában történő kifestést valószínűsítjük. A szentélyboltozat esetében említett lónyai párhuzam – ahol az 1413-as kifestést megelőzően boltozhatták a szentélyt – Bégányban is egy XV. század elején történt boltozatépítést valószínűsít. Így talán nem tévedünk, ha egy 1410–1420 körül készült kifestést feltételezünk.

A fényképeket Mudrák Attila (1–2) és Kollár Tibor (3) készítette.

Jegyzetek:

[1] Engel 1996. II.: 28.
[2] Teleki 1852/1857. XI.: 38.
[3] Lehoczky 1881/1882. III.: 60.; Nagy I. 1857/1868. I.: 271.
[4] Lehoczky 1881/1883. III.: 61.
[5] Györffy 1963. 530.
[6] Az orgona használat tilalma miatt ilyen énekesszékek, pulpitusok álltak a protestáns templomainkban, melyek az orgonák engedélyezése után lassan kimentek a használatból, és döntő többségük nyomtalanul elpusztult. Sajnos a bégányinak is ez lett a sorsa. A *Református Szemle*, 101, 2008, 4. számában közölt írások (Dávid István, Földvári Miklós István, Mihály Ferenc, Ősz Sándor Előd, Pap Ferenc) e téma legjobb összefoglalói.
[7] Lehoczky említi: *Nincs felirat, csupán a mennyezeten 1768-ból.* Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6109. Műemléki törzsív, Lehoczky Tivadar, 1876. február 11.
[8] Ennek ellentmond Lehoczky 1876-os leírása, miszerint: *Romok nem találtatnak.*
[9] Bartos–Fülöp 2004. 343.
[10] Lehoczky 1876-os leírása szerint viszont: *Kivüről 3' a talajtól és fenn a fedél alatt egyszerű faragott kőpárkány veszi körül a templomot.*
[11] Szakács 2011. 8–25.
[12] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6109. Műemléki törzsív, Lehoczky Tivadar 1876. február 11.
[13] A téma adat gazdag elemezése: Havasi 2011. 93–109.
[14] Hasonló motívumok a felvidéki Rimabánya, Rákos és Necpál freskóinak, illetve a rakacaszendi diadalív keretezésén ismert.
[15] Rómer 1874. 86.
[16] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 85., 87–95. A romot 1868-ban megörökítő és Henszlmann Imre hagyatékában fennmaradt Schulcz Ferenc vázlatrajzain több kép keretornamentikáját ábrázolta. Köztük kettőn látható a bégányival azonos mustra. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 7778, 7779, 13496.
[17] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 58–71., 76–82. és Henszlmann Imre hagyatékában fennmaradt Schulcz Ferenc vázlatrajzain: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 7778, 13461; Rómer 1874. 80.
[18] Prokopp 2002. 32., 34. – a kép 1460-as évekre datálva. Tornaszentandráshoz: MM 1987. I.: 605.; Prokopp 1994. 63–68.

Lángi József

Feketeardó (Чорнотисів), római katolikus templom

A Nagyszőlőstől (Виноградів) alig néhány kilométerre fekvő Feketeardó település történetére vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésünkre. A XIII. század végén királyi erdőóvók és szász telepesek lakták. 1319-ban Ordo néven említik, és 1334-ben már megjelenik a pápai tizedjegyzékben is. A település legjelentősebb birtokosa a Hontpázmány nemzetségbeli Marcellustól származó Újfalusi (Ardói) család, akik birtokcsere révén 1300-ban III. András királytól kapták,[1] bár eldönthetetlen, hogy a Nagyszőlőstől ugyancsak 5–6 km-re fekvő Szőlősvégardóról (Підвиноградів) vagy Feketardóról van-e szó. 1355-ben Nagy Lajos király kiváltságként engedélyezi a település lakosainak, hogy bírát és plébánost szabadon válasszanak maguknak. 1378-ban Zsigmond király a nyalábvári (Királyháza) uradalom részeként Huszthoz (Хуст) hasonlóan eladományozta Drág és Blak vajdáknak, 1405-től Nyalábvár tartozékaként a Perényieké. A gyülekezet a XVI. században református hitre tért, de első papját csak 1620-ból ismerjük.[2] A közel két évszázadig reformátusok által használt templomot 1754-ben Perényi Zsigmond báró vette vissza. A templom később romlásnak indult, hajójának fedélszéke elpusztult, csupán a szentély maradt használható állapotban,[3] melyet 1864-ben Haas Mihály szatmári püspök kijavíttatott és befedetett. Falképeit 1994-ben Springer Ferenc tárta fel és restaurálta.[4]

Sommás vélekedések szerint a Szent György tiszteletére szentelt egyház szentélye a XIII. század második felében, a hajó és a torony a XV. elején épült, és e század második felében festették ki a hajót.[5] A legkorábbi, talán még Haas püspök által az Akadémia Archaeologiai Bizottságának megküldött alaprajz kevésbé használható, Schulcz Ferenc 1864-es vázlatán a szentély oldalfalai egy falvastagságnyival szélesebbek, mint a félköríves záradék. Vajnai Bálint 1901-es tervén az északi és déli fal folytatásaként indul a záradék, míg egy 1940-ben készített felmérésen már csak fél falvastagsággal keskenyebb a szentély.[6] A legújabb, 2002-ben készült építészeti felmérés is ezt mutatja, és ekkor már a keleti térrész és a sekrestye aszimmetriáját is feltüntették *(1. kép)*. Annyi bizonyos, hogy a gótikus építkezés során a szentély falkoronáit megmagasíthatták. Erre utalhat, hogy a déli falon lévő díszesebb ablak még minden bizonnyal az eredeti magassághoz illeszkedik, míg a záradék délkeleti oldalán kialakított ablak magasabban indul, és magasabb is, mint társa. A hajó építésére viszonylag korán – akár még a XIV. században – is sor kerülhetett, mivel annak ablakai egy jóval korábbi típust követnek. Mai formájukat minden bizonnyal a XX. század elején végzett nagy megújításkor nyerték, ami azt jelenti, hogy könyöklőjüket jóval lejjebb helyezték *(2. kép)*. A legkorábbi, feltehetően XIX. századi felvételen[7] még jól látszik eredeti méretük: a mainál jóval kisebb méretűek, mérmű nélküliek, káváikat pedig faragott rétegkövekből állították össze *(3. kép)*. A legelső homlokzatrajzon felismerhető még a befalazott déli kapu csúcsíves nyílása, de részletformái már nem ismertek, mivel az ezt követő felméréseknél már nem volt látható *(4. kép)*.[8] Feltételezhetően az ablakoknál is látható korai formákat követte. A padlástérben a szentély és a hajó közti falban nyíló átjárónak is fennmaradt a roncsolt, töredékes kőkerete, egy egyszerű, élszedett, csúcsíves nyíláskeret. Hogy a torony egyidős-e a hajóval, vagy sem, azt nehéz lenne eldönteni, de az archív ábrázolásokon megfigyelhető, hogy mindkettő tört kőből épült, és sarkaikat faragott kváderekből falazták *(5. kép)*. A mély, bélletes nyugati kapu e vidék falusi templomai között talán a leginkább tagolt. Külső síkján fél körtetaggal indul, majd homorlatokkal elválasztva két körtetagos elem között egy pálcatag fut körbe a csúcsíves záradékon; fejeze-

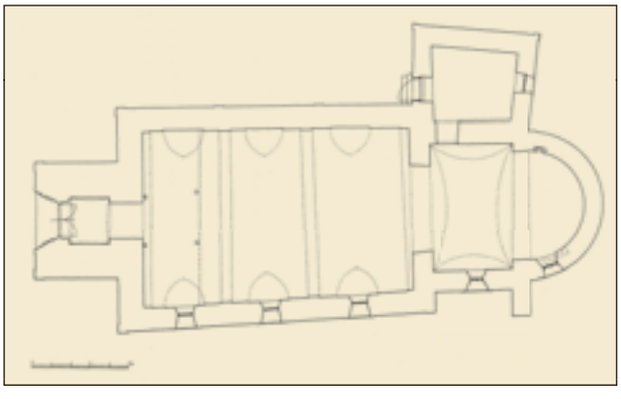

1. A templom alaprajza

2. A templom hossz-metszete

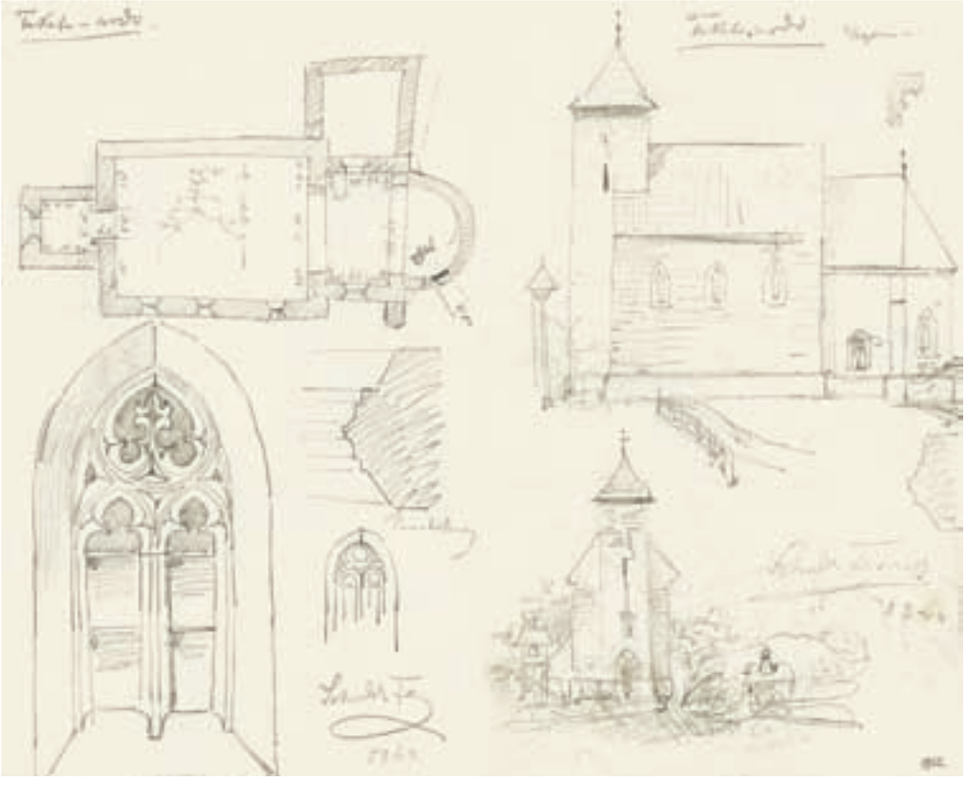

3. Alaprajz, homlokzat- és részlet-rajzok (Schulcz Ferenc, 1864)

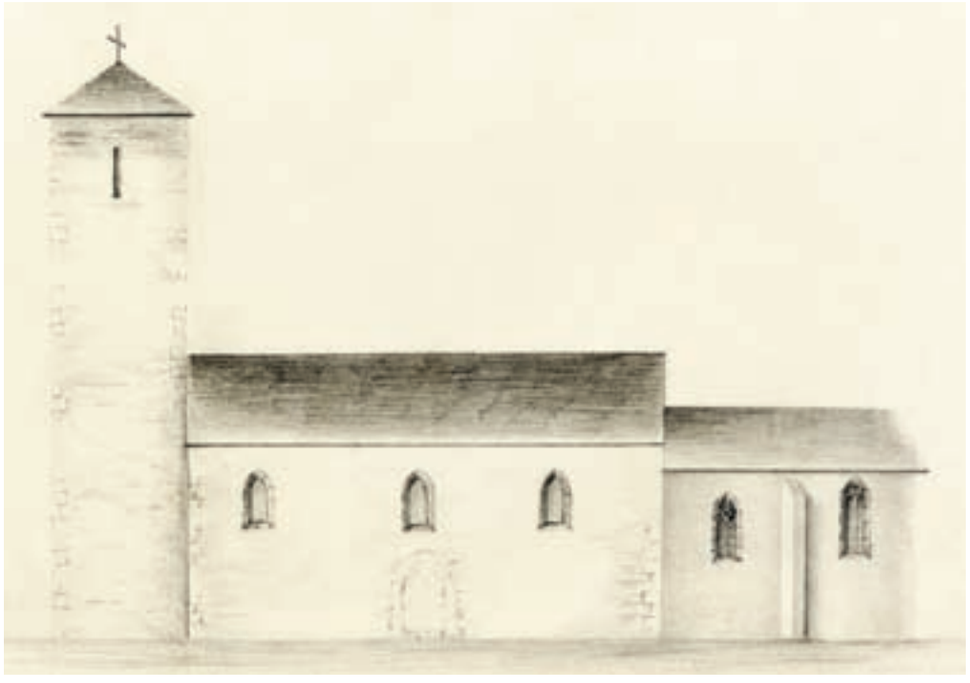

4. A templom déli homlokzata

5. A templom nyugati homlokzata

ti zóna nem szakítja meg *(6. kép)*. Talán egyidős a szentély ablakaival és talán a kifestéssel is egy időben készült. Lábazati párkánya ma tömbszerű, betonból kialakított, de minden bizonnyal volt előzménye, mert Lehoczky cikkének fametszetén nagy tömbökből falazott, profillal lezárt elemként jelenik meg. Csupán egyetlen támpillér erősíti a szentélyt, ezt ugyancsak kváderekből falazták, és fedlemeze is profilozott kőlap volt.[9] E támpillér a szentély déli fala és a félköríves szentély találkozásánál emelkedik, és merőleges a falsíkra. Párjának megépítésére az északi oldalon nem volt szükség, mivel szerepét az ugyanezen a ponton emelkedő sekrestyefal helyettesíti. A 11 m széles, 16 m hosszú hajót egykor síkmennyezet fedte. A szentély megmagasításakor emelt támpillér miatt valószínűsíthetjük egy gótikus boltozat építését, de e hipotézist csak kutatással lehetne igazolni. A középkori diadalívnek sem maradtak látható nyomai. A szentély kétosztatú, mérműves ablakai feltehetően egy XV. századi megújítás eredményei. Közülük a déli sokkal díszesebb, felső kőrácsában két lefelé fordított halhólyagos motívum találkozásánál egy liliom tűnik fel. Véleményünk szerint ez legalább fél évszázaddal korábbi, mint társa. A délkeleti oldal nagyobb méretű ablaka két orrtag nélküli félkörívvel, felettük pedig egyszerű körrel zárul.[10] E mérműtípus az 1500 körüli időben megjelenő forma. A szentélyzáradék délkeleti oldalán található a nagyon egyszerű kőfaragó munkával készült papi ülőfülke. Tagolatlan, profil nélküli háromkaréjos lezárása alapján akár

6. Nyugati kapu, mérműves ablakok és papi ülőfülke

a XIV. századra is keltezhetjük *(6. kép)*. Északi falában helyezték el a két kőtömbből faragott, téglalap alakú szentségtartó fülkét. Csupán egy falc tagolja, melybe ajtaja csukódott, így e kortalan forma keletkezésének idejét nem tudjuk meghatározni. Falkutatás döntheti el, hogy a falszövettel egyidős-e, vagy másodlagosan vésték be. Rómer említi a csúcsíves *oltár mögötti víz- és bor-ámpolnáknak való mélyedés*-t.[11]

A XIX. század hatvanas éveiben keletkezett leírások a templomhajó északi falán hat külön-külön keretezett képet mutattak be. Leírásuknál Rómer Flóris megfigyeléseire és Schulcz Ferenc ceruzarajzaira támaszkodhatunk.[12] A felső regiszter jobb oldali képe csak fent és bal

7. Falkép Krisztus keresztelése jelenetével (ceruzarajz, Schulcz Ferenc, 1864)

oldalon kapott önálló keretet, a másik két oldalról a mellette és alatta elhelyezkedő képek keretei zárják le. Széles vörös és fehér sávok tagolták, melyet a sarkokban és középütt egy sötét rozetta díszített. Felső része és a keret ma már nem látható, ez csak Schulcz 1864-ben készült rajzáról ismert *(7–8. kép)*.[13] A négy ábrázolt személy feje már a XIX. században is hiányzott, de attribútumaik alapján azonosíthatók. A képmező bal oldalán egy a többinél nagyobb, kardot és könyvet tartó alak – minden bizonnyal Szent Pál – áll. Mellette szikla és egy rajta álló figura ruhájának alsó része maradt fenn. Jobb oldalon két alak azonosítható. Jobb szélen a fehér ruhát, díszes szalaggal megkötött, térdig érő, bordó köpenyt viselő Keresztelő Szent János alakja tűnik fel. Ma már ugyan nem látható, de bal kezében egy Agnus Dei-vel díszített korongot tartott, mely Schulcz rajzán még szerepel.[14] Felé fordulva, a Jordán folyót szimbolizáló vízben áll az ágyékkötőt vi-

8. Krisztus keresztelése (restaurálás után)

selő Krisztus.[15] Mellette, közvetlenül a diadalívnél egy jóval nagyobb méretű, forgórózsás kerettel övezett kép kapott helyet.[16] Ma már felismerhetetlen a kompozíció, mivel a gipszrabic boltozat vállának építésekor a figurális elemek nagyrészt megsemmisültek. Rómer leírása és Schulcz rajza alapján viszont ismerjük az egykori kép témáját *(9. kép)*.[17] E leírás alapján itt Szent Péter elmerülését kell látunk a Genezáret-tavon történő átkeléskor.[18] Az 1864-ben készült rajzon látható, hogy a Máté evangéliumában szereplő szövegtől fontos részletekben eltér az ábrázolás. A történet szerint a tanítványokkal elinduló hajót Krisztus a vízen járva követte, és a hitében megingó Péter ekkor merül el.[19] Krisztus életének e két, Máté evangéliumában található fontos helyének együttes ábrázolás falképen ismereteink szerint nem fordul elő a történeti Magyarország emlékanyagában. Hasonlót csupán a Goslari evangeliarium 1230–1240 között keletkezett lapján ismerünk, de ott a vízen járás evangéliumi helyét az apostolok elhívásának némileg hasonló kompozíciója helyettesíti.[20]

9. Szent Péter elmerülése a Genezáret-tavon (ceruzarajz, Schulcz Ferenc, 1864)

Az alsó képszalag ugyan öt egymástól független ábrázolásból áll, de csak három önálló kerettel osztották meg a mezőt. Bal oldalon ugyanaz a mustra övezi Szent Ilona és a Nagy Szent család ábrázolását, valamint Szent Ágnest egy lovagszent mellett ábrázoló, egészalakos képét. E keret kettős fogrovatra emlékeztető mustra. A jobb oldalon álló Szent Ilonát nem választja el függőleges osztás a mellette megjelenő Nagy Szent család-képtől.[21] Ma már csak a császárné feje és a bal kezével tartott kereszt felső része látható, viszont rendelkezésünkre áll a falképről 1864-ben készített akvarell és Rómer leírása *(10., 19. kép, melléklet)*.[22] A kompozíció teljesen megegyezik a nagybégányi (Великая Бегань) református templomban

10. Szent Ilona a kereszttel (restaurálás után)

feltárt Szent Ilona-képpel,[23] a Szent Keresztet megtaláló császárnét ott is két kísérő segíti, gesztusai, viselete is azonos. Az ásót tartó alak szerszáma is ugyanaz a vaspapucsos faásó, mint Bégányban, de még a főalak anatómiailag elrajzolt, megnyúlt keze is egyezik. Ilyen mértékű hasonlóság számunkra mesterazonosságot valószínűsít, így e festőnek teljes biztonsággal ma már három munkája azonosítható ebben a szűk régióban, mivel a szőlősvégardói freskókat már a XIX. században is ugyanennek a mesternek tulajdonították.

11. A Nagy Szent család-freskó részlete, Mária Kleofás (restaurálás után)

Ezt a hipotézist a következő kép erősíti meg leginkább, mivel mindkét templomban látható volt egy Nagy Szent család-freskó. Ugyanolyan teljes megfelelésről van szó, mint a bégányi Szent Ilona és a feketeardói között. E képből Feketeardón napjainkra csak Mária Kleofás feje és felső teste, illetve néhány kisebb töredék Szent Anna ruhájából maradt fenn *(11., 20. kép)*. Viszont ebben az esetben is Schulcz akvarelljét és a korábbi leírásokat hívhatjuk segítségül *(melléklet)*.[24] Apokrif iratok szerint Szent Annának három házasságából három Mária nevű lánya született. Ők és gyermekeik együttes megjelenítése a Nagy Szent család-kompozíciók kiindulási pontja.[25] Előzményének tekinthető a Mettercia – Szent Anna harmadmagával – képtípus, ahol többnyire az idősebb nőként megjelenített Szent Anna ölében foglal helyet lánya, Szűz Mária, aki a gyermek Jézust tartja ölében.[26] A Nagy Szent család leg-

korábbi falképen történő megjelenítése Csaroda református templomának diadalívén ismert a XIV. század elejéről. Majd Kiszombor rotundájában a XIV. század közepére, Csíkszentkirályon (Sâncrăieni) a XIV. század második felére *(12. kép)*, Marosszentannán (Sântana de Mureş) a XIV. század végére,[27] Tornaszentandráson a XIV–XV. század fordulójára,[28] Mezőtelegden (Tileagd) ugyancsak

12. Csíkszentkirály, római katolikus templom. A Nagy Szent család-freskó részlete

a XIV–XV. század fordulójára,[29] Almakeréken (Mălăncrav) 1405 előttire *(13. kép)*,[30] Feketegyarmaton (Iermata Neagră) pedig az 1400–1420 közötti időszakra keltezhető[31] falképeit ismerjük. E kronológia alapján egyértelműen Anjou-királyaink és Zsigmond uralkodása idején keletkezett alkotásokkal kell számolnunk. Almakerék mellett a feketeardói volt a legteljesebb és a leginkább részletgazdag freskó, amely a Trinubium-legendának megfelelően mutatja be Szent Anna három lányát.[32] Végezetül még arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Szent Anna töredékesen megmaradt köpenyének kézzel festett mustrái szinte teljes egyezést mutatnak a huszti (Хуст) *Noli me tangere* jelenet Bűnbánó Magdolnájának köpenyén látható vörös színű motívummal.

13. Almakerék, evangélikus templom. Nagy Szent család

E kettős képtől csupán egy vörös sáv választja el a következő kétalakos kompozíciót. Itt az attribútumként bárányt és virágot tartó Szent Ágnest és leíróik szerint Szent Lajos királyt jelenítette meg a festő *(14., 21–22. kép)*. A lovagszent vértje ugyan eltér a Huszton láthatóétól, de a mellvérthez lánccal rögzített kard és tőr, illetve a keret alsó részén egyszerű vonalak közé festett névfeliratok

14. Szent Ágnes (restaurálás után)

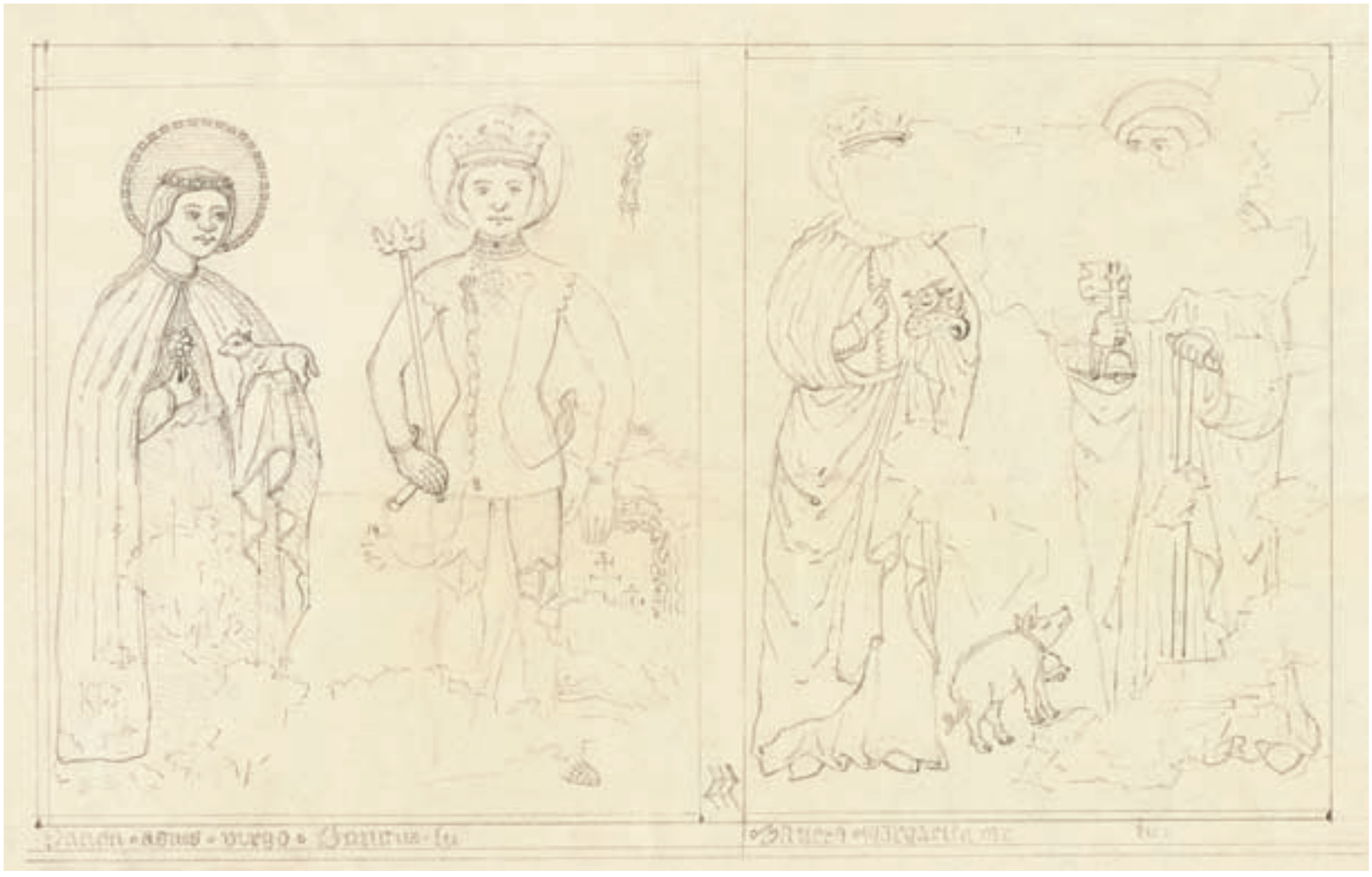

15. Szent Ágnes, Szent Lajos király, Antiochiai Szent Margit és Remete Szent Antal (ceruzarajz)

a huszti freskókkal megfeleltethetők. Véleményünk szerint akár műhelyazonosság is felvethető. Sajnos ma ezek az alakok is csak mellmagasságtól felfelé láthatók, de a XIX. századi ismertetések alapján pontosan ismerjük őket.[33]

A következő, önállóan keretezett kétalakos kép megsemmisült, de forrásaink alapján visszaidézhető. Itt az előzővel megegyező méretű, de már akkor is roncsoltabb állapotban fennmaradt freskón a köpenyével kisméretű sárkányt tartó Antiochiai Szent Margit és Remete Szent Antal jelent meg *(15. kép)*.[34] Az alsó képszalag utolsó, diadalív mellett álló képe ikonográfiai szempontból a legjelentősebb, és minden viszontagság ellenére még ma is tanulmányozható. Értelmezéséhez újra Schulcz Ferenc 1864-es rajzához és Rómer leírásához kell fordulnunk *(16–17., 23. kép)*.[35] Itt a kép jobb oldalán trónuson foglal helyet a gyermek Jézust ölében tartó Szűz Mária. Előtte térdel a sárga köpenyt viselő Szent László király, akinek a feje felett repülő angyal liliomos koronát tart. A Mária ölében álló gyermek áldásra emeli jobbját. A király mögött egy katona tartja a szent király attribútumát, az alabárdot.[36] Falképen eddigi ismereteink szerint egyedülálló, az angyali koronázás motívumát idéző kép analógiája az elmúlt évek baktalórántházai falképfeltárása során látott napvilágot.[37]

Végezetül a keretekről még néhány gondolat, mivel ezek és a még megfigyelhető napi varratok alapján azonosíthatjuk a képek megfestésének sorrendjét. Először a felső regiszter diadalív melletti nagy képe készült el, majd a tőle balra eső Krisztus keresztelését megjelenítő. Ezt követte Szent László egyedi ábrázolása. Folytatódott a Szent Margitot Szent Antallal, majd a Szent Ágnest a lovagszenttel ábrázoló freskóval. A Nagy Szent családot és Szent Ilonát is külön-külön festették meg. Az előbbi esetben még legalább egy *giornata* azonosítható.

Összegezve: a nehezen megfogható építészeti jelenségek miatt ma még nem tudjuk, hogy mikor emelték

a félköríves szentélyt, és mikor épült a hajó és a torony. Ennek eldöntésére falkutatásra, régészeti feltárásra lenne szükség. Kisméretű csúcsíves ablakai alapján akár a XIV. századra is keltezhetnénk a hajó építését vagy átépítését. A szentély megemelésére a délkeleti ablak alapján a XV–XVI. század fordulóján kerülhetett sor. Ha Rómer datálását a falképek tekintetében figyelembe vesszük, akkor akár az ablakkal egyidősnek is tekinthetnénk ezt az átépítést. Véleményünk szerint viszont a falképek nem ekkor, hanem inkább a Perényiek itteni térnyerésével kapcsolatban, feltételezésünk szerint inkább a XIV–XV. század fordulóján készültek. Azt sem zárhatjuk ki, hogy nem egy periódusban festették őket. Lehetségesnek tartjuk, hogy a két felső, illetve a Szent László angyali koronázását ábrázoló freskók korábban készültek, mint a tőle nyugatra eső képek. A publikált akvarelleken jelentős stiláris eltérés mutatkozik. Szent Ilona és a Nagy Szent család-kompozíció sokkal kifino-

16. Szent László koronázása (színezett rajz)

17. Szent László koronázása (restaurálás után)

18. A templom déli homlokzata

multabb, részletezőbb, mint a darabos, nagy formákkal dolgozó Szent László-ábrázolás. Keretornamentikájuk is jelentősen eltér egymástól, vakolataik laboratóriumi anyagvizsgálatával pedig teljes biztonsággal elkülöníthető a két periódus, amennyiben feltételezésünk megállja a helyét. Szükségesnek véljük még a nagybégányi és a huszti freskókkal történő alaposabb összevetésüket, mivel azonos művész vagy műhely tevékenysége valószínűsíthető. Haas püspökkel ellentétben Rómer Flóris nem értékelte a két Ardó freskóit jelentős alkotásnak.[38] Véleményünk szerint viszont egy termékeny regionális műhely munkáival kell számolnunk, amely nem a megszokott ikonográfiai toposzok szerint készült műveket hagyott maga után. Ezért, ha művészi kvalitásaik nem is vethetők össze az Aquila-műhely alkotásaival, mégis megkülönböztetett figyelemre érdemesek.

Springer Ferenc

A feketeardói (Чорнотисів) római katolikus templom falképeinek restaurálása

A templombelső felújítási munkálatai során, 1993 nyarán az oldalfalak vizesedése miatt szükségessé vált a vakolatok javítása, illetve a templom teljes belső kifestése. A munkák során az északi hajófalon színes felületek jöttek elő, amit az ott dolgozók jeleztek Radics Dávid OFM ferences szerzetesnek, aki akkoriban a nagyszőlősi ferences misszióból mint plébános járt szentmiséket tartani. Az ő megkeresésére, 1994 márciusában vizsgáltam meg a falfelületeket.

A hajó északi falán nyitottam kutatóablakokat, ahol előkerültek a középkori falképek. A Feketeardóról Kanadába költözött Riskó Albert támogatta anyagilag a felújítást. Az ő felkérése olajfestmény készítésére vonatkozott, amelyet a hajó északi falára terveztek. Miután felszínre kerültek a freskók, az adományozó és a plébános egyetértésével lehetőség nyílt a feltárásra.

A rétegrend a következőképpen alakult:

- falazat: természkő, tégla vegyes használatával;
- festett vakolati réteg: kb. 3–5 cm vastag, mész-homok felhasználásával;
- védő vakolat: felülete fehérre meszelt, pikkelt, kb. 3–4 cm vastag, mész-homok.felhasználásával;
- felső vakolati réteg: 2–3 cm, pilasztereknél 5–7 cm vastag, cementes mész- homok felhasználásával;
- meszes glettelési réteg;
- jelenleg látható kifestési réteg.

19. Szent Ilona a kereszttel (feltárás után)

20. A Nagy Szent család-freskó részlete, Mária Kleofás (feltárás után)

A feltárt, visszaragasztott és megerősített részek felületén lévő vakolati szemcséket mechanikusan tisztítottam meg. Mivel a napvilágra került festmény „al fresco” készült, a nedves tisztítási próbák hatékonynak bizonyultak, az eredeti réteg nem károsodott.

A felületek hiányainak pótlására a vakoláshoz eredetileg is használt mész-homok 1:3 keverékét, felületükre mészkőporos glettet használtam.

Riskó Albert és a plébános kérésére a hiányzó részeken, így fél arcok, fél figurák esetében kiegészítést készíttettem. Ez mindig kérdéseket vet föl: szabad-e kiegészíteni a hiányzó részeket, mennyire marad meg az eredeti falképtöredék üzenete? Abban egyeztünk meg, hogy korabeli felmérési rajzok szerint a megmaradt töredékeken belül a kisebb kiegészítéseket visszafogottan és mérték-

21. Szent Ágnes (feltárás után)

22. Szent Lajos (feltárás után)

tartóan rekonstruálom. Ehhez meszes közegű művészi porfestékeket használtam, ahogy az eredeti festményt is készíthették. Jelenti ez a díszes sorminta egyes részeit, az alakok nagyobb hiányzó részeit. A megkopott eredeti felületek esztétikai rendezéséhez bármikor eltávolítható, akvarell retusálást készítettem. Ez mindenben megegyezik a Magyarország nyugati részén előkerült Árpád-kori templomok (Velemér, Csempeszkopács, Hidegség) korábban történt helyreállítási technológiájával.

A fényképeket Mudrák Attila (8, 10, 13–14, 17), Springer Ferenc (19–23) és Kiss Lóránd (12) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, jelzet nélkül, Péterffy-Pukánszky-Mészáros-Bernáth-Dőry-Veöreös felmérése (1–2), K 13461(3), K 1398(6), FM 143(15), MTAK Kézirattár, jelzés nélkül (4–5, 7, 9, 16).

23. Szűz Mária a Szent László koronázása képen (feltárás után)

JEGYZETEK:

[1] SZABÓ 1937. 336–337.; ENGEL 1996. II.: 250., 263.

[2] 1560-ban Perényi Gábor erővel kényszerítette Károly István plébánost a templom és plébánia elhagyására és a reformátusok részére történő átadására.

[3] *b. Perényi Zsigmond által 1754-ben, tehát mintegy 200 év múlva, a katholikusoknak ismét visszaadatott; de egy harminc év előtti szélvész által tetejétől megfosztatott, és a hajó a sisaktalan toronnyal együtt födél nélkül hagyatván, az isteni szolgálat a még bolthajtással bíró szentélybe szorult.* RÓMER 1874. 77.

[4] (SANTAI): Feketeardó freskói. *Új Ember*, 1995. október 8. 12. Ld. Springer Ferenc beszámolóját e tanulmány folytatásaként.

[5] DESCHMANN 1990. 158.

[6] Forster Központ Tervtár, ltsz.: 1396.

[7] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 159408, de látható Lehoczky közleményének illusztrációján, és Schulcz Ferenc rajzán is: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13461.

[8] MTAK Kézirattár, jelzet nélküli homlokzatrajz, de Römer is említi leírásában, illetve látható Lehoczky közleményének illusztrációján is.

[9] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 66044; RÓMER 1874. 75.

[10] Az általuk ismert legközelebbi analógia a Szatmár megyei Egri református templomának hajó- és szentélyablakai: KOLLÁR 2011. 376–378. (Papp Szilárd).

[11] RÓMER 1874. 76.

[12] Römer közli a Haas püspök hozzá írt leveleit, melyben említi: *Fekete-Ardóban most dolgozik Ilincz mérnök szalmapapírral […] Gaude et laetare! így kezdhetem jelen soraimat, mert megvannak a fekete-ardói frescok szalmapapíron, és csak most tudom, mily kincset bír a haza ezen festményekben. 122 nagy ívre lefértek. […] Mihelyt az illető mérnök kész lesz, az itten maradó másolattal, azonnal megküldöm és eleve meg vagyok győződve, hogy igen-igen kedves szolgálatot teendek az Akademiának e küldeménnyel.* RÓMER 1874. 75. Tehát két példányban készültek pausz másolatok, de ezek eddig még nem kerültek elő.

[13] MTAK Kézirattár, leltározatlan ceruzarajz.

[14] Hasonló ábrázolás a bádoki (Bădeşti) református templom diadalívén ismert. JÉKELY–KISS 2008. 8., 13., illetve a liptószentmártoni (Martinček) plébániatemplom diadalívének északi pillérén került felszínre egy 1300 körülire keltezett freskón. NOVOTNÁ–SPALEKOVÁ 2003. 13.

[15] RÓMER 1874. 82.: *jobb oldalon sz. Pál áll, verhenyes szakállal, ruhája fehér, a köpeny sötét-violaszínű, béllése sárgás-vöröses, narancs-színű; jobb kezében hatalmas egyenes pallos, baljában tanítói jelvényét, a barna, fehér metszésű könyvet tartja. Arca és egyéb részei lepattantak. A tér épebben fennmaradt részében szikla-táblákat látunk lerakva, melyek a Jordán medrét képezik; középett meztelen alak áll, balját lefelé tartva, a másikkal valószínűleg az ég felé mutatott; mellette ugyanegy magasságban keresztelő sz. Jánost ismerjük fel, ki fehér öltönnyel bír, melyet barna zsineg tart össze, köpenye szintén barna és térdén alul végződik. Ezen alak bal kezében a nimbustól körülvett zászlós „Agnus Dei"-t tartja ez alatt két stóla-forma, hímzett szegélyű kendőnek vége lóg le. A jobb kéz és a fej elpusztult.*

[16] Hasonló mustrát a karintiai Pörtschach am Berg Szent Lambert plébániatemplomából, illetve a marosszentannai (Sântana de Mureş) református templomból ismerünk.

[17] RÓMER 1874. 82.: *A hullámzó tengeren, melyet mint a római rakműveken és középkori festményeken többször látjuk, minden irányba úszkáló halak, rákok stb. jellemzenek, egy gallérral ellátott, szemszőrös levelekkel ékesített, fehér palásttal födött fénysugaras szentet (Pétert) látjuk merülni és jobb kezével a hajó után nyúlni. A hajó orrán, mely fölött a felfújt hatalmas vitorlának díszes szegélyű sátra körszelvényt képez, ül keresztfénnyel nyugodtan az üdvözítő, jobbjának mutatójával az ég felé mutatván, és a remegőt bizalomra intve. Ruhája sötétkék, köpenye sárgás-vörös fehér gallérral. Balkezével Péter kinyújtott balját fogja. A hajó kormánylapátját egy csúcsos süvegű szent tartja, ruhája sárga, gallérja sárga, barna-fehér recés húzásokkal; a többi kilenc szentfényű szakállas és szakállnélküli alak közt egyik pöttökkel tarkázott fehér ruhában van, ez szegélyezett kendőjével arcát takarja, és sír, míg a többi sárga, hatágú csillagos, vagy kék és fehér pontos ruhában a veszély miatt aggódni látszik.*

[18] Mt 14, 22–33.

[19] Az evangéliumot követő ábrázolás: a *Magyar Anjou Legendarium* 1975. I. Jézus élete, 17.

[20] KROOS–STEENBOCK 1991.

[21] Szent Ilona és Szent Anna harmadmagával ábrázolás az MNG radácsi vagy berzenkei, 1500 körüli keletkezett Mettercia-oltárán látható. RADOCSAY 1955. 280–281.

[22] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 144; RÓMER 1874. 80.: *Az alsó képsor legszélesebbike majdnem 10 lábat foglal, és két csoportból áll. Jobbra sz. Ilonát látjuk, ez szép, magas, fejedelmi alak; feje fátyollal van takarva, melyen liliomos sárga korona ül, körülötte a vörös, fehérgyöngyös szentfény. Világos szürkés, vörösbe játszó, lehajtott gallérú, violaszínű béléssű, nagy redőzetű köpenye csak térdén alul ér, ezen alul jobbja nyúlik ki, a baljával tartott keresztre mutatván, melyet egy térdig földben álló férfi átölel, míg a másik vassal szegélyezett faásóval dolgozik, milyeneket mainapon is Jablonkán (Árva-megyébe) használatban láttam. Ezek ruhája violaszínbe játszó sötét-szürke, az egyik cipője hosszúcsőrös. Ez jelenet alatt olvassuk: Sancta (Helena mater) Constantini † † †".*

[23] Részletes leírása jelen kötetben.

[24] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 144; RÓMER 1874. 80–81.: *Az összeállításra, valamint tárgyalásra nézve is fölötte érdekes a szent család csoportozata, melyet már egyszerűbben mint Metterciát a veleméri templomban láttunk, bár vannak ennél még gazdagabb kifejlődései ezen eszmének, melyet alább felhozandunk. A képek alapeszméjét képviseli sz. Anna; ez a többi alakoknál jóval nagyobbra festvén, háttérben áll, és mind a három leányát átöleli. Középett, mint királyné, ül a b. szűz, világos violaszínű köpenye két sor fehér gyönggyel van szegélyezve és harangidomú casula alakban foly le ölébe; sötétvörös ruhája fehér szalaggal és egy sor gyönggyel van díszítve, csúcsos cipője fehér. A szűz anya jobbjában sárga almát tartva, baljában a fehér madárral játszó egyedüli fiát tartja, ki keresztfénye által ismertetvén, jobb kezével anyját cirógatja. Jobb oldalon áll a boldogságos szűz egyik nővére, kire anyja: Anna, kissé kinyújtott jobbját teszi. A szent nőknek fejeik fátyolosak, sőt Annáé kettős csipkézett fátyollal van borítva, míg a b. szűz szőke hajban díszlik. A szentfények vörösek, gyöngykeretűek, a kis Jézusé fehér keresztes. Sz. Anna köpenye fehér-sárga keresztekkel; Mária Salome ruhája szürke, köpenye sötét ibolyaszínű. E szent asszony előtt négy szentfényes vörös és szürke ruhás fiú áll, kettejének írótáblája van,*

Pater a másiknak: ave m
noster ria graci
qui es in a plena
celis sanc dominus szavakkal;
tisicetur;

a harmadik csukott könyvet tart, és a negyedik a kis Jézusra mutat. A bold. szüzet kivéve, mind mezitlábasak. Balra áll a másik Mária, arcán és testén keresztül nagy folt vonul át, mely a képcsoportot nagyon károsította. Egyébiránt látjuk, hogy a maga előtt álló két fiacskája fölött kezeit, mint nővére, tartja. Köpenye sárga, bélése violaszínű, cipője fehér. A szentfényű fiuk közt a jobbra álló szürke-violaszínű, a másik, ki kezeit imádságra összekulcsolja, vörös ruhában van. Ezeknek, valamint a jobbra álló fiuknak öltözete is csipejüknél övvel szoríttatnak össze. Ezek alatt olvassuk: Sancta · Anna · mater · matris . (domin)i · nostri · jesu · cristi · A szőlősvégardói Nagy Szent család-freskót így írja le, RÓMER 1874. 86.: *A délkeleti oldalon a Metterciának elrendezésével találkozunk, mint Fekete-Ardón láttuk, csakhogy a fejek hiányzanak. A keret két egymás mellet hullámzó, és pöttökkel cifrázott szalagból áll. A csoportból kivehető részletek ezek: a szűz-anya jobbjában almát tart, a kisded Jézus itt is áld jobbjával, míg baljával fehér galambot fog. Mária ruhája lila, köpenye sötét violaszínű, gyöngyös és vonalas szegéllyel, a bélés vöröses. Krisztus ruhája fehér. A zubbonykás fiúcskák közt, kik jobbra állnak, írás nélküli táblákat tartanak, ruhájuk vörös, vagy fehér, lábaik meztelenek. Sz.*

Annának öltözete sárga. A bal oldalon álló anyának ruhája vörös csíkú, mint a csoportban a többinél is hasonló a ruházat; egyik vörös zubbonyú gyermek ruhácskája csak térdig ér, ez jobbjával anyja kezét ragadja meg, baljában táblát tart, a másiké viola színű, ez jobbjában zsinegen tartja tábláját; balját kinyújtott mutatójával mellére teszi. Az írást már csak azért sem lehet olvasni; mert elébb valaki irónnal iparkodott a betűket olvashatóbbakká tenni; de épen azért meg nem fejtetők; valószínű azonban, hogy ezen kép alatt ugyan az áll, amit Fekete-Ardón az egészen egyenlő csoport alatt közöltünk.

[25] E képtípus kialakulását Jakab protoevangéliuma (II. század), pszeudo Máté evangéliuma (V. század) és Mária születése evangélium (VI. század). Anna három házasságkötését Haymo von Halberstadt (IX. század) említette. Első képi megjelenítése 1300 körül Gautie de Coincy (1177–1236) *La Généalogie de Notre Dame…s* című művének másolatából ismert. A XIII. században vált közismertté a történet, melyet a *Legenda Aurea* tett közismerté, valamint a későbbiekben Corbie-i Szent Coletta klarissza apáca látomása, amelyet 1408-ban foglaltak írásba. E látomás képi ábrázolása Yorki Margit burgundi hercegnő imakönyvében. Lajta 1954. 34–48. Az ikonográfiai típus és a hazai emlékanyag részletes feldolgozása: Gombosi 2009. Köszönöm a szerzőnek, hogy dolgozata megismerésére lehetőséget adott.

[26] A történeti Magyarország területén a XIV–XV. században a következő falképen megjelenő ábrázolásai ismertek: Kiszombor, Petőszinye (Svinica),Velemér, Bántornya (Turnišče), Siklós. Gombosi 2009.

[27] Jékely–Kiss 2008. 60–67., 214–243.

[28] Hajdú 2004. 45–48.

[29] Lángi–Mihályi 2004. 82–83.

[30] *Sigismundus rex et imperator* 2006. 424. (Marie Lionnet).

[31] Lángi–Mihályi 2002. 36–37.

[32] *Az első Mária Szent József jegyese lőn, ki a Szentlélek munkálkodása által méhében fogadá és szülé az Úr Jézus Krisztust, igaz Istent és igaz embert. A második Mária, a Kleofás Leánya, Alfeus felesége volt, kitől négy fia lőn: a kisebbik Szent Jakab; Szent Júdás Taddeus, Szent Simon Zelotés, kik a Krisztus Jézus apostoli voltak. A negyedik József volt, ki igaznak neveztetett. Ez is a Krisztus tanítványa volt. A harmadik Mária, a Zebedeus felesége volt, kitől két fia lőn, tudniillik a nagyobb Szent Jakab apostol és Szent János apostol és evangélista.* Illyés 1813. 9.

[33] Forster Központ,Tervtár, ltsz.: FM 143. és Rómer 1874. 79. és 57. kép: *A jobb felöl következő képen a festő ismét jobbra szent nőt, balra férfiszentet tüntet elő. A bajsz és szakáll nélküli, szőke fürtök által kerített, arccal felénk álló fegyveröltönyű dicsfényes vitéz sz. Lajos francia király. Szűk, csak csipején alul érő kabátja dülénydedesen recézett, vörös hálózattal és fehér pontokkal, vagy mint sötét szürke színezete sejdítteti, talán dülényes vas lemezekkel borított bőringből áll; ujjai egyenközűen hullámzó szövetből készültek; e fegyveröltöny alul egyenesen el van vágva, de mind honaljánál, mind itten csipkésen rakott lemezekkel vannak erősítve. Kesztyűi rákfarkszerű lemezekkel védvék. Csikos szűk nadrágjának térdei vastagozatúak és pikkelyesek. A XIV-ik század divatja szerint, nyaka körül erősített hosszúkás, nyolcas szemű láncokhoz jobbra a markolatával lefelé hajló tőr, balra egyenes, széles, hosszú kard van erősítve. A jogart, melyet fölül három ágú liliomot képez, jobbja tartja, balja pedig bal lábánál álló, vörös lombozatú, kerettel ékesített, pajzson nyugszik; ezen a jeruzsálemi keresztnek felső része tűnik fel. […] Azonban a női szent fejét gyöngyös párta ékesíti, szentfénye vörös, körülete fehér gyöngyös; szög-haja szabadon hullámzik le vállaira. Egyenközű redőzetekben lecsüngő köpenye sötét violaszínű, alsó ruházata pedig meggy-vörös. Jobbjában ötszirmú fehér virágot tart, a köpennyel takart balján pedig bárányka ül. Ha ezeket mind nem látnók oly tisztán, mert ezen alakok leginkább lábaiknál romlottak el, már az eléggé olvasható felírás is nézetünk helyes voltáról tanúskodik; mert a női szent alatt ezt olvassuk: Sancta . agnes . virgo, és folytatva a király alatt: Sanctus lu (ludovicus rex-)nek kellene állania.*

[34] Forster Központ,Tervtár, ltsz.: FM 143. és Rómer 1874. 78. *A következő kép jobbra csak 5' szélességű. E festmény csak két álló szentet ábrázol; jobbra bő redőzetű ruhában remete sz. Antal jelenik meg; de arca keskenyen szegélyezett verhenyes csuklyája alatt fölülről csak szeméig látható. Egy nagy folt mind az ő, mind a mellette álló női szentnek képét egészen megsemmisíté. Jobbjában nem, mint festeni szokták, T alakú egyiptomi, hanem kettős keresztet és egy harangot látunk; balja erős mankós botra támaszkodik. Alatta csak három betű és az is rosszul olvasható, aligha nem (Sanc)tus vagy (An) ton (nius Heremita) maradványai. – a szent előtt és reá föltekintve áll kedvenc sertése a jellemző csengettyűvel. – Svédhonban a tegelsmorai templom mennyezetén e szent fején kaluger süveg van, felöltönye csukjás, a T-féle kereszt mellének bal oldalán látszik, jobbjában könyvet, baljával a köpeny ráncait tartja, csengettyűs sertése feléje vígan üget. Az egyház ősrégi szentjétől jobbra, valóban szokatlan tisztelettel, látni egy koronás női szentet. Köpenye festői ráncokban foly le karján alul; hosszú alsó ruhája a lábakat el nem takarja hanem fehér cipőit láttatja. A világos zöldes köpenynek felső egyenirányú redőzeteket öbléből kilátszik a mutatóval fenyegető jobb, míg a köpeny redőzeteivel takart balon a tátott szájú, kunkorodó farkú sárkány ül. A szürkéskék alsó-ruha a mellen és ujjon gombokkal vagy kapcsokkal látszik összefűzve lenni. A szent lábai alatt a keskeny keretben jól olvasható ez: Sancta Margareta vir(go) Szinezésre nézve a felső ruhák vörösek, a csengettyűk sárgák.*

[35] MTAK Kézirattár, akvarell, ltsz. nélkül. Rómer 1874. 78.

[36] Rómer 1874. 78.: *„A diadalívhez legközelebb álló, hazánk dicső szentjét sz. László királyt ábrázolja; a majd egy öl széles képnek kerete, három oldalról maga körül tekeredett nyílt szalagot képez, világos részén sárga árnyékban barnásvörös színhangulattal. A két alsó szöglet rácszerkezetűen van díszítve; a keret alapja szürke. A képsorozat többi keretei is, melyek vagy két- vagy több különféle színű, váltogatva egymás mellé rakott hossznégyzetekből, vagy változatos lombozatszerű cifrázatból látszanak összeállítva lenni, famozaikok (marqueterie) modorát utánozzák. A színek: sötét-vörös, barna, fehér és szürke fokozataiból állanak. Bal oldalon sárga szegélyű fatámlaszék áll, melynek háta háromszögű oromzatú, és egyszerűen kunkorodó vonalakból készített levélgumókat utánoz; maga a hátlap gyémántos mezőt mutat. – A különben dísz nélküli széken ül a b. szűz magas sudar alakja, karcolt szentfénnyel, arca egészen elhalványult, haja fiáéval együtt szőkés, öltönyét vörös-sárga szűk ujjú alsó ruha teszi, és bő redőzetű kerék mintával díszített köpeny, mely lábait egészen elfödi. Térdein áll a mintegy kötött sárga-vörös zubbonykájú kisded, kereszt s nimbussal, melynek talaja sötétbarna. Jobbjával anyja a kisded Jézus áldó jobbját tartja, baljával pedig az előre hajolót támogatja. Ezen alakok előtt térdel összetett kezekkel, fiatal arcú, vörös hajú, keskeny bajuszú, de tömör szakállú, szentfény által jellemzett férfi, ki nem az előtte ülő szentekre, hanem inkább a nézőre tekint. Sárgás hosszú redőzetű köpenye egész alakját és lábait is födi; csak kezei alatt látható a kifelé fordított violaszín bélés. Feje fölött egy öreg, aránytalan fejű, vörös hajú, kurta testű és széles recézett ujjú angyal lebeg, ki a liliomos szürke koronát az áldó Krisztus felé nyújtja. A térdelő király mögött áll bajusz, szakáll s minden arckifejezés nélkül, apródja. Ennek is vörös hosszú haja van, süvegje sisakszerűen kerekded, hátul felhajtott szélű, elül vértezve van. A föveg minden szélét fehér gombok ékítik. Fehér kabátja redőzetes, térdig alig éri. Mellén át jobbra sinor van átvetve, derekát pedig kötélszerű öv szorítja, melyről kéz szíjacskán a markolatával lefelé hajjó tőr lóg; mindkét kezével hosszúnyelű bárdot tart.* tovább: Kerny 2010. 519–520.; Lángi 2013.

[37] Ld. Gaylhoffer-Kovács Gábor tanulmányát a kötetben.

[38] Rómer 1874. 83.: *A képeket általánosan tekintve, észrevesszük, hogy elevenségük a mészréteg alatt, de talán még inkább az eső által sokat szenvedett, és a tekintetben a veleméri, matyanci és a mennyezeten fennmaradt tótlakiakkal össze nem hasonlíthatók. Úgy látszik azonban, hogy a művész színkészlete sem terjedt többre, mint azon néhány változatra, melyet a képek leírása közben felemlítettünk. Midőn a nm. püspök által beküldött szalmapapír-másolatokat láttuk, művészi értéküket túlbecsültük; de a helyszínen való vizsgálódás után meggyőződtünk, hogy akármily becses adalékok is a fekete-ardói falképek falusi művészetünkhez, a vidéki festő, kire a templom díszítése hajdanta bízatott, a művészetnek akkortájt már Olaszhonban, Német- és Franciaországban mai napig is bámult tökélyétől messze elmaradott, és csak a magyarhoni parlagi festészet színvonalán állott.*

Szakács Béla Zsolt

Técső (Тячів), református templom

A Máramaros megyei Técső, tekintélyes múltja és templomának látványos festett famennyezete ellenére, a szakirodalomban alig szerepel. 1864-ben Henszlmann Imre, Rómer Flóris[1] és Schulcz Ferenc társaságában, ezt is felkereste, de az épület nem tett rá nagyobb benyomást: 48 tételes katalógusában ez az egyik legrövidebb bejegyzés. Műformát egyáltalán nem regisztrált, csak a falakat tartotta XV. századinak.[2] Ez az ítélet, amelyet 1887-ben megismételt,[3] rajta is ragadt a templomon,[4] mely előbb Csehszlovákiához, majd a Szovjetunióhoz csatolva kikerült a magyar kutatás látóköréből. Az 1939-es határmódosítások ugyan alkalmat adtak arra, hogy a magyarországi református templomok közt szerepeltessék,[5] ez azonban új művészettörténeti megfigyeléseket nem eredményezett. A rendszerváltás után a Kárpátalja iránt megélénkülő érdeklődés Técsőt is érintette,[6] anélkül azonban, hogy akár régészeti, akár művészettörténeti kutatásra sor kerülhetett volna. Ezt a hiányt Lángi József legutóbb végzett részleges vizsgálata sem pótolhatta. A templom így továbbra is az ismeretlenség homályában rejtőzik, melyet módszeres falkutatás és ásatás hiányában egyelőre aligha lehet eloszlatni.

Az Árpád-kor első időszakában gyéren lakott máramarosi erdőispánság jelentősége akkor nőtt meg, amikor a XIII. század végén sóbányái nagyobb szerepet kaptak az ország sóellátásában.[7] Técső neve is a sószállító vizek 1308-as felsorolásakor tűnik fel először.[8] Lakói főleg sóval foglalkozó magyar és szász hospesek lehettek, mint azoknak a közeli településeknek is, amelyekkel együtt részesült 1329-ben Károly Róbert kiváltságlevelében. Eszerint Técsőt, Visket (Вишков), Husztot (Хуст) és Hosszúmezőt (Câmpulung la Tisa) *kivált a termékelten máramarosi rengeteg fáradalmas betelepítéséért* ugyanazok a szabadságok illették meg, amelyekben Nagyszőllős (Виноградів) is részesült.[9]

Már ezt megelőzően, 1326-ban az esztergomi érsek kiváltságaiban részesültek a máramarosi egyházak, s ennek királyi megerősítését Benedek técsői pap is kérelmezte.[10] Ugyanő 1334-ben 60, 1335-ben 48 garas pápai tizedet fizetett.[11] A következő évben, 1336-ban azonban már a település Pál nevű papja vett részt határjárásban.[12] A település a későbbiekben a királyi honorként működő huszti uradalom tartozéka, s mint ilyen, egy időre Szász moldvai vajda fiai, a Béltekiek (Balk és Drág, szatmári ispánok 1377–88, máramarosi ispánok 1378–1382 és 1385–1399, ugocsai ispánok 1392[13]) birtoka.[14] A középkor végéig az öt máramarosi királyi koronaváros egyike.[15] A XVI. század közepén csatlakozott a reformációhoz.[16]

A jó karban tartott templom jelenleg négy egységből áll: nyugati homlokzatát impozáns, párkányokkal három szinten tagolt torony uralja; ezt a nyugati szakaszt két erőteljes, tagolatlan támpillér választja el a téglalap alaprajzú hajótól, melyhez négyzet alakú szentély csatlakozik, amit északról vele azonos hosszúságú sekrestye egészít ki *(1. kép)*. A hajó és a szentélyrész homlokzatait

1. A templom délkeletről

csak nyílások tagolják; a nyugati szakasz első szintjét lezáró párkány megszakad a támpillérek vonalában, s az alacsonyabb hajófal párkányt nem hordoz. A szentélyt és a hajót egységes, egyszerű profilú lábazat fogja egybe, mely csak a déli kapunál szakad meg. A szentély keleti falához kis, észak felé meredeken lejtő tetejű bővítmény csatlakozik: ez a szószék feljárója. Ennek két oldalán a szentély két félköríves, rézsűs bélletű ablaka nyílik. Ezeknél alacsonyabb elhelyezéssel, kisebb méretben és kevésbé keskenyedő béllettel készült a sekrestye keleti ablaka. A szentély déli oldalán két nagyméretű, félköríves ablak található. Hasonló kialakításúak a hajó északi ablakai és a déli fal három ablakából kettő – míg a legkeletebbi ezeknél kisebb, béllete rézsűs, lezárása tompítottan csúcsíves. A déli oldal közepe táján található egy kisebb méretű, csúcsíves kapu. Ennek peremén hengertag fut körbe, melybe az ajtószárnyak illesztése számára utólag belevéstek. A bal oldali szárkő belső oldalán a hengertag melletti vájat szarvtagban ér véget; ez a rész a jobb oldalon tagolatlanabb.

A templombelsőben csak a nyugati szakasz különül el, míg a hajó széles, félköríves diadalívvel kapcsolódik a szentélyhez, amelyet szintén széles, félköríves nyílás köt a sekrestyéhez. A szentélyt bordás keresztboltozat fedi *(2. kép)*. A bordák hengeres profilúak, zárókövük díszítetlen tárcsa. A bordák konzolokról indulnak, melyek hosszú időn keresztül mészpáncél alatt rejtőztek. 2001 no-

3. A szentély délkeleti oszlopfejezete

2. A szentélybelső kelet felé

vemberében tisztította meg a délkeletit Lángi József, majd a közelmúltban az északiakat is.[17] A délkeletin figyelemre méltó ornamentális dísz tanulmányozható: a sokszögű zárólemez alatt egymást keresztező indákról makkok és tizenegy ujjú, középeres levelek csüngenek, míg a motívumot alulról lezáró, szintén sokszögű lemezt hasonló kialakítású, középeres levélujjak tartják *(3. kép)*. Az északiak közül az egyiket tölgylevelekkel és makkokkal (ezt alul ötujjú levél zárja), a másikat szőlőlevelekkel és –fürtökkel díszítették *(4–5. kép)*. A negyedik konzol felületét még mindig meszelés borítja, de ennek felülete így is roncsoltnak tűnik.

A templom falait jelenleg egységes meszelés borítja. Ezt megelőzően a XIX. század végén teátrális jellegű, függönymotívummal kiegészített architekturális kifestése volt.[18] Helyi hagyomány szerint a hajó északi falán, a diadalívhez közel figurális festés (női szent) lappang.[19]

Az azonban már a jelenleg látható formák alapján is világos, hogy az épület több fázisban jött létre. Legkésőbbi a nyugati tornyot is magában foglaló szakasz, mely a támpillérek vonalában a hajó további falaitól lezárásában is eltér. Ez 1810-re keltezhető.[20] Lehet, hogy ebben a fázisban készültek a hajó és a szentély nagyobb méretű ablakai is, mivel azok keretelése megegyezik a toronyablakokéval. A szakirodalom tud egy 1748-as bővítésről is, melynek során a templom befogadóképessége elérte a 600 főt.[21] Ennek pontos mértéke nem ismert, alighanem a hajó nyugati részét érinthette (lehetséges, hogy az ablakbővítésekre is ekkor került sor, és keretelésük csak egy későbbi restaurálás egységesítésének eredménye). Ehhez a felújításhoz tartozik a hajó kazettás mennyezete is. Nyilvánvaló, hogy a sekrestye hatalmas félköríves nyílással való bekapcsolása a szentély terébe szintén utólagos átalakítás következménye.

Ezektől a változtatásoktól eltekintve a templom magja nagyrészt egységes építkezés eredményének tűnik.[22] Az egyhajós, négyzetes szentélyű, északon sekrestyével bővített templomtípus széles körben elterjedt, és közelebbi datálásra önmagában nem alkalmas. Úgy tűnik, a környéken leginkább a XIII–XIV. század folyamán volt használatban. Az a tény, hogy a szentély keleti falát két (középkorinak tűnő) ablak töri át, rokonítja azzal a csoporttal, amely Szabolcsban (Baktalórántháza, Ajak, Oros, Nyírbéltek, Nyíracsád) és Szatmárban (Zajta) található. Ezekben az is közös, hogy szentélyüket (bár nem egyformán) támpillérekkel látták el – ami felveti azt a kérdést, hogy

4–5. A szentély északi oszlopfejezetei

vajon Técsőn eredetileg sem alkalmaztak támpilléreket, vagy utólag lettek lefaragva, mint Baktán.

Maguk az ablakok a szentély keleti falán román kori jellegűek, és régiesebbek, mint a hajó déli falán megőrződött nagyobb, csúcsívbe hajló. A sekrestyéé viszont bizonyosan át lett alakítva, még ha alapformájában emlékeztet is a szentélyen találhatókra. Ennek alapján könnyen elképzelhető, hogy a sekrestye is azonos periódusú a szentéllyel. A templom egyik legjellegzetesebb formája a déli kapu keretelése. Ennek csúcsíves, hengertagos kialakítása arányaival és különösen a baloldalon megmaradt szarvtaggal egyértelműen a XIII. század örökségébe tartozik. Kárpátalján hasonló forma került elő a palágykomoróci templom déli kapuján is.

Ezzel a szentély bordás boltozata, hengeres bordaprofiljával, nem áll ellentmondásban. Megfontolást érdemelnek azonban a szentély konzolai. Világos, hogy az indatekervényről indított levelek és makkok, továbbá a szőlő motívuma a közeli Visk templomának szentélyében fennmaradt oszlopfejezetekkel rokon:[23] Itt a hurkolt indák az egyiken szintén makkszemeket és tölgyfaleveleket, a másikon szőlőleveleket és fürtöket tartanak. Különösen a szőlőlevelek erezetének naturalisztikus megoldása emlékeztet a klasszikus gótika törekvéseire. Megjegyzendő, a técsői faragványok a viskiek finomságát nem érik el, leveleik is távolabb állnak a tölgyétől, de a középér kiemelése itt is a némiképpen félreértett naturalizmus jegyében történhetett. Elképzelhető tehát, hogy a técsői faragványok a viski mintájára készültek, de annál szárazabb, a klasszikus gótikától valamelyest távolodó, kevésbé kifinomult stílusban. Mindennek alapján a técsői konzolokat 1300 tájára, vagy még inkább a XIV. század első évtizedeire datálhatjuk.

Összességében tehát a jelenleg látható formák alapján valószínű, hogy az egyhajós, négyzetes szentélyű técsői templom a XIII. század legvégén, vagy inkább a következő elején épült. Ez az a korszak, amely megfelel a településnek a forrásokban megmutatkozó felemelkedésének: ígéretes kezdetek ezek, amelyek királyi támogatásra vallanak. Ezzel összefüggésben nyernek egyházi kiváltságot a környék egyházai is, melyek közt Técső is szerepel: ezért az 1326-os *terminus ante quem* bizonyára a ma is álló épületre vonatkoztatható. Az, hogy e bíztató kezdetek után Técső végül nem emelkedett a királyság gazdag városai sorába, egyebek mellett azzal a következménnyel járt, hogy Árpád-kori jellegű temploma lényegében érintetlenül maradhatott korunkra.

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

Jegyzetek:

[1] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 106. (1864. szeptember 17.) Hozza a szentély alaprajzát, megjegyzést a keleti keskeny ablakokról és a konzolokról: *egyéb semmi.*

[2] Henszlmann 1864. 156., ld. még: 132.

[3] *Técsőn a XV. század templomának csak határfalai maradtak meg, harmadrendű.* Henszlmann 1887. 266.

[4] Gerecze 1906. 502.: *XV. századi templom falai.* A hajót ma is 1401-ből valónak tartja a helyi hagyomány.

[5] Kováts 1942. 618. A templomot XIV. századinak tartja és felsorolja történeti adatait.

[6] Pl.: Deschmann 1990. 190–193.; Horváth–Kovács 2002. 142–143.

[7] Györffy 1998. 114.

[8] Uo., 114., 120., 128.

[9] MOL, DL 22477 – Fejér VIII/3.: 353–356.: No 145.; Mihályi 1900. 8–11.: No 4.; AOkl. XIII.: 131–133.: No 202.

[10] 1326/1441: AOkl. X.: 137.: No 195., és 140–141.: No 202.

[11] Mon Vat. I/1.: 327., 356., 371. Benedek csak az első előfordulásnál van kiírva, a többinél nem szerepel a pap neve.

[12] Mihályi 1900. 13–15.: No 6.; AOkl. XX.: 339–340.: No 491.

[13] Engel 1996. II.: 29.

[14] Engel 2001. Técsőnél: Bélteki 1389–1397 – vö.: ZsO I.: 559.: No 5055. és 570.: No 5160.: 1397–1398-ban Balk és Drág vajdák técsői birtokát körülhatárolják.

[15] 1459: *quinque opida nostra hungaricalia*, id.: Csánki I. 443.: 2. jegyzet.

[16] Kováts 1942. 618. szerint 1546-ban.

[17] Köszönöm Lángi Józsefnek szíves tájékoztatását.

[18] Ennek fotóit ld.: Deschmann 1990. 192.; Horváth–Kovács 2002. 143.

[19] A lelkész elbeszélése alapján, 2012. március 16. Radocsay 1954. nem tud róla. Lángi József a szentély gyámjainak megtisztításakor vörös és okker színnyomokat figyelt meg. A hajó északi falán többrétegű, töredékes festékréteget tárt föl, a legkorábbi minden bizonnyal az építéssel egyidős, de részletes kutatásra még nem kerülhetett sor.

[20] Kováts 1942. 618.; Deschmann 1990. 191.

[21] Uo.

[22] Ennek megállapításához falkutatásra volna szükség. A helyi hagyomány a szentélyt 1285-ből, a hajót 1401-ből származtatja, melynek középkori írásos nyoma nem ismert. A déli kapu bizonyosan Árpád-kori hagyományokat őriz, s amennyiben nem másodlagos felhasználású, ez arra vall, hogy a hajó a szentélynél nem későbbi.

[23] Erre utalt Rómer is *a consolok mint Visken.* Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 106. (1864. szeptember 17.).

Simon Zoltán

Beregsurány, református templom

(Bereg-)Surány neve puszta személynévből keletkezett, magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév lehet szláv eredetű (ez esetben jelentése: sógor), de lehet ótörök eredetű is (ez esetben méltóságnévből származik).[1]

Surány az Árpád-korban több részből tevődött össze. A településnév 1279-ben bukkan fel első ízben az írott forrásokban. Ekkor IV. László király megerősíti apja, V. István korábban tett adományát, aki *Suran villa*-t, mint örökös nélkül elhalt ember birtokát Gabrianus fia Tamásnak adja.[2] A megadományozott személy a megyében nem őshonos Káta nemzetséghez tartozott. Az 1261–1268 között adatolható Gábor (Gabrianus) comes leszármazottai voltak a falut az újkorig birtokló Surányi–Csarnavodai család tagjai.[3]

Az egykori Surány föld másik részét a Gutkeled nemzetségből való Aladár comes (a Várdaiak őse) birtokolta, egy 1299 -es birtokperben említik.

Egy harmadik birtokrész volt a Kissuránynak (*Kyssuran*) nevezett, utóbb önálló település.

A későbbi birtokviszonyok alapján a mai Beregsurány falu a Káta nembeliek birtokrészéből alakult ki. 1348-ban egyrészről Lázári Gábor fia János fia János fia Fülöp (fivére, Jakab, váradi kanonok nevében is), másrészről pedig Tárkányi Máté fia László és rokona: Lázári Gábor fia János fia Gábor fia Sebestyén felosztják egymás között azokat papi, surányi, fejércsei, csarnavodai (csarodai), balazséri (mind Bereg megye) és keresztúri (Ugocsa megye) birtokrészeket, melyek nekik jutottak a Csarnavodai János fia Tamással, és ugyanezen János fia István fiaival, Miklóssal és Istvánnal (nyilván korábban) megejtett osztály során. A surányi birtokrész az új osztály során Sebestyénnek jutott.[4]

A falut birtokló Surányi (de néha Papinak is nevezett) család tagjai a középkor folyamán még megyei szinten sem töltöttek be jelentős méltóságokat. A családtagokkal jószerével csak birtokperekben találkozhatunk. Egyetlen kivételként csak Surányi János említhető, aki 1504-ben Drágfi György familiárisa és erdődi várnagya volt.[5]

Megjegyzendő, hogy Surányban a XVI. században nemesi kúria is volt, ugyanis I. Ferdinánd 1557-ben a hűtlenség bűnébe esett (másik) Surányi János birtokrészeit – köztük Surányt az ott levő nemesi kúriával együtt – Büdy Lászlónak adományozza.[6]

1566-ban a tatárok felprédálták a falut, lakosságát pedig elhurcolták.[7] Az újra benépesülő falu lakossága 1595-ben már református volt. Újabb pusztulásra utalhat, hogy míg 1595-ben Surány anyaegyház volt, 1645-ben csupán Asztély filiája.[8]

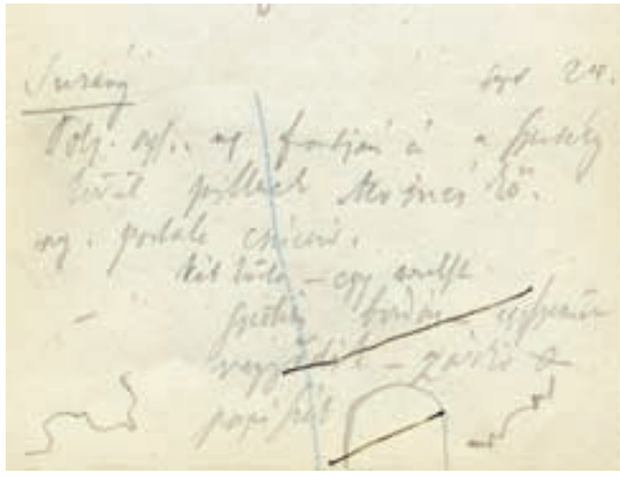

1–2. Rómer Flóris jegyzőkönyvének részletei (1864)

3. A templom délről

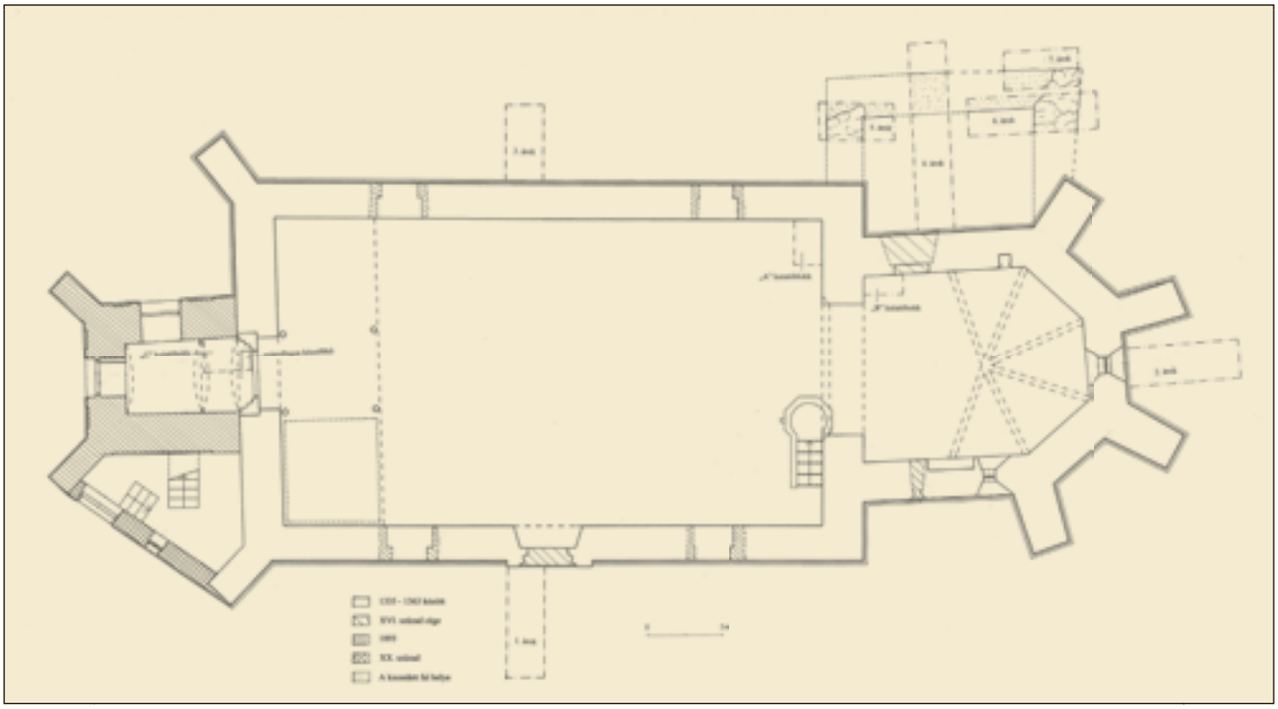

4. A templom kutatási alaprajza

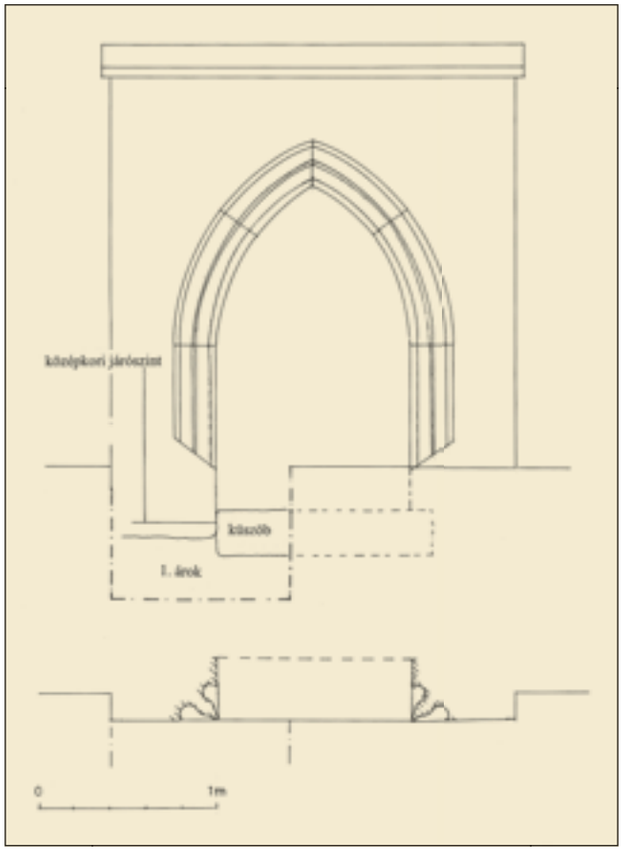

5. A déli kapu felmérési rajza

A Surányi család fiágon 1609-ben halt ki Surányi Gáborral. Surány birtok tulajdonjoga végül Gábor leányára, Borbálára és annak férjére, Perneszi Gábor kővári kapitányra, közép-szolnoki főispánra szállt. 1648-ban Perneszi Gábor birtokolta Surányt. A Pernesziek kihalta után a birtok ismét leányágon öröklődött tovább. Perneszi Gábor leánya, Borbála 1690-ben ludányi Bay Ferenc felesége volt, s az ő jogán Bay Ferenc, Bereg megye alispánja 1715-ben már Surány legfontosabb földesura.[9]

Mint láttuk, 1299-ben a Káta nembeliek birtokrészét Egyházassuránynak nevezték, tehát ekkor már templomos hely volt. Mindazonáltal Surány neve nem szerepel az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékben, tehát az 1299-ben említett templom (ami akár fából is épülhetett) ekkor már nem állt, vagy esetleg csak nem számított önálló plébániának.

A surányi templomot – pontosabban annak papját – mindössze két alkalommal említik meg a középkori írott források: 1363-ban Péter surányi pap az egri püspök helyettesének küldöttei között szerepel.[10] Egy pontosan nem datálható, de a XV. század elejéről származó oklevélben a beregi alesperes elrendeli, hogy valamennyi egyház rectora jelenjen meg a Lampertszászán (Beregszászon) tartandó generalis congregatio-n a taxa befizetése végett. Kéri, hogy levelét juttassák el egymáshoz egy meghatározott sorrendben. Az előírt sorrendben Tarpa és Daróc között szerepel Surány neve is.[11]

6. A déli kapu részlete az előkerült faragványtöredékkel

7. Körablak a hajó déli falán

Rómer Flóris 1864. szeptember 24-én járt Beregsurányban. Jegyzetei és az azokkal kapcsolatos vázlatok[12] fontos dokumentumok. Megemlíti, hogy az ekkor még torony nélküli templom terméskőből épült. Szó esik a poligonális szentélyről, a nyugati oldalon és a szentély körül álló támpillérekről. Leírja a nyugati kaput, profiljának egyik elemét is lerajzolva. Hallunk a szentély záródó nélküli bordás boltozatáról, a déli oldal ülőfülkéjéről (vázlattal), a szentségtartóról (vázlattal). A diadalív vállkövéről és a lábazatról is vázlat készült. A templom alaprajzi vázlatán látható, hogy a szentélyen két, a hajó déli oldalán három ablak nyílt. Ez utóbbiak közül a középső – mely a befalazott déli *portale* felett van – *lyuk* ablak (a mellékelt vázlat szerint kerek). Ez a *lyuk* ablak bizonyosan azonos a déli hajófal ma is meglevő körablakával. Rómer tehát gyakorlatilag a mostani, kutatás előtti állapottal megegyező

8. A templom délkeletről

9. A templom nyugati kapuja

állapotot talált Surányban, egyetlen, de annál fontosabb különbséggel: ő még látta a déli hajófal középkori ablakait, s az egyiket le is rajzolta! Sajnos a rajz nagyon vázlatos, csupán annyi állapítható meg belőle, hogy ezek az ablakok nem hasonlítottak a szentély ma is meglevő középkori ablakaihoz, hanem egykor osztósudárral két részre bontott, mérműves, gótikus nyílások voltak. Rómer idejében az osztósudarak már nem voltak meg *(1–2. kép)*.

A torony 1893-ban épült, a templomot 1930-ban és 1970 körül felújították.[13] A templom korlátozott mértékű kutatása 2001-ben történt meg.[14] A falképrestaurátori vizsgálat Lángi József nevéhez fűződik.

A beregsurányi református templom a település közepén szabadon álló, egyhajós, keletelt, poligonális szentélyzáródású épület, nyugati oldalán toronnyal *(3. kép)*.

A torony déli fala és a hajó nyugati homlokzatának déli szakasza által kijelölt szögletben modern toldalék állt, mely a karzatra vezető lépcsőt foglalta magába (a 2001-ben még álló toldalékot azóta lebontották). A torony és a hajó nyugati sarkait átlós irányú, lépcsős támpillérek erősítik. Hasonlóan lépcsős kiképzésű támpilléreket találunk a szentély sarkain is. A falkutatás eredményei szerint a hajó és a szentély (a támpillérekkel és a homorlatos tagozatú lábazattal együtt) egyetlen építési periódusban keletkezett, korábbi épületnek nem találtuk nyomát *(4. kép)*.

A hajó déli homlokzatának tengelyében, a homlokzat síkjából kiülő tükörben elfalazott gótikus kapu látható *(5. kép)*. A kutatás során előkerült körtetagos tagozata *(6. kép)*. A kapu felett tölcséresen szűkülő, faragott kőtömbökből rakott kávájú, három szférikus mezőre osztott körablak nyílik *(7. kép)*. Ez egykorúnak bizonyult a falszövettel. A hajó déli homlokzatán található félköríves záradékú újkori ablakok a Rómer által még látott gótikus ablakok helyén lettek kialakítva, oly módon, hogy a korábbi ablakokat nyomtalanul elpusztították. Az újkori ablakok a toronnyal, valamint az északi hajófal ablakaival egyidősek.

A szentély déli homlokzatán két különböző korú, de egyaránt gótikus ablak található. Közülük a nyugati, jelenleg törtkővel elfalazott, kisebb méretű csúcsíves ablak a korábbi. A keleti, nagyobb, erősen szűkülő, kívül félköríves záradékú, orrtagos gótikus ablak egy, a templomban másutt is megfogható késő gótikus átépítés során keletkezett. Ezzel egyidős a keleti homlokzat tengelyében nyíló ablak is, melynek orrtagja ma már hiányzik *(8. kép)*.

A szentély északi homlokzatán a hajó keleti fala és a szentély északkeleti támpillére között falvastagodás figyelhető meg. Erről bebizonyosodott, hogy az a mára már elbontott, téglalap alaprajzú sekrestye egykori gerendás mennyezetét volt hivatott alátámasztani. Az északi szentélyfal nyugati végén előkerült a sekrestyeajtó széles, szegmensíves lezárású nyílása is.

A toronyaljból két körtetagból és egy pálcából álló profilú gótikus kapu vezet a síkmennyezetes hajóba *(9. kép)*. A hajó déli falában megmaradt a déli kapu fülkéje.

A csúcsíves, egyszer hornyolt vállpárkányú diadalív felett a nyugati oldalon festett felirat olvasható, mely a templom 1715. évi, ludányi Bay Ferenc beregi alispán által finanszírozott újjáépítéséről emlékezik meg. Felette keskeny, elfalazott nyílás került elő. Ez a nyílás kétségte-

10. A szentély boltozata

11. A korábbi szentélyboltozat indítása

lenül a szentély feletti padlástér megközelítésére szolgált egykor, mivel a szóban forgó padlástér egyéb úton bizonyosan nem volt megközelíthető, s ma is csak a tető búvónyílásán keresztül érhető el.

A szentély nyugati részét fiókos dongaboltozat, keleti részét egyszer hornyolt bordákból álló, zárókő nélküli, hatsüveges gótikus boltozat fedi *(10. kép)*. A bordák közvetlenül a falsíkból indulnak. A szentély falain több ponton is sikerült meghatározni egy korábbi boltozat szinte teljesen lefaragott indításait *(11. kép)*. A korábbi boltozat a jelenlegitől eltérő rendszerű volt, a bordák profilja nem ismert.

A szentély déli falába szegmensíves záradékú, egyszer hornyolt profilú ülőfülke mélyed. Az északi szentélyfal keleti végén található lépcsős tagozatú, álló téglalap alakú pasztofórium vizsgálatakor előkerült annak csúnyán levésett, szamárhátíves, háromkaréjos, vakmérműves felső része. A fülkét övező egykori további tagozatok le vannak faragva *(12–13. kép)*.

Az északi szentélyfal nyugati végén napvilágra került a csúcsíves, élszedett sekrestyeajtó *(14. kép)*.

A falkutatással párhuzamosan kívül kutatóárkokkal, belül pedig kis kutatóblokkokkal meghatároztuk a középkori szinteket is. A középkori külső járószint a mainál átlagosan 30, a belső 42–43 cm-rel mélyebben húzódott a mainál.

A kutatás eredményei egyértelműen kizárták azt, hogy az 1299-ben említett Egyházassuránynak nevet adó egyháznak bármilyen maradványát is tartalmaznák a mai épület falai. Mivel Surány nem szerepel a pápai tizedjegyzékekben sem – egyházának papját viszont 1363-ban említik –, a jelenlegi templom 1335 és 1363 között épült meg. Talán tovább szűkíthető az intervallum 1348 és 1363 közé, ha az 1348. évi osztályt tekintjük terminus post quem-nek.

A templom egyetlen középkori átalakítása a XV. század végére tehető. Ebből a korszakból származik a szentély jelenlegi boltozata, két ablaka, valamint a pasztofórium[15] (azt nem tudhatjuk, hogy az átalakítás a hajó középkori ablakait is érintette-e?). A középkor végi datálást támogatja az is, hogy ebben az időben élt a család legmagasabb hivatali tisztségre jutó tagja, az 1504-ben említett Surányi János erdődi várnagy.

12. A szentségtartó a szentély északi falán

A későbbi átalakítások: a sekrestye bontása a XVI. század végén, a pusztításokat követő újjáépítés 1715-ben, valamint a hajó ablakainak megváltoztatása a torony felépítésével egy időben, már kevésbé szorosan tartoznak témánkhoz.

A képek forrása: Mudrák Attila (3, 6–12), Arnóti Zsuzsa – Kovács Anikó (4, 5, 13, 14), Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XVI. 29–30 (1–2).

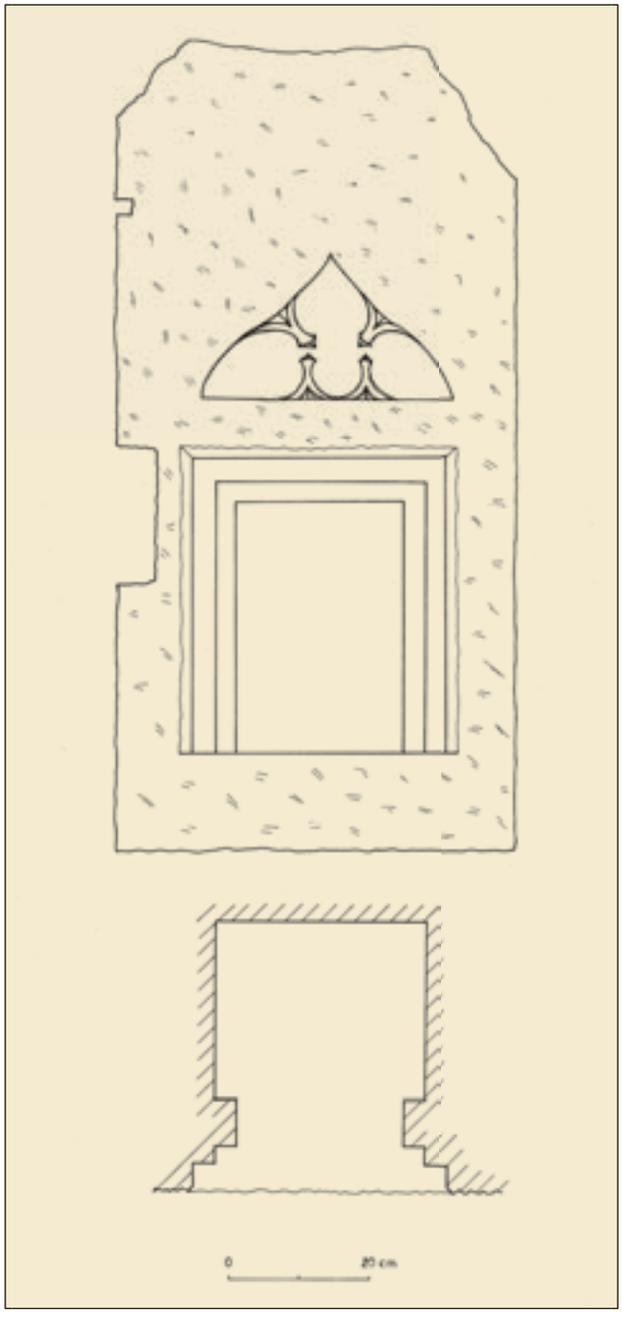

13. A szentségtartó felmérési rajza

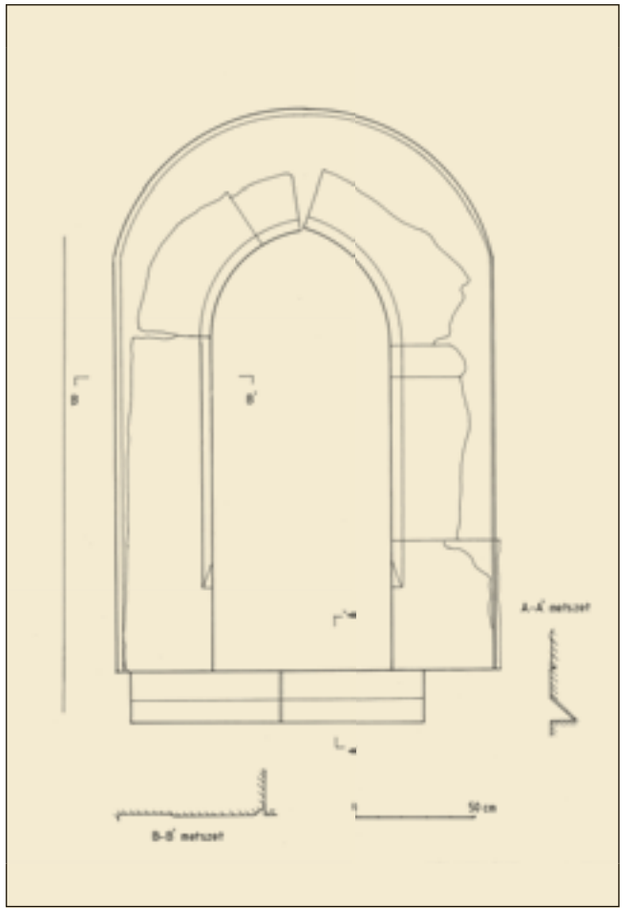

14. A sekrestyeajtó felmérési rajza

Jegyzetek:

[1] Kiss 1988. I.: 198.
[2] Györffy 1963. 547–548.
[3] Karácsonyi 1900/1902. II.: 320. – Karácsonyi 1995. 777.; Engel 2001. Káta nem, 3. tábla: Csarnavodai (Surányi).
[4] MOL, DL 3981.
[5] Csáky Okl. I/2.: 502. Az adatra Horváth Richárd hívta fel a figyelmemet, melyet ezúton is szeretnék megköszönni.
[6] MOL, A 57. Libri Regii 3. kötet, 406.
[7] Lehoczky 1881/1882. III.: 704.
[8] Uo., 705.
[9] A falu újkori birtoklástörténete és a Bay család leszármazása: Lehoczky 1881/1882. III.: 704–707., továbbá: Bay 1889a. 50–52.; Bay 1889b. 170–174.
[10] Zichy Okl. III.: 219–220.: No 158.
[11] ZsO II/1.: 91.: No 788. – MOL, DF 284691.
[12] Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XVI. 29–30.
[13] MMT X.: 303.
[14] Simon 2003. 141.
[15] A beregsurányi pasztofóriumnak szinte pontos mása található a tornyospálcai és a tiszaszentmártoni református templomokban. Ezek korát a kutatók egymástól eltérően ítélik meg.

Papp Szilárd

Nagybereg (Великі Береги), református templom

A középkori Bereg megye előzményének, a XIII. század végéig kimutatható királyi erdőispánságnak a mai Nagybereg volt a központja. A Beregszásztól (Берегове) északkeletre, néhány kilométerre fekvő települést a középkorban Beregnek hívták. A megye nyilván e helyről kapta a nevét, melyben királyi udvarház és vár is állt. A település a középkor folyamán alapvetően uralkodói tulajdonban maradt, bár rövidebb időszakokban egyéb birtokosai is feltűnnek. 1393-ban például Nagymihályi János ungi ispáné, 1404-ben pedig Zsigmond a podóliai hercegnek, Tódornak adományozta. A XV. században mezővárosként bukkan fel a forrásokban.[1]

Noha nem tudjuk, hogy az erdőispánság központjában állt-e már egyházi épület, ez könnyen elképzelhető. Utalhat erre egy 1284-es okirat, amely az egri püspökség területén lévő, de közvetlenül az esztergomi érsekség alá tartozó egyházak között Lampertszászát és Beregszászt egymás után tünteti fel.[2] Györffy György ebből arra következtetett, hogy a mai Beregszásznak (amelyet a középkorban végig Lampertszászának hívtak) eredetileg két központja lehetett, de nem kizárt, hogy az oklevélben a *Beregzaza* nevű település alatt Bereget értették. Az *exempta ecclesia* jogállást jellemző módon az uralkodói birtokon fekvő egyházak kapták meg ilyen korán, és VIII. Bonifác pápa bő tíz évvel későbbi, 1295-ös jegyzékében, melyben ezek az intézmények vannak felsorolva, már egyértelműen megjelenik Nagybereg is.[3] Plébániatemploma feltűnik az 1332–1335-ös pápai tizedjegyzékben, ekkor Egyednek hívták papját.[4] Az egyház Szűz Mária titulusát azonban csak egy 1393-as forrásból ismerjük, amikor Domokos leleszi prépostot beiktatják a nagyberegi templom és a közeli pálos kolostor kegyúri jogaiba.[5] 1417-ben Gergely nevű plébánosáról hallunk, két évvel később pedig azért merül fel plébániaháza a forrásokban, mert megöltek benne egy embert.[6] 1511-ből van újabb forrásunk plébánosára, Károlyi Mihályra, s a templomot a reformált lakosság 1554-ben foglalta el.[7]

1. A templom délről (Lehoczky Tivadar, 1876)

A mai település középső részén, egy kisebb kiemelkedésen álló, keletelt templom méretei jól tükrözik a középkori Bereg mezővárosi rangját *(1. kép)*. Az egykor kőkerítés övezte épületnek bizonyos toldásoktól eltekintve nagyrészt a középkorból származnak a falai, és szerkezeteinek egy része is erre az időszakra vezethető vissza.[8] A templomot ma mindenhol vakolat és festés borítja. Építőanyagáról így csak Lehoczkytól van információnk, aki egyszer törtkőből épültként említi, máskor viszont vegyesen, kőből és téglából készült, 94 cm vastag falakról beszél, melyeknek a sarkai armírozva lettek volna.[9] A téglalap alaprajzú hajóhoz keletről egy-egy falvastagsággal vékonyabb, a tízszög hat oldalával záródó szentély csatlakozik, melynek záradékrésze tengelytámpilléres elrendezésű. A nyugati homlokzati tornyot 1817–1824 között építették egy 1670-ből származó fatorony helyére.[10] 1869-ben a népesség növekedése miatt a hajót dél felé kibővítették egy egyszerű, négyzetes, a templomba árkádívvel nyíló térrel.[11] A szentély záradékrészén, a déli hosszfaltól keletre eső szakaszba valamikor az újkorban karzatfeljáró épült, a tengelytámtól északra lévőbe pedig szélfogó *(2. kép)*.

A poligonális záródású szentély lábazata és főpárkánya modern kialakítású. Az épületrész külső sarkait és déli fa-

lának közepét egységes, háromosztatú támpillérek támasztják.[12] A támoknak középkori részleteik nincsenek, ék alakban kiugró vízvetőikön profilozás nem látható. Ugyanilyen tám jelenik meg az északi fal keleti végén is, noha ezt valószínűleg az egykor itt álló sekrestye keleti falából alakították ki, annak lerombolása után.[13] A sekrestyére egyrészt a szentély északi falának, pontosabban egy szakaszának a megvastagodása utal, melynek tetejéről indulhatott egykor a boltozata, másrészt a hajó északkeleti sarkán álló, alacsony, egyosztatú tám, amely nyilván nyugati falának maradványa.[14] A szentély falait tengelypillérének két oldalán, valamint déli falának keleti szakaszán töri át egy-egy csúcsíves ablak, melyek nyílászáradéka ma már inkább félköríves formát mutat. Bélletük kívül-belül egyszerű rézsűs, mérművük hiányzik, s egykor mindegyik kétosztatú lehetett.

Nagyjából ugyanennyi középkori részlet látható a hajón is. Tömbformát mutató, a szentélyével azonos lábazata és főpárkánya modern. Az épületrész sarkain, eltekintve most a sekrestyével kapcsolatban említett északkeletitől, részben ma is megvannak a támok. A déli fal keleti sarkának egykori, falra merőleges támja az újkori bővítés keleti falában vehető ki, délnyugati és északnyugati sarkán pedig a szentélyen láthatókkal azonos, átlós tám áll. A déli hosszfalnak nagyjából a harmadánál álló, köztes tám felső része is megmaradt a déli bővítmény nyugati fala felett. Lehoczkynak a bővítmény építése előtt délről felvett rajza megfelel ennek, mivel e hosszfalon két köztes támot jelöl, azaz a hajónak ezek alapján valamikor háromszakaszosnak kellett lennie *(1. kép)*. Ezzel ellentmondásban északi falának viszont a közepén áll egy szintén háromosztatú, a többiekkel azonos kialakítású támpillér. Megjegyzendő, hogy a XIX. századi torony nyugati sarkait szintén támasztják pillérek, melyek kialakítása teljesen azonos az épületen látható többi táméval. A hajó falait egyetlen ablak töri

2. A szentély délkeletről

3. Szentélybelső nyugatról

át, a déli oldal nyugati szakaszában. Kialakítása, elhelyezkedése és fennmaradása megegyezik a szentélyablakokéval. Lehoczky rajza szerint egykor e fal középső szakaszát is megbontotta egy hasonló nyílás, amely alatt szélfogó látható, azaz a déli bővítmény megépítése előtt is be lehetett menni a templomba ezen az oldalon. Nem tudjuk azonban, hogy e bejárat léte visszavezethető-e a középkorig.

A hajóba jelenleg a toronyaljon keresztül, eredeti kőkeretes, csúcsíves kapuján lehet belépni. A keret profilja befelé két, rézsűbe metszett homorlat által keretezett félpálcatagból, majd a falsíkra merőlegesen álló körtetagból, vékony lemezből és negyedhomorlatból áll. A kapu átlós homloksíkú lábazati tömbje felül rézsűvel záródik, ezen áll a pálcatag kannelurázott felületű és a körtetag szögletes lábazati dobja.

A sík lefedésű hajó középkori eredetére belül már csak az említett délnyugati ablaka utal. A szentélyt a hajótól elválasztó, csúcsíves diadalív lábazat nélküli pillérei négyzetesek *(3. kép)*. Nem sokkal a váll alatt a pillérhasábok

4. Konzol a szentély délnyugati sarkában

szokatlan módon 10–15 cm-rel el vannak oldalra csúsztatva, majd gúlás átmenet után szabálytalan félnyolcszögűek lesznek, s ebből válik ki az ív profilja: középen vékony pálcákkal közrefogott körtetag, melyhez kétfelől egy-egy homorlattal csatlakozó, s szintén pálcával kísért, a falsíkra merőleges félkörtetag járul. Miután a pillérek vállvonal környéki oldalirányú elcsúszása az északin kelet, a délin viszont nyugat felé történik, majdnem bizonyosan arról van szó, hogy a két pillért nem egy vonalban kezdték el építeni és az ívhez elérve korrigálni kellett pozíciójukat.

A szentélyben a külsővel kapcsolatban leírt ablakok mellett a déli fal keleti részén látható egy szegmensívesen záródó, élszedett keretelésű ülőfülke. A szentélyt négyszakaszos keresztboltozat fedi. A két keleti szakasz között nincs hevederív, a bordák profilja egyszer hornyolt. A záradék öt sarkában a bordák egyszerűen kiválnak a falból, közülük a két nyugatra eső sarokban a bordák eltérő magasságból indulnak. A hosszfalak három pár bordaindítása faloszloppal van kombinálva. A hengeres oszlopok, melyek közül a keleti pár jóval vékonyabb, mint a többi, nagyjából az ablakkönyöklők magasságából indulnak, felső részükből fejezet nélkül válnak ki a bordák. Közülük a keleti faloszlop-pár alul könyökszerű hajlattal csatlakozik a falhoz, az ettől nyugatabbra eső pár tölcsérszerű, lent törött formában végződik, a diadalívpillér által bezárt sarkokban pedig ugyanez a tölcsérszerű forma jelenik meg, vékony övpárkánnyal tagolva, és az aljából kinyúló hengeres rész az előzőkhöz hasonlóan, könyökszerű hajlattal kapcsolódik a falhoz *(4–5. kép)*.[15] A két nyugati boltszakaszban egy-egy zárókőgyűrűhöz futnak a bordák. Kelet felé a harmadik szakasz zárókövének alján háromszögű címerpajzson domborművű ökörfej jelenik meg, Nagybereg címerállata *(6. kép)*.[16] A záradékszakaszban négykaréjos keret látható a zárókő alsó felületén, melyen kidomborodó, gótikus minuszkulás betűkkel a következő felirat olvasható: + *anno domini § m § cccc § v*.[17] Az ezt követő négy (?) betű a meszelések és a felirat modern, fekete festésű kiemelése miatt nem igazán értelmezhető. Lehoczky P. S. I. O.-nak olvasta, aminek a feloldása szerinte *Patronus Sanctus Joannes, Ora*. A két keleti zárókövet a szentély hossztengelyén futó borda köti össze, s mivel

5. Falpillér a szentély déli falán

6. A két keleti boltszakasz záróköve a szentélyben

a zárókövek nem ugyanolyan magasak, a bordaszakaszon egy íves szintugrás is megfigyelhető *(6. kép)*.[18] E szokatlan pozíciójú bordaszakasz használatának az oka valószínűleg statikai jellegű. Miután a keleti boltszakasz záróköve nyugat felől már nincs megtámasztva bordákkal – a hosszfalak keleti végéről, egymással szemből ívelnek fel hozzá az utolsó bordák –, s ez állékonyság szempontjából nem túl szerencsés, a szomszédos boltszakasszal történt összekötésével ebből az irányból is ki tudták támasztani.

A szentélyboltozat 1405-ös évszáma látszólag szerencsés támponttal szolgál az épület datálásához. Fel kell tennünk persze a kérdést, hogy pontosan mire is vonatkoztatható a felirat. Első ránézésre úgy tűnik, a boltozatra és a vele teljes egységben megjelenő belső támrendszerére mindenképpen. Ugyanakkor felvetődik, hogy a keleti, illetve a többi boltszakasz között sejthető bordaméreteltérés, továbbá a két keleti zárókövet összekötő bordaszakasz alapján gyanítható statikai probléma mire is utal. Csak a szentélyzáradék tengelytámos alaprajzi elrendezéséből adódnának e következetlen megoldások, esetleg az magyarázza őket, hogy a boltozat több periódusból származik. Egyenetlenséget a szentély hosszfalai és a köztük lévő boltozatok esetében is lehet érzékelni. A déli fal külső, köztes támpillére nem a két nyugatabbra eső boltszakasz találkozásánál, hanem attól keletre áll. Míg ugyanis kívül e falszakaszt két, nagyjából azonos hosszú részre osztja az egyetlen tám, a belsőben három boltszakasz található.[19] Ha mindehhez hozzávesszük a diadalívpillérek helyének szabálytalan kimérését, akkor az körvonalazódik, hogy komolyabb falkutatás és esetleges ásatás nélkül a szentély datálása és periodizációja nem is olyan egyértelmű, mint ahogy azt az évszám alapján elsőre gondolnánk. Minimális mértékben fennmaradt műformái alapján a hajóval kapcsolatban e kérdéseket szinte fel se tudjuk tenni. Nyugati kapujának formái elképzelhetők 1405 körül, ahogyan a diadalív is, melynek gyakorlatilag azonos profilú, Nagyszőlősön látható párhuzamát a XV. század első harmadára lehet keltezni.[20]

A szentéllyel kapcsolatban két olyan megoldást érdemes kiemelni, melyeknek lehetnek még részben datálási, részben stilisztikai vonatkozásai. A tengelytámos megoldásnak jó néhány példája ismert a Kárpát-medencében nagyjából a XIV. század második feléből és a XV. századból.[21] Nem tudni, hogy e közép-európai megoldás miért alakult ki, s hogy volt-e valamilyen konkrét funkciója. Hazai példái mind időben, mind térben olyan szóródást mutatnak, hogy pillanatnyilag konkrét kapcsolatokat az emlékek között még akkor is nehéz felfedezni, ha például Erdélyben több gócpontja is érzékelhető.[22] A fentiek alapján úgy tűnik, az egyes példák esetében e megoldás választása inkább alkalomszerű és szubjektív lehetett, vagy ha előképhez kötődött, az pusztán formai alapon történt. Nagybereg esetében is nehéz a megjelenéséhez konkrét magyarázattal szolgálni (ld. erről még alább), noha legjobb, az alaprajz méreteit és arányait illető párhuzamának a nem túl messzi, Nagyvárad (Oradea) és Szatmárnémeti (Satu Mare) között fekvő Székelyhíd (Săcueni) plébániatemploma tűnik.[23]

Konkrétabb összefüggések tapinthatók ki a szentély faloszlopainak alján látható, könyökszerűen megtörő haj-

7. Brassó, Szűz Mária-templom. A nyugati kapu részlete

latok kapcsán. E motívum leginkább szoborkonzolok alsó részén szokott megjelenni, falpillérek hengertagjából kinőve vagy önállóan, s arra szolgált, hogy a konzol jobban elváljon a pillértől, és a szobor tere így teljesen eléje kerüljön. Nagyberegi változata számomra nem ismert máshonnan, de hasonló, a fenti alaptípustól eltérő funkciójú felhasználására sokféle példa van.[24] A megoldás kifejezetten Bécsre és környékére volt jellemző, példái az 1360-as évektől az 1430-as évekig kimutathatók.[25] A magyar királyságban a „kassai kör"-rel kapcsolatban ismerjük. Megjelenik a Szent Erzsébet-templom északi kapujának fiáléi alatt, a nyugati karzat szoborkonzolainál, majd a kolozsvári Szent Mihály-templom északnyugati vagy a brassói Szűz Mária-templom nyugati kapuján *(7. kép)*.[26] Nagybereg közvetlen (esetleg közvetett) előképeként leginkább Kassa jöhet szóba. Nem csak azért, mert úgy tűnik, e megoldás a XV. század legelején itt jelent meg a legkorábban, hanem mert a Szent Erzsébet-templom átlós kápolnái tengelytámos alaprajzúak, s az északi toronyalj boltozatának zárókövén feltűnik az a csúcsokkal bővített négykaréj is, amely a beregi templom szentélyzáradékában.[27] A kassai, leginkább stíluskritikán alapuló datálásokhoz képest a beregi 1405-ös évszám elég korainak tűnik, ami egyrészt következhet a Szent Erzsébet-templom tervezésének és egyes részeinek ingadozó kronológiájából, de a nagyberegi épület szerkezeteinek talán több fázisban történt keletkezéséből is.[28] Utóbbi tisztázásának esetén a beregi templom nem elhanyagolható támponttal is szolgálhat Kassa építésmenetének máig többé-kevésbé bizonytalan időrendjéhez.

Az 1405-ös datálás látszólag szépen illeszkedik ahhoz a történeti adathoz, amely szerint Zsigmond egy évvel korábban eladományozta a települést Tódor podóliai hercegnek. Az új birtokos az Árpád-kori eredetű plébániatemplom gyors átépítésével rögtön kifejezésre is juttathatta tulajdonjogát. Miután azonban nem tudjuk, hogy a templom építése mennyire kötődött a birtokoshoz – a boltozat címere alapján inkább a mezőváros állt mögötte –, továbbá a templom azon részeinek a meghatározása sem egyértelmű, melyekre az évszám vonatkozhat, az építtető kérdését szintén érdemes nyitva hagynunk egy jövőbeni, a templomon történő kutatás reményében.

A fényképeket Mudrák Attila (3, 5) és Papp Szilárd (2, 4, 6, 7) készítette, a rajzot a Forster Központ Tervtárában őrzik, ltsz.: K 6054 (1).

JEGYZETEK:

[1] Ld. *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.
[2] GYÖRFFY 1963. 532–533.
[3] Az uralkodói birtokok *exempt* egyházaira: FÜGEDI 1961. 74–77.; 1295: FEJÉR VI/1. 350–353.
[4] MON. VAT. I/1.: 330., 356., 371.
[5] ZsO I.: 313.: No 2859.
[6] 1417: ZsO VI.: 123.: No 272.; 1419: ZsO VII.: 112.: No 314. – ld. még uo.: 371. No 1593.
[7] LEHOCZKY 1881/ 1882. III.: 81., 87.
[8] A kerítésre: uo.: 88.
[9] Uo., 88. és Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6013 (törzsív).
[10] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6013 (törzsív); LEHOCZKY 1878. 93.; LEHOCZKY 1881/1882. III.: 88.
[11] LEHOCZKY 1878. 93.
[12] Nagyjából így mutatja a pilléreket Lehoczkynak a MOB törzsívéhez mellékelt rajza is. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6014.
[13] Lehoczky még látta a sekrestye falainak maradványát. LEHOCZKY 1881/1882. III.: 88.
[14] Miután a vastagítás, legalábbis ma nem terjed ki az egész északi falra, nem kizárt, hogy a sekrestye keleti fala nem az északkeleti saroknál, hanem attól kissé nyugatabbra csatlakozott a szentélyhez. Az már kevésbé valószínű, hogy nyugat felé ne nyúlt volna egészen a hajó sarkáig.
[15] A középső pár minden bizonnyal ugyanilyen könyökszerű megoldással nőtt ki a falsíkból, csak ez a rész már letörött róluk. Lángi József szondázó falkutatása során a bordaindításoknál többrétegű, élénk színezés tűnt elő, amely átfordult a falakra is.
[16] DESCHMANN 1990. 131–132.
[17] Az 5-ös számjegy után vagy egy szóelválasztó jel, de lehet, hogy még egy egyes következik.
[18] Ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a keleti boltszakasz bordaprofiljának a méretei-arányai valamelyest mások, mint a többié, a kérdés tisztázásához azonban felmérésekre lenne szükség.
[19] Nyilvánvalóan ennek a következménye, hogy a déli fal keleti szakaszában elhelyezkedő ablak nem a támpillérköz tengelyében, hanem jóval keletebbre, eltolva jelenik meg, belül ugyanis a megfelelő boltszakasz közepére esik.
[20] Ld. a nagyszőlősi templom leírásánál e kötetben. Hasonló profilú diadalív a pesti belvárosi plébániatemplomnak a hagyományosan Zsigmond korra datált szentélyében (illetve egyes darabjai a kőtárában) láthatók. E datálás megkérdőjelezésére az újonnan feltárt Madonna-freskó kapcsán ld. főként: HORGSZEGI 2010. 373–382.; WEHLI 2010. 413–417.
[21] DANKÓ–SZEKÉR 1994. 367–370.; BENCE–SZEKÉR 1993. 21.
[22] Vajdahunyad és Brassó környékén számos emléke van, melyek nagyobb időintervallumból származnak: BURNICHIOIU 1999. 107–120.
[23] EMŐDI 1999. 188–213.
[24] Ld. pl. a klatovy (Cseho.) templomban, bordaindításokat alátámasztva. MENCL 1948. 143. és 142–143. kép.
[25] HASSMANN 2002. 341–342., 389.
[26] Kassára: MAROSI 1969. 52–53. és 11. kép; MAROSI 1971. 265. és 8–9. kép; Kolozsvárra: MM 1987. I.: 555., 560. (rajz).
[27] Az említett kassai részletekre és a templomépítés egyes fázisainak összefoglaló keltezésére: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 652–656. (Tóth Sándor).
[28] A szóban forgó megoldások a szentélynek csak azokon a nyugati boltszakaszain jelennek meg, melyeket esetleg szét lehet választani az évszámos keleti szakasztól.

Káldi Gyula

Bene (Бене), református templom

Bene község a mai magyar határtól nem messze, Beregszásztól (Беregове) légvonalban mintegy 12 kilométerre keletre, a Borzsova folyó jobb partján fekvő település. A település neve a Benedek személynévből rövidülhetett.[1] Lehoczky Tivadar forrásmegjelölés nélküli közlése szerint a falut 1269-ben *Bhene* néven IV. Béla egy oklevele említette első ízben. Ebből megtudhatjuk, hogy Benét akkor Péter fia János és János fia Márton birtokolták. 1333-ban a pápai tizedjegyzékben is szerepel: a benei pap, Kelemen 3 garas tizedet fizetett.[2] Evvel szemben Györffy György a település első említését 1337-re teszi.[3]

A falu jelentőségét bizonyosan növelte hídvám[4] szedésére is alkalmas fekvése, hiszen a beregi hegyek lábánál, egyúttal a síkság peremén húzódó, már a honfoglalás előtt, így a középkorban is folyamatosan használt kelet–nyugati irányú országút és a Borzsa folyó metszéspontjában települt. Ez az országút a stratégiai fontosságú sószállítás egyik ütőere is lehetett. A máramarosi sóbányákból nyugat, azaz Észak-Magyarország felé ez volt az időjárási viszonyoktól legjobban megkímélt, s egyben a legrövidebb útvonal. A Borzsa alkalmas volt a faúsztatásra, kisebb vízi járművek közlekedtetésére, halászatra, s vízimalmok[5] telepítésére is. Jó okunk van feltételezni, hogy a Borzsa a középkori viszonyok között is hasonlóan fontos szerepet töltött be, mint a jól adatolt XVIII. század végén.[6] A folyó egykor kiemelt szerepét az is bizonyítja, hogy tiszai torkolatánál Anonymus szerint már a honfoglalás előtt épült – Benétől mintegy 9 kilométerrel délnyugatra, ma Mezővári határában álló – földvárat, Borsova várát, I. István Borsova határvármegye központjává tette.[7] A vár az 1241-es tatárdúlás során pusztulhatott el.[8] Pusztulásával Bene szerepe felértékelődött, kisebb regionális központtá vált: az egri püspökség területén fekvő Bereg megyei település a középkorban tizedszedő központ volt.[9] Ezt bizonyítja – bár csak áttételesen – a király fent említett, 1269-es oklevele is, és a középkorban az átlagosnál kissé nagyobb alaprajzi méretű, igaz, általunk ismert kiterjedésében csak a XIV. században megépült temploma. A falu keleti végében, de éppen a fent leírt út és a folyó metszéspontjánál található templom kijelöli a középkori település egykori súlypontját is. Valószínű, hogy a falu bal partja is lakott lehetett valamikor, ám ez a településrész – a bal part mélyebb fekvése miatt – a pusztító és gyakori áradások következtében egy idő után kiürült, és kialakult a jelenlegi településszerkezet.

A középkorban a falu egy része jobbágytelepülésként a szomszédos kovászói váruradalomhoz tartozott, kisebb részét pedig nemesi birtokok alkották. A község ismert és kiemelkedő birtokos családjai a XV. század végéig többek között a Kunt, a Pán, a Beregi Helele, a kusalyi Jakcs, az Imregi, a Cékei (Czekei), a Matucsinai és a Drágfi családok voltak. 1461-ben Szilágyi Erzsébet is negyedrészben zálogjogon beiktattatik Jakcsi János benei birtokába.[10]

1. A templom északnyugatról (1906)

Arra, hogy a falu mikor tért az új hitre a XVI. században, nincs adat. Lehoczky Tivadar 1547-ből még egy Antal nevű plébánost említ monográfiájában, s az is jól ismert, hogy a környéket, így Benét is 1567-ben felégették a tatárok, lakóinak nagyobb részét elhurcolták. Negyvenhét telek vált lakatlanná, s csupán *öt népes ház* maradt.[11]

A templom építésének idejéről írott forrást nem ismerünk, de a meglétét már feltételező 1333-as első adat alapján nagyon valószínű, hogy a mai épület előtt is már valamilyen kisebb templom állhatott itt. Ennek építési idejét, pontos helyét, kiterjedését és formáját – régészeti feltárások híján – nem ismerhetjük. A ma álló épület lejjebb megkísérelt datálása kapcsán is csak az 1864 és 1906 között azt vizsgáló topográfiai kutatók[12] által – leírásokkal, rajzokkal és fotókkal – rögzített, s mára már elpusztult vagy vakolattal eltakart részletekre, illetve a látható és felismerhető formai párhuzamokra hagyatkozhatunk. Sajnos az épület legutóbbi, 2001–2004 között megvalósult felújítása során sem történt meg a takart részletek feltárása, valamint az alapos falkutatás, ezért nem adhatunk végérvényesen helytálló építéstörténeti leírást a templomról *(1. kép)*.

A keletelt templom a nyolcszög három oldalával záródó, 6 m belső szélességű szentélyéhez szélesebb, 8,05×16,30 m belméretű, téglalap alaprajzú hajó és támpillérekkel erősített, háromszintes homlokzati torony csatlakozik. A hajó, a szentély és a diadalív falvastagsága egyaránt megközelítően 100 cm, míg a toronyé a földszinten mérve kb. 120 cm. Az épület legvaskosabb falszerkezete a hajó nyugati fala; ez mintegy 150 cm széles, és a toronytest keleti fala is ráül. A szentély északi falához egykor sekrestye is csatlakozott, amelyet a vallásváltás után lebontottak. Alapfalainak maradványai ma is láthatók.

3. Schulcz Ferenc 1864-ben készített felmérési rajza

2. A templomhajó és torony északról (1906)

A templomot kívülről különböző helyzetű és szerepű, részben lépcsős támpillérek támasztják. A szentélyfalak töréspontjaiban diagonális irányú támaszokat állítottak, amelyek az egykori szentélyboltozat oldalnyomását vették fel. A hajó és a torony nyugati sarkait ugyancsak átlós irányú támpillérek gyámolítják, amelyek a viszonylag vékony toronyfalak és a nyugati oromfal megtámasztásában játszanak szerepet. A templom koordinátarendszerében (XIX. századi szóhasználattal *épszögben*) csupán két támpillért építettek a hajó keleti végfalának folytatásában; ezek elsősorban a diadalív oldalnyomását képesek semlegesíteni. Lehoczky Tivadar a hajó sarkaira épített támpillérekből az azt egykor lefedő boltozatra következtetett. E tekintetben megfontolandó az a tény, hogy a hajó viszonylag hosszú hosszfalain nem található további külső támasz, amelyek nélkül a 8 m, tehát jelentős belső szélességű hajón boltozat semmiképpen nem állna meg.

A meglévő támpillérek jelzett funkciói is elég okot szolgáltattak megépítésükre *(2. kép)*.

A templom terméskő és tégla vegyes falazattal épült, diadalíve, nyíláskeretei, lábazati- és párkányelemei, végül kis szentségháza viszont – a kor építési technikájának megfelelően – egyöntetűen faragott kőelemekből készültek.

A jó kétszáz éven át népszerű alaprajzi forma nehezen teszi lehetővé a pontos keltezést, s hogy a templom inkább a XIV. század közepén épült – és nem a következő századfordulón, netán a XV. század későbbi évtizedeiben –, azt a megismerhető részletek valószínűsítik.

A torony nyugati oldalának két alsó, déli oldalának alsó és a keleti oldal ablaka egyenes záródású, kőkeretes, többnyire szűk, de különböző méretű nyílások, ugyanakkor a legfelső szint viszonylag keskeny nyugati és déli ablakai enyhén csúcsívesek, az ívháromszögben karéjos záródással, végül az északi körablak négykaréjos és egy tömbből faragott. Gyanítható, hogy e három utóbbi ablakot – a gótikus építészet logikája, morfológiája szerint – eredendően nem a toronytestre szánhatták. Különösen a körablak helye szokatlan *(3. kép)*.

A szentély keleti és déli oldalain egy-egy csúcsívben záródó ablak található. A hajó déli oldalán két nem sokkal nagyobb méretű és ugyancsak csúcsíves, ám – Schulcz Ferenc 1864-es felmérése, az 1884-ben készült felmérési rajz *(4. kép)*, végül Sztehlo Ottó 1906-os felmérése és fényképe szerint is – egykor kétosztatú és mérműves ablakok láthatók *(5. kép)*. Az ablakok kőszerkezeteit (osztósudár, mérmű maradványok) 1906-ban részben visszabontották, bélletköveit elvakolták, így azok részleteire csak az archív képek alapján következtethetünk. Csak az állapítható meg nagy valószínűséggel, hogy az egykor az ívháromszögben lévő mérmű alulról körívvel zárult, az ilyen fegyelmezett szerkesztésű, gótikus ablakokat pedig leginkább a XIV. század derekára, esetleg második felére keltezhetjük. A közel hasonló szélességű szentélyablakok alapján az a feltételezés is megengedhető, hogy eredetileg azok is kétosztatúak lehettek *(6. kép)*.[13]

A két látható középkori kapu – a déli és a nyugati – ugyancsak csúcsívvel záródik; kőkereteik szárkő-profiljait korábban felmérték. Jóllehet e profilrajzolat esetében is felfedezhetünk némi ellentmondást az eddig felvett adatokban,[14] az azonban bizonyos, hogy Magyarországon ezek a kapuk is típusosan a XIV. század „termékei". Megjegyzendő, hogy Schulcz és Lehoczky rajzain, valamint a déli oldalt mutató archív fényképen a déli kaput egykor keretező, valószínűleg csak a lábazat síkjáig „kiülő", falazott kapurizalitra utaló adatok is leolvashatók.[15] A torony ma ajtóval zárt „nyugati kapuja" – egyszerű csúcsíves, korábban ajtó nélküli, „üres" nyílás – nyitott előcsarnokba nyílt *(7. kép)*.

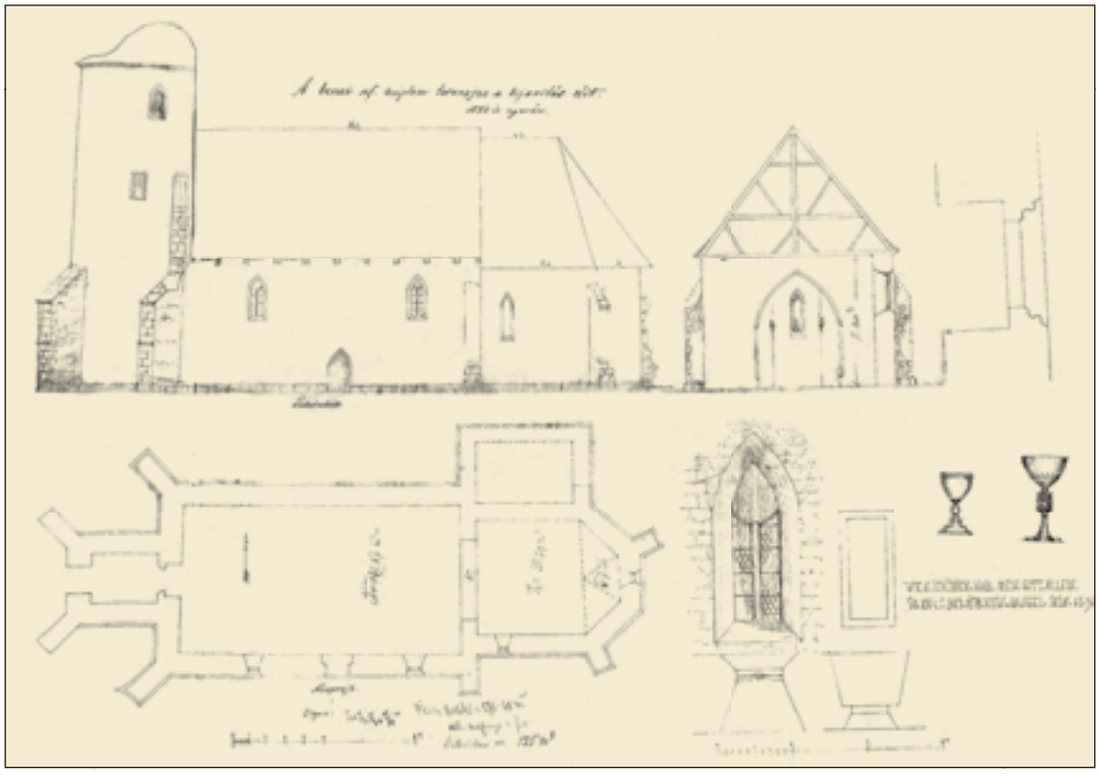

4. A tervezett helyreállítás előtt készített rajz (1884, Daxner Andor ?)

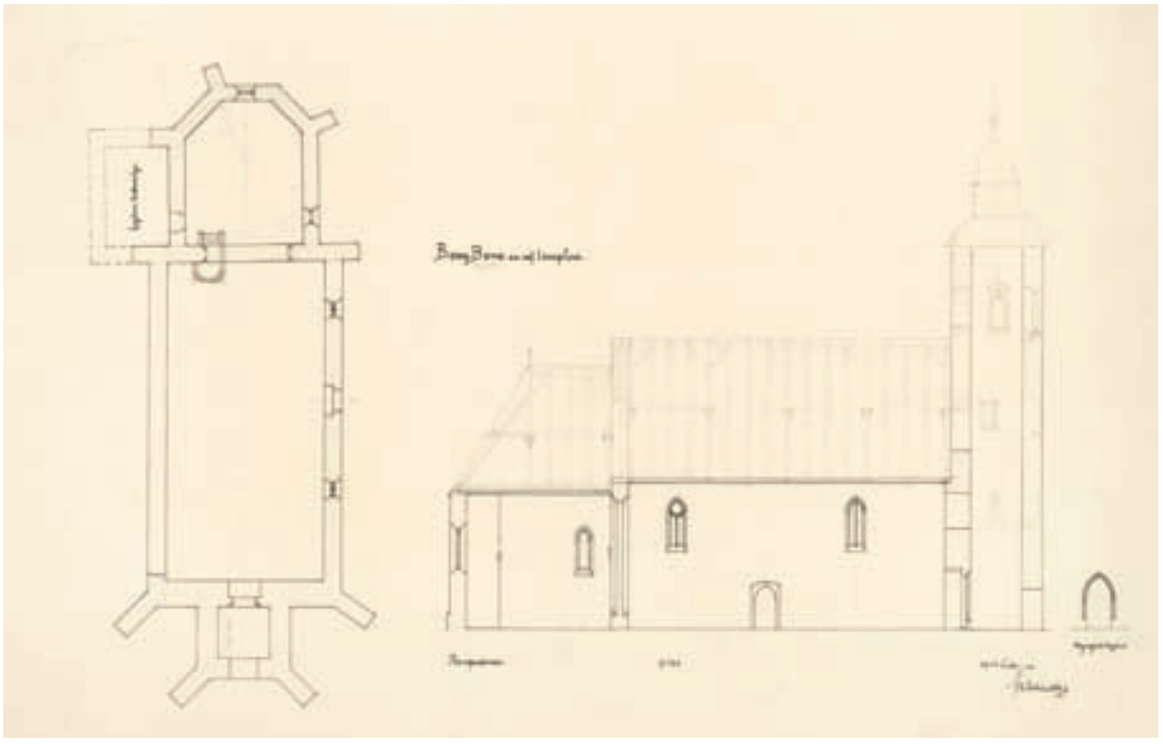

5. Sztehlo Ottó 1906-os felmérési rajza

A középkori részletek vonatkozásában említeni kell még az egykori kisméretű szentségtartó fülkét, mely különösebb artisztikum nélkül, ám peremén az egykori ajtó széles hornyával, kis hengertagos profillal és csúcsíves záródásával az ablakok és a kapuk formavilágát jeleníti meg.

A további faragott kőrészletek a gótika egyszerű formakincséhez tartoznak, így ezek az épület pontosabb építési idejének megállapításához nem nyújtanak segítséget. Ezek közül a torony záró-, valamint a hajó és a szentély főpárkánya, továbbá a lépcsős támpillér vízvetője egyaránt horonytagozattal megszakított, 45°-os ferde síkkal kialakított kőelem. Ez a megoldás a XIV. század első harmadától a XV. század végéig szokásos volt. Hasonlóan „kortalan” – bár inkább szintén a XIV. századra tehető – a prizmáról induló, s a két oldalán élszedett kövekből emelt diadalív is.[16] Még egyszerűbb a lábazati kiugrást lezáró kősor, amelynek külső élét egyszerű ferde síkkal képezték ki. E részletekről tehát csak annyit lehet mondani, hogy valószínűleg nagyrészt egy építési periódushoz köthetők.

A nyugati homlokzati toronynak az épület egészével történő egyidejű építésére vonatkozóan ugyanakkor kisebb kétségek fogalmazhatók meg, elsősorban az annak legfelső szintjén található három, karéjokkal áttört ablak, valamint a torony lábazatának a templométól kissé eltérő,

6. A templom délkeletről (1906)

kisebb kiugrású kialakítása és szerkezeti, falszöveti különbségei miatt. Azt, hogy a torony esetleg kicsit később is épülhetett a templom többi részénél, a rendkívül meredekre szerkesztett és magasra törő, első periódusú nyugati oromfal is jelezheti.[17] Mindezek után megengedhető az a feltételezés, hogy a templomhoz a tornyot csak annak megépülése után néhány évvel, évtizeddel emelték. Ebben az elképzelt helyzetben a négykaréjos körablak is könnyen megtalálná a helyét „rózsaablakként" az egykori nyugati oromfal centrumában. Teoretikusan a torony két csúcsíves karéjos ablaka is elhelyezhető másutt a templomon *(8. kép)*.[18]

7. Lehoczky Tivadar vázlata (1874)

Az épület datálását – véleményem szerint – alapvetően nem befolyásolhatja a torony egyik déli ablakának bélletében található ΗΕΛΕΛΕ *23* vagy ΗΓЪΕΛΕ *23* felirat és a mellette bevésett, 1458-as évszám.[19] Ebben az esetben talán csak falfirkáról van szó. Az sem elképzelhetetlen, hogy a szentélyben egykor meglévő, konzolokról induló boltozatot is – melyről az archív fénykép és felmérési rajzok adhatnak némi elképzelést – oly gyakran előforduló megoldásként, utólag és ekkor építették meg. Sajnos e boltozat keltezését segítő részletekről (konzolkő formája, bordaprofil) az archív rajzokon és fényképen semmilyen megbízható adat nem olvasható le *(9. kép)*.

A templomban megismert, csúcsíves záródású nyílások és kőkeretek tehát eléggé egységes képet mutatnak ahhoz, hogy – legalábbis a hajó és a szentély vonatkozásában – a XIV. század derekára, talán második felére datáljuk ezek építését. A torony esetében ugyanakkor látunk esélyt annak igazolására, hogy azt csak utólag építették hozzá a templom testéhez, beépítve abba az oromfalban funkció nélkülivé vált és onnan kivett néhány ablakot.

Amennyiben – alaprajzi szerkesztés és méretezés, s a fent ismertetett részletek alapján – az épületet a környék néhány ismert és vele rokonítható templomának sorában szeretnénk kronológiailag elhelyezni, akkor előzményként a XIV. század elején épült Márokpapi és Vámosatya, s talán Kígyós templomait, követőiként pedig a huszti, a szőlősgyulai, a nagyberegi, a csetfalvai, a kisszekeresi, a részben elbontott tarpai s a teljesen elbontott szőlősvégardói templomot lehetne példaként megemlíteni.[20]

A templomépület leírását lezárva ismételten hangsúlyozzuk, hogy annak építési idejéről és esetleges építési periódusairól a fentebb megfogalmazottak csak egy részletes régészeti- és falkutatás során nyerhetnénk egyértelmű igazolást.

A templom középkori – reformáció előtti – képéhez hozzátartozott annak belső, figurális kifestése is. Először Henszlmann Imre számolt be a benei falképekről 1865-ben.[21] Útitársaival Rómer Flórissal és Schulcz Ferenccel 1864. szeptember 23-án járt itt,[22] s ekkor készült Schulcz rajza is; a templom falképeit Rómer Flóris részletesen közölte 1874-ben.

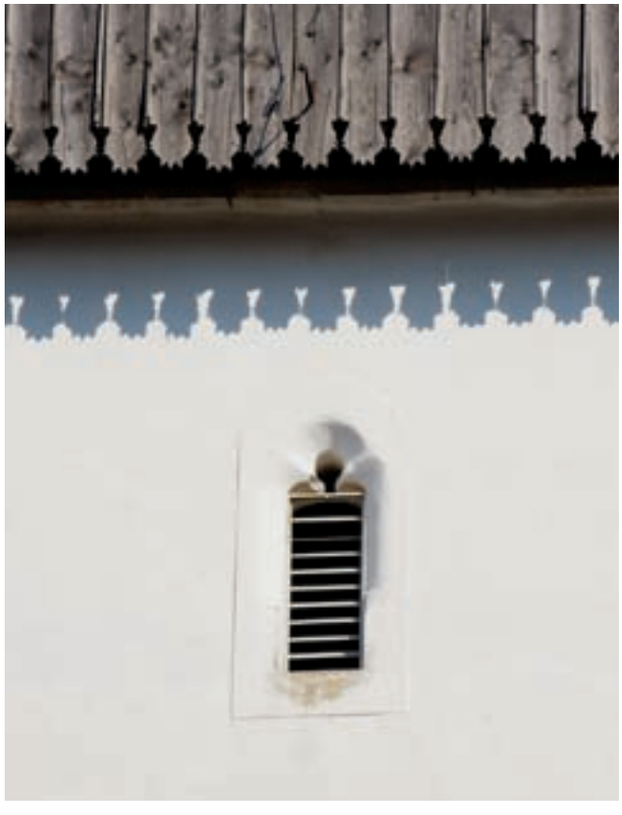

8. A torony nyugati oldalának felső szinti karéjos záródású ablaka

Rómer könyvében arról olvashatunk, hogy *csak csekély nyomok maradtak fenn egy úgynevezett Pietában, azaz egy fájdalmas Máriában, ki Krisztus hulláját tartja ölében. Ha e kép sztiljét tekintjük, könnyen találunk rajta némi hasonlatosságot a fekete-, és szőlős-vég-ardoiakkal. Ezen templomnak még külsőjén is látni, hogy a kövek választékai vörös színnel lettek kifestve*. A leírást Rómer, Henszlmannra hivatkozva kiegészítette még azzal, hogy a *látni egy kesergő, […] sz. Máriát, (Pietá) mely a karnak a hosszhajó felé néző diadalív északi lábára van festve*.[23]

A falképekről szóló következő híradásként Lehoczky Tivadar az épületről az 1876. október 20-án felvett műemléki törzsíven beszámolt arról, hogy *a templom északi falán a mészréteg alatt falképek találtatnak; a diadalív északi szélén a vakolat lehullván, egész alakok tűnnek fel, jelesül a b. szűzet ábrázoló, ki ölében a holt megváltót tartja. A színek rajta elevenek. Kétségtelen, hogy az egész templom be volt egykor festve, aminthogy kívülről is a kővá-lasztékok vörös s a párkány feketére festet vonalai maiglan jól kivehetők*.[24] Lehoczky a megyéről szóló monográfiájában is visszatért a falképek ügyére. E szerint: *A csúcsívű diadalív északi falán a Madonna képe látszik, ki ölében a holt Megváltót tartja. Kár, hogy a kegyetlenség ezen a mészréteg alól feltűnt régi faliképet sárral bemázolá; hajdan a templom nemcsak belül, hanem kívülről is festve volt. […]*

9. A templom szentélye (1906)

az eresztély alatti párkány kővválasztékait vörös és fekete színnel festették le.[25]

1877-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentést kért a MIB-től a templom *művészeti jelentőségéről*, mert a tiszántúli református egyházkerület támogatásért folyamodott a templom helyreállításához. A bizottság néhány hónap múlva közölte – kikérve előzetesen az alispán jelentését a templom állapotáról – , hogy: a *benei templom késő korú és inkább durva alkotás levén, a bizottság nem véli célszerűnek maga részéről költséggel járulni annak restauratiójára*.[26] Henszlmann 1886-ban a magyarországi műemlékállományról készített osztályozásában a csúcsíves templomot, melynek falain képek nyomai látszanak, a *harmadrendű emlékek* közé sorolta.[27] 1905. szeptember 6-án Kiss Péter református lelkész kérte a MOB-ot, támogassa a templom helyreállítását, melynek *tetőzetét, mennyezetét és tornyát az idő romboló hatása annyira megrongálta, hogy benne isteni tiszteletet tartani életveszélyeztetés nélkül tartani már nem lehet.* Sztehlo Ottó, a MOB másodépítésze 1906. február 24-én terjesztette be jelentését egy rajz és négy fénykép kíséretében. Mint írta: *A templom most vízszintes deszkamennyezettel ellátott XV. századbeli mű, miről a torony egyik déli ablakának felébe vésett évszám HEBELE 1458 is tanúskodik. Apszisa félnyolcszög. A torony fedele újabb kori. Mennyezete és födélszékének egyes gerendái erősen korhadoznak, mely oknál fogva a politikai hatóság a templom használatát már eltiltotta. 3 szaruzata aláhúzott gerendával van alátámasztva, de ezek is meg vannak görbülve. A hajó északi falán fordul elő egy nagyobb repedés, falai egyébként épek. A boltvállak töredékei csak a szentélyben vannak meg. A hajó a toronyban lévő nyílásokból is ítélve hajdan* 1½ *méterrel magasabb volt és egy fából készült zenekarzattal volt ellátva. Hogy a hajó eredetileg boltozva volt-e, vagy sem, csak a vakolat leverése után lenne biztosan megítélhető. Mennyezet kazettaszerű festése jelentéktelen. Lehotzky Tivadar 1875-ben kelt törzsívén nehány felfedett falfestményről is tesz említést, ezek azóta már ismét bemeszeltetvén, újbóli felfedésük nem járna sok eredménnyel. A még érintetlen helyeken a vakolat leverése alkalmával valószínűleg falfestmények még feltárhatók lesznek. A fedélszék és fedélzet valamint a mennyezet helyreállítása minden estre igen sürgős lévén az egyház Pum József gépészmérnök által készített új, alacsonyabb tetővel tervezett, másolatban ide mellékelt tervet és 2247 koronára számított költségvetést mutat be. A templom az alacsonyabb tető által külső műemléki jellegét teljesen elvesztendvén, tisztelettel javaslom, a tetőnek jelen alakjában való megújítatását, a most sűrűn alkalmazott szaruzatok ép farészeinek felhasználásával, esetleges toldásokkal, vascsavarokkal való megerősítéssel, új lécezést és zsindelyezést, ezen kívül a Pum-féle költségvetésben nem számított, szentély és hajó közti tűzfalat felépíteni, vala-*

mint az ablakokat (3 db-ot) szükségesen rekonstruálni szintén az építési programba beveendőnek tartom. A MOB a jelentést 1906. április 25-én tartott ülésén megtárgyalta. A fedélszék, tető és mennyezet helyreállítását feltétlen szükségesnek tartotta, de nem az előterjesztett Plum-féle alacsonyabb, hanem a jelenleg is meglevő magasabb formában. Ennek megújítási költsége azonban a Bizottság javadalmát nem terhelheti, azt a fölöttes egyházi hatóságnak kell állnia.[28]

A középkori részletek további kutatásának és helyreállításának a XIX. századi felújítások[29] már nem kedveztek, s az épület – az ismert történelmi változások következtében – hosszú időre a szakemberek látóköréből is kikerült.

A legutóbbi megújítást 2001 és 2004 között a templomot egymás után többször is pusztító árvizek kényszerítették ki. (Az áradás 2000-ben elöntötte a templomkertet is, és kb. 1 m magasságban áztatta a falakat.) Ezeket a munkákat a magyar állam is jelentős mértékben támogatta az árvízi segélyprogram keretében, s abban magyar szakemberek is részt vettek. Az árvíz okozta károk helyreállításaként a templomban szivárgó, a belső falfelületeken két méter magasságban szárító vakolat készült, kicserélték a teljes padozatot, s az elázott berendezést is felújították. A templom vizesedése ezekkel a beavatkozásokkal kétségtelenül megszűnt, ám az árvízi veszély jövőbeni elhárításának feladata már az ukrán államra hárul. A fent leírt műszaki helyreállításnak további aggályos pontja a belső falszárító vakolat előtt, restaurátori felügyelet nélkül megtörtént vakolatleverés. Nincs kizárva, hogy a fent ismertetett falképek egy része e hirtelen munka áldozatává vált. Ezt majd egy következő, immár szisztematikusan végzett újabb megújításhoz kapcsolt falkép kutatással lehet tisztázni *(10. kép)*.

A templom helyreállításának részeként a templomra és tornyára új tető is került. A templom fölött az 1906-ban még álló és dokumentált, középkori jellegű tetőt rekonstruálták. Erre azért volt szükség, mert 1940-ben a tető leégett, s azt akkor ideiglenes jelleggel, igen lapos hajlással és bádoggal fedett tetőzettel pótolták. Ez a tető napjainkra mind műszakilag, mind pedig morálisan is elavult. A torony fölötti, XIX. századi, bádoggal fedett sisak cseréjét annak ugyancsak siralmas műszaki állapota indokolta. A helyreállítást vezető építész[30] a nyomokban még helyszíni adatokkal is igazolható egykori szerkezeti forma, a galériás, mellvédes, négy fiatornyos sisak megépítése mellett döntött. Döntését egy helyszíni konzultáció is megelőzte. Ez a sisakforma az épületet meghatározó gótika vonalvezetésével kétségtelenül sokkal jobban harmonizál, s remélhetőleg arra ösztökéli majd az utódokat is, hogy az épületben lévő, fentebb ismertetett középkori értékeket a felszínre hozzák, s azokat bemutassák. E részletek helyreállításának támogatását már a templomról 1906-ban a Sztehlo Ottó, a MOB másodépítésze is sürgette, ám akkor hiába.

Ez – kellő anyagiak hiányában – fájdalmas módon legutóbb is elmaradt…

10. A templom délkeletről helyreállítás után

A színes fényképeket Mudrák Attila (8, 10) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ Fotótár: ltsz.: 010.655ND (1), 010.654ND (2), 010.656ND (6), 010.657ND (9); Forster Központ Tervtár, ltsz.: K 13453 (3), K 1531 (5), K 1530 (7); Budapesti Műszaki Egyetem felmérése (4).

Jegyzetek:

[1] Kiss 1988. I.: 194. Az orosz elnevezés (Добросиля) tanúsága szerint voltak, akik 1946-ban közvetlenül a latin bene (jó, áldott) szóból vezették le nevének eredetét.

[2] Lehoczky 1881/1882. III.: 66., 67. Lehoczky főként a leleszi premontrei konvent levéltárára, másodsorban a Bereg megyei levéltár, harmadsorban pedig a helyszínen begyűjthető adatokra támaszkodott tanulmányában.

[3] Györffy 1963. 530.

[4] Lehoczky 1881/1882. III.: 68. Egy 1543-ban keltezett irat a hídvám létét igazolja. Lehoczky megfogalmazása szerint: *Ugyanazon évben Mathuznay György, Pál és Gábor megintetik Kávási Kristóf huszti várnagyot aziránt, hogy az ő itteni vámjogukat erőszakkal ne bitorolja.*

[5] Lehoczky 1881/1882. III.: 67. Egy borzsovai vízimalomról is van adat a középkor végéről. Ismét Lehoczkyt idézve: *1489. Matucsinai*

Miklós elzálogítá geszteli Oroszi Mihálynak benei, kovászói, kismuzsalyi, részbirtokait s a Szernye és Borsova vizeken levő malmok őt illető részeit 240 arany frton.

[6] A folyó évszázadokon átívelő intenzív életét és fontosságát jelzi az első katonai felmérés (1763–1785) rajza – amelyen a templomtól alig száz méterrel délre vízimalmot jelöl, illetve a településhez tartozó leírás, mely a templom és a falu végén álló *Wirtshaus* rövid említésén túl, gondosan leírja a híd és a folyó jellemzőit, a vízjárás adatait, s a *Landstrasse* meglehetősen mostoha útviszonyait is. Végül említést tesz a XIII. század második felében, a tatárjárás után szász telepesek révén – templomunk építésének idején tehát már virágzó – szőlőkultúráról. Talán érdemes szó szerint is idézni a Benére vonatkozó legfontosabb megállapításokat: *Bene. Vol. XXIX. Sect. 10. 2. A templom és a faluvégi fogadó elég jól meg van építve.*
3. *A mellette folyó Borsova (Borssa) körülbelül 60 lépés széles, több helyen 6–8 öl mély. A hidakon kívül sehol nem lehet átkelni, ezek a helységnél elég jól meg vannak építve. A Borsova (Borssa) néha kiönt, és elpusztítja az egész környéket. […] 6. Itt az országút esős időben, de kiváltképp tavsszal és ősszel, rossz, különösen az, amelyik a hidaknál elágazik, és Oroszin á vezet. Kovászóra (Kowacso) az út csak száraz időben járható, a Borsova (Borssa) áradásakor a hidak mellett, a tavacskákban a hegyek lábát is eléri, elvágja a közlekedést, de az innen elágazó ösvények lóháton is, általában egyesével, járhatók. 7. A helységtől északra lévő szőlőhegyek az egész környék fölé emelkednek.* Pók 1994. 93–94.

[7] Györffy 1963. 535.

[8] A tatárdúlás után Borsova megyét a területén létesült beregi erdőispánság szüntette meg, s a XIII. század végére kialakult Bereg vármegye, jelentős részében királyi uradalomként. Györffy 1963. 522–523.

[9] Györffy 1963. 523.; Kubinyi 2000. 61.

[10] Lehoczky 1881/1882. III.: 66–67.

[11] Uo., 68–69.

[12] Henszlmann Imre, Rómer Flóris és Schulz Ferenc 1864-ben, Lehoczky Tivadar 1875-ben, Sztehlo Ottó pedig 1906-ban járt a helyszínen.

[13] A jövő kutatói számára további reményt nyújthat, hogy igen nagy valószínűsége van a déli homlokzati falban korábban elfalazott (ábrázolásokból sem ismert), még részleteiben ép ablakok előkerülésének. Ezen túlmenően is, a templom szentélyének északi falában rejtve bizonyosan van még egy kőkeret, mely az egykori sekrestyébe vezetett.

[14] A templom nyugati kapujának profilját először Schulcz Ferenc 1864-es rajzán ismerhetjük meg, amely némileg eltér az 1884-ben készített felmérés rajzolatától. A Schulcz-féle ábrázolás szerint – mely meglehetősen elterjedt megoldás volt – a profil középső hengertagozatának egyik oldalán egy horonyba kivezetett kisebb hengertag, a másikon pedig a horony előtt egy lemeztagozat látható, addig az 1884-es felmérésen (egyébként a 2000 körül végzett – Veöreös András építész által vezetett – műegyetemi felmérés adatához hasonlóan) a hengertagos középső elemet szimmetrikus módon mindkét oldalon egy lemeztagozat kíséri. A pontos profil letisztítás nélkül ma nehezen mérhető a későbbi időkben ráhordott mészrétegek miatt.

[15] A lábazati síkig kiülő kapurizalit általában a késői romanika és a XIV. század első felének falusi építészetében volt elterjedt. A környékről néhány – a XIII–XIV. század fordulóján épült – példát ismerhetünk (Csaroda, Vámosatya, Kismuzsaly stb.) Bene esetében a déli kapurizalitra egyébként Lehoczky Tivadarnak egy 1875-ben készített rajza is egyértelműen utal.

[16] A közeli Kismuzsaly romtemplomának diadalíve, jóllehet még körívvel zárul, ám keresztmetszeti profilja megegyezik a beneivel.

[17] Könnyen elképzelhető, hogy a hajó vaskos nyugati fala és a rendkívül meredek, gótikus oromfal egy torony nélküli nyugati homlokzat elemei voltak. A tornyot, a ma is ismert kőpárkánnyal lezárt, tehát előre meghatározott magassággal az oromfalra ráültetették, illetve belevágták abba. Az arányok megtartása érdekében – hogy tudniillik a tetőzet ne „nyelje el" a tornyot – az eredeti oromfal megtartásával ugyan, de már egy kissé alacsonyabb hajlásszögű, ám még mindig „gótikus" meredekségű fedélszéket építettek. A helyreállítás során levert vakolat alatt a torony és a templom falazata a lábazat szintjén helyenkénti kötésben volt rakva, így e két épületrész egy időpontban történt megépítését nem lehetett egyértelműen eldönteni. A torony lábazatának kisebb kiülése mindenesetre inkább az egymást követő építkezést sugallja.

[18] A torony nélküli oromfalakon a templom tengelyében gyakran előforduló megoldás a többkaréjos körablak rózsaablakként való elhelyezése. A környékről két példát említünk: Márokpapi és Vámosatya templomait egyaránt a XIV. század elejére datálják. Éppen a szentély viszonylagos szélessége miatt nem tarthatjuk teljesen kizártnak azt sem, hogy annak poligonális lezárása is egy második építési periódus eredménye. Nem példa nélküli megoldás a környéken a XIII. század végén és a XIV. század elején, hogy az egyenes záródású apszis keleti falán két ablak helyezkedik el egymás mellett (Nyírbéltek római katolikus, Márokpapi és Kígyós református templomai). A benei torony felső szintjén látható két csúcsíves ablak, kora gótikus jellegével és méretével, egy ilyen egykori elhelyezésben is elképzelhető.

[19] Lehoczky Tivadar éppen erre a bevésésre s erre az évszámra alapozta az egész templom építési időpontjára vonatkozó véleményét. A feliratból azt a következtetést is levonta, hogy a templomot Beregi Helele és Pán András építtették, Korjatovics Tódor podóliai menekült herceg, Luxemburgi Zsigmond nagybátyja, munkácsi alvárnagya és várnagya. Lehoczky 1881/1882. III.: 66. Az azonosításnak ellentmond, hogy Munkácsi Tódor podóliai litván herceg, beregi és máramarosi ispán 1415-ben elhunyt, és a két familiáris személye, illetve munkácsi szerepük is a vésett évszámnál évtizedekkel korábban, 1415–1417-ből adatolható: Engel 1996. II.: 97., 170., 185.

[20] A párhuzamokra utaló adatok forrása: MMT X., XI. és Deschmann 1990.

[21] Henszlmann 1864. 136., 142.

[22] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 23–25.

[23] Rómer 1874. 100.

[24] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 472 (törzsív). Lehoczky Tivadar 1876. február 24-én küldte meg a MIB-nek benei templomról készített törzsívet: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1876/18., 36.

[25] Lehoczky 1881/1882. III.: 71.

[26] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1877/77., 1878/59., 73. – a kiviteli tervet Daxner Andor készítette; a miniszter a MOB javaslatának megfelelően a támogatás iránti kérelmet elutasította: MOB-iratok, 1883/12., 18., 33., 37. – Nem zárható ki, hogy a benei református parókián található A *benei ref. templom tervrajza a kijavítás előtt 1884 év nyarán* feliratú terv szerzője Daxner Andor.

[27] Henszlman 1886. 264.

[28] Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1905/519., 1906/71., 125. – rajz: Tervtár, ltsz.: K 1531; fényképek: Fotótár, ltsz.: 10.654–10.657.

[29] 1906-ban elsősorban a tető cseréjére került sor, míg a templom egyéb részein a középkori elemek részleges visszabontásával tatarozás jellegű beavatkozások történtek. Az 1934-es beavatkozás elsősorban a belső tér gyökeres átalakítását célozta, s ekkor a történeti „rétegek" (főként a XVIII. századi berendezés) elpusztultak. 1940-ben a leégett tető méltatlan megoldású cseréjére és bádogozására került sor.

[30] A 2001–2004-es, részleges helyreállítás tervezője Fülöpp Róbert építész volt (Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ).

Szekér György

Beregdaróc, református templom

Beregdaróc középkori eredetű református temploma az 1991–1994 között lezajlott műemléki kutatás és helyreállítás[1] nyomán nyerte el mai állapotát. A beregi síkságon fekvő Beregdaróc, a középkori Daróc – vadnyúzó, vadfogó jelentésű neve alapján – először a vadászattal kapcsolatos királyi szolgáló népek települése volt, majd nemzetségi birtok, az 1280-as években már a Gutkeled nembeli Darócziak birtoka.[2] A falura és a birtokos családokra vonatkozóan bőséges írott forrásanyag áll rendelkezésre: az 1300-as évek elejétől kezdve majd másfél évszázadon keresztül a közös nemzetségből származó, magát a településről nevező Daróci család két ága és a távoli rokon Várdaiak folyamatos birtokügyleteinek, pereskedéseinek tanújaként számos oklevél megmaradt.[3]

A templomra az írott forrásokban először az 1332–1335 közötti pápai tizedjegyzék alapján lehet következtetni, Benedek nevű papja 1333-ben 4, 1334-ben 3 garast fizetett.[4] 1423 végén történt a templom tényleges említése, amikor a Daróci család egyik, a daróci negyedrészt birtokló ága – Daróci István fiai: László és István (Máté fia János ága) a testvéreik nevében is – a saját részüket el kívánták adni a Várdaiaknak, az ottani (daróci) templom kegyúri jogának őket illető részével együtt *(portionem iuris patronatus ecclesie ibidem fundate)*,[5] ennek azonban a Daróci család másik, a nagyobb részt birtokló ágából (János fia László leszármazottai) Miklós, testvére István, másik Miklós (István fia), Bertalan és György (János fiai) és Gergely (Lőrinc fia) ellentmondottak.[6] 1435-ben és 1436-ban a Várdaiak és a Darócziak birtokosztálya kapcsán a templomról többször szólnak a források: 1435-ben, mint *Daróc egész birtokon* lévő, torony nélküli kőegyház temetkezési joggal *(totali possessione Daroch ecclesiam lapideam sine turri cum sepultura)*,[7] majd 1436-ban részletesebben, mint az *egész Daróc birtokon* lévő, torony nélküli kőegyház temetkezési joggal és haranglábbal *(tota possessione Daroch ecclesiam lapideam sine turri cum sepultura et pede campane)* került említésre.[8]

1465-ben egy egyezség alapján ismert, hogy a templom középkori titulusa Szent Márton volt, és ekkor építkezések is zajlottak a templomon. Az egyezség szerint a Darócziak engedélyezték, hogy a szomszédos Déda település Szent Bereck-kápolnája a daróci Szent Márton anyaegyháztól önállósodjon, melynek fejében a dédaiak a daróci templom építéséhez kötelesek követ hordani.[9] A Várdaiak továbbra bírtak kisebb részt, 1500-ban Várdai Judit, az elhunyt Várdai László leánya részére készült birtokbecsűben felsorolt 11 templom és kápolna között szerepel Daróc torony nélküli kőegyháza temetkezési joggal *(Daroc ecclesiam lapideam sine pinnaculo sepulturam habentem)*.[10]

A XV. század végén a templom mellett egy másik kőépület is bizonyosan állt már Darócon, a templomtól mintegy 80 m-re délkeletre sikerült azonosítani egy felmenő falaiban is megőrződött, késő középkori udvarházat.[11]

A Daróci család felemelkedése egyes tagjaiban egészen a XVII. század első feléig folyamatos. A XV. század második felében és a Jagelló-korban Daróci Márton, mint ügyvéd országosan ismert, a XVI. század elejére széles kapcsolati rendszere épülhetett ki.[12] A XVI. század folyamán Daróci Szerafin (†1586) már beregi alispán, fia Daróci Ferenc (†1616) 1600-ban hozzájutott a deregnyői uradalomhoz[13] és felvette a deregnyői előnevet, 1603-ban címert kapott I. Rudolf királytól,[14] 1609-től királyi tanácsos, 1612-től báró, a szepesi kamara elnöke, 1612-től beregi főispán, aki leánya, Daróci Erzsébet (†1630 előtt) révén a Rákócziak fejedelmi családjával is rokonságba került.[15] Daróc a család központja, Daróci Ferenc részéről felmerült rezidencia kiépítése is, 1612-ben engedélyt kapott Thurzó György nádortól, hogy *Daróc vagy Deregnyő birtokain levő udvarházainak valamelyikét fallal körülvéve erősítse meg*; a tervrajza alapján ismert, szabályos alaprajzú, azóta elpusztult kastély a védettebb zempléni Deregnyőn épült meg.[16]

A XVI. század második felében történtek átalakítások a templomon, 1586. február 4-én Daróci Szerafin (†1586. október 12. előtt) Darócon kelt végakarata szerint a templomban, az általa építtetett sírban kívánt temetkezni: *az én testemet temessék az rakott sírban, kit az daróczi szentegyházban én magam rakattam*.[17] A református források szerint 1595-ben a templom már a reformátusoké, de a településen még katolikusok is voltak.[18] Ismerve a Daróci család ezen ága utolsó tagja, Daróci

Ferenc (†1637)[19] katolikus kötődését,[20] valószínűbb, hogy a templom az örökösök révén, csak a XVII. század közepén lett véglegesen református. A XVIII. században a templom még mindig torony nélküli, és mellette álló haranglábat említenek a korabeli források.[21] 1782–1785 között a I. katonai felmérés országleírása szerint *Daróczon: Egy kis, jelentéktelen kőtemplom* van.[22] 1834-ben az egész környéket nagy földrengés rázta meg, melyben a templom jelentős károkat szenvedett.[23] 1838-ra a templom sérüléseit is kijavítva a nyugati oldalon kőtornyot építettek; a tetőt fazsindely fedte, melyet 1853-ban felújítottak.[24] 1862. június 9-én tűzvész pusztított, a korabeli feljegyzés[25] szerint: *A papi lak, iskola és a nagyszámú, egyszerre égő épületek elterjedt, kavarogva csapkodó lángjai a torony és a templom fedelét is […] rémítő hamarsággal megemésztették, harangjai a tűz izzó melegében […] olvadva a magasságból aláhullottak […] Az Úrnak szentelt egyháznak csak puszta falai állanak. […] még szent könyvétől is megfosztatva.*

1865-ben *A nagytiszteletű Beregi Egyházmegye emlékkönyve* című műben Zágoni Á. Károly szernyei lelkész részletesen írt a templomról: *Temploma gót régiség. Melyen három góth ívű ajtó volt. Falai római katolikus Püspökök fresco képeivel voltak felékesítve, mit az 186(2) nagy égéskor lepattogván a 300 éves meszeléseket, lehetett látni. Ugyanakkor lehetett figyelemre venni, hogy ezen régi templom jobbára, csak tenyérnyi kicsinységű s csekély vastagságú téglákból volt össze állítva, még pedig nem is horizontális lapokra rakva a téglákat, hanem össze vissza, s mégis oly erősen, hogy az útóbbi borzasztó égéskor, mikor szinte az egész Daróc helység is majdnem elhanvadt, a templom falai, amelyek pedig sok száz esztendősök lehettek, meg sem repedeztek. Erős kőajtóval ellátott kripta is van ezen templom alatt, illő kőajtó felekkel megerősíttetve a templom közepe táján lévén a bejárása. Több ízben befedeleztetett ezen templom, 1838-ben pedig új kőtoronnyal ékesített, egyik harangja a közelebbi égés előtt igen régi, de írás nélküli, a másik 1822-ben öntetett László István által Kisgejőcön. […] Templomától, amely hajdan régente, mint az égés által lepattogzott meszelések alatt látszott megjegyzendő, hogy az építtetése korában igen díszes szent hajlék lehetett, továbbá megjegyzendő, hogy későbbi megnagyobbíttatásakor, gót ívű ablakainak kővirágai kihányattatának, hogy megnagyobbított ablak nyílásokon nagyobb világosság mehessen be. Több világi méltóságok között Daróczi Szerefin, Bereg megyei néhai főispánnak porai is kriptájában vannak alkalmasint örök nyugalomra bezárva.*[26]

Az induló tudományos igényű kutatás is számba vette a templomot, Lehoczky Tivadar az 1862-es tűzvész előtt a szentélyben még életnagyságú szenteket és püspököket ábrázoló falfestményeket látott.[27] A tűzvész után, 1863–1868 között zajlott a templom újjáépítése.

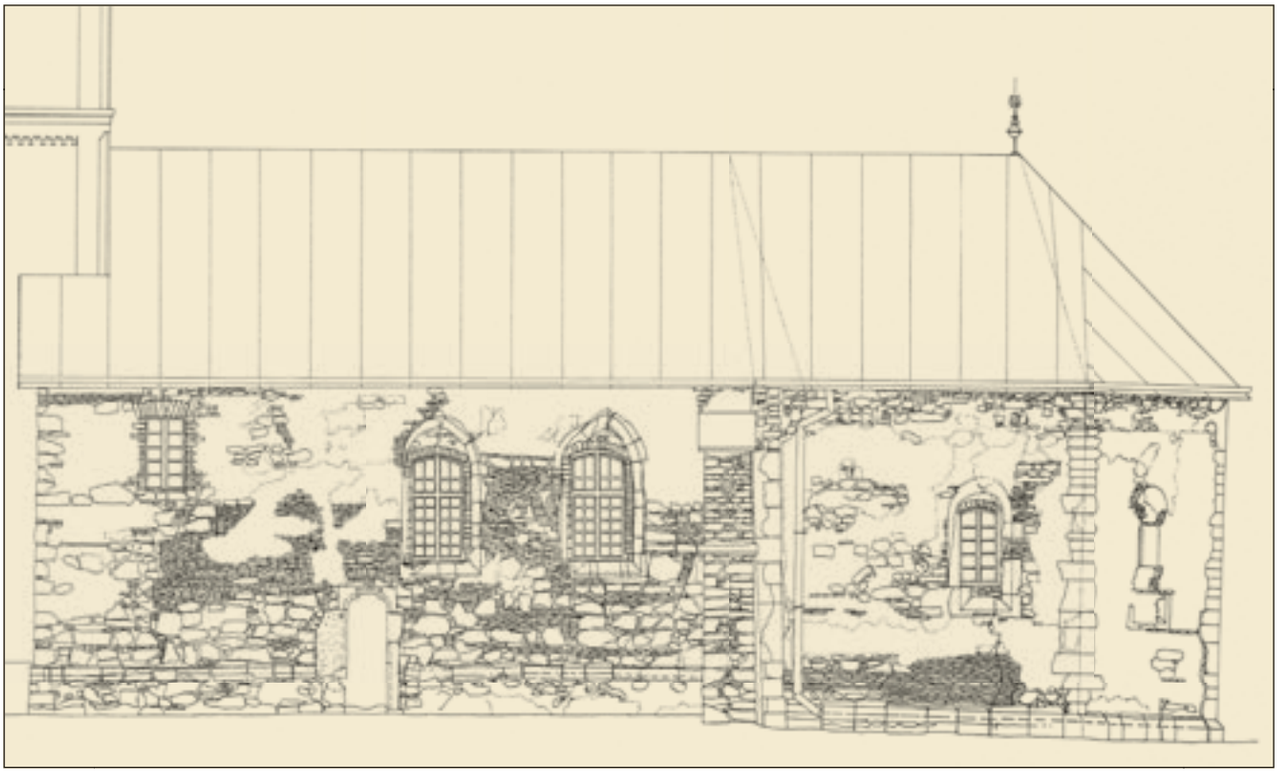

1. A déli homlokzat részlete a kutatások után

2. A keleti homlokzat a kutatások után

A templom már az 1991-es kutatás előtti állapotában is mutatta középkori eredetét, a keletelt épület hosszházához keleten csatlakozó keskenyebb, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel és a nyugati toronnyal. A torony nyugati sarkait átlós, a hosszház keleti sarkait az északi és déli oldalra merőleges helyzetű támpillérek erősítették. A hosszházon és a szentélyen rézsűs lábazat futott körbe, mely a szentély északi oldalán a nyugati kétharmadnyi szakaszon – az egykori sekrestye helyét jelezve – megszakadt. A hajó nyugati oldalán a lábazat magasabb, kisebb kiülésű volt, vízszintes lezárásával egyezett a torony lábazati kiképzésével. A szentély délkeleti falán kisméretű, félköríves lezárású, a déli falon nagyobb, szabálytalan formájú ablak nyílott, a hosszház déli falának keleti felén két nagyobb, szabálytalan, míg a nyugati végén, magasan, kisebb méretű, nyújtott téglány alakú ablak helyezkedett el. Az épület egyetlen bejárata a torony déli oldalán nyílt. A dongaboltozatos toronyaljból szabálytalan formájú, csúcsíves, tagozott kapu vezetett kelet felé a hosszházba.

Az 1991–1994 közötti műemléki épületkutatás eredményeként a régészeti feltárás során napvilágra kerültek a mai, középkori eredetű templom előzményeként létezett félköríves apszisú, korai téglatemplom visszabontott falmaradványai, hosszházának északkeleti sarkában egy sírbolttal, a szentély különböző periódusokból származó téglaburkolatú járószintjei, egy keleti karzat alapfala, a középkori templom hosszháza elbontott nyugati falának alapozása a nyugati sarkok átlós helyzetű támpilléreinek alapozásával, északon a szentély és a hajó csatlakozási pontjához épített egykori sekrestye és az ahhoz nyugati oldalról kapcsolódó egykori osszárium alapfalai.

A falkutatás során tisztázódott, hogy a mai épület felmenő falai a nyugati rész kivételével több középkori kiépítésből származnak *(1–2. kép)*. A korai téglatemplomból a járószint felett nem őrződött meg eredeti helyzetben semmi. A templom nyugati falát az 1838-as toronyépítéssel összefüggésben elbontották, s az új falat mintegy 1,3 méterrel nyugatabbra építették fel újra. Az egykori nyugati kaput ennek során szétszedték, s a toronyaljban a torony keleti, hosszházzal közös falába a rétegköveket részben összekeverve újra beépítették *(3. kép)*. A szentélybelsőben feltárásra kerültek az elbontott gótikus boltozat maradványai, a lefaragott vállkövek falitömbjei és a homlokívek lenyomatai, az északi fal nyugati szakaszán az egykori csúcsíves záródású, élszedett profilozású sekrestyeajtó, az északkeleti falon egy a falsíkig visszafaragott szentségtartó fülke kőkeretének maradványai, a déli fal keleti szakaszán a két lépcsőzettel tagolt, szegmensívvel záródó sedilia, mellette keletre egy kisméretű kegyszerfülke és nyugaton az elbontott diadalívpillérek csatlakozási vonalai. Kibontásra kerültek az 1862 után átalakított középkori ablakok és a hosszház déli kapuja is. Nagy számban kerültek elő építészeti kőtöredékek másodlagos beépítésből, boltozati elemek, mérműtöredékek, párkányelemek, így a sekrestyeajtó elfalazásából egy konzol és egy vállkőtöredék és több borda, a sedilia elfalazásából boltozati bordák, az egykori sekrestye nyugati falcsonkjának köpenyezéséből két festett címerpajzsos zárókő *(4–5 kép)*, boltozati bordák és az egykori süvegfalazatot alkotó, lapos faragott kövek, a torony támpilléreiből bordák,

3. A nyugati kapu felmérése a kutatások után

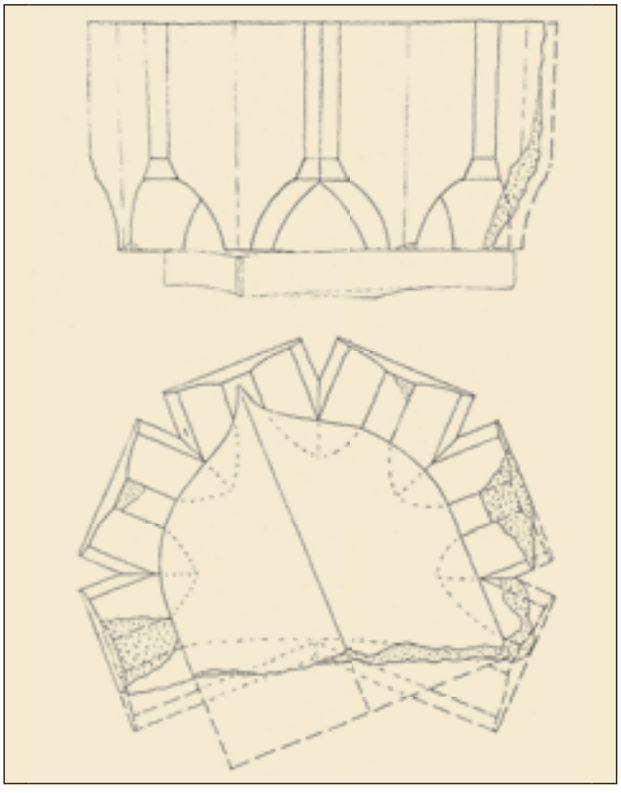

4. A szentélyboltozat keleti zárókövének felmérési rajza

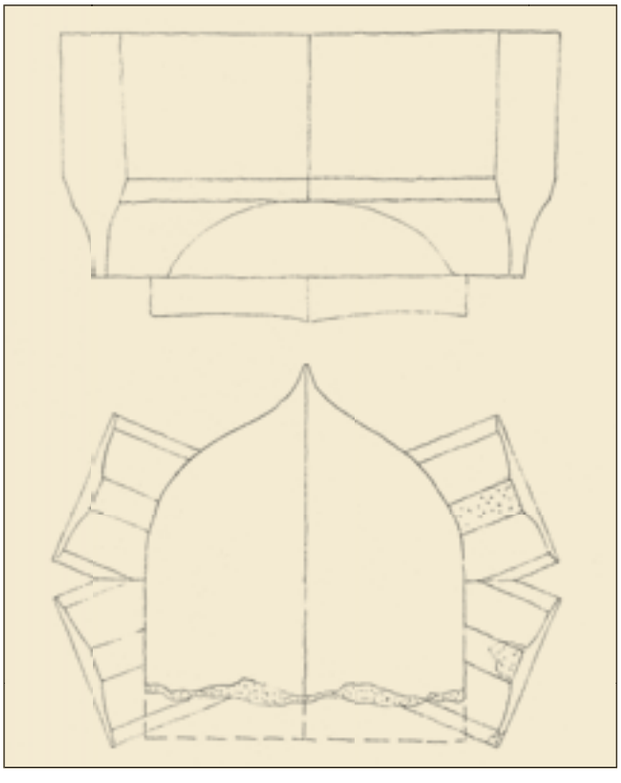

5. A szentélyboltozat nyugati zárókövének felmérési rajza

valamint a déli kapu elfalazásából mérműtöredékek *(6. kép)*. A párkányelemek között voltak sarokelemek is, továbbá támpillér közbenső visszalépcsőzéséhez tartozó vízvetőpárkány is. Az 1838-ban épült nyugati falban másodlagos beépítésben volt egy címerpajzsos konzol és egy diadalív több rétegköve is. A hosszház délkeleti sarkához a falsíkra merőlegesen, utólagosan hozzáépített támpillér számos másodlagosan felhasznált faragott követ tartalmazott *(7. kép)*. Egy átépítés során a szentély párkánymagasságát megemelték, egy szintre hozták a hosszházával, majd az egész templomon egységes újabb párkányszintemelés történt.

A források által említett freskók maradványai a falakon nem kerültek elő, az 1862-es tűzvész során az erősen agyagos belső vakolat a hő hatására szinte vörös kerámiává égett és a falakról nagyrészt lehullott, illetve leverték.

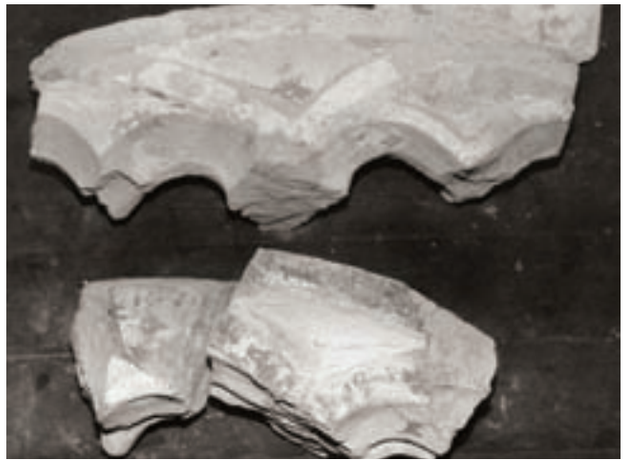

6. A hosszház ablakainak a déli kapu elfalazásából kibontott mérműtöredékei

A kutatások alapján felvázolható a templom építéstörténete *(8. kép)*. Az első ismert templom, a mai épület előzménye az Árpád-korban épült egyhajós, félköríves alaprajzú apszissal záródó, téglából épült templom volt. Törtkő alapozásán 90 cm széles téglafalazatok emelkedtek, lábazatát kisméretű élszedéssel profilozott faragott kövekből rakták. Egyszerű, lépcsős tagozatú déli kapujának öt rétegköve, köztük egy fejezeti elem is előkerült a falkutatás során *(9. kép)*. Keskeny, félköríves záródású, profilálatlan kőkeretelésű ablakai voltak, egy ívzáradék töredékét a későbbi szentély déli falában, másodlagos beépítésben sikerült azonosítani. A templom néhány ablakát később átalakították. A falkutatás során előkerültek olyan kőfaragványok is, melyek egy köztes periódusból származtak, szárkő- és mérműtöredékek, melyek profilja eltért a későbbi, fennmaradt ablakmaradványokon mérhető profiltól.

Már az első templomnak is része volt a „falazott sír”, mely a hosszház északkeleti sarkába épült be a járószint

alatt. Északi és keleti fala az első templom falaihoz igazodott, elválik a törtkő alapozástól, ahhoz hozzá- és kissé ráépülve. Az északkeleti sarok falazata a gótikus szentély építése során emelt új diadalív északi pillérének megmaradt csonkja alatt is tart, felette, a gótikus diadalív első rétegköve alatt az első templom téglatörmelékes bontási rétege áthúzódott.

A középkorban többszöri átépítés során, a korábbi téglatemplomot elbontva épült fel a ma is álló épület közvetlen, torony nélküli előzménye. A sokszögzáródású, boltozott szentély külső támpillérek nélkül épült, támpillérek csak a hajó nyugati sarkain voltak eredetileg. Az északi oldalon sekrestye csatlakozott a szentély és a hosszház találkozási pontjához. A szentély egészére jellemző az igényes kőfaragó munkával készült kialakítás: rézsűs lábazat, falsarok kváderek, párkányok, csúcsíves, élszedett tagozású sekrestyeajtó, a szentségtartó fülke, mérműves ablakok és bordás keresztboltozat. A szentélyben élszedett kőlappal fedett, falazott menzán állt az oltár, északi oldalán, az északkeleti falban kőkeretelésű szentségtartó fülkével, déli oldalán a déli fal keleti szakaszán egy kisméretű kegyszerfülkével. A déli fali sedilia falazott szerkezettel, két lépcsőzettel tagolva, szegmensíves záródással épült. A szentélyt gazdagon kifestették, a szenteket ábrázoló freskók az 1862-es tűzvészben elpusztultak, csak a szentély falmezőit keretelő, vörös színű sávok nyomai mutatkoztak az ablakszéleken és az indító bordák oldalán. A szentélyboltozat záróköveinek címerpajzsai is ezt a vörös festést kapták.

Az új szentély jellegzetes típusba tartozik: külső támpillérek nélküli, boltozott, sokszögzáródású szentély.

7. A hosszház délkeleti sarka a kutatások után

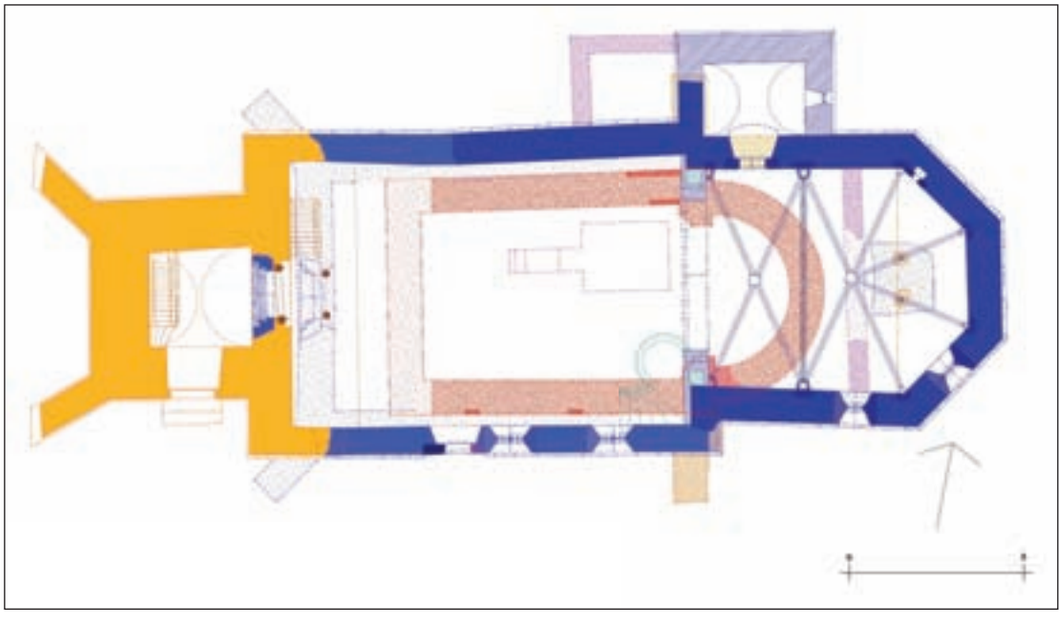

8. A templom alaprajza az építési korszakokkal

9. A korai templom kapujának rétegköve a déli falban a kutatások közben

Az ilyen szentélyek folyamatosan jelentkeztek a magyarországi építészetben, a forma már korán megjelent a XII–XIII. században,[28] és ezután a középkorban végig, a XIV–XV. században és a XVI. század első negyedével bezárólag térben és időben nagyívű emlék-sor vázolható fel. A XIV. század második felében sorra épültek a támpillérek nélküli, poligonális záradékú szentélyek, ilyen Diósgyőr 1366–1378 között kiépült királyi várának kápolnája,[29] Szer elpusztult középkori plébániatemplomának szentélybővítése,[30] Muraszombat (Murska Sobota) r. k. templomának szentélye.[31] Velemér temploma talán nem sokkal az 1378-as évszámú Aquila-freskók előtt épült,[32] 1387–1391 közötti Berhida,[33] 1400 körüli Dunabogdány[34] és a közeli Csetfalva (Четфалва). A vélhetően korai Budajenőn kívül szintén a XIV. század második felében, az 1400 körüli időkig bezárólag épült Szenyér, Somlószőlős, valamint Fót – Rossztemplom, Kisnémedi – Temető és Tököl szentélye is. Az 1400 utáni időkre tehető Zsámbokrét keresztboltozatos szentélye, illetve a nagyszombati klarissza templom. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăștur) megmaradt középkori szentélye az újabb kutatások szerint a késő középkori emlékekhez sorolható.[35] A XV. század végi, XVI. század eleji emlékek között támpillérek nélküli poligonális zárással épültek Csút[36] és Nyék[37] feltárt templomainak szentélyei, a biatorbágyi, továbbá a monyorókeréki (Eberau) és szentpéterfai, a ma is álló, gazdag boltozatú szentélyek, valamint a selmecbányai (Banská Štiavnica) Havasboldogasszony-templom (1512) szentélye.

A beregdaróci szentély részletei, a boltozat címerpajzsai és a gyámkövek pártázatos díszei alkalmasak bizonyos stiláris jelleg felvázolására, időbeli behatárolásra *(10. kép)*. A szentélyboltozat vállkövén és a záróköveken megjelenő pajzsforma jellegzetessége a pajzs talpán megjelenő csücsök. Rokonemlékként említhető a középkori egri székesegyház kőtári anyagában egy XIV. századi kőfaragvány, amely egy címerpajzsokkal díszített oldallap részlete, feltehetően az 1361-ben elhunyt Dörögdi Miklós egri püspök (1330–1361) tumbájából.[38] A pajzsforma előfordul az 1410-es években a Perényi Imre (†1418) által 1408-ban Kurityán határában Szent János tiszteletére alapított újházi pálos kolostor[39] templomának hosszházában, a falpillérek fejezetén.

A beregdaróci pártázat-motívum rokonemlékei között a pártázat motívuma a visegrádi királyi palota töredékei alapján ismert kerti kútján jelenik meg, a kút vízköpőjét lezáró elemként az 1360-as években.[40] Pártázattal díszített gyámkövekről indulnak Berhida már említett templomában az 1387–1391 között épült hosszházboltozat bordái.[41] Ugyancsak pártázattal díszített gyámkövekről indulnak a siklósi plébániatemplom, a középkori Ágoston-rendi kolostortemplom szentélyboltozati bordái, a boltozat építésére a Garaiak 1387-től kezdődő birtoklása idején, 1400 körül került sor,[42] a szentélyt közvetlen ez után, 1410 körül festették ki, az egyik ablakzáradékban az 1408-ban alapított Sárkányrend jelvényével.

A beregdaróci szentély a boltozat címerpajzsai és a gyámkövek pártázatos motívuma révén szoros stiláris kapcsolatot mutat a közeli Beregszász (Берегове) r. k. temploma, a középkori Mindenszentek-plébániaegyház hosszházával, a hosszház falpillér-gyámköveivel.

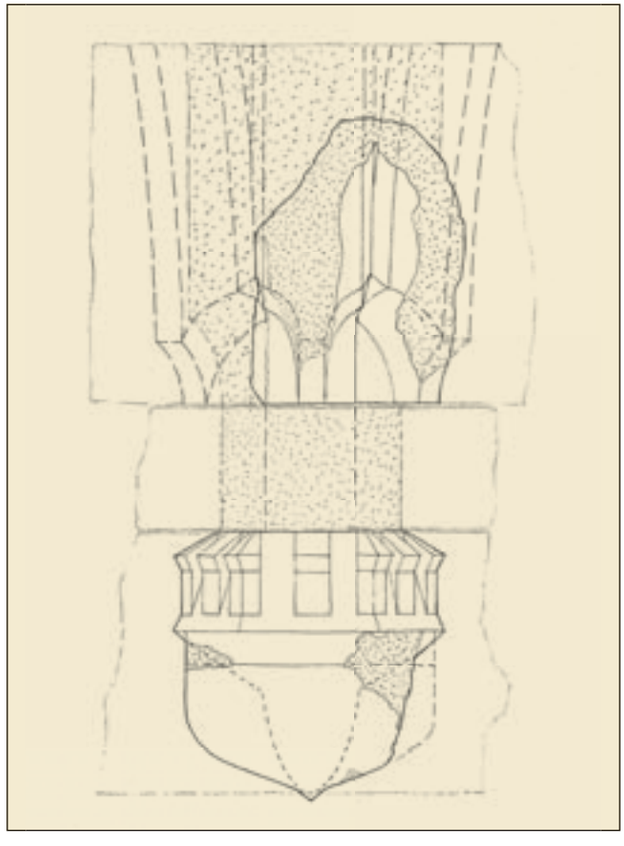

10. A szentély északi fala középső boltvállszerkezetének kutatási rajza

A beregszászi hosszházat már a középkorban is átépítették, a déli homlokzat ablakain látszik, hogy az ablakszárak sík rézsűs béllete felett a szamárhátíves, vékony pálcataggal elválasztott két széles negyedhomorlattal tagolt ívzáradékok rétegköveit kicsit kisebb vastagságú falszerkezethez tervezték és faragták ki. A kapu közvetlen analógiája, a kolozsvári (Cluj-Napoca) Szent Mihály-templom 1442-es évszámú nyugati kapuja[43] alapján a beregszászi déli kapu és a két ablak záradéka az 1440-es évek második felére tehető. A déli kapu osztója feletti szemöldökgyám 1522-es évszáma nem keltezi a kaput, mivel később került felvésésre, a számok formája alapján még csak nem is a középkorban.[44] Beregszászon minden bizonnyal a Hunyadi család 1445-ben kezdődő birtoklásával[45] függ össze a templom hosszházának átalakítása, ami magyarázza a Kolozsvárral való stiláris összefüggést.

A háromhajós hosszház a belső támrendszerrel valószínűsíthetően már a XV. század közepén történt átépítés előtt, 1380–1415 közé tehető időszakban kiépült, az udvari művészet megjelenésének egyik fő központja a térségben, jelentős kisugárzással. Az udvari művészet hatása más stiláris elemek felbukkanása révén is megfigyelhető a környék építkezésein. A tengelysarkos komponálás[46] jelenik meg Nagybereg (Великі Береги) mai református templomának a nyolcszög négy oldalával záródó szentély boltozati zárókövén olvasható, évszámos felirat szerint 1405-re elkészült kiépítésén. Csengeren ugyancsak a nyolcszög négy oldalával záródó szentély[47] építését tervezték, feltehetően 1390 körül.[48] A „tengelysarkos" szerkesztés a beregszászi templomon is megjelenik a részletformák szintjén, a falpillérek teste a tízszög hat oldalával képzett, így alaprajzilag a falsíkra merőleges szimmetriatengelybe sarok esik. Az is elképzelhető, hogy a „tengelysarkos" szerkesztés a nagy formákban is jelen volt, az 1500-as évek elején épült szentély 1400 körüli előzménye talán alaprajzilag a nagybereg és a csengeri alaprajzhoz volt hasonló.[49] A „tengelysarkos" szerkesztés megjelenése arra utal, hogy a beregszászi hosszház kiépítése a birtoktörténeti adatok által behatárolt időszak első felére, a késő Anjou-korra tehető inkább, Nagy Lajos felesége, Erzsébet királyné (†1387) és leánya, Mária királynő (†1395) idejére.[50]

A beregdaróci épület stiláris elemei, a nyolcszög oldalaival záródó, támpillérek nélküli szentély, a bordás szentélyboltozat részletei (a pártázatos lezárású gyámkő és a csücsköstalpú pajzsok), valamint a beregszászi templommal való közvetlen összefüggés alapján a szentély építési ideje az 1400 előtti két évtizedre tehető.[51] A családtörténet egy adata alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a Daróci család, a daróci birtok háromnegyedét bíró János fia László (†1379 körül) ágának helyzete megerősödött: László hat fia közül 1380-ban *Daróci Lőrinc és Bertalan* Nagy Lajos Velence elleni hadjáratában vesz részt Cudar Péter (†1396) szlavón bán seregében,[52] vagyis részben kiemelkedtek a helyi környezetből, és nagyobb kitekintést és országos szintű kapcsolatokat szerezhettek.

11. A hosszház déli falának keleti ablaka a kutatások után

A hosszházat később, az említett építési adat szerint valószínűleg 1465 körül jelentősen átalakították, szinte teljes egészében újraépítették; a falazat elválik a szentély falától, eltérő a falazóhabarcs és a faragott köveknél alkalmazott kőfajta is. Ekkor készült az 1838-ban a jelenlegi helyére átrakott nyugati kapu, mely stilárisan mindenképpen jóval későbbi stílusfokot képvisel, mint a szentély. A késő gótikus pálca- és körtetagozatokkal profilált kapu jellegzetessége, hogy maga a kapunyílás csúcsíves záródású, záradékában a zárókövön a tagozatok átmetsződnek, egymáson túlfutnak, de nem a csúcsív vonalát követve, hanem a záradékpontnál ellentétes görbülettel, kisméretű (csak a zárókövön megjelenő) szamárhátív formát képezve. A déli fal jelentős részét a lábazattól kezdve újrarakták, elhelyezték a szemöldökgyámos déli kaput, és az ablakokat megnagyobbították, átalakították *(11. kép)*. A déli fal kétosztatú hosszház-ablakainak for-

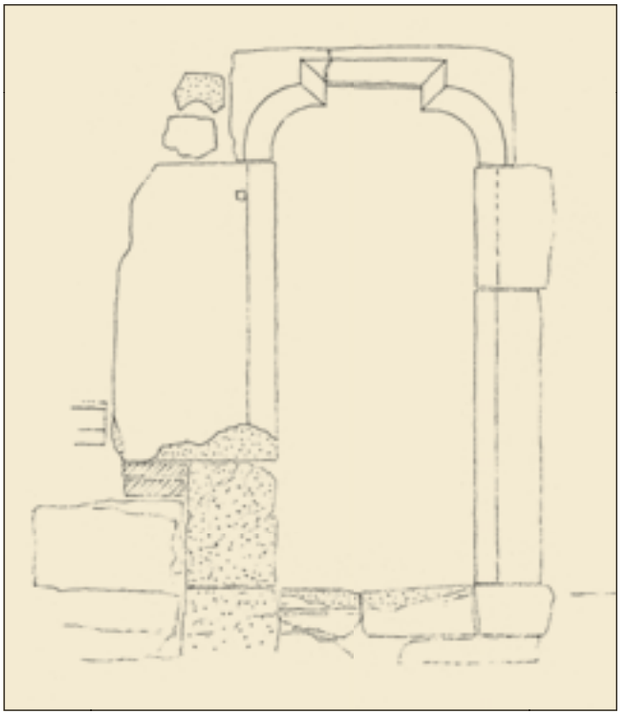

12. A déli kapu felmérése a kutatások után

13. A szentélyboltozat rekonstrukciója, helyreállítási terv, hosszmetszet, részlet

mai rekonstrukciója a déli kapu elfalazásából előkerült töredékek alapján vált lehetővé, az eltérő formálású mérműves körül a nyugati ablak halhólyagos rajzolata tipikus késő gótikus forma, a nyugati kapu stiláris fokának megfelelő. A szentély ablakait is átalakították ekkor, a rétegköveket kibontva megemelték a záradékmagasságot. A szentélyben álló főoltáron kívül minden bizonnyal ekkor létesült a hosszház délkeleti sarkában a mellékoltár, a hozzá tartozó, egyszerű kialakítású kegyszerfülkével a déli falban. Nem sokkal később, még a XVI. század első felében az északi oldalon a sekrestye és a hosszház szögletében osszárium épült.

A XVI–XVII. században a már református templomot átalakították. A szentély keleti végében keresztfalat húztak a keleti karzat alapozásaként, elbontva a főoltár falazott menzáját is. Valamelyik oltármenzához tartozott az a nagyméretű, élszedett fedőlap töredék, melyet a megemelt déli kapu nyugati szárköveként használták fel másodlagosan; a keleti kapuszár is másodlagosan felhasznált kőtöredék, a kapunak csak a szemöldökköve eredeti *(12. kép)*. Valószínűsíthetően a XVIII. század folyamán készült a magtárrá alakított, középkori udvarház részleges bontásának anyagából a hosszház délkeleti sarkának támpilléres megerősítése.

Az 1834-es földrengés után a templomot 1838-ra állították helyre. Elbontották a szentélyboltozatot, a diadalívet, a sekrestyét és az osszáriumot. A szentély bontási anyagából a hosszház északkeleti sarkánál a sekrestye nyugati falcsonkja köpenyezésével támpillért alakítottak ki, a sekrestyeajtót elfalazták. A teljes nyugati falat elbontva, a hosszházat nyugat felé kissé bővítve falazott tornyot építettek, a toronyalj keleti falába beépítették a nyugati kaput, köveit részben összekeverve. A belső szintet ismét megemelték, az ekkor még működő déli kapu emelt küszöbkövének egy főpárkányelemet raktak le.

Az 1862-es tűzvész károsainak helyreállítása során az addig még ép középkori ablakokat átalakították, megnagyobbították; az ablakok kibontott töredékeivel elfalazták a déli kaput.

Az 1994-re befejeződött helyreállítás építészeti koncepciójának[53] elsődleges szempontja volt, hogy a templom történeti értékeinek hiteles bemutatása és a szükséges szerkezeti megerősítések az építészeti kialakítással harmonikus egységet alkossanak. Az 1838-as átépítés előtt a templom nagyrészt még épen őrizte az 1500 körülre kialakult középkori állapotát. A műemléki kutatás eredményei alapján lehetőség nyílt a középkori eredetű épületrészek anastylosis-elvű helyreállítására, a kőtöredékeket eredeti helyükre lehetett visszaépíteni a diadalív, a szentélyboltozat és a gótikus ablakok esetében *(13–14. kép)*. Az építészeti beavatkozásban a tudatos visszafogottság volt a cél. Az 1500 körüli állapot tömeg-

14. A szentély a rekonstruált boltozattal

és térformái a részletekkel harmonikus egységben lettek kezelve. A homlokzatokon, a burkolatokban rejtett didaktikus eszközök jelzik az egyes korábbi építési periódusokat, a későbbi átalakításokat és a szükséges kiegészítéseket *(15. kép)*. Az újonnan tervezett, magas hajlásszögű, bontott tömegű tetőforma a szentély párkánymagasságának eredeti szintre süllyesztésével, a középkori tömeg jelzésével kívánta megteremteni az 1838-ban toronnyal bővült templom új egységét. A tömegében rekonstruált sekrestye a templom történetét bemutató kiállításnak adott helyet.

A rajzokat és az archív felvételeket Szekér György, a 14–15. képet Mudrák Attila készítette.

15. A déli homlokzat részlete

Jegyzetek:

[1] A munkákat az akkori OMF–OMvH munkatársaiként *Balázsik Tamás* régész–művészettörténész (régészet) és e sorok írója, *Szekér György* építész–művészettörténész (falkutatás és helyreállítási tervek) végezte.

[2] Györffy 1963. 522–523., 538. – Daróc településnév Bereg megyén kívül még számos megyében volt, így Arad, Baranya, Borsod (2), Hunyad, Kolozs, Körös, Közép-Szolnok, Küküllő, Nógrád, Sáros, Szatmár (3: Fülpös-, Király-, Puszta-,), Szepes és Ung megyékben is.

[3] A település és a templom történetéről ld.: Lehoczky 1881/1882. III.: 206–220.; MMT X.: 301., 304–305. (Lukács Zsuzsa, illetve a mindeddig legrészletesebb feldolgozást: Balázsik 2000. 207–225.

[4] Györffy 1963. 526., 538.

[5] 1423. október 29. MOL, DL 79830. – Zichy okm. VIII.: 110–111.: No 84. – idézi: MMT X.: 190. és 204.: 38. jegyzet (Entz Géza), az említett jegyzetben az alábbi megjegyzés szerepel: *Kegyurak a Várdaiak* (Lelesz = A leleszi konvent elenchusai az Országos Levéltárban Litt. D. no. 121. hivatkozással); MMT X.: 304. (Lukács Zsuzsa); Balázsik 2000. 209. – regesztája: ZsO X.: 507.: No 1281. - A forrás azt jelzi, hogy a Várdaiak Daróc birtokának csak negyedrészével kerülhettek kapcsolatba.

[6] Zichy Okm. VIII.: 195–196.: No 135.

[7] Zichy Okm. VIII.: 580–583.: No 400. és 582.: jegyzet.

[8] Zichy Okm. VIII.: 580–583.: No 400. – idézi: MMT X.: 190. és 204.: 38. jegyzet (Entz Géza); MMT X: 304. (Lukács Zsuzsa); Balázsik 2000. 209. - Az *ecclesiam lapideam*, azaz kőegyház kifejezés alatt az értendő, hogy a templom szilárd anyagból épült, míg a *cum sepultura* kifejezés értelmezhető konkrét sírhelyként (MMT X: 304. Lukács Zsuzsa), vagy temetkezési jogként (Balázsik 2000. 208.), illetve általánosabb értelemben kegyúri jogként is, melybe a temetkezés joga is beletartozott, ld. MMT X.: 190. (Entz Géza).

[9] Balázsik 2000. 211–212. (hivatkozása: 211.: 20. jegyzet: MOL, Bírósági Levéltárak. Hiteleshelyi levéltárak elenchusai. A leleszi prépostság levéltárának mutatói. D 70.)

[10] MOL, DL 20991 (1500. november 13.) – idézi 1501-re datálva MMT X.: 191–192 és és 204.: 48. jegyzet (Entz Géza).

[11] E sorok írója végezte el az azonosítást 1991-ben, majd 1996-ban a szondázó jellegű kutatást. (Alaprajzai közölve: Koppány 1999. 66. kép; Balázsik 2000. 211.: 5. kép.); - Minden bizonnyal a magát a faluról nevező Daróci család mindkét ága rendelkezett a településen több lakóhellyel is, az egyik ilyen lehetett az a kúria is, melyet 1460-ban Daróci Márton zálogba vett Daróci Dénestől (MPL, DL 86690: *curiam suam in eadem Darocz habitam*; - idézi: Iványi 1931. 137.: 231. Nem tudni, melyik épületre vonatkozik egy 1511-es adat, ekkor Daróczi István tiltotta Daróczi Mártont és feleségét, Oroszi Borbálát egy nemes ház eladásától. Balázsik 2000. 211. (hivatkozása: MOL Bírósági Levéltárak. Hiteleshelyi levéltárak elenchusai. A leleszi prépostság levéltárának mutatói. 202. 138.); – A XVI. század folyamán a Daróci család lakóépületeinek száma tovább gyarapodott, Daróci Szerafin 1586. február 4-én Darócon kelt végakaratából (Radvánszky 1879. III.: 130–138.) kiderül, hogy Darócon háza volt: *gyermekimnek nagy-anyjok, […] ide az Daróczy házamhoz költözzék* (Uo., 133.), illetve maga is emelt kőépületeket: *az mely házakat it Daróczon épitteték főképpen kőből* (Uo., 137.); MMT X.: - 301.: XVII. századi forrásokra hivatkozva három udvarházat (egy kőből épültet és két fából épültet) említ Darócon, azonban téves az azonosítás, Berzeviczy Zsigmond (és János) 1685-ben összeírt javai a Sáros vármegyei Darócon és Berzevicén voltak (MOL, U et C, 6: 5. és H. Takács 1970. 181.). – 1713-ban viszont a Daróci-javak örökösének, Galambos Ferencnek a javai közt szerepel egy kúria Nagy-Darócon (MOL, U et C, 12: 7.: *In Co(mitta)ttu Beregiensi / In Possione Nagy Darócz Curia*.

[12] Jelzi ezt, hogy 1505-ben a rendi határozatok (MOL, DL 39335) mások mellett személyét is kiemelik, mint az udvari párt nyilvánvalóan jelentős alakját; 1504-ben Rozgonyi István megbízottja (MOL, DL 21365); 1506-ban Frangepán Beatrix, Corvin János özvegye, és leánya Erzsébet hercegnők ügyvédje (MOL, DL 37712).

[13] 1600. február 20.: *Királyi könyvek* I. 5. 138 (A 57 – 332–333.)

[14] 1603. május 15.: Prága. I. Rudolf nemesség- és címeradománya Deregnyői Daróczy Ferenc és testvérei Gáspár, Zsófia, Katalin, Krisztina, Erzsébet részére. Ld.: *Címereslevelek* 2000.

[15] Daróci Erzsébet (†1630 előtt) férje felsővadászi Rákóczi János (1582 után – †1630), felsővadászi Rákóczi Ferenc Zemplén vármegye alispánja (†1607) és második felesége, Lipócz-i Keczer Dorottya fia, felsővadászi Rákóczi Zsigmond Borsod vármegye főispánja, majd erdélyi fejedelem (1607–1608, †1608) unokaöccse.

[16] Koppány 1990. 229–234.

[17] Radvánszky 1879. III.: 130.

[18] Zágoni 2005. 240.: *1595-ben is mint anyaegyház említtetik a Beregi Tractus első jegyzőkönyvében. Ugyan azon jegyzőkönyvben valami római katolikus plebánust is emleget ott Sacrificulus cím alatt.*

[19] Deregnyői Daróci Ferenc (†1616) beregi főispán fia, ugyancsak beregi főispán.

[20] Balázsik 2000. 220.

[21] ACP I.: 81.

[22] Pók 1994. 55.

[23] MMT XI.: 348.: A közeli Tiszabezdéden feljegyezték, hogy a földrengés 1834. október 15-én reggel 7 órakor volt. Darócon a hosszház délkeleti sarkának kb. 40 cm-es kihajlása, vagy a szentély déli falán mutatkozó karvastagságú repedés is minden bizonnyal a földrengés következménye.

[24] A beregdaróci ref. egyház pénztárkönyve 1829-től. Forster Központ, Tudományos Irattár, Levéltári cédula gyűjtemény, Csiszár Árpád.

[25] Darócz. Bereg m. Gergelyiugornya ref. egyház körleveles jegyzőkönyve. Esperesi körlevél, 1862. július 10. Forster Központ, Tudományos Irattár, Levéltári cédula gyűjtemény, Csiszár Árpád.

[26] Zágoni 2005. 240.: 21. Nagydaróc.

[27] Gerecze 1906. 186.: Darócz. – *Lehoczky T. jel. M. Biz. 1876. 18. 36.: A XVI. száz. ev. ref. templom szentélyfalán életnagyságú szentek és püspökök képei. (Bemeszelve)*. – Lehoczky Tivadar megfigyeléseit 1881-ben közzé is tette: *Volt pedig a templom keletelt fekvéssel […] a keleti szélén levő szentély jóval kisebb és alacsonyabb vala, hosszúkás és alig araszny széles, nyílásszerű ablakai csupán a keleti és déli oldalról hintettek némi fényt a belül fresco-képekkel díszített egyszerű sima falakra*. Az 1862-es tűzvész után: *teljesen átidomíttatott […] a veres és feketeszímű falfestmények, melyek mint magam láttam, életnagyságú szenteket és püspököket ábrázoltak, a kijavítás alkalmával teljesen lekarcoltattak és bemeszeltettek*. Lehoczky 1881/1882. III.: 216–217.

[28] Kozák 1984. 73–114.

[29] Nagy Lajos király 1365–1366-ban szerzi meg véglegesen Diósgyőrt csere útján a Szécsiektől (MOL, DL 65506). A diósgyőri építkezések befejezése utaló hagyományosan elfogadott 1378-as adat, mikor a király Ambrus mestert Diósgyőrből a városfalak építésére (elsősorban a tornyok helyének kijelölésére) Eperjesre küldi *Magistro Ambrosio, muratori nostro de Diosgewr* Fejér IX/5.: 254.: No CXXI.

[30] Horváth F. 1975. 349.: 9. kép: Az alaprajz rekonstrukciója: a gótikus átépítés alapfalai a 14. század elejére keltezve. – Véleményünk szerint viszont a közölt (358.: 14. kép: 4. és 5. sz.) idomtégla boltozati bordaprofilok közül az 5. sz. alapján a szentélybővítés a XIV. század utolsó harmadára tehető inkább. Ilyen, a hornyok közötti függőleges lemeztaggal átkötött kétszerhornyolt bordaprofil jelenik meg a budai királyi palota alsó kápolnájának szentélyboltozatán (Várnai 1955. 364.: 1. kép. 24. sz.), a diósgyőri vár leletanyagában a várkápolna alsó szentélyéhez köthetően, illetve a márianosztrai, a bükkszentléleki és a toronyalji pálos kolostor leletanyagában.

[31] Az 1365–1366 folyamán lezajlott csere (MOL, DL 65506) keretében kapta királyi adományként Szécsi Miklós dalmát-horvát bán és testvére, Domonkos (†1368) erdélyi püspök Muraszombat mezővárosát is Felsőlendva tartozékai között (a család később az új birtok után felsőlendvai Bánfi). A birtokba jutás után minden bizonnyal Szécsi Miklós (†1387) támogatásával 1370 körül épült a ma is meglévő szentély a toronnyal, melyek belső tere gazdag kifestést kapott.

[32] A kutató Kozák Éva az épületet 1300 körülre datálta. (Kozák É. 1974. 229–238.), viszont a keltezés szempontjából figyelemre méltó a falkép restaurátor Lente István megfigyelése: *A freskóvakolat egy rétegű, anyaga nagyon hasonló a falazóhabarcséhoz. Mivel a fal és a vakolat között sem korábbi vakolat, sem meszelés nyomait nem találtuk, felmerülhet a kérdés, hogyan állhatott a templom az építést követően majdnem száz éven keresztül vakolat, de legalábbis meszelés nélkül? Ez a tény, bár nem cáfolja meg, mégis kérdésessé teheti a templom építési idejének jelenlegi meghatározását. A vakolat és a festés egyidejűségéhez nem férhet kétség.* Lente 1972. 272.

[33] Czeglédy–Ágostházy 1967. 224.: A szentélyt a XIII–XIV. század fordulójára keltezik. 217.: A hosszház beboltozása történt 1387–1391 között a Hontpázmány nembeli Demeter veszprémi püspök záróköveken látható címerei alapján. – Véleményünk szerint az egyenlő szentély- és hosszház-szélességű templom tér- és tömegformája túl korai lenne 1300 körül, nemcsak a hosszházboltozat, hanem a teljes kiépítés is Demeter püspök idejére tehető.

[34] Az 1400-as pápai búcsúengedély: Mon. Vat. I/4.: 295. (*ecclesia sancte Catherine de Bagdan, Vesprimiensis diocesis*), ZsO II. 82.: No 710. építkezésre enged alapján következtetni, talán ezzel függ össze a szentély alaprajzi formája.

[35] Újabban a XV. század második negyedére keltezték, az 1995–1997-es kutatás és helyreállítás kapcsán: Eke–Makay 1999. 192. – *Kovács András* olvasata alapján Antal apát (1424–1451) idejére téve a déli fal napórájának feliratát (Sas 2010. 117.), és ezzel a szentély építését is.

[36] Gerevich L. 1943. 103–166. A szentélybővítést az 1480 utáni pálos birtokláshoz köti.

[37] Garády 1943. 171–172.: 1. Nyék község temploma. A templom alaprajza 172.: 1. kép. – A szentélyépítés az 1490-es évek első felében történt, a leletanyag néhány jellegzetes késő gótikus bordatöredéket is tartalmazott. A templom elkészültére utal, hogy 1496-ban II. Ulászló király arra kéri VI. Sándor pápát, hogy a fehéregyházi pálosok a Nyéki a kápolnában is misézhessenek.

[38] Buzás 2006a. 19–20. és 20.: 35–36. kép.

[39] Czeglédy 1988. 211–228.

[40] Buzás 2006b. 6.: 3. kép: A kút rekonstrukciós rajza; 7.: 4. kép: A kút rekonstrukciós másolata a visegrádi palota kertjében. A datálásra: 11.

[41] Czeglédy–Ágostházy 1967. 217.

[42] A kutatás szerint a korábbi boltozat bordaanyagát használták fel újra. Gerőné–Koppány–Mendele 1984.487. – részleteiben: Lővei 1995. 177–178.

[43] A kolozsvári kapu jelenlegi formájában kissé hiányosan és megcsonkítva, szabálytalanul újra összerakva áll. A kapu átrakása talán még a XV. század második felében megtörtént, a tervezett, de meg nem épült délnyugati torony kapcsán.

[44] Összevethető a szentély déli falának keleti ablakán, az ívzáradék évszámának „5” számjegyével.

[45] MOL, DL 37602.

[46] Bence–Szekér 1993. 8–22. (Szekér György).

[47] Czeglédy–Sedlmayr 1970. 85.: *a jelenlegi félnyolcszögben záródó szentélynél eggyel több törést számláló falalapozás [...] Minden valószínűség szerint [...] a valóságban fel nem épült szentélyfal alapozása ez* és 86.: 79. kép. Ásatási alaprajz.

[48] Csenger 1322-ben még mint Jánosi leányegyháza, fakápolna építésére kap engedélyt, az 1388-as vásártartási engedély jelzi a XIV. század végére mezővárossá fejlődő Csenger jelentőségét, ez időre tehető a szilárd anyagú templom felépítése. Molnár J. 1983. 94–96.

[49] Erre nyilvánvalóan egy régészeti feltárás adhatna választ.

[50] Nem zárható ki Tódor podolia herceg donációja sem, 1396 elején már birtokban van (ZsO I.: 466.: No 4252. és II.: 486–487.: No 4407.), minden bizonnyal részt vett a nikápolyi csatában, először úgy tudták, hogy ott elesett: (MOL, DL 52966: ZsO I.: 528–529.: No 4796), 1397–1398-ban csak öccse Vaszil szerepel, 1401-ben tűnik fel újra, 1411-ben a szepesi-sárosi részeken, a lengyelek ellen Zsigmond király által felvonultatott seregben a legnagyobb létszámmal, 200 lándzsával vesz részt.

[51] Már korán felmerült az a vélemény, hogy a templom XIV. századi (Lehoczky 1881/1882. III.: 216.). Lehoczky Tivadar a Várdaiaknak tulajdonította az építést, a birtoktörténeti adatok azonban a Darócziak donációját támasztják alá, a Várdaiak csak negyedrészt szereznek a faluból 1423–1436 körül. Balázsik Tamás a szentélyt 1465-höz kapcsolja, bár érzi, hogy ez problémás: *Az 1460-as évek közepe táján már nem éppen modern, keresztboltozatos szentélynek.* Balázsik 2000. 213.

[52] Zichy okl. IV.: 136.: No 117.

[53] Szekér György: *Beregdaróc, Református templom.* Helyreállítási dokumentáció. Kézirat. Budapest, 1993.

16. A szentélyboltozat nyugati záróköve

Lángi József

Tarpa, református templom

A falu nevét 1299-ben említették először egy oklevélben *Turpa* néven, majd 1321-ben mint *Thorpa* szerepel.[1] Az 1332-es pápai tizedjegyzékben Torpaként említik.[2] Ekkor már állt a Szent András tiszteletére szentelt temploma.[3] A 13. században már népes község birtokosa a Tarpai család volt. Az 1350-es évek hosszas pereskedésekkel teltek, mivel a királyné tarpai jobbágyai a környékbeli birtokosoknak okoztak jelentős károkat.[4] 1395-ben Zsigmond király Petőfi János lányával, Katalinnal – aki Bátori János felesége volt – és Rozsályi Kun Lukáccsal elcserélte a birtokot, de ekkor itt már zálogbirtokos lehetett Kusalyi Jakcs fia György is, mivel neki is ezer forintot fizettek.[5]

1. A templom déli kapuja

Zsigmond 1410-ben Kun Miklóstól hűtlensége miatt elkobozta birtokrészét, és Nagymihályi Albertnek adományozta azt. Thuróczy János krónikájából tudjuk, hogy az 1437–1438. évi erdélyi parasztháború mellékhadszíntere a Nyírségre és a Szamosközre is kiterjedt, így Tarpát is érintette.[6] 1417-ig kisnemesi családok is részbirtokosok voltak, de 1437-ben Bátori János és fia szerezte meg nagyobb részét. Nagymihályi Gáspár 1492. évi magtalan halálát követően II. Ulászló király Bátori István országbírónak, erdélyi vajdának és Bátori Andrásnak adományozta Tarpát.

Forrásaink a településen (Tarpasziget) megemlékeznek egy pálos kolostorról, melyből a XIX. század második felében már csak alig felismerhető maradványok látszottak. Egyetlen említése 1333–1334-ből ismert, illetve Gyöngyösi Györgytől tudjuk, hogy utolsó perjele 1434-ben hagyta el.[7]

A falu hatalmas középkori templomából ma már csak nagyméretű vulkáni kőtömbökből épült hajójának falai állnak. Régészeti kutatás hiányában nem tudjuk, hogy a XIV. század elején említett, Szent András tiszteletére szentelt templom azonos-e a mai épülettel, vagy annak elbontása után a XIV–XV. század fordulóján épült a gótikus templom. Falaiban ma csupán a nagymértékben roncsolt csúcsíves nyugati, valamint az előcsarnokból nyíló, pálcatagos, szemöldökgyámos déli kapu maradt fenn *(1–2. kép)*. Támpilléreit – amennyiben voltak egyáltalán – elbontották, gótikus ablakait a XVIII. századi átépítés során kibővítették, átalakították. Tehát a kapukon és a nyugati fal rombusz alakú ablakán kívül más középkori műrészlet nem maradt fenn. Az ablak párhuzamát a tari templom XV. századi átépítése során beépített keleti ablakban véljük felismerni.[8] A déli kapu fölé, egyes vélekedések szerint másodlagosan, egy Bátori-címeres kőtáblát építettek be, melyet a Sárkányrend jelvénye ölel körül. Maga a 7 cm vastag hatalmas ajtólap is középkori. Jelentőségét növeli, hogy hasonló korú gótikus asztalosmunka csupán néhány darab maradt fenn hazánk területén.[9]

A gyülekezet a XVI. század közepén tért át a református hitre. Jelentős átépítésre a türelmi rendelet kiadását követően került sor.[10] 1795-ben *a templom keleti keskeny*

része s a sekrestye elhányatván, illetve *hét öllel s kőtoronnyal hosszabbíttatott.*[11] Tehát a középkori hajó szélességében hatalmas teremtemplomot építettek, melyhez keletről 45,5 m magas tornyot emeltek. A munkák 1797-re fejeződhettek be. 1899-ben nagyarányú vakolatleverésre került sor. Ekkor nagy felületen középkori falképeket pusztítottak el. Az 1938-ban elvégzett külső-belső renoválásnál is megfigyeltek freskókat, de bemutatásuk akkor szóba sem kerülhetett.

A XV. századi elején készült falképek egykor sokkal nagyobb felületet borítottak. Az 1899-ben elvégzett átalakításkor le is verték a láthatóvá vált festést, egy öt méter hosszú Utolsó vacsora kép pusztulásáról van tudomásunk.[12] A megmaradt freskók feltárására 1981–1983-ban, esztétikai helyreállítására 1984-ben került sor. A falkép teljes feltárását Balázsik Tamás, kisebb konzerválását Lángi József, majd a teljes megtisztítást és esztétikai helyreállítást Seres László és Sztrakai Judit végezte el *(3. kép)*.[13] Fontos készítéstechnikai megfigyelés, hogy a falkép előbb készült, mint a falak kivakolása. A falazat hatalmas egyenetlenségeinek kiegyenlítésére nem törekedtek, és mivel csupán vékony vakolatot használt a középkori mester, így jól megfigyelhető a magyarországi módszer, ahol a freskót az itáliai gyakorlattól eltérően csupán egyetlen vékony vakolatrétegre festették meg. Tarpán a szintkülönbség helyenként meghaladja a 10 cm-t, a vakolat vastagsága pedig sehol sem éri el a 1,5 cm-t. A déli kapuval szemközti falon mintegy 3 m magasan helyezkednek el az azonos mustrával, de külön-külön keretezett képek. A plasztikus kereteken belül geometrikus elemekből álló mustra kapott helyet. Ide váltakozva vörösre és kékes tónusú szürkére színezett, törtvonalú szalagokat festettek, míg a sarkoknál és középütt egy-egy átlókkal megosztott, színes négyzet kapott helyet.

Az első és egyben legnagyobb méretű kép Szent György küzdelmét ábrázolja a sárkánnyal. A képmező bal felső sarkában megjelennek a stilizált város tetői, tornyai, illetve a pártázatos bástyán álló királyi pár. Itt hatalmas vörös és zöld színű lobogó látható e torony egyik ablakában. A jobb felső sarokban ábrázolták egy stilizált sziklán, erdős háttér előtt az imára kulcsolt kezű. elrabolt királylányt. Zöld ruhát és a karnál felvágott, gazdagon redőzött, fehér szegélyű, vörös köpenyt visel. Felette vörös színű felhőből áldó kéz mutat a szent dicsfénye felé. A képmező közepét teljesen kitölti az ágaskodó, deres lovon ábrázolt szent alakja. A ló patái alatt tekergőzik a zöld színű sárkány, melynek farka körülfonja a ló hátsó lábait. Felette két kisebb sárkányfej tűnik elő a sziklák hasadékából, melyhez hasonlók Ófehértón és Laskodon is láthatók. Ezek minden bizonnyal a sárkány fiai, amelyekről nem beszélnek a legendaszövegek. György nem visel sisakot, lobogó haját pánt fogja össze homlokán. Páncél sem fedi testét, hanem térdig érő, vörös bélésű, zöld színű köpenyt visel, melynek felvágott ujjai trombitaformán kibővülnek, és felnyílva hátrafelé lebbennek. Lándzsát tartó kezén fehér színű kesztyűt visel, de ugyanilyen színű hosszú orrú cipője és a kart és lábat fedő, testre simuló alsóruházata is. Baljával maga előtt vörös színű, kettős keresztel díszített tornapajzsot tart.

2. Nyugati kapu

A középső – egyben legkisebb méretű – Kálvária-kép olyan, mintha egy misekönyv kánonképének felnagyított változata állna előttünk. A jelenet egy pártázatos várfal előtt zajlik, amely érdekes módon folytatódik a harmadik, Szent Mihályt ábrázoló freskó hátterében is. Középütt Krisztus megfeszített, erőteljesen megvilágított testének majdnem fehér színe dominál. Mária mélységes fájdalmát hátrahajtott feje, lehunyt szemei és melle előtt összekulcsolt kezei jelzik. Ennek mintegy ellenpontja Szent János belenyugvó gesztusa, aki maga elé tekint, és arcát tenyerében nyugtatja. Bal kezében, köpenyébe fogva kapcsokkal, veretekkel díszített könyvet tart. Mária zöld ruhát és fejét is fedő, vörös bélésű, fehér köpenyt visel, melyet kézzel festett, vörös színű, hatszirmú virágok díszítenek.

3. Falképek a hajóban

A harmadik képen jobbjában hatalmas kivont pallost, baljában mérleget tartó Szent Mihály alakja jelenik meg. Bal oldali, lefelé mozduló serpenyőiben nem a megszokott mérlegelt lélek látható, hanem egy fedeles edény vagy egy kisméretű, stilizált torony. Mérlegének másik karját három ördögfigura sem tudja a maga oldalára billenteni, pedig még egy malomkövet is a serpenyőre kötnek. Az arkangyal homlokát keresztes pánt díszíti. Arca gondosan modellált, haja rendezett csigákban hullik vállára. Nem vértet visel, mint a hasonló Szent Mihály-ábrázolások többségén, hanem dúsan redőzött, lágyan leomló vörös ruha fedi testét. Ennek kézelőjét, váll- és nyakrészét rácsos szegély, míg anyagát hatszirmú, kézzel festett virágok és csillagok díszíti. A ruha anyagszerűségét éles fények és mély árnyékok hangsúlyozzák, amelyek selymes hatást kölcsönöznek neki. A XV. század elejére keltezhető freskó felett készült egy al secco technikájú újabb réteg is. Ez részben fedte a korábbi freskót, de attól lefelé és keletre borított nagyobb felületet, ahol ornamentális keretekkel megosztott képmezőkön figurális kompozíciók kaptak helyet. Két ponton feliratszalagok maradványát is megfigyeltük, melyből a CAR(ITAS) részlet még jól kivehető volt. Betűtípusa és festésmódja alapján mi úgy gondoljuk, hogy ez a kifestés még a XVI. század elején, a gyülekezet református hitre térése előtt készülhetett. Mivel a maradványok értelmezhetetlenek voltak, ezért a freskót borító részét eltávolították, míg az alatta lévő részeket a restaurálás során visszatakarták.

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

Jegyzetek:

[1] Györffy 1963. 549.

[2] Ekkor hat, majd két évvel később már a második részletként hat garast fizetett adóba Tarpa, amiből arra következtethetünk, hogy már ekkor az esperesi kerület egyik legjelentősebb települése volt.

[3] MMT XI.: 317. (Tombor Ilona, Csernyánszky Mária, Gilyén Nándor).

[4] Lehoczky 1881/1882. III.: 753.; *Tarpa* 2002. 28–29.

[5] Károlyi 1911. I.: 112.

[6] Thuróczy 1980. 334.

[7] Romhányi 2000. 66.

[8] Cabello 1993. 40. és 80. kép.

[9] Földrajzilag legközelebbi párhuzama a bodrogkeresztúri római katolikus templom déli kapujában maradt fenn. Ott 1481-es évszám jelzi elkészültét.

[10] Tarpa, református parókia, anyakönyvek I., 234.

[11] Lehoczky 1881/1882. III.: 757.

[12] Lehoczky 1881/1882. III.: 757.; MMT XI.: 319.; Szatmáriné 2000. 112.

[13] Lángi József: Jelentés a tarpai református templom falképeinek tisztításáról, konzerválásáról, 1983. Forster Központ, Tudományos Irattár, OMF-iratok, 1983.; Seres László: *Restaurálási dokumentáció* a tarpai ref. templom gótikus falképeinek helyreállításáról Budapest, 1984. ÁMRK-anyag.

Bartos György – Fülöp András – Jakab Attila

Tiszaszentmárton, református templom

A Nyír Pannonhalma, Jósa András nevezte így 1906-ban a Tisza Záhony fölötti nagy kanyarjában, Zsurk szomszédságában, a folyó bal partján fekvő Tiszaszentmárton református templomát, amire a környék egyik legmagasabb dombján álló, gótikus jegyeket mutató templom impozáns megjelenése és – a falu nevét is adó – Szent Márton titulusa indította.[1]

A sík környezetből mintegy 10 m-nyire kiemelkedő homokdomb tetején áll a keletelt templom, melynek gótikus jellegét a poligonális szentély és a déli homlokzat magas, csúcsíves, kőből készült mérműves ablakai adják *(1–2. kép)*. Ezek közül három a szentély keleti, délkeleti és déli oldalán nyílik, további kettő pedig a hajó dél felőli bővítményének déli falát töri át a homlokzata elé ugró toronytól keletre és nyugatra *(3. kép)*. A zömök, négyszintes torony klasszicizáló barokk formákat mutat.

A templomhajót és a nála keskenyebb és magasabb szentélyt nyeregtető fedi. A két térrész között magas, csúcsíves diadalív nyílik, amelyet alul szabálytalan formában kiszélesítettek, mindkét pillérét elvésve. A sokszögű szentélyzáradék északkeleti sarkában gótikus szentségtartó fülkét helyeztek el.

1906-ban járt itt Jósa Adrás, majd a MOB megbízásából Sztehlo Ottó kereste föl a templomot.[2]

A templom legutóbbi felújítási munkái 2001-ben indultak meg.[3] 2001 nyarán csak a templom belső falfelületeinek szondázó vizsgálatára volt módunk, ezt 2003-ban követte régészeti kutatás és a falak lábazati zónájának letisztítása, valamint a sekrestye alapfalainak feltárása. 2006-ban a régészeti feltárás a szentélyben folytatódott, s ezt követte a szentély teljes helyreállítása.[4]

Kutatási eredményeinkről már több ízben beszámoltunk,[5] így most csak az építés- és birtoktörténet összefoglalására szorítkozunk, de közöljük a templom kutatását 2012-ben folytató Jakab Attila (Nyíregyháza, Jósa András Múzeum) jelentését a hajó régészeti feltárásáról.

A gótikus templom korai előzményeként szólnunk kell az 1067-ben említett Szent Márton-kápolnáról, amelyet akkor Zsurk birtok tartozékaként (*predium Suruk cum capella Sancti Martini*) Aba nembeli Péter ispán az általa alapított százdi apátságnak adományozott.[6] A *capella* megnevezés vonatkozhatott az épület egyházjogi helyzetére, vagy utalhatott annak kis méretére, esetleg építőanyagára is, de mindenképpen akkor fennálló épületet jelölt, amelynek helyét a kutatók 1872 óta szinte teljes egyetértésben a szentmártoni templomdombon feltételezik.[7] Zsurk birtok ugyanis, amelyet 1212-ben Bánk bihari ispán vásárolt meg Ipoch bácsi ispántól, s ekkor határait megjárták, még ekkor is – több mai falu határát magába foglaló – nagy területet ölelt fel. Szentmárton keleti felét ekkor Aba nembeli Artolph birtokaként említették.[8] Írott adatok híján csak feltételezhetjük, hogy Bánknak elkobzott birtokait II. Endre király adományozhatta Tomaj nembeli Dénes főlovászmesternek. 1322-ben már bizonyosan az ő leszármazot-

1. Összkép a szentély felől

tainak, Losonci III. Dénes fiainak birtokában volt mind Zsurk, mind Szentmárton (*possessiones Surk, Zenthmarton*), s a két falu az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékekben is önálló plébániaként szerepelt.[9]

Amikor 1872-ben Foltinyi János egri kanonok Tiszaszentmártonba látogatott, járt a mai református templomban is. *A templomba a bejárat a déli oldalon van, s a bejárattól jobbra a kar alatt hat darab durva faragású régi oszloptó szemlélhető, lábakúl szolgálva egy deszkaállványhoz, melyre temetkezések alkalmával a holttest szokott helyeztetni. Nem állott módomban ezen oszloptőket helyeikből kifordíttatni, s tökéletesen szemügyre venni, de még így felületes megtekintés után is sejtem, hogy azok egy régibb épület, valószínűleg az e helyen állott Szent Márton kápolnája maradványai.*[10]

A kanonok által látott faragványok valóban származhattak a legrégebbi templomból, ám ezeket ma már nem ismerjük. Szintén lehet a korai templom felszerelési tárgya az a kőből faragott keresztelőmedence, amely Jakab Attila ásatása során került elő.

Losonci Dénes fiaitól származott a család három bárói ága, melyeknek tagjai az 1390-es évekig országos méltóságokat viseltek, s mindhárom ág „szentmártoninak" nevezte magát, tehát Szentmártont közös családi központjuknak tekintették. Egy 1393-ban történt birtokosztály során Zsurkot és Szentmártont a Losonci Bánfi ág kapta. A XVI. századtól Szentmárton volt a környékbeli Losonci birtokok egyik központja, ahol – a határ Tisza felé eső részén – várkastélyuk is állt fa épületekkel, kápolnával.[11]

A falkutatás és a régészeti feltárás során megállapítottuk, hogy a mai templom két nagy késő középkori építési periódus és egy későbbi, reformátusokhoz köthető építkezés eredményeként jött létre.

Az első gótikus építési periódusban már kialakult a templom mai, téglalap alaprajzú, síkmennyezetes hajóból és sokszögzáródású, boltozott szentélyből álló alaprajza. E periódust a szentélyablakok mérművei és a déli hajófal nyugati végében talált mérműves karzatablak formái alapján a XIV. század végére, a XV. század elejére datálhatjuk. A szentélyben a 2006. évi restaurátori feltárás és falkutatás során előkerültek az egykori téglaboltozat homlokívei, boltvállának indításai és a hozzá tartozó meszelés *(4. kép)*. Egyes jelek arra utalnak, hogy a korai hajó és a szentély

2. A szentély és a hajó részlete délről

3. Mérműves ablak a hajó déli falán, a toronytól keletre

5. A szentségtartó fülke

alsó zónájának építése közt némi idő eltelt. A 2006. évi régészeti feltárás során megtaláltuk az első gótikus periódushoz tartozó oltár, valamint a református időszakban visszabontott és levésett diadalívpillérek alapozását. A szentély középtengelyében az oltár alapozásához igazodó, kelet-nyugati irányú, kirabolt koporsós temetkezé-

4. A szentély hosszmetszete

sek kerültek elő, a rablás során visszadobált, hatágú csillagos díszítésű, kerek rézveretekkel, melyek középkori temetőinkben a XIV. század elejétől végéig ismeretesek.[12]

A szentély északkeleti belső sarkában egy szentségtartó fülkét helyeztek el, ennek kőanyaga a szentélyablakok mérművével egyező *(5. kép)*. Keretelésének sérült profilját vakolattal javították, timpanonos lezárását vakmérmű díszíti. A tagozatokat egykor rózsaszínű festés fedte. A pasztofóriumot műformái a XIV. század végére, a XV. század elejére keltezik. Hasonló pasztofóriumot a szintén Losonci-birtok Tornyospálcáról ismerünk, igaz, annak korát kutatóik, Juan Cabello és Simon Zoltán a XV. század végére, a XVI. század elejére teszik.[13] A déli szentélyfalon megtaláltuk a papi ülőfülkét és mellette egy másik fülkét. A templomhajó délkeleti sarkában talán egy mellékoltár állt, amire az itt talált, háromszögű lezárású kis fülke utal.

A hajó egykori nyílásrendszeréből ma csak a déli homlokzat egykori (karzat?-) ablakát ismerjük, melyet a mai karzat magasságában bontottunk ki *(6–7. kép)*.[14] Ez az ablak egyidős a hajó déli falának falszövetével, ezért mérműves szerkezete a templomhajót is keltezi. Az ablak

elfalazására a déli előcsarnok építésekor került sor. A restaurátori kutatás során előkerült a hajó déli falának keleti ablaka is, mely feltehetően szintén egy ehhez a periódushoz köthető ablak helyén létesült *(8. kép)*. Később ezt is megnyújtották felfelé, hasonlóan a szentélyablakokhoz (a jelenlegi záradékmagasság már a késő gótikus periódushoz tartozik), ugyanakkor az ablak káváit vakolatveréssel nem vizsgálhattuk, ugyanis azokba befordulóan és környezetükben nagyobb felületen fekete festés került elő. A többi egykorú hajóablakot a XV. század végi, XVI. század eleji, valamint a XIX. századi építkezések során eltüntették. A hajó egykori bejárata a déli oldalon volt, ám 1831 után az előcsarnok építésekor a középső falszakaszt kivágták, és a ma látható nagy árkádívvel hidalták át. Ekkor a déli kaput megszüntették. Helye az 1906-os padlófelbontáskor még látható volt. Nem tudjuk, vajon a Jósa András által leírt gótikus kapuelemek, melyek a templom előtt hevertek, ehhez a korszakhoz lennének-e köthetők, vagy a XV. század végi nagy átalakításhoz.[15]

A XIV. század végi, XV. század eleji templomhajó egykori – a mainál alacsonyabb – falkoronáját a belsőben végzett falkutatás során megtalált vízszintes elválással azonosíthattuk az északi és a déli hajófalon. A korábbi

6. A hajó déli falának nyugati ablaka feltárás után

meszelés is idáig tartott, sőt befordult a falkoronára, ami arra utal, hogy ebben a korszakban a hajó nyitott fedélszékes lehetett. Kívül az egykori párkányt – ha maradt belőle valami – csak állványozás után lehetne kutatni.

A szentélyhez utólag sekrestye épült, amelynek alapfalait feltártuk és befalazott ajtaját is megtaláltuk.

A XV. század végén, a XVI. század elején jelentősen átalakították a templomot. Megemelték a szentély falkoronáját, elbontották a korábbi ablakok záradékát, és a kőrestaurátori megfigyelések szerint a régi mérműveket 250 cm-rel magasabban újra összerakták. Ugyanakkor a magasításhoz szükséges szárköveket a korábbitól eltérő kőanyagból gyártották le. Az új szentély szintén boltozott volt, rend-

7. A hajó déli falának nyugati ablaka helyreállítás után

szere, technikai megoldása a korábbi boltozatét ismételte *(9. kép)*. A szentélyboltozatot lényegében egy csúcsíves fiókos donga képezte, melynek lenyomatát a – szintén ekkor megemelt – diadalív keleti felületén figyelhettük meg (csúcsát a későbbi visszabontások megsemmisítették, amikor a mai deszkamennyezet elkészült). A sokszögű szentélyt egykor lefedő, téglából készített fiókboltozatok kőből készült konzoljait és a homlokívek lenyomatait már a 2001. évi kutatás során azonosítottuk. Szerkezetében Tornyospálca templomának ma is fennálló boltozatához hasonló volt, amelyet a legújabb kutatások (Juan Cabello, Simon Zoltán) a templom 1500 körüli átépítéséhez kötnek.[16] Feltehetően e kőben szegény vidéken gyakoriak lehettek az ilyen, kőborda nélküli boltozatok, de a kettő között műhelykapcsolatot is feltételezhetünk.

Az új szentély építésével egy időben magasították a hajót is, ezzel a korábbinál és a mainál is nagyobb belmagasságú teret kaptak. A déli oldalon új ablakrendszert alakítottak ki, ennek egy befalazott ablakát feltártuk, ám a mérműveket a déli előcsarnok építésekor, azaz a befalazás idején kiszedték és áthelyezték a déli előcsarnok egyik új ablakába. Ott jelenleg két, áthelyezett mérműves ablakot látunk.

8. A hajó déli falának keleti ablaka helyreállítás után

Losonczy Istvánt, a temesvári hőst, a helyi hagyomány szerint az itteni templomban temették el 1552-ben. Birtokait – királyi kegyként fiúsított – lányai örökölték, itteni birtokait Losonczy Anna kapta. A gazdag szépasszony három házasságáról tudunk. Báthory Miklós után Ungnad Kristóf, majd 1590-től Forgách Zsigmond felesége lett. Így kerültek a Losonczy-birtokok Forgách Zsigmond kezébe, aki 1603-ban katolikus vallásra tért át, és fényes politikai karriert futott be. 1655-ben családi egyezség során fiai közül Ádám szerezte meg Szentmártont.[17]

A történeti adatok szerint a templom a XVI. század közepétől nagy valószínűséggel már református volt, majd egy hosszabb, 1603-tól 1747-ig tartó katolikus időszakot követően vált ismét reformátussá.[18]

Már 1601 előtt levésték a diadalívpilléreket is.[19] A levésett felületen ugyanis – kvádermintás díszítés mellett – utólagos bekarcolások mutatkoztak, köztük egy ilyen évszám is.

Eszterházy Károly püspök 1779-ben járt Szabolcs megyében. Ekkor jegyezte fel Tiszaszentmárton kapcsán: *Ezekhez [ti. az előtte felsorolt kőtemplomokhoz] tartozik Szent-Mártony, ahol 1748. év után a hajdan katolikus egyház romjaiból a reformátusok imaház (oratorium) építésébe kezdtek akarat ellenére* [azaz engedély nélkül].[20]

1809-ben a templom mellett *ócska fatornyocska* állt.[21] Egy valamivel később végzett átalakítás során visszabontották a hajó – egykor nyilván magasabb, XV. század végi – falkoronáját, és egy tetőgerinc alá hozták a szentéllyel. Ekkor készülhetett az 1831-es keltezésű, szerény kvalitású síkmennyezet, majd felépítették a déli előcsarnokot és tornyot.[22]

9. A helyreállított szentély nyugat felől

Jegyzetek:

[1] Jósa 1906. 2–3. – újraközölve: Jósa 1968. 173.

[2] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1906. július 3-án küldte meg a MOB-nak a Felsőszabolcsi Református Egyházkerület esperesének kérelmét a templom javítására. A templom tetőzete tönkrement, s az épület több helyen is beázott. A MOB 1906. augusztus 6-án Sztehlo Ottó másodépítészt küldte a helyszínre. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1906/357. Sztehlo 1906. szeptember 4-én terjesztette be jelentését (uo., MOB 1906/428.). Mint írta: *A templom mérművei után ítélve a 15ik században épült. Diadalíve bővítés folytán szabálytalan vonalú, úgy hajója, mint szentélye vízszintes deszkamennyezettel van ellátva. Tornya 18ik századból való. A torony és hajó közötti előcsarnokféle építmény hajdan mellékkápolna lehetett, ezen rész a 18ik században alapos átalakításnak vetetett alá, amennyiben egy karzattal két emeletre osztva mindkét emelete csehboltozattal boltozott, gótkorbeliségét csak a két mérműves ablak árulja el. A templom nyugati oldalán egy külön, keskeny és jelentéktelen fakarzat van, ahonnan látván a hajó fedélszékébe juthatni. A templom tatarozása már megkezdetett, a torony sisakja már átmázoltatott és tervbe van véve a templom fedelének megújítása és vakolatjavítás, meszeléssel. Az épület műemléki jellegének fenntartása céljából csupán az 5 db hosszú gót ablak stílszerű rekonstrukciója javasolható. A mérművek épségben lévén új ablakosztók, talpak és ólmozott legegyszerűbb üvegezés volnának előirányozandók. Ezek költségei mintegy 1000 koronára tehetők. Javaslom az ablakok rekonstrukciójára vonatkozó költségeket országos javadalomból megszavazni méltóztassék.* A MOB 1906. szeptember 22-én tárgyalta a jelentést, és kérte a VKM-et, hogy a bizottság jövő évi keretének terhére 1000 korona segélyt biztosítson az ablakok rekonstrukciójára. A VKM 1906. november 20-án értesítette a Bizottságot, hogy *előterjesztését tudomásul veszi és erről az érdekelt egyházközség megfelelő intézkedését kívánja.* (MOB 1907/428., 455., 536.) Sztehlo vázlatrajza: Forster Központ, Tervtár, ltsz: 7933; a templom külsejét délről és belsejének egy részletét ábrázoló egy-egy fényképe: Fotótár, ltsz.: nsz. 97.639., 10.491. Köszönettel tartozunk Bakó Zsuzsannának és Bardoly Istvánnak, hogy a készülő Sztehlo-katalógus anyagát rendelkezésünkre bocsátották.

[3] Tervezés: Wittinger Zoltán; restaurátori, régészeti és művészettörténeti kutatás: Lángi József, Fülöp András, Bartos György.

[4] Falkép-restaurálás: Pintér Attila; kőrestaurálási munkák: Kovács István.

[5] Lángi 2002. 142–143.; Bartos–Fülöp 2002. 140–142.; Fülöp 2004a. 24.; Fülöp 2004b. 302–303.; Bartos–Fülöp 2007. 303.; Bartos–Fülöp 2011. 219–232.

[6] Az alapítólevél legújabb kiadása, a korábbi irodalommal: DHA I.: 183.; Az apátság Árpád-kori történetére vonatkozóan: Györffy 1963. 804–805. A monostor a mai Tiszakeszi határában feküdt, falait és temetőjét az újabb kori bolygatások nagyrészt elpusztították: Kemenczei–K. Végh 1966. 406.); Mályusz 1971. 17–18.

[7] Foltin 1872. 152–156. – kivétel: Németh 1997. 177., 208.

[8] HO VIII. 12–15.: No 7. A falu további történetére összefoglalóan: Mező–Németh 1972. 126–127.; Németh 1997. 177., 209. A XIII. század elején Bánk a környéken másutt is vásárolt birtokot, így pl. a Tisza túlpartján fekvő két Lónyát, ezeket utána vejének, Simon bánnak adta tovább. Simon bán ugyanekkor a Szabolcs megyei Szalókát éppen Artolphtól vásárolta meg, kialakítva ezzel a lónyai uradalmat. (vö. ÁÚO VIII.: 259–262.: No 176.; Györffy 1963. 543–544.); A zsurki lelkész 1918-ban a Kopócsi család levéltárában lévő 1310-es keltezésű oklevelére hivatkozva azt írja, hogy az ebben az esztendőben lezajlott zsurki határjárás során megkülönböztették Kopócs és Bács helységeket. Ugyanő írja, hogy a hagyomány szerint Zsurk határa állítólag egészen Apátiig nyúlt. Fénymásolat a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban a Tiszántúli Református Kollégium Levéltárából, XV. 81. 19. I. 8. c.6. Zsurk alatt, 19.

[9] Iványi 1941. 56–59.; Mon. Vat. I/1.: 329., 331., 349., 365.

[10] Foltin 1872. 152–156.

[11] Bartos–Fülöp 2011. 219–232. a részletes forráshivatkozásokkal.

[12] A verettípus analógiáiról és a datálás indokairól részletesebben: Hatházi 2004. 80–81., 84–85.

[13] Cabello–Simon 2011. 244.

[14] A középkori karzatot egyelőre nem vizsgálhattuk, bár lehet, hogy egy fakarzat bekötésére utal az ablaktól keletre talált nagyméretű gerendafészek. A templombelső kiürítése után a kérdést alaposabban meg lehet vizsgálni.

[15] A tornyon keresztül vezető bejárat lépcsőjének feltörése során a kapuzat maradványainak egy része 2012-ben előkerült –vö.: Jakab Attila írásával e kötetben.

[16] Cabello–Simon 2011. 233–245.

[17] Bartos–Fülöp 2011. 223–224.

[18] Canonica Visitatio 1779. Az adat Jakab Attila kutatása.

[19] A tiszaszentmártoni késő gótikus átépítés, templom-magasítás 1500 körüli datálásával szemben Pintér Attila restaurátor kételyeit fogalmazta meg, az általa feltárt szentélyfalak meszelésébe, vakolatába bekarcolt nevek és évszámok miatt. A bekarcolások zöme az 1590-es évek és 1620 között keletkezett, csupán két későbbi évszám került elő (1664, 1720). A korai évszámok Forgách Zsigmond birtoklásának első évtizedeit jelzik, akinek 1603-ban történt rekatolizálása a templom katolikus szertartás szerinti használatba vételével, újra szentelésével járhatott. Pintér Attila szerint ekkor történt volna a templom magasítása is. Érvei nem eléggé meggyőzőek – mind a festett felszentelési keresztek (ha ezek valóban 1603 körüliek és nem az 1500 körüli újraszenteléskor keletkeztek), mind a bekarcolások készülhettek sokkal korábbi vakolatokra is, és a stiláris ellenérvek mellett vannak ezeket cáfoló megfigyeléseink is. A déli diadalív-pillér levésett belső felületén olvasható 1601(?)-es és 1605-ös bekarcolások kizárják, hogy a diadalív magasítására ekkor vagy ezt követően került volna sor, hiszen a vállmagasságtól újraépített diadalív még az ép diadalív-pillérekhez igazodott. Csak fordítva történhetett: az 1500 körül megmagasított templom diadalív-pillérét a 16. században a reformátusok elvették, majd újravakolták, s ebbe a vakolatba karcolták be nevüket és a dátumot az itt járó *illusztris, írni-olvasni tudó személyek.* (Pintér Attila)

[20] Eszterházy 1998. 82. (Németh Péter fordítása).

[21] MMT XI.: 439.

[22] *A templomnak van tornya, körülbelül 1830-ban épült kőből.* Porzsolt Ádám tiszteletes feljegyzése 1917-ből. Fénymásolat a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban a Tiszántúli Református Kollégium Levéltárából. XV. 81. 19. I. 8. c.6. Tiszaszentmárton alatt 12. Idézi Jakab Attila. Ld. írását e kötetben.

Jakab Attila

A tiszaszentmártoni református templom hajójában végzett kutatásokról

2012. február 20. és március 2. között végeztük el a tiszaszentmártoni középkori templom hajójában az előírt régészeti kutatást, mely a Bartos György és Fülöp András által korábban megkezdett kutatás folytatása-befejezése volt.[1]

A kutatás során a hajóban hét szelvényt nyitottunk, míg a nyolcadikat a torony és a hajó közötti kis átjáró területén alakítottuk ki *(10. kép)*.[2] A lehetőségekhez képest igyekeztünk a szelvényeket szimmetrikusan kijelölni, hogy minél átfogóbb képet kaphassunk a hajó belsejében lévő rétegtani viszonyokról. Nem tudtuk megvizsgálni a hajó északkeleti részén található, téglából épített, jelenleg is használt szószék területét (120×260 cm), valamint statikai okok miatt nem kerülhetett sor a hajó nyugati felén lévő karzattartó oszlopok közvetlen környékének vizsgálatára sem (260×100 cm).

Megfigyeléseink alapján a hajó rétegei szinte mindenütt azonosak voltak.[3] A sírok viszonylag mélyen helyezkedtek el: a legsekélyebb sírfolt mintegy 100 cm, a legmélyebb pedig 240 cm mélyen került elő.[4] Melléklet nélküliek voltak, s egy kivételével mindnél meg lehetett figyelni a koporsó nyomát. Itt kell megemlítenünk az ásatás egyik legérdekesebb leletét, amely a II. szelvény keleti feléből került elő: egy *FORGAC SVSANNA* feliratos, egymásra hajtott végű pántgyűrű.[5] Bártfai Szabó László 1910-ben megjelent, a Forgách család történetét bemutató munkájában több Forgách Zsuzsannát is említ. Egy személy jöhet számításba, a Forgách Zsigmond nádor fiatalon elhunyt gyermekei között megemlített, Zsuzsa nevű leány, akiről azonban több adat nem szerepel.[6] Így, amennyiben több új adat nem kerül elő, a gyűrű tulajdonosának ezt a kislányt kell tartanunk.

Fontos eredményeket hozott a bejárat környékének kutatása. A templom bejáratát 1906-ban átalakították, kiszedve az addig még meglévő eredeti, csúcsíves bejárat köveit, melyet később Jósa András kintjártakor a templom mellett látott kidobva. Az említett kövek utóéletéhez hozzátartozik ugyanakkor, hogy a tornyon keresztül vezető bejárat lépcsőjének feltörése során a kapuzat maradványainak egy része több mint egy évszázados lappangás után újra napvilágot látott *(11. kép)*. Kutatásunk során küszöbkövet nem találtunk – ezt minden bizonnyal az átalakítás során szedhették ki –, helyét téglával rakták ki. Szélességét le tudtuk mérni, ez 134 cm volt a szárkövekkel együtt. Közvetlenül a bejárat északi oldalán egy 140×115 cm-es területen rossz állapotban megmaradt téglapadló maradványát tártuk fel 50 cm mélységben. A templom hossztengelyéhez képest diagonális elrendezésű padló téglái közül a legépebb méretei: 22,5×22,5×4–4,5 cm. A téglákra egyértelműen ráhúzódtak a későbbi járószintek,[7] így ez lehetett a templom eredeti járószintje.[8] A falak mentén ásott szelvényekben mindenütt elértük az alapaljat. Ez 140–170 cm-es mélységben jelentkezett. Az alapfalak alatt sehol sem figyeltünk meg döngölésre utaló nyomot; úgy tűnik, hogy a téglákat egyszerűen csak a kiásott alapárkokba helyezték el. A bejárattal szemben az északi falnál, csekély mélységben egy 152×168 cm kiterjedésű, 3–4 sorból álló, 30–35 cm vastagságú alap került elő. Ezt minden bizonnyal egy korábbi szószékalapozással azonosíthatjuk. A mai szószék alapozása mellett, az északi faltól déli irányban 1 m-re, 23 cm mélyen egy kőből faragott, 63 cm magas, liturgikus tárgy került oldalára fordulva, szájával délnyugati irányba nézve. Funkcióját – Tari Edittel konzultálva – keresztelőmedenceként határozhatjuk meg *(12. kép)*. Felülete egyenetlen durva, nem szabályos. Háta nagyjából egyenes, keresztmetszete leginkább körszelet.[9] Kora pontosan nem állapítható meg, a kopásnyomok azonban hosszú használatra utalnak. Rétegtani viszonyai alapján az 1906-os padozatcsere során kerülhetett mai helyére. Ezzel a megyebeli kő keresztelőmedencék száma – a Németh Péter által a szabolcsi templomban találttal együtt – kettőre emelkedett. A templomban kerül bemutatásra.

Az 1067-ben említett *capella* meglétének igazolása nem sikerült az igen mélyre ásott temetkezések miatt. Ez a minden bizonnyal kisméretű, vélhetőleg fából épített konstrukció az idők folyamán, a különféle földmunkáknak köszönhetően, nyomtalanul elpusztult. Minimális esélye van ugyan még annak, hogy a kutatás által nem érintett területeken megvan az altalaj olyan magasságban, ahol ennek nyoma esetleg megőrződhetett, ennek kiderítése azonban a jövő feladata lesz.

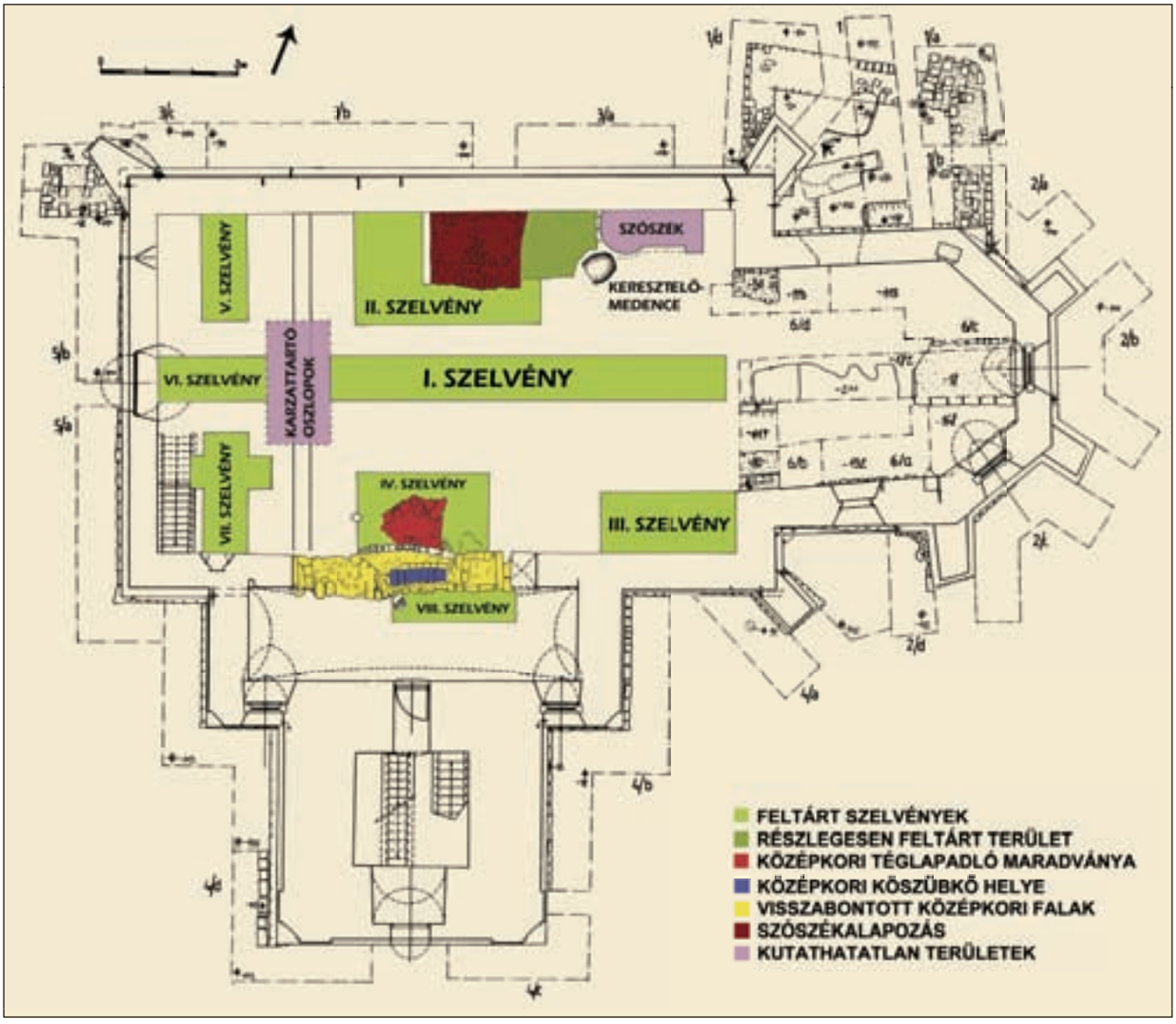

10. A hajóban végzett kutatás összesítő rajza az előkerült fontosabb jelenségekkel

11. A kapuzat maradványai

12. Keresztelőmedence

A dombtetőn soha nem volt kurgán. Alakját csak a későbbi antropogén és természeti hatások (erózió) alakították mai formájára.

A Jósa András álltal említett sírt sem sikerült megtalálnunk. A kérdés már csak azért is érdekes, mert a szelvényeinkben előkerült, bolygatatlan sírok viszonylag nagy mélységben voltak, Jósa leírásában viszont a következő szerepel: *közvetlen a töredezett téglapadlózat alatt egy elkorhadt koporsóra akadtak*, amely *a szentély előtt nyugotra, mintegy lépésnyire találtatott, boltozat nélkül.*[10] Egy egyszerű padozatcsere azonban nem indokolt volna olyan mértékű földmunkát, hogy leássanak a sírok szintjéig. Annyi bizonyos, hogy a szelvényeinkben nyoma sem volt olyan beásásnak, mely áttörte volna a járószintként szolgáló legfelső agyagréteget.

A fényképeket Mudrák Attila (1–3, 5, 7–9, 11), a (6,12) fényképet és a rajzokat (4, 10) a szerzők készítették.

Jegyzetek:

[1] Bartos–Fülöp 2011. 219–232..

[2] I. szelvényünket a hajó hossztengelyében jelöltük ki. Keleti végét a már korábban helyreállított szentély téglapadlója jelölte ki a diadalív vonalában, míg nyugati végét a karzattartó oszlopok helye. Később ennek folytatásában alakítottuk ki a VI. szelvényt. Így – 1 m híján – teljes nyugat-keleti irányú keresztmetszetet nyertünk a hajóról. A karzat alatt az V–VI–VII. szelvények segítségével a hajó észak-déli metszetét figyelhettük meg. A II. szelvényt a bejárattal szemben, az északi falnál alakítottuk ki, míg a III. szelvény a hajó délkeleti részére került. A ma is használt – 1906-ban, a régi bejárat elbontásával megnagyobbított – bejárat előtt, annak belső oldalán jelöltük ki a IV., míg a fal túlsó oldalán a VIII. szelvényt.

[3] A mélységadatok mindenhol a szentély jelenlegi járószintjén kijelölt fix ponttól értendők. Legfelül 1–2 cm vastag szürkésbarna, poros réteg, alatta egy vékony habarcságyazat maradványai voltak megfigyelhetők. Ez utóbbi nyilván a mostanit megelőző padlóréteg felszedése során maradt meg. Ez után következett egy mintegy 10–12 cm vastag, szürkésbarna, réteg, alatta pedig egy 10–14 cm vastag, masszív, kemény szürke agyagréteg. Ez az egykori járószint a templom egész területén igen markánsan jelentkezett, és egyetlen sírbeásás sem törte át. Alatta került elő az a markáns, sárga agyagos járószint, melynek vastagsága igen változó volt. Átlagosan 5–10 cm volt, de egyes helyeken a 20–25 cm-t is elérte. Ez az egykori – de biztosan nem középkori – járószint nagyjából igazodott a jelenlegi járószinttől mintegy 50 cm mélységben lévő középkori járószinthez. Ez utóbbit egyrészt a legmélyebb szinten megtalált meszelésnyomok, másrészt – az alább részletezendő – téglapadló maradvány alapján tudtuk meghatározni. Az említett szint azonban nem mindenütt volt rétegben megfigyelhető. A szelvényekben elért sírok egy részét egyértelműen az említett réteg kialakítása előtt, míg másik részét az után ásták meg. Ezt különösen jól meg lehetett figyelni azoknál a síroknál, melyek csak félig „lógtak be" a szelvénybe, s így sírgödrük metszetében jól lehetett látni a járószinthez tartozó sárga agyagdarabokat. A harmadik legmarkánsabb réteg az említett két járószint alatt húzódott. Ez egy barna, jellegét tekintve – viszonylag kevés habarcsot és téglatörmeléket tartalmazó – „homogénnek" tekinthető, 120–140 cm vastag réteg, melynek betöltését csak a sárga agyagos járóréteg kialakítása után beleásott sírok agyagdarabjai tarkították. Az említett vastagság azonban a legmélyebbre ásott sírok esetében elérte a 180 cm-t is. Ebben a rétegben sok szórvány embercsontot találtunk, de ezen kívül néhány meszelt és festett vakolatdarab, valamint ablak üvegszemtöredéke is napvilágot látott. Ez alatt a réteg alatt – mindenütt, ahol elértük – a bolygatatlan, sárga homokos altalaj húzódott.

[4] 8 sírszámot adtunk ki, de egy sírnak a feltárására nem kerülhetett sor. (Ennél több sírfoltot figyeltünk meg, de ezek számot nem kaptak.)

[5] A gyűrű kerülete 4,7 cm, a pánt szélessége 0,4 cm, átmérője 1,4 cm. A II. szelvény keleti feléből került elő, fémkereső segítségével találtuk meg. Sírt nem tudtunk hozzárendelni, mindössze egy zöldes színű koponyatöredék került elő a gyűrű környékén, valamint egy pártatöredék, s talán ezek is a gyűrű tulajdonosához tartoztak. A sírt tehát vagy kirabolták, vagy ami valószínűbb, a későbbi temetkezések bolygatták meg oly módon, hogy az eredeti sírból nem maradt semmi.

[6] Bártfai Szabó 1910. 505.

[7] Mind a szürke, mind a sárga agyagos járószint, vö. a 4. jegyzettel.

[8] A kutatás során itt, valamint a III. szelvény keleti végében, szintén 90 cm körüli mélységben értük el legmagasabban az eredeti altalajt, a többi helyen a sírbeásások miatt csak jóval mélyebben került elő. Ez átlagosan 170–190 cm-t jelent, néhol azonban a jelentkezési szint elérte a 240 cm-es mélységet.

[9] Magassága: 63 cm. A medence rész felső részének belső átmérője 45×35 cm, alsó átmérője 35×30 cm, magassága 14–18 cm. A felső rész teljes átmérője 48×70 cm. Az ovális felső rész ellentétes végein – 56 cm-re egymástól – két darab, 3–3,5 cm átmérőjű, 1,5–2 cm mély lyuk található. Az egyik mellett 10, illetve 8 cm-re egy-egy 2,3–2,5 cm átmérőjű, 5 cm mély, félgömb alakú, simára koptatott felületű kis mélyedés helyezkedik el.

[10] Jósa 1968. 171., 176.; Levonulásunk után a templombelsőben mintegy 25–30 cm-es szintsüllyesztést hajtottak végre az újonnan kialakítandó, a szentélyével azonos magasságú padlószint kialakításához kapcsolódóan. Ennek kivitelezési munkáiról értesítést nem kaptunk, így nem volt lehetőségünk a korábban húzott szelvények közötti terület átvizsgálására. Emiatt nem volt lehetőségünk arra sem, hogy ellenőrizhessük Jósa azon állítását, miszerint: *a padozatot talpainkkal kopogtatva, kisütöttük, hogy a hajó tengelyében három kriptának kell lennie.* Jósa 1968. 176. Azt azonban, hogy esetleg mégis található kripta a templomban, egy másik forrás is valószínűsíti. 1917-ben az akkori lelkész, Porzsolt Ádám a következőket írta: *A templom alatti kripta halottjainak neve ismeretlen.* Fénymásolat a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban a Tiszántúli Református Kollégium Levéltárából, XV. 81. 19. I. 8. c.6. Tiszaszentmárton alatt, 12.

Németh Péter – Juan Cabello

Kisvárda, római katolikus templom

A Tiszasalamon (Соломоново) és Záhony közötti középkori révátkelőtől Kisvárdán át Kállóba vezető út mentén fekszik az egykori mezőváros középkori eredetű temploma. A hajó nyugati végéhez kapcsolódó torony copf stílusú. A hosszú, a nyolcszög három oldalával záródó, gótikus szentélyt a déli oldalon három, a délkeleti falon egy csúcsíves, kőkeretes ablak világítja meg *(1. kép)*. A kétosztású ablaknyílások karéjos kialakítású, mérműves kőrácsai az 1970-ben befejezett műemléki helyreállításkor készültek, ugyanis a korábbi fényképek kőrácsok nélküli ablakokat mutatnak *(2. kép)*.[1] A szentélyzáródás keleti falát négy részre osztott, halhólyagmintás körablak töri át, eredeti, kívül-belül homorúan tagolt kőrácsokkal (a régi fényképeken csak falazás látható a kőrács helyén) *(3–4. kép)*.[2]

A szentélyfejben a boltvállak magasságában látható, emberfejes/mellképes konzolok minden kétséget kizáróan a késő gótikus, a XVIII. század elején elbontott, kőbordás boltozathoz tartoztak. Az eredeti helyükön található, vöröses riolittufából (?) faragott hat konzol az északi, barokk sarokpillértől keletre kb. egy jó fél méterrel indulva (a szentélyfej barokk boltozata eltér a középkori boltozat tengelyétől) a következő, három esetben feliratt al is jelölt ábrázolásokat hordozza: a kopasz homlokkal, zárt köpenyben ábrázolt első férfifejet jellegzetes attribútumán, a kulcson kívül az alatta lévő szalagon olvasható felirat (*S. Petrus*) is azonosítja a templom egyik védőszentjével (ld. alább) *(5. kép)*. Keleti irányban, közvetlen szomszédságában az egyház másik védőszentjét, a kopaszodó Szent Pált helyezték el: az azonosítást a gömbben végződő markolatú kard mellett szintén szalagon olvasható felirat (*S. Paulus*) is megerősíti *(6. kép)*. A szentély keleti oldalán elhelyezkedő három konzol nem visel feliratot, így a figurák meghatározása nehéz. Első említőjük, Ipolyi Arnold szerint „bibliai és legendai alakokat” ábrázolhatnak.[3] Ipolyi meghatározása óta e sorok írója tett kísérletet e három gyámköves képmás megfejtésére[4] (erről ld. alább). A két védőszent utáni harmadik, redőzött köpenyű alak egy koronát és rövid, nyírt szakállt viselő, göndör hajú férfi feje *(7. kép)*. A negyedik konzolról kövér, elálló fülű, sima arcú férfi tekint ránk, haja jobb oldalt előre fésült, szintén redőzött köpenyt visel. Nyakát mintha gallér (?) takarná *(8. kép)*. Szomszédján, az ötödik konzolon nagy elálló fülekkel, nagy bajusszal és szakállal, redőzött köpenyben ábrázolt férfi mellképe látható *(9. kép)*. Az utolsó konzol közvetlenül a barokk pillérbe ágyazódik. Az ábrázolás alatti feliratos szalagon: *Ego Alexandri sum*, ez azonban nem világít rá az ábrázolt személy kilétére. A férfi hosszúkás arcát vaskos bajusz és kétoldalra fésült, dús szakáll borítja. Felső testét vagy páncéling, vagy vízszintesen fodrozott, függőleges redőkre ren-

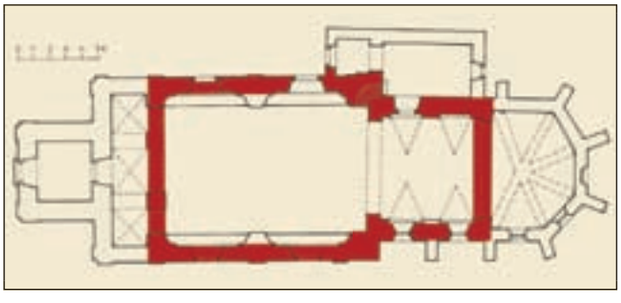

1. A templom alaprajza a korábbi periódus jelölésével

2. Összkép délkeletről, a helyreállítás előtt

3. A templom kelet felől

dezett palást fedi *(10. kép)*. Az ábrázolás az értő szemet a középkori Szent László-reliktumok legismertebbjére, a Szent László-hermára emlékezteti. Az eredetileg valószínűleg trapéz végződésű bordák szürke színű kőből faragott indításai a konzolok fölött láthatók.

Kisvárda egyházi intézménye 1293 körül tűnik fel az okleveles forrásokban, amikor János várdai pap a Gutkeled nembeli Aladár fiai: László és Pelbárt ügyvédje. Ezután elég sűrűn emlegetik papjait, közülük legjelesebb a XIV. században a [Mária-]Pócsról áthelyezett István várdai pap, a nyíri részek élére állított borsovai alesperes, aki 1329-ben Csanád egri püspök albírája volt. Ugyanő 1331-ben mint a várdai egyház rektora, borsovai alesperes, Várda faluban ügyhallgató. Mint az egri püspökség borsovai esperessége alá tartozó, Szent Péter (és Pál) tiszteletére szentelt egyház papja 1332-ben 12 garas, ugyanő, mint (borsovai) alesperes 1333-ban 10, az 1334. évi I. részlet fejében 6, a II. részlet fejében 12, az 1335. év I. részlet fejében 20 garas pápai tizedet, tehát magas összeget fizetett. Még 1359-ben is emlegetik forrásaink, tehát legalább három évtizedet töltött Kisvárdán.[5] Minden bizonnyal az ő idejében újították meg azt a XI. századi templomot, amelyet elbeszélő forrásaink emlegetnek.

Az 1085. évhez kapcsolódó események során a XIV. században kompilált *Képes Krónika* idevágó – közel egykorú – részlete erről így emlékezik meg: *Kutesk vezért elcsábította a hiú reménység, nagy sokaságú kunnal berontott Magyarországba, eljutott egészen Ung és Borsova vármegyékig. Ennek hallatára László király rájuk rontott, és szétszóródtak színe előtt; kard élével veszett sok ezer kun: Salamon király és Kutesk futva menekültek, mint tépett tollú vadkacsák a keselyűk csőrétől. László király elvette zsákmányukat, és himnuszokkal, imádságokkal magasztalták az Istent, aki győzelmet adott nekik. Azután ugyanott templomot is építtetett a mindenható Isten tiszteletére és a győzelem emlékére, mert ezt Isten segítségének tulajdonította.*[6]

Bár Kisvárda első matrikulájába a XVIII. század elején a tudós plébános azt írta, hogy a csata színhelye a Szabolcs megyei Bökönyben volt, a helyi hagyomány ezzel ellentétben azt Kisvárdára helyezte. De egységes volt abban, hogy a templom építését I. (Szent) László királyhoz kötötte: a Szent László-hagyományt oklevelesen 1453-ig vissza tudjuk vezetni.[7]

Az apostolfejedelmek tisztelete pedig a Kelemen várdai plébános, spalatói érseki vicevikárius által 1406-ban Várdán kiállított oklevélen függő pecséten is tükröződik: a mellképszerűen, egymás mellett ábrázolt két szent közül a bal oldali Péter a kulccsal, a jobb oldali Pál a karddal, akiket kétoldalt a *S. Pauli* és a *S. Petri* szöveg keretez.[8]

A szentélyfej és benne a konzolok korára a város műemlékeinek kiváló ismerője, Éri István a XV. század közepét vagy annak második felét adta meg.[9] Németh Péter megpróbálta a konzolfejeket megszemélyesíteni. A templom védőszentjeit követő koronás főben Zsigmond királyt, a Várdai család legfőbb patrónusát látta.[10] Ma már nem egészen így véljük. A királyfej nem bibliai figura, de olyan szent, akinek köze van Zsigmondhoz: az V–VI. században

4. Körablak a szentély keleti falán

5. Konzol a szentélyben (Szent Péter)

6. Konzol a szentélyben (Szent Pál)

élt Zsigmond mártírt, burgund királyt ábrázolhatja. Zsigmond kultusza a Várdaiak körében nem valami fellángolás volt: az egyik Várdait Zsigmondnak keresztelték (†1516), s talán az ő és a Várdaiak lelki üdvéért szentelték a vár 1528-ban említett kápolnáját Szent Zsigmond tiszteletére.[11] A többi három alakra ma sincs jobb megoldásunk, mint volt: a borotvált arcú, reverendás (?) személyben az akkor már elhunyt Várdai István kalocsai érseket, bíborost (†1471), mint az építkezés mentorát látjuk, az utolsó személyben pedig előttünk mások is Szent Lászlót vélték megjeleníteni.[12] Az ötödik konzolról mondottak korábban is bizonytalanok voltak, Marosi Ernő akkori véleményét ismételten elolvasva, ma már nem tartjuk donátor-portrénak. A gótikus részek keltezésében azonban előbbre jutottunk Juan Cabello megfigyelései alapján.

A 2005. évi „kutatás" során a szentély déli falának külső oldalánál, közvetlenül a nyugatról számított második ablak vonalában egy kutatóárokkal vizsgáltuk meg a szintviszonyokat. Megállapítottuk, hogy a cementes lábazat alatt számos helyen nagyobb foltokban megmaradt a középkori, fehér meszelésű vakolat. Amíg a lábazat alsó szakaszát aránylag lapos és hosszúkás kövekből falazták, addig a felső része szabálytalan törtkövekből készült.[13]

A mai cementes lábazat alatt húzódó középkori lábazat 6 cm-rel ugrik ki a falsík elé, magassága az egykori középkori járószinttől 68 cm. A lábazat legfelső, a többinél nagyobb méretű, 21 cm magas kőelemét gondosan megfaragták, felső lezárása egyszerű kialakítású – a felmenő falazattal tompaszöget bezáró síkkal. Ez a felső elem a mai járószint fölé 21 cm-rel kiemelkedik, melynek következtében a mai lábazat (a középkori elem és az új, felette húzódó cementes szakasz együttes) magassága pedig 26–28 cm. Amint azt már említettük, a középkori járószint 68 cm mélyen húzódik, ahol a fal 8 cm-es alapozási kiugrása is megtalálható. A középkori járószint alatt barna, egységes földet figyeltünk meg, felette csupán egy kb. 45–50 cm vastag, szürkésbarna, kevert feltöltés húzódik, melyet legfelül a humusz zár le. E megfigyelés azért fontos, mert az 1465–1471 között épített vár alapozása is

hasonlóan ugyanebből a lapos, királyhelmeci/bodrogszentesi (Kráľovský Chlmec, illetve Svätuše) kőből készült, amire már Virágh Ferenc is rámutatott.[14]

A vár és a templom azonos építési módjából következik, hogy építési idejük is nagyjából egybeesik. Márpedig akkor azt is tudjuk, hogy ki volt a templomépítés gyakorlati vezetője: Demeter kisvárdai plébános és borsovai főesperes, István bíboros-érsek megbízottja, aki a várépítés számadásainak vezetője, a vár provizora, továbbá az érsek elhunyt unokatestvére özvegye, Várdai Miklósné (Perényi Katalin) háztartásának felügyelője, udvarbírája.[15]

A templom építése azért sem tehető későbbre, az 1480-as évekre, mert a család két ága ekkor éppen a vár fenntartási költségei miatt perben és haragban állt egymással.[16]

A templom első pusztulása 1558 őszén történt, ugyanis novemberben Balassa Menyhért indult jelentős sereggel Kisvárda ellen, s a templomot ostromerődként használva hét hétig vívta a várat, de bevenni nem tudta.[17] Ezt száz évvel később összekeverték az erdélyi hadak 1564. évi ostromával, melyről helyben így emlékeztek meg: [János Zsigmond] *a Templomot részint állította a megszállottak ellen, és az Égiek tiszteletére szentelt templom így lett profanálva, sőt alapjáig aligh hogy nem lett a teste megcsonkítva, lerontva a várból a hajítógépek iszonyú ütéseitől.*[18]

A Bocskai-szabadságharc alatt, míg a főserege Szatmár várát ostromolta, a hajdúk egy része megrohanta Kisvárdát, s bár a várat elfoglalni nem tudta, a templomot felgyújtották, és Császlai István plébánost a kisajaki tóba fojtották. Mészáros István várdai prédikátor vette birtokba mind a plébániát, mind pedig a templomot. A földesúr, a református Várdai Katalin (férjezett Nyáry Pálné) azonban a vallási viszálykodást azzal próbálta megszüntetni, hogy a templom romos hajóját lebontatta, köveit a bíboros-érsek apja, Várdai Pelbárt (†1438) itt álló síremlékével (ld. alább) együtt a vár építésére elhordatta. A hajó helyén a reformátusok számára fából építtette fel a templomot olyan formán, hogy az épen maradt szentélyt elfalaztatta a hajótól, és azt a katolikusoknak adta.[19]

Ez az állapot azonban nem tarthatott soká, a kisszámú katolikus hívő a vár belső, majd külső, Szentháromság

7. Konzol a szentélyben

8. Konzol a szentélyben

9. Konzol a szentélyben

10. Konzol a szentélyben (Szent László?)

tiszteletére szentelt kápolnájában talált imahelyre. Ám a reformátusok sem élvezték soká a kezükre jutott templom békéjét. 1673-ban egy fosztogató rablóbanda a várost felgyújtotta, a templom leégett, s bár a szentély falai erősen megrongálódva, de épen maradtak, ám abban misét hallgatni már nem lehetett.[20]

1717-ben került Kisvárdára Fejér János premontrei szerzetes plébánosnak, aki 1722–1724 között beboltoztatta a romos szentélyt, és sekrestyét és fatornyot építtetett hozzá.[21] Ezt az állapotot ábrázolja a templomnak az 1779. évi egyházlátogatás után készült távlati képe *(11. kép)*.[22] Ekkor ugyanis Esterházy Károly püspök elrendelte, hogy a régi, romos alapokat építésszel vizsgáltassák meg, s az újjáépítésről készítsenek terveket. Végül 1788–1806 között készült el a régi alapokra építve a ma is álló templom.[23]

Az 1970. évi, kutatást nélkülöző helyreállítás[24] után, 2005-ben a szentély vizesedése miatt kívül és belül 40–250 cm magasságig levert vakolat igényelte szakértő jelenlétét. Ugyanis a szentélyfej északi oldalán szentségtartó fülke (pasztoforium), a délin ülőfülke kőkeretének alsó, kb. 50 cm magas része került elő. Juan Cabello régész bontotta ki mindkettőt. Eredményeit az alábbiakban foglaljuk össze.

A szentélyfej falait egységesen fehér meszelésű vakolat borítja, amelynek az alsó, 200–250 cm magas része cementes összetételű volt.[25] A cementes vakolat közvetlenül a téglafalon húzódik, azonban a felette lévő falazaton számos korábbi réteget figyelhettünk meg. Közvetlenül a téglafalon egy nagyon vékony, inkább csak „glettszerű", többször is fehérre meszelt réteg húzódik. Az északkeleti falon ezen a vakolaton további három meszelést sikerült megfigyelnünk, amelyeket egy fehér színű, aprószemcsés, mészrögökkel telített vékony vakolat zárt le, rajta egy sárgásbarna, majd két fehér meszelés, valamint egy sötétzöld kifestés, melyeket legfelül 2–3 fehér meszelés zár le.[26] Úgy véljük, hogy ez a vakolatréteg minden bizonnyal a templom XVIII–XIX. század fordulójának építkezéseihez köthető.

Az északi falon, az északkeleti saroktól 55 cm-re, a padlótól 77 cm-es magasságban egy enyhén csúcsívben

11. A templom 1779-ben

záródó szentségtartó fülke került elő. A fülke kőkeretes, külső oldala erősen, egészen a falsíkig visszavésett. Így csak feltételezhetjük, hogy milyen tagozata is lehetett. A kevés nyomból ítélve úgy tűnik, hogy szárainak, valamint záródásának belső szélén egyszerű, körbefutó élszedés húzódhatott, amelyet 5–6 cm-rel a fülke könyöklője felett egyszerű ferde síkkal zártak le. A kőkeretnek a fülke záródásánál tapasztalható megvastagodása talán az egykori díszítésre utalhat. Mindenesetre a záródás feletti két 15 cm széles téglának erősen megfaragott felülete ezt a feltevést erősíti meg. Az építkezés során a fülke helyét először kifalazták, majd a kőelemeket a már kész fülkébe helyezték el – hát- és oldalfalait vékonyan kivakolták és meszelték.[27]

A délkeleti falban, a padló felett 24 cm-re egy enyhén csúcsívben végződő, kisméretű fülke látható, amelyről megállapítottuk, hogy a falhoz képest másodlagos kialakítású.[28] A bélletében és a hátlapján húzódó vakolat szürke cementes. Ennél korábbi vakolatot nem figyeltünk meg.

12. Ülőfülke a szentélyben

Közvetlenül a délkeleti saroknál egy kőkeretes, (kettős) kegyúri ülőfülke került elő *(12. kép)*. A kettős csúcsívvel lezárt bélletes fülke ülőpadja szintén kőből faragott. A konzolokról indított csúcsíveket szemöldökgyám fogja össze, melynek felülete erősen roncsolt. A lefaragás körvonalából következtetve joggal gondolhatunk arra, hogy a konzol levésett felső része a Gutkeled nemzetség – ahova a Várdaiak is tartoztak – farkasfogas/ékvágásos címerpajzsát ábrázolhatta. A kőkeret tagozatát élszedések közrefogta mély és széles horony alkotja.[29] Hátoldala, valamint kávája tégla, melyeket több rétegű fehér, illetve sárgásfehér meszelésű vakolat fed. A három – az északi és a déli falon megfigyeltekkel megegyező anyagú – vakolat kétségkívül középkori, ám a máshol megtalált negyedik réteg a fülke hát- és oldalfalairól már hiányzik. A kőkeret szélén, kb. 5 cm-es sávban, egy szürkésfehér meszelés látható, amely a kőkeret legfelső, fehér meszelésű rétegéhez kapcsolódik. A keleti csúcsíves záradék feletti felületen egy kiterjedt, vörös színű vakolat is látszik, amelyet azonban nehezen tudunk értelmezni.

13. Kapuzat töredéke a templom előterében

A hajó falának északkeleti végén, közvetlenül a barokk kori pillér közelében – a lábazati részen, mégpedig ott, ahol a vakolatot megbontották – három, utólagosan befalazott kőborda-töredéket figyeltünk meg. A XVIII. század végén immáron falazókőként felhasznált kétszer hornyolt bordatöredékek a szentély elbontott, késő gótikus boltozatához tartoztak egykoron.

A szentély padlásterében ma is világosan látható az a falsík elé 10 cm-rel kiugró, tégla alátámasztás, amely a szentély kőbordás – vélhetően kétszakaszos – keresztboltozata csúcsívesen záródó (bolt)mezőinek megépítéséhez szükséges, ácsolt romenádhoz készült.

A plébánia kertjében akkor két faragvány hevert, ma mindkettő a templom előterében található. Az egyik egy

14. Boltozati zárókő a Vármúzeumban

szemöldökgyámos megoldású – élszedések közrefogta hornyok és erőteljes pálcából álló tagozatos - nagyméretű kapuzat vállának rétegköve, míg a másik talán egy ablak nagyméretű hornyos bélletköve lehet *(13. kép)*.

A kisvárdai vár délkeleti tornyának első emeletén ma is látható az az 1961-ben készített kiállítás, amely részben a vár ásatásakor (1954, 1957, 1960) előkerült, részben a katolikus templomot övező kerítésből 1953-ban kibontott faragványokat mutatja be a vár, illetve a város történetébe ágyazva. Öt faragott kő hozható kapcsolatba a középkori templomépülettel. Egy boltozati bordatöredék és a lábazatkő a vár ásatása során került elő, mégpedig a keleti épületszárny helyén, tehát ott, ahol egykor a vár kápolnája állt. Ezek egyaránt készülhettek mind a középkori plébániatemplom, mind a várkápolna részére. A másik három, a kerítésből kibontott kövek között van Várdai Pelbárt 1438-ból származó sírköve, amelyről tudjuk, hogy egykor a r. k. templom hajójában állt sírt fedte. (Ld. kötetünkben Lővei Pál tanulmányát.) A másik két kő közül az egyik egy boltozati zárókő *(14–15. kép)*. Kiterjesztett szárnyú madarat ábrázol, amelynek feje erősen megkopott. A bordázott, tollakat utánzó erős szárnyak között írásszalag, rajta IOH(ANNES) felirattal. Az írásszalag szárnyak alól kibukkanó végei tekercsben végződnek. A zárókő két oldalán a hozzá csatlakozó borda illeszkedési helye jól látható. Ábrázolása (sas) és a felirata egymást erősítve Szent János evangélistára utal. A másik faragvány álló alakot ábrázol, amely kezeivel szétnyitott irattekercset tart, amelyen valaha felirat volt *(16. kép)*. A nagyon megrongálódott kő eredetileg boltozat bordaindításának konzolos eleme volt. A szürke homokkőből faragott mindkét kő csak a templom szentélynégyzetéhez – s nem a hajójához, mint Éri István vélte – tartozhatott, talán a Várdai-sírkő készítésével egy időben boltozták át a korabeli szentélyt, amelyet a későbbi bővítés is megtartott, ám boltozata 1558-ban elpusztult. A Vármúzeum kiállításának megnyitása után, még az év áprilisában került elő az északnyugati toronytól nyugatra – tereprendezés közben – az a faragott kő, amelynek profilja homorlat–lemez–pálcatag–lemez–pálcatag–homorlat *(17. kép)*. Az ajtókeret szárának rétegköveként meghatározható darab – amely egykor a középkori templom bejáratának része volt – a XIV–XV. század fordulójára, még inkább a XV. század első negyedére keltezhető.

15. Boltozati zárókő a Vármúzeumban

16. Figurális töredék a Vármúzeumban

17. Ajtókeret rétegköve a Vármúzeumban

A kisvárdai római katolikus templom elődjét a XI. század végén I. (Szent) László király építtette, ennek azonban az alapjait csak régészeti kutatás hozhatná a felszínre. A tatárjárás (1241) pusztításait ez az épület sem kerülhette el, annak helyreállítása után a templom átépítésére valószínűleg a XIV. század 30–50-es éveiben kerülhetett sor. Éri István nehezen értelmezhető szövegezésében[30] ugyan történik említés a román kori alapfalakra, ám ezt az alaprajzán nem jelölte. Úgy véljük: az első templomépület fent jelzett, XIV. századi átépítése a mai templomhajónak a karzatig tartó részét (a hajó) és az ún. szentélynégyzetet (az egyenes záródású szentély) érintette (klasszikus 2/3–1/3 arány).[31] E XIV. századi templom hajójában építették a Várdaiak XVIII. században még ismert sírboltját, amelybe 1438-ban Várdai Pelbártot, a Sárkányos-rend tagját temették, neki sírkövet is emelve.[32] A templomot az 1470-es évek táján mind keleti (a ma is látható szentélyfej), mind pedig nyugati (a hajó bővítése orgonakarzattal (?) és toronnyal) irányban meghosszabbították, ez utóbbit támasztja alá az 1500. évi birtokbecsű.[33]

A fényképeket Mudrák Attila (3–10, 12–13) és Kollár Tibor (14–17), az alaprajzot Németh Péter készítette, az archív anyagok forrása: Néző István gyűjteménye (2), Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, 178 (11).

Jegyzetek:

[1] Török Ferenc építészmérnök tervei alapján: Kisvárda, rk. templom szentélyének rekonstrukciós elvi engedélyezési terve. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 14470. – 1969 decemberében Török Ferenc építészmérnök elvi engedélyezési tervet nyújtott be az OMF-hez. A terv a szentély gótikus ablakainak mérműves rekonstrukcióját, a délkeleti befalazott ablak kibontását, valamint a rossz állapotban lévő vakolat leverését, illetve a homlokzatok újravakolását irányozta elő. Az is kitűnik a tervből, hogy a tervező a szentélybelső oldalfalainak meszelését és a barokk boltozati vállaknál éppen csak látható gótikus boltozati konzolok, valamint a boltozati bordaindítások kibontását is előirányozta. 1971 márciusában megkezdődtek a helyszíni kivitelezési munkálatok. (Erre ld.: Koroly József építésvezető építési naplóját: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 12530). S valóban, a szentély külső homlokzatainak máig meglévő vakolata, a csúcsíves ablakok mérművei, valamint a szentélybelső oldalfalainak fehér meszelése ekkor készült.

[2] A templom külső és belső leírásában a helyszínen látottakon kívül Gulyás Gyula (MMT XI.: 22–23.) és Juan Alberto Cabello (2005. évi kutatási jelentése) leírására támaszkodtunk. A templom történetére vonatkozóan haszonnal forgattuk Néző István három részes dolgozatát (Mesélő kövek: Kisvárda régi épületei. A római katolikus templom. http://nexusholding.hu/index.php?m=Media&ms=content&id=725, 736 és 745, amelyre való felhívást ez úton is köszönjük.

[3] Ipolyi 1864. 38. – és a templom első „monográfusa": Kandra 1886. 273.

[4] Németh 1983b. 14–15.

[5] É. n. [1293 k.]: *Jo. sac. de Warada* (MOL, DL 82900=97763; Zichy okm. I.: 82.: No 92.); 1317: *Paul. sac. de Varada, Corardus vicarius eiusdem … Dat. in v. Warada* (Zichy Okm. I.: 154–155.: No 182.; AOkl. IV.: 400.:); *Paul. sac. de ~* (Bánffy Okl. I.: 57–58.: No LX.; AOkl. XI.: 187.:); 1328: ~ (Zichy Okm. I.: 314–315.: No 384.; AOkl. XII.: 173.: No 336.); 1328: *... de Warada* (Zichy okm. I.: 308–309.: No 329.; AOkl. XII.: 50.: No 83.); 1329: *St. presb. de Varada, vicea-diac. de Borsua* (AOkl. XIII.: 142.: No 219., 143.: No 220.); *St. sac. de ~* (AO II.: 431–433.: No 378.; AOkl. XIII.: 309–310.: No 512.); 1331: *St. rector eccl. de Varada vicea-diac. de Bursua* (Sztáray okl. I.: 67–69.: No LIII.; AOkl. XV.: 98.: No 174. és 289.: No 496.:); é. n. [1329–1337 k.]: *St. rector eccl. de ~ et vicea-diac de Borsuua* (MOL, DL 47908); 1332–1335/PpReg.: *St. sac. S. P*[etri] *de ~, St. vicea-diac. de ~, St. vicea-diac. de Boriwa*, [sac.] *de Barada, de Warada* (Mon. Vat. I/1.: 247., 329., 331., 349., 365.); 1347: AOkl. XXXI.: 173.: No 293.; 1350, 1359: *Századok*, 5. 1871. 610.

[6] *Dux autem Kutesk inani spe seductus, cum magna multitudine Cunorum invadens Hungariam devenit usque in provinciam castrorum Vng et Borsua. Quo audito rex Ladislaus irruit super eos et contriti sunt a facie eius ecciderunt*que *'in ore gladii' multa milia Cunorum. Rex autem Salamon et Kutesk sicut anates avulsis pennis ab unguibus austuris fugientes evaserunt. Rex itaque Ladislaus tulit spolia eorum et 'in ympnis et confessionibus benedicebant' Deum, qui dedit eis gloriosam victoriam. Fecit autem rex construi ibidem ecclesiam ad honorem Dei omnipotentis, ob memoriam victorie, quam ibi auditorio Dei obtinuerunt.*" SRH I.: 408–409. – magyar fordítása: *Képes krónika* 1971. 95.

[7] V. László király bizonyos vásárjogokat adományozó oklevelében a mezőváros főutcáját Szent László király vagy Kápolna utcának nevezik (1453: *ad vicum sew plateam sancti Ladislai regis, alio nomine Kapolna ucza vocatum, in oppido Warda predicto existentem* MOL, DL 81084; Zichy Okm. IX.: 346–347.: No 270.). A Kápolna utca elnevezés az utca végén álló ispotály kápolnájára utalhat (az ispotályra ld. 1507: MOL, DL 30971). – Várda hetivására szerdára esett, majd az 1453. évi oklevél szerint átkerült péntekre. Országos sokadalmat Mária születése napján (szeptember 8.), Márton napon (november 11.) és Tamás apostol napján (december 21.) tartottak: Weisz 2010. 1443.

[8] MOL, DL 87772.
[9] Éri 1965. 43.
[10] Németh 1983b. 14–15.
[11] Simon 2008. 53., aki közli az 1528-as osztálylevél latin szövegét és annak magyar fordítását. Ebben csak a keleti szárnyban lévő kápolnáról van szó, a kápolna Szent Zsigmond-titulusát Virágh Ferenc a kisvárdai régi anyakönyv 718. oldalára hivatkozva vette ténynek. Virágh 1981. 55. – 1501-ben ifjabb Kisvárdai László azon kikötéssel, hogy a várbeli Szent Zsigmond-oltárnál Zsigmond nevű fia és a meghalt Várdaiak lelki üdvéért havonta mise mondassék, saját házát átadta plébániaháznak (Soós 1985. 393., azonban forrását nem nevezte meg). – Várdai Zsigmond valós személy, ld.: 1507: MOL, DL 88965 – Engel 2001. Várdai címszó alatt.
[12] Így Szabó György, Éri István munkatársa a kisvárdai vár feltárásában. Szabó 1954. 68. Az azonosítást elfogadta Entz Géza (MMT X.: 192.) is, megjegyezve, hogy *a védőszentek és a Péter apostollal szemközt megjelenő király minuszkulás felirattal ellátott mondatszalagot tartanak. E legutóbbi („ego alexandri sum" = „én Sándoré vagyok") minden valószínűség szerint, közvetve Nagy Sándorra való utalással, Szent László ábrázolásának tartható.* – Németh 1983b. utolsó, 58. lábjegyzetében megfogalmazott lektori kételyekre azóta sem született semmiféle megoldás, kivéve a szentélyfej pontosabb keltezését.
[13] A lapos kövek vastagsága 5–8 cm, hosszúságuk pedig 45–50 cm.
[14] Virágh 1981. 53. a vár és a templom azonos építési módjára utal *az ú. n. szentesi kőnek az alapozáshoz használata és a téglafalazat módja*. – Az 1470. évi fizetési jegyzék Helmecről szállított kőről ír (Zichy okm. XII.: 292–294.: No 239.). – Römer Flóris, aki 1870-ben tekintette meg a templomot, a támpillérek kőből faragott esővetőiről tételezte fel, hogy azok anyagát Muzsaly és Beregszász környékéről hozták: Römer 1870. 224–225.
[15] Demeter kisvárdai plébánosként 1458-ban tűnik elő (MOL, DL 97253), ő az, akit név nélkül 1465-ben borsovai főesperesi címmel emlegetnek (Zichy Okm. X.: 351–352.: No 249.), a számadáskönyvek vezetője (1470–1471: Zichy okm. XI.: 67–75.: No 35.; Zichy okm. XII.: 292–294.: No 239.), az özvegy gyámolítója (Uo.). A számadáskönyv Zichy Okm. XI.: 67–75.: No 35. közötti részének magyar fordítása: *Szöveggyűjtemény* 1964. 225–231. – Itt szerepel János kőfaragómester, akinek Demeter [Anarcsi] Tegzes Péter parancsára kiutalt 400 dénárt. Ebből sajnos nem tűnik ki, hogy az összeget a várnál vagy a templomnál végzett munkájáért kapta-e (Uo., 228).
[16] Pl. 1479: MOL, DL 81824; 1484: MOL, DL 81910–81912; 1485: Zichy Okm. XI.: 407–412.: No 225.; 1490: MOL, DL 82028.
[17] Simon 2008. 18.
[18] A kisvárdai római katolikus egyház anyakönyve, 716. o. – idézi: Ács 1983. 91.
[19] Makay 1954. 37.
[20] Virágh 1981. 114.
[21] *Templum […] ex pure mendicatione incepi aedificare et etiam finivi Anno Domini 1724 ex amplis ima liberalitate D. Excellentissimorum Illustrissimorum Spectabilium Dominorum Catholicorum.* – (A templomot tiszta szegénységből kezdtem építeni, és be is fejeztem a az Úrnak 1724. esztendejében a Legkegyelmesebb, Legméltóságosabb Tekintetes Katolikus Uraknak). – A kisvárdai római katolikus egyház anyakönyve. Idézi: Virágh 1981. 115.
[22] Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, 178. – A távlati rajzot Éri István közölte a bővítési tervvel együtt, de az alaprajz nélkül (Éri 1965. 36–37. kép).
[23] Soós 1985. 394. az előkészületekkel és az utómunkák bemutatásával. – Az 1806-ra elkészült teljes épület nincs padlózva, s szükséges a szentély tetőfedése. Az épület berendezésére a vallásalaphoz beadott kérelmet (1810) – az alaprajzzal, az épület metszeteivel és a szükséges berendezés rajzaival – a Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, IV. A. 1. F. 10. No 629. számon őrzi.
[24] Ld. az 1. sz. jegyzetet!
[25] Megjegyzendő, hogy ez a cementes vakolat magasság tulajdonképpen egybeesik a (mindenkori) vizesedés felső szintjével. Meglehet, hogy az alsó 200–230 cm-es szakasz újravakolását éppen 1971-ben végezték el, ezt munkát az építési naplóban nem jegyezték be.
[26] Ebben a magasságban (200–250 cm) freskóra, avagy későbbi díszítő jellegű kifestésre utaló nyomok nem voltak. A falazat tégláinak mérete: 27,8–28,2×13,2–13,6×5,4–62 cm. A falazó habarcs szürkés-sárga és sárgás árnyalatú, apró mészrögökkel telített, kemény tapintású anyag.
[27] Az elhelyező habarcs szürkés-sárga, aprószemcsés, mészrögökkel elegyített anyag. Az elhelyezés után mindkét oldalon megmaradt 14–16 cm széles, a fülke vállainál végződő rést egy-egy sor téglával töltötték ki. A fülke belső szélessége 33 cm, magassága 46 cm, a kőkeret szélessége 9 cm, a záródásnál 12 cm, vállának magassága 37 cm, végül félköríves hátának mélysége 23 cm.
[28] A befalazás kötőanyaga mésznélküli barna színű homok, amely különben megegyezik a késő barokk pillérek és falak falazó anyagával.
[29] Az élszedések 6 cm szélesek, a horony 14 cm széles és 8 cm mély. A konzol szélessége 19 cm. – A fülke belső szélessége 174 cm, a csúcsíves záradéknál mért külső magassága: 186 cm, míg belső magassága: 174 cm. A kőkeret szélessége: 19–22 cm. A fülke mélysége: 30 cm.
[30] *Ha a templom gótikus részének alaprajzát vizsgáljuk, lehetetlen észre nem vennünk az azon végbement bővítés nyomait (hivatkozás az alaprajz képszámára). A mai szentély ugyanis feltűnően hosszú (15 m), s nagyjából két egyforma részre választható. Az így kikövetkeztethető hajó azonban szélesebb, mint amekkora a hosszúsága (9× 7,5 m). Feltehetjük, hogy ez a korai, románkori alapfalakra épült, XV. század első felében átalakított templom, amelyhez a XV. század második felében egy újabb hajót toldottak hozzá, s az egész templomot újraboltozták. Nyílván a későgótikus hajó alapfalaira húzták fel a XVIII. század végén a hajó ma is álló falait.* Éri 1965. 46. és 49.
[31] Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a szentélynégyzet mai állagában XV. századi munka, ám falvastagsága elüt a szentélyfejétől, annál vaskosabb. De megegyezik a barokk hajó falvastagságával, amelyről tudjuk, hogy a középkori alapokra épült.
[32] A sír fedlapjának első közlése Szabó György (Szabó 1954. 70.) dolgozatában, aki jó szemmel vette észre, hogy a család egy magas rangú tagjának a síremlékével van dolgunk. A sírkőről részletesen ld. *Lővei Pál* tanulmányát e kötetben.
[33] Az 1500. évi birtokbecsű – amely kiskállói Vitéz Jánosné, Várdai Judit felperes leánynegyedének felmérésére készült – Kisvárda mezővárosban a kőtemplomot toronnyal és temetővel említi (*in oppido Kyswarda ecclesiam lapideam unum pinnaculum et sepulturam habentem* MOL, DL 20991. Idézi: MMT X.: 204.: 48. jegyzet. (Entz Géza). A torony régiségére utal Várdai Ferenc erdélyi püspök 1524. évi végrendelete, amelyben a 150 forintot hagy a kisvárdai egyházra a templom harangjának rendbe hozatalára (MOL, DL 89199). – E helyütt köszönjük meg Néző István helytörténész-könyvtáros segítségét a templom régi fényképeinek és a templomra vonatkozó gyűjteseinek önzetlen átengedéséért.

Papp Szilárd

Kismuzsaly (Мужієве), egykori plébániatemplom (romtemplom)

Az 1657 után, Lubomirski marsall lengyel csapatainak megtorló hadjárata következtében felhagyott Kismuzsaly (ma Nagymuzsaly része) Beregszásztól (Берегове) néhány kilométerre délkeletre, a nagyszőlősi út és Nagymuzsaly mellett feküdt.[1] A várjobbágyok által lakott falut már a XIII. században megkülönböztették iker-településétől, amikor 1232-ben II. András a beregi erdőuradalom gondnokának adományozta.[2] Az 1330-as évek pápai tizedjegyzékében feltűnő, Keresztelő Szent Jánosnak szentelt muzsalyi kőtemplom bizonyosan Nagymuzsalyon állt, az azonban nem zárható ki, hogy ekkor még Kismuzsaly is ehhez az egyházhoz tartozott.[3] A faluról és templomáról nevének megfelelően jóval kevesebbet hallunk a középkorból, mint a mezővárossá fejlődött Nagymuzsalyról. A település a kusalyi Jakcsokon kívül főként helyi kisnemesek – Borsovaiak, Orosziak, Surányiak, Szirmaiak – tulajdonában volt, egészen a középkor végéig.[4] A templomnak 1446-ból ismerjük Szűz Mária titulusát, amikor Bacsó Pál nevű *villicus*át említik.[5]

Az épület romja a Nagymuzsaly nyugati végét délről határoló szántóföld közepén áll. Rómer Flóris 1864-es látogatása után így vélekedett sorsáról: *Húsz év múlva az egészből alkalmasint csak e bánkódó sorok maradnak fen, és a mit az emberek vandalismusa be nem tudott végezni, azt az idő lassan rágó foga majd fölemészti!* [6] Schulcz Ferenc ekkor készült rajzai és a két világháború közötti fotók, illetve felmérések alapján a rom állapota azonban az azóta eltel másfélszáz évben meglepő módon csak kisebb mértékben változott – mindenféle műemlékvédelmi beavatkozás nélkül *(1–7. kép)*.[7] A körítőfalak mind a hajónál, mind a szentélynél átlagosan nagyjából az ablakok feléig maradtak fenn, de a hajó keleti és nyugati fala teljesen, oromzatuk pedig több mint kétharmad magasságig áll (*8–9. kép)*.

A kisméretű, keletelt templom falai törtkőből készültek, sarkait armírozták, szerkezeteit faragott kövekből állították össze. A falszövetben meg lehet ugyan különböztetni valamelyest eltérően rakott, vízszintes sávokat, melyek jellemzően az épület szerkezetének bizonyos szintjeihez igazodnak, de ezek aligha tervmódosításra, külön periódusokra, hanem egyszerűen csak az építkezés közbeni falkiegyenlítésekre, s ahhoz kapcsolódó minimális technológiai változtatásokra utalnak *(3–4. kép)*.[8] A templom homlokzatain számos helyen megfigyelhetők az építési állványzat gerendafészkei, belső sarkaiban pedig még csekély vakolatmaradványok is láthatók.

Az épület téglalap alaprajzú hajójához keletről a nyolcszög öt oldalával záródó, egy-egy falszélességgel keskenyebb, egyszakaszos szentély csatlakozik, melynek északi falánál egykor sekrestye állt.[9] Nyugati kapujától és a sekrestyétől eltekintve az épületen egységes lábazat fut körbe, melynek profilja felülről vékony rézsű, nagyobb félhomorlat, ebből átforduló pálcatag és kisebb negyedhomorlat *(1. kép)*.[10] Koronázópárkánya már csak két helyen maradt fenn, a hajó déli falának nyugati és keleti sarkán. Előbbinek teljes, két rétegkőből faragott, összetett profilja megvan, utóbbin már csak az alsó rétegkő. A tagozatsor alulról rézsűbe metszett félhomorlatból, függőleges lemeztagból, félpálcatagból, nagyobb félhomorlatból és rézsűből áll *(7. kép)*.[11] A hajót kívül nem támasztják támpillérek, a szentély szabadon álló sarkait igen. Legnagyobb mértékben a délkeleti tám maradt fenn, de felső része már ennek is elpusztult. Homlokoldalát vízvető tagolja, ami felett némileg visszaugrik a falazat síkja, azaz egykor bizonyosan kétosztatú volt.

A hajó nyugati falának tengelyében a falsíkból kisebb mértékben kiugró kapuépítmény emelkedik *(11–12. kép)*.[12] A kváderkő szerkezet be van ültetve a törtkő falba. Fent rézsűs tetejű, vízszintes párkánnyal záródik, melynek profilja alulról félpálcatagból, nagyobb félhomorlatból és rézsűből áll, lent rézsűbe metszett homorlatos párkánnyal záródó lábazata van.[13] Homlokoldalába csúcsíves záradékú keret mélyül, melynek profilját befelé a következő tagozatok alkotják: rézsű, félhomorlat, pálcataggal és rézsűvel közrefogott nagyobb félpálcatag, homorlat, lemeztagból kinövő körtetag, homorlat, rézsű. Kétszer megtörő homlokzati síkú lábazati tömbjének felső, rézsűs felületén a tagozatok sima oldalú lábazati dobjai vehetők ki. A keret záradékmezejét egykor timpanon töltötte ki, amire belső felének két oldalán, vállmagasságban egy-egy trapéz alakú, szabályos befaragás utal *(13. kép)*. Ezek alapján nem dönthető el, hogy a timpanon alul egyenes

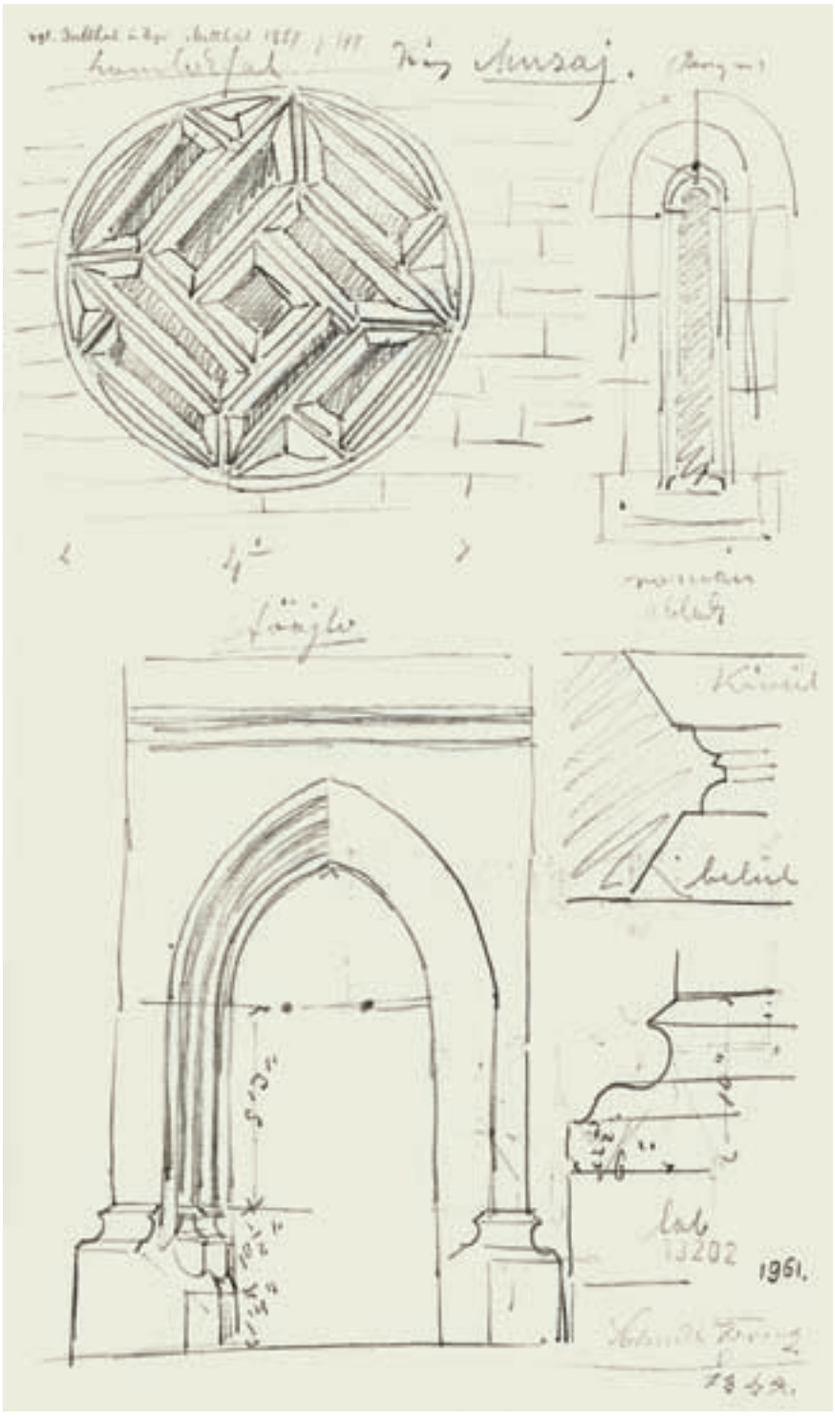

1. A templomrom részletrajzai (Schulcz Ferenc, 1864)

vagy szemöldökgyámos megoldással záródott-e. A kapu belső oldalán az elzárására szolgáló tológerenda falba mélyített fészkei szintén láthatók. Nem sokkal a kapu felett egy kisméretű, négykaréjos ablak bontja meg a falat, az oromzat felső részén pedig az 1930-as években készült fotókon még kivehető egy valamivel nagyobb, áttört körablak, melynek szokatlan rácsa egymásba fonódó két téglalapból, s közepén egy négyzetből állt *(1–3, 12. kép)*.

A hajó déli falának közepén, alul falkiromlás látható, melyet fent a belső oldalon szegmensíves áthidalás zár le.

Annak a kapunak a helyéről van szó, melynek a keretét a beregszászi plébániatemplom 1837–1846 közötti gótizáló felújításakor állítólag elvitték, és beépítették az ottani templomba, nyugati homlokzatának déli bejárataként.[14] Az erőteljesen vakolt és meszelt, csúcsíves keretet a beépítésnél valamelyest talán át is alakították. Profilját ma befelé rézsűből kinövő félpálcatag, félhomorlat, vékony pálcával kísért körtetag, két homorlat közt pálcatag és rézsű alkotja.[15] Rézsűs homloksíkú lábazati tömbjének teteje jelenleg vízszintes síkkal záródik, s a keretprofil közvetlenül ebből nő ki. A muzsalyi templom déli homlokzatát két vékony, azonos kialakítású és elhelyezkedésű ablak is megbontja, melyeknek már csak alsó felük látható. Bélletük rézsűs, lezárásuk félköríves volt *(1, 4. kép)*.[16] A hajó északi falát nem tagolja semmi. Terét síkfödém fedte, ami jól leolvasható nyugati és keleti falának belsejéről. Amellett, hogy boltozatra utaló nyomok sehol sem láthatók, a koronázópárkány magasságában a fal síkja vízszintesen visszaugrik. A hajó nyugati részében karzatra utaló nyomok láthatók. Északi és déli falának nyugati, rövid szakaszán – nagyjából a déli fal nyugati ablakának vonala és a nyugati fal között –, közvetlenül az ablakkönyöklők szintje fölött gerendafészkek húzódnak. A fészkek utólagos kialakításúnak tűnnek, és miután a nyugati fal belsején nincs bekötésre utaló nyom, a karzat bizonyosan fából

2. A templomrom részletrajzai (Schulcz Ferenc, 1864)

3. A nyugati homlokzat archív fényképen

készült. Valószínűleg a templomnak már a református időszakában keletkezett.

A hajótól a szentélyt félköríves záradékú diadalív választja el. Pilléreinek alul négyzetes lábazati tömbje van, amely nyílás felé néző oldalukon az eredeti járószinttől nagyjából egy méteres magasságban vékony rézsűvel záródik. Közvetlenül efelett a pillérek mindkét oldalon élszedéssel folytatódnak. A diadalív záradékának lefelé néző oldalán nyomokban még ma is láthatók vöröses, narancsos, feliratos falkép-maradványok *(10. kép)*. Rómer még ki tudott venni belőlük valamit: *Igen díszes rajzban egy alak tűnik fel mondatszalaggal, melyen az elhalványult betükből csak ezt valék képes megmenteni: face / nobs de die / ofe (?) – és egy számból …40. valószínűleg 1440. (?)*.[17] A diadalív mindkét pillérén, nyílás felé eső oldalukon egy-egy befaragott gerendafészek látható vállmagasságban, ami diadalívkereszt egykori meglétére utal. Az ív feletti homlokfalon csúcsíves, szűk, falazott nyílás jelenik meg, amely a hajó és a szentély padlásterét kötötte össze egymással.

A szentélynek a keleti, délkeleti és déli falát töri át egy-egy ablak, melyek kialakítása nagyon hasonló a hajóablakokéhoz. Nyílásuk kicsit szélesebb azokénál, bélletük ugyanúgy egyszerű rézsűs. Ma már csak alsó néhány ré-

4. A templomrom délkeletről archív fényképen

tegkövük látható, de valószínűleg a délkeletit Schulcz még ép állapotában rajzolta le, mivel archív fotók tanúsága szerint ez még az 1930-as években is állt *(2, 4. kép)*.[18] Ezek szerint a szentély ablakai csúcsívesek voltak, és záradékukban két-két orrtag díszítette őket. A szentély déli falába szegmensíves áthidalású, egykor kőkeretes ülőfülke mélyed, padkájának és élszedett szárköveinek néhány darabja még a helyén van. Az északi oldalon a falkiromlás a sekrestye egykori ajtaját jelöli, kőkeretéből, ha volt neki, már nincsenek elemek. Tőle keletre kisebb méretű, négyzetes fülke látható az északi falban, minden bizonnyal a szentségek tárolására szolgált. A szentélyt egykor bordás boltozat fedte, melynek indításai az északnyugati, a délkeleti és a záradékfal északi sarkában még láthatók. Minden sarokban egyetlen, egyszer hornyolt profilú borda

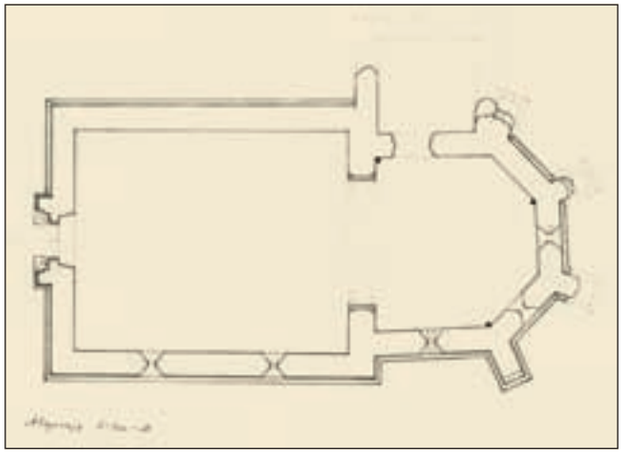

5. A templomrom alaprajza

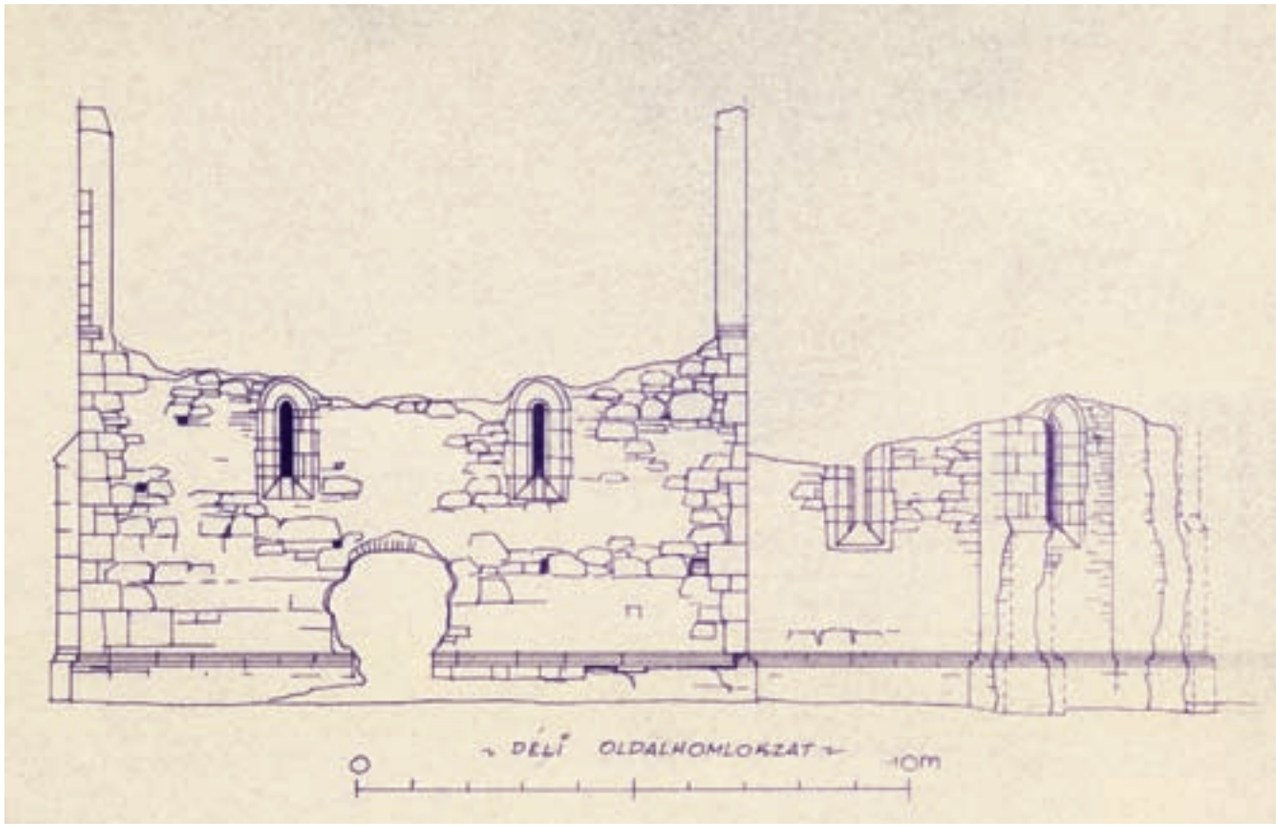

6. A déli homlokzat felmérési rajza

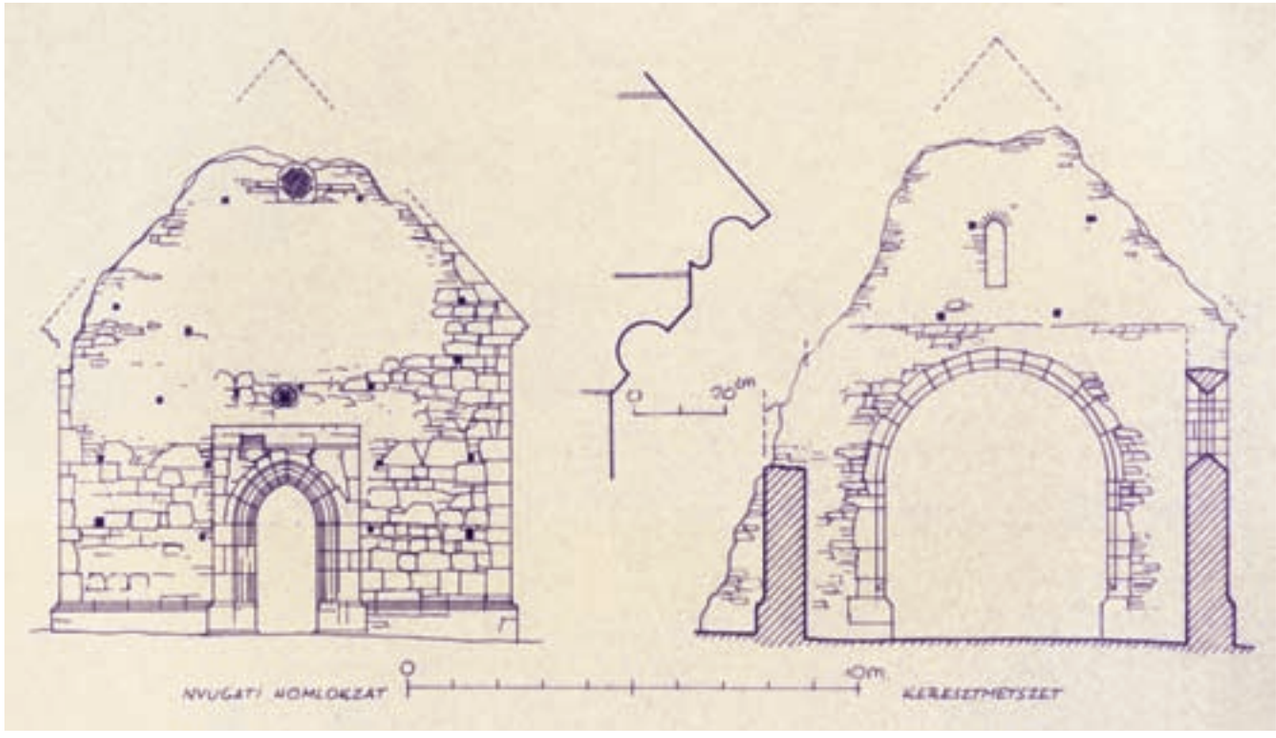

7. Nyugati homlokzat és keresztmetszet a hajó főpárkányával

8. A templomrom délkeletről

9. A templomrom délnyugatról

válik ki a falfelületből, azaz a legegyszerűbb boltozati formával számolhatunk.

A sekrestyéből nyugati és keleti falának csonkja látható a hajó, illetve a szentély északkeleti sarkához csatlakozva, északi falának vonalát már csak földhányás mutatja. Síkfedésű lehetett, mivel a szentély északi, magasan álló falának külsején nincsenek boltozásra utaló nyomok.

Ami a muzsalyi templomból ma még látható, teljesen egységes építkezés eredménye. Ezen nem változtat falszövetének némileg eltérő kialakítása, de nyugati kapujának a falba önálló szerkezetként való behelyezése sem. Építésének keltezése a csekély, vele foglalkozó irodalomban jelentős különbséget mutat. Henszlmann Imre, kitérve vékony, részben félköríves ablakainak román kori jellegére, az épületet egyéb formái alapján a XV. századra helyezte, azzal magyarázva e datálást, hogy a fenti ablakok a területen máshol is megfigyelhetők ebből az időből.[19] Csányi Károly és Lux Géza különösebb indoklás nélkül 1300 körülire keltezte, amit Deschmann Alajos is átvett.[20]

A templom vékony, rézsűs ablakai, melyek a hajónál ráadásul félkörívvel záródtak, alapvetően valóban Árpád-kori formák. Mégis igazat kell adnunk Henszlmannak, hogy e területen – persze máshol szintén – jóval később is előfordulhatnak.[21] Ha azonban eltekintünk az ablakoktól, végképp nem jelenik meg olyan forma a templomon, amely kényszerítő erővel a XIII–XIV. század fordulójára mutatna.[22] A lábazati párkány, a főpárkány, a bordaindítás vagy a bordaprofil meglehetősen kortalan megoldások, a XIV. század második felétől a XVI. századig azonban sokkal elterjedtebbek voltak, mint korábban, főként hasonló nagyságrendű falusi templomoknál.[23] Kismuzsaly datálásának kérdésében a döntő szót így aztán nem is ezek, hanem nyugati kapuzata mondja ki. A falsík elé kiugró, felül vízszintesen záródó kapuépítmény ismert már a román korban, és példái a XIII. század utolsó harmadából csúcsíves nyílással is feltűnnek.[24] Ezek kerete viszont jellemzően egyszerű bélletlépcsős, az az összetett profilú, finom tagolás, amely Kismuzsalyon látható a profilozott lábazati tömbbel és főként a tagozatok oszlopdobjaival együtt, egyértelműen későbbi időre mutat. A kapu ahhoz a típushoz sorolható, amely a kerci (Cârţa) templom és a gyulafehérvári (Alba Iulia) székesegyház, valamint a nagybányai (Baia Mare) Szent István-templom nyugati kapujától származtathatóan Erdély főleg szász településein terjedt el, és nagyjából a XIV. század második felére, a következő század első negyedére lehet keltezni.[25] E kapuk pontosabb datálása és egymáshoz való viszonyuknak a tisztázása az épületek teljes vizsgálatát igényelné, a kismuzsalyi legközvetlenebb analógiája azonban nem is közöttük található. A néhány kilométerre az egykori falutól fekvő Beregszász plébániatemplomában két példánya is látható e típusnak: a hosszház északi kapuja és a szentélyből a sekrestyébe vezető építmény, amely egykor majdnem biztosan a templom Szent Mihály-temetőkápolnájának volt a nyugati bejárata.[26] Alapszerkezetükön kívül keretprofiljuk sémája is megfelel a muzsalyiénak, egy lényeges megoldásban pedig ugyanúgy eltérnek az erdélyi

10. Festésmaradvány a diadalíven

csoporttól, mint ahogy a muzsalyi is: keretükről hiányzik az Erdélyben mindenhol meglévő fejezetsáv. Elég egyértelműnek tűnik, hogy a muzsalyi kaput a beregszászi példák alapján készítették, főleg ha az előbbi felett lévő, négykaréjos körablakot is bevonjuk az összefüggésbe. Ennek karéjai nem abban a meglehetősen szokványos pozícióban helyezkednek el, melynél egy álló kereszt szárainak felelnek meg a karéjok, hanem egy ettől jóval ritkább helyzetűben, amelynél ettől 45°-kal el vannak fordítva, azaz két karéj lefelé, kettő felfelé néz. A beregszászi északi kapu melletti falszakasz ablakának a mérműve ugyanilyen helyzetű négykaréjból áll. Azt is érdemes még ebben az összefüggésben megjegyezni, hogy mind a muzsalyi, mind a beregszászi templomban félkörös záradékkal épí-

tették meg a diadalívet. Mindez azt jelenti, hogy a kismuzsalyi kapura, s rajta keresztül az egész templomra a beregszászi kapuk datálása a mérvadó. Miután ezeket a XV. század első felére lehet keltezni, az egykori Kismuzsaly romos, de jórészt még álló templomát is valamikor ebben az időszakban építették. Ennél pontosabb datáláshoz Römer feljegyzése nyújthat még támpontot, aki a diadalíven egy évszám utolsó két jegyét látta (40), és azt maga is 1440-re egészítette ki.

Külön kell megemlékeznünk a nyugati homlokzat ormának tetején látható, különös ablakról *(1, 3. kép)*. Alapvetően körbe szerkesztett, egymásba fonódó kettős téglalapról van szó.[27] Az archív fotók alapján egyértelmű, hogy áttört kőrács volt, és Schulcz rajza alapján az is világos, hogy a motívumot mérműtagozattal képezték ki.[28] E geometrikus ornamens leginkább azokra a szalagfonatokra emlékeztet, melyeket Csemegi József lánckereszt néven vezetett be a hazai szakirodalomba. A Magyar Királyság területén e motívumok alapvetően a román kori emlékeket jellemzik, a muzsalyi talán legközelebbi párhuzama a koronázási jogar gömbjének szintén körbe helyezett, valamivel bonyolultabb fonata *(14. kép)*. Nem lehetett azonban teljesen ismeretlen a későbbiekben sem, amire egy XIV. század végi sírkő címerábrája a bizonyság. Sőt, a gótikus miniatúrafestészetében nem volt ritka, átnyúlva egészen a humanista könyvdíszítésig is.[29] Muzsalyon mérműtagos kialakítása miatt bizonyosan a gótika korából származik. Összehasonlító anyag nélkül önmagában nehezen tudnánk datálni, nyilván az épülettel együtt keletkezett. Hogy honnan vették az akkor bizonyosan régies motívumot, és mi volt vele a céljuk, a kor kőfaragásában unikális jellege miatt aligha deríthető ki. Még az sem kizárt, hogy apotropaikus céllal helyezték el a templom főhomlokzatának csúcsán, ahogy arra Csemegi gondolt volna az emlék ismeretében. Még egy dologra érdemes vele kapcsolatban felhívni a figyelmet az alább következők miatt: az ablak kompozíciója és kidolgozása, megmaradt ábrázolásai alapján, kifejezetten jó minőségű. Mestere, aki számára e motívum nem lehetett kézenfekvő, biztos kézzel faragta ki, ráadásul sikeresen adaptálva a gótikus mérművek kőfaragói gyakorlatához.

A település jelentőségéhez képest a kőből épült, számos faragott, a falusi átlagnál összetettebb profilú szerkezetet mutató temploma feltűnően precíz építmény.

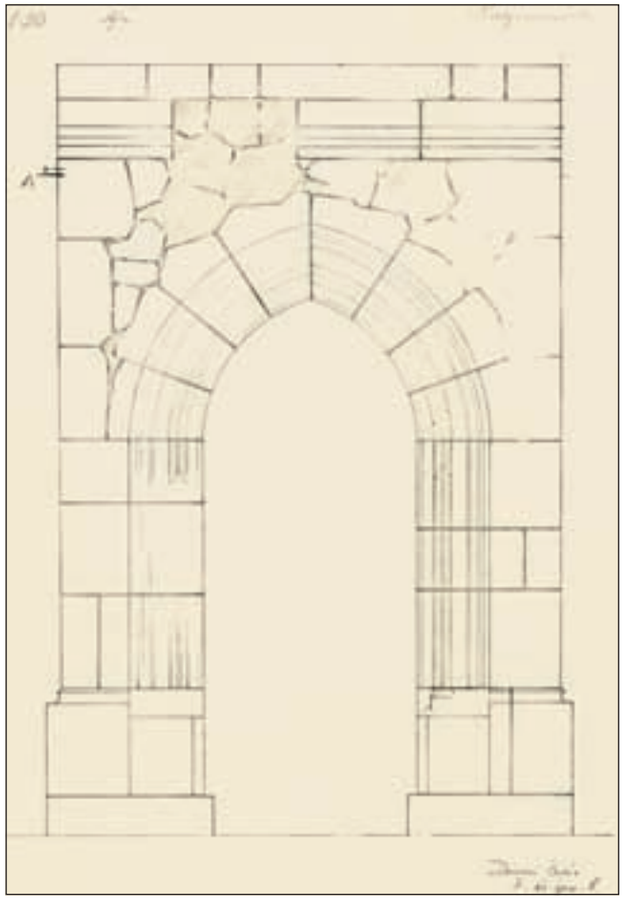

11. A templom nyugati kapujának felmérési rajza

12. A templom nyugati kapuja

13. A nyugati kapu záradéka a templombelsőből

Az épület fennmaradása állítólag azzal is összefüggött, hogy a falusiak a gondosan megépített, masszív falakat nem tudták széthordani.[30] Nyugati kapuja minőségében egyáltalán nem marad el a szóban forgó beregszászi kapuktól sem, azoknak csupán egy nagyságrenddel kisebb másuk. Ez felveti annak a lehetőségét is, hogy Beregszász nem csak mint előkép játszott szerepet a kismuzsalyi templom építésénél, hanem a megyeközpontban dolgozó mesterek esetleg részt is vettek a munkákban. Utalhat erre az is, ahogyan a nyugati kaput önálló szerkezetként építették be a falazatba. Tulajdonképpen nem is túl valószínű, hogy amikor Beregszászon egy jelentős kőfaragóműhely működött, a szomszéd, jelentéktelen faluban felállítsanak egy másikat is. Sokkal ésszerűbbnek tűnik, hogy a Muzsalyon dolgozó kőműveseket onnan látták el faragott kőanyaggal, sőt, hogy a templomot egy Beregszászon tevékenykedő mester tervezte.

Természetesen nem ismert, hogy e feltevés mögött milyen személyes, történeti kapcsolatok állhattak. A falu számos kisnemesi tulajdonosa egyenként bizonyosan nem volt képes egy ilyen építkezés finanszírozására, de ez még közös fellépésük esetén is legalább kérdéses. Talán Beregszásszal kapcsolatban az egyházszervezetben volt valami olyasfajta, általunk ismeretlen összefüggés, amely a falusi templomok sorából kiemelkedő építkezésnél komolyabb anyagi hátteret tudott biztosítani.

14. A koronázási jogar részlete

A fényképeket Mudrák Attila (8–10, 13, 15), Kollár Tibor (12) és Szelényi Károly (14) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13202 (1), 13201 (2), K 6092 (5), K 6094 (6), K 6096 (7) K 6085 (11); Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 063.422PD (3), 065.807PD (4).

Jegyzetek:

[1] II. Rákóczi György lengyel hadjáratára és a válaszcsapásra ld.: MoT III/2.: 1068–1072. Kismuzsalyi vonatkozásáról: Lehoczky 1862. 271.

[2] Györffy 1963. 546.

[3] A tizedjegyzékek adatait ld.: Mon. Vat. I/1.: 333., 350., 365. 1337: (*unacum ecclesia lapidea sub honore beati Johannis Baptiste*) DL 41387 – AO VII.: 602.: No 322.; Györffy 1963. 546.

[4] Ld.: *Németh Péter* tanulmányát e kötetben; továbbá Neumann 2006. 94.: No 218., 108–109.: No 252., 111–112.: No 259–260.; Maksay 1990. I.: 180.

[5] Károlyi okl. II.: 248–249.: No 149.

[6] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/5.

[7] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13201, 13202; Fotótár, ltsz.: 65.807, 65.810.

[8] Ld. pl. a nyugati falat, ahol a kapu tetejénél húzódik egy vízszintes váltás, majd a hosszfalak főpárkányának a magasságában egy újabb. A hajó déli falán szintén az egykori kapu tetejének a szintjénél érzékelhető eltérés, ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6097.

[9] A hajó belseje nagyjából 10,5×8,5 m, a szentélyé 6×6,5 m: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6095.

[10] Rajzát: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13202.

[11] Felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6096.

[12] Felmérése és rajza: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6085, 13202.

[13] Rómer festésmaradványokat is látott a felső párkányon: *Fölül egyenes párkánynyal bir, melynek horonya vörösre a többi zöldre volt festve, és sötét vörös meg fehér vonalokkal díszesítve*. Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/5. – ld. még uo.: Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 16.

[14] Erre ld. a beregszászi templomról szóló tanulmányt e kötetben. Megjegyzendő, hogy a beregszászi keret a méretei alapján meglehetősen szűkösen, épp hogy csak elférne a muzsalyi falkiromlásban, ahol az egykori keret nyugati szárkövének alsó, igaz, tagolatlan rétegköve még a helyén van.

[15] Némileg eltérő felmérése: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1509.

[16] Az ablakok záradékára: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 65.807; Tervtár, ltsz.: K 13202.

[17] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/5 ld. még uo.: Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 17–18.; illetve Rómer 1874. 127 (a Nagymuzsalyon látottakkal keverve). Lángi József a diadalív bélletében figyelt meg néhány kisebb, közvetlenül a kő felületére festett töredéket. Itt valószínűleg karéjos keretekbe foglalva mondatszalagot tartó figurák, talán ószövetségi próféták mellképeit jelenítette meg a festő. A szentély falai mentén több rétegben volt található festett, színes vakolattöredék.

[18] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13201; Fotótár, ltsz.: 65.807, 65.810.

[19] Henszlmann 1864. 150.

[20] Csányi–Lux 1943. 227.; Deschmann 1990. 126.

[21] Ld. pl. a szatmári Nagyszekeres plébániatemplomát, ahol a falkutatás egyértelműen igazolta, hogy szentélyének délkeleti falán látható, a kismuzsalyi szentélyablakokkal nagyfokú egyezést mutató ablaka egyszerre épült az 1500 körüli, XVI. század elejei templommal, melynek többi szerkezete formailag is erre a késői időszakra utal. Papp 2011. 126., 13. kép.

[22] A hajó nyugati oromzatának körablakáról ld. alább.

[23] Ld. pl. a lábazati párkány profilját, amely Visegrádon megjelenik 1366 körül a palotakápolnán (Buzás 1990. 24., 219. kép), másrészt némi változtatással a Mátyás kori zárt erkélyen is (Buzás–Lővei 2001. 36. kép).

[24] Szakács 2011a. 20.

[25] Entz G. A. 1982. 182–189.; Entz 1996. 32., 62., 70–71.; Papp 2011. 196–197.

[26] Ld. a beregszászi templomról szóló tanulmányt e kötetben.

[27] Schulcz rajza nem egészen pontos, rajta a téglalap oldalai nem mindenhol esnek egy vonalba. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13202.

[28] Ld. pl.: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 63.422.

[29] Csemegi 1960b. 15–25. és 7/3. kép.

[30] Henszlmann 1864. 150.

15. A szentély déli fala a diadalív részletével

Papp Szilárd

Nagymuzsaly (Мужієве), református templom

A Bereg megye déli részén, Beregszásztól (Берегове) néhány kilométerre délkeletre, a nagyszőlősi úton fekvő Nagymuzsaly templomáról a XIV. század első feléből vannak a legkorábbi, részben közvetett adataink. Muzsaly (*Musay*, *Muse*) Pál nevű papja 1334-ben hat, 1335-ben három garast fizetett a pápai tizedjegyzék szerint.[1] Bár ebből az említésből önmagában nem derül ki, hogy az ekkorra már szétváló két település, Kismuzsaly, illetve Nagymuzsaly közül melyikről is van szó – elképzelhető az is, hogy még közös volt az egyházuk –, de egy két évvel későbbi adat elég valószínűvé teszi, hogy Nagymuzsalyon kellett állnia a forrásból következő templomnak. 1337-ben ugyanis Péter lampertszászi bíró unokaöccsével együtt muzsalyi birtokukat az ottani, kőből épült és Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templommal együtt eladták, az oklevélben pedig felsorolják a szomszédos településeket, köztük Kismuzsalyt is.[2] A kőből épült egyháznak 1374-ből és 1413-ból is ismerjük az említését.[3] Nagymuzsaly a XV. században mezővárosnak számított, a század első felében többször is szóba kerülnek bírái és polgárai.[4]

A keletelt templom a település fölött, szőlőhegyének oldalában áll *(1–4. kép)*. Az inkább kisméretűnek mondható épület nagyjából megőrizte középkori formáját.[5] Falai támpilléreivel együtt túlnyomóan kváderkőből készültek, szerkezeti elemeit is kőből faragták.[6] Az azonos szélességű hajóból és szentélyből álló templom keleten a szabálytalan nyolcszög öt oldalával záródik, szentélye egy boltszakaszos, a hajó kettő. A templom külsején körbefutó lábazat a nyugati és az északi falon cementes anyagból készített, egyszerű, modern forma, amely az északi támok esetében erőteljesen kiugrik. A középkori lábazati párkány jelenleg az északkeleti fal északi végén jelenik meg,

1. A templom délkeletről

2. A templom északkeletről

és a déli fal nyugati sarkáig fut, az itt álló támra azonban már nem nyúlik rá.[7] A párkányprofil alulról vékony rézsűt, félpálcatagot és függőleges lemeztagba metszett félhomorlatot mutat, a támpilléreken azonban egyszerűbb, rézsűbe metszett homorlattal alakították ki *(4. kép)*.[8] Nem eltérő fázisokról van azonban szó, a támoknak a körítőfalhoz való csatlakozásainál a kétféle profil mindenhol egyazon kőre van ráfaragva. A templom falának tetején középkori formájú koronázópárkány is fut, rézsűbe metszett félhomorlatos profillal.[9] A nyugati falon e párkány azonban kissé feljebb, már az oromzat felületén húzódik, s két vége nem is fut ki teljesen a sarkokig, ami utólagos elhelyezésre utal.

Az épület sarkait ma egy-egy, északi és déli falát két-két támpillér támasztja, melyek nem mindegyikének vezethető vissza a léte és jelenlegi funkciója a középkorig. Eredeti az északi fal nyugati támja, a déli fal mindkét pil-

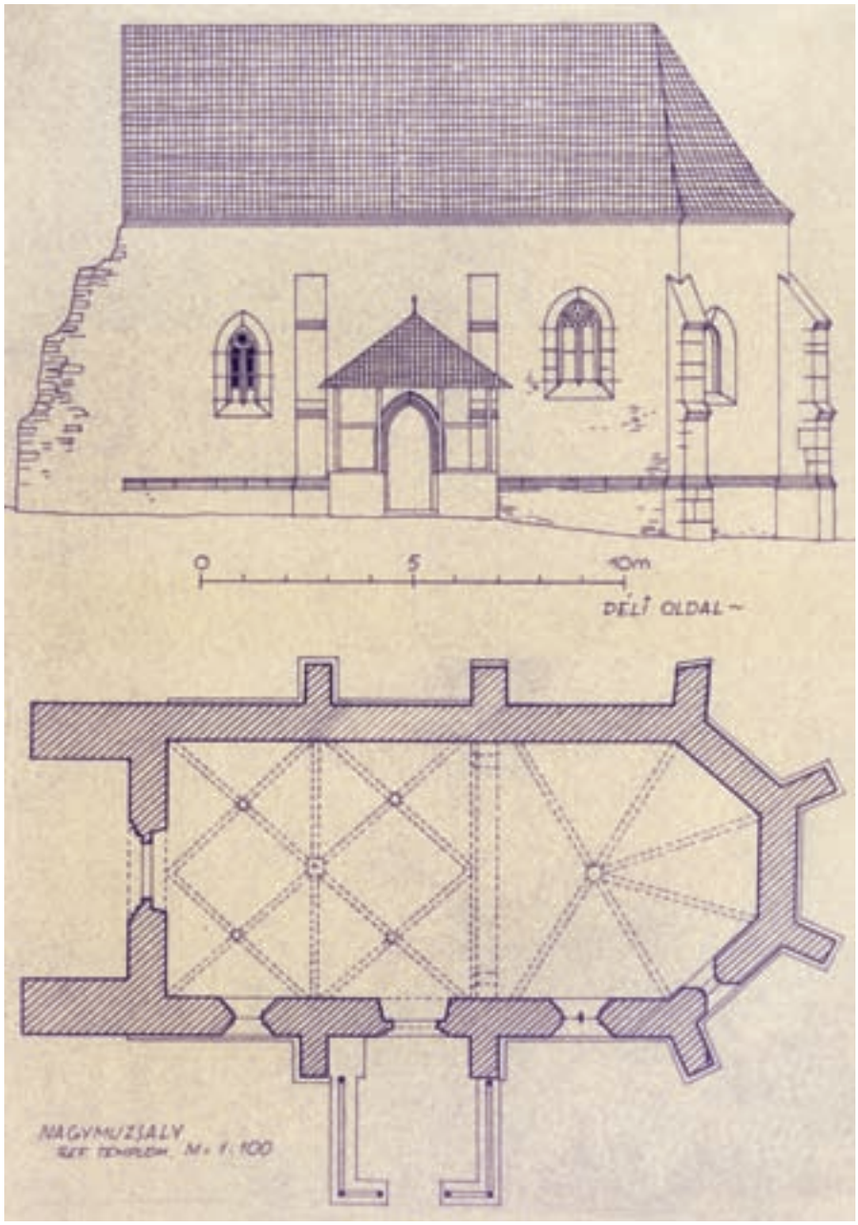

3. A templom alaprajza és déli homlokzata

lére, továbbá a délkeleti és a keleti zárófal két támpillére. Ezek kétosztatúak, s homlokoldaluk két-két vízvető-párkányának profilja rézsűbe metszett félhomorlattal lett kialakítva.[10] Az északi fal közepén és keleti végén látható tám az itt elhelyezkedő egykori sekrestye falaiból áll. Erre több dolog is utal: a többi támtól eltérően egyosztatúak; homlokoldaluk tetején a vízvetőpárkány nem középkori, hanem modern formát mutat; a keleti a déli párjával ellentétben nem átlósan, hanem merőlegesen helyezkedik el a hosszfalra; s 91 cm-es vastagságukkal eltérnek a középkori támok egységesen 61–62 cm-es vastagságától.[11] Noha a sekrestyéből a szentélybe vezető nyílásra ma már semmi sem utal, s az az archív felméréseken sem jelenik meg, Rómer még látta befalazott ajtaját.[12] Aligha a középkorból származik a nyugati fal két támja, melyek merőlegesen állnak e falra. Vastagságuk minden eddiginél jelentősebb, 1,3 m-es, hármas lépcsőzésűek, s nincs rajtuk semmilyen tagolás.[13]

A templom nyugati homlokzatát, amely a szőlőhegy felé fordul, egyetlen kapu töri át *(5. kép)*. Nyílása és széles kerete félkörívvel záródik, profilja alul háromszor megtörő homlokoldalú lábazati tömb rézsűs lezárású tetejéből nő ki.

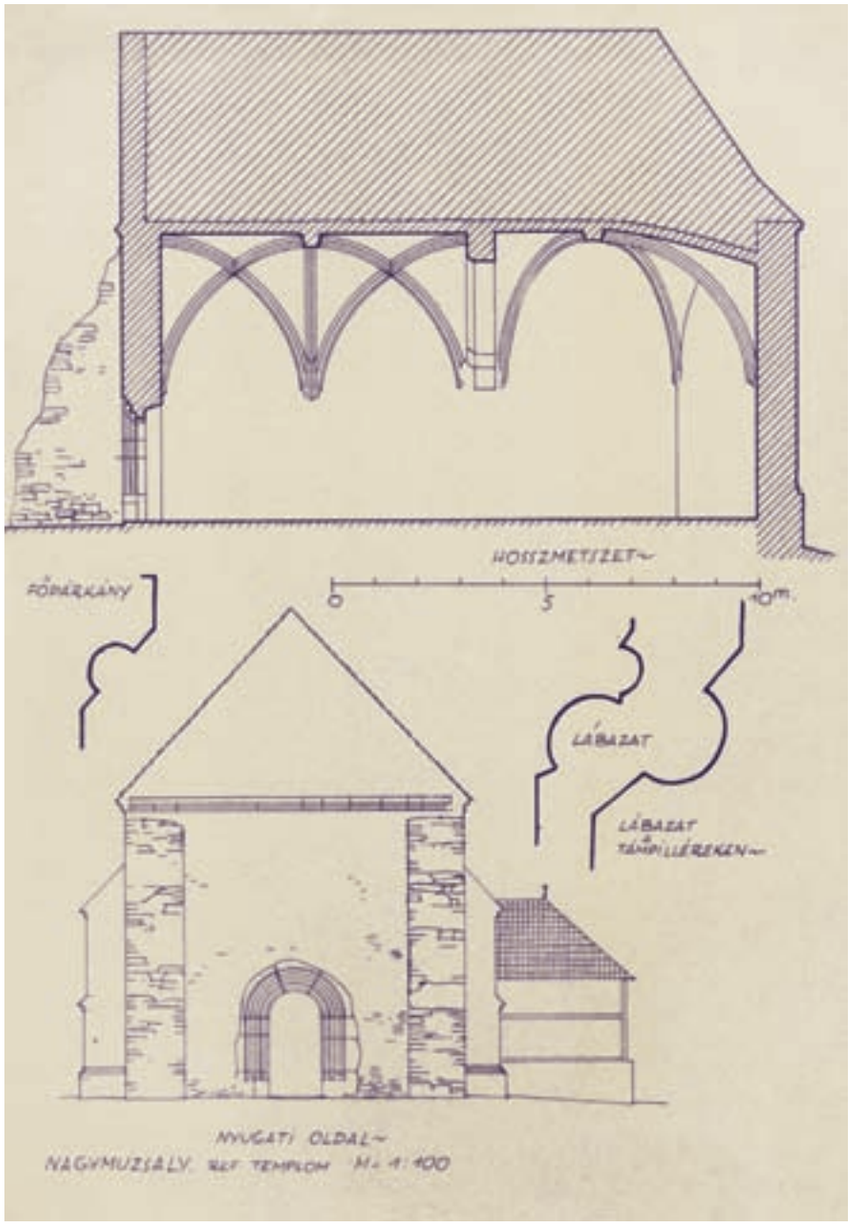

4. A templom hosszmetszete és nyugati homlokzata profilrajzokkal

A profilt a következő tagozatsor alkotja a nyílás felé: vékony rézsű, félhomorlat, két, kisméretű pálcatag által közrefogott átlós körtetag, félhomorlat, két, vékony rézsű által közrefogott kettős (!) körtetag, félhomorlat, vékony rézsű.[14] A homlokzat oromzatának csúcs-részébe vastagon meszelt dombormű, egy kisméretű, szakállas (?) fej van befalazva.[15]

Az északi homlokzaton az eddig leírtakon túl nincsenek részletek, és a szentély északkeleti szakaszát sem bontja meg nyílás. Záradékfalán rézsűs bélletű, jelenleg köríves záródású, befalazott, középkori ablak látható, amely nagyobb méreteiből következően egykor biztosan csúcsívesen záródott. Nagyjából ezzel egyező a kialakítása a délkeleti falszakasz ablakának is, melynek csúcsíve nyílászáradéka felett még kivehető. Mérműve már ennek sincs, eredetileg ugyanúgy kétosztatú lehetett, mint az előző. Nem a falszakasz tengelyében helyezkedik el, hanem nyugatra eltolva, ami esetleg egy nagyobb méretű főoltár-felépítményre utal a szentélyzáradékban. Mind méretét és arányait, mind elhelyezkedését tekintve némileg eltér ezektől az ablakoktól a déli fal keleti szakaszának rézsűs bélletű, kétosztatú nyílása. Ez maradt fenn a leginkább középkori állapotában, csúcsíves záradékában

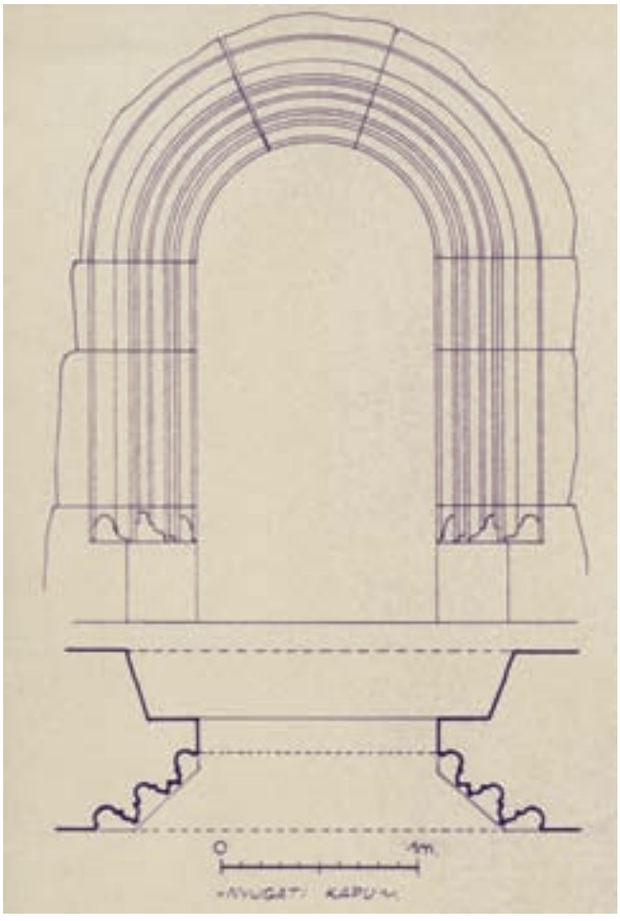

5. A templom nyugati kapuja

vakmérműve is megvan: a nyílásokat fent orrtagokkal gazdagított csúcsívek zárják, felettük középen íves oldalú háromszögben háromkaréjos motívum látható. A déli fal középső szakaszában nyílik a templom másik bejárata. Csúcsíves záródású, keretprofilja megtörő homlokoldalú lábazati tömbjének a tetejéből nő ki, és a nyílás felé vékony rézsűből, félpálcatagból, félhomorlatokkal közrefogott háromnegyed-pálcatagból és félpálcával kísért félkörtetagból áll.[16] A déli fal nyugati szakaszában szintén csúcsíves, rézsűs bélletű, kétosztatú ablak látható, áttört mérművét egyetlen, orrtag nélküli körből alakították ki.[17]

A templom belseje hatásában ma osztatlan térként jelenik meg. A két boltszakaszos hajót az egy boltszakaszos, ugyanolyan széles szentélytől ugyan elválasztja egy félkörívesen záródó, a hajó felé élszedett profilú diadalív, de ennek pillérei nem a járószintről indulnak, hanem vállmagasságban kettős negyedkörívvel kialakított, az ívvel azonos vastagságú vállkövekről *(6–8. kép)*.[18] A szentély falait csak déli ablaka alatt, tengelyétől némileg keletre tolva bontja meg egy szegmentíves záródású, feltehetően falazott ülőfülke. A sarkokból egy-egy borda indul a boltozat közepén látható, nagyméretű zárókőhöz, a nyugati sarkok indításai a diadalívtől függetlenek, s némileg kelet felé el is vannak tolva. A falból az indítások visszametszéssel válnak ki, a bordaprofil mindkét oldalán rézsűbe metszett félhomorlatot mutat. A zárókövön a bordaprofil körbefordul, alsó felületén egy különváló, dísztelen tárcsa látható.

A hajóban a külsővel kapcsolatban már leírt szerkezeteken túl hálóboltozata utal középkori származására *(3,*

6. A szentélybelső nyugatról

8-9. kép). Ez alapvetően két, az egész teret átfogó keresztbordából, továbbá a hosszfalak felezőtengelyeiből induló, e bordákat átszelő, a keleti és nyugati fal ívmezejének záradékpontjaiba futó bordákból áll, amit egy további, hevederívként vezetett borda egészít ki. A bordaprofil a szentélyben láthatóval azonos, s a falból visszametszéssel kiváló indítások is megegyeznek a szentélyboltozat indításaival. A hosszfalak közepén a három borda nem egy pontból, hanem szorosan egymás mellől indul, a középsőnél az indítás felett fél méterrel még egy visszametszés jelenik meg *(10. kép)*. A keleti sarkok bordái itt is különválnak a diadalívtől. Az északkeleti, díszítetlentől eltekintve a többi három bordacsomóponton egy-egy csücsköstalpú, sima felületű címerpajzs látható. A boltozat zárókövének alsó felületéről egy némileg függő zárókőre emlékeztető, kereszt alakú tömb lóg le, melynek mind a négy vége egy-egy csücsköstalpú címerpajzsot formál *(11. kép)*. Felületük sima, csak a nyugati közepén vehető ki domború alakzat, talán liliom, esetleg kettős kereszt. A tömb aljáról még lenyúlik egy mára meghatározhatatlanná vált töredék, melyet Henszlmann *végvirág*ként írt le, és Schulcz is rozettaként ábrázolt.[19]

A templom középkori (?) kifestéséről főként Römer jegyzett fel adatokat. Eszerint *a templom egészen festve volt*, ami alatt azonban nem falképeket értett, hanem az architektonikus elemek díszítését. Sárga, vörös, illetve sötétkék sávokkal és cikcakkmintával voltak színezve a boltozati bordák indításaikkal együtt, a déli kapu keretének tagozatai pedig befelé okkersárgára, kékre, vörösre, kékre és megint okkersárgára voltak festve.[20]

7. A diadalív részlete és bordaindítások a templom északi falán

8. A hajó boltozata keletről

9. A templom hosszmetszete

A templom periodizációjáról és részben keletkezésének idejéről falkutatás és ásatás nélkül inkább csak sejtéseket lehet megfogalmazni. Első ránézésre egységes építményről van szó, de a templom szerkezeteinek jó része világosan későbbről származik, mint a XIV. század első fele, azaz nem tartozhatott hozzá a korai említésekből ismert, kőből emelt épülethez. Egy korábbi építményre leginkább még az utóbb átalakított diadalív utalhat félköríves záradékával, s azzal a körülménnyel, hogy sem a szentély, sem a hajó mellőle induló bordái nem az általa bezárt falsarkokban találhatók, azaz feltehetően későbbi elhelyezésűek. Óvatosságra int mindenesetre, hogy a félköríves lezárású diadalív a környék gótikus építészetében nem volt ismeretlen, s éppen az ikerfalu Kismuzsaly és a szomszédos Beregszász (egykori) plébániatemplomában látható ilyen (a két utóbbi épület, illetve egy részük amúgy is szoros kapcsolatban áll egymással).[21] Ha a diadalív viszont korábbi periódushoz tartozik, az akkori hajónak a szélessége megegyezett a maiéval, szentélye viszont lehetett kisebb, akár félköríves is. A hajóval azonos szélességben kitűzött, poligonális, támpilléres jelenlegi szentély már mindenképpen abban a későbbi, jobban megfogható periódusban keletkezett, amelyet a templomnak főként a kapui és a boltozatai képviselnek. Eldönthetetlen azonban, hogy a jelenlegi hajó falai milyen mértékben származnak egy korábbi épületből, s mennyire építették át őket.[22]

E későbbi periódus keltezésére van már némi morfológiai fogódzónk. Hálóboltozat hazánkban a XV. század középső harmada előtt nemigen képzelhető el, főleg nem egy ekkora méretű település templomában. A nem túl gyakori muzsalyi boltozatforma első datálható példája az uralkodói donációjú pozsonyi (Bratislava) Szent Márton-templomban található az 1430-as évekből.[23] De használták még 1500 körül, a XVI. század elején is e lefedést, amint azt a szomszédos Ugocsában fekvő Akli plébániatemplomának közeli, Nagymuzsalyétól aligha független példája mutatja.[24] A keltezés további pontosítására a nyugati, gazdag profilozású, gótikus kapu félköríves lezárása és a hajó bordacsomópontjain látható címerpajzsok alakja adhat még némi reményt. A félkörív a gótikában a XV. század első harmadának, felének a környékén vált a csúcsív mellett újra jobban népszerűvé, a csücsköstalpú pajzsforma pedig a század középső harmadától terjedt el.[25] Nem valószínű tehát, hogy a Zsigmond kor végénél korábban következett volna be a szóban forgó átalakítás. Nehezebb megmondani, hogy időben felfelé meddig tolható ki e munkálatok keltezése. A tárgyalt formák a gótikus építészet végéig mind használatban maradtak, s noha például a szentély déli ablakának mérműformája inkább a Zsigmond kor felé mutat, a hajóablak mérműve viszont 1500 körüli megoldásokat juttat az eszünkbe. A kérdés eldöntéséhez adalékkal szolgálhatna, ha az épület két, ritkának számító megoldásának ismernénk a párhuzamait. A nyugati kapu egybeolvadó körtetag-párja és a hajóboltozat zárókövének címerpajzsos bővítménye – legalábbis számomra – nem ismert máshonnan, ezért további feltűnésük esetleg akkor is keltező értékkel bírhat, ha maguk a megoldások provinciálisnak is tűnnek.

A hajó boltozatával kapcsolatban még egy dolog megfontolásra érdemes. A diadalív formájával összefüggésben már utaltunk a néhány kilométerre fekvő Beregszász esetleges előkép szerepére, amely a kismuzsalyi templom esetében egyértelmű.[26] Felvethető, hogy a nagymuzsalyi, nem túl gyakori boltozatnak nem a beregszászi templomban állt-e valamiféle előzménye, mégpedig a szentélyben. Ennek gótizáló, XIX. század közepi boltozatának az építésénél ugyan már nem láthatták a jóval korábban beszakadt középkori boltozatot, legalábbis teljes épségében, de figyelemre méltó, hogy a jelenlegi boltozat alaprajzi formájában átvariálva megfigyelhetők azok az elemek, amelyek Nagymuzsalyon is megjelennek.

A XV. század középső és utolsó harmadában, illetve a XVI. század első felében Nagymuzsalynak jó néhány birtokosa volt: a kusalyi Jakcsok, a Károlyiak, a beregi ispán Keszi Balázs, a bélteki Drágfiak, vagy Büdi Mihály, illetve a remetei pálosok.[27] A fenti, bizonytalan datálás a számos és gyakran változó tulajdonossal együtt nem engedi meg, hogy kijelölhessük közülük az építtető(ke)t. A templomon látható legkevesebb hét címerpajzs utalhat arra, hogy a költségek jó néhány személy között oszlottak meg. Nem kizárt, hogy az építkezésben a település közössége is részt vállalt, az egyház bizonyos jogainak esetleges tulajdonosaként akár mint fő donátor is.[28]

A fényképeket Mudrák Attila (1–2, 6, 8, 10–11) és Papp Szilárd (7) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6079 (3), K 6080 (4), K 6077 (5); Budapesti Műszaki Egyetem felmérése (9).

10. Boltindítás a hajó déli falán

11. A hajó záróköve

Jegyzetek:

[1] Mon. Vat. I/1.: 333., 350., 365.

[2] *unacum ecclesia lapidea sub honore beati Johannis Baptiste* (MOL, DL 41387; AO VII.: 602.: No 322.; Györffy 1963. 546.

[3] 1374: *in qua* (*Nogmuse*) *ecclesia lapidea in nomine sancti Joannis Baptiste* – Károlyi okl. I.: 346.: No 213.; 1413: *ecclesiam lapideam cum sepultura* – ZsO IV.: 167.: No 622.

[4] Csánki I.: 412; ld. még: *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.

[5] A templom belsejének hossza 13,8, szélessége 6,15, belmagassága nagyjából 6,5 m, ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6080, 6084.

[6] Noha az épületnek jelenleg az északi és nyugati falát vakolat fedi, a többi alapján nyilván ezek is kváderből épültek. A legutóbbi felújításnál a kváderfelületeket cementtel kifúgázták, és a fugákat feketére festették, amitől az épület ma inkább hasonlít egy családi ház „divatos" kőkerítésére, mint az istentiszteletnek helyet adó, sok száz éves építményre. A faragott szerkezetek mind kívül, mind belül meszelve vannak.

[7] Archív alaprajzok még rögzítették a hajó északi oldalán végigfutó eredeti lábazati párkányt is, ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6079, 6093.

[8] A profilok némileg ingadozó formákat mutató felméréseit ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6080, 6078, 13199.

[9] Felméréseit ld. uo.

[10] A déli fal két pillérét a déli bejárat 1830 után épült előcsarnoka részben eltakarja, ld.: Csányi–Lux 1943. 229.

[11] A méretadatokra ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6084.

[12] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 20.

[13] Az archív ábrázolásokon a pillérek homlokoldala általában romos, hármas tagolás nemigen vehető ki rajtuk. A legkorábbin, Schulcz Ferenc 1864-es rajzán azonban mai állapotukban láthatók (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13199). Felvetődhet, hogy e támok nem állagproblémával kapcsolatban keletkeztek a középkort követően, hanem a templomnak nyugat felé volt valamiféle meghosszabbítása. Ennek nem csak az mond ellent, hogy erre nincs semmilyen további adatunk, de a támoknak a templomfalakhoz képest feltűnő vastagsága is, illetve az, hogy közvetlenül utánuk a hegyoldal meredekebben indul felfelé.

[14] Felméréseit ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6077, 6078, 6087, 13199

[15] Hasonló jellegű relief a szatmári Giródtótfaluban (Tăuții de Sus) álló, feltehetően az egykori nagybányai obszerváns templommal azonosítható épület nyugati bejárata felett volt valamikor látható, ld.: Kollár 2011. 234. és 10–11. kép (Emődi Tamás). Vö. még: Henszlmann 1864. 150.

[16] Felméréseit ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6078, 13200.

[17] Osztópálcája csődarabból van betoldva, de Schulcz idejében, s a többi archív felmérés szerint még később is megvolt az eredetije: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 6079, 6089, 6091, 13199, 13200. Még egy 1978-as fotón is kő osztópálca látható, Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 77178.

[18] Az északi oldalon a hajó felé a vállkő felülete vissza van faragva az élszedés vastagságával.

[19] Henszlmann 1864. 150; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13200.

[20] KÖH Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XVI. 19–20.; Rómer 1874. 127 (Rómer a könyvben nyilvánvalóan összekeverte a vázlatfüzetében még szétválasztva bemutatott, Nagymuzsalyon, illetve Kismuzsalyon látottakat. Hogy melyik információ melyik templomra vonatkozik, jegyzetei alapján egyértelműen eldönthető.); ld. még: Henszlmann 1864. 136, 150.

[21] Beregszászra és Kismuzsalyra ld. egy tanulmányt, illetve egy leírást e kötetben.

[22] E kérdések tisztázását nehezíti az is, hogy a külső falfelületek kifúgázása miatt lehetetlen például eldönteni, melyik támpillér épült együtt, illetve utólag a fallal.

[23] A pozsonyi templom nyugati részének első emeletén a középső és az északi teret fedték ilyen boltozattal, ld.: *Sigismundus rex et imperator* 2006. 656–657 (Juraj Žary).

[24] Ld. az akli templom leírását e kötetben.

[25] A félköríves lezárásról ld. a nagyszőlősi templom leírásánál mondottakat e kötet lapjain. A csücsköstalpú pajzsforma korai emléke a Kölkedi-család 1429-es armálisán (*Sigismundus rex et imperator* 2006. 412.: No 4.130 – Jékely Zsombor) vagy Frangepán János (†1436) síremlékén (Engel–Lővei–Varga 1983. 46–47. és 22–23. kép) látható. A forma megjelenésének idejét illetően fontos lehet a kurityáni pálos kolostortemplom hajója, melynek faloszlopain egyszerre tűnnek fel háromszögű és csücsköstalpú címerek, s amely valamikor 1418-at követően épült, ld.: Bodó 2010. 337–348., 87., 88., 92. kép.

[26] Ld. erre Kismuzsaly leírását e kötetben.

[27] Ld. *Németh Péter* tanulmányát e kötetben; továbbá: Maksay 1990. I.: 181.

[28] E lehetőségekre ld.: Kubinyi 1999. 269–286.; Nagymuzsallyal kapcsolatban ld. *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.

Szatmári István

Anarcs, református templom

Anarcs a Nyírség északi részén, Kisvárdától délre fekszik. A település nevében többen az arany főnevünk „cs” képzővel megtoldott „anar” alakváltozatát sejtik.[1] Igen korán lakott hellyé vált. Határában többször találtak honfoglalás kori leleteket, ezek közül a legszebb a stilizált életfát ábrázoló, palmetta díszes, aranyozott ezüstből készített ún. „anarcsi korong”.[2]

A települést először 1212-ben említik, mint Zsurkkal határos helyet *Ouorz* néven. 1317-ben *Onorch* alakban írták a nevét. 1324-ben Ajakkal szomszédos faluként nevezik meg, amely Kis- és Nagyanarcsra különült, utóbbi Gutkeled nembeli Apaj fia Istváné volt. Kisanarcsot várjobbágyok birtokolták, akiket I. (Nagy) Lajos király 1359-ben felmentett a szabolcsi vár jobbágyságából. 1367-ben Berencsi István fia László és unokái, valamint Domokos fia János és Szaniszló osztozkodása révén Anarcsi Lászlóé maradt. 1412-ben Kisanarcsot és Nagyanarcsot elhatárolták. Valamelyik részén az anarcsi Tegzes család, 1480 körül pedig a velük rokon Bacskaiak a birtokosok. Kisanarcs a XV–XVI. század fordulóján elnéptelenedett, 1551-ben Várdai Mihály és Vetési Péter pereskedett érte. Nagyanarcs is nagyon kis településnek számított, amelyben 1588-ban Anarcsi István birtokában mindössze 10 lakott jobbágytelek volt. 1590-ben Rudolf király Bacskay-Újlaki Mihálytól elkobozta e birtokát, és a szentmiklósi Pongrácz családnak adományozta.[3]

Anarcson két templomról szólnak a leírások. A XIII. század második felében épülhetett a későbbi Nagyanarcson a mai templom elődjével azonosítható kőtemplom.[4] 1317-ben Péter nevű papját említik. A forrásokban először 1375-ben előforduló, Szent Péter tiszteletére szentelt templomnak István nevű papja 1332–1335 között szerepel a pápai tizedjegyzékekben. 1374-ben Kisanarcson egy kis fakápolna állt.[5]

A XVI. század közepéig a templomra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre. Megmaradt, ma is látható stílusjegyei alapján azonban arra lehet következtetni, hogy valamikor 1450 és 1490 között az épületet gótikus stílusban átépítették. A XIII. századi templomot lebontották, csak a hajó északi és nyugati falát hagyták meg.[6] A megmaradt falakat déli és keleti irányban kibővítették, létrehozva ezzel a ma is álló, poligonális szentélyzáródású, támpillérekkel támasztott, egyhajós templomot. A hajót és a szentélyt félköríves diadalív választja el. A szentélyt eredetileg gótikus, kétszakaszos, bordás keresztboltozat fedhette. Belső terét négy, rézsűsen kialakított, csúcsíves ablak világítja meg. A keleti és délkeleti oldalon egy-egy, a déli oldalon két ablak van. A szentély déli oldalán megépítették a papi ülőfülkét, az északi oldalon a sekrestye bejáratának kőkeretes, szemöldökgyámos ajtaját és az 1475-re datált, fiatornyos, keresztvirággal díszített szentségtartót, gyámján az Anarcsiak három oldalékes Gutkeled-címerével.[7] A hajó déli oldalán két, csúcsívesen

1. A templom kelet felől

2. Kapu rekonstruktív összeállítása

záródó ablak található. Az átalakítással és bővítéssel egy időben a templom északi oldalára új sekrestyét építettek, amely a szentélyből nyíló ajtón keresztül volt megközelíthető. A sekrestyét a hajó és a szentély északi falával párhuzamos irányú dongaboltozat fedi, és meredek hajlású félnyeregtető zárja le.

A szentélyben lévő gótikus keresztboltozat a háborús időkben megsérült vagy beomlott, helyette a XVIII. század végi vagy XIX. század eleji (1807 körüli) átépítésnél fiókos dongaboltozatot építettek. 1856 és 1858 között a templom nyugati homlokzata elé felépítették a kőtornyot.[8] 1939-ben Genthon István és Lux Géza érdekes észrevételt közölt a templomról: *A hajót ma deszkákból összerótt síkmennyezet fedi, viszont a szentély boltozatos, de sajnos, ez már nem az eredeti középkori boltozat, mely bordás lehetett. A jelenlegi szentélyboltozat a XVIII. században készült utóda az eredetinek, nagyjából követi a régi alakját, úgy, hogy messziről gót boltozat hatását kelti. Közelebb érve látjuk csak, hogy rossz, hibás vonalú új boltozat. A boltozás miatt a nyolcszöggel záródó szentély kívül támpilléres. A támpillérek, mint az egész templom falazat, téglából épült, kő hiányában a támpillér lefedését is lapokra fektetett téglával oldották meg.*[9]

A templom – bár 1982–1985 között felújították[10] – az 1990-es évek végére nagyon lepusztult állapotba került; helyreállítására 1998 és 2000 között került sor *(1. kép)*.[11] Az épületet északi homlokzatán bemutatásra került a valamikori sekrestye falainak, boltozatának és tetőszerkezetének lenyomata. A belső térben a legfontosabb változást a keleti oldali karzat elbontása jelentette. Így visszaállt a tényleges középkori szentély tere, és láthatóvá vált a szemöldökgyámos sekrestyeajtó is *(2. kép)*. A téglaburkolatú padló síkjában bemutatásra került a román kori, egyenes szentélyzáródású templom helye és alaprajzi rendszere. A megmaradt északi és nyugati, román kori felmenő falak más textúrájú felületképzéssel, de a többi fallal azonos színű festéssel lettek bemutatva.

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

Jegyzetek:

[1] Kiss 1988. I: 54.

[2] Szabó J. 1963. 96., 99., 109.; MMT X.: 110.: 55. kép.

[3] MMT X.: 253–254.; Németh 1997. 22.

[4] Az irodalomban többször előforduló 1275, illetve 1270-es építési dátum lelőhelye, forrás megjelölés nélkül: Borovszky 1900. 12–13. – innen vette át: Gerecze 1906. 751. – majd az ő nyomán 1942-ben Korompay György, de már csak *állítólag*osnak nevezve a Borovszkynál, illetve Gereczénél közölt építési időt: Kováts 1942. I.: 216.– majd ezt 1270-re módosítva, feltételes módban (*épülhetett*): Várady 1991. II.: 537. és Szatmáriné 2000. 15. A műemléki topográfia az építési időt a *XIV. század 70-es* éveire teszi. MMT X.: 256. – Németh Péter azonban közöl egy oklevelet *a borsovai esperességben fekvő, Szent Péter tiszteletére szentelt* templomról 1375-ből. Németh 1997. 22. – lehetséges, hogy ennek az oklevélnek dátumát közölte tévesen Borovszky. [*Szerk.*]
A templom kutatása során feltárásra kerültek az első periódusú, egyenes szentélyzáródású, román kori templom alapfalai. A román kori templomból a hajó északi, diadalívig tartó falszakasza ma is fennáll, a nyugati falszakasz pedig részben maradt meg. Az előkerült román kori falszövet alapján az első kis templom a XIII. század második felében épülhetett.

[5] MMT X.: 255.; Németh 1997. 22.

[6] A XIII. századi templom elbontásának okát nem ismerjük. Feltételezhetjük, hogy az épület rossz állapota miatt került rá sor, de az is lehet, hogy már kicsi volt a gyülekezet számára, és ki kellett bővíteni, hogy használható legyen.

[7] Lux 1940. 242–243.

[8] A templomról az 1782–1785. évi katonai leírás csak annyit jegyez meg: *A templom és a kúria szilárd falú*. Pók 1992. 59. – Genthon–Lux–Szentiványi 1939. 10–11.; MMT X.: 255–256.; Szatmáriné 2000. 16.

[9] Genthon–Lux–Szentiványi 1939. 10.

[10] *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 366.: *Az 1985–86-ban végzett belső munkák során a falakat újrameszelték. Az 1475-ből származó kő szentségtartó fülkét a Kőszobrász Restaurátor Alkotóközösség restaurátorai konzerválták. Kivitelezők: helyi mesterek. Építtető: Egyházközség.*

[11] *Oszlopokat emeltünk* 2000. 167. A templom kutatását Simon Zoltán régész, a helyreállítási tervet Oltai Péter építész, az ÁMRK munkatársai készítették.

Lángi József

Csetfalva (Четфалва), református templom

Csetfalva Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegye hármas határán álló település nevét a források csupán az 1400-as években említették először.[1] 1418-ban Szécsi Pál és Jakab fia György birtokában találjuk, akik Zsigmond királytól kapták királyi adományként.[2] 1498-ban a Tárcai (Tarczay) család tagjai kaptak itt részbirtokot. 1567 telén tatárok hurcolták el a lakosokat. 1573-ban beregszói Hagymássi Kristóf, a huszti vár kapitánya tiltakozott Balassi András ellen Csetfalva, Som, Zápszony és Makovica várárának elfoglalása miatt. 1645-ben már virágzó és életerős a református anyaegyház. A templom szentélyének boltozata feltehetően a XVIII. század második harmadában beomolhatott, vagy elbontották, mert itt 1773-ban új festett famennyezett készült.

A nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű templom egyetlen építési periódusban, feltehetően a XV. században épült *(1. kép)*. Szentélye és az annál egy-egy falvastagságnyival szélesebb, kissé szabálytalan hajója törtkőből épült; sarkait viszont igényesen faragott kváderekből falazták. Koronázó párkánya – ha egyáltalán volt ilyen a középkorban – nyomtalanul elpusztult. A hajó hosszúsága 7,5 m, szélessége 5,5 m. Támpillér csupán a hajó délnyugati sarkán található, de azt egy későbbi megerősítés során emelték. Rézsűsen metszett, a falsíktól 15 cm-re előreugró lábazatát is törtkőből falazták. Elbontott sekrestyéjének csorbázata a szentély északi oldalán került elő, és itt bukkant felszínre annak befalazott, kőkeretes, csúcsíves kapuja. E rongált keretet csupán egyszerű élszedés tagolta. Vele szemben is található egy utólagosan befalazott, félköríves záradékú ajtó, de azt egy későbbi átalakításkor nyitották. A nyugati csúcsíves kapu eredeti helyzetében maradt fenn, a pálcatagokat később, az ajtólap behelyezésekor levésték. A hajót két, enyhén csúcsíves ablak világítja meg, de feltehetően a XVIII. században ezek belvilágát megnövelték, s ennek estek áldozatul a mérműves keretek. Hasonló kialakítású ablak nyílik a szentély déli és délkeleti falában is, de kőkeretnek itt sem figyelhető meg maradványa. A keleti kerek ablakban viszont megmaradt az eredeti, porózus szerkezetű kőből faragott keret. Ezt is a sekrestyeajtóhoz hasonló, egyszerű élszedés tagolja. A középkorban a homlokzatot is festették, mivel az élszedésnél kb. 10 cm széles, vörös keretezés maradványát tártuk fel.

Az északi falban egy kisméretű, szamárhátíves záradékú szentségtartó fülke került elő, amely arra utal, hogy már az építéskor mellékoltárral számoltak. Hasonlóan szamárhátívvel záródó, nagyobb méretű és gazdagabban tagolt keretezésű szentségtartó fülke került elő a szentély északi falában, közvetlenül a sekrestyeajtó mellett. Vele szemben egy befalazott, csúcsíves záradékú ülőfülke került feltárásra, de ennek nem volt faragott kőkerete.

1. A templom délkeletről

2. Falpillér festett rétegköve

3. Falpillér festett rétegköve

Újkori befalazásából viszont öt kvalitásos, XV. századi kőfaragvány került elő. A töredékek fél nyolcszög formájú falpillér rétegköveinek és a boltozati bordák indításainak valószínűsíthetők, így minden bizonnyal a szentély gótikus boltozatának maradványairól lehet szó *(2–5. kép)*. Eredeti helyük meghatározását viszont nehezíti, hogy a 150 cm magasságig levert lábazatvakolatoknál a sarokban ilyen elemek levésésének nem láttuk nyomát. A közvetlenül a kő felületére felhordott, fehér meszelt alapra húzott vörös vonalak festékanyaga megegyezik a kerek ablak keretén talált maradványokkal. A templom feltöltésének kihordásakor előkerült egy kb. 80 cm hosszú, egyszer hornyolt borda, de sajnos minden festékréteg levált róla.

2000-ben falkutatást végeztünk, de a szentélyben nyitott szondákban értelmezhető kifestés nyoma nem került felszínre. Ezzel szemben a hajó északi falán több ponton is találtunk fehér alapszínen vörössel festett, al secco technikájú falképnyomokat, de feltárására akkor nem volt lehetőség. Csupán a diadalíven nyithattunk egy nagyobb kutatóablakot, ahol fehér alapmeszelésen az ívet keretező, párhuzamosan futó, vörös vonalazáshoz kapcsolódó, liliomos keretmustrát tártunk fel; a keretmustrát sablonok felhasználásával fehér alapmeszelésre al secco technikával festették, akárcsak az ülőfülkébe befalazott kőtöredékek felületén megtalált mustrákat. A diadalív falképének vörös pigmentjei és fehér meszelt alapra festésének módja meggyőződésünk szerint megegyezik a kibontott köveken láthatókéval. A freskó technikával indított figurális ábrázolást hordozó vakolatréteg 1–1,5 cm vastag, vörösesbarna színű és finom szemcseszerkezetű, amely sok 1 mm nagyságú mészszemcsét tartalmaz.

A falképet fehér alapmeszelés hordozza, és 4 cm széles vörös szalagkeret övezi; nagy valószínűséggel Szent Mihályt ábrázolja *(6. kép)*. A keret által határolt képmező mérete: 192×212 cm. Szent Mihály alakját részben bekarcolták a még nedves vakolatba. Az ívesen meghajló testű alak bal lábára nehezedik, jobbját térdben behajtja; jobb karját felemeli, és lándzsájával ledöfi a lábánál fekvő, de mára már felismerhetetlenné vált Sátánt. Bal keze elveszett, de a megmaradt részleteken

4. Falpillér festett rétegköve

5. Falpillér festett rétegköve

6. A diadalív Szent Mihály-ábrázolása

nem látható a mérleg maradványa, így a mozdulat arra enged következtetni, hogy baljával is a lándzsát markolta. Vállát majdnem fekete bélésű, vörös színű köpeny takarja. Köpenye alatt derekán meghúzott fegyverkabátot, alatta pedig hosszabb, cakkos végű láncvértet visel. Arcának csak kontúrja vehető ki, a nagyméretű sisak alatt az arcot szabadon hagyó láncvértet festett a mester. Mivel a dárdát tartó, felemelt jobb kéz felett egy, a köpeny sötét bélésével megegyező színű, lefele összetartó, csúcsban végződő íves forma látható, amit mi szárnyként értelmezhetünk, ezért véljük a figurát Szent Mihálynak. E nélkül akár Szent Györggyel is azonosíthatnánk az alakot.

A befalazásból kibontott, gótikus faragványokat először fehér, meszes alapozással kenték át, majd erre festették rá a vörös–szürke sávozást, végül pedig a fekete színű, változatos sablonmustrákat. Ezek színvilága tökéletesen egyezik a figurális ábrázolásával és a homlokzati töredékekével, így joggal feltételezhetjük, hogy azokkal egy időben, közvetlenül a templom építését követően festették őket. Az öt megtisztított töredék közül négy hordoz értelmezhető festésréteget. Befoglaló méretük: 25 × 24 × 23 cm, 27 × 26 × 25 cm, 35 × 26 × 24 cm, 23 × 24 × 21 cm. Minden esetben a tagozatok élét széles vörös sávok határolják; ezen belül fekete színű, változatos, sohasem ismétlődő patronált mustrákkal töltötték ki a felületet. Található itt apró háromkaréjos motívum, amely pikkelyszerűen tölti ki a mezőt, de nagyméretű rozetta és halhólyagos, mérműre emlékeztető ornamentika is előbukkant a tisztítás során.

A megfigyelhető építészeti jelenségek és a véleményünk szerint ezzel egy időben készült kifestés alapján a templom egyetlen periódusban, feltehetően a XV. század közepén még a Szécsi család itteni birtoklása idején épült.

A kompozíció, és a fegyverzet szinte azonos megjelenítése az almakeréki (Mălâncrav, Malmkrog) evangélikus templom 1450 körül keletkezet szárnyasoltárán, a bal oldali merev táblán ismert.

A fényképeket Mudrák Attila (1–4, 6) és Lángi József (5) készítette.

Jegyzetek:

[1] Deschmann Alajos szerint első említése 1341, de adatának forrását nem közli. Deschmann 1990. 128.; Deschmann 1991a. 182–185. [az adat származási helye: Kiss 1988. I.: 326. Az 1341-ben előforduló *Chet* alak forrása: DHV 1941. 86. – a Csetfalvával történő azonosítás bizonytalanságairól: Sebestyán 2010. 144. és 11. jegyzet. – *szerk.*]

[2] Lehoczky 1881/1882. III.: 194.

Papp Szilárd

Munkács (Мукачеве), Szent Márton-plébániatemplom

Az Alföld és az Északkeleti-Kárpátok találkozásánál, a Latorca folyó partján fekvő és az írott forrásokban a XIII. század második felében megjelenő Munkács kezdetben a beregi királyi erdőispánság vára volt. Aba Amadé birtoklása után 1312-től újra uralkodói kézben találjuk, egészen a XIV. század végéig. 1395-ben Zsigmond Tódor és Vazul podóliai litván hercegeknek adta, majd a szerb despotáké lett, 1444-től pedig a Hunyadi család kezén volt. Corvin Jánost követően jobbára megint az uralkodóké a középkor végéig, akik azonban többször is kiadták haszonbérbe. Várnagyai viselték a beregi főispáni tisztet. A vártól keletre létrejött és a középkorban ahhoz tartozó váralja-település kezdetben nem lehetett túl jelentős, s noha már a XIV. században saját igazgatása volt, mezővárossá csak a következő században vált.[1]

Munkács egyháza a XIV. század első feléből származó pápai tizedjegyzékekben tűnik fel legkorábban. A Szent Mártonnak szentelt templom István nevű papja 1332–1335 között három, hét, illetve öt garast, azaz nem kiemelkedő összeget fizetett.[2] 1356-ból és 1357-ből ismerjük Miklós nevű plébánosát.[3] A XIV. század második felében Erzsébet királynő engedélyezte a településnek, hogy pecsétjén temploma védőszentjének, Szent Mártonnak az ábrázolását használhassa.[4] Egy végrendelkezéssel kapcsolatban a templom 1451-ben is feltűnik.[5] 1493-ban Dénes a plébánosa, s ebben az évben Corvin János engedélyezte Varga Gergely (!) munkácsi polgárnak, hogy a templomban Szűz Mária-oltárt állíttasson.[6]

1. Az egykori plébániatemplom szentélye északról

Munkács középkori, egykor fallal kerített plébániatemplomából ma már csak szentélye áll *(1–3. kép)*.[7] A XX. század elején ugyanis a város az épület rossz állapotára és kevéssé értékes voltára hivatkozva megszerezte a MOB engedélyét, hogy egy új templom építése miatt a teljes

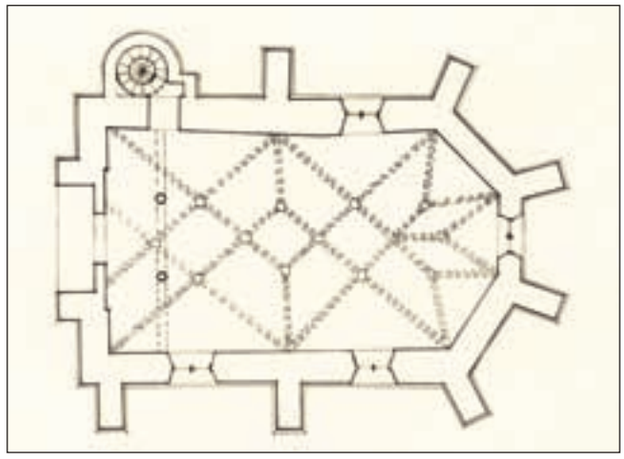

2. A szentély alaprajza (Komáromy István)

középkori épületet elbontsák.[8] A bontásra 1904-ben került sor, de időközben, talán a történeti értéke miatt, helyben a döntést részben megváltoztatták. A templom szentélyét mégis meghagyták, melynek felújítását a tervezéstől a kivitelezésig és főoltáráig végül a MOB vállalta magára.[9] A lebontott hajóról és tornyáról egy leírás, rajzok és néhány fotó alapján nagyjából fogalmat tudunk alkotni – ha információik néha ellentmondásosak is –, a szentély valamelyest átalakítva, mint Szent József-kápolna, ma is tanulmányozható *(4–9. kép)*.[10]

A keletelt, nem túl nagyméretű templom falait, ahogy az a bontás során láthatóvá vált, törtkőből és görgetegkőből emelték, szerkezeti elemei faragott kőből készültek.[11] Az épület sarkai, legalábbis egy részük, állítólag armírozva volt.[12] Az egyhajós, téglalap alaprajzú hosszházhoz nyugatról középkori eredetű, négyzetes torony csat-

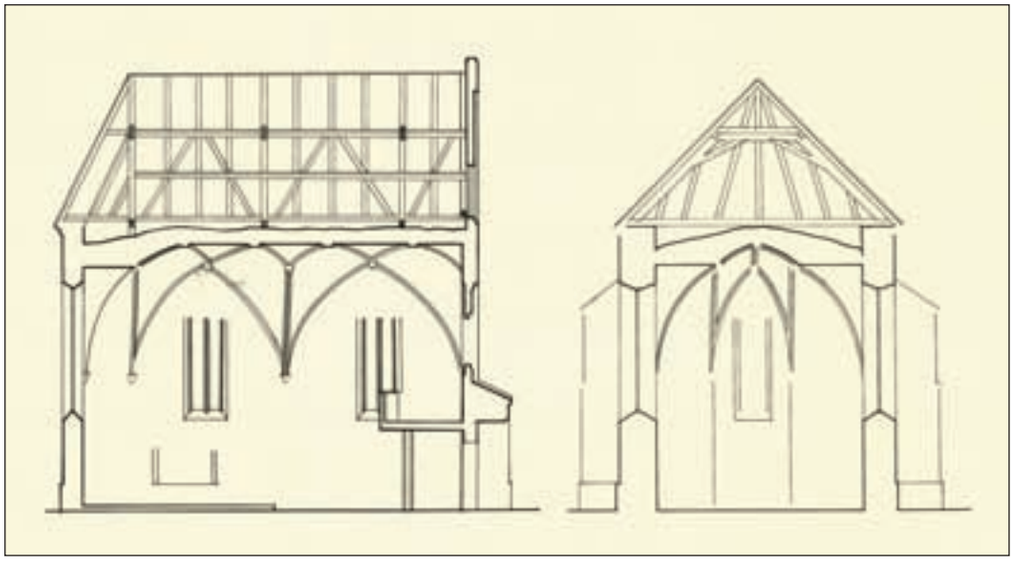

3. A szentély hosszmetszete és keresztmetszete (Komáromy István)

lakozott, északi oldalánál azonos hosszúságú mellékkápolna húzódott.[13] Déli oldalának keleti feléhez 1749-ben kápolna épült a Szentléleky család támogatásával.[14] A hajóval egyező szélességű szentély a nyolcszög öt oldalával záródik, északi oldalának nyugati részéhez egykor téglalap alaprajzú, a hajó északi mellékkápolnájával azonos szélességű sekrestye csatlakozott.[15]

A megmaradt kétszakaszos szentélyen ma törtkőből rakott, felül vízszintes lezárású, egységes lábazat fut körbe. Biztosan nem a középkorból származik, de az sem valószínű, hogy ebben a formában a Sztehlo-féle felújításnál készült volna.[16] Rómer még azt írta, hogy a szentélyen *a régi talapzat is hiányzik.*[17] A rézsűbe metszett homorlatos profilú főpárkány, amely a nyugati homlokzattól eltekintve körbefut az épületen – az 1907–1908-ban az északnyugati sarkánál emelt lépcsőtornyon is –, kifogástalan állapota alapján is biztosan a Sztehlo-féle felújításból származik. A kápolna sarkain és hosszfalainak közepén kétosztatú támpillérek láthatók.[18] A görgetegkőből és törtkőből emelt támokat jelentősebb mértékben javították téglával, főleg tetejüket és homlokoldalukat. Már ez is mutatja, de megjelenésük sem hagy kétséget afelől, hogy részben profilozott fedköveik és vízvetőik vagy át vannak faragva, de jórészt inkább modern elemek. Az északi fal közepén látható tám, melyen ugyanezek az elemek megjelennek, az egykori sekrestye keleti falából lett kialakítva annak XX. század elejei bontása után.

Eltekintve az északkeleti és az északi fal nyugati szakaszától, a szentély falszakaszait egy-egy csúcsíves, rézsűs bélletű, kétosztatú ablak töri át. Azonos magasságban helyezkednek el, csak a délnyugati könyöklője indul lejjebbről. Az északi oldalon lévőn nyílásainak orrtagokkal bővített, csúcsíves lezárása felett három orrtaggal díszített mező látható; a keletit és a déli oldal keletebbre esőjét a hasonló nyílászáradékok felett egy-egy körbe írt négykaréj díszíti; a délnyugati záradékában három, egymással átmetsződő szamárhátív jelenik meg; a délkeleti falszakasz befalazott ablakának pedig hiányzik a mérműje *(10. kép)*.[19] A szamárhátíves mérművű ablak bélletének a záradékában kerektalpú címerpajzs jelenik meg, kihajló felső

4. Az egykori plébániatemplom északról (Lehoczky Tivadar)

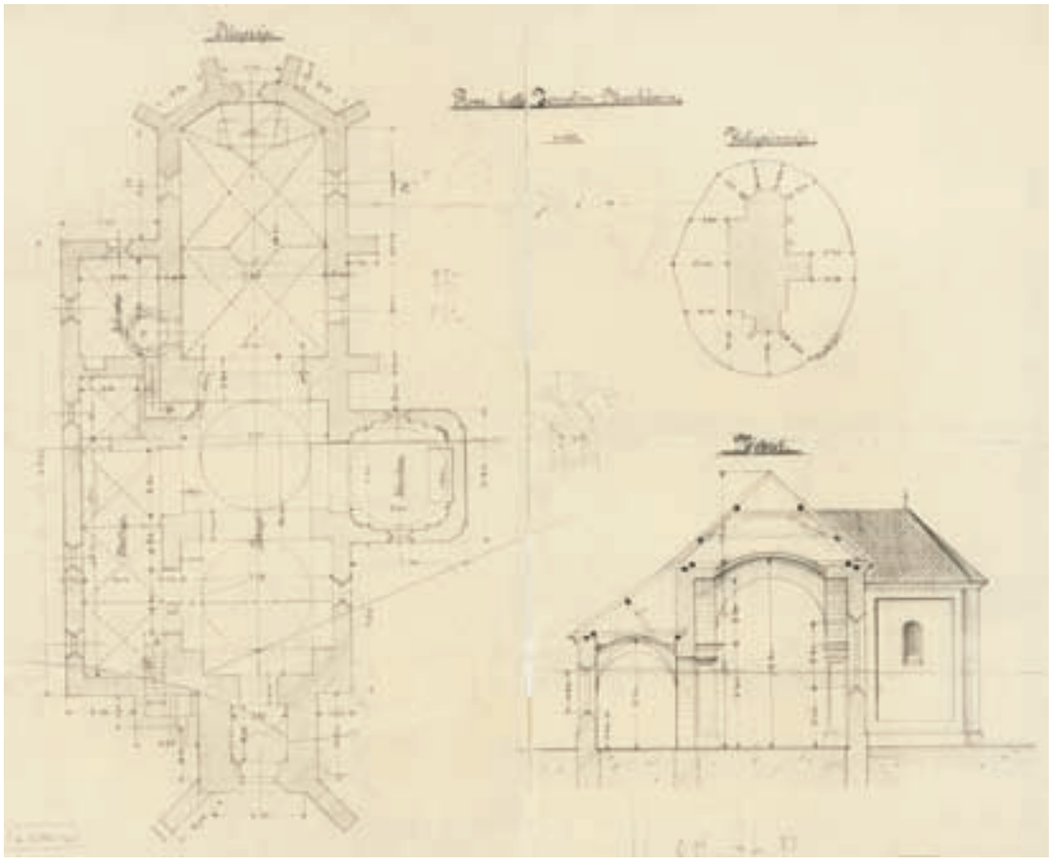

5. Az egykori plébániatemplom alaprajza és keresztmetszete

6. Az egykori plébániatemplom délről, bontás közben

sarkokkal. A címerábra koronából kinövő, jobbra forduló egyszarvúból áll, fejétől kétoldalt korai humanista kapitálissal írt M és B betűk láthatók *(11. kép)*. A címer a Büdi családé, s vagy az idősebb, vagy az ifjabb Büdi Mihályt jeleníti meg.[20] Ez alatt az ablak alatt egykor egyenes lezárású, modern keretű ajtó nyílt a belsőbe, melynek ma már nem látni nyomát *(6, 8. kép)*.[21]

Az egykori szentélyt nyugaton lezáró fal és északi végén a lépcsőtorony 1907–1908-ban készült, neogótikus szerkezet, amely a templom középkori, s részben e falba belefoglalt diadalívének a vonalában húzódik.[22] A diadalívnek a vállvonal feletti része az új falban kívül szabadon maradt, profilja körtetagból és azt két oldalról közrefogó, egy-egy rézsűbe metszett homorlatból áll.[23] A hajó bontása után a szentélyről nyugat felől készített fotón úgy tűnik, a vállvonal alatt a diadalívpillérek tagolatlanok voltak, s rézsűs tetejükről indult a profilozott rész *(7. kép)*.[24] Az elbontott sekrestye, melynek a nyugati fala húzódott a diadalív vonalában, (él)keresztboltozatos volt, északi és keleti falán lebontása előtt egy-egy négyzetes, szegmensíves záradékú ablak nyílt *(12–13. kép)*.[25] Létére kívül ma már csak az utal, hogy a szentély északi falának nyugati szakaszában a fal két és fél méteres magasságig vastagabb,

7. Az egykori plébániatemplom szentélye északnyugatról, a hajó bontása után

mint felette, ami nyilván az egykori boltváll helyét mutatja *(1. kép)*.[26]

A szentély belsejében, északi falának nyugati végén megmaradt egy szemöldökgyámos lezárású, élszedett keretű nyílás, az egykori sekrestyeajtó, amely ma a lépcsőtoronyba visz.[27] Az északkeleti, ablak nélküli falon látható a lefaragott felületű kő szentségfülke is, amely a nyomok

8. Az egykori plébániatemplom hajójának belseje keletről

alapján fiatornyok által keretezett, keresztrózsába kifutó vimpergával lezárt formát mutatott *(15. kép)*. A déli fal keleti szakaszában a XX. század elejei felújításnál kibontott, hármas osztású ülőfülke látszik *(16. kép)*.[28] Lapos csúcsíveket mutató keretének profilja egy-egy rézsűbe metszett homorlat által közrefogott félpálcatagból áll, a profil gúlás lezárású lábazati tömbből indul felfelé.

A teret konzolokon nyugvó hálóboltozat fedi, melynek szerkezeti elemeit és díszeit ma vastag meszelés borítja.[29] A négy keleti sarokban a konzolok gúla formájúak, oldalaikat két-két orrtaggal képzett vakmérmű tagolja, melyet fent profilozott fejlemez zár le *(17–18. kép)*. A hosszfalak közepén valószínűleg hasonlóak voltak a

9. Az egykori plébániatemplom szentélyének belseje nyugatról

konzolok, de gúlás részük oldalait mintha átfaragták volna. A két nyugati sarokban konzolok helyett egy-egy íves felületű, jelenleg ábrát nem mutató címerpajzs látható, az északi kerektalpú, a déli alját jórészt elfedi a fal megvastagodása. A konzolokról sokszögű faloszlopok nyúlnak felfelé, melyeknek azonban csak csekély mértékben látható a felületük, mivel a bordák ezekből kiválva, már a konzolok fejlemezéről elindulnak. A bordaprofil kétszer hornyolt, amely a bordatőhöz élszedéssel kapcsolódik. A hálóboltozat azt az alaprajzi formát mutatja, amely legkorábban

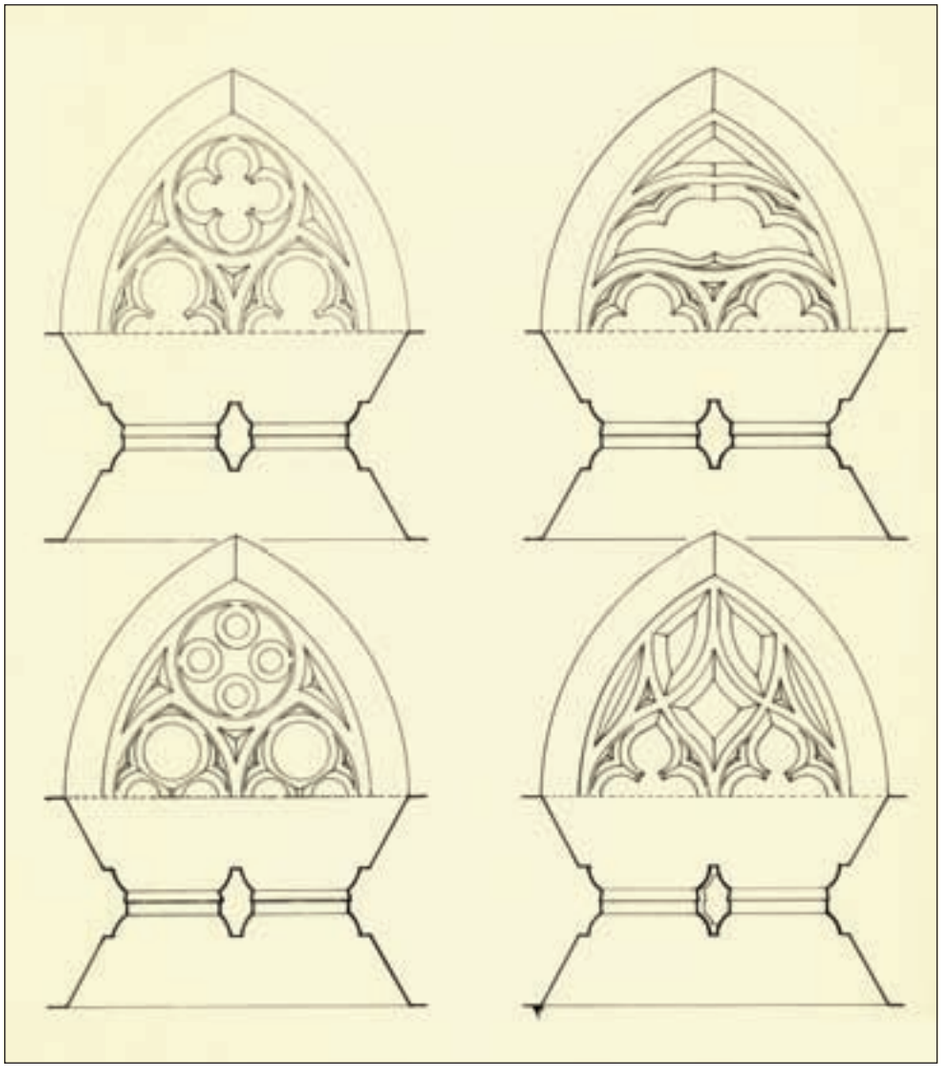

10. A szentély mérművei (Komáromy István)

11. Címer a délnyugati ablakban

a prágai Szent Vitus-katedrális szentélyében épült meg *(2. kép)*.[30] Bordacsomópontjait részben töredékes, csücskköstalpú, jelenleg fehérre meszelt címerpajzsok díszítik, a záradék zárókövén hosszú hajú, szakállas arc, minden bizonnyal Krisztus-fej domborműve látható *(19. kép)*. A szentély északi falán 1990 előtt nehezen értelmezhető középkori freskómaradványokat tártak fel, melyek alatt két bekarcolt felszentelési kereszt is kivehető.[31]

A templom egykori hajója, főként annak középkori kinézete, amellett, hogy elbontották, ma már azért sem rekonstruálható teljes mértékben, mert az újkorban nagyobb szabású átalakítások történtek rajta. Külsejének lábazata egyetlen metszetrajzon jelenik meg, amely azt egyszerű rézsűs lezárással ábrázolja *(5. kép)*.[32] Főpárkánya ugyanezen metszeten látható, s negyedkörívet mutató, minden bizonnyal újkori megoldás. Támpilléreket nem

ismerünk a hajóról, melynek azonban mind az északi, mind a déli oldalához utólag kápolnák épültek, azaz eredetileg támaszthatták e falait pillérek. Igaz, délnyugati sarkán, amely egyedül állt szabadon a bontás előtt, pillér szintén nem jelent meg. A déli fal nyugati szakaszán kétosztatú, rézsűs bélletű, csúcsíves ablak volt látható, melynek osztópálcája már hiányzott a bontás előtt. Nyílásait fent egy-egy orrtagokkal bővített csúcsív zárta le, felettük az ívzáradékban pedig talán egy körbe írt négykaréj díszítette *(6. kép)*.[33]

A hajó északi oldalához a későbbiekben egy vele azonos hosszúságú mellékkápolna épült, melynek keleti vége a sekrestyéhez csatlakozott, és szélessége megegyezett azzal *(4–5. kép)*. Már Lehoczky is úgy ítélte meg, hogy itt egy későbbi középkori épületrészről van szó, de a hajó bontása után a szentélyről nyugat felől készült fotón világosan látszik keleti falának elválása a hajófaltól *(7. kép)*.[34] Nyugati homlokzatáról Sztehlo alaprajzai alapján csak annyit ismerünk, hogy előtte, a torony által bezárt sarokban kicsi, a nyugati karzatra felvezető lépcsőt magába foglaló építmény állt, melynek nyugati falát kétosztatú, csúcsíves ablak bontotta meg *(5, 12, 14. kép)*. Eszerint ez is középkori építmény volt.[35] Északi oldaláról az előbbi alaprajzokon kívül Lehoczkynak a templomot északról ábrázoló, *kissé gyarló* rajza informál még valamelyest *(4. kép)*.[36] A templomhajó egy keresztmetszete alapján a homlokzatnak rézsűs tetejű lábazata volt, koronázópárkánya negyedhomorlatból állt *(5. kép)*.[37] A Lehoczky-rajzon egyértelműen újkori lizénákkal négy szakaszra osztott fal három szakaszán volt látható egy-egy rézsűs bélletű, csúcsíves ablak, megegyezve az alaprajzokon láthatókkal. Mérműveik Lehoczky rajza szerint azonos volt, de Sztehlo részletrajzain különböző formák jelennek meg: a keleti és a középső nyílásai orrtagos csúcsívekkel záródtak, felettük körbe írt négykaréj, illetve utóbbin orrtag nélküli kör volt látható, a nyugatinak pedig fent egyszerű félkörívekben végződtek a nyílásai, záradékában szintén orrtagok nélküli, szív alakú formával *(13, 14. kép)*.[38]

A hajó előtt álló, cölöpökre alapozott, négyzetes torony nyugati sarkait egy-egy átlós, háromosztatú támpillér erősítette.[39] Lábazati párkányuk homorlatból s felette rézsűből állt, alsó vízvetőjük profilját rézsűbe metszett homorlat képezte, azaz középkoriak lehettek.[40] A háromszintes torony nyugati oldalán nyílt a templom főbejárata. Csúcsíves keretének profilját Sztehlo rajza őrizte meg, melyről az is kiderül, hogy a toronynak volt valamilyen, talán a támpilléreken is megjelenő lábazata *(20–21. kép)*.[41] Az összetett profil a nyílás felé két félhomorlat közt fél-

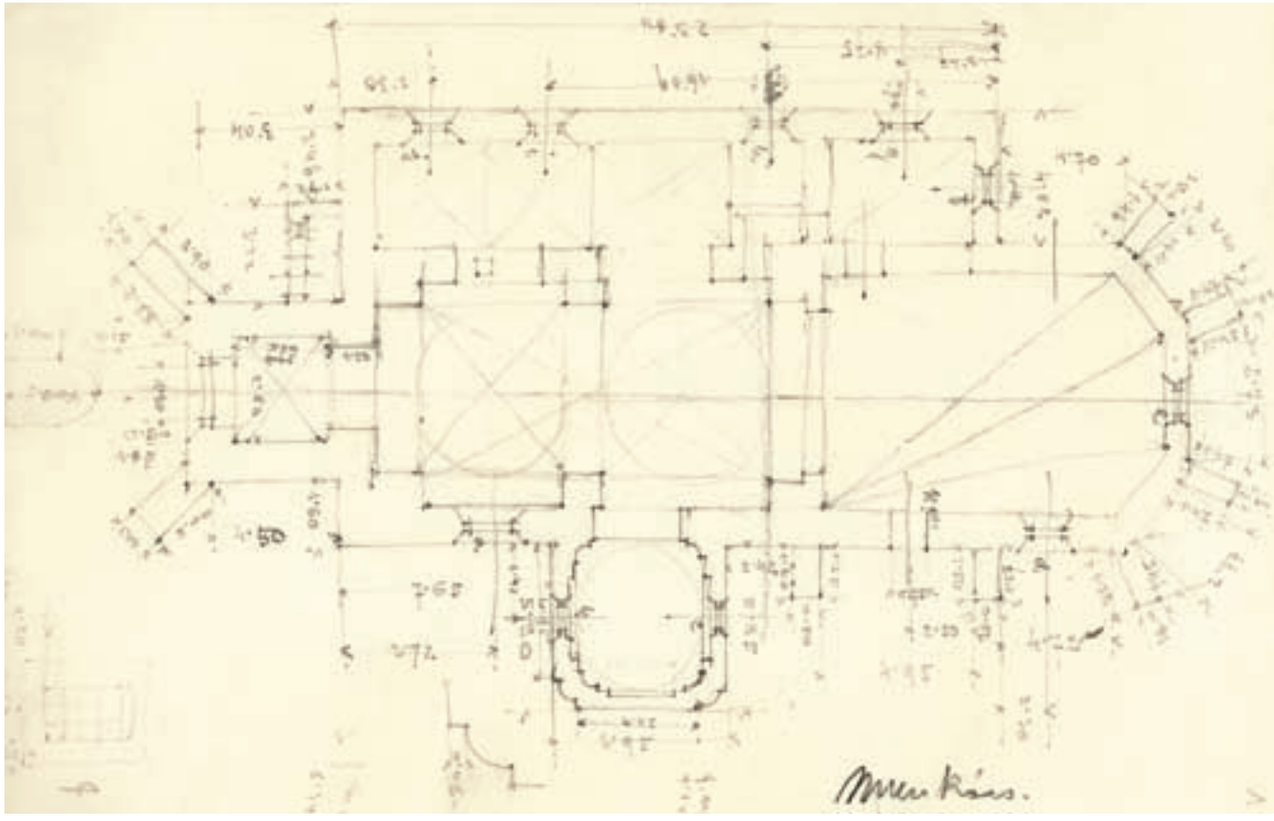

12. Az egykori plébániatemplom alaprajza (Sztehlo Ottó, 1907)

pálcatagból, két vékony rézsű által keretezett, s egymáshoz homorlattal csatlakozó további félpálcatagból, majd egy újabb homorlatból, rézsűvel bővített pálcatagból, negyedhomorlatból és vékony rézsűből állt.[42] Lábazatát kétszer megtörő homlokoldalú tömb alkotta. A torony felső emelete a XIX. században kizárólag barokk formákat mutatott, alsó két szintjén apró, álló téglalap alakú, profilálatlan keretű ablakok voltak láthatók *(6. kép)*. Lehoczky *csúcsíves s ék és kördíszítménnyel ellátott kis* ablakocskákról írt, és a bontás előtti egyik képen déli oldalának alsó ablaka alatt valóban megjelenik egy háromkaréjjal záródó, kisméretű ablak körvonala.[43] A toronyalj vagy élkereszt-, vagy dongaboltozattal volt fedve, keleti falának egyszerű, csúcsíves nyílásán keresztül lehetett a hajóba lépni *(5, 12, 20. kép)*.[44]

A hajó belsejében a bontás előtt középkori részletek már nemigen voltak láthatók *(8. kép)*. 1746-ban épült barokk boltozata két egymást követő csegelyes gömbkupolából állt, s e kétszakaszosság a középkori boltozatot is jellemezhette, ha egyáltalán volt ilyen.[45] Erre egyrészt a déli oldal csúcsíves ablakának elhelyezkedése utal, más-

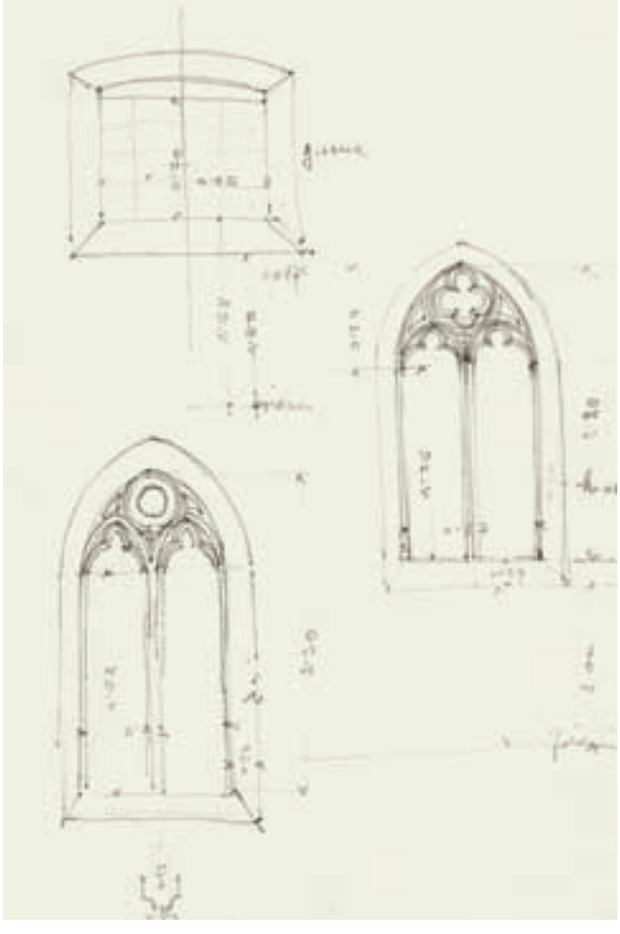

13. Ablakrajzok (Sztehlo Ottó, 1907)

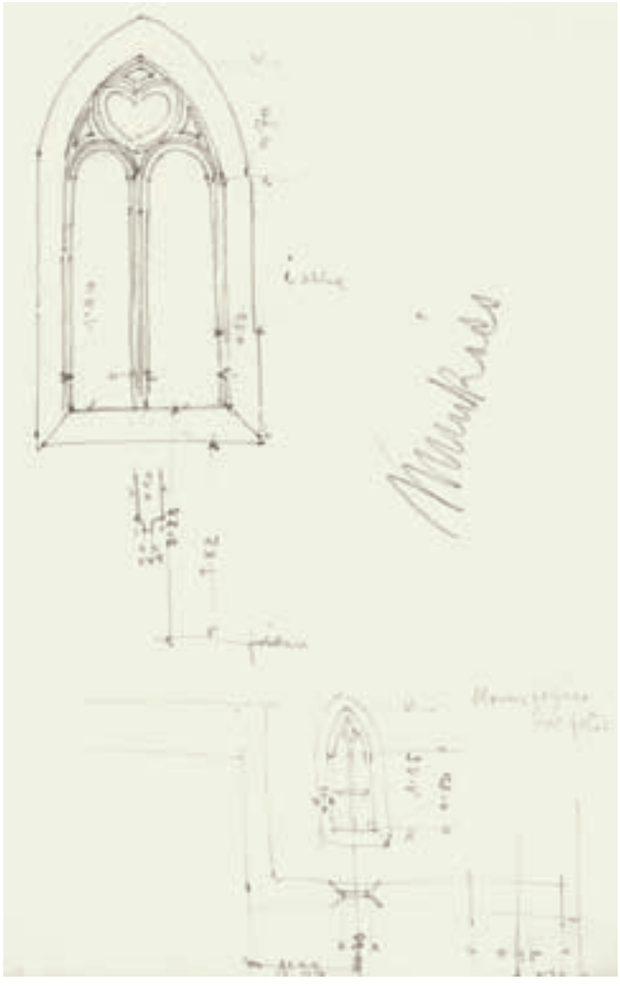

14. Ablakrajzok (Sztehlo Ottó, 1907)

részt az a két árkádív, amelyen keresztül az északi kápolnába lehetett átjutni. A hajó nyugati végén feltehetően a középkorban is húzódott valamiféle karzat, legalábbis erre utalhat, hogy az északi kápolna és a torony által bezárt sarokban, kívül, az újkori karzatra felvezető lépcsőfeljárónak – ahogy az már szóba került – kétosztatú, csúcsíves ablaka volt.

Az északi mellékkápolnába vezető keleti árkádívnek legalábbis a csúcsíves záradékrészét profil tagolta, ami a hajó belsejéről fennmaradt fotó alapján a diadalív profilját utánozhatta.[46] A nyugati árkádról csak feltételezhetjük, hogy szintén csúcsívvel záródott, az említett fotón ezt barokk falpillér takarja.[47] A négy boltszakaszos kápolna jóval alacsonyabb volt a hajónál, s bordás keresztboltozat fedte, melynek csúcsíves lenyomata keleti végfalán bontása után még látható volt *(7. kép)*.[48] Keleti szakaszának délkeleti sarkába minden bizonnyal utólag építették be azt a „lépcsőházat", amely a sekrestyéből biztosította a feljárást a hajó északkeleti sarkában elhelyezett barokk szószékre.[49]

15. A szentély záradékrésze

A középkori templom építéstörténetét a ma ismerhető információk alapján még felvázolni is nehéz. Arról az épületről, amelynek a létére az 1332-es pápai tizedjegyzék közvetetten utal, semmit sem tudunk. Lehoczky ugyan több helyen is említi, hogy a szentély eredetileg *körívű* volt, illetve a sekrestye bontásakor bebizonyosodott, hogy *a szentély három ízben esett változtatáson át s […] eredetileg a hajóhoz képest sokkal kisebb és alacsonyabb volt*, e megállapításait azonban nem részletezte.[50] Tulajdonképpen nehéz elképzelni, hogy az építészetben járatlan jogász ásatás és falkutatás nélkül mi alapján következtetett a fentiekre. Pillanatnyilag még akkor sem ismert vagy érzékelhető egyetlen, korábbi épületre utaló nyom sem, ha a szentélyfalak, illetve az épület lebontott nyugati felének bizonyos részei esetleg az 1332-es említés előtti időszakból származnak.

A torony és a hajó ismert részletformái – a nyugati kapu profilja és a hajó déli ablakának sejthető mérműve – olyan, kifejezetten általános formákat mutatnak, melyeket használtak már a XIV., de még a XVI. század első felében is, s majdnem ugyanez mondható el a diadalívről, vagy a hajó északi árkádívéről. Ezeket az elemeket így aztán még az alapján sem igen lehet a gótikán belül pontosabban datálni, hogy a környéken éppen hol, milyen időszakból tűnnek fel párhuzamaik. Csak az északi mellékkápolna mérműveinek egy részét és főleg a szentély bizonyos szerkezeteit lehet morfológiai alapon ennél szűkebb időszakra keltezni.

A szentély hálóboltozatának megoldása a XV. század közepe előtt nemigen képzelhető el a hazai építészetben,

16. Ülőfülke a déli falban

17. Konzol a szentélyben

18. Konzol a szentélyben

de kisebb jelentőségű épületeknél inkább csak a század utolsó harmadától terjedt el.[51] Ebből az időszakból ismerünk több olyan, hasonló hálóboltozatot is a környéken, melyeket címerpajzs-sorozat díszít.[52] Nagyjából egybevág ezzel a bordacsomópontokon látható pajzsok csücskös-talpú formája is, amely a század középső harmadától mutatható ki legkorábban.[53] Ellentmondani tűnik ezzel a datálással a boltozat vakmérműves konzolsorozata. Az ilyen jellegű gyámokat ugyanis a XIV. század második felére szokás keltezni.[54] Nyomott csúcsíveivel szintén talán korábbi időszakot juttat eszünkbe az ülőfülke. Kifejezetten késő gótikus forma viszont a Büdi-címeres ablak mérművének átmetsződő szamárhátívsora. Megjelenhet már a XV. század közepén is, de inkább e század végének és a következő első felének volt a megoldása.[55] A templom északi kápolnájáról tudjuk, hogy később épült hozzá a hajóhoz. Középső, de főleg nyugati ablakának orrtagokat nélkülöző körívei leginkább az 1500 körüli négy-öt évtizedhez köthetők.[56]

Ezek alapján a templomon, legalábbis szentélyén és északi kápolnáján a XV. század utolsó harmadában vagy a XVI. század első felében biztosan történtek nagyobb méretű munkák. Szó lehetett mindkét tér kialakításáról, de elképzelhető az is, hogy mondjuk a poligonális szentély már egy korábbi periódusból származott, s ekkor csak szerkezeteit vagy azok egy részét újították meg. Erre utalhat feltételesen az ülőfülke, de főképp a boltozatot tartó konzolok sorozata, noha teljesen az sem zárható ki, hogy utóbbiak XIV. századi formáját valami miatt a fenti időszakban alkalmazták.

A meglehetősen tág, nagyjából háromnegyed évszázadnyi perióduson belül formai alapon lehetetlenség eldönteni a fenti szerkezetek keletkezésének pontosabb idejét. Falkutatás nélkül még azt sem lehet határozottan kijelenteni, hogy az időszakon belül egyetlen építkezésből származnának. Az 1493-as oltáralapítással kapcsolatban felmerülhet, hogy az építkezéshez kötődött. Ugyanúgy bekövetkezhetett azonban a templom átalakításától

függetlenül is, azaz nem érdemes pusztán amiatt, mert ebből az időszakból éppen ez az adat maradt fent, hozzá kapcsolni valamely munkálatokat.

A datálás megítéléséhez konkrétabb tényező a szentély délnyugati ablakának Büdi-címere, amely nyilvánvalóan egy építkezés emléke. A faragvány nem tűnik utólagosnak az ablakhoz képest, és azt is érdemes megjegyezni, hogy a hozzá kapcsolódó mérmű a templom ismert kőrácsai közül a legbonyolultabb formát mutatja. MB monogramja alapján a címer Büdi Mihályé vagy hasonnevű fiáé lehet. Az apa 1526-ban haszonbérbe megszerezte Mária királynétól a munkácsi várat az uradalommal együtt, és mint várnagy, valószínűleg a beregi főispánságot is, amely tisztségben 1539–1546 között mutatható ki. 1548-ban már nem volt az élők sorában, helyét özvegye, Ártándi Anna és fia foglalta el, úgy tűnik, mind a vár és az uradalom haszonbérét, mind a megye vezetését illetően. Az ifjabb Mihály ugyanis 1547-ben már beregi főispán – ekkor halhatott meg apja –, és az 1550–1560-as években is kimutatható e poszton. 1589-ben még élt.[57] E családi kontinuitás miatt önmagában nem dönthető el, hogy

19. A szentélyboltozat részlete

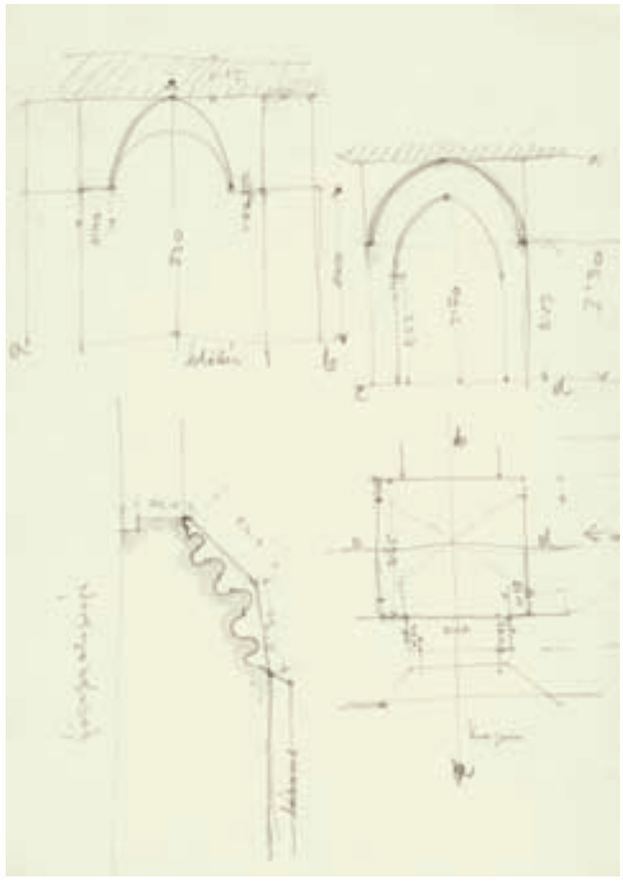

20. Az egykori plébániatemplom tornyának részletrajzai (Sztehlo Ottó)

a címer monogramja kettőjük közül kire is vonatkozik. A bizonytalanság az irodalomban úgy jelenik meg, hogy egyik szerző az apának, másik a fiának tulajdonítja a címert.

Azok a késő gótikus formák, melyekről szó esett, teljesen ugyan nem zárhatók ki még a XVI. század második felében sem, de az elsőben kifejezetten általánosak voltak. Feltűnő a reneszánsz elemek hiánya is, amely szintén az idősebb Mihály felé billenti a mérleg nyelvét. Fiának az irodalomban rendszeresen megjelenő építtetői szerepe egy nehezen megítélhető adaton alapul. 1567-ben, amikor Miksa császár csapatai – akinek az oldalán Büdi is állt – visszafoglalták Szapolyaitól a várat és a várost, utóbbival együtt leégett a templom is. Egy néhány évvel később, 1572-ben meghalt császári építésznek, bizonyos Simon Merg(l)inek az egykor a templomban látható sírköve szerint e mester újította meg a falakat.[58] Merg(l)i nyilván nem a plébániatemplom, hanem a vár miatt került Munkácsra, azaz még az sem egyértelmű, hogy a csak részben ismert sírfeliratának ez a megállapítása melyik objektumra is vonatkozik. Ha a templomra, e megjegyzés pontos je-

21. Az egykori plébániatemplom tornyának részletrajzai (Sztehlo Ottó)

lentése akkor is kérdéses. A tűzvész utáni megújítás ugyanis nem feltétlenül a szóban forgó szerkezetek újonnan történt készítését jelentette. Elvileg persze megeshetett, hogy a címert e felújítás során az ifjabb Büdi helyeztette el a korábbi ablak záradékában, amely mondjuk jelentősebben sérült, ennek azonban jóval kisebb az esélye. Sokkal inkább apja készíttethette a faragványt a XVI. század második negyedében, amihez az alkalmat a szentély, illetve az északi mellékkápolna alaposabb megújítása, esetleg újonnan való emelése szolgáltathatta. Noha valószínűleg ez volt az az építkezés, amely a késő középkorban jelentősebben megváltoztatta az épület összképét, falkutatás és ásatás nélkül annak a lehetősége sem zárható ki, hogy már Mátyás vagy Corvin János idejében is történt valamilyen építészeti beavatkozás a munkácsi plébániatemplomon.

A fényképeket Mudrák Attila (11, 15, 16–19) és Papp Szilárd (1) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4348 (2), K 4347 (3), K 4356 (4), K 4346 (5); K 4349 (10), K 112a (12), K 112b (13), K 112c (14), K 112e (20), K 112d (21); Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 002.844 (7), 025.421 (8), 025.410 (9).

Jegyzetek:

[1] Lehoczky 1907. 12.; Györffy 1963. 545.; Csánki V.: 411., 412.; Engel 1996. I.: 369. – ld. továbbá *Németh Péter* tanulmányát e kötetben.

[2] Mon. Vat. I/1.: 247., 259., 333., 349.

[3] Zichy Okm. III.: 30.: No 18., 62.: No 44.

[4] A Lehoczkytól származó adat dátuma a szerzőnél hol 1356, hol 1376: Lehoczky 1907. 7.; Lehoczky 1881/1882. III.: 450.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4355 (törzsív). Az okirat közlését nem sikerült megtalálni.

[5] Zichy Okm. IX.: 292.: No 219.

[6] Előbbire: Lehoczky 1881/1882. III.: 471., utóbbira MOL, DF 223967; Lehoczky 1881/1882. III.: 465.

[7] A templomról, részben a középkori épületről, újabban két munka is született, ld. Tegze 2006.; Szkripka–Jávorszky 2008. A templomot övező egykori falról ld. Tegze 2006. 81–84.

[8] Az új plébániatemplom részben a régi helyén, közvetlenül a fennmaradt középkori szentély mellett épült fel. Tegze 2006.

[9] A szentély felújítását és nyugati oldalának új kialakítását Sztehlo Ottó tervezte, a munkálatokra 1907–1908-ban került sor: Tegze 2006. 11–13., 27–31., 116–123.

[10] Lehoczky 1881/1882. III.: 463–471; illetve a Forster Központ Tervtárának és Fotótárának anyagát Munkács, plébániatemplom alatt.

[11] Tegze 2006. 30.

[12] Lehoczky 1881/1882. III.: 465.

[13] Az alább következő adatok belső méreteket mutatnak: a hajó hossza 16,5, szélessége 7,46 m, a mellékkápolna 4,1 m széles, a toronybelső 2,95×2,85 m volt. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346.

[14] Lehoczky 1881/1882. III.: 468.

[15] A szentély hossza 12,83 m, szélessége 7,46 m, a sekrestye 4,7×3,05 m volt (Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346). A templom némileg eltérő méretadataira ld. még Lehoczky 1881/1882. III.: 463–464.

[16] A Sztehlo-féle felújításhoz készült rajzokon rézsűs lezárású lábazat látszik, Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4366, 4400.

[17] Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/3.

[18] Eltekintve az északnyugatitól, melynél az előbb említett lépcsőtorony áll.

[19] Utóbbi ablak már Rómer idejében el volt falazva (Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/3.); a többi mérművének felmérését ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4349, 4357.

[20] Lehoczky 1884. 82. A címer meghatározására ld. még alább.

[21] Lehoczky 1881/1882.. III.: 464.; Tegze 2006. 29. (fotó); Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 25421.

[22] Tervrajzait variációival és részletrajzaival ld.: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4363, 4366, 4368, 4384, 4400.

[23] Belül az ívet ma már csak egy vékony kősáv mutatja a karzat felett, kívül pedig a szélső rézsű eltűnt. A leírt profil két archív felvételen azonban még világosan kivehető: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 25410, 25421.

[24] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 2844.

[25] Lehoczky 1881/1882. III.: 464.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346, 4400; Sztehlo Ottó vázlatfüzete: Forster Központ, Tudományos Irattár, ltsz.: K 112 (1, 2. o., f és g betű alatt).

[26] E falszakaszon három befalazott kőkereszt látható, melyek az épület körüli, az új plébániatemplom emelésekor felszámolt temetőből származhatnak.

[27] Korábbi létére ld. pl.: Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/3.

[28] Funkciójának nyilvánvalóan helytelen meghatározásával: Lehoczky 1911. 261–263.

[29] A boltozatot a hajó bontása előtt barokk díszítőfestés fedte, a címerpajzsokon ornamentális mintákkal: Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 25410. A plébánosnak a MOB-hoz írt, a bontási engedélyt kérelmező 1903-as levelében az olvasható, hogy a szentély-boltozatnak kőből faragott elemei nincsenek: *A góth boltozat és bordák csak valamely cement anyagból és kisebb folyami kövekből készültek*. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1903/461.

[30] Nussbaum–Lepsky 1999. 231–232. és 235., 239. kép.

[31] Deschmann 1990. 87.; Tegze 2006. 127.

[32] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346.

[33] Tegze 2006. 29 (fotó); az ablak könyöklője a szentély délnyugati ablakának könyöklőjével volt azonos magasságban, mérművének felső része a bontás előtti fotón nem vehető ki egyértelműen.

[34] Lehoczky indoka mindenesetre nem igazán világos: Lehoczky 1881/1882. III.: 464; Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 2844.

[35] Forster Központ,Tudományos Irattár, K 112 (1., illetve 3. oldal alja); Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346.

[36] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 4356; az idézetet magától Lehoczkytól: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1877/14.

[37] Forster Központ, Tervtár, ltsz.:4346; Rómer szerint a mellékkápolna falának nem volt lábazata: Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/3.

[38] Forster Központ, Tudományos Irattár, ltsz.: K 112 (2–3. oldal). Az ablakok beazonosítására Sztehlo felvételein az ad lehetőséget, hogy az alaprajzon és a részletrajzoknál is betűjelekkel vannak ellátva. Az északi mellékkápolna ablakai az alaprajzon a h, i, j jeleket kapták, s noha a részletrajzoknál a h és az i jelűek utáni ablaknak szintén i a jele – nyilván félreírásról van szó –, miután ismerjük a templom többi csúcsíves ablakának eltérő formájú mérművét, illetve a szentély délkeleti ablaka már 1900 körül is be volt falazva, a vázlatfüzetben elfoglalt sorrendjén túl emiatt sem lehet szó más ablakról.

[39] Az alapozás szerkezetét a torony bontásakor figyelték meg: Tegze 2006. 32. A támokra uo.: 29. (fotó); Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/3.

[40] Forster Központ, Tudományos Irattár, ltsz.: K 112 (4. o.); noha e rajz mellé, amely egy támpillért ábrázol, Sztehlo nem írta oda, hogy a templom melyik támjáról van szó, amellett, hogy ezen a lapján még a torony nyugati kapuja látható, kizárásos alapon is erre lehet következtetni. A szentélyen Rómer alapján ugyanis nem volt lábazat (ld. fent).

[41] Forster Központ, Tudományos Irattár, ltsz.: K 112 (5. o.).

[42] Rómer szerint *A hajó szélességével biró erős régi torony kapuja csúcsíves többszörös körtetag idom disszel bir*. Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, XVI. csomag, 379/3.

[43] Lehoczky 1881/1882. III.: 464.; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4355; Tegze 2006. 29. (kép).

[44] Az eltérő boltozatra: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346; Forster Központ, Tudományos Irattár, ltsz.: K 112 (1., 5. o.); a nyílásra uo., illetve: Lehoczky 1881/1882. III.: 464.

[45] A barokk boltozat építésére: Lehoczky 1881/1882. III.: 468.

[46] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 25421.

[47] Erre utal egyébként mind Rómer, mind Lehoczky ugyan némileg homályos fogalmazása is (Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, ltsz.: 379/3.; Lehoczky 1881/1882. III.: 464.). Az alaprajzokon látható, az árkádnyílás közepén álló kisebb pillér a hajó újkori karzatának északkeleti sarkát támasztotta alá.

[48] Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 2844; boltozatára ld. még: Lehoczky 1881/1882. III.: 464; Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4346.

[49] Ld. uo.

[50] Lehoczky 1881/1882. III.: 463.; Lehoczky 1911. 262.

[51] Császár 1988. 127.

[52] Ld. Ján és Vámosoroszi, illetve valamelyest Csegöld templomát: Kollár 2011. 283–284. és 6., 9. kép; 336–337. és 4–5. kép; 343–344. és 2., 4. kép (Papp Szilárd) – vö. még uo., 135.

[53] Ld. erre a nagymuzsalyi templom leírásánál mondottakat e kötetben.

[54] A veszprémi székesegyház hasonló, az 1380–1400 közötti építkezéséhez köthető konzoljai kapcsán néhány további emlékkel: Tóth S. 1963. 127–129. és 129. kép.

[55] Egy feltehetően korai példájára ld. a siklósi vár Garai-címeres zárt erkélyét: Lővei 1991. 58–60. és 23. kép; ld. még pl. az 1471 körüli kassai szentségházat: Marosi 1971. 279–280. és 35–36. kép; vagy a nyírbátori Szent György-templom boltindításait a XVI. század elejéről: Papp 2005. 67–69., 199. és 281. kép.

[56] E mérművek néhány példájára ebből az időszakból: Papp 2005. 91., 134–135.

[57] Nagy I. 1857/1868. II.: 281; Lehoczky 1881/1882.: 354.; Lehoczky 1907. 11–12., 45–46., 75.

[58] A név és a körirat némileg eltérően közölt szövegét: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 4355; Lehoczky 1881/1882. III.: 465.; Lehoczky 1911. 262. Elképzelhető, hogy az az erősen sérült, kivehetetlen feliratú kőlap, amely ma a szentély egykori déli ajtajának a helyére van befalazva, az építész sírköve.

Papp Szilárd

Akli (Оклі), református templom

Az egykori Ugocsa vármegyében, Nagyszőlőstől (Виноградів) délre, a mai ukrán-román határ mocsaras területén fekvő, kisméretű falu viszonylag későn, a XIV. század első felében tűnik fel a forrásokban. Az Akli család kihaltával, a XV. század közepén a Perényiek és a Magyiak igyekeztek megszerezni váltakozó sikerrel a falut, majd 1465, illetve 1471-től teljesen az utóbbi család kezébe

1. A templom délkeletről

került.[1] Templomáról annyi tudható, hogy sokáig a szomszédos Halmi (Halmeu) leányegyháza volt, s 1474-ben vagy kicsit korábban a Magyiak birtoklásával kapcsolatban vált önálló plébániává, a családból származó Dömötör plébános idejében.[2]

A település nagyságrendjét tükröző, kisméretű, keletelt templom jórészt ma is középkori formájában látható *(1–3. kép)*. Falazatának anyaga az újabb, vastag meszelés miatt nem állapítható meg, szintén fehérre meszelt szerkezeti elemeit legalábbis részben kőből faragták.[3] Téglalap alaprajzú, síkfedésű hajójához egy-egy falszélességgel vékonyabb, a nyolcszög öt oldalával záródó, egyetlen boltszakaszos szentély csatlakozik. Középkori eredetű, négyszög alaprajzú sekrestyéjének falai a szentély északkeleti sarkánál és a hajó északkeleti sarkától némileg nyugatra támaszkodnak neki a templomhoz. Egykori falazott toronyra utaló nyomok az épületen nem láthatók. A templomot egységes, rézsűs profillal kialakított, pillanatnyilag barnára festett és minden bizonnyal modern kori lábazat veszi körbe – csak a sekrestyén nem jelenik meg –, melynek eredete visszanyúlhat a középkorig.[4] Az épület falkoronáját jelenleg nem zárja párkány.[5] A hajó sarkait kívül nem támasztják támpillérek, a szentélyen viszont egyosztatú, vaskos, részletmegoldás nélküli, zsindellyel fedett támok láthatók.

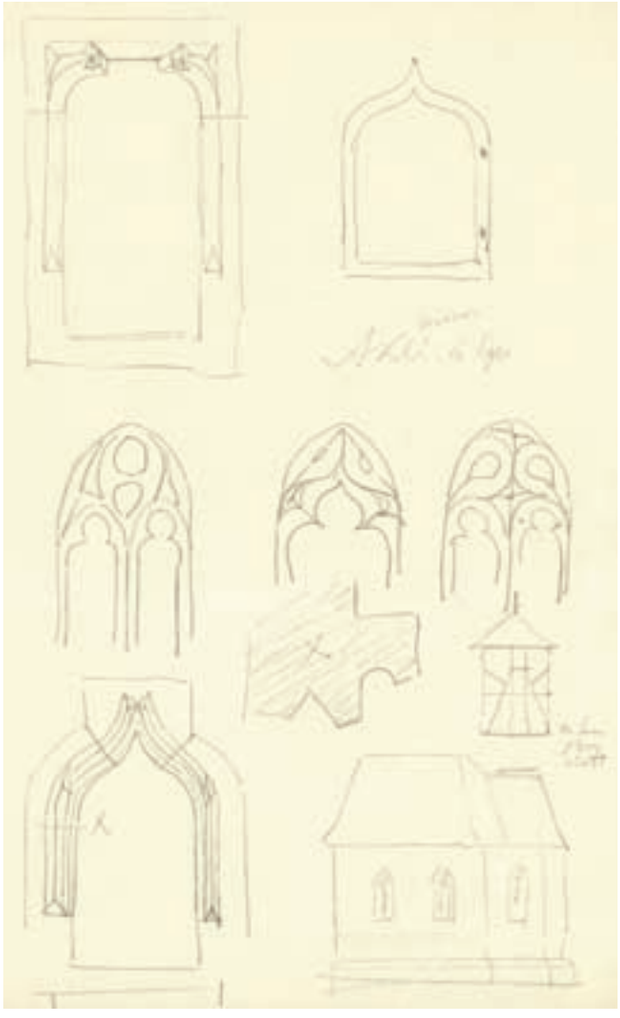

2. A templom déli homlokzata és részletrajzok (Schulcz Ferenc, 1864)

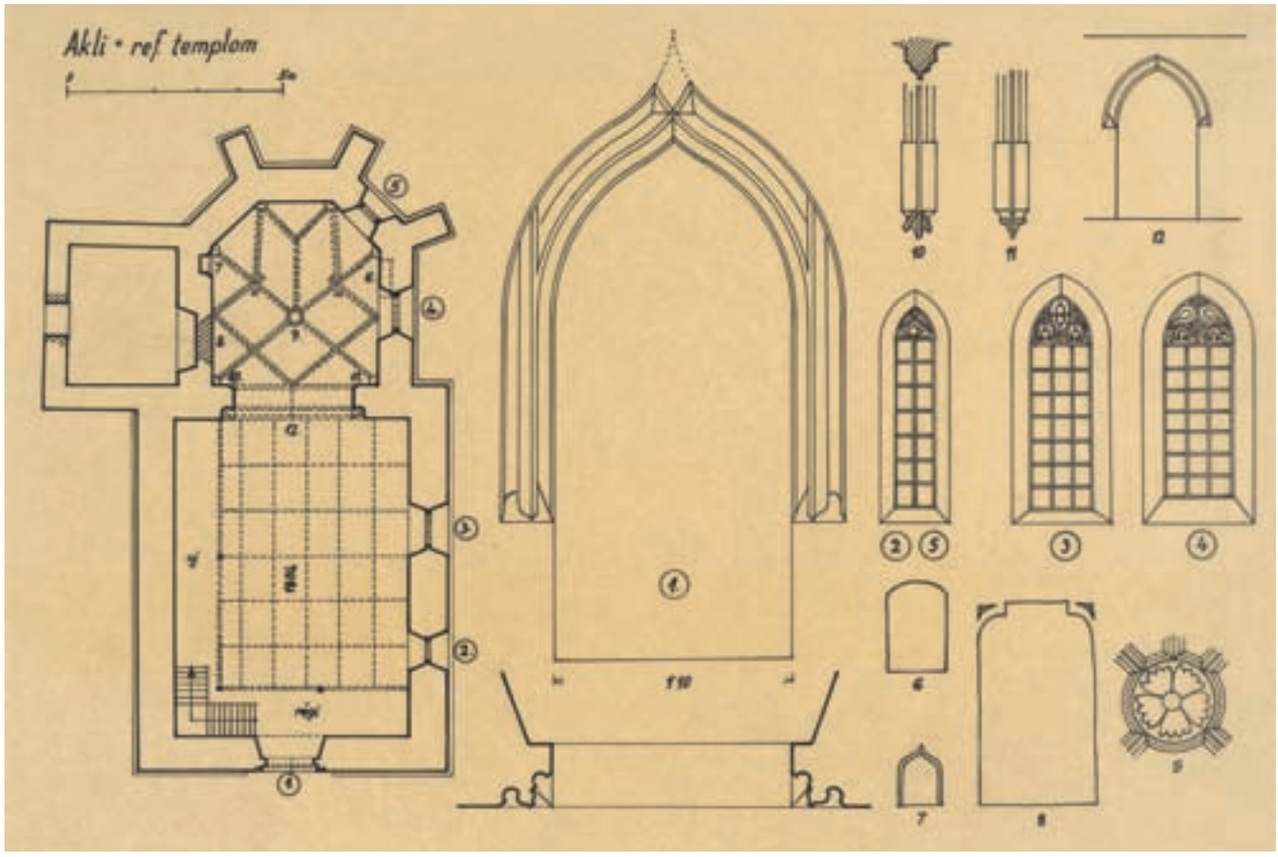

3. A templom alaprajza részletrajzokkal (Várnai Dezső, 1940)

A hajó nyugati homlokzatát egyedül a tengelyébe állított ajtó tagolja, melynek szamárhátíves záródású kerete van *(4. kép)*. Profilja a vállvonalnál tagozatszétválást, a záradékban pedig átmetsződést mutat. A profil a felújítások, vakolások következtében erősen elnagyolt. Két homorlat között pálcatagszerű formát mutató kialakítása egykor biztosan tagoltabb volt, amire már az is utal, hogy vállvonala felett a pálcatagot kísérve egy másik tagozat maradványa is feltűnik. Eltérőek az információink arról, hogy eredetileg milyen lehetett. Schulcz Ferenc 1864-es rajzán, ahol az ajtó nézeti felmérése mellett profilja is látható, kívülről ék alakú bemetsződés, majd két átlós lemeztag között homorlat jelenik meg *(2. kép)*.[6] Várnai Dezső (1910–1975) felmérésén viszont már homorlatok által közrefogott, pálcataggal bővített, átlós elhelyezkedésű körtetagot látni *(3. kép)*.[7] A keret lábazatának felső záródása mai alakjában valószínűleg szintén modern kialakítás, s a gúlás megoldás, amelyből a profil közvetlenül nő ki, a rajzok alapján az eredetinek lapított utánzata lehet.

A hajó déli falát két csúcsíves, rézsűs bélletű, mérműves ablak tagolja. Az egyosztatú nyugati vékonyabb és némileg alacsonyabb, mérműve egy-egy orrtaggal bővített szamárhátívet mutat *(5. kép)*. A másik kétosztatú, nyílásai fent orrtagos csúcsívvel záródnak, ami felett középen szintén orrtagos, álló halhólyag tölti ki az ívmező felső részét *(6. kép)*. Az ablak osztópálcáját Schulcz még látta. A hajó északi homlokzata lábazatától eltekintve teljesen tagolatlan.

A szentély déli és délkeleti falán a hajóablakokkal azonos kialakítású és elhelyezkedésű egy-egy ablak látható *(3. kép)*. A kétosztatú déli nyílásait fent orrtagos félkörívek zárják, rajtuk összeboruló halhólyagok jelennek meg. A másik, egyosztatú nyílásnak egyszerű, orrtag nélküli szamárhátív alkotja a mérművét. A lábazat nélküli sekrestyén kívül középkori részletformák nem tűnnek fel.

A hajó belsejében két ablak utal középkori eredetére. Kiss Lóránd az északi hajófalon nyitott kutatóablakot, ahol az első meszelt rétegen egy álló alak lábai, egy felszerszámozott ló és még egy alak ruházata voltak láthatók. A falfestmény secco tehnikával készült az érdes felületű vakolatra, színei: téglavörös, fekete, bordó, lila, elszíneződött zöld. A XV–XVI. század fordulójáról származhat, feltehetően a Királyok imádása jelenetet ábrázolták *(7. kép)*. A falképet később visszameszelték. A csúcsíves diadalív pillérei a vállvonalig tagolatlanok, ahol rézsűs felületből válik ki az ív profilja: nyugat felé rézsűbe metszett

4. A hajó nyugati kapuja

homorlat, a másik oldalán egyszerű élszedés fut *(8. kép)*. A szentély északi falán kőkeretű, élszedett profilú, szemöldökgyámos sekrestyeajtó látható, a gyámok végződésénél átmetsződő profillal *(2. kép)*. Tőle keletre szabálytalan záradékú, szamárhátíves fülke jelenik meg, profil helyett tokhoronyra emlékeztető kerettagolással. A déli oldal keleti felén tagolatlan keretű, szegmensíves ülőfülke mélyed a falba.

5. Mérmű a hajó déli falának nyugati ablakában

A szentélyt hálóboltozat fedi, amelynek alapvázát két, egymásra majdnem merőleges keresztborda alkotja *(3, 9. kép)*. Ezt egészíti ki az északi, nyugati és déli fal ívmezejének záradékából V alakban hozzájuk futó két-két borda, továbbá keleten, a záradékokban szokásos, Y alakban ívelő bordaszakaszok. A bordák profilja kétszer hornyolt. A boltindítások alját eltérően kialakított konzolok alkotják, melyekről hengeres faloszlopok indulnak felfelé. Nem sokkal a konzolok felett ezek felületéről válnak ki a bordák, részben visszametszett orrtaggal. A délnyugati, délkeleti és a záradék déli sarkában a bordák orrtagja azonban már a konzolok felületéről indul. A délnyugati sarokban profilozott tölcsérkonzol látható, az északnyugatiban konzol helyett sátortetőszerű forma figyelhető meg, melyen már szintén megjelenik az innen induló borda orrtagja *(3. kép)*. A záradék két nyugati sarkában kettőstalpú tornapajzs díszíti a konzolokat. Az északinak a felületén, melynek felső szélét szembefordított, kettős hullámvonallal alakították ki, nem látható címer, a délién nehezen kivehető, talán oldalékes ábra domborodik, amely még leginkább a Gutkeled nemzetség címerét juttatja az eszünkbe *(10. kép)*.[8] A záradékfal északi sarkában a konzol helyén már csak alaktalan tömb látható, a délit egykor feltehetően emberfő díszítette, hajának részlete az egyik oldalon még kivehető.[9] A boltozat hengeres zárókövén a bordaprofil nem fordul körbe, alsó felülete jelenleg

6. Mérmű a hajó déli falának keleti ablakában

dísztelen.[10] A tőle északkeletre és délkeletre eső csomópontoknál a bordák végződései átmetsződnek egymáson. Kiss Lóránd falkutatást végzett a szentélyben is, ahol az első vakolatréteg azonos volt az északi hajófal érdes felületű vakolatával. A szentély kőelemein (sekrestyeajtó, szentségtartó, boltozati bordák, konzolok), a második meszelt rétegen vörös és szürke színezés vált láthatóvá, a konzolok címerpajzsait vörösre színezték *(11. kép)*.

A sekrestye jelenlegi dongaboltozata származhat a középkorból, teljesen egyszerű északi ajtaja és keleti falának beszűkített, álló téglalap alakú ablaka mai formájukban inkább későbbiek.[11]

Noha falkutatás nélkül nem lehetünk benne biztosak, a ma látható megoldások és részletformák alapján a jelenlegi templom egységes építkezés eredményének tűnik. Ennek ideje a részletek alapján nagyjából meghatározható. A nyugati kapu és a sekrestye tipikus tagozatátmetsződései és -szétválásai együttesen, bizonyos előzmények után, az 1480-as évektől kezdtek Magyarországon az általános építészeti formakincshez tartozni, s a gótika végéig alkalmazták őket.[12] A (kettőstalpú) tornapajzs a XV. század utolsó harmadától volt kedvelt forma, de az északi hullámvonalakkal kialakított felső széle tipikus Jagelló-

7. Falkép részlete a hajó északi falán

kori megoldás.[13] Habár az 1430-as években már feltűnt az országban a szentélyboltozat alaprajzi típusa, két csomópontjának bordaátmetsződése legkorábban az 1480-as években jelent meg uralkodói építkezéseken.[14] Az ugocsai falusi plébániatemplom esetében mindez azt jelenti, hogy az építkezéssel leginkább 1500 körül, illetve a XVI. század első negyedében, harmadában lehet számolni.

E datálás illeszkedik a környék egykorú templomépítészetéhez is. Méretét, arányait és főként boltozatát illetően közel áll Aklihoz a tőle nem messze, délre fekvő, Szatmár megyei Egri református temploma, ahol a szentély csillagboltozatán szintén feltűnik a bordaáthatás.[15] Összképét illetően, de azonos nyugati kapujával és részben egyező mérműveivel szoros analógiája a két falunyira fekvő Csepe (Чепа) református temploma is *(12–13. kép)*.[16] Szamárhátíves mérműveihez a szatmári Nagygéc és Nagyszekeres templomán tűnik fel hasonló, s utóbbin olyan baldachinszerű boltindítással is találkozunk, melynek alapján az akli szentély északnyugati, töredékes „konzolja" is elképzelhető.[17] Boltozata is megjelenik a környé-

8. A szentély belseje nyugatról

9. A szentély boltozata

10. Konzol a szentély záradékfalának déli sarkában

11. Konzol a szentély záradékfalának déli sarkában, kutatás közben

ken, a Beregszász melletti Nagymuzsaly (Мужієве) templomának hajójában.[18] Miután e boltozat formája meglehetősen ritka, a két szerkezet építése közt valamiféle kapcsolat bizonyosan volt. Nem feltétlenül szoros időbeli egyezésre és közvetlen összefüggésre kell azonban gondolnunk, könnyen elképzelhető, hogy mindkét emlék számára a terület legjelentősebb egyházi épülete, a beregszászi (Берегове) plébániatemplom szolgált előképül.[19]

Akli 1474-ben említett, korábban Halmi alá tartozó leányegyháza a fentiek értelmében még nem lehetett azonos a jelenlegi épülettel. Annak felépítését, miután a falu legkésőbb 1471-től teljesen a Magyi család kezében volt, és úgy tűnik, legalább a XVI. század közepéig folyamatosan ők bírták az egész települést, leginkább e család tagjainak tulajdoníthatjuk.[20] A família címere azonban, melyet 1418-ban Magyi (Moghi) Mátyás nyert Zsigmondtól, egészen más ábrát mutat, mint amit a templomszentély záradékfalának déli sarkában lévő pajzson sejthetünk.[21] Nem ismerjük ugyan a Magyiak nemzetségi eredetét, de nem zárható ki, hogy a Gutkeled nemből származtak, s erre utalna a szentély címerpajzsa – ha valóban ez az ábra látható rajta –, ahogy az is elképzelhető, hogy a templom építésében más, e nemből származó személy(ek) is részt vett(ek).[22]

12. Csepe, a református templom délkeletről

A fényképeket Mudrák Attila (1, 4–6, 10, 12–14), Kiss Lóránd (7, 11) és Papp Szilárd (9) készítette, az archív rajzok a Forster Központ Tervtárából származnak: ltsz.: K 13459 (2), K 46 (3).

13. Csepe, református templom. Ablakmérművek

Jegyzetek:

[1] Ld.: Németh Péter tanulmányát e kötetben; továbbá: Perényi lev. 2008. 251.: No 514., 264–265.: No 549–550.

[2] Uo., 270.: No 560.

[3] Egy archív fotón a hajó délkeleti sarkának lábazatán armírozás figyelhető meg, körülötte pedig törtkőből álló falszövet. Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 1980/P393.

[4] A lábazat a nyugati kapu két oldalán megszakad, nem kizárt, hogy ha középkori előzménye van, annál a profil itt merőlegesen lefelé fordult, és lefutott a földig.

[5] Schulcz Ferenc 1864-es rajzán, melyen részletrajzok mellett a templom déli homlokzata is látható, a lábazati párkány szintén rézsűs, főpárkány pedig nem jelenik meg. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 13459.

[6] E forma első része csonka fecskefark elnevezéssel ismert az irodalomban. Feuerné 1958. főleg: 367., 3–4. kép.

[7] Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 1, 46.

[8] Ha a pajzs felületéről a vastag meszelést eltávolítanák, az ábra valószínűleg jobban meghatározható lenne.

[9] Rómer szerint *Consolok lombozattal fej és czímerekkel*. Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 57.; Deschmann 1990. 153–154. két emberfejes konzolt említ.

[10] Rómer 1864-es látogatása idején a zárókövön nem látszott ábra (Forster Központ, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, XV. 57.), Várnai későbbi felmérésén azonban feltüntetett rajta egy rozettát.

[11] A sekrestye a XIX. század második felében használaton kívül volt, befalazott, szentélybe nyíló ajtaját említi: Henszlmann 1864. 141.

[12] Papp 2005. 87–89., 97–101.

[13] A tornapajzsokra ld.: MM 1987. I.: 695 (Lővei Pál–Varga Lívia); a felső szél kialakítására a kőfaragásban ld.: Mikó 1986. 56., 57., 60., 69., 70., 71., 74. kép.

[14] A boltozatformára az 1430-as évekből ld. a pozsonyi Szent Márton-templom nyugati részének első emeletén a középső és az északi tér lefedését. *Sigismundus rex et imperator* 2006. 656–657. (Juraj Žary). A bordaátmetsződés legkorábbi, jól datálható példájára ld. Papp 2005. 89., 178., 170. kép.

[15] Kollár 2011. 376–379 (Papp Szilárd) – ld. még uo.: 135–136., 34. kép.

[16] Deschmann 1990. 151–152.

[17] Nagygéc: Kollár 2011. 361–365 (Papp Szilárd) – ld. még uo.: 134–135., 36. kép; Nagyszekeres: uo.: 351., 353., 1., 3., 9. kép (Papp Szilárd), illetve: 134–135., 35. kép.

[18] Ld. Nagymuzsaly leírását e kötetben.

[19] Erre ld. a beregszászi és a nagymuzsalyi templomról szóló tanulmányt, illetve leírást a kötetben.

[20] Itteni birtoklásukra már 1443-ban ld.: MOL, DL 70892; 1465: C. Tóth 2006b. 50–51.: No 73.; Perényi lev. 2008. 264–265.: No 549–550. – ld. továbbá: Maksay 1990. II.: 830., valamint Németh Péter tanulmányát e kötetben.

[21] MOL, DL 50518. – ld.: Nyáry 1885. 57–59.; Radocsay 1957. 276., 288. Hogy itt biztosan a később főleg Magyiként ismert családról van szó, egy 1513-as, eddig csak feltételesen meghatározható címer mutatja. A krakkói és bolognai egyetemen tanult humanista, később váradi kanonok, Magyi Sebestyén ebben az évben Bolognában kiadta Janus Pannoniusnak Guarino da Veronát méltató versét, melyet Szatmári György pécsi püspöknek ajánlott. A könyv egy példányának (OSZK, RMK III.: 182.) A1v oldalán négy címer jelenik meg: Szatmárié, egy Perényi, egy ábrája alapján kevésbé Turzó, mint inkább Geréb, és alul az 1418-as armáliséval gyakorlatilag megegyező ábrájú, azaz Magyi-címer. A címerábrák mindegyike némileg rontott formában látható, tehát nyilván Itáliában festették őket. A könyvről és címereiről ld. *Pannonia regia* 1994. 447–448.: No IX-27. (W. Salgó Ágnes); Farbaky 2002. 70. és 112–113. kép.

[22] A Magyiakkal kapcsolatban a fenti könyvben is megjelenik Gutkeled-címer (hacsak nem egy arany színű, az uralkodóra utaló koronáról van szó!). Janus költeményének bevezetését ugyanis festett keret is kiemeli (B1r), melynek alján a Sárkányrend jelvénye által körbevett „oldalékes”, de derékszögben elfordított ábra látható, vö. uo.

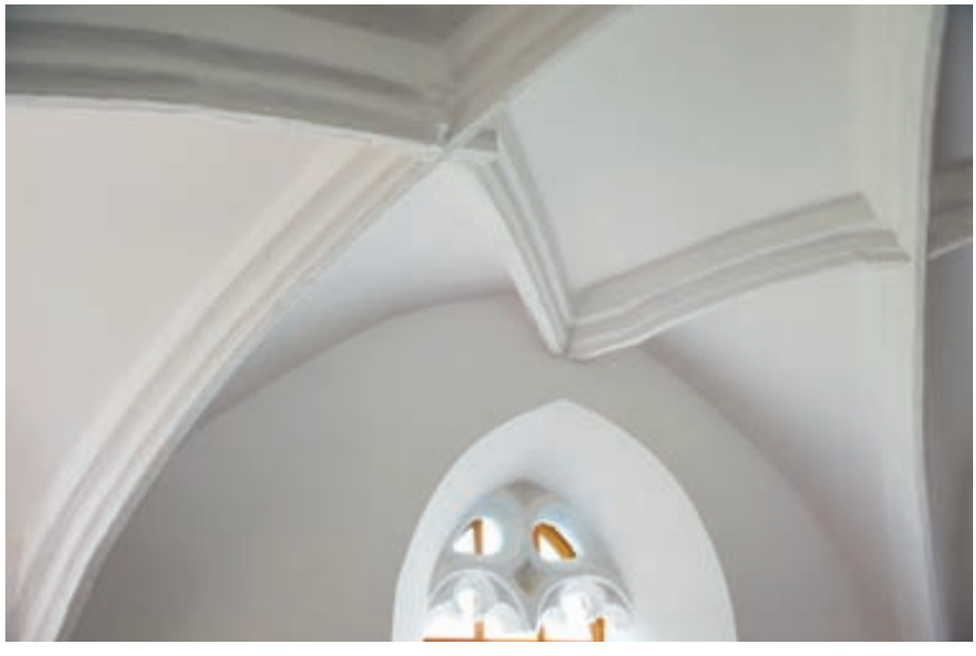

14. Akli, református templom. A szentély boltozatának és egyik ablakának részlete

Terdik Szilveszter

Ungvár (Ужгород), egykori jezsuita templom, görögkatolikus székesegyház

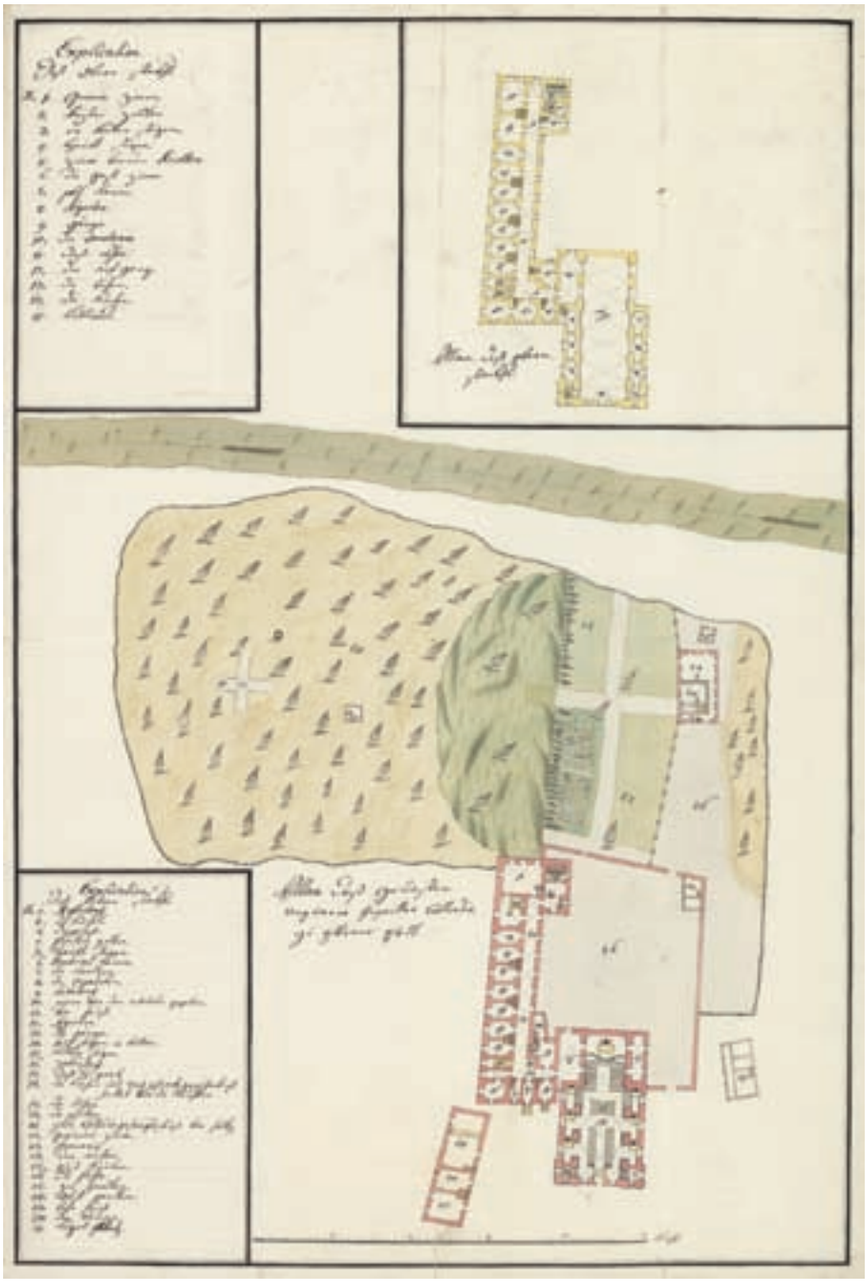

1. A jezsuita templom és kolostor alaprajza (1774)

A jezsuita templom építése

Homonnai Druget György (1583–1620), az 1600 körül katolizált felső-magyarországi főúr, 1615-ben alapított jezsuita kollégiumot Homonnán (Humenné). Az állandóan változó politikai helyzetben nem sokáig tudott zavartalanul működni a rendház, szerzeteseinek 1619-ben már menekülniük kellett. Néhány évvel később (1626) az alapító fia, a szintén buzgó katolikus Drugeth János (1609–1645) visszahívta az elűzött jezsuitákat, akik húsz év múlva Ungvárra települtek át.[1]

Drugeth János 1640. július 31-én bocsátotta ki a kollégium alapítólevelét, amellyel a homonnai intézményt hivatalosan is átköltöztette a központibb fekvésű, szintén a család birtokán lévő városba, Ungvárra. Az új rendház alapító levelének negyedik pontjában rögzítették, hogy *a Collegiumnak és az Iskoláknak tágas fölállítására, együtt az jövendő Templum fundusaival, azt maghunk költséghén meghszerezzük és máshová szállítjuk onnét a lakosokat*. Az építkezéshez szükséges anyagok és kézierő biztosítását is magára, illetve örököseire vállalta, majd elrendelte, hogy az építkezést irányító két pátternek a munkálatok alatt a várban szállást, a tiszttartó asztalánál ételt adjanak. A munkára a jeszenői (Jasenov) várban dolgozó fundáló mestert rendelte, aki a kőműveseket is felügyelni fogja.[2] Az építkezés pontos menetét nem ismerjük. A gróf

2. A jezsuita templom és kolostor főhomlokzata (1774)

parancsára a városbíró és az esküdtek annak az öt háznak értékbecslését elvégezték 1636-ban, ahová a földesúr a kollégium épületeit szánta.[3] Három év múlva még egy házat fölbecsültek, azok mellé, *az mely házokot Collegium helyére böcsöltünk volt.*[4] 1641-ben egy házat megvettek 50 forintért.[5] Bár Ungvárt 1644-ben II. Rákóczi György (1621–1660) hadai megostromolták, a következő évben meghalt az alapító is, a jezsuita páterek hamarosan mégis át tudtak költözni új helyükre. A több mint egy évtizede fölbecsült házak közül végül négyért fizetett 1650-ben Jászberényi Tamás, jezsuita rektor.[6]

A rendház a Thököly-felkelés alatt súlyos károkat szenvedett, mivel a kurucok 1684-ben elfoglalták a várost, Homonnai Drugeth Zsigmondot Kassán kivégezték, a kollégiumot pedig az időközben lutheránussá lett egykori növendéke, Galambos Ferenc felgyújtatta. A város egy év múlva már behódolt I. Lipótnak (1655–1705), 1690 körül a jezsuiták is visszatértek, de a kollégium csak 1694-ben nyílt meg újra. 1708-ban a jezsuitáknak ismét el kellett hagyniuk Ungvárt – a szécsényi országgyűlésnek a Jézus Társaságot sújtó határozata értelmében –, ekkor az épületben a katonaság ismét nagy károkat tett. A szatmári béke (1711) után tértek csak vissza, a kollégiumukat viszont 1718-ban nyitották meg újra.[7]

Az első ungvári jezsuita ház templomának formájáról egyelőre nem tudunk semmit. A második, jelenleg is fönnálló templomot 1732-ben kezdték építeni,[8] pontos befejezési és szentelési dátumát nem ismerjük.[9] A régi templomban a bontást megelőző utolsó szentmisét 1734. szeptember 14-én mutatták be,[10] ekkorra már az új templom szentélye is elkészülhetett.[11] 1740-ben az egész épület készen állt,[12] a következő évben már a templom szentély padozatának elkészítésére hagyományoztak egy nagyobb összeget.[13]

A jezsuita rend templomainak a XVI–XVII. század folyamán kikristályosodott elrendezését követi az ungvári épület is: nyújtott szentélye egyenes záródású, két oldalán sekrestyékkel, felettük oratóriumokkal; a hajó hosszanti oldalain három-három oldalkápolna nyílik. A hajó végében, a két torony között orgonakarzat emelkedik, az oldalkápolnák felett a tornyokból megközelíthető oratóri-

3. A székesegyház ikonosztázionja

4. Az ikonosztázion királyi ajtaja

umfolyosók húzódnak. A hajót és a szentélyt fiókos dongaboltozat fedi. A templom eredeti belső elrendezését és a főhomlokzat eredeti kialakítását az 1774-ben készített felmérési rajzok őrizték meg[14] *(1–2. kép)*. A hajó egyszerű kialakítású, kevés tagozattal variált főhomlokzatán egy kőkeretes kapu és három nagy ablak nyílt. Az órával ellátott tornyokat tört profilú, gazdagon megformált sisakok fedték, a szentély felett hagymasisakos huszártorony emelkedett.

A jezsuita templom székesegyházzá alakítása

A munkácsi görögkatolikus püspökök számára a XVIII. század folyamán egyre sürgetőbbé vált új székház építése, mivel eredeti székhelyükről, a Munkács mellett fekvő Csernek-hegyi kolostorból a század közepére ki kellett költözniük. Először Munkács városában fogtak új rezidencia építéséhez, de a munka félbemaradt.[15] A munkácsi püspökséget, amely a XVII. század végétől kezdve a katolikus kánonjog értelmében nem számított önállónak, hanem az egri püspök joghatósága alá volt rendelve, Mária Terézia csak 1771-ben tudta katolikus értelemben is önálló egyházmegyeként megalapítani.[16] Ekkoriban merült föl, hogy a püspöki székhelyet telepítsék át Ungvárra, a hadi funkcióját vesztett várba, amelyben kellő átalakítás után a szükséges intézményeket is el lehetne helyezni. A kamarák és az udvar között folyó több évi tárgyalás után, Franz Anton Hillebrandt udvari főépítész javaslatára úgy döntöttek, hogy az egykori jezsuita rendházat alakítják át püspöki palotává, a templomot székesegyházzá, a várat pedig a szeminárium foglalhatja el. A jezsuita javakat 1775-ben, a várat csak a következő évben adták át Bacsinszky András munkácsi püspöknek (1772–1809).[17]

A jezsuita templom belsejét a bizánci rítus igényei szerint kellett átalakítani. Szent Kereszt titulusa megmaradt, de búcsúját nem május 3-án, a Szent Kereszt föltalálása ünnepén, hanem szeptember 14-én, a Kereszt felmagasztalása napján tartják, mivel a bizánci hagyomány az előző ünnepet nem ismeri. A jezsuiták idejéből származó főoltár a nagymihályi (Michalovce) plébániatemplomba ke-

5. A püspöki trón

rült.[18] A szentélybe körüljárható, baldachinos oltárt és két előkészítő asztalt, a diadalívbe monumentális, pompás rokokó faragványokkal díszített ikonosztáziont építettek, amelynek alsó sora négy alapképből és három kapuból áll, fölötte az ünnepek, apostolok és próféták sora következik, az egészet a Kálvária jelenete koronázza *(3–4. kép)*

A székesegyház új berendezésének elkészítésére Franz Feck kassai faragóval szerződtek 1776-ban.[19] A mester három év múlva meghalt, de az ikonosztázionnal, oltárokkal már készen volt. Az ikonok festőjére vonatkozó adat nem ismert, alkotójukat az egyházmegyében előszeretettel foglalkoztatott Spalinszky Mihállyal és Tádéval azonosította stíluskritikai alapon Puskás Bernadett.[20]

Az ungvári ikonosztázion érdekes részlete a királyi kapu fölött kialakított, három ereklyetartó vitrin. A középsőben lévő, Kereszt-ereklyét rejtő, filigránnal és kövekkel díszített ezüst kereszt Matheus Sallmann bártfai ötvös műve 1785-ből.[21] Az oldalsó, kisebb méretű vitrinek Mária Teréziától kapott ereklyetartói mára elvesztek.[22]

A szentély kifestését Andreas Tritina eperjesi művész kezdte el, aki 1777-ben meghalt, a munkát feltételezhetően Sebastian Hirschlinger fejezte be 1782-ben.[23] A dekoratív, látszatarchitektúrát alkalmazó falkép a XIX. századi átalakítások ellenére őrzi barokk formáját. A hajó és az oldalkápolnák eredeti festésére nincs adatunk, mostani falképeik a XX. századból származnak.[24]

A székesegyházhoz méltó püspöki trón elkészítésére 1779-ben Johann Feckkel szerződtek *(5. kép)*.[25] A hajó déli oldalán fölállított trón faragott keretét püspöki jelvények díszítik, baldachinjának párkányán Bacsinszky püspök címere is helyet kapott. A trónnal szemben helyezték el a szószéket, amely szintén Johann Feck munkája lehet. A szószék formája szokatlan, mivel nincs kosara, hanem pódiumszerű részen áll a fölolvasó. Keretornamentikáját további püspöki jelvények díszítik. A szószék és a püspöki trón háttámláján lévő festmények (Szent Pált apostol, illetve Krisztus főpap) csak 1789-re készültek el, valószínűleg egy Máriapócson élő bazilita festő, Barsonuphius Laucsák művei.[26]

A mellékoltárokat is átalakították, szobraikat eltávolították, képeiket kicserélték, valószínűleg Spalinszky Mihály munkáira. Jelenleg három oltár főképe barokk: az északi oldal középső kápolnájában a Keresztrefeszítés, a bejárattól számított első északi kápolnában Szent András (1778) és a déli oldal első oltárán Keresztelő Szent János.[27] Az oromzati képek viszont ezeken az oltárokon is XIX. századiak, a többi mellékoltár a XX. század első feléből származik.

A templom átalakítási munkáinak nagyobb részével 1780-ra elkészültek, a fölszentelésére október 15-én, a királynő patrónájának (Nagy Szent Teréz) ünnepén került sor. Az ekkor már súlyos beteg uralkodót gróf Andrássy István királyi biztos képviselte. Bacsinszky püspök szentelési beszédében hosszan méltatta a királynő kegyeit, amelyekkel egyházmegyéjét elhalmozta. [28]

6. A székesegyház északnyugatról

A barokk átalakítás nemcsak a székesegyház belsejét, hanem a külső megjelenését is érintette. Jelenlegi, eklektikus külső formáját viszont 1876–1877-ben, a Vallásalap támogatásával zajló átépítések során nyerte el *(6. kép)*.[29]

A székesegyház története a XX. században is változatosan alakult. Kárpátalja szovjet megszállása után a görögkatolikus egyházat Sztálin parancsára likvidálták, a templomokat elvették, a papokat üldözték, Romzsa Tódor püspököt 1947. november 1-jén a kórházban megmérgezték. A székesegyházat az orosz ortodox egyháznak adták át 1949-ben, csak 1991-ben vehette birtokba újra a görögkatolikus közösség.[30] A 2001-ben boldoggá avatott Romzsa Tódor püspök ereklyéit a Szent Kereszt-oltárban helyezték nyilvános tiszteletre. Ikonja és a főbejárat fölötti három medalionba helyezett Deészisz csoport mozaikjai Puskás László görögkatolikus pap, művész munkái.

Jegyzetek:

[1] A homonnai alapításról: Molnár A. 2009. 95–146. Az ungvári rendház története: Blanár 1913.

[2] Az 1640-es alapítólevél szövegét közli: Blanár 1913. 29–41. – eredetije: MOL, E 152, 115. d. Fasc. 14. No 17. f 74–85. A kollégium alapítását III. Ferdinánd csak 1649. április 28-án hagyta jóvá. Blanár 1913. 50.

[3] MOL, E 152, 114. d. Fasc. 11. No 29. f 95.

[4] MOL, E 152, 114. d. Fasc. 11. No 30. f 96.

[5] Kőrösi Szabó Jánostól vették meg a vendégfogadó mögötti utcában lévő házát, s még a homonnai rektor fizetett érte. MOL, E 152, 114. d. Fasc. 11. No 34. f 106.

[6] Az eladást a városbíró előtt rögzítették 1650. január 7-én. Varga András, Thuri Gáspár és Lakatos Márton háza a Vár utcában, Hertzeg Jánosné, Csiszár Erzsébet háza viszont a Gyapjú utcában állt. (Utóbbi utca merőleges lehetett az előbbire.) MOL, E 152, 114. d. Fasc. 11. No 37. f 109. Ugyanebben az évben, ápr. 22-én, a Kollégiumtól északra megvettek még egy házat. MOL, E 152, 114. d. Fasc. 11. No 38. f 111.

[7] Blanár 1913. 59–64., 170–174.

[8] *Historia Collegii Homonna-Unghvariensis Societatis JESU* [továbbiakban: *Historia Domus*] f 56v. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltára. Itt közlik az alapkőbe helyezett emlékirat szövegét is.

[9] 1734-ben már részletesebben írnak a templomról, bizonyos méreteit is rögzítik. *Historia Domus* f 60v. Az építkezés még 1738-ban is tartott, a munkálatokat felügyelő Valentius Scherzer ez év decemberében halt meg Kassán. *Diarium Collegii Ungvariensis factis jesuiti* […] *ab 1734.* f 60r. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ab 127.

[10] *Diarium Collegii Ungvariensis factis jesuiti* […] *ab 1734.* f 11r. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ab 127.

[11] Kiss Ferenc jezsuita levele Hunyady György jezsuitának (Pécs, 1734. július 24.), amelyben a templom elkészült szentélyét említi. MOL, E 152 Acta Jes. 115. d. Fasc. 13. No 9. f 78–79.

[12] A munkácsi egyházmegye schematizmusau ezt az évet tekintették a jezsuita templom befejezési dátumának. Schematismus 1876. 10.

[13] MOL, E 152 Acta Jes. 115. d. Fasc. 13. No 24. f 106–107.

[14] Alaprajz: ÖStA HKA, Kartensammlungen, Rb 159/2. (1. kép) Homlokzati rajz: uo.: Rb 159/8. (2. kép) A két rajzról: *Maria Theresia* 1980. 196.

[15] A munkácsi görögkatolikus püspökség székhelyváltozásait először Hodinka Antal történész (1864–1946) tárgyalta az egyházmegye históriáját földolgozó munkájában. Hodinka 1909. 663–704.; Terdik 2013.

[16] Az egyházmegye függetlenségi küzdelmeiről: Hodinka 1909. 597–621.; Baran 1973.; Vanyó T. 1986. 107–113.

[17] Hodinka 1909. 680–681.; Kelényi 1976. 53. Hillebrandt jelentése: ÖStA HKA, Kamerale Ungarn, RNr 720, Fasc. 33/3. Nr. 21 ex anno 1776. f 133.

[18] Kresánek 2009. 952.

[19] DAZO, fond 151. opisz 1. no 2533. – szövege: Terdik 2013. Feltételezett terveit közölte: Приймич 2007. 154.

[20] Puskás 2008. 191–192. Az ikonosztázion hátoldalán ószláv felirat emlékezik meg Vidra Ferdinánd 1858-as felújításáról. Az Istenszülő és a Tanító Krisztus alapkép átfestett arca az ő stílusát idézi. Biztosan nagyobb felújítás történt 1939-ben, illetve a XXI. század első éveiben is.

[21] Terdik 2013.

[22] Kőszeghy Elemér ingó műemlékek leltára. Budapest, Iparművészeti Múzeum, Adattár.

[23] Terdik 2013.

[24] Szentiványi 1943. 10.

[25] DAZO, fond 151. opisz 1. no 2762. f 3r. – közölve: Terdik 2013.

[26] Terdik 2013.

[27] Puskás 2008. 209. 198–199.

[28] Zsatkovics Kálmán fordításában a beszédeket közölték: *Görög Katholikus Hírlap*, 1904. 28. sz. 7., 29. sz. 7.

[29] A székesegyház újjáépítéséről részletesebben ír, és a két torony gombjaiba elhelyezett feliratok szövegét közli: Schematismus 1878. 12–15. A bal oldali toronygomb felirata szerint a terveket Lukse-Fábry Béla építész, közlekedésügyi minisztérium mérnöke készítette, és munkatársai voltak Wirth Ferenc budapesti, illetve Major József munkácsi építőmesterek.

[30] Сирохман 2000. 20.

A fényképeket Mudrák Attila (3–6) készítette, az archív anyagok forrása: ÖStA HKA Kartensammlungen, Rb 159/2 és Rb 159/8 (1–2).

Mihajlo Prijmics

Az ungvári Szent Kereszt görögkatolikus székesegyház és a püspöki palota konzisztóriumi termének falképei

„A kassai és ungvári székesegyházak, mint a közös történelem központjai" című program keretében[1] megkezdett munkálatok során lehetőség kínálkozott arra, hogy az ungvári görögkatolikus székesegyház egyik kitüntetett pontján, a szentélyboltozaton kutatásokat lehessen végezni. A programba közel 100 m²-nyi falkép feltárását és konzerválását ütemezték be.

Az 1980-as években a falképet igen jelentős beavatkozás érte, ezért erősen átalakított formában maradt fenn. A szakszerűtlen átfestések olyan erős nyomokat hagytak rajta, hogy lehetetlenné tették a festmény korának és technikájának meghatározását. A falkép barokk stílusát csupán a kompozíció általános jellegzetességei alapján lehetett felismerni. Pontos attribúció hiányában az ukrán szakirodalom a XIX. században működő Vidra Ferdinánd egyházmegyei festő művének tekintette.

A falkép eszmei középpontját a sugarakkal körülvett Isten-szem ábrázolása jelenti. A háromszögben látható szem a barokk kor egyik kedvelt szimbóluma az építészeti díszítésben és a festészetben egyaránt. A szemet övező sugarak áthatolnak felhőkön, közöttük puttókat, illetve négy angyalt láthatunk. A kompozíciót a pilléreken nyugvó konzolokra helyezett, világos színű párkány övezi.

A boltozaton végzett első föltárások váratlan eredményeket hoztak. Az 1980-as években végzett átfestés alatt olyan falképekre bukkantunk, amelyek jól képzett művész művei, és stílusukban egyáltalán nem hasonlítanak Vidra Ferdinánd munkáira. További kutatóablakok megnyitásával arra a következtetésre jutottunk, hogy a korábbi rétegekben egy még régebbi, sokkal melegebb színskálájú falkép rejtőzik. Úgy döntöttünk, hogy a későbbi festményt kell meghagynunk, mert a régebbi falkép a vakolat négy helyen történő kiegészítése miatt jelentős mértékben elveszett, így a legkorábbi réteg feltárása során a falkép egysége megszűnt volna.

A jelenlegi püspöki palota és székesegyház épülete az 1640–1646 közötti évekből származik, építésükhöz a fedezetet és a földterületet Ung vármegye ispánja, gróf Drugeth János adta.[2] Az építkezéssel kapcsolatban számos nyitott kérdés maradt, így a falfestmény legkorábbi rétegének XVII. századi datálása nem oly egyszerű. A következő átépítés a kutatók szerint az 1740-es években

1. Kürtöt fújó angyal. Mennyezeti falkép részlete a püspöki székház konzisztóriumi termében

2. II. József portréja. Falkép részlete a püspöki székház konzisztóriumi termében

történhetett. Ez arra is utalhat, hogy a legkorábbi falképek a XVIII. század közepére tehetők.

A szentély falképeinek XVIII. századi datálására a palota ún. Konzisztóriumi termében tett váratlan felfedezések nyújtanak újabb alapot. A palota eredetileg kétszintes, téglalap alaprajzú építmény volt, amelyet 1846 és 1848 között átépíttettek.[3] Ekkor egy új, a régire merőleges épülettömböt is emeltek: az északi oldal lejtőjén a palotát egy háromemeletes, két nyolcszögletű oldaltoronnyal díszített épületrésszel bővítették. Az első emeleti termek közül méreteiben is kitűnik a Konzisztóriumi terem, amely az épület régebbi részéhez tartozik. A terem megnevezése a latin eredetű konzisztórium (lat. *consistorium*, összejöveteli hely) szóból ered. A keleti egyházak hagyományában a konzisztórium a főpap vezetésével működő tanácsot jelenti, amely az egyházmegye irányításával kapcsolatos kérdéseket vitatja meg.[4] Ezen oknál fogva a helyiség csakis 1775 után kaphatta ezt az elnevezést, miután az épület a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye tulajdonába került.

Miután a palota 2010-ben visszakerült az egyházmegye tulajdonába, megkezdődött a terem felújítása, melynek során kicserélték a padlózatot, és föltárták a falakat. Ekkor kerültek elő a rendkívüli barokk falképmaradványok, ezért a munkálatokat leállították, és 2011-ben a Lembergi Nemzeti Művészettudományi Akadémia restaurátorai folytatták azokat. Megtörtént a felső meszelési rétegek alapos és szakszerű eltávolítása, a szakemberek feltárták a töredékeket, megerősítették a vakolat elvált részeit, és helyreállították a sérüléseket.

A termet díszítő, festett kompozíciónak a falakat tagoló, a masszív koronázó párkányt hordozó ikeroszlopok váltakozása egyfajta dinamikát kölcsönöz. A koronázó párkány fölött az égbolt tárul fel. A festés színvilága visszafogott, kimért, színei a törtszürke alapon megjelenő meleg okkerságától egészen a rideg lilás-szürkéig terjednek. Mesterien épül fel a látszatarchitektúra, amihez a festő néhány fókuszpontot alkalmaz. Az ablakközökben a színvilág kissé eltérő, meleg árnyalatokra, aranyozás alkalmazására épül.

A mennyezeti kép szerkezete spirális, a sötét felhőket ábrázoló színek sokasága mintha a boltozat középpontja felé törne. További színek könnyed hozzáadásával a művész két angyalcsoportot ábrázolt. Az első csoportot két kis angyal alkotja, akik lábukkal a felhőkre támaszkodnak, kezükben egy Mária Terézia császárné arcvonásait idéző arcképet ábrázoló medaliont tartanak. Fölöttük további két angyal mintha egyszerűen leszállna a magasból, őket más színekkel festették meg. Az egyik, a püspöki kápolna felőli oldalon, kürtöt fúj, amelyen egy zászló lobog a következő felirattal: *Vivat Maria Teresia (1. kép)*. A boltozat túlsó oldalán egy kis angyal vörös díszpárnán az osztrák főhercegek koronáját tartja, mögötte jogar és kard látható. Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy a képet az uralkodó magasztalására, Mária Terézia megdicsőítésére alkották. Ez segíti a kép datálását is, hiszen Bacsinszky András püspök meghívta pártfogóját a székesegyház és a palota 1780-as felszentelésére. Ez a dátum lehet a készítés ante quemje: feltehetően éppen ebben a teremben fogadhattak volna egy ilyen magas rangú személyt.

A Konzisztóriumi terem falképeinek elemzése során számba kell venni a barokk stílusjegyeket. A festésmód (különösen az építészeti elemek szerkesztési elvei, a hozzákapcsolódó angyalokkal) valójában a XVIII. század elejére volt jellemző. Ez figyelhető meg a trencséni (Trenčín) jezsuita templomban található monumentális falképen, a Xavéri Szent Ferenc apoteózisán, amely Christoph Tausch munkája[5] Erre a festészetre a csekély füzérdísszel ékesített látszatarchitektúra jellemző. A Konzisztóriumi teremben is – Tausch alkotásaihoz hasonlóan – az oszlopsorokat és mellvédeket alkalmazó, fejlett látszatarchitektúra figyelhető meg. Tausch-ról tudjuk, hogy Andrea Pozzo tanítványa, és mindketten jezsuiták voltak. Tausch összes művét a XVIII. század első két évtizedében alkotta, ezért az ungvári palota falképeinek vizsgálata azt is sugallhatná, hogy azokat a XVIII. század első felére helyezzük, és egy jezsuita mester alkotásának tekintsük, mivel a XVIII. század végi alkotásokra, mint például Franz Anton Maulbertsch falképeire,[6] a valósághű virágok, kagylódíszek, szalagok ábrázolása a jellemző.

Az ungvári templom 1740-es években zajló újjáépítését figyelembe véve a falképek legkorábban a század közepén keletkezhettek, de a császári család ábrázolása miatt ez nem valószínű. Andrij Pocsekva, a feltárást végző restaurátor csapat vezetőjének megfigyeléseken alapuló véleményét figyelembe véve arra lehet következtetni, hogy a császári csa-

lád ábrázolásai nem utólagosak, hanem az eredeti kompozícióhoz tartoznak. A császári személyek domborművet idéző portréi az ablakok felett találhatók. A központi ablaknyílás felett Mária Terézia császárné arcképe látható, tőle balra fia, II. József, jobbra férje, I. Ferenc István *(2. kép)*. A falképeket a medalionok alapján a XVIII. század közepénél korábbra nem datálhatjuk, figyelembe véve azt is, hogy Mária Terézia csak 1740. október 20-án lépett trónra. Az 1745-ben a Szent Római Birodalom császárává választott és 1765-ben elhunyt I. Ferenc István lotaringiai herceg ábrázolása[7] utalhatna az 1760-as évekre is. II. Józsefet viszont 1765-ben nevezték ki társuralkodóvá Mária Terézia mellé, és ungvári ábrázolásán a festett díszes kezdőbetűk (ahogyan ez az akkori pénzérmékre is jellemző volt) úgy tisztelik, mint teljes jogú uralkodót. A medalionon olvasható felírat: IOS.(EPHUS) II D.(EI) G.(RATIA) R.(OMANORUM) I.(MPERATOR) S(EMPER) A(UGUSTUS) GER(MANIAE). IER(USOLIMAE). REX – szabad fordításban: „II. József Isten kegyelméből örökös Római császár, Németország és Jeruzsálem királya". A falképek keletkezésének idejét így 1765-től korábbra semmiképpen sem tehetjük. Viszont az ifjú II. József ábrázolása nagyon hasonlít a korai pénzérmék domborműveire, különösképpen azon a dukáton, melyet Körmöcbányán 1783-ban vertek. Ezért úgy gondoljuk, hogy a falképek leginkább az 1770-es évekből, vagyis Bacsinszky András püspök idejéből származnak.

3. Angyalok. Mennyezeti falkép részlete a székesegyház szentélyében

A falképeket tehát 1775 és 1780 közé datáljuk. Céljuk a császárné és a Habsburg-ház iránti tisztelet kinyilvánítása volt, ami akkoriban ebben a régióban nem számított kivételes jelenségnek. Az államhoz fűződő különleges viszony nyomát láthatjuk például Zúgó (Гукливий) község Szentlélek eljövetele templomának ikonosztázán,[8] ahol az egyik ikon felett a császári címert is ábrázolták. Ezt a királynőnek a görögkatolikus egyház iránt mutatkozó szeretetével lehet magyarázni. A látszatarchitektúra barokk elemei is a Magyar Királyságra voltak jellemzőek a XVIII. század első felében.

A szentély falképeinek egyes motívumai, a virág vázák, illetve a világos párkányok, a Konzisztóriumi teremben látható motívumokhoz hasonlítanak. Ezek alapján a szentély falképeit is a XVIII. század végére tehetnénk. A nagy angyalok ábrázolása, különösen a kissé durva rajz, ugyanakkor arra utalhat, hogy a szentélyben és a teremben különböző művészek tevékenykedtek *(3. kép)*.

Mára az alkotások szerzőinek a meghatározása jelent fontos kérdést. Ennek érdekében az első lépéseket megtettük, hiszen nemrég vált ismertté egy igen érdekes dokumentum, mégpedig a Bacsinszky András püspök és Matthias de Bilges festőművész által 1778-ban kötött szerződés. Ezen okirat bizonyíthatná a falképek 1779–1780-as keletkezését, amely egybeesne az általunk stíluskritikai alapon feltételezett időponttal. Viszont Terdik Szilveszter szerint a falképet Andreas Tritina eperjesi művész kezdte el, aki 1777-ben meghalt, és a munkát feltételezhetően a homonnai Sebastian Hirschlinger fejezhette be.[9] Nyilván a kérdés eldöntése további alapos és gondos kutatást igényel. Jelenleg annyit állíthatunk biztosan, hogy a Kárpátalján megvalósított projektnek köszönhetően egy XVIII. század végi, jelentős falképpel gazdagodtunk.

A fényképeket a szerző készítette.

Jegyzetek:
[1] Nyilvántartási száma: HUSKROUA/0901/057.
[2] Сова 1937.
[3] Жариков 1985. 160–207.
[4] Релігієзнавчий словник 1996. 164.
[5] Garas 1955. 256.
[6] Haberditzl 2006.
[7] Огуй 2008. 354.
[8] Приймич 2007. 130.
[9] Ld. *Terdik Szilveszter:* Ungvár, egykori jezsuita templom, görögkatolikus székesegyház c. tanulmányát e kötetben.

Szatmári István

Tákos, református templom

Tákos a Beregi-Tiszaháton fekvő aprófalvak egyike. Neve puszta személynévből keletkezett magyar névadással.[1] A falu neve viszonylag későn, 1321-ben szerepel először írott forrásban, amikor egy per kapcsán említik: Kaplony nembeli Tákos Sándor faluja, melyet 1321-ben Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály elpusztított 100 márka kárt okozva. 1327-ben és 1329-ben birtokosa tanúként is szerepelt.[2] A Tákosi családot a XIV. század közepén már okiratban is feltüntetik. 1357-ben Tákosi Sámson fia Jakab és Sándor fia Gergely királyi emberekként működtek. Ez a Sándor és később fia, Gergely már Tákosinak nevezte magát.[3] 1369-ben Tákosi Sándor fia Gergely, 1384-ben pedig Tákosi Sándor másik fia, László pereli Bagi Manhard fiait, Jakabot és Miklóst amiatt, hogy egyik jobbágyukat megölték, a tákosi és ugornyai marhájukat és lovaikat erőszakosan elvették.[4]

A tákosi középkori egyház története nem ismert. Telekessy István egri püspök Kolonics Lipót esztergomi érseknek írt levelében említi először 1700. február 18-án a régi templomot: *Calvinistae Possident templum* , majd 1733-ban két iratban is előfordul, hogy a településnek *szűkös, fából készült, zsindellyel fedett imaháza van*.[5] Nagy valószínűséggel ugyanazon a helyen állt, mint a mostani templom. Ezt a tényt támasztja alá, hogy a mai torony még annak fennállása idején, 1757-ben megépült,[6] a templomnak pedig ott kellett lennie, ahol a torony van.[7]

A mai templom első, keleti része 1766-ban épült, erre utal a szószéken, és a kazettás mennyezet egyik táblájan található felirat: *Tiszteletes B. K. Nagy János Uram Prédikátorságában Épitetett 1766. d. 30. Juny*, illetve: *ÉN ASZTALOS LÁNDOR FERENCZ CSINALTAM JÓ ISTENE[M] SEGeDelme Által. 1766. D. 30. Juny Barát Mihaj gyházfiságában*.[8] Ez a templom a mai templomnál kisebb és rövidebb volt. A templomba belépve jól látható az a talpgerenda, ameddig az eredeti templom tartott.

1. A templom délkeletről

1784-ben nyugat felé bővítették a templomot. A bejárat előtti előcsarnok is ekkor épülhetett *(1. kép)*. Erről tudósít a templomban található festett deszkamennyezet egyik táblája, amelynek felirata: *AZ TÁKOSY NEMES REFORMÁTA SZENT EKLÉSIA: ÉPÍTETTe Egyenlő AKARATBUL EZ KÖZÖNSÉGES EKLÉSIA PÉNZÉBÜL ISTen Segedelme Által – AO. 1784.*[9] A bővítéssel a torony és a templom egészen közel került egymáshoz. A fiatalok vagy legények karzata a templom nyugati végében lett kialakítva, és feltehetően az 1784. évi bővítéssel egy időben vagy az után készült. A karzat festett mellvédjének és deszkamennyezetének jellege, ornamentikája és kvalitása egyaránt eltér az eredeti templomtérben lévő kazettákétól és berendezési tárgyakétól. Az 1782–1785 között készült katonai leírás szerint: *Habár a templom kőből épült, de nagyon kicsi, és jelentéktelen*.[10] Az 1808/1809. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv leírása szerint*: A Templom vagyon fából: melynek napnyugoti része igen régen építtetett, és ideje nem bizonyos. Napkeleti része ki toldván ugyan fából renováltatott 1766dik eszetndőben*.[11]

1931-ben Csatáry Dezső jelentésében ekképpen írt a templom szerkezeti felépítéséről: *A templom a toronytól külön álló favázzal bíró ún. >patics-falú< építmény. A falak alapját 40–45 cm átmérőjű, malomköveken nyugvó fagerendák képezik, ezekbe vannak bevésve két-két méter távolságban a falazat faoszlopai, melyek X alakú keresztkötésekkel s feléjük rávésett gerendával vannak megszilárdítva. A keresztkötésekre szegezett fa lécek sárral, mészhabarccsal vannak vakolva. Ezen összeomláshoz közel álló építmény egyedüli értéke a templom mennyezete. A temploma felépítéskor a falu közepén volt, a mai falunak majdnem a legvégén van.*[12] A leírtakat annyival kell kiegészíteni, hogy a faléceket eredetileg vesszővel fonták be, és pelyvás sárral tapasztották.

1961-től megindult a templom helyreállítása, restaurálása.[13] Kibontották a falakat, kijavították az elkorhadt talpgerendákat, a sérült faszerkezeteket, és konzerválták a faanyagokat. Elkészítették a vesszőfonatokat, és a falakat pelyvás sárból visszatapasztották. A talpgerendák alatt lévő, eredeti kőalapokat – az árvíz elleni védelem céljából – nem látható, beton sávalapokra cserélték. A tetőszerkezet új, deszkára szegezett zsindelyfedést kapott. Az árvíz által felborított, 1948-ban lebontott fatornyot, az eredeti szerkezeti elemek felhasználásával és kiegészítésével, visszaépítették. Restaurálták a templom deszkamennyezetét és a teljes berendezését, a szószéket, a kegyúri padot, az Úr asztalát, valamint a női és férfi padsorokat. Ez a nagy szakmai hozzáértést igénylő munka – kisebb-nagyobb szünetekkel – 1986-ig tartott.[14]

A teremtemplom jellegű épület keleti vége a nyolcszög három oldalával záródik. Déli és keleti homlokzatán öt kisméretű, egyenes záródású ablak van. A bejárat előtt fából készült, nyitott előcsarnok áll. A belső tér 5×15 m. Belmagassága alacsony, mennyezete szinte kézzel érinthető. A belső falak fehérre vannak meszelve, csak a tetőszerkezet ferde támaszai látszanak a mennyezet alatt.

A kazettás mennyezetet 58 festett tábla alkotja. Ebből az eredeti részen 32 kazetta található. Az itt lévő belső berendezés és a festett deszkamennyezet a népi építészet remeke, Asztalos Lándor Ferenc műve. Ezt a deszkamennyezet egyik tábláján olvashatjuk. A táblára felfestette munkaeszközét, a gyalut is. Minden kazettán más és más virágmotívum van, amelyek szépségükkel a templom fő ékességét adják. A fehérre alapozott táblákon megmaradt, grafitos alárajzolásai azt mutatják, hogy a színes festés közben a mester helyenként megváltoztatta az eredeti kompozíciót, ha úgy látta, hogy ezzel szebbé teszi a munkáját. Abban az időben a céhregula megkívánta, hogy a festőmesterek, vagyis az asztalos-festők minden kazettát más motívumokkal töltsenek ki.[15]

A hatszögletű szószék szintén Asztalos Lándor Ferenc munkája, amelynek négy, szívből vagy virágkelyhekből kinőtt, háromfelé ágazó virágmotívumokat ábrázoló, festett lapja van *(2. kép)*. A szószékkoronán bibliai idézet olvasható. Ezt valószínűleg más mester készítette.

A nyugati karzat mellvédje tizenöt keskeny táblából áll, melyekre különböző virágmintákat festettek. A középső táblán az *1779 10 July* felirat olvasható. A karzat feletti táblák festése alól áttetszik egy korábbi festés, ezek valószínűleg a régi fatemplom kazettái voltak, vagy egy másik templomból lettek áthozva. A legénykarzat festett deszkamennyezete szerényebb, kevésbé mozgalmas vonalvezetésű, mint Asztalos Lándor Ferenc munkája.

A szószékkel szemben lévő, később készült kegyúri pad hármas tagolású mellvéddel, faragott fedőlappal és pártázattal készült. A Nemes Dancs család 1867-ben készíttette a saját részére. Előlapja, a templom többi festett felületeivel harmonikus egységet alkotva, virágmintákkal van tele. A pad előlapján lévő három mezőben egyforma motívumok láthatók.

2. A szószék és a szószékkorona

A fényképeket Mudrák Attila készítette.

Jegyzetek:

[1] Kiss 1988 II.: 609.
[2] Kállay lev. I.. 36.: No 116.; Györffy 1963. 549.; MMT X.: I.: 336.
[3] MMT X.: I.: 336.
[4] Lehoczky 1881/1882. III.: 750–751.
[5] Domanovszky 1936. 100.; MMT X.: I.: 347.
[6] Más források szerint a harangtorony építés ideje: 1767.
[7] A mai templom a település legmagasabb pontján épült. Ésszerű okokból feltehető, hogy a régi templom is itt állhatott.
[8] Tombor 1968. 198.
[9] Uo., 198.
[10] Pók 1994. 50.
[11] Ref. egyh. jegyz. 2001. 144.
[12] Idézi: Várady 1991. II.: 911.
[13] Schönerné 1966. 177–180. – Bereg vármegye közigazgatási bizottsága már 1901-ben javasolta a MOB-nak a templom felvételét a fenntartandó műemlékek jegyzékébe. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1901/144.; Gercze 1906. 192.
[14] Gilyén–Mendele–Tóth 1974. 172. – az eredeti harangtorony rekonstrukciójának indokoltságáról; Oláh 1985. 44–45.; Oláh 1987. 71.; Oláh 1988. 8–20.; Vándor 1996. 89.; Sisa 2001. 251–253.
[15] Tombor 1968. 198–199.; Gilyén–Mendele–Tóth 1974. 171–179.

Bibliográfia

Rövidítések

DAZO	Behovo, Derzhahsky Arkhiv Zakarpatskoi Oblasty (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Részlege)
Forster Központ	Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ (korábban: KÖH – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal)
MIB	Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (1872–1881)
MNG	Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria
MNM	Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
MOB	Műemlékek Országos Bizottsága (1881–1949)
MTA	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia
MTAK	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
MOL	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár (korábban: Magyar Országos Levéltár)
MOL, DF	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár (korábban: Magyar Országos Levéltár) Diplomatikai Fényképtár
MOL, DL	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár (korábban: Magyar Országos Levéltár) Diplomatikai Levéltár
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség (1956–1991)
ÖStA HKA	Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv

ACP
Acta Cassae Parochorum. Egri, esztergomi, erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye. Művészettörténeti adatok. I–VII. füzet Az anyagot gyűjtötte: Bónisné Wallon Emma, Kenéz Győző, Sprenger Mária. Szerk. Henszlmann Lilla et al. Budapest, 1969–1980. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai, 5., 7., 9., 12., 17.)

Ács 1980.
Ács Zoltán: *Kisvárda, vár.* Budapest, 1980. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 53.)

Ács 1983.
Ács Zoltán: A kisvárdai vár XVI. századi hadi krónikája a korabeli források tükrében. *Tanulmányok Kisvárda történetéből.* Szerk. Ács Zoltán. Kisvárda, 1983. 59–70.

Ádám 1883.
Ádám Iván: Pálosaink építészeti emlékei. *Egyházművészeti Lap*, 4. 1883. 65–78., 97–107., 138–148., 180–188., 213–219., 235–242., 289–295.

Albu 2002.
Albu, Ioan: *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit.* Hermannstadt–Heidelberg, 2002. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, 3.)

AO
Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. I–VII. 1333–1339. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.

ÁO I.
Árpádkori oklevelek. Codex diplomaticus Arpadianus. Közzéteszi ifj. Kubinyi Ferenc. Pest, 1867. (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae historica, 1.)

AOkl.
Anjou-kori oklevéltár 1301–1387. Szerk. Kristó Gyula et al. I–XXXI. Szeged, 1996–2007.

Apor 1975.
Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae.* Előszóval és jegyzetekkel ellátta Kóczián László. A szöveget gondozta Lőrinczy Réka. Bukarest, 1978. (Téka)

ÁÚO
Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, 1860–1874. (Magyar történelmi emlékek. 1. oszt., Okmánytárak, 6–13., 17., 18., 20., 22.)

Babós 1942.
Babós Imre: A szőllősgyulai református templom. *Technika*, 23. 1942. 161–162.

Bakó 1993.
Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka.* Budapest, 1993. (Forráskiadványok)

Bakay 2011.
Bakay Kornél: *Somogyvár Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009.* Budapest, 2011.

Baksay 1943.
Baksay László: Bereg vármegye középkori templomépítészeti emlékei – Csaroda középkori temploma. *Magyar Építőművészet*, 1943, 1. 20–23.

Balassa lev. 1990.
A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján sajtó alá rend. és szerk. Borsa Iván. Budapest, 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 18.)

Balažic 1992.
Balažic, Janez: Starejše plasti stenskih slikarij v Prekmurju. *Zbornik soboškega muzeja*, 2. 1992. 13–26.

Balázsik 2000.
Balázsik Tamás: A beregdaróci református templom. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 207–225.

Bálint 1998.
Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium.* I–III. Szeged, 1998.

Balogh 1929.
Balogh Jolán: A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 43. 1929. 134–155.

Balogh 1939.
Balogh Jolán: A késő-gótikus és a renaissance-kor művészete. *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Domanovszky Sándor. II. Budapest, [1939]. 509–584.

Balogh 1943.
Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance.* I. Kolozsvár, 1943.

Bánffy Okl.
A Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család története. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. I–II. Budapest, 1908–1928.

Barabás 2005.
Barabás Kisanna: Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez. *Korunk*, 16, 2005, 2, 96–100.

Baran 1973.
Monumenta Ucrainae Historica XIII. De processibus canonicis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia ab 1771 usque 1853. Collegit Alexander Baran. Romae, 1973. (Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae)

Bardoly 2011.
Bardoly István: „Az indítványozó és jégtörő". Arányi Lajos (1812–1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának egy korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 7–103.

Bárdos 1987.
Bárdos Edith: Templom és temető Kaposvár határában II. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei*, 8. 1987. 5–82.

Bártfai Szabó 1910
Bártfai Szabó László: *A Hunt–Paznan nemzetségbeli Forgách család története.* Esztergom, 1910.

Bartos–Fülöp 2004a.
Bartos György – Fülöp András: A lónyai református templom műemléki kutatása. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 341–348.

Bartos–Fülöp 2004b.
Bartos György – Fülöp András: Tiszaszentmárton, református templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2006.* Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 303.

Bartos–Fülöp 2011.
Bartos György – Fülöp András: Tiszaszentmárton gótikus temploma. *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 219–232.

Bata 2008.
Bata Tímea: Huszka József és a fényképek. *Néprajzi Értesítő*, 89. 2008. 127–154.

Bauch 1976.
Bauch, Kurt: *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*. Berlin–New York, 1976.

Bay 1889a.
Bay Ilona: A ludányi Bay-ak beregvármegyei ágáról. *Századok*, 23. 1889. 50–52.

Bay 1889b.
Bay Ilona: A ludányi Bay család genealógiájához. *Turul*, 7. 1889. 170–174

Bazsó 1995.
Bazsó Gábor: *Sopronhorpács, plébániatemplom*. Budapest, 1995. (Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 3. Győr–Moson–Sopron megye I.)

Bedürftig 2011.
Bedürftig, Friedemann: *Zarándokhelyek képekben*. Ford. Váróczi Zsuzsa. Pécs, 2011.

Bélay 1943.
Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a betelepülésétől a XVIII. sz. elejéig*. Budapest, 1943. (Település és népiségtörténeti értekezések, 7.)

Bence–Szekér 1993.
Bence Zoltán–Szekér György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*. Budapest, 1993. (Monumenta historica Budapestinensia, 8.)

Benkő 2010.
Benkő Elek: A középkori székelyek. *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. I.: 221–254.

Béres 2000.
Béres Mária: A Hódmezővásárhely–csomorkányi egyház. *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 193–217.

Berki–Hegyi–Rátz 2006.
Berki Mónika – Hegyi Zsuzsanna – Rátz Tamara: Magyarország kulturális turizmusa. *Magyarország idegenforgalma*. Szerk. Aubert Antal. Budapest, 2006. 26–33.

Berliner 2003.
Berliner, Rudolf: *»The Freedom of Medieval Art« und andere Studien zum christlichen Bild*. Hrsg. von Robert Suckale. Berlin, 2003.

Blanár 1913.
Blanár Ödön: Az ungvári Kir. Kath. Főgimnázium háromszázados története 1613–1913. *Az ungvári királyi kat. Főgimnázium értesítője*, 1912/1913. Ungvár, 1913.

Bodor 1981.
Bodor Imre: A csarodai református templom 1971. évi régészeti kutatása. *Építés- Építészettudomány*, 13. 1981. 85–101.

Bodó 2010.
Bodó Balázs: A dobrakucsai pálos kolostor. Adalékok a 15. század első felének pálos építészetéhez. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Rostás Tibor. Budapest, 2010. 295–391.

Bognár 2004.
Bognár Gábor: Genthon István és a műemléki topográfia. *Ars Hungarica*, 32. 2004. 51–58.

Bóna 1978.
Bóna, István: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. (Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában.) *Alba Regia*, 16. 1978. 99–157.

Bonbardi 1718.
Bonbardi, Michael: *Topographia magni regni Hungariae, [...] cum annexis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, et Bulgariae, etc.: regnis tum etiam Transylvaniae...* Viennae, 1718,

Bonbardi 1750.
Bonbardi, Michael: T*opographia magni regni Hungariae olim a quodam Societatis Jesu sacerdote conscripta, nunc studio cujusdam ex sadem Societate sacerdotis emend. et aucta…* Viennae, 1750.

Boromisza 1995.
Boromisza Péter: A siklósi plébániatemplom középkori falképeinek restaurálása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 215–228.

Borovszky 1900.
Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [1900].

Bozóki 1996.
Bozóki Lajos: Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–1945). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Bardoly István. Budapest, 1996. 171–189.

Bozóki 2012.
Bozóki Lajos: *Pest megye II. Visegrád, Alsó- és Felsővár*. Budapest, 2012. (Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 8.)

Bunyitay 1883/1884.
Bunyitay Vince: *A váradi püspökség alapítása alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1993–1884.

Burnichioiu 1999.
Burnichioiu, Ileana: *Despre tipologizare în architectură bisericile gotice din Transilvania cu închideri de altar în ax. Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Szerk. Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 107–120.

Buzás 1998.
Buzás Gergely: *Pest megye I. Visegrád, Királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti kápolna*. Előszó: Horler Miklós. Budapest, 1990. (Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 2.)

Buzás 2006a.
Buzás Gergely: Az egri székesegyház XIII–XIV. századi gótikus épülete. *Az Egri Vár Híradója*, 38. 2006. 21–65. – http://visegradmuzeum.hu/archeologia-altum-castrum-online [új oldalszámozással]

Buzás 2006b.
Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota kerti kútja. *Studia Caroliensia*, 8, 2006, 3/4. 279–294. – http://visegradmuzeum.hu/archeologia-altum-castrum-online [új oldalszámozással]

Buzás–Lővei 2001.
Buzás Gergely – Lővei Pál: *A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád 2001. (Visegrádi régészeti monográfiák, 4.)

Cabello 1993.
Cabello, Juan: A tari Szent Mihály-templom kutatása. *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. Szerk. Szabó Júlia. Budapest, 1993. 9–72.

Cabello 2001.
Cabello, Juan: A csengersimai református templom kutatása. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 43. 2001. 389–410.

Cabello 2008.
Cabello, Juan: A vajai reneszánsz kastély. *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. Feld István, Somorjay Selysette. Budapest, 2008. 107–130.

Cabello 2011.
Cabello, Juan: Vaja középkori temploma. *Arrabona*, 49/1. 2011. 69–92.

Cabello–Lukács 1981.
Juan Cabello – Lukács Zsuzsa: A vámosatyai református templom kutatása. *Építés- Építészettudomány*, 13. 1981. 103–135.

Cabello–Simon 1995.
Cabello, Juan – Simon Zoltán: A laskodi református templom műemléki vizsgálata. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 143–168.

Cabello–Simon 2007.
Cabello, Juan – Simon Zoltán: Egy vár Vámosatya határában. *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 30–33.

Cabello–Simon 2011.
Cabello, Juan – Simon Zoltán: Tornyospálca középkori temploma. *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 233–245.

Cabello–Simon–Jámbor–Wehli 2001.
Cabello, Juan – Simon Zoltán – Jámbor Andrea – Wehli Tünde: *Laskod. Református templom*. [Budapest], 2001. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 684.)

Chadwick 2003.
Chadwick, Owen: *A reformáció*. Ford. Szabó István. Budapest, 2003.

Címereslevelek 2000.
A Magyar Országos Levéltár címereslevelei. CD-ROM. Szerk. Kollega Tarsoly István, Nyulásziné Straub Éva. Budapest, 2000.

CJH 1000/1526.
Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Az 1000–1301. közt alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta Nagy Gyula. Az 1300–1526. közt alkotott törvényeket fordították és jegyzetekkel ellátták Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899.

CJH 1526/1608.
Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899.

CNH
Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I–III. Írta: Réthy László, Zimmermann Lajos. Budapest, 1899–1907.

Coва 1937.
Coва, Петро: Прошлое Ужгорода. Ужгородъ, 1937.

Czébely 2002.
Czébely Lajos: *Visk története*. Ungvár, 2002.

Czeglédy 1988.
Czeglédy Ilona: A kurityáni pálos kolostor. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25-26 1988. 211–228.

Czeglédy–Ágostházy 1967.
Sz. Czeglédy Ilona – Ágostházy László: Berhida középkori temploma. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 217–237.

Czeglédy–Sedlmayr 1970.
Czeglédy Ilona – Sedlmayr János: A csengeri református templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 79–94.

Csáky Okl.
A Kőrösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I/1–2. *Oklevéltár*. Sajtó alá rend. Bártfai Szabó László. Budapest, 1919.

Csalog 1940.
Csalog József: Tolna vármegye múzeumának bátai ásatása. In: Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje*. Pécs, 1940. 49–59.

Csánki
Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913.

Csányi–Lux 1938/1939.
Csányi Károly – Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Karcsa. Református templom. [1–2.] *Technika*, 1. 1938. 379–384. és 20. 1939. 27–35.

Csányi–Lux 1943.
Csányi Károly – Lux Géza: Nagymuzsaly középkori templomai. *Technika*, 24. 1943. 227–232.

Császár 1988.
Császár László: Késő gótikus boltozattípusok Közép-Európában. I. *Építés-Építészettudomány*, 19. 1988. 93–168.

Csatár–Ölvedi 1939.
A visszatért Felvidék 1918–1938. Szerk. Csatár István, Ölvedi János. Budapest, 1939.

Csatáry 1993.
Csatáry György: *Levéltári kalászatok. Tanulmányok, szövegközlemények.* Ungvár – Budapest, 1993. (Kárpátaljai magyar könyvek, 21.)

Cséfalvay 1993.
Cséfalvay Pál: *Keresztény Múzeum Esztergom.* Budapest, 1993.

Csemegi 1955.
Csemegi József: *A budavári főtemplom középkori építéstörténete.* Budapest, 1955

Csemegi 1960a.
Csemegi József: Középeurópa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 4. 1960. 323–348.

Csemegi 1960b.
Csemegi József: Motringfonat, lánckereszt, hurkoskereszt. *Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1956–1958.* Budapest, 1960. 15–33.

Csergheő–Csoma
Csergheő Géza – Csoma József: Négy felvidéki sírkő a XVI. századból. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 7. 1887. 332–342.

Csergheő–Csoma 1890.
Csergheő, Géza von – Csoma, Josef von: *Alte Grabdenkmäler aus Ungarn.* Budapest 1890.

Csoma 1887.
Csoma József: Magyar sírkövek. *Turul*, 5. 1887. 181–187.

Csoma–Csergheő 1887a.
Csoma József – Csergheő Géza: Szürthei síremlékek. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 7. 1887. 248–251.

Csoma–Csergheő 1887b.
Csoma József – Csergheő Géza: Máriássy István sírköve. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 7. 1887. 425–427.

Dankó–Szekér 1994.
J. Dankó Katalin – Szekér György: A sárospataki ferences kolostor kutatása. *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 359–376.

DAP
Documenta artis Paulinorum. A magyarországi rendtartomány kolostorai. I–III. Gyűjtötte Gyéressy Béla. Budapest, 1975–1978. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 10., 13., 14.)

Dávid K. 1970.
Dávid, Katalin: Die Kirche von Kiszombor. *Acta Historiae Artium*, 16. 1970. 200–231.

Deschmann 1980.
Deschmann Alajos: A beregszászi r. k. plébániatemplom. *Műemlékvédelem*, 24. 1980. 39–47.

Deschmann 1990.
Deschmann Alajos: *Kárpátalja műemlékei.* Budapest, 1990. (Tájak, korok, múzeumok könyvtára, 2.)

Deschmann 1991a.
Deschmann Alajos: A csetfalvai református templom. *Műemlékvédelem*, 35. 1991. 182–185.

Deschmann 1991b.
Deschmann Alajos: Huszt vára – a máramarosi sóbányák őre. *Műemlékvédelem*, 35, 1991. 156–175.

Deschmann 2001a.
Deschmann Alajos: A csetfalvai református templom. *Krónikás*, 2001. 44–45.

Deschmann 2001b.
Deschmann Alajos: A csetfalvai református templom helyreállítási munkái. *Műemléklap*, 5, 2001, 3/4. 13.

Deschmann 2002.
Deschmann Alajos: Csetfalva (Kárpátalja), református templom. *Örökségvédelem*, 6, 2002, 5/6. 26.

DHA I.
Diplomata Hungariae Antiquissima. I. (1000–1131). Ed. Georgius Györffy. Budapest, 1992.

DHV 1941.
Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Galdi. Ex. Antonius Fekete Nagy, Ladislaus Makkai. Budapest, 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale, 29.)

DIR.
Documente privind istoria României. Documenta Romaniae historica. Veacul XIV. C. Transilvania. XIII. Bucureşti, 1994.

Dóka 1998.
Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. V. Egri főegyházmegye. Összeáll. Dóka Klára. Budapest, 1998.

Domanovszky 1936.
Domanovszky György: *Magyarország egyházi faépítészete. Bereg megye.* Budapest, 1936.

Drobnik– Jiroušek 1998.
Drobniak, Gabriel– Jiroušek, Alexander: *Chrám sv. Egída v Bardejove.* Košice, 1998.

Éber 1912.
Éber László: Köpenyes Máriaképek. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 32. 1912. 303–319.

EEml.
Egyháztörténeti emlékek a Magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince, Karácsonyi János, Rapaics Rajmund. Budapest, 1902–1912.

Eke–Makay 1999.
Eke Éva – Makay Dorottya: A kolozsmonostori római katolikus Kálvária-templom kutatása és helyreállítása (1995–1997). *Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában.* Szerk. Bardoly István, Váliné Pogány Jolán, Jozefína Čorejová. Bratislava–Budapest, 1999. 192–201.

Elter 1985.
Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 82. Szeged, 1985. 53–63.

Emődi 1996.
Emődi Tamás: *A szilágycsehi református templom.* Kolozsvár, 1996. (Erdélyi műemlékek, 21.)

Emődi 1999.
Emődi Tamás: Cercetări efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor). *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania.* I. Szerk. Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 188–213.

Engel 1989.
Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* Budapest, 1989. (Új Történelmi Tár, 2)

Engel 1996.
Engel Pál: *Magyarország világi archontologiája 1301–1457.* I– II. Budapest, 1996. (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5.)

Engel 1998.
Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Budapest, 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 25.)

Engel 2001.
Engel Pál: *Magyar középkori adattár.* CD-ROM. Budapest, 2001.

Engel–Lővei–Varga 1983.
Engel Pál – Lővei Pál – Varga Lívia: Zsigmond-kori bárói síremlékekről. *Ars Hungarica*, 11. 1983. 21–48.

Entz 1955.
Entz Géza: A csarodai templom. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1955. 206–215.

Entz 1958.
Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház.* Budapest, 1958.

Entz 1959a.
Entz Géza: Nyugati karzatok románkori építészetünkben. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 130–142.

Entz 1959b.
Entz, Géza: Westemporen in der ungarischen Romanik. *Acta Historiae Arium*, 6. 1959. 1–31.

Entz 1979.
Entz, Géza: A csarodai református templom. *Találkozás Bereggel.* Szerk. Mező András. Vásárosnamény, 1979. 45–47.

Entz 1980.
Entz Géza: Még egyszer a nyugati karzatokról. *Építés- Építészettudomány*, 12. 1980. 133–141.

Entz 1984.
Entz, Géza: *Csaroda, Református templom.* 2. átdolg. kiad. Budapest, 1984. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 155.)

Entz 1994.
Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században.* Előszó: Marosi Ernő. Kolozsvár, 1994.

Entz 1996.
Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században.* Előszó: Marosi Ernő. Kolozsvár, 1996.

Entz G. A. 1982.
Entz Géza Antal: Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetében a 14–15. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 31. 1982. 182–190.

EOkm.
Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. I–III. Budapest, 1997–2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok, 26., 40., 47.)

Erdei 1981.
Erdei Ferenc: Vámosatya, református templom helyreállítása. *Magyar Építőművészet*, 1981, 6. 48–51.

Erdei 1982.
Erdei Ferenc: *Felsőőrs, Prépostsági templom.* [Budapest], 1982. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 118.)

Éri 1965.
Éri István: *Kisvárda.* Budapest, 1965. (Műemlékeink)

Eszterházy 1997.
Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1766–1767. Sajtó alá rend. Kovács Béla. Eger, 1997. (Az egri egyházmegye történetének forrásai, 1.)

Eszterházy 1998.
Eszterházy Károly püspök egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Szaboles vármegye 1779. Sajtó alá rend. Kovács Béla. Eger, 1998. (Az egri egyházmegye történetének forrásai, 3.)

Fabini 1999.
Fabini, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen.* 2., überarb. Aufl. I–II. Hermannstadt, 1999.

Farbaky 2002.
Farbaky Péter: *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon.* Budapest 2002. (Művészettörténeti füzetek, 27.)

Fejér
Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* I–XI. Budae, 1829–1844.

Fejérpataky 1880.
Fejérpataky László: Egy magyar festő a XV. század első feléből. *Századok*, 14. 1880. 161–164.

Fejérpataky 1883.
Fejérpataky László: A Chapy-címer és a sárkány-rend. *Turul*, 1. 1883. 116–119.

Fekete Nagy 1931/1932.
Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. *Levéltári Közlemények*, 8. 1930. 54–64. és 8. 1931. 38–111., 190–264.

Feld 1999.
Feld István: *Felsőregmec. Református templom*. [Budapest], 1999. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 610.)

Feuerné 1958.
Feuerné Tóth Rózsa: Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában. *Budapest Régiségei*, 18. 1958. 365–382.

Foerk 1928.
Foerk Ernő: *A magyar építőművészet rövid története*. Kecskemét, 1929.

Foltin 1872.
Foltin [Foltinyi] János: Régészeti érdekességek Szabolcsmegyéből. *Archaeológiai Értesítő*, 6. 1872. 152–156.

Foltin 1883.
Foltin [Foltinyi] János: *A Zazty-i apátság XI. századi oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása. Kútfőtanulmány az egri főegyházmegye történelméből, vonatkozással Anonymusra*. Eger, 1883.

Forster 1913.
Forster Gyula: A Műemlékek Országos Bizottsága működése az 1903–1911. években. *Magyarország Műemlékei*, 3. 1913. 221–300.

Forster 1915.
Forster Gyula: A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1912–1913. években. *Magyarország Műemlékei*, 4. 1915. 245–267.

Fraknói 1896.
Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. Budapest, 1896. (A magyar nemzet története, 4.)

Fügedi 1961.
Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 14. 1961. 17–107.

Fügedi 1970.
Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Budapest, 1970. (Történeti statisztikai kötetek)

Fülöp 2004a.
Fülöp András: Tiszaszentmárton, református templom. *Örökségvédelem*, 8, 2004, 6/7. 24.

Fülöp 2004b.
Fülöp András: Tiszaszentmárton, református templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003.* Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 302–303.

Fülöp–Jankovics 2011/2012.
Fülöp András – Jankovics Norbert: Árpád- kori temetőrészlet és kora újkori erődítésnyomok a tihanyi Csokonai-ligetben. *Folia Archeologica*, 2011/2012. (Megjelenés alatt.)

Garády 1943.
Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. *Budapest Régiségei*, 13. 1943. 167–254.

Garas 1957.
Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest, 1955.

Gaylhoffer-Kovács–Bozóki 2011.
Gaylhoffer-Kovács Gábor – Bozóki Lajos: A keszthelyi Szent Miklós-kápolna déli homlokzatának gótikus falképei. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 191–221.

GBKÖ II.
Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich. II. Gotik. Hrsg. von Hermann Fillitz, Günter Brucher. München – New York, 2000.

Genthon 1961.
Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. II. Budapest, 1961.

Genthon–Lux–Szentiványi 1939.
Genthon István – Lux Géza – Szentiványi Gyula: *Szabolcs megye művészeti emlékei*. Budapest, [1939].

Gere 2000.
Gere László: A gyügyei református templom kutatása. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 171–187.

Gerecze 1897.
Gerecze Péter: A somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor-templom maradványai. *Arcahaeologiai Közlemények*, Úf. 17. 1897. 131–160.

Gerecze 1898.
Gerecze Péter: *Szobrászati emlékek Magyarországon különös tekintettel az Ezredéves Történelmi Kiállítás szobrászati részére*. Budapest, 1898. [Különnyomat: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves országos kiállítás eredménye*. Szerk. Matlekovits Sándor. V. Budapest, 1898. 413–496.]

Gerecze 1905.
Gerecze Péter: A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke. + Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma. *Magyarország Műemlékei*, 1. 1905. 173–480. + 485–604. coll.

Gerecze 1906.
Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906. (Magyarország Műemlékei, 2.)

Gerevich L. 1943.
Gerevich László: A csúti középkori sírmező. *Budapest Régiségei*, 13. 1943 103–166.

Gerevich L. 1966.
Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.

Gerevich T. 1938a.
Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938. (Magyarország művészeti emlékei, 1.)

Gerevich T. 1938b.
Gerevich Tibor: Magyarországi művészet Szent István korában. *Szent István emlékkönyv*. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. III.: 83–110.

German 2004.
German, Kinga: Die spätgotische Pfarrkirche zu Birthälm in Siebenbürgen. Überlegungen zur Bauchronologie. *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526). Kunst, Kultur, Geschichte*. Hrsg. von Evelin Wetter. 2004. 225–234.

Gerőné–Koppány–Mendele 1984.
Gerőné Sándor Mária – Koppány Tibor – Mendele Ferenc: Siklós, Vajda János tér. Volt Ferences kolostor és templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 487.

Gervers-Molnár 1972a.
Gervers-Molnár Vera: A *középkori Magyarország rotundái*. Budapest, 1972. (Művészettörténeti füzetek, 4.)

Gervers-Molnár 1972b.
Gervers-Molnár, Vera: Romanesque round churches of medieval Hungary. *Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art : actes du 12e Congrès International d'Histoire de l'Art, Budapest, 1969. Org. Comité International d'Histoire de l'Art*. I–III. Réd. György Rózsa. Budapest, 1972. I.: 385–401.

Gilyén–Mendele–Tóth 1974.
Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János: *A Felső-Tiszavidék népi építészete*. Budapest, 1974. 171–179.

Gombosi 2008
Gombosi Beatrix: *„Köpenyegem pedig az én irgalmasságom…" Köpenyes Mária ábrázolások a középkori Magyarországon*. Szeged, 2008. (Devotio Hungarorum, 11.)

Gombosi 2009.
Gombosi Beatrix: *Nagyszentcsalád-ábrázolások a középkori Magyarország falfestészetében*. A 2009-ben Balatonfüreden megrendezett: Regionális és európai kapcsolatok Kelet-közép Európa középkori falfestészetében. c. konferencián elhangzott előadás szövege. (Megjelenés alatt.)

Gotické 1999.
Gotické umenie z Bratislavských zbierok. Koncepcia a adborná redakcia: Anton C. Glatz. Red. Marta Janovíčková. Bratislava, 1999.

Gotik 1995.
Gotik in Slovenien. Narodna galerija Ljubljana. Hrsg. von Janez Höfler. Ljubjana, 1995.

Gotika 2003.
Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Slovenská národná galéria. Ed. Dušan Buran et al. Bratislava, 2003.

Gyöngyösi 1983.
Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Budapest, 1983. (Magyar ritkaságok)

Györfi 2006.
Györfi Zalán: Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben. (13–14. század). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat*, 1. 2006. 99–128.

Györffy 1963.
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1963.

Györffy 1977.
Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.

Györffy 1998.
Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Budapest, 1998.

Györgyényi 1866.
Györgyényi [Ignác]: Kis-Várda. *Magyar Sion*, 5. 1867. 273–279., 352–357.

Haas 1864.
Haas, Michael: Neu entdeckte Wandgemälde in der katholischen Kirche zu Fekete-Ardó im Ugocsauer Comitate Oberungarn. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 9. 1864. 237–241

Haberditzl 2006.
Haberditzl, Franz Martin: ranz Anton Maulbertsch 1724–1796. Hrsg. von Gerbert Frodl und Michael Krapf. Wien, 2006.

Hajdu 2004.
Hajdú Ildikó: Újabb szempontok a tornaszentandrási templom középkori falképeinek megítéléséhez. *Gesta*, 4, 2004, 1. 45–48.

Haraszty 1931.
Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez. Szerk. Haraszty Károly. Nagykapos, 1931.

Harsányi 1938.
Harsányi András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938.

Hassmann 2002.
Hassmann, Elisabeth: *Meister Michael. Baumeister der Herzoge von Österreich*. Wien–Köln–Weimar, 2002

Hatházi 2004
Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Budapest, 2004. (Opuscula Hungarica, 5.)

Havasi 2011.
Havasi Krisztina: Árpád-kori ornamentális téglák Szakoly lebontott középkori templomából. Jegyzetek a XII. századi magyarországi épületplasztika néhány geometrikus díszítményéhez. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és*

Szatmár megyékben. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 93–113.

Havasi 2012.
Havasi Krisztina: A gyulafehérvári székesegyház 13. századi főszentélye. *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Szerk. Papp Szilárd. Budapest, 2012. 86–129

Henszlmann 1864.
Henszlmann Imre: A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. *Archaeologiai Közlemények*, 4. 1864. 125–157.

Henszlmann 1865.
Henszlmann Imre: Eine archäologische Reise in der Szathmárer Diöcese Ungarns. *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben*, 6. 1865. 161–169., 202–209., 243–245., 306–310.

Henszlmann 1866.
Henszlmann Imre: A magyarországi legújabb régészeti fölfedezések II. *Vasárnapi Ujság*, 1866. április 15. 174–175.

Henszlmann 1887.
Henszlmann Imre: Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. VI. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 7. 1887. 263–267.

Herczeg 2009.
Herczeg Renáta: A palágykomoróci református templom. *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, 2009. 73–79.

HO
Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–V. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Budapest, 1865–1891.

Hodinka 1909.
Hodinka Antal: *A munkácsi görög katholikus püspökség története*. Budapest, 1909.

Hodinka 1917.
Hodinka Antal: *Adalékok az ungvári vár és tartománya, és Ungvár város történetéhez*. Ungvár, 1917.

Hoffmann 2000.
A fenntartható turizmus fejlesztése. Irányelvek a turizmus tervezőinek és szervezőinek. Szerk. Hoffmann András. Budapest, 2000

Hoppe 1986.
Hoppe László: A vámosatyai ref. templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 30. 1986. 161–175.

Horler 1975a.
Horler Miklós: Várnai Dezső (1910–1975). *Magyar Építőművészet*, 1975, 6. 62–63.

Horler 1975b.
Horler Miklós: Várnai Dezső (1910–1975). *Műemlékvédelem*, 19. 1975. 190.

Horogszegi 2010.
Horogszegi Tamás: A pesti belvárosi plébániatemplom építéstörténetének összefoglalása a templom korábbi kutatástörténetének tükrében. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 373–382.

Horvat 1992.
Horvat, Zorislav: *Katalog gotičkih profilacija*. Zagreb, 1992.

G. Horváth 1995.
G. Horváth Erzsébet: Előzetes tájékoztatás a laskodi falképek feltárásáról. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 169–176.

Horváth F. 1975.
Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1974–75/1. 1975. 343–374.

Horváth F. 2006.
Horváth Ferenc: A szegedi vár története. *Castrum*, No 3. 2006. 5–30.

Horváth I. 1834.
Horvát István: IV-dik Eugenius Pápának Megerősítő Bullája 1433-ik évből Gasparis István Lampertszászi, vagy is Beregszászi Plébánus számára. *Tudományos Gyüjtemény*, 18, 1834, 2. 72–73.

Horváth T. 1978.
Horváth Tibor: Műemlékháború. *Új Tükör*, 1978. február 19. 6–8.

Horváth–Kovács 2002.
Horváth Zoltán György – Kovács Sándor: *Kárpátalja kincsei*. Budapest, 2002.

Hromadová 1979.
Hromadová, Ľudmila: *Levoča. Pamiatková rezervácia*. Bratislava, 1979.

Hunyadi Mátyás 2008.
Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter et al. Budapest, 2008.

Illyés 1813.
Illyés András: *A keresztényi élet tüköre vagy a szentek élete*. Budán, 1813.

Ipolyi 1861.
Ipolyi Arnold: Magyar téglaépítészeti műemlékek. *Archaeologiai Közlemények*, 2. 1861. 129–160.

Ipolyi 1864.
Ipolyi Arnold: *A középkori szobrászat emlékei Magyarországon*. Pest, 1864.

Istvánffy 2003.
Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13–24. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. Budapest, 2003. (Történelmi források, 1.)

Istvánovits–Lőrinczy 1986.
Istvánovits Eszter – Lőrinczy Gábor: Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1981–1983. *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Farkas József közreműködésével szerk. Németh Péter. Debrecen, 1986. 159–209.

Iványi 1931.
Iványi Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára. Archivum Gyömrőense Gentis Comitum Teleki de Szék*. Szeged, 1931.

Iványi 1941.
Iványi Béla: *A Tomaj nemzetség és a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története*. I. Budapest, 1941.

Ivaskovics –Palkó–Kohán 2000.
Ivaskovics József – Palkó István – Kohán László: *Kárpátaljai református templomok*. Ungvár–Beregszász, 2000.

Jakab–Jankovics 2008.
Jakab Attila – Jankovics Norbert: A nagyhalászi Pusztatemplom. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 50. 2008. 307–356.

Jakó 1990.
A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közzéteszi és bev. Jakó Zsigmond. I–II. Budapest, 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok, 17.)

Jankovich 2002.
Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád. Budapest, 2002.

Janotti 1997.
Janotti Judit: Az ungvári vártemplom legújabb kutatási eredményei. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 183–187.

Jékely 1998.
Jékely, Zsombor: The Garai Tomb Slab at the Augustinian Church of Siklós. *Acta Historiae Artium*, 40. 1998. 125–143.

Jékely–Kiss 2008.
Jékely Zsombor – Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2008.

Jékely–Lángi 2009.
Jékely Zsombor – Lángi József: *Falképfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Bev. Marosi Ernő. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2009.

Jenei 2007.
Jenei, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. Bucureşti, 2007.

Jósa 1900.
Jósa András: Szabolcs vármegye őstörténete. *Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [1900]. 369–397.

Jósa 1906.
Jósa András: A t.szentmártoni gót templom. *Nyírvidék*, 1906. október 28. 2–3.

Jósa 1968.
Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei (1901–1907). Szerk. Csallány Dezső. Nyíregyháza, 1968.

Jovanovich 1930.
Jovanovich, Viktor: Mittelalterliche Grabsteine in der Eisenstädter Pfarrkirche. *Die Stadtpfarrkirche in Eisenstadt*. Sonderheft der „Mitteilungen" des burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereines. Hrsg. von Michael Gangl. Eisenstadt, 1930.

Józan 2002.
Józan Lajos: Visk – 675 éves a szabad királyi koronaváros. *Kárpátalja*, 2004. május 28.

Józan 2004.
Józan Lajos: A viski református templom falképei és falfeliratai. *Kárpátalja*, 2004. szeptember 17.

Kállay lev.
A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai). Összeáll. Gouth Kálmán, Czobor Alfréd, Papp László, Borsa Iván, Bottló Béla. I–II. Budapest, 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai, 1–2.)

Kandra 1886.
Kandra Kabos: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. I–III. Eger, 1886.

Karácsonyi 1900/1902.
Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Budapest, 1900–1902.

Karácsonyi 1904.
Karácsonyi János: *Az első Lónyaiak*. Nagyvárad, 1904.

Karácsonyi 1922/1924.
Karácsonyi János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Budapest, 1922–1924.

Karácsonyi 1995.
Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. [Az 1900–1902-ben megjelent háromkötetes kiadvány reprintje, folyamatos oldalszámozással]. Budapest, 1995.

Károlyi 1911.
Károlyi László: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. I–II. Budapest, 1911.

Károlyi okl.
A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de nagy-Károly. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. I–V. Budapest, 1882–1897.

Kelényi 1976.
Kelényi György: *Franz Anton Hillebrandt (1717–1797)*. Budapest, 1976. (Művészettörténeti füzetek, 10.)

Kemenczei–K. Vég 1966.
Kemenczei Tibor – K. Vég Katalin: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1965. évben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 6. 1966. 403–407.

Képes Krónika 1964.
Képes Krónika. Chronicum Pictum. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rend. Mezey László. I–II. Budapest, 1964.

Képes krónika 1971.
Képes krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről,

diadalaikról és bátorságukról (1358). Ford. Geréb László. Budapest, 1971.

Képes Krónika 1986.
Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. A kísérőtanulmányokat írta Dercsényi Dezső, Kristó Gyula, Csapodiné Gárdonyi Klára. Budapest, 1986. (Pro memoria)

Kerny 2003.
Kerny Terézia: Az angyali koronázás motívuma Szent István ikonográfiájában. *Ars Hungarica*, 31. 2003. 5–30

Kerny 2006.
Kerny Terézia: Adorációs kép, dedikációs-kép, fogadalmi kép, supplikációs-kép. (Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport műfaji szétválasztására). *Kép, képmás, kultusz*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2006. 22–38.

Kerny 2007a.
Kerny Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIII. századtól a XVII. századig. *Az ezeréves ifjú. Tanulmányok Szent Imre herceg 1000 évéről*. Szerk. Lőrincz Tamás. Székesfehérvár, 2007. 79–123.

Kerny 2007b.
Kerny Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIV. században. *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. [2008!] 73–82.

Kerny 2010
Kerny Terézia: Szent László hódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század). *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, 2010. 515–540.

Kerny–Thaler 2008.
Kerny Terézia – Thaler Tamás: *Középkori templomok a Felső-Tisza-vidéken*. Budapest, 2008.

Kerny 2011.
Kerny Terézia: Kárpátalja a magyarországi régészeti és művészettörténeti kutatásban. *Ars Hungarica*, 37. 2011. 16–31.

Királyi könyvek I.
Királyi könyvek. Libri regii 1–9. kötet, 1527–1647. CD-ROM. Készítette Vissi Zsuzsanna et al. Budapest, 2000.

Kisbán 1938/1940.
Kisbán Emil: *A magyar pálosrend története*. I–II. Budapest, 1938–1940.

Kiss 1988
Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 4. bőv. jav. kiad. I–II. Budapest, 1988.

Kiss A. 2002.
Kiss Anikó: Értékes tárgyegyüttes a gyulai Erkel Ferenc Múzeumban. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 23. 2002. 557–563.

Kiss L. 1961.
Kiss Lajos: *A régi Rétköz*. Budapest, 1961.

Klaniczay G. 2000.
Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, 2000.

KMTL 1994.
Korai magyar történeti lexikon 9–14. század. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.

Kobély 2001.
Kobály József: Néhány észrevétel Ungvár korai történetéről. *Magyarország és a Kijevi Rusz*. Szerk. Kobály József. Ungvár, 2001. 144–166.

Кобаль 2008.
Кобаль, Йосип: Ужгород відомий та невідмий. Львів, 2008.

Kollár 2011.
Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011.

Komárik 1978.
Komárik Dénes: A korai gótizálás Magyarországon. *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Budapest 1978. 279–286.

Komáromy
Komáromy András: *Feljegyzések Ugocsa vármegye községeiről, birtokosairól és tisztségviselőiről*. I. Összeáll. Péterffy Lajos. OSzK Kézirattár, Quart. Hung., 3175.

Komáromy 1903.
Komáromy András: Levéltári kutatások. *Történelmi Tár*, 4. 1903. 118–137., 415–445.

Komáromy 1909.
Komáromy András: Levéltári kutatások. *Történelmi Tár*, 10. 1909. 88–118.,

Komjáthy 1978a.
Komjáthy Attila: Országos Műemléki Felügyelőség Szabolcs-Szatmár megyei helyreállításai (1975–82). *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 72–87.

Komjáthy 1978b.
Komjáthy Attila: Református templom műemléki helyreállítása, Csaroda. *Magyar Építőművészet*, 1978, 1. 34–39.

Komjáthy–Bécsi–Pintér 1984.
Komjáthy Attila – Bécsi János – Pintér Attila: A csarodai református templom helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 279–314.

Kontratovics 1940.
Kontratovics Irén: Az ungi vár Ungvár története. *Ungvár és Ung vármegye*. Szerk. Csíkvári Antal. Budapest, 1940. 38–48.

Koppány 1963.
Koppány Tibor: A Balaton-felvidék románkori templomai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 81–114.

Koppány 1974.
Koppány Tibor: A somlószőlősi r. k. templom helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 207–225.

Koppány 1990.
Koppány Tibor: Egy ismeretlen kastélytervrajz a 17. század elejéről. *Ars Hungarica*, 18. 1990. 229–234.

Koppány 1999.
Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999. (Művészettörténeti füzetek, 26.)

Koroknay 1960.
Koroknay Gyula: Egyenes szentélyzáródású templomok Szabolcs-Szatmár megyében. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 1. 1960. 98–128.

Koroknay 2000.
Koroknay Gyula: „Kakuk Imre átsmester tsinálta…" *Műemlékvédelem*, 44. 2000. 290–291.

Korompay 1942.
Korompay György: Középkori eredetű református templomok és templomerődök. *Magyar református templomok*. Szerk. Kováts J. István. Budapest, 1942. 191–253.

Kovács A. 2003.
Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár, 2003.

Kovács 2008.
Kovács Sándor: *Bús düledékei. Kárpátalja vár- és kastélykalauza*. Budapest, 2008.

Kovács–Görföl 2010.
Kovács László – Görföl Jenő: *Középkori templomok Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely, 2010.

Kovács–Horváth 2002.
Kovács Sándor – Horváth Zoltán György: *Kárpátalja kincsei*. Budapest, 2002. (A Szent Korona öröksége, 2.)

Kováts 1942.
Magyar református templomok. Szerk. Kováts J. István. I–II. Budapest, 1942.

Kozák 1978.
Kozák Károly: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII–XIII. században. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1976–77/1. 1978. 49–49.

Kozák 1984.
Kozák Károly: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 73–114.

Kozák–Sedlmayr 1987.
Kozák Károly–Sedlmayr János: *Az egri vár középkori kőtára*. Eger, 1987.

Kozák É. 1974.
Ambrusné Kozák Éva: A veleméri r. k. templom kutatása. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 229–238.

Kozák É. 2004.
Mezősiné Kozák Éva: Velemér kora gótikus temploma. *Velemér múltja és jelene*. Szerk. Horváth Sándor. Velemér, 2004. 84–97.

Kresánek 2009.
Kresánek, Peter: *Illustravaná encyklopédia pamiatok Slovensko*. Bratislava, 2009.

Kristó 1988.
Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. (Nemzet és emlékezet)

Kristó 2000.
Kristó Gyula: A Foltin-féle oklevelekről. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 89–92.

Kristóf 2007.
Kristóf Ilona: A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban (1502–1526). *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*. Szerk. Fedeles Tamás. Budapest–Pécs 2007. 51–67.

Kroos–Steenbock 1991.
Kroos, Renate–Steenbock, Frauke: *Das Goslarer Evangeliar. Faksimile-Ausgabe*. Graz, 1991. (Glanzlichter der Buchkunst, 1.)

Kubinyi 1999.
Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. (METEM könyvek, 22.)

Kubinyi 2000.
Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és a Alföld szélén*. Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok, 14.)

Kubinyi 1999.
Kubinyi András: Plébánosválasztás és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. [1991] In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999. 269–286.

Kumorovitz 1966.
Kumorovitz L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 17. 1966. 9–26.

Kurta 2003.
Kurta József: A 18. századi építőirodalom egyik erdélyi kiadványa: Johann Gerhard: Lililomok völgye. 1745. *Református Szemle*, 96, 2003, 1. 89–92.

LAHU 1.
Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Szerk. Horler Miklós. 1. Általános helyzetkép. Szerk. Feld István et al. Budapest, 1988.

Lajta 1954.
Sz. Lajta Edit: A „Nagy Szent család" ikonográfiája (A későközépkori művészet elvilágiasodásának tipikus példája). *Művészettörténeti Értesítő*, 3. 1954. 34–48

Lanc 2002.
Lanc, Elga: *Die mittelalterlichen Wandmalereien in der Steiermark*. Wien, 2002. (Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreich, 2.)

Lángi 2001a.
Lángi József: Csetfalva (Csetovo, Kárpátalja), református templom (falképkutatás). *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 205–206.

Lángi 2001b.
Lángi József: Nagybégány (Velikaja Begany, Kárpátalja), református templom (falképkutatás). *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 239–240.

Lángi 2002.
Lángi József: Tiszaszentmárton, református templom. A falfestések kutatások. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12, 2002, 2. 142–143.

Lángi 2004.
Lángi József: Előzetes beszámoló a lónyai református templom falképeinek kutatásáról, feltárásáról. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 357–374.

Lángi 2006.
Lángi József: Köpönyeges Mária középkori és barokk ábrázolásai a lónyai református templomban feltárt freskó ürügyén. *Kép, képmás, kultusz.* Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2006. 50–64

Lángi 2013.
Lángi József: Szent László ábrázolásairól. D*olgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat,* 5/6. 2013. (Megjelenés alatt.)

Lángi–Mihály 2002.
Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. Budapest, [2002].

Lángi–Mihály 2004.
Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. II. Budapest, [2004].

Lángi–Mihály 2006.
Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. III. Budapest, 2006.

Lángi–Mihály 2008.
Lángi József – Mihály Ferenc: *A homoród-karácsonyfalvi unitárius templom*. Budapest, [2008].

Lazarev 1979.
Lazarev, Viktor: *Bizánci festészet*. Forf. Tábor Béla, T. Mándy Stefánia. Budapest, 1979.

LCI
Lexikon der Christlichen Ikonographie. I–VIII. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum. Freiburg, 1968–1976.

LDMA
Lexikon des Mittelalters. Hrsg. von Robert Auty et al. I–IX. München, 1980–1998.

Lehoczky 1862.
Lehoczky Tivadar: A muzsaji rejtélyes üreg. *Vasárnapi Ujság*, 1862. június 8. 271.

Lehoczky 1863a.
Lehoczky Tivadar: Csaroda (Beregmegyében). *Vasárnapi Ujság*, augusztus 30. 1863. 308.

Lehoczky 1863b.
Lehoczky Tivadar: A fekete-ardói régi templom. *Vasárnapi Ujság*, 1863. március 8. 88.

Lehoczky 1866.
Lehoczky Tivadar: A dédai ref. templom (Beregmegyében). *Vasárnapi Ujság*, 1866. november 16. 561.

Lehoczky 1870.
Lehoczky Tivadar: A csarodai ref. templom. *Magyarország képekben. Honismertető album*. Szerk. Nagy Miklós. Pest, 1870. II.: 326–327.

Lehoczky 1878.
Lehoczky Tivadar: Beregmegye műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 12. 1878. 90–93.

Lehoczky 1881/1882.
Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monographiája*. I–III. Ungvár, 1881–1882.

Lehoczky 1884.
Lehoczky Tivadar: Címertani adalékok. 1. A Drugeth- és Althán-család címereiről. 2. Néhány szó a Büdi-család címeréről. *Turul*, 2. 1884. 81–83.

Lehoczky 1907.
Lehoczky Tivadar: *Munkács város uj monografiája*. Munkács, 1907.

Lehoczky 1911.
Lehoczky Tivadar: A munkácsi régi oltárkredencről. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 31. 1911. 261–263.

Lehoczky 1999.
Lehoczky Tivadar: *Adalékok Beregszász történetéhez*. Szerk. Kobály József. Ungvár, 1999.

Lente 1968.
Lente István: A csempeszkopácsi román-kori templom falfestményeinek restaurálása. *Műemlékvédelem*, 12. 1968. 208-215.

Lente 1972.
Lente István: A veleméri falfestmények helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 6. 1972. 269–288.

Lente 1977.
Lente István: A hidegségi r. k. templom falfestményeinek helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* , 8. 1977. 253–264.

Leskó 1907.
Leskó József: Adatok Telekessy István egri püspök korához. *Adatok az egri egyházmegye történetéhez*. IV. Eger, 1907. 267–546.

Lőrinczy 1982.
Lőrinczy Gábor: Nagyhalász-Pusztaemplom. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No 35. 1982. 123.

Lőrinczy 1983.
Lőrinczy Gábor: Nagyhalász–Pusztatemplom. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No 36. 1983. 108.

Lőrinczy 1991.
Lőrinczy Gábor: Nagyhalász múltja a régészeti leletek tükrében. I–II. *Nagyhalászi Hírek*, 1, 1991, 4.. 4. és 5. 4.

Lővei 1987.
Lővei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I–II. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Budapest, 1987. I.: 148–179.

Lővei 1989.
Lővei Pál: Sírkövek, sírkőtöredékek. *Váradi kőtöredékek*. Szerk. Kerny Terézia. Budapest, 1989. 169–174.

Lővei 1991.
Lővei Pál: Néhány címeres emlék a 14–15. századból. *Művészettörténeti Értesítő*, 40. 1991. 49–67.

Lővei 1995.
Lővei Pál: A siklósi plébániatemplom szentélye és középkori falképei. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 177–214.

Lővei 2002.
Lővei Pál: Adatok a magyarországi téglagyártás és felhasználás történetéhez. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 225–267.

Lővei 2011.
Lővei Pál: Újabb ismeretek a Sárkányrend emlékeiről. *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 259–265.

Lővei–Boromisza–Prokopp 1995.
Lővei Pál – Boromisza Péter – Prokopp Mária: *Siklós. Plébániatemplom*. Budapest, 1995. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 520.)

Lukács–Cabello–Feld 1980.
Lukács Zsuzsa – Juan Cabello – Feld István: Kutatások a vámosatyai templomban. *Műemlékvédelem*, 24. 1980. 75–83.

Lukácsy 1977.
Lukácsy Gábor: Zalaszentmihályfa és a Szabolcs megyei Fényeslitke románkori temploma. *Műemlékvédelem*, 21. 1977. 153–157.

Lukcsics 1931/1938.
Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. I–II. Budapest, 1931–1938. (Olaszországi magyar oklevéltár)

Lupescu 2012.
Lupescu, Radu: A kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom nyugati kapuja. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. V. Coordinator Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2012. 177–214.

Lux 1939.
Lux Géza: Építészeti tanulmányút a visszacsatolt Felvidéken. *Technika*, 20. 1939. 329–334.

Lux 1940.
Lux Géza: A Nyírség középkori építészeti emlékei. [I–II.] *A Magyar Mérnök- és Építészeti Egylet Közlönye*, 74. 1940. 234–238., 242–245.

Magyar Anjou Legendárium 1975.
Magyar Anjou Legendárium. Hasonmás kiadás. Bev., a legendaszövegeket összeáll. és sajtó alá rend. Levárdy Ferenc. Bev. Vayer Lajos. Budapest, 1975.

Magyar régészet az ezredfordulón 2003.
Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk. Visy Zsolt. Budapest, 2003.

Makay 1954.
Makay László: Kisvárda története 1703-ig. *Kisvárda történetéből. Cikkgyűjtemény.* Szerk. Éri István. Kisvárda, 1954. 13–43.

Maksay 1990.
Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Budapest 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 16.)

Mályusz 1971.
Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.

Mályusz 1984.
Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, 1984.

MAMŰL
Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter. I–XIII. Budapest, 2003–2012.

Marczali 1901.
A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. Marczali Henrik. Budapest, 1901. 88–91.

Maria Theresia 1980.
Maria Theresia als Königin von Ungarn. Ausstellungskatalog. Hrsg. von Gerda Mraz, Gerald Schlag. Eisenstadt, 1980.

Marosi 1969.
Marosi, Ernő: Die zentrale Rolle der Bauhütte von Kaschau (Kassa, Košice). Studien zur Baugeschichte der Pfarrkirche St. Elisabeth um 1400. *Acta Historiae Artium*, 15. 1969. 25–75.

Marosi 1971.
Marosi Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez. III. *Művészettörténeti Értesítő*, 20. 1971. 261–291.

Marosi 1974.
Marosi Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1974. 296–304.

Marosi 1984.
Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.

Marosi 1999.
Marosi Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettipológiájához. *Architectură religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. I. Szerk. Kiss Imola, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 10–32.

Marosi 2001.
Marosi Ernő: Bencés építkezések a 13. században. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 275–288.

Marosi 2009.
Marosi Ernő: Falképek a középkori Magyarország északkeleti részéről. In: Jékely Zsombor – Lángi József: *Falképfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2009. 7–25.

Marosi 2011.
Marosi Ernő: Az ercsi monostor kőfaragványainak újabb leleteihez. Művészettörténeti megjegyzések. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 196–204.

Matthias Corvinus 1982.
Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Ausstellungskatalog. Hrsg. von Gottfried Stangler, Móritz Csáky, Tibor Klaniczay. Schallaburg bei Melk, 1982. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N.F. 118.)

Medvecký 2012.
Medvecký, Jozef: Smrť a Korunovanie Panny Márie Gotická freska v Nitre. *Pamiatky a múzea*, 2012, 4. 2–8.

Mencl 1937.
Mencl, Václav: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha, 1937.

Mencl 1948.
Mencl, Václav: *Česká architektura doby Lucemburské*. Praha, 1948

Mencl 1956.
Mencl, Václav: Románska architektúra na Slovensku vo svelte nových vykopávok. *Pamiatky a múzea*, 5. 1956. 74–81.

Mészáros 1861.
Mészáros Károly: *Ungvár története, a legrégibb időktől maig*. Pest, 1861.

Mező 1996.
Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest, 1996. (METEM könyvek, 15.)

Mező 2000.
Mező András: Árpád-házi szentek templomai a Felső-Tisza vidékén. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 35. 2000. 257–286.

Mező 2003.
Mező András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. (METEM könyvek, 40.)

Mező–Németh 1972.
Mező András – Németh Péter: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, 1972.

Michalkó 2007.
Michalkó Gábor: *Magyarország modern turizmusföldrajza*. Budapest–Pécs, 2007.

Michalkó 2012.
Michalkó Gábor: *Turizmológia*. Budapest, 2012.

Mihalik 1943.
Mihalik Sándor: *Öt év műemlékvédelme és múzeumi munkája Kassán*. Kassa, 1943.

Mihályi 1889.
Mihályi János: Tanulmány Máramarosi oklevelekről. *Századok*, 23. 1889. melléklet: 57–67.

Mihályi 1900.
Mihályi János: *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramaros-Sziget, 1900.

Mikó 1986.
Mikó Árpád: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. *Ars Hungarica*, 14. 1986. 97–114.

Mikó 2005.
Mikó Árpád: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690). *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest, 2005. 625–660.

Missale 1891.
Missale glagoliticum Hervojae ducis Spalatensis 1404. Recensuerunt Vatroslav Jagić, Lajos Thallóczy, Franz Wickhoff. Vindobonae, 1891.

MM 1964.
A magyarországi művészet története. Szerk. Fülep Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. 3. jav. kiad. I–II. Budapest, 1964.

MM 1975.
A magyarországi művészet története. Szerk. Fülep Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. 5. átdolg. kiad. I–II. Budapest, 1975.

MM 1983.
A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Szerk. Aradi Nóra. Budapest, 1983.

MM 1987.
Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987. (A magyarországi művészet története, II/1–2.)

MM 2001.
A magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig. Írta: Galavics Géza, Marosi Ernő, Mikó Árpád, Wehli Tünde. Budapest, 2001. (Egyetemi könyvtár)

MMT II.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. II. *Sopron és környéke műemlékei*. Írta Csatkai Endre, Dercsényi Dezső et al. 2. jav. és bőv. kiad. Budapest, 1956.

MMT X.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. X. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. I. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1986.

MMT XI.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. XI. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. II. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1987.

Módy 1988.
Módy György: A Szabolcs megyei két Gut falu története a XVIII. századig. *Folia Historica et Ethnographica*, 2. 1988. 61–85.

Módy 1989.
Módy György: Árpád-kori falusi templomépítészet Hajdú-Biharban. *Acta Musei de János Arany Nominati*, 6/1. 1989. (Építészet az Alföldön) 41–56.

Molnár A. 2009.
Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, 2009.

Molnár J. 1983.
Molnár József: A félezer éves csengeri vásár krónikája. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 18/20. 1983. 94–167.

Mon. Vat.
Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae ikkustrantia. Series I., Tom. I–VI. Ed. Ladisalaus Fejérpataky et al. Budapest, 1887–1891.

MoT III.
Magyarország története tíz kötetben. Szerkbiz. Pach Zsigmond Pál et. al. III. 1526–1686. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987.

MREJT 1999.
Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, fölszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros–Ugocsa Egyházmegye. Szerk. P. Szalay Emőke, Küllős Imre. Budapest, 1999. (A Magyar Református Egyházak gyűjteményi összeírása, 1.)

MREJT 2000.
Magyar Református Egyházak javainak tára. A határontúli református gyülekezetek templomai, fölszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I-IV. II. Beregi Egyházmegye 1. Szerk. P. Szalay Emőke, Küllős Imre. Budapest, 2000. (A Magyar Református Egyházak gyűjteményi összeírása, 2.)

Műemlékek a Kárpátok 2010.
Műemlékek a Kárpátok és a Tisza ölelésében. Történelmileg összetartozó műemlékek Szabolcs-Szatmár-Bereg és Kárpátalja megyében. Írta: Csizmár Sarolta et al. Nyíregyháza, 2010.

MRT 4.
Magyarország régészeti topográfiája. 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Írta Dax Margit, Éri István, Mithay Sándor, Palágyi Szilvia, Torma István. Budapest, 1972.

MRT 5.
Magyarország régészeti topográfiája. 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és dorogi járás. Írta Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István. Budapest, 1979.

Mundruczó–Stone 1996.
Mundruczó Györgyné – Stone, Graham: *Turizmus. Elmélet és gyakorlat*. Budapest, 1996.

Myskovszky 1866.
Myskovszky Viktor: A viski református templom. *Vasárnapi Ujság*, 1866. március 4. 100–101.

Myskovszky 1876.
Myskovszky Viktor: A markusfalvi vártemplomról, s a Máriássy család czimerészeti emlékeiről. *Archaeologiai Értesítő*, 10. 1876. 269–274.

Myskovszky 1901.
Myskovszky Viktor: Néhány Felsővidéki műemlék. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 21. 1901. 385–403.

Nagy E. 1998.
Nagy Emese: A marosszentimrei református templom falképeiről. *Erdélyi Múzeum*, 60. 1998. 252–255.

Nagy I. 1857/1868.
Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1868.

Németh 1973.
Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969–1971). *Archaeológiai Értesítő*, 100. 1973. 67–179.

Németh 1983a.
Németh Péter: Egy alakuló nemzeti emlékhely: Szabolcs. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 141–149.

Németh 1983b.
Németh Péter: A kisvárdai római katolikus templom Szent László ábrázolása. *Tanulmányok Kisvárda történetéből*. Szerk. Ács Zoltán. Kisvárda, 1983. 12–23.

Németh 1997.
Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997.

Németh 2000.
Németh Péter: Szabolcs-Szatmár és Bereg megyék középkori egyházai. In: Szatmáriné Mihucz Ildikó: *Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Nyíregyháza, 2000. 5–12.

Németh 2001.
Németh Péter: Szarva, arany nyílvesszővel. *Vaja*. Szerk. Németh Péter. Budapest, 2001. 14–31.

Németh 2007a.
Németh Péter: Álom és valóság: Ung vára. *Castrum*, No 6. 2007. 5–10.

Németh 2007b.
Németh Péter: A felsőszabolcsi ev. ref. egyházmegye istentiszteleti készletei (1897). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 49. 2007. 451–470.

Németh 2008.
Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, 60.)

Németh 2012.
Németh Péter: Szabolcs, az Árpád-kori megyeszékhely Szűz Mária tiszteletére szentelt „monostora". *Laudator temporis*

acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára. Szerk. Tari Edit, Lázár Sarolta. Budapest–Esztergom, 2012. 282–291.

Neumann 2006.
Neumann Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, 2006. (A Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle füzetei, 3.)

Nógrády 2000.
Nógrády Árpád: A középkor végi Magyarország mindennapi kenyere. Beregszász lakosságának gabonavásárlásai 1530-ban és a Jagello-kori malomvámok. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 155–169.

Novotná–Spaleková 2003.
20 rokov Oblastného reštaurátorského ateliéru v Levoči 1983–2003. Red. Mária Novotná, Eva Spaleková. *Levoča*, 2003.

Nussbaum–Lepsky 1999.
Nussbaum, Norbert – Lepsky, Sabine: *Das gotische Gewölbe. Eine Geschichte seiner Form und Konstruktion*. München–Berlin, 1999

Nyáry 1885.
Nyáry Albert: Moghi Mátyás címeres levele 1418-ból. *Turul*, 3. 1885. 57–59.

Nyulászyné 1987.
Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei*. Budapest, 1987.

Огуй 2008.
Огуй, Олександр: Карбування Талярів Марії Терези. Україна в Центрально-Східній Європі, No 8. 2008. 353–369.

Oláh 1985.
Oláh M. Zoltán: A tákos református templom szerkezethelyreállítási munkái. *Magyar Építőipar*, 34. 1985. 44–45.

Oláh 1987.
Oláh M. Zoltán: A tákosi harangtotony helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 36. 1987. 71.

Oláh 1988.
Oláh M. Zoltán: A tákosi református templom műemléki helyreállítása a harangtorony rekonstrukciójával. *Műemlékvédelem*, 32. 1988. 8–20.

Oltai 2004.
Oltai Péter: A lónyai református templom műemléki helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 348–356.

Oszlopokat emeltünk 2000.
Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat. A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona. Szerk. Tamási Judit. Budapest, 2000.

ÖKT 40.
Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart. Bearb. von Adelheid Schmeller-Kitt nach Vorarbeiten von Julius Fleischer, mit einem Beitrag von Hannsjörg Ubl et al. Wien, 1974. (Österreichische Kunsttopographie, 40.)

Palmer 1998.
Palmer, Matthew: The statue of Saint Catherine of Alexandria and its position int he architectural history of Eger cathedral. *Acta Historiae Artium*, 43. 2002. 191–205.

Pamiatky hnuteľné 1969.
Pamiatky hnuteľné Východoslovenského kraja v štátnycz zoznamoch. II. Zost. Alexander Fricky. Prešov, 1969.

Pannonia regia 1994.
Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994.

Pap 2002.
Pap Ildikó Katalin: Téglás és téglakeretes temetkezések Békés és Csongrád megyében. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2002. 177–194.

Pápai 2002.
Kárpátaljai római katolikus templomok. Szerk. Pápai Zsuzsanna. Munkács, 2003.

Papp 2000.
Papp Szilárd: Kőfaragvány a Buda feletti Szent Lőrinc-kolostorból. *Tanulmányok Töth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. Rostás Tibor, Simon Anna. Budapest, 2000. 147–174.

Papp 2005.
Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, 2005.

Papp 2011.
Papp Szilárd: Bevezető a középkori Szatmár megye gótikus egyházi építészetébe. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Ament Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 118–141.

Parádi 1975.
Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek.
A Nyáregyháza–pusztapótharaszti kincslelet. *Folia Archaeologica*, 26. 1975. 119–161.

Paradisum plantavit 2001.
Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001.

Parler 1978/1980.
Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Austellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Hrsg. von Anton Legner. I–V. Köln, 1978–1980.

Pásztor 2000.
Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. [1940] 2. kiad. Budapest, 2000.

Patay 1989.
Patay Pál: *Corpus campanorum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*. Budapest, 1989.

Patay 1999.
Patay Pál: Beregi harangok. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 41. 1999. 415–445.

Peleskey 1925.
Peleskey Sándor: *A viski református egyház története*. Beregszász, 1925.

Реліґієзнавчий словник 1996.
Реліґієзнавчий словник. За ред. проф. А. Колодного, Б. Ломовика Б. Киев, 1996.

Perényi lev. 2008.
A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. Budapest, 2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II., Forráskiadványok, 44.)

Pesty 2000.
Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A szöveget gondozta Mizser Lajos. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 227–372.

Piti 2004.
Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. (1284–1386)*. Szeged–Nyíregyháza, 2004.

Pók 1992.
Szabolcs vármegye katonai leírása, 1782–1785. Közread. Pók Judit. Nyíregyháza, 1992. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények, 6.)

Pók 1994.
Bereg vármegye katonai leírása, 1782–1785. Közread. Pók Judit. Nyíregyháza, 1994. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények, 8.)

Pók 1998.
Ugocsa vármegye leírása, 1782–1785. Közread. Pók Judit. Nyíregyháza, 1998. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények, 16.)

Pók 2000.
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, 1782–1785. Közread. Pók Judit. Nyíregyháza, 2000. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények, 20.)

Прийма 2007.
Прийма, Михайло: Перед лицем твоїм. Закарпатський іконостас. Ужгород, 2007.

Prokopp 1983.
Prokopp, Mária: I*talian Trecento Influence on Murals in East Centrale Europe Particularly Hungary*. Budapest, 1983.

Prokopp 1994.
Prokopp Mária: A tornaszenandrási templom középkori falképei. *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára*. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, 1994. 63–68.

Prokopp 2002.
Prokopp Mária: *Középkori freskók Gömörben*. Somorja, 2002.

Puczkó–Rátz 2011.
Puczkó László – Rátz Tamara: *Az attrakciótól az élményig, A látogatómenedzsment módszerei*. Budapest, 2011.

Puskás 2008.
Puskás Bernadett: *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás*. Budapest, 2008.

Radocsay 1954.
Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954.

Radocsay 1955.
Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, 1955.

Radocsay 1957.
Radocsay Dénes: Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 271–294

Radocsay 1964.
Radocsay, Dénes: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. II. *Acta Historiae Artium*, 10. 1964. 317–358.

Radocsay 1967.
Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, 1967.

Radovcsay 1977.
Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1977.

Radvánszky 1879.
Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. II–III. (Az adatgyűjtemény I. és II. kötete). Budapest, 1897.

Ref. egyh. jegyz. 2001.
„Mellyet még az régi atyáink is birtanak" Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok református egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Sajtó alá rend. és bev. Szabadi István. Debrecen, 2001. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 9.)

Reg. Arp.
Szentpétery Imre–Borsa Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianane critico-diplomatica*. I–II. [I/1–3. 1001–1270; II/1. 1270–1301; II/2–3. 1272–1290; II/4. 1290–1301] Budapest, 1923–1987.

Réau
Réau, Loius: *Iconographie de l'art chrétien*. I–III. Paris, 1955–1959.

Reitzenstein 1972.
Reitzenstein, Alexander, Freiherr v.: *Rittertum und Ritterschaft*. München, 1972.

Rómer 1870.
Rómer Flóris: Két szabolcsmegyei ős-temető és egyéb régészeti leletek. *Archaeologiai Értesítő*, 3. 1870. 216–226.

Rómer 1874.
Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, 1874. (Magyarországi régészeti emlékek, III. 1.)

Rómer 1876.
Rómer Flóris: Román- és átmenetkoru építmények hazánk területén. *Archaeologiai Közlemények*, 10. 1876. 1–61.

F. Romhányi 2000.
F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000.

Rose 1905.
Rose, Valentin: *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Zweiter Band: Die Handschriften der Kurfürstlichen Bibliothek und der Kurfürstlichen Lande. Dritte Abteilung.* Berlin, 1905. (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Dreizehnter Band)

Roth 1913.
Roth Viktor: Erdély szárnyasoltárai. *Magyarország Műemlékei*, 3. 1913. 117–180.

Rupp 1870/1876.
Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története, főtekintettel z egyházi intézetekre, vagyis a nevezetes városok, helységek és azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve.* I–III. Pest–Budapest, 1870–1876.

Sallay 1999.
Sallay Dóra: A budai Szent Zsigmond prépostság Fájdalmas Krisztus-szobrának ikonográfiája. *Budapest Régiségei*, 33. 1999. 123–139.

Sarkadi nagy–Sarkadi 2010.
Sarkadi Nagy Emese – Sarkadi Márton: Adatok az eltűnt dévai templom történetéhez. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Rostás Tibor. Budapest, 2010. 935–965.

Sas 2010.
Sas Péter: *A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom.* Kolozsvár, 2010.

Scarpatetti 2008.
Scarpatetti, Beat Matthias von: *Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Gallen, Bd. 2. Abt. III/2. Codices 450–546. Liturgica, Libri precum, deutsche Gebetbücher, Spiritualia, Musikhandschriften 9.–16. Jahrhundert.* Wiesbaden, 2008.

Schematismus 1864.
Schematismus cleri almae dioecesis Szathmáriensis ad annum Jesu Christi 1864. Szathmárini, 1864.

Schematismus 1876.
Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis ad annum Domini 1876. Ungvarini, 1876.

Schematismus 1878.
Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis ad annum Domini 1878. Ungvarini, 1878.

Schmelzer 2004.
Schmelzer, Monika: *Der mittelalterliche Lettner im deutschsprachigen Raum. Typologie und Funktion.* Petersberg, 2004.

Schönerné 1966.
Schönerné Pusztai Ilona: A tákosi református templom helyreállítási munkái. *Magyar Műemlékvédelem*, 3. 1966. 177–180.

Schulze 1987.
Schulze, Ingrid: Böhmischer Einfluß in der Plastik des fortgeschrittenen 14. und 15. Jahrhunderts in Barby und Havelberg. *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt.* Hrsg. von Friedrich Möbius, Ernst Schubert. Weimar, 1987. 255–279.

Sebestyén 2010.
Sebestyén Zsolt: A történelmi Bereg megye –falva utótagú helységneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 5. Debrecen, 2010. 139–149.

Sigismundus rex et imperator 2006.
Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Budapest, 2006.

Siklósi 1998.
Siklósi Gyula: Mérműves ablakaink és kronológiai rendszerük. *Alba Regia*, 27. 1998. 123–204.

Simon 2003.
Simon Zoltán: Beregsurány, református templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2001.* Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 141.

Simon 2008.
Simon Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriumai.* Kisvárda, 2008. (A Rétközi Múzeum füzetei, 10.)

Simon 2010.
Simon Zoltán: Ásatás és falkutatás középkori falusi templomainkban. *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. I–II. Budapest, 2010. I.: 289–314.

Sipos 2011.
Sipos László: *Titkot rejtő műemlékek. Műemlékvédelmi és művészettörténeti tanulmányok 1999–2011.* Nyíregyháza, 2011.

Sisa 2001.
Sisa Béla: *A Kárpát-medence fatornyai.* Nyíregyháza, 2001.

Soós 1885.
Soós Elemér: A Sóvári Soós család czimere. *Turul*, 3. 1885. 114–119.

Soós 1985.
Soós István: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése.* Budapest, 1985. (Az egri főegyházmegye schematizmusa, 2.)

SRH
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo opero praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938.

Str.
Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874–1882. III. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924. IV. Ed. Gabriel Dreska et al. Budapest, 1999.

Suckale 1977.
Suckale, Robert: Arma Christi. Überlegungen zur Zeichenhaftigkeit mittelalterlicher Andachtsbilder. *Städel-Jahrbuch.* N.F., 6. 1977. 177–208

Sugár 1972.
Sugár István: Dobó sírja és síremlékének története. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 10. 1972. 227–240.

Sugár 1984.
Sugár István: *Az egri püspökök története.* Eger, 1984.

Sümegi 1991.
Sümegi József: Az Oltáriszentség és a Szent Vér tiszte tisztelete a középkori Magyarországon. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 3. 1991. 107–120.

Súpis pamiatok
Súpis pamiatok na Slovensku. Red. Alžbeta Güntherová. I–III. Bratislava, 1967–1969.

Szabó 1937.
Szabó István: *Ugocsa megye.* Budapest, 1937. (Magyarság és nemzetiség. I. sorozat, 1.)

Szabó Gy. 1954.
Szabó György: Kisvárda középkori kőemlékei. *Kisvárda történetéből. Cikkgyűjtemény.* Szerk. Éri István. Kisvárda, 1954. 67–73.

Szabó Gy.–Éri 1954.
Szabó György – Éri István: Beszámoló az 1954. évi kisvárdai ásatásokról. *Kisvárda történetéből. Cikkgyűjtemény.* Szerk. Éri István. Kisvárda, 1954. 50–55.

Szabó J. 1963.
Szabó János Győző: A honfoglaláskori lemezes korongok viselete. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 1. 1963. 95–118.

Szabolcs 2003.
Szabolcs. Szerk. Németh Péter. Budapest, 2003. (Száz magyar falu könyvesháza)

Szacsvay–Legeza 1990.
Szacsvay Imre – Szacsvay Péter – Legeza László: *Kárpátalja.* Budapest, 1990.

Szakács 1992.
Szakács Béla Zsolt: Parvulus Puer Formatus. Az Angyali üdvözlet ikonográfiája János mester szepeshelyi Mária-oltára alapján. *Mediaevalia. Középkori eszmetörténeti tanulmányok.* Szerk. Molnár Péter, Szakács Béla Zsolt. Budapest, 1992. 96–120.

Szakács 2006.
Szakács Béla Zsolt: *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei.* Budapest, 2006.

Szakács 2007.
Szakács Béla Zsolt: Toronyaljak és toronyközök a magyarországi romanikában. *Architectura religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania.* IV. Colegiu de redacţie: Péter Levente Szőcs, Adrian Andrei Rusu. Satu Mare, 2007. 2007. 7–36.

Szakács 2011a.
Szakács Béla Zsolt: Az Árpád-kori építészet határvidékén: szatmári falusi templomok. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben.* Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István, Szőcs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011. 9–25.

Szakács 2011b.
Szakács, Béla Zsolt: On the Borderline of Romanesque Architecture: Village Churches of Szatmár County int he 13th–14th Centuries. *Acta Historiae Artium*, 52. 2011. 209–234.

Szatmári emlékkönyv 1904.
A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében. Schematismus centenarius 1804–1904. Szatmár, 1904.

Szatmárné 2000.
Szatmárné Mihucz Ildikó: *Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.* Nyíregyháza, 2000.

A szentek élete 1984/1988.
A szentek élete. Főszerk. Diós István. I–II. Budapest, 1984–1988.

Szentiványi 1943.
Szentiványi Gyula: Falkép-restaurálások. *Szépművészet*, 4. 1943. 8–11.

Szeredai 1791.
Szeredai, Antonius: *Collectio continens Tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum, quae in Templo Alba-olim Juliensi, nunc Carolinensi in Transilvania sunt, fueruntque locata.* Albae Carolinae, 1791.

Szilágyi I. 1889.
Szilágyi István: Máramarosmegye általános történetéből: a XII és XIII. század. *Századok*, 23. 1889. 10–26.

Сирохман 2000.
Сирохман, Михайло: Церкви україні Закарпаття=*Churches of Ukraine Zakarpathia.* Львів, 2000.

Szkripka-Jávorszky 2008.
Szkripka-Jávorszky Anasztázia: *A munkácsi régi római katolikus templom története.* Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet Tanszék. 2008.

Szoleczky 2005.
Szoleczky Emese: Huszt várának helye és szerepe Magyarország védelmi rendszerében. *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2005. 699–730.

Szőke B. 1962.
Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Budapest, 1962. (Régészeti tanulmányok, 1.)

Szőnyi 1933.
Szőnyi Ottó: *Régi magyar templomok.* Budapest, 1933.

Szöveggyűjtemény 1964.
Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához 1000-től 1526-ig. Szerk. Lederer Emma. I. Budapest, 1964.

Sztáray okl.
A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula. I–II. Budapest, 1887–1889.

Takács 1996.
Takács Imre: Pannonhalma újjáépítése a 13. század folyamán. *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve.* Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. I–III. Pannonhalma, 1996. I.: 170–236.

Takács 2000.
Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 305–335.

H. Takács 1970.
H. Takács Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok.* Budapest, 1970.

Tarallo 2010.
Tarallo, Pietro: *Közel Istenhez. A kereszténység zarándokhelyei.* Budapest, 2010.

Tarpa 2002.
Tarpa. Szerk. Németh Péter. Budapest, 2002. (Száz magyar falu könyvesháza)

Tasnádi 2005.
Tasnádi Zsuzsanna: Falképek és templomi berendezések rajzai. *Huszka József, a rajzoló gyűjtő.* Szerk. Fejős Zoltán. Budapest, 2005. 34–75.

Tegze 2006.
Tegze József: *A munkácsi római katolikus templom története.* Munkács, 2006. (Egyháztörténeti sorozat, 1.)

Teleki 1852/1857.
Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon.* I–VI., X–XI. Pesten, 1852–1857., 1863.

Terdik 2007a.
Terdik Szilveszter: Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblaképek. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 42. 2007. 177–192.

Terdik 2007b.
Terdik Szilveszter: A magyar szent királyok ábrázolásai román ortodox templomokban. *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából.* Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. [2008!] 96–98.

Terdik 2012.
Terdik Szilveszter: Az egykori jezsuita templom székesegyházzá alakítása Ungváron, Bacsinszky András püspök (1773-1809) idejében. *Bacsinszky András munkácsi püspök (1772–1809). A főpásztor halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza, 2012. (megjelenés alatt)

Thuróczy 1980.
Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Ford. Horváth János. 2. kiad. Budapest, 1980.

Tomaszewski 1974.
Tomaszewski, Andrzej: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi. Polski, Czech i Węgier.* Wrocław, 1974. (Studia z Historii Sztuki, 19.)

Tombor 1968.
Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek a XV–XIX. századból.* Budapest, 1968.

Tombor 1970.
Tombor Ilona: A csengeri középkori templomtorony és építészeti kapcsolatai. *Műemlékvédelem*, 14. 1970. 71–77.

Tombor 1977.
Tombor Ilona: A nagyvarsányi református templom. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 12. 1977. 81–88.

Tóth M. 1974.
Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet.* Budapest, 1974. (Művészettörténeti füzetek, 9.)

Tóth M. 1988.
Tóth Melinda: A művészet Szent István korában. *Szent István és kora.* Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest, 1988. 113–132.

C. Tóth 2005.
C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárban lévő Acta anni sorozat oklevelei. I. 1387–1399. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I. kötetéhez). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 47. 2005. 235–343.

C. Tóth 2006a.
C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. II. 1400–1410. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetéhez). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 48. 2006. 323–442.

C. Tóth 2006b.
C. Tóth Norbert: *A leleszi konvent Statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei. Pótlások a Zsigmondkori oklevéltár I–II. köteteihez.* Nyíregyháza, 2006. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Kiadványai. II., Közlemények, 36.)

C. Tóth 2006c.
C. Tóth Norbert: *Ugocsa megy hatóságának oklevelei (1290–1526).* Budapest, 2006.

C. Tóth 2008.
C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban.* Nyíregyháza, 2008.

Tóth G. 2007.
Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae…" című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése.* PhD disszertáció. ELTE. I–II. Budapest, 2007. www.doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf

Tóth S. 1963.
Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése I.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 115–141.

Tóth S.–Erdei 1966.
Tóth Sándor – Erdei Ferenc: *Felsőörs, prépostsági templom helyreállítása.* Budapest, 1966. (Helyreállított műemlékeink, 20.)

Tóth S. 1967.
Tóth Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. Veszprém, 1967. 163–18

Tóth S. 1980.
Tóth Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. Rekonstrukció. *Művészet*, 21, 1980, 2. 22–26.

Tóth S. 1994.
Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327–345.

Tóth S. 1998.
Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 49–73.

Tóth S. 2001.
Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–266.

Tóth S. 2004.
Tóth Sándor: Hatkaréjos rotundák. *Architectura religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania.* III. Szerk. Daniela Marcu Istrate, Adrian Andrei Rusu, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2004. 7–60.

Török 1980.
Török Gyöngyi: A Mateóci Mester művészetének problémái. *Művészettörténeti Értesítő*, 39. 1980. 49–80.

Tüskés–Knapp 1986.
Tüskés Gábor – Knapp Éva: A Szent Vér tisztelete Magyarországon. *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Budapest, 1986. 76–116.

U et C
Urbaria et conscriptiones. Művészettörténeti adatok. 1–250 faciculus. Gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária. I–VIII. füzet. Szerk. Henszlmann Lilla, Bobrovszky Ida. Budapest, 1967–1990. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 4., 5., 6., 11., 15., 18., 19., 20.)

Ugrai 2007.
A tiszáninneni református egyházkerület lelkészei. Kezdetektől a Millenniumig. – Adattár. Szerk. Ugrai János. 2.. bőv., jav. kiad. Sárospatak–Tiszaújváros, 2007.

Untermann 1996.
Untermann, Matthias: Chorschranken und Lettner in südwestdeutschen Stadtkirchen. *Festschrift für Günther Binding zum 60. Geburtstag.* Hrsg. Udo Mainzer, Petra Leser. Köln, 1996. 79–86.

Valentić 1969.
Valentić, Mirko: *Kameni spomenici Hrvatske XIII–XIX stoljeca.* Zagreb, 1969. (Povijesni muzej Hrvatske Zagreb, Katalog muzejskih zbirki, 2.)

Valentić–Prister 2002.
Valentić, Mirko – Prister, Lada: *Zbirka kamenih spomenika.* Zagreb, 2002. (Hrvatski povijesni muzej, Katalog muzejskih zbirki, 36.)

Valter 1974.
Valter Ilona: A zalaszentmihályfai r.k. templom kutatása. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 145–160.

Valter 1998.
Valter Ilona: *Boldva. Református templom.* 2. átdolg. kiad. [Budapest], 1998. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 399.)

Valter 1999.
Valter Ilona: Az őriszentpéteri római katolikus templom kutatása. *Savaria*, 22/4. 1999. 251–256.

Valter 2004.
Valter Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon.* Budapest, 2004. (METEM könyvek, 43.)

Vándor 1996.
Vándor András: 16–19. századi ácsolt tetőszerkezetek Magyarországon. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 77–102.

Vanyó T. 1986.
Vanyó Tihamér Aladár: *A Bécsi Pápai Követség Levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786 = Scripta Archivi Nuntiaturae Vindobonensis de Regno Hungariae 1611–1786.* Budapest, 1986. (Magyarország újabbkori történetének forrásai)

Várady 1991.
Várady József: *Tiszántúl református templomai.* I–II. Debrecen [!Sajószentpéter], 1991.

Varjú 1901.
Varjú Elemér: A gyulafehérvári Batthány-könyvtár. VIII. *Magyar Könyvszemle*, Úf. 9. 1901. 256–279.

Várnai 1954.
Várnai Dezső: Az esztergomi vár kőfaragó jelei. *Építészettörténeti és Elméleti Közlemények*, 1954, 3. 49–76.

Várnai 1955a.
Várnai Dezső: A budai Várpalota kőfaragójelei. *Budapest Régiségei*, 16. 1955. 325–362.

Várnai 1955b.
Várnai Dezső: A budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. *Budapest Régiségei*, 16. 1955. 363–371.

Várnai 1970.
Várnai Dezső: Várpalota várának építkezési korszakai. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 147–153.

Várnai 1974.
Várnai Dezső: Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 75–80.

Végh 1998.
Végh András: ***Budapest I. Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek***. Előszó: Horler Miklós. Budapest, 1998. (Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 4.)

Véghseő 2011.
Véghseő Tamás: *„...mint igaz egyházi ember..." A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése*. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana. Studia, I/4.)

Veres 2000.
Veres Lujza: A nyírturai református templom „Imago Pietatis" falképe. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. 2000. 135–143.

Vernei-Kronberger 1939.
Vernei-Kronberger Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Budapest, 1939. (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténytörténeti Intézetének dolgozatai, 60.)

Veszprémy 1994.
Veszprémy László: Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. A Szent György-lovagrend alapítása. *Hadtörténelmi Közlemények,* 107. 1994. 3–18.

Veszprémy 2011.
Veszprémy László: A Szent György-lovagrend: a kutatás állása. *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Szerk. Kerny Terézia és Smohay András. Székesfehérvár, 2011. 63–77.

Virágh 1981.
Virágh Ferenc: *Adatok Kisvárda történetéhez*. Sajtó alá rend. Ács Zoltán. Nyíregyháza, 1981. (A Jósa András Múzeum kiadványai, 20.)

Voragine 1969.
Voragine, Jacobus de: *Legenda aurea*. Ad optimorum librorum fidem recensuit Theodor Grässe. 3. Ed. Reprint. Osnabrück, 1969

Voragine 1990.
Voragine, Jacobus de: *Legenda aurea*. Vál., az előszót, a jegyzeteket és a mutatókat készítette Madas Edit. Budapest, 1990.

Wagner 1880.
Wagner János: A viski csúcsíves stylű templom. *Egyházművészeti Lap*, 1. 1880. 296–303.

Wehli 2010.
Wehli Tünde: A pesti belvárosi plébániatemplom újabban feltárt restaurált falképe: a trónoló Mária, ölében a gyermek Jézussal. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 413–417.

Weisz 2010.
Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. *Századok*, 144. 2010. 1397–1454.

Wenzel 1880.
Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest, 1880.

Zágoni 2005.
Zágoni Á. Károly: *A nagytiszteletű Beregi Egyházmegye emlékkönyve*. [1865–1866] Közread. Csatáry György. Nyíregyháza, 2005. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, II. Közlemények, 34.)

Zágorhidi 2000.
Zágorhidi Cigány Balázs: A domonkosok a középkori Beregszászon. Fehér Mátyás kritikája. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42. 2000. 149–153.

Zaloziecky 1922.
Zaloziecky, Wladimir Roman: Romanské a gotické stavby na územi Podkarpatské Rusi. *Naukovij Zbornik Tovarisztva „Proszvita"*, 1. 1922.

Zaloziecky 1924a.
Zaloziecky, Wladimir Roman: Die Burgkapelle in Horjany. *Belvedere*, 6. 1924. 23–33.

Zaloziecky 1924b.
Zaloziecki, Vladimir: Gorjanszka zamkova kaplicja. *Naukovij Zbornik Tovarisztva „Proszvita"*, 3. 1924. 136–154.

Zaloziecky 1924/1925.
Zaloziecky, Vladimir: Hradni kaple v Horjanoch. *Památky Archeologické*, 24. 1924/1925. 372–394.

Zapletal 1923.
Zapletal, Florian: *Horjanská rotunda*. Olomouc, 1923.

Zichy okm.
A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonekő. I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Dőry Ferenc, Lukcics Pál. Pest – Budapest, 1871–1931.

Ziegler 2012.
Ziegler Bálint Ágnes: *A brassói evangélikus főtemplom (Fekete templom) 18. századi újjáépítése*. PhD-Disszertáció. Kézirat. Budapest, 2012.

Zimmerl 1953.
Zimmerl, Rudolf: *Die Inschriften des Burgenlandes*. Stuttgart, 1953. (Die Deutschen Inschriften, 3/1.)

Zombory 1862.
Zombory Gusztáv: A beregszászi templom. *Vasárnapi Ujság*, 1862. december 21. 601–602

Жариков 1985.
Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. II. Автор: Л.Н. Жариков и др. Киев, 1985.

Zsigmond király 1987.
Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I–II. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Budapest, 1987.

ZsO
Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Összeáll. Mályusz Elemér. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. VIII–IX. Összeáll. Borsa Iván, C. Tóth Norbert. X. összeáll. C. Tóth Norbert. XI. Összeáll. Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2009. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok, 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.)

Zsoldos 2012.
Zsoldos Attila: A Drugetek és a „hét vármegye". *„Köztes Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2012. 577–586.

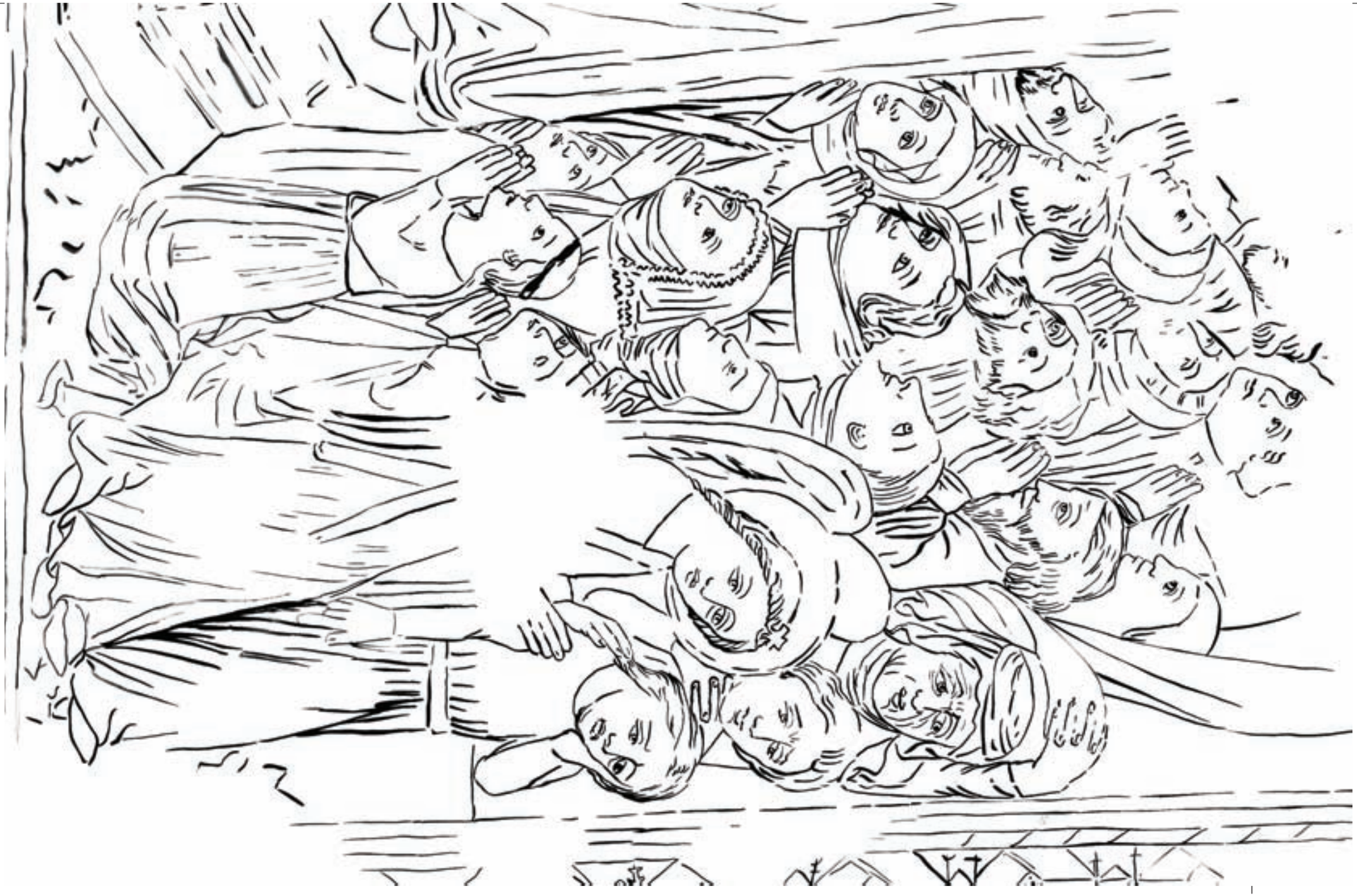

Péter Németh – Béla Zsolt Szakács

Abstract

This volume guides the reader through the north eastern parts of the medieval Hungarian Kingdom, to areas located far from its centres of power (Buda, Esztergom and Székesfehérvár). The area called by Hungarians *Subcarpathia* (*Kárpátalja*) had been for almost one thousand years – more precisely, until the end of the First World War – part of the Hungarian Kingdom and is presently a county in Ukraine, which is called from Kiev's perspective *Transcarpathia* (*Закарпатська область/Zakarpatska oblast'*). The territory in question is made up of various parts of the historical counties Bereg, Máramaros, Ugocsa and Ung, which were dismembered by the Treaty of Trianon (1920). It extends over more than 12,000 square kilometres and was awarded then to the newly established Czecho-Slovak state, being called at that time *Podkarpatská Rus* or *Rusinskó*. Eventually, it became part of Ukraine in 1945. As this short introduction already suggests, the regions' history is rich and interesting at least due to above changes.

The studies in the present volume and the variegated photographic material constitute a pioneering attempt in Hungarian art historiography to compile – on the basis of preponderantly recent research results – a comprehensive overview of the rich, but thus far less known, medieval church architecture of towns and villages in the region.

Part I

When king Solomon fled from Hungary in 1085 to gather troops against king Saint Ladislaus I, chieftain Kutesk came to his assistance and penetrated into Hungarian territory reaching *the provinces around Ung and Borsova castles*. From this expression, one might conclude that during the 11th century a 'province' organised around Ung and Borsova castles was established close to the country's north eastern border. On the one hand, the function of the province was to defend the frontier along the important route crossing the Verecke Pass and linking Hungary to Kiev (this fact might be connected to the existence of a settlement called Székely on the territory of present-day Szabolcs county) and, on the other hand, the large nearby forests were excellent royal hunting grounds.

The earliest data concerning the fortress system of the medieval Ung county originate from 1214. The lowland areas of the territory were populated rather early, probably already by the middle of the 13th century; however, the highlands remained largely uninhabited until the beginning of the modern era. The first records on the functioning of the noble county date back to 1313. The royal county around Borsova castle was a lot larger and existed until the end of the 13th century. It included the territory, which became later Bereg county, the north eastern part of present-day Szabolcs county as well as the areas including the royal forests of Ugocsa and Máramaros. These territories started to assert themselves as separate counties by the end of the 13th century: the areas including the royal forests of Bereg were reorganised in form of a *royal county* (*comitatus*) following the Mongol invasion (in 1248), and by the end of the century functioned already as a noble county. The areas including the royal forests of Ugocsa were a separate administrative unit even before 1200, and became also a noble county by the end of the 13th century. The territory called Máramaros organised itself at an even slower pace. Our sources mention it for the first time in 1199 and later as hunting ground for king Emeric I. This area was scarcely populated in the 13th century, but started to receive attention after the salt supply system of the country was reformed, and Miklós of the Pok clan was charged with the task of administering the territory as the voivode (margrave) of Máramaros. The area became gradually inhabited by 1300, and was also an affluent region. This fact is proved by a dispute between the bishops of Eger and Transylvania regarding jurisdiction over the territory. The dispute ended in 1346 when the bishop of Eger prevailed. The area was reorganised as noble county only by the end of the 14th century. Szabolcs county increased its territory in the 13th century at Borsova county's expense, the latter losing Kisvárda and its surroundings up to the line of the Tisza river (and even a few settlements on the other side of the river, too).

The most important townships in the area were Berehove (Берегове/Beregszász) and Mukacheve (Мукачеве/Munkács). Before the Mongol invasion of Europe (1241), the main trade route between the Hungarian Kingdom and the Kievan Rus crossed present-day *Subcarpathia* passing through Uzhhorod and Mukacheve. This route had a southern bifurcation leading towards the region called Szatmár county, and further towards Transylvania. The settlement, which preceded Berehove – mentioned in sources stemming from the 13th century exclusively as Lampertszásza – was founded along this branch of the route. This name is a double allusion. First, it shows that the town was founded by the younger brother of king (Saint) Ladislaus I (1077–1095), prince Lampert; thus, the town has a more than 900 years long history. Second, it tells us that the first settlers were Saxons (*szászok*), native speakers of a German dialect. Almost certainly, they started to grow grapes and produce wine in the region, exploiting in this manner the opportunity presented by the volcanic mountain range surrounding the settlement. After the Mongol invasion, in 1247, king Béla IV conferred several privileges upon the town's inhabitants. We mention just a few: inhabitants of the town were free to move, could freely leave their assets inheritance to anybody, choose their own priests although their congregation was subordinated to the archbishop of Esztergom. Albeit, the letter of privilege does not mention the town council, a diploma dated 1327 states that the town mayor administered the town together with 12 jurors (councilmen). Another proof of the role played by the royal family in establishing the town is the fact that its church dedicated to All Saints was part of a royal (*exempt*) parish, which means that it was subordinated instead of the bishop of Eger, exercising territorial jurisdiction over the respective area, to the highest cleric in the country, the archbishop of Esztergom. A good illustration of the size of the parish church is that it had more than eight secondary altars in the 16th century (Saint Helena, Saint Leonard, Saint Ursula, Saint Michael, Saint James, Saint Francis and Saint Sophia). The importance of the township is also stressed by the fact Queen Mother Elisabeth founded a Franciscan monastery dedicated to the Holy Mary here, although the town became later, in the 14th century, part of the Mukacheve castle estate and, in consequence, was considered a market town (*oppidum*) from the 15th century onwards.

◅ 1. Mary with Robe (tracing paper copy, excerpt)

2. The Annunciation (tracing paper copy)

By the turn of the 15th and 16th centuries Mukacheve, the centre of the estate bearing the same name, evolved to a settlement of equal size and importance as Berehove. The fortress defending the royal forest of Bereg was rebuilt after the Mongol invasion. The settlement situated below the castle hill, on the left bank of the Latorca river, together with the castle itself and the estate, which was continuously shrinking as parts of it were made gift to various persons, was owned until the 14th century by the queens consort. In 1395, king Sigismund of Luxemburg bestowed them upon the Lithuanian prince Vytautas Didysis and the Lithuanian (Podolian) prince Fyodor Koriatovych. From 1422–1423 it belonged to the rulers of the Serbian Despotate who ceded them to John (János) Hunyadi. The lords of Mukacheve castle were also the counts (*ispán* or *comes parochialis*) of Bereg county. The main sources of income of the Hungarian and Ruthenian population of Mukacheve were the markets and pig farming. Its parish dedicated to Saint Martin was first mentioned in 1332, meaning that the church existed already in the 13th century. Nevertheless, in the last four decades of the 14th century, the church built in Romanic Style was replaced by a church having an elongated sanctuary, enclosed by three sides of an octagon and a quadrangular tower on its western side. This reconstruction was performed most probably during the period when the whole estate belonged to Queen Mother Elisabeth. This building was enlarged by adding a chapel to its northern side during the period when the Hunyadi dynasty (Matthias I; his mother, Erzsébet Szilágyi and his son, prince John Corvinus) administered the estate. (The building of a chapel hints to the existence of a wealthy patron.) However, the medieval church was pulled down in 1903, except its sanctuary. The Slavic population belonging to the Greek Orthodox church used a Ruthenian parish church built earlier, before the estate belonged to the Hunyadi family. This church, dedicated to Saint Nicholas was situated on the Csernek hill, on the right bank of the Latorca river. Its hegumen, John, is mentioned as bishop in 1491.

Nevertheless, until the last four decades of the 13th century, the seat of the territory including the royal forest of Bereg was the settlement

from which the entire county derived its name: Bereg (presently Velyki Berehy, Великі Береги/ Nagybereg). The settlement was a market town (*oppidum*) between 1397 and 1484. It belonged either to the Mukacheve estate or was excluded from the latter as in 1393 when Mary, Queen of Hungary, gave the estates Velyki Berehy and Almás situated in Velyki Berehy county to János Nagymihályi, count of Ung. This gift included also the Ruthenian and Vlach freemen living on the respective estates and the right to use the alpine grazing grounds and forests belonging to Mukacheve castle. In 1404, king Sigismund of Luxemburg bestowed the royal *oppidum* and the estates belonging to it upon Fyodor Koriatovych, prince of Podolia.

Bereg parish was one of the oldest. In 1233, King Andrew II concluded the so-called Agreement of Bereg in the woods of Bereg, the hunting ground of the sanctified kings (Stephen and Ladislaus). However, this first church of the town, mentioned as parish church in 1333, does not exist any more. The church that stands even today was built on its place in 1405 by the inhabitants of the market town. The bison head (!) – i. e., the head of the animal depicted later on the town's coat of arms – seen on one of the church's keystones and the inscription *Anno § Domini § M § CCCC § V §* carved on another keystone allude to this fact. The monastery that belonged to the Order of Saint Paul the First Hermit was built before 1329 on the Borsova river between the

3. The Nativity of Jesus (tracing paper copy)

4. Adoration of the Magi (tracing paper copy)

town of Bereg and Újfalu. It was dedicated to the Holy Mary and Corpus Christi. It is believed that the founder of the monastery was Elisabeth, Queen consort of Hungary, wife of king Charles I of Hungary. The monastery was set on fire by robbers in 1448, however, monastic life did not cease. Still, the building was in ruins already in 1562 and continued to exist in that state until the 19th century, when it was tore down and the stones were reused for building a Greek Catholic church.

Considering its size, the Modern Age seat of Ugocsa county Vynohrad'iv (Виноградів/Szőlős/Nagyszőlős) was almost as large as the two important (market) towns in Bereg county, Berehove and Mukacheve. The town's privileges were established by junior king Stephen V of Hungary in 1262. More precisely, the town's inhabitants enjoyed more freedoms than the inhabitants of Berehove, because no count had the right to act as their judge and could choose their priest freely as well. They also had the right to operate a ferry near the village, on the Tisza river, and were allowed to build a mill and to grow grapes. The royal village was owned by the ruler until 1399, when it became the seat of the estate owned by the Perényi family. This situation lasted until the end of the feudal period. The grant, emphasising the merits shown by Péter Perényi in fighting the Ottomans – also stresses that the grantee obtained the royal *oppidum*, Vynohrad'iv, and all its dependencies and rights derived thereof, above all else, the right to be the patron of the local parish or parochial congregation. It is important to mention this fact because the royal parish dedicated to the Holy Virgin was under the clerical jurisdiction of the archbishop of Esztergom. However, the deed transferred the royal patron's rights – i. e., the right to designate the parish priest – to the Perényi family. At the respective moment of time, a hospital (*ispotály* or *hospitale pietatis*) already functioned in the town's outskirts.

The third religious institution in the city was the monastery belonging to the medieval Hungarian Salvatorians, a strict branch of the Franciscan order. Their presence can be attributed to Perényi István's second wife, Isotha (Erzsébet) Frangepán, who allowed the order to locate in Vynohrad'iv after the two got married in 1518. Nevertheless, the monastery was first mentioned in 1516. In 1535, 11 celebrating priests, 2 novices and 9 helping brothers lived in the monastery. The latter group included Ferenc Szentkirályi painter (*pictor*) and carpenter as well as Ferenc Szegedi glassman and cooper, who were sent there by the provincial leader (*generális*) since the church still had to be painted and decorated. According to the historiographer, Miklós Istvánffy, the demise of the monastery occurred around 1557 when Ferenc Perényi – supporting John Sigismund Zápolya, prince of Transylvania – destroyed the monastery, which was built on the territory of the so-called Kankóvár castle destroyed in the 14th century.

The royal town of Khust (Хуст/Huszt) enjoyed the same rank as Vynohrad'iv. Fortified by a castle, it was the seat of Máramaros royal estate and it was populated by enterprising Saxon traders as well as Hungarian peasants and salt miners. Charles I conferred privileges upon the inhabitants of the so-called crown towns of Máramaros – that is Vyshkove, Khust, Tiachiv and Hosszúmező. Hence, these settlements were administered by a judge (*iudex*) designated by the king and a village leader (*villicus*) elected by the community itself. Considering

5. The child murder in Bethlehem (tracing paper copy)

6. The Flight into Egypt (tracing paper copy)

7. Introduction of Jesus at the Temple (tracing paper copy)

the data recorded in the register on the Papal Tenth kept by the local church dedicated to Saint Elisabeth of Hungary, the market town of Khust, was the third most important township in Subcarpathia during this period. (It is true though, that no similar data on Berehove exist!) The parish priest was paid 12 dinars for each weekly mess during which he prayed for the souls of the leader, the officials and employees of the royal salt office. For messes during which he prayed for the souls of salt workers he received raw rock salt. Priests had the right to trade rock salt freely. However, the standard unit of measurement in the case of royal endowments was also salt: Matthias I, as the town's landlord, gave a yearly amount of 1200 cubes of salt stemming from the salt mines of Máramaros county to Saint Elisabeth parish church. Before this church was converted to a Calvinist place of worship, one could see paintings representing three Hungarian saints on its northern wall: Stephen, Ladislaus and Emeric.

The largest rural settlements in this area, at the beginning of the 14th century, were Tiachiv (Тячів/Técső) on the right bank of the Tisza river and Vyshkove (Вишковј/Visk) on the left bank of the Tisza river. Both had the right to organise weekly markets. The church of the first one is presently in the same state as at the end of the 13th century, while the church of the latter one did not change since the 14th century. This is a sign that by the end of the 15th century the two royal market towns were far less significant centres than before, their populations and economies stagnated, and there was no need to extend or rebuild their churches. In what concerns Vyshkove, historical records show that it was burned together with its church in 1657 by Polish troops.

At the beginning of the 14th century, the most important town in present-day *Subcarpathia* (*Kárpátalja*) was Uzhhorod (Ужгород/ Ungvár), the dependency of a less important settlement, the castle of Nyevicke. When an inventory of its properties was compiled in 1437, officials found only a parish church built of stone in Uzhhorod, while its manor house was empty. Freemen living here were overseen by a bailiff (*officiális*), a customs office functioned here and markets were organised. The turning point occurred by the end of King Sigismund of Luxemburg's reign, when the Homonna branch of the Druget family relocated their residence in Ung county from Horjani to Uzhhorod. They transformed the manor house into a castle, the captains of the latter being mentioned for the first time in 1440. According to historical research results, the Reformation reached Uzhhorod in 1546. Here, as in most parts, the worshippers of the new creed started using the previous, medieval building. Miklós Bercsényi gave back the church that suffered a lot during the religious conflicts of the 17th century to Roman Catholics. Only a thorough survey of this monument could help in deciding what survived of its medieval walls. Monks belonging to the Order of Saint Paul settled in the town at the beginning of the 14th century. According to the order's records, Ferenc Druget of Homonna was obliged to make amends in 1562 for the destruction caused to the monastery. He had to give back the plundered clerical

goods, including the chalices worth a total of 4,870 forints. The place where the order's monastery stood can be recognised by looking at the ruins that were unearthed inside Uzhhorod castle, on the castle hill.

According to evidence, Horjani (Горяни/Gerény), now part of the town's eastern end, became the residence of the Druget family in 1366. The round church (*rotunda*) is a special type of church construction since such churches had been built usually in places where the kings held court (for instance, Veszprém, Alba Iulia [Gyulafehérvár, Romania] and Sárospatak). Such churches have a completely circular external plan, while internally they are divided by six semi-circular alcoves. A branch of the Druget family, the so-called Horjani branch, derived their names from the name of the settlement; their ruined manor house stood in the vicinity of the church. Furthermore, the rotunda occupies a special place among the churches built in the Hungarian Kingdom not only because of the chosen architectural solution, but also due to its mural paintings. Episodes of Jesus's life, certain saints, the Maiestas Domini and The Holy Mary on the Throne were painted on the main walls and in the alcoves of the rotunda after Miklós of the Druget family returned home and became the judge royal (*iudex curiae regiae*), 1354–1355. It should be added that the family had Italian roots – more precisely, originated from Apulia, the Kingdom of Naples – and Miklós was the preceptor of Louis I of Hungary and also captain of Salerno (1350) during the king's second campaign to conquer Naples. This is most certainly true, because after his death the descendants did not belong to the royal court any more and could not find a famous painter for the job. The church was taken back from the Protestants before 1644.

Apart from the main settlements in the region, important churches have also been built in villages, where members of the lower and middle strata of the aristocracy lived.

Okli (Оклі/Akli) was first mentioned in 1323 in connection with the name of a witness: Jakab Okli. The last members of this family belonging to the lower stratum of the aristocracy agreed in 1433 to the rightful ownership of the Perényi family in what concerns a part of the Okli estate received by the latter as a gift from the king. However, the Perényis recognised in 1471 that they gave their part of the respective estate to Demeter Magyi in return for his loyal services. Hence, the whole Okli estate was transferred to the Magyi family, who exploited this situation and transformed their *filia* subordinated to the Halmi parish into a separate congregation. It can be hypothesised that the Magyi family, whose members during this period of time were deputies to the judge royal and parish priests, built the church that stands even today.

The name of the Bégányi family, which belonged to the lower stratum of the aristocracy, alludes to Bégány (Bereg county), a settlement called later Velika Bihany (Великая Бегань/Nagybégány or Óbégány) and owned by this family. The village church dedicated to Saint George was mentioned for the first time in 1332, in a register on the Papal Tenth. The church itself had been built probably by the end of the 13th century and, according to records, it was restored from a ruined state in 1768 by the Mező family of Sima.

Csetfalva (Четфалва, Bereg county) appears for the first time as *villa Chet,* in 1341, in documents, its inhabitants being called settlers (*hospes*). According to a complaint formulated by the owners of the village (master István, son of Demeter; György, son of Miklós [from Kisszelmenc (Ung county)], and his brother Péter) Miklós, a person of Vlach origin and son of Karácsony [Bilkei] together with Karácsony's brothers attacked the village. They destroyed several houses and took oxen and other animals. In reparation they were paid by the latter 8 marks of coins (*garas*, *grossus*) minted in Košice. After 1374, Csetfalva was transferred to the Szécsi family of Gálszécs (Zemplén county) belonging to the Baksa clan. This was no accident. In the 14th and 15th centuries, the family also owned Veľké Slemence (Nagyszelmenc) the neighbour village of Малі Селменці (Kisszelmenc). The most famous member of the Szécsi family, followed as a member of the royal court (*aula*) King Sigismund to Konstanz, and it is probably no mistake to link the building of the church in Csetfalva to him or to his family, since his brother Péter was the bishop of Corbavia/Krvba (Croatia). The last male member of the family, János Szécsi of Somi pawned all his estates, including Csetfalva, before his death.

At the end of the 13th century, Chornotysiv (Чорнотисів/Feketeardó), a village on the Ugocsa plain, was inhabited by royal forest rangers and Saxons spreading all around the area. As part of the Nyalábvár estate, situated near Királyháza – together with three other villages: Nagyszász (Tiszaszászfalu), Királyháza and Veréce – were granted several privileges by Louis I (the Great). They were allowed to choose their judges and priests freely, however, the king established the taxes to be paid by these villages and specified how their justice system should function. This Hungarian village was awarded by king Sigismund to the Perényi family in 1405. The sanctuary of the church dedicated to Saint George was built during the second half of the 13th century. During the first half of the 15th century, a thick tower was erected in front of the nave, and the interior walls were painted during the second half of this century. However, the frescoes representing also king Saint Ladislaus were covered with plaster in 1909, when a new vault was built. The remainders of these paintings were uncovered in 1994.

The two settlements called Muzsaly or Kis- and Nagymuzsaly (Мужієве) in the Middle Ages consisted already in the 13th century of two separate parts. The population directly subordinated to the kings lived in the eastern part [Nagymuzsaly], whereas the western part belonged to the fortress [Kismuzsaly, 1232]. At the beginning of the 15th century, the major part of the famous vineyards in Nagymuzsaly were owned by two families. The Jakcs family from Kusaly obtained the estate, almost certainly, by trading other lands for it, while the part that belonged earlier to the Kállói family was obtained by the Károlyi family roughly at the same time. The latter part of the estate was so productive that a wine transport from Nagymuzsaly to Károly, which was attacked in 1476, consisted of 22 barrels (*vasa*) of wine loaded onto carts pulled by 58 oxen. Its church built in late Gothic style could have been built even by the population of the village if the landlord provided some support. The reason is that these populations enjoyed some autonomy, since their judges – several persons, including the ones representing the landlords as well – issued alone, or together with the jurors, several deeds on buying and selling property.

At the beginning of the 15th century, Kismuzsaly was owned by the freemen living on the estate belonging to the fortress and noblemen belonging to the lower stratum of the aristocracy, who married family members of these freemen. In 1417, king Sigismund awarded one third of the village to the Kusalyi family. The village church built during the first half of the 14th century was dedicated to the Holy Virgin. The village was plundered by Tartars in 1566, and by Poles in 1657. As a result, the inhabitants left the village and the church became empty.

The village called Palad' Komarivtsi (Паладь Комарівці/Palágy-komoróc) today is made up of two medieval settlements: Palágy and Komoróc. Two noble families from Ung county derive their names from the names of these settlements. However, the extant church stemming from the 13th or 14th century belonged to Palágy village, not to Komoróc, although despite its proximity the latter village had a separate church. Nevertheless, the congregation of Komoróc and the landlord of the village wished that their church functioned independently from the one in Palágy, controlled as patrons by the Palágyi family, while the latter ones used force to preserve the old order. A proof of this fact is that the parish priest of Palágy is mentioned in the register on the Papal Tenth already between 1333 and 1335. However, during the rebellion of 1403 against King Sigismund, the Palágyi family misjudged the situation and sided with István Debrői, who was unfaithful to the king. In consequence, the king confiscated their estates, Palágy and Storozhnytsia (Сторожниця/Darma). Nonetheless, by the middle of the century the family regained possession of their estate in Palágy and started to refurbish the parish church in the village. Thus, they extended the nave on its eastern side and built a sanctuary enclosed by three sides

8. Kiss of Judas (tracing paper copy)

9. Coronation of Mary (tracing paper copy)

of an octagon. However, inhabitants of the village adopted the Calvinist creed in 1564.

Thus far, we did not mention two monasteries that disappeared from the map of Subcarpathia. These belonged to the Order of Saint Paul and were called, respectively, after the nearby village the monastery of Valkája and after the small river flowing nearby the monastery of Villye. The latter was founded in 1380 by the Császlóci family, who were urged to proceed in this manner by Mihály archdeacon of Szeghalom and canon of Nagyvárad (Oradea, Romania). The Császlóci family died out in 1440 and their estates were inherited by János Lőkös Kállói. He and his descendants were emotionally unconnected to the monks. Hence, they closed the monastery built in the Szerednye-Vovkove area in 1520. Ferenc, István and Domokos Dobó testified in 1543 that after their brother will have been released from custody, they will recognise Ferdinand I as their king and will restore, at their own expense, the monastery of Villye belonging to the Order of Saint Paul. This is another Hungarian promise that had not been kept. The other monastery belonging to the Order of Saint Paul was built in Javorovo (Eszeny), which was earlier part of Szabolcs county. In 1433 – upon a request formulated by László Csapi, secretary to king Sigismund and his brothers, István and Ágoston, who where noblemen living in the diocese of Eger – the papacy allowed a pilgrimage to the parish church of Javorovo dedicated to Saint Ladislaus. This church belonged to the same diocese and was used by the first hermit brothers following The Rule of Saint Augustine and belonging to the Order of Saint Paul the First Hermit. It stood on the *Kápolna* hill in the vicinity of Javorovo.

10. Jesus and Mary Magdalene in the feet washing scene (tracing paper copy)

Part II

This area was considered a periphery of the country even long after the male line of the Árpád dynasty died out. When, in the early heroic period of Hungarian art historiography, the first exploring trips were organised, the first scholars hardly ever visited the region. Bishop Arnold Ipolyi (1823–1886), who was also archaeologist and art historian, searching for traces of monumental Hungarian brick buildings, discovered the Calvinist church of Nyíregyháza. He also described several other historical monuments located in the vicinity of our area and being of interest to us (for instance Oros and Pócspetri). However, he did not continue his explorations in an eastward direction. The art historian Imre Henszlmann (1813–1888), the pioneer of institutionalising the protection of historical monuments in Hungary, and his colleague the archaeologist Flóris Rómer (1815–1889), the founding father of Hungarian art history, made a well-known journey in 1864 to the southern part of the region. They were invited by Mihály Haas (1810–1866), bishop of Szatmár, to visit certain monuments in the southern peripheries of Máramaros, Ugocsa and Bereg counties. Henszlmann compiled a catalogue consisting of 47 entries out of which 29 are dedicated to churches in Szatmár county; while only 8, 6 and 4 records are dedicated to the other three counties: Ugocsa, Máramaros and Bereg, respectively. A few years later, based on his notes taken during the journey, Rómer wrote a report *on buildings of Romanic and transitional style on the territory of our country,* but did not include material concerning the north eastern counties. The problem was mitigated only partly by the activity of local historians like Tivadar Lehoczky (1830–1915), who published papers, among other topics, on Csaroda, Chornotysiv (Чорнотисів/Feketeardó) and Deyda (Дийда/Beregdéda) in 1863 and 1866.

The Hungarian institutional protection of monuments started to be actively interested in the monuments of the area at the end of the 19th century. However, the initiative belonged to local people – primarily Ottó Sztehlo (1851–1923), who acted as deputy chief architect of the National Monuments Committee. In this capacity, in 1894, he led the restoration works of the church in Palad' Komarivtsi (Паладь Комарівці/Palágy). He visited Horjani (Горяни/Gerény), too, where restoration works were carried out in 1912. In 1901, he took photographs in Csaroda, since the plan was to extend the church. However, the plan was not put into practice.

After the First World War, Hungarian research hardly ever targeted areas outside the country's borders. An eloquent proof of this fact is the monumental summary written in 1938 by the art historian Tibor Gerevich (1882–1954), who was the leader of the official Hungarian organisation dealing with the protection of monuments. This piece of work dedicated to Romanic style monuments in Hungary mentions only Csaroda and Horjani. Neither did the new administrators of this territory that belonged in the interwar period to Czechoslovakia put much effort into mapping the monuments in the area. The Czech art historian Václáv Mencl (1905–1978) gathered data in 1937 only on monuments located in Slovakia and mentioned only a single settlement from *Rusinsko*: Horjani. However, this monument was not discovered by him, but by Vladimir Zaloziecky (1896–1959), professor of art history in Lemberg/Lviv and Vienna. He was the first person to marshal all Romanic and Gothic style monuments in the whole area. Hungarian scholars conducting research on monuments organised an expedition in 1938 to Nyírség in order to eliminate the white spots situated inside the borders established by the Treaty of Trianon. They visited and assessed several monuments of interest to us. These were located in Szabolcs county (for instance Fényeslitke, Tornyospálca and Ajak) and the part of the hill region along the Tisza river, which belongs to Bereg county (Lónya, Vámosatya, Csaroda). After Subcarpathia became part of Hungary again, Géza Lux (1910–1945), architect and professor at the technical university, together with his associates dealt with this area. However, they were not interested in early monuments. After 1945, *Subcarpathia* (*Kárpátalja*) became part of the Soviet Union and, thus, again hardly accessible to Hungarian research. Moreover, under the new circumstances, the sacral monuments of this peripheral area located far from Moscow and Kiev, which did not even belong to the Orthodox church, could not expect any professionally supported protection. Hence, when after the 1960s, the Hungarian activities dedicated to the protection of monuments experienced a boom, and several interesting discoveries and professionally sound refurbishments were carried out in Szabolcs-Szatmár county, the neighbouring areas in Subcarpathia could not benefit from this glorious period. Interest in monuments, however, increased during the transition period, but did not produce significant scientific results. One cannot express other feelings than regret as far as the refurbishments carried out in recent years with financial support from Hungary presented opportunities for genuine research on monuments, but only a few of these have been exploited. Moreover, in certain instances, refurbishments were completed in a very unprofessional manner. In consequence, there are many monuments in Subcarpathia regarded as stemming from the period of the Árpád dynasty, but we do not possess sufficient knowledge to carry out research and write on them. We cannot but hope that in the future successful work and research on monuments will develop even in this area, since there are several positive examples on the Hungarian side of the border. Some of them have been included in the present volume, too. There is no doubt: many artistic and monumental values are hidden by plasterwork and waiting to be uncovered. Nonetheless, this situation places extra responsibilities on the shoulders of restoration workers: unprofessional interventions could destroy for good works of art deserving to be put on display.

The state in which monuments can be studied today, that is, the fact that they are poor in details and observable forms, presents art historians with limited possibilities. Basic architectural forms, like the plan of a sanctuary, are rather imprecise chronological clues. For instance, the semi-circular sanctuary in **Chornotysiv** is considered by the relevant literature as a monument from the period of the Árpád dynasty. However, no artistic forms prove this, while all observable details are Gothic in style. One might naturally imagine that the walls of the sanctuary have preserved an earlier phase of the construction, but this could be established if one explored the walls themselves. The semi-circular form of the sanctuary alone is insufficient for dating the monument, since this solution has been used even during the 15th and 16th centuries. The plan of Chornotysiv is more sophisticated since the apse is connected to the nave by a quadrangular sanctuary, a situation rarely occurring in the case of village churches. There are some examples that the quadrangular sanctuary preserves the nave of a previous church (for instance, Vizsoly), but the proportions of Chornotysiv church disprove this hypothesis, although it might happen that the previous nave is kept only partly, as it happened in Csengersima.

The situation is even more complicated in the case of the church in Székely, located in that part of Szabolcs county, which belonged earlier to Bereg. It was established that the semi-circular apse, built probably in medieval times, resulted, in fact, from a refurbishment carried out in the 18th century. The details of the earlier sanctuary are unknown, but one might suspect that the semi-circular enclosing, which is uncharacteristic to Calvinist churches, was inherited from a previous stage of the church's construction. This could be true for the diagonally placed windows of the sanctuary as well, since this unusual solution can be found in several places within the region. The church of the nearby Nyírtét and two churches located to the south – namely, the churches of Nyírmihálydi (Szabolcs county) and Csengersima (in the Szatmár area) – were built in this manner. This seems to be a local tradition. One cannot know how did the windows of the semi-circular sanctuary belonging to the church in Laskod look like, since the only information on this church stems from excavations. However, the proportions of the entire edifice are similar to the ones characterising the earliest church in Csengersima, a fact allowing us to discuss this church together with the above places of worship.

11. Female saints on the side wall (tracing paper copy)

We also know the church that stood in Nyíribrony and was dedicated to Saint George from excavations. Its sanctuary had a semi-circular enclosing fortified on its eastern, northern and south-eastern side by a buttress each. This hints to the fact that the windows were placed diagonally as in the previous examples. The alcoves ending in triangles and situated on the two sides of the (later trimmed) arch prove the existence of secondary altars. The double offset ornate with dogteeth, which was uncovered on the external side of the walls, the semi-circular western gate with its shoulders and the earlier gate, topped with a triangular arch, suggest that the dating of the team exploring the church, which places the construction of the church in the second half of the 13th century or to the beginning of the 14th century, should be accepted. The historical data, mentioning the village for the first time in 1305 and the parish priest in 1320, are also in concordance with this.

Only archaeological excavations could provide certain proof that the Calvinist church of the nearby Nyírtass belonged also to this group of churches with semi-circular sanctuaries. Presently, the edifice is composed of a rectangular nave and a tower connected to its southern side. All corners of the nave are fortified with diagonal buttresses (the one on the western side has two steps, the one on the eastern side is higher, the one on the southern side has three steps, while the one on the northern side is made of a single step). Another shorter buttress can be found roughly halfway on the northern side of the nave. The nave has three windows topped with a lancet arch: two larger ones on the southern side and a smaller one on the upper part of the eastern wall. Regarding their shape, they are in harmony with the tower built during the second half of the 19th century. The original windows and doors could have been observed during the restoration process in 1974: the team noticed a tall, rather thin, semi-circular, tilted window on the southern side, near the two extant windows – topped with a lancet arch –, and the place of the earlier gate on the western frontispiece. Inside the church a crack points to the place of this gate. The plans that have been published show that on the inside the gate is narrower than on the outside, which hints to the existence of a portal.

Cracks in the northern wall may also point to structural modifications, while the thickening of the middle section of the southern wall (up to the present flat ceiling) may be linked to the addition of the tower. Another question to be answered concerns the initial shape of the sanctuary. There are some remains of earlier walls near the eastern buttresses, which are not perpendicular to the wall, but look toward one another. Hence, the walls of the sanctuary were not parallel to one another already on this point, but seem to be the remains of a semi-circular sanctuary. Naturally, a dig might clarify the matter as well as the fact whether the sanctuary had buttresses or not; and if yes, whether their position followed the local tradition. (In any case, the diagonal placement of windows can be observed even in the absence of buttresses, like in Csengersima.) However, the plans of the church and the two similar medieval windows (if their observable shape is the original one) together with the western gate remind us the architectural forms characterising the period of the Árpád dynasty. The size of the church is striking. Nonetheless, this is in concordance with the fact that around 1200 *the market town of Tas* was one of the most important settlements. Its church dedicated to the Holy Mary was mentioned already in 1299. This church might be essentially identical with the edifice seen today. However, this could be established with greater certainty only on the basis of an excavation and wall exploration.

Thus, the semi-circular enclosing of sanctuaries is not unheard of in this area, moreover, its traditions date back to the 11th century, since probably the oldest church of the county still stands in Szabolcs. Taking into account excavation findings, we might state that the semi-circular enclosing was rather wide-spread in the Szabolcs region, although mainly in the central areas and it has been preserved only in a handful of cases.

In contrast, churches ending in a straight line are more frequent both in the upper parts of the Szabolcs region and in Subcarpathia. Nevertheless, dating these edifices is an even more difficult task, since no shape details have been preserved. Still, the linear ending of the sanctuary belonging to the Roman Catholic church in Siurte (Сюрте/Szürte) is characteristic to the period of the Árpád dynasty. The alcoves topped with triangular arches, which have been preserved in the northern and southern walls of the sanctuary covered by a spherical dome and stemming from the modern era, the earlier semi-circular tilted window of the eastern wall – which has been walled-up – and the parabolic design of the arch also point to such an origin of the church. The fact that the church has no buttresses also points to the fact that the edifice is rather old – except for the case when the buttresses were dismantled later. The western gate topped with a lancet arch and the sacristy gate with console, resembling the southern gate of the nave belonging to Horjani church, present traits from later periods. Hence, the church might have been built in the 15th century. Wall exploration could help in deciding whether these features appeared as results of later reconstructions or not.

The Calvinist church in Чепивка (Beregardó) was built according to similar plans. Its oldest features are the two tall, thin, semi-circular, tilted windows on the southern and eastern walls of the sanctuary. Larger ones can be seen on the southern wall of the nave. A gate – topped with a lancet arch, but walled up later – has been preserved as part of the southern wall. The present entrance to the building is on its western side. It has a portal and is divided into several parts, which are traits characterising the late Gothic style. The rib-vault belonging to the groin vaulting of the sanctuary could stem from the same period of time (although it could have been made earlier as well). We know of remains of window casings belonging to a three- and a five-part window, however, the original locations of the windows are unknown. The lancet arch in Beregardó is a more modern feature than the solution used in Siurte, nevertheless, this does not suffice for a rather accurate dating of the church. Considering the basic shapes of the edifice, which are characteristic to the period of the Árpád dynasty, we can say that it was constructed in the 13th or 14th century. However, the fact that the parish priest is mentioned in the register on the Papal Tenth, points to a probable date of construction somewhere at the beginning of the 14th century.

The absence of buttresses represents in the case of Siurte and Beregardó an argument for an earlier dating of their churches. However, in Deyda's (Дийда/Beregdéda) case, their variegated forms and unusual placement is rather confusing. The differences in form are signs that the buttresses were built at different moments of time and their strange position points to the fact (that at least some of them) were added after the church's completion. In what concerns, the three perpendicular buttresses on the eastern wall, the two exterior ones, located on the corners, are closer to the wall. A semi-circular window is situated between the two buttresses located on the southern wall. This window has no counterpart on the northern wall (although it is uncertain whether such a window existed at some moment in time or not). If it was made during medieval times, its asymmetric positioning validates the early completion of the buttress in the middle section. The semi-circular windows on the southern side are enclosed in portals, but their different sizes suggest several later interventions. The style of the gate on the bottom of the western tower is late Gothic, but this can be an ulterior addition, too. The interior of the church has no vaults and there is no sign whatsoever of the original ceiling. The arch is vaulted, but this might not be authentic, since the survey made by Ottó Sztehlo in 1902 shows the existence of a wall in the respective place.

The church in Tiszaújhely was refurbished in 2010. Its sanctuary ends in a straight line and has no buttresses. However, one can see these elements in the middle of the northern and southern walls of the nave, on its corners as well as on the tower. The eastern wall of the sanctuary has a little circular window, while the semi-circular window of the southern wall has been extended later. There are three vaulted windows and a vaulted gate on the southern wall of the nave. A remainder of

12. The scene of Crucifixion on the chancel arch (tracing paper copy, excerpt)

a wall in the northern area where the sanctuary is joined with the nave suggests that an old sacristy was here. A Gothic gate situated at the bottom of the tower leads to the nave separated from the sanctuary by a lancet arch. Above the arch, there is a rectangular opening between the sanctuary and the nave. This opening appeared probably when the sanctuary was elevated and the builders deemed it unnecessary to elevate the wall of the arch, too. The arch is supported by wedges consisting of plaques fortified by slopes, and there is a splice in each of the slopes. This Gothic style solution is probably in concordance with the western gate. The shape of this gate has been simplified during the last restoration, but an older photograph shows a profile composed of a continuous splice and a continuous billet. However, it is also possible that the western part of the nave was extended and only the southern gate stems from the first period. The original name of the settlement was Nyírtelek, and on its territory three settlements were formed between 1300 and 1310: Karácsonyfalva, Újlak and Újhely. The latter one is mentioned in the register on the Papal Tenth, hence, the church must have been built at the beginning of the 14th century. The shape details that can be seen today are consistent with this. Nevertheless, it would be advisable to use the next restoration for a wall exploration that could help clarifying the church's history.

The Calvinist Church in Yanoshi (Яноші/Makkosjánosi) was restored also recently, in September 2011. Unfortunately, considerations inspired by the need to protect monuments were utterly disregarded in this case, too. On the one hand, we could not find out anything about the history of this church and, on the other hand, the tracery on the southern wall of the nave has been destroyed and the portals have been carved in order to place modern doors and windows inside them. Its square-shape sanctuary and rectangular nave do not have buttresses. There is a semi-circular, tilted window both on the eastern and southern wall of the sanctuary, while the nave had Gothic style windows decorated with tracery. The southern gate of the nave is vaulted, too, while the gate situated at the bottom of the tower is divided into several parts by splices. The tower has been added in the modern era and has a trefoil window in its western wall, on the second level. This window was situated initially elsewhere. The interior of the church is divided in two by a semi-circular arch, and the sanctuary is covered by a barrel vaulted ceiling. However, this might not have been the initial architectural solution since the southern window cuts into this vaulted ceiling and one can also observe the remains of a console in the north western corner. It can be imagined that initially the church had a groin vaulting or at least that this was the plan. Certain elements on the eastern side of the arch also suggest a later refurbishment. The wall of the sanctuary hides square-based and semi-circular chambers having stepped margins. All the above suggests that the present building might have been constructed around the Saint Elisabeth church. The priest serving in this church was mentioned in the register on the Papal Tenth in 1321.

The two recent explorations that uncovered churches having square-based sanctuaries are worth mentioning. The first place of worship was located in Tornyospálca. During the first period of the church's existence, the lower parts of the extant nave (including the semi-circular southern gate) and the lateral walls of the sanctuary (including the sedile with the segmental arch and the sacristy door, encased in a lancet arch) had been built. The second church was located in Vaja, a settlement belonging earlier to the Szatmár area, but belonging presently to Szabolcs. In this case, the nave has been preserved as well (having four small windows with ledges built of bricks on its southern side; the ledge situated at the top end of the wall can be seen on the northern side, too; while the ledge placed higher on the western wall is decorated with sawteeth), but the basis of the sanctuary had to be excavated. The common feature of these two places of worship is the trapezoidal plan of the sanctuary, the barrel vaulted sacristy built on their northern side and the supposition (unsupported by clear evidence) that the sanctuaries are also barrel vaulted. It is difficult to date these churches because clear shape details have not been preserved (for example, the existence of ledges in Vaja provides no justification for saying that this church was built earlier than the one in Pálca, because there walls of the same heights have not been preserved). Furthermore, the absence of Tornyospálca from the register on the Papal Tenth represents insufficient basis for saying that the church was erected by the middle of the 14th century, since Vaja is not mentioned either, although the researcher argued that its church was built at the end of the 13th century. Thus, the Saint Stephen's church in Vaja – mentioned in 1349 – must have been built in the first part of the 14th century, or somewhat earlier, a conclusion that could apply to the church in Tornyospálca, too.

A remarkable ***column head*** is being kept in the museum of Vaja: its base is a cylinder with the diameter measuring 40 cm and its top plate measures 46 x 48 cm. The head can be described as a flat cubic column head, which is peculiar in the sense that the cylinder is carved in the area where the arched elements join the body of the column, as if the usual neck part glided upwards to follow the line of the decorations. The shape of the column head is characteristic to Romanic style architecture, but the cylindrical elements do not seem to be that old. Since according to the leader of the exploring team, the church in Vaja had a gallery on its western side, one cannot exclude the possibility that the column head was part of this structure. However, because it is a sporadic find in this sense, its origin cannot be established with certainty.

The churches sharing as common features the barrel vaulted sanctuary, the positioning of buttresses and the two windows on the eastern side of the sanctuary were built roughly in the same period of time. The best preserved monument belonging to this group is in Baktalórántháza. Although this church has been rebuilt several times, the square-based sanctuary still exists. Similarly, the two tilted windows in its eastern wall (the one located to the south has been extended later), its barrel vaulted ceiling and its lower ledge made of special bricks can be observed nowadays, too. The diagonal and median buttresses of the nave and the sanctuary can be studied in a somewhat trimmed form. The polichromy of the brick wall deserves special attention. The fact that this church is also missing from the register on the Papal Tenth proves nothing whatsoever. Still, the more advanced shapes and forms give some credence to opinions saying that the church was built in the late 13th or early 14th century. The same goes for the 'relatives' of this church situated in the southern parts of Szabolcs: Nyírbéltek and Nyíracsád. That is, the sanctuary was built using the same logic. The ruins near Nyíradony, considered by some scholars the church of Nagygút**,** can be ranged in this category as well. Although we know only the plans of the sanctuary, the distribution of buttresses is identical to the churches described above, which leads to a similar positioning of the windows, too. Moreover, the vertical walls of the nave produce the same polychromy effect. In the vicinity of Bakta, the place of worship in Oros belonged to this type of churches characterised by the barrel vaulted ceiling, the corner buttresses and the two windows on the eastern wall. The situation in Napkor is also unclear. The medieval sanctuary is fortified by diagonal buttresses (probably, some of them were modified as compared to their original state), but the literature mentions another buttress located at the middle of the sanctuary's eastern wall. The shape of the medieval ceiling is unknown, its arch has been a lancet arch originally. In contrast to this situation, the church in Ajak is characterised by a linear closing of the sanctuary and the presence in its eastern wall of two medieval windows (tall, thin, semi-circular and with a tilted portal), though the buttresses of the sanctuary, observable even today, follow a different logic (they are perpendicular to the longitudinal wall and situated slightly westwards from the corners – a possible sign that they had been added at a later stage). In the southern wall of the sanctuary, there is a sedile topped with a triangular arch. Allegedly, the nave of the church was built later, but this can hardly be deduced from the presently observable shape details.

13. The scene of Crucifixion on the chancel arch ➢

Dating this somewhat homogeneous set of monuments is problematic because in most cases the details are missing. The earliest moment of time (1271) represents the mentioning of the church in Napkor. Since it is a very ancient village, one might wonder, whether this date refers to the present building or to its predecessor (built possibly using other materials). If we wanted to date the group based on structural elements, we should estimate that these churches had been erected roughly between the third quarter of the 13th century until the first half, or second quarter of the 14th century.

The linear closing of the sanctuary combined with the two windows in its eastern wall is also present in Subcarpathia, as this is probably the case for Deyda, discussed above. In other examples, however, the vaulting of the sanctuary presents shapes of higher levels of development. Hence, it is worth mentioning that in western parts of the country, the double window on the eastern wall is often combined with structural solutions characterising Gothic architecture, for instance in the Premonstratensian church in Mórichida and the Dominican church in Vasvár built roughly at the same time as the former one, by the middle of the 13th century. Consequently, we will treat this situation also in the cases of Kid'osh and Tiachiv below as signs of a more modern architectural conception.

According to inscriptions on its walls, the church in Kid'osh (Кідьош/Kígyós), a settlement that belonged to the historical Bereg county, was restored several times: in 1923, 1964, 1984, 1991 and finally in 2008. Its plans show a rectangular nave and a square-based sanctuary with no sings of buttresses whatsoever. On the eastern wall of the sanctuary, there are two stumpy, semi-circular, tilted windows and their tall, thin light is topped with tracery including a trefoil. Another similar window has been cut on the southern wall as well, however, there is no tracery above its light. The windows of the nave are larger and topped with a lancet arch. Most probably, these details suffered later modifications. The nave has two entrances. The southern one is topped with an unequal round arch and has no shape details, while the western one is topped with a lancet arch and encased by two billets separated by a splice on each side. At the bottom of the gate, the splice ends as the two billets are joined to form an obtuse angle (which is the "flattened" version of joining two inflexed elements). The inside of the church presents few shape details. The sanctuary is covered by a spherical dome, but its spandrels are remnants of lancet arches suggesting that initially the sanctuary had a rib-vault ceiling. The arch is a lancet arch supported by a wedge and a plaque. It has been argued in the literature that the nave and the sanctuary stem from different periods of time, but this opinion seems to be unwarranted: the western gate is similar to the windows of the sanctuary and the windows of the nave were probably modified later. Moreover, a fragment of a mural painting on the arch is a sign of a possible Gothic style phase of the nave's construction. Thus, until a future wall exploration will uncover more details, one should concede that the whole church had been built at the same time and regard that it had been erected around the turn of the 13th and 14th centuries. Its parish priest was mentioned in the register on the Papal Tenth from 1334, which means that the present church had been in use already by that time.

The church in Tiachiv (Тячів/Técső), a settlement that belonged to the historical Máramaros county, presents many similarities with the former one. The common features are: the square-based sanctuary having no buttresses, the two windows on the eastern side, the rib-vault ceiling we hypothesised about in the case of Kid'osh and, finally, the inflexed billets of the southern gate in Tiachiv, representing a version of the solution adopted in the case of the western gate in Kid'osh. Data on the settlement's history suggests that the church was built at the end of the 13th century or rather at the beginning of the 14th century, seemingly confirming our hypothesis regarding the period when the church described in the above paragraph was constructed.

Now, we turn to the most problematic group of churches in the region. These churches have a squared-based sanctuary and are covered by a ribbed groin-vault ceiling. All of them had been built in that part of the hill region along the Tisza river, which belonged to the historical Bereg county. Thus far, research efforts treated this group as a more or less homogeneous set of monuments; furthermore, recent observations complete this group (Csaroda–Lónya–Márokpapi–Vámosatya) with two churches mentioned earlier in this summary, the ones situated in Tiachiv and Velika Bihany (Великая Бегань/Nagybégány). In what concerns the dating of the monuments belonging to this group, the huge discrepancies one might notice are rare even for buildings constructed in the Middle Ages. The scholar who explored Csaroda considered that it had been built around 1216, whereas the student who dealt with the church in Márokpapi argued earlier that the shapes of the gate, having the same age as the wall structures, suggest that it was built around 1400. No doubt: the inconsistencies between the shapes characteristic to Gothic architecture and the solutions reminding the observer of buildings from the era of the Árpád dynasty, noticeable on all these monuments, invite an explanation.

It is obvious that dating should be done according to the latest shapes. Hence, one should consider first the ***vaulting***. In Tiachiv, which is geographically the farthest point, the section of the ribs is circular. This solution is no novelty for the first decades of the 14th century and should be treated separately. However, the sections of the ribs tend to differ in the rest of the cases, too. The vault of the sanctuary in Velika Bihany was rebuilt; still, the section can be observed at the basis of the vaults. It is a section trimmed on its sides by two slopes. In the remaining cases, the bases of the vaults are spliced, whereas the section in Vámosatya is a bit more complicated, in the sense that the splice is connected to the rib itself by a slope. The sizes also differ slightly: the few centimetres discrepancy means that stone masons used different templates.

The section trimmed on its sides by two slopes presents no chronological puzzle either. Similar solutions had been used already in the 13th century, for instance when constructing Lockenhaus castle in Austria. This early type of rib section is characterised by the roughly equal width of the slopes and the central part (in Velika Bihany this dimension is 9 cm). Later, however, the central part became narrower and the slopes longer, forming an even more acute angle. In the case of ribs made later in Bégány, the sizes are 13 x 3 cm.

In the era of the Árpád dynasty, ribs with a spliced base had been used already. The best examples are the square-based sanctuary of the church in Sopronhorpácsi (the first quarter of the 13th century) and the sanctuary of the Premonstratensian church in Mórichida (the middle of the 13th century). The vaulting of the Cistercian church in Kerc (Cârţa, Romania) and the ribs of the rotunda in Kiszombor stem from roughly the same period. In these cases, however, the central part of the ribs is rather wide, the splice is semi-circular and eliminates only a small amount of material from the rib itself. The splice in Mórichida is steeper, but the central part is wide as well. The sections used in Csaroda, Lónya and Márokpapi resemble the pieces found during the excavations carried out on the territory of Buda castle. However, the latter ones had hardly been made earlier than the middle of the 14th century. Similar rib sections can be seen in the undercroft of Veszprém Cathedral and in a very similar space, the sacristy of the Conventual Franciscans' church in Lőcse (Levoča, Slovakia) as well as in the cloister belonging to the latter place of worship. Arguably, these three monuments were built in the third quarter of the 14th century. According to an overview of monuments in Croatia, the solution using wider central parts for the ribs was applied in the 13th and 14th centuries, while the one with narrower central parts and steeper sides in the 15th century. In Austria, too, wider central parts for the ribs were used in the case of monuments built in the 13th and early 14th century (such as the Dominican church in Krems; the lower parts of the towers in Kremsmünster; and the *Göttweigerhofkapelle* in Stein). However, better related to the examples found in Bereg region are the charnel house of the Cistercian monastery in Zwettl (built around 1274) and the vault of the Spitalkirche in

14. Mary with Robe (tracing paper copy)

Salzburg (built in the second quarter of the 14th century). Bearing in mind what has been said above, the vault section characterising the region might have appeared at the end of the 13th century or the first half of the 14th century. However, considering the proportions it would be an extremely modern solution for Hungary; while around 1400 it would be rather usual even in remote areas of the country.

Another sensitive element of the group are the ***gate constructions***. In Lónya, the profile of the western gate is composed of a billet, a splice and a plaque, while the corner of its base stone is spliced, too. The splice disappears on the top of the base, but reappears at the middle of the joint. The obvious reason is a later modification: the original form of the gate can be observed in the case of the western frontispiece of Márokpapi's church. Here, the splice is uninterrupted and surrounds the large, quarter-circle shaped voussoirs, which are missing in Lónya. According to Ernő Marosi, the type of gate having a flat tympanum, which rests on large consoles, became wide-spread in the first half of the 14th century (e. g., the southern gate of the church in Cserény [Čerín, Slovakia] and the gate of the southern transept of Saint Michael's church in Sopron). The western gate in Vámosatya is less complicated: the edges of the base stones are decorated and form a pyramidal shape. This motif can be found on the sacristy's door, too. The door is topped by a flat arch having decorations on the edges, which end in diagonals at the corners – a solution also used on the windows of the nave of Horjani's church (built in the 15th century). The pyramidal element found also on the bases of the strangely shaped south western ribs was widely used during Sigismund's reign, but one cannot deduce for how long had it been used by then. However, the church's other architectural elements: the stone window-grills as well as the niches of the altar encased in portals, topped with a lancet arch and decorated with billets, are characteristic of the first half of the 14th century.

Taking into account what has been said above, one can say that the presence of a wealth of Gothic forms already used during the Anjou period, but in certain respects rather characteristic to late Gothic architecture, is fundamental in what concerns the dating of this group of monuments. This dilemma would be solved, if one could link these elements to a later period. Explorers of the Lónya church regarded both the vaulted ceiling and the western gate (dated by them for around 1400) results of a later reconstruction. However, in Márokpapi's case, it is certitude that the gate is part of the original wall structure. (Nevertheless, the fact that the gates in Lónya are not the original ones, is not beyond doubt; but one does not need such a hypothesis for dating them correctly.) Similarly, both in Csaroda and in Vámosatya, wall exploration disproved the hypothesis that the rib-vault resulted from a later phase of construction. In what concerns Lónya, such an assertion was made hypothetically, since the detail could not be examined (just like in Márokpapi). Hence, the Gothic elements considered thus far stem from the churches' first phase of construction.

Nonetheless, one can also speak of the marked presence of architectural solutions characterising the era of the Árpád dynasty. Although ***towers*** are a rarity in the region, if present, they are spectacular. It is no accident that the art historian Géza Entz (1913–1993) chose exactly Csaroda's church as example for his presentation on this type of towers. Their main feature is their organic connection with the body of the nave: they in fact protrude from the nave. Furthermore, their western wall is supported by the western frontispiece of the church itself and their eastern wall by two flying buttress on the inside. These buttresses support the western gallery, too, which forms a common space with the first storey of the tower. Sometimes, supporting arches separate the tower from the gallery and the tower itself may also be supported by arches on the inner side of the nave. Entz regarded this feature a late 'descendant' of the westwork tradition, which had been used as an ingenious simplification applicable to rural churches: *the essence is the organic joining of the western gallery with the tower from a structural and geometric as well as a historical point of view*. Entz already pointed out that this type was quite wide-spread and present not only in this region. It can be observed in the northern parts of the Hungarian Kingdom (*Felvidék*) form Zobordarázs (Dražovce, Slovakia) to Felsőregmec and also in Transylvania in the valleys of the Maros (Mureş) and Szamos (Someş) rivers. Entz considered the churches in Csaroda and Palad' Komarivtsi twins. He was also right in arguing that this type was particular to the medieval Hungarian Kingdom. Later research performed by Andrzej Tomaszewski (1934–2010) showed that this type occurred in only one case in Poland, in four cases in the Czech Republic and 28 times in medieval Hungary. Although the Polish researcher's classifications are not always accurate, the figures constitute a good illustration of the proportions. Entz stated that Csaroda and Palágy seem to connect the monuments in the northern parts of the Hungarian Kingdom with the Transylvanian ones, but he disregarded occurrences on the *Dunántúl* (Transdanubia).

According to the literature, the monuments in these regions stem primarily form the 13th century (for instance Felsőregmec in the Abaúj area, Bodrogszentes in the Zemplén area and Nagytoronya [Veľká Tŕňa] in Slovakia). Hence, Csaroda and Palágy also represent this tradition.

A similar, but extremely rare solution had been adopted for the tower in Fényeslitke**,** where most parts of the church were pulled down in 1831, but the impressive tower with the connected western end of the nave were preserved. The solution is characterised by the fact that the corners of the tower are supported by flying buttresses: two of them facing the frontispiece, and two of them inside the nave. Thus, it seems that the church's western wall divides the tower in two halves. In consequence, the bottom part of the tower can be reached from the outside as well and serves as a narthex – a solution more common by towers built in front of the church's frontispiece. Furthermore, the ground storey of such towers may well be open even if the church's entrance is elsewhere, like in Domonkosfa (Domanjševci, Slovenia). The purpose of such solutions might have been to facilitate playing the bells. The use of this solution with open bottoms of towers is not limited to the era of the Árpád dynasty, since examples from the 14th century are also know (Szőce, Csesztreg, Velemér, and Cserkút). Another variant is when the tower rests on free pillars like in Újkörtvélyes (Zahling, Austria), Oroszvár (Rusovce, Bratislava – Slovakia) and in the former village of Kána (located on the territory of Budapest).

However, these towers are not inside the church. In Fényeslitke, the tower's ground storey is partly inside the church and serves as a gallery. The remnants of the western section of the medieval nave also open from here through two narrow openings, topped with semi-circular arches. (The southern part serves as a staircase, while the northern one as a storage room.) Initially, the first storey of the tower opened towards the nave through an opening topped with a semi-circular arch(, which was walled up later). Two narrow doors, topped with semi-circular arches led to two parts of the gallery situated on the northern and south western sides of the nave, respectively. Light came to these galleries through the windows on the western wall(, which were cut during a later stage). Hence, inside the building, this structure functioned as in Csaroda's church, but the gallery parts were less homogeneous and the mid section was wider. A similar solution characterises the church in Zalaszentmihályfa (part of Böde). The only difference is that the northern pillars of the church are not free, but look more like buttresses. This church in Zala had been built during the second decade of the 13th century. Dating the church in Fényeslitke is difficult because the edifice was modified several times. One proof is that before the restoration in 1987, the windows of the tower were topped by semi-circular arches, while presently these arches are triangular. It is unclear whether the shapes of the wedges with stepped consoles on the top of the tower are the original ones or not. One reason to doubt this is the fact that the corner lisenas end abruptly suggesting that the tower had been elevated at a later stage. In any case, the resemblance between the upper windows of the tower in terms of their arches and dividing pillars and the sedile in Csengersima (built

15. Mary with Robe, and The Announciation ➢

16. The Announciation (watercolor copy)

during the second quarter of the 14th century) suggests that at least two or three generations grew up between the building of the church in Litke and its 'relative' in Zala. Although the former village had been mentioned already in 1212, its priest appeared only in 1317 – the register on the Papal Tenth mentioning also that the place of worship was dedicated to the Holy Mary. Thus, the building work started in a wide interval of time around the turn of the 13th century, which might also be true in the case of the two similar towers in the area.

Even the present external appearance of the tower makes the onlooker believe that the churches in Csaroda and Palad' Komarivtsi are 'related' to one another. However, one must take into account the fact that in the settlement belonging to the historical Ung county, the restoration carried out by Ottó Sztehlo modified the distribution of the twin windows even. For this reason, the *cornice* above the windows, decorated with both dog-teeth and saw-teeth, can hardly be accepted as the original solution although a similar element had been used in Csaroda (inside the nave). However, even if the rotunda in Horjani has been renovated several times, its dogtooth cornice may well reflect the original plans. In a very peculiar way, this motif has been used in two rows placed on one another in the nave in Nyíribrony. Another characteristic ornament made of bricks is the saw-tooth cornice observable in Vaja, Nyírmihálydi and Ibrány. One must also mention that the church in Őri, near Vaja, presents a peculiar feature: the western and northern walls of the nave are decorated on their entire surface with dogteeth. A similar solution had been used in the case of Saint Stephen's chapel in Deáki (Diakovce, Slovakia). These are thus motifs which were wide-spread all around the country and do not help in dating the churches more precisely – nevertheless, they are clearly a heritage of the Romanesque period.

Another element linking Csaroda and Horjani is the ***gate*** topped with a triangular arch. If this is the original solution in Horjani, it is an important factor for dating the rotunda, which lends support to the conjecture that the building did not exist before the second half of the 13th century. That is, it had been built roughly at the same time with the place of worship in Csaroda. We know little about the accurate shape of the gate in Horjani and its portal, because the gate was walled up. The single known element is the semi-circular arch topping it. In Csaroda, the opening topped with a semi-circular arch is encased in a two-step, continuous portal.

This simple shape is present in Тисобикень (Tiszabökény), too. However, the present shapes might not correspond to the original plans. The gate was probably topped with a rather regular triangular arch and encased in a two-step portal. It is strange that the outer step is a lot larger (45 cm) than the inner one (12 cm). Quite possibly, a few steps of the portal had been removed throughout the centuries. After the modification of its tilted windows topped with semi-circular arches, the gate remained the main feature of this edifice with buttresses on its western corners, a square-based, unvaulted sanctuary and a lancet arch. It is easily conceivable that it was built roughly in the same period (the beginning of the 14th century) as the church in the neighbouring Tiszaújhely, although an earlier dating cannot be excluded either, since the village had been mentioned in 1230 already.

The gate construction in Nyíribrony was probably topped with a triangular arch, however, the entrance itself, which was topped by a semi-circular arch had no portal, just a shoulder-ledge. The gate on the western frontispiece of the church in Vámosatya is also topped with a triangular arch, however, the entrance itself is more modern and Gothic in style. The western entrance of the church in Székely is also encased in a stepped portal. However, the lancet arch topping it and the whole western frontispiece were built during a restoration in the 15th century. The shapes, nonetheless, are a heritage from the era of the Árpád dynasty.

Certain **windows** of the church in Csaroda are also encased in stepped portals. This is true for the twin windows of the tower enclosed

17. The Announciation

together in a single-step portal and also for the small windows of the gallery situated inside the western frontispiece, which are encased in a two-step portal. In the very same position of the gallery in Nagytoronya ('related' to the previous gallery as it has been described above), there is a similar small window topped with a semi-circular arch, but it is encased in a single-step portal. The latter solution was also used in Laskod for the southern windows of the nave.

A more modern solution compared to this unsophisticated stepped portal is to decorate the base stone of the gate with a billet and a splice. It is a characteristically Romanesque solution to end the splice by uniting the billets into an ***element resembling an inflexed arch***. This motif captured attention recently during a wall exploration in Szigetújfalu, when stones formerly belonging to the monastery in Ercsi have been uncovered. This solution spread from the region of the river Rhein (Worms and Alsace) through Saxony all around Central Eastern Europe and appeared in Ercsi at the end of the 12th century. Further Hungarian examples stem from the 13th century. Subcarpathia provides the latest examples located also farthest to the east: in Palad' Komarivtsi the joined base stones of the southern gate, which was walled up, and its arches are inflexed. In Tiachiv, the left base stone of the southern gate kept this shape, while the western gate in Kid'osh presents a flattened variant of this motif using an inflexed arch. A similar solution is the ending of the splice on the inner and outer faces of the corner billet with an arched billet as by the southern gate in Khust (Хуст/Huszt) and the northern gate in Vyshkove (Вишковј/Visk). These stylistic elements characterise the Máramaros historical region, but related solutions can be found in the historical Bereg and Ung counties (as well as in Hungary's central regions, too). The similarities of churches in Máramaros are exemplified by the carvings decorating the column heads in Vyshkove and the consoles of the sanctuary in Tiachiv. These motifs are extremely similar, although different stone masons carved them: the more rigid and less plastic forms in Tiachiv imitate the ones in Vyshkove, where all solutions applied in the case of the church reflect a more modern approach and excellence in representations. This is no accident: considering the region, the highest Papal Tenth had been paid in Vyshkove.

There is one more striking commonality presented by churches in the region, especially in the Bereg and Ung areas: the specific ***paintings*** on the walls, which use a linear style. This painting was applied almost directly to the brick wall shortly after the wall was built. The first example is Csaroda, Géza Entz considering that this layer stems from the last decades of the 13th century. Although, the church in Lónya is as old as the previous one, iconographic arguments suggest a later date for the murals: it is extremely improbable that representations of the Holy Virgin with her robe appeared in Hungary before 1300. The same goes for the representation of *Ann mettercia* in Csaroda. In Laskod and Palad' Komarivtsi, a cycle of murals depicting Saint Ladislaus were uncovered. The first examples of such paintings also date back to the beginning of the 14th century. A representation of Saint George in the north western section of the rotunda in Horjani is closely related to the previous murals. Painters repeated this topic on the southern wall in Lónya. But the construction of this group of monuments should be placed after 1300 not on the basis of iconographic arguments, but stylistic observations. Ernő Marosi considered that the resemblances to the murals in Cserkút (dated for 1335) should be used as the fundamental argument. If these paintings had been made not considerably later in comparison to the completion of the churches, then it is logical to assume that they were also painted in the first three or four decades of the 14th century.

Irrespective of the variegated solutions we find in the case of the churches in this region: central or longitudinal distribution, semi-circular or square-based sanctuary, barrel- or groin-vault, Romanesque type openings or openings topped with lancet arches, we should realise that these edifices are tied to one another through thousands of links. If we imagined all the various considerations presented in this summary as sets of circles, we could say that these do not overlap totally – neither temporally, nor in space – yet, one cannot detect any kind of marked stylistic change. This is the reason why apparently competing solutions, characteristic to the architecture in the era of the Árpád dynasty or the Gothic style, appear indeed as alternatives and dominate one another, on a case by case basis. The general observation is that sanctuaries bear the marks of more modern solutions (for instance, the windows topped with lancet arches and the spliced rib-vault ceiling in Csaroda), while naves tend to follow a more conservative pattern. Nevertheless, one cannot speak of persistence in using a certain type of solution.

All elements of this multifarious, yet homogeneous set of monuments appeared – in the light of recent research results – basically in the same period of time: at the end of the 13th and at the beginning of the 14th century. We are unaware of preliminaries and, seemingly, there is no continuation either. This golden age of architecture, which can be equated with one single moment in time is quite surprising and can probably be linked to crucial background factors in history. Or else, the present strand of research in art historiography directs, inadvertently, all monuments towards a common focal point.

Finding ***a historical explanation*** for the building efforts on the periphery of the region is easier: construction activities might coincide with population growth. A sign of this process is the division of the administrative unit including Borsova castle and the creation of noble counties. The appearance of privileged towns in Máramaros at the beginning of the 14th century is most certainly a part of this process, and their churches reflect a sudden, but less durable, period of affluence.

Settlements in the Lowland areas closer to the centre of the Kingdom (Szabolcs, Bereg and Ung) might have been founded during the 13th century. The building of churches in these villages is a different matter. The earliest mentioning of a church in a written record (1271) is related to Napkor. As we have seen, its church is structurally similar to the one in Bakta, but it is improbable that the latter one was built before 1300. Such a discrepancy may be acceptable, but one cannot exclude the possibility that a certain source mentions an edifice, which existed earlier. Extant brick buildings might have had precursors made of non-durable materials. It requires exceptional professional expertise and a great deal of luck to be able to prove the existence of a building made of wood or wattle-and-daub. The best example of how mobile wooden structures are, is the Greek Catholic church of Tiszaújhely (Нове Село). In 1928, the congregation built a new church for themselves and another one, which had no church of its own, appeared immediately to obtain the old church for use. As the congregation granted their request, they took it away immediately. So, when the employees of a museum in Prague, which was interested in the monument, came to inspect it, they found no trace of it.

A further question is the existence of a dense network of churches in Hungary before the second half of the 13th century. It is obvious that regional disparities might have been immense, and the church network of a peripheral area (such as Borsova) might have been one of the sparser ones. The creation of the network of parishes is connected to this situation. The process obviously ended by the time when registers on the Papal Tenth appeared, but not long before that: i. e., mainly in the 13th century, probably in the last five decades. Thus, one might hypothesise that the many churches built shortly before or after 1300 in our region are a proof of the creation of this network of parishes.

However, these building efforts might have been engendered not only by the creation of the parish structure, but also by the intentions of local patrons – which might have reflected the creation of the above structures or run counter it. The 13th century was the period when aristocrats received large estates and members of clans divided their lands among them. This general state of affairs characterised the north eastern parts of the kingdom, too. The fact that settlements owned by private individuals changed hands, or that previously uninhabited areas were populated, constituted equally good reasons for new owners to stress that they became the patrons. But the need to be represented,

or of having a decent burial site, or rather the desire to attain salvation as generous donors might have also played a role.

The 1300 had been no peaceful period in Hungarian history. The central government had been unable for decades to prevent the dissolution of public order as this can be gleaned from the rather frequent mentioning of destructions in trial documents. Hence, one might ask: are certain buildings described herein signs of new beginnings following such destructions? According to sources, Csaroda has been completely annihilated in 1311 by noblemen who attacked the village and robbed everything, property and goods altogether. Did the extant church survive this tragedy or, conversely, was it the harbinger of the village's rebirth?

Anyway, it would be an exaggeration to stress these destructions excessively. It is more probable that the reasons enumerated above: the creation of private estates, the settlements of *hospeses*, the organisation of the network of parishes and, last but not least, the need to be represented felt by the new owners might have concurred to make the turn of the 13th and 14th centuries not a period of chaos, but of fervent creation in what regards the history of Hungarian architecture. It is no accident that a similar golden age followed in the few decades after King Matthias' demise. The liberation of creative energies from other tasks, and the affluence of landlords led to unparalleled artistic production throughout the country. Such fruitful periods ended when social peace was re-established, as during the reign of Charles I, or when total disruption followed with protracted war and destruction.

The area that was once Borsova was no victim of the wars with the Ottoman Empire and, hence, its monuments can proudly represent the architectural wealth of the reign of the Árpád and Anjou dynasties, systematised with due dignity in the present volume.

In the illustrations we can see the wall paintings of the Greek Catholic church of Gerény, the tracing paper copies are kept in the Forster Center of Budapest, and the watercolor copy is kept in the Folklore Museum. Photo by: Attila Mudrák.

18. Detail of the mural depicting the scene of Crucifixion

Jelen kiadvány az Európai Unió társfinanszírozásával készült. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. felel a kiadvány teljes tartalmáért, mely nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

A „Tourist route to the common religious and cultural heritages" című projekt a Magyarország-Szlovákia-Románia-Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 (www.huskroua-cbc.net) keretében valósul meg az Európai Unió társfinanszírozásával. Az Európai Szomszédsági és Partnerségi Eszköz (ENPI) finanszírozási forma az Unió külső határai mentén történő határon átnyúló együttműködések támogatását szolgálja.
A HU-SK-RO-UA ENPI CBC Program átfogó célja olyan tevékenységek ösztönzése, melyek egy sokkal intenzívebb és hatékonyabb társadalmi és gazdasági együttműködést eredményeznek Ukrajna és a tagállamok közös határmenti régióiban.

Az Európai Unió 27 tagállamból áll, melyek fokozatosan összekapcsolódnak a know-how, erőforrások megosztásán és sorsaikon keresztül. Ötven éves bővítési folyamat eredményeként kiépítették a stabilitás, demokrácia és fenntartható fejlődés zónáját a kulturális sokszínűség, tolerancia és egyéni szabadságjogok fenntartása mellett. Az Európai Unió megosztja vívmányait és értékeit a határain túli országokkal és népekkel.
Az Európai Bizottság az EU végrehajtó szerve.

A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program a 2007–2013-as programozási időszakban kerül megvalósításra a programban résztvevő tagállamok Ukrajnával szomszédos határain. Az Európai Szomszédsági és Partnerségi Eszköz (ENPI) finanszírozási forma az Unió külső határai mentén történő határon átnyúló együttműködések támogatását szolgálja.
A program általános célkitűzése: Az együttműködés fokozása és elmélyítése Ukrajna Kárpátalja, Ivano-Frankivszki és Csernovici megyéi és a tagállamok támogatott, illetve „szomszédos" határmenti régiói között, környezeti, szociális és gazdasági szempontból fenntartható módon.
A program Közös Irányító Hatósági funkcióit a magyar Nemzeti Fejlesztési Ügynökség látja el.
A program hivatalos honlapja: www.huskroua-cbc.net.